İLETİŞİM
Atlaslı Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi

MEZOPOTAMYA ve ESKİ YAKINDOĞU

ARŞİV PAYLAŞIM KULÜBÜ

İletişim Yayınları

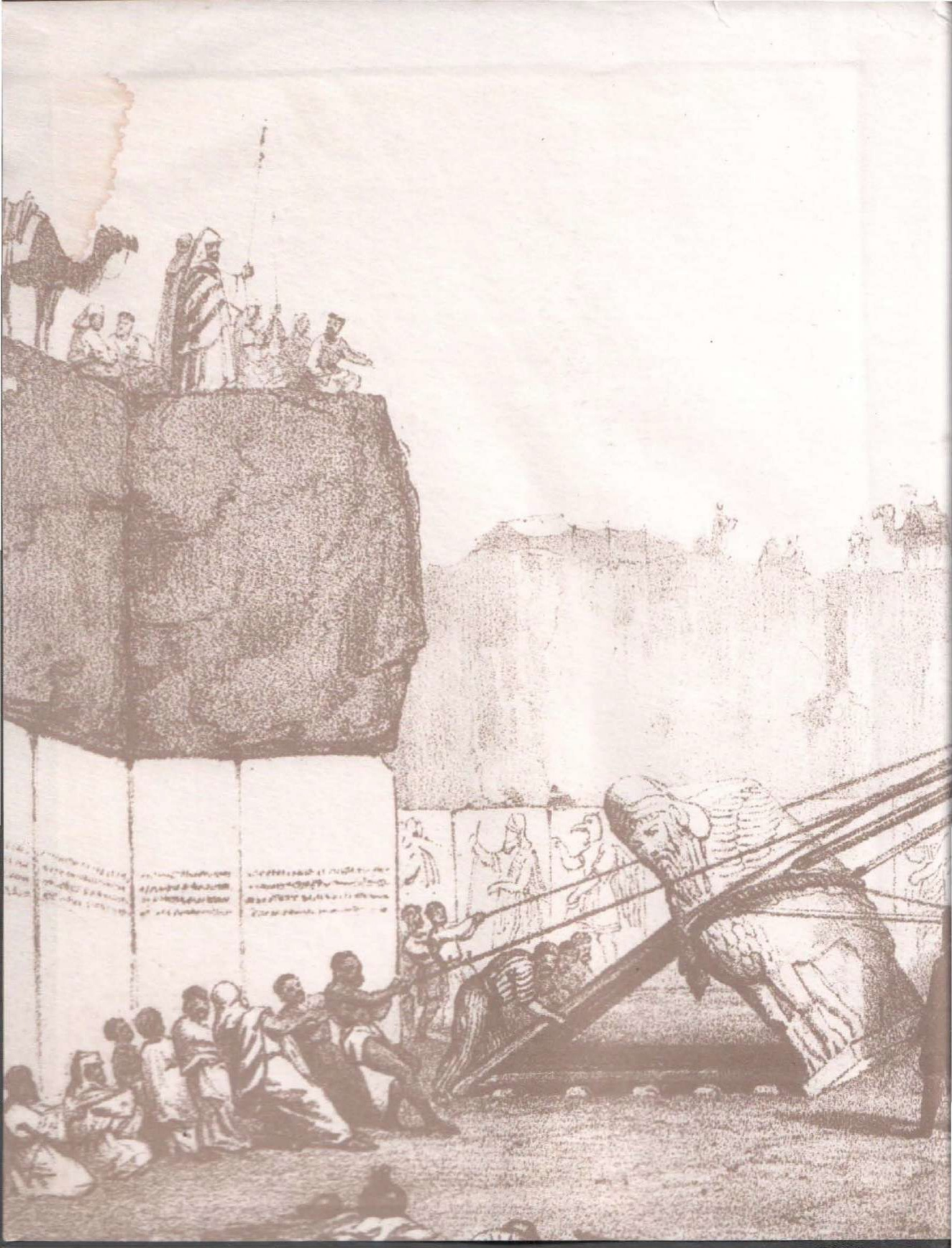

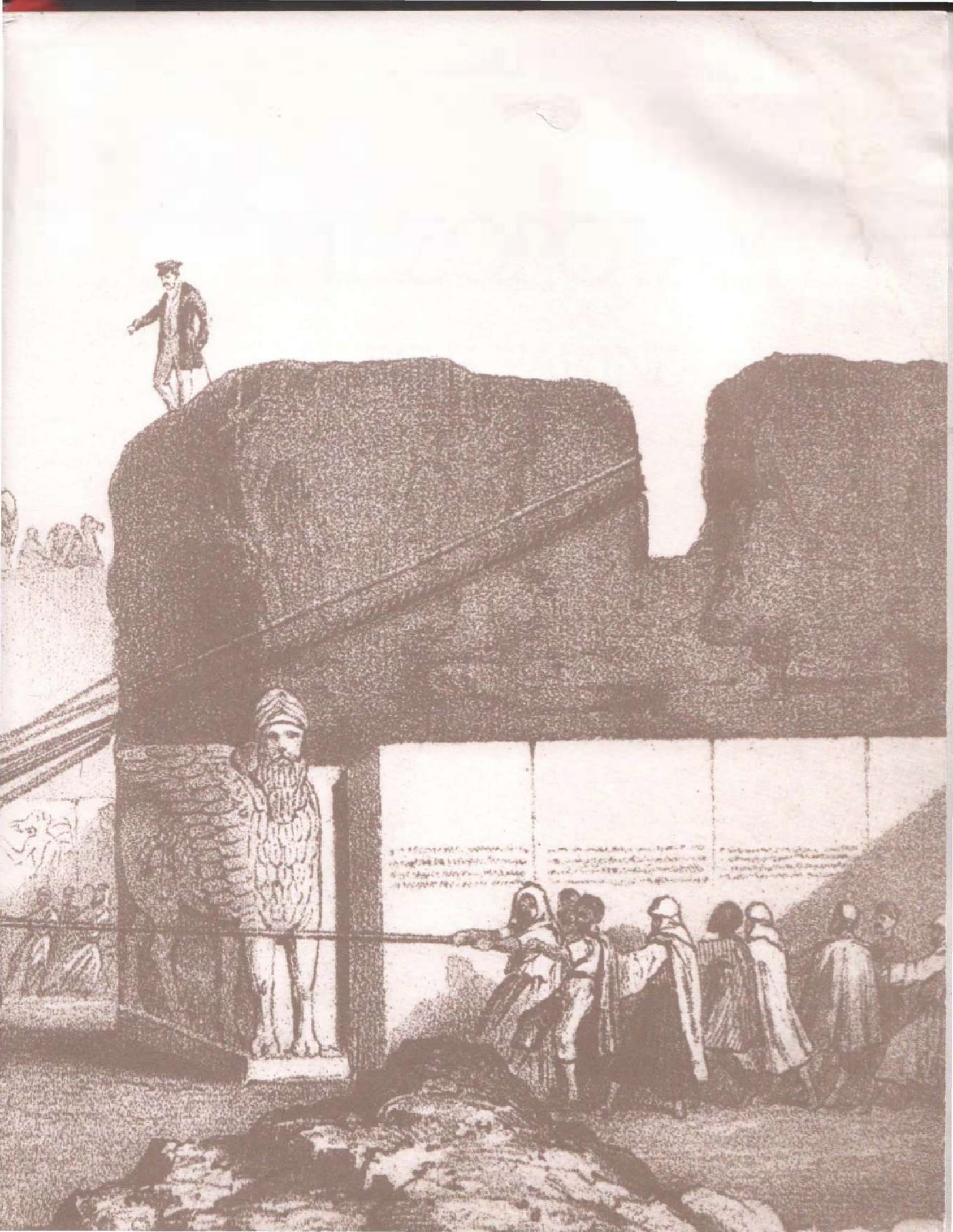

MEZOPOTAMYA
ve
ESKİ
YAKINDOGU

Atlaslı Büvü
Uygarlıklar Ansiklopedisi

MEZOPOTA.ı\.IYA
\'C Es1'ı Yakındoğu

!lı;tişım Yaymları A.Ş.
Kıırıcımı
Murat Bdgc

Sahib
Tuğrul Paşaoğlu

Genel Ya)'ln
Fahri Aral

Yayın Yönetmmi
Mete Tuıı ı;ay

Redaksiyon
Prot: Dr. Vclı.'!evin

1/k Okımıa
Deniz Birsin ·Ahmet Birsin

Düzelt
Scrnığ Yüksel

Harita
Gül Pulhan

Harit
Şükran Aryıldız

Diz.qi U.ı:lfıı/anıa
Mamron Dizgicvi

Siynh·Beyaz
Ebrn Grafik

Baskı
Apalar ı\latb.ıa!>ı

Cilt
Tuğ Cilt

İletişım Ya<ınbrı
Klodfarcr Caddc:si İktişim Han
Cağaloğlu 34400 Istaıibul
Tel: (0212) 516 22 60 / 4
Fı.ıt

Culnıral Ati.ıs of Mcsopm.unia
aıid thc Aıicıcnt 'Icar
Ltd.

© 1990 Equiıiox (Oxford)

© 1996 İletişim Y.ıyırıGlık ,\.Ş.

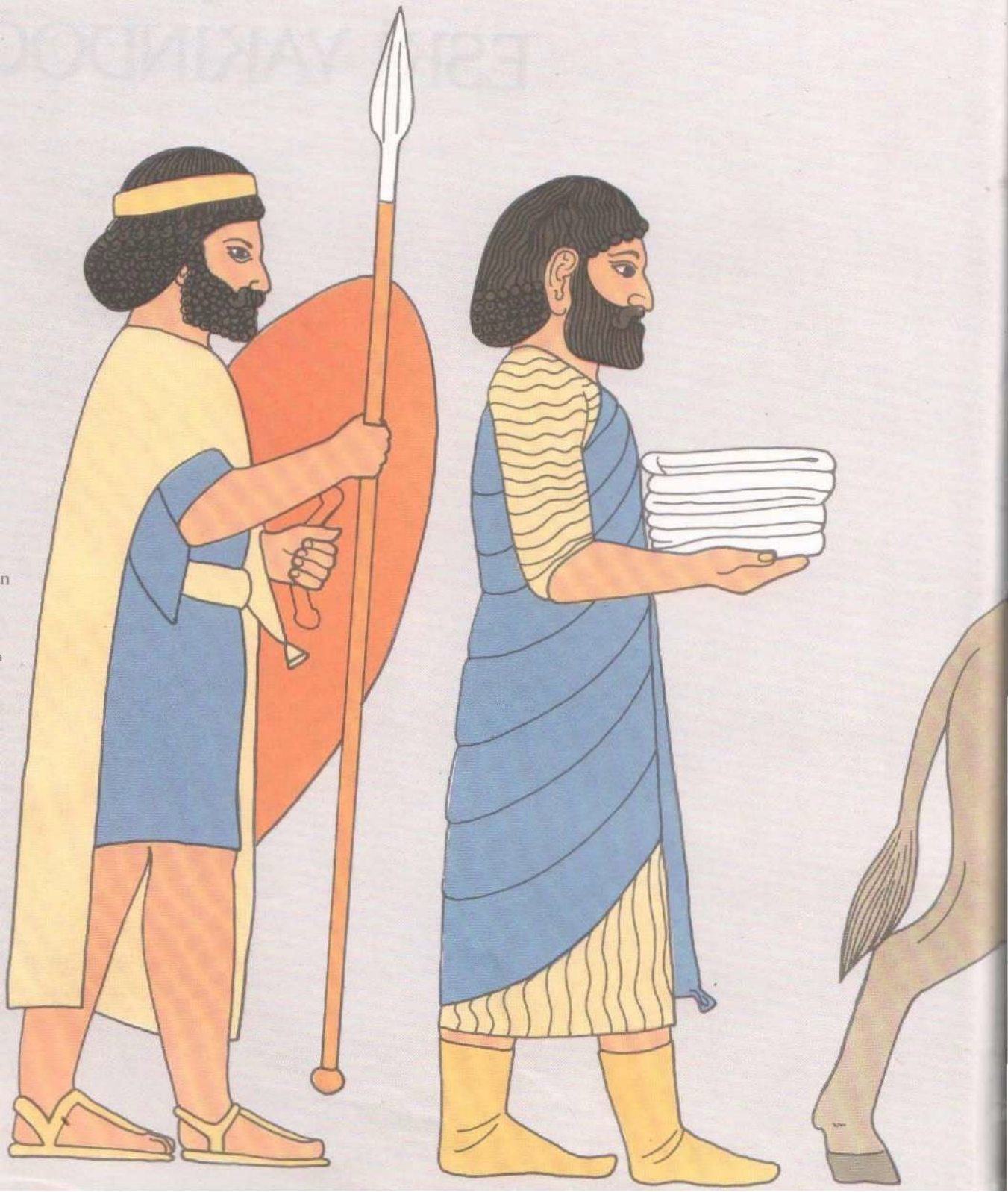

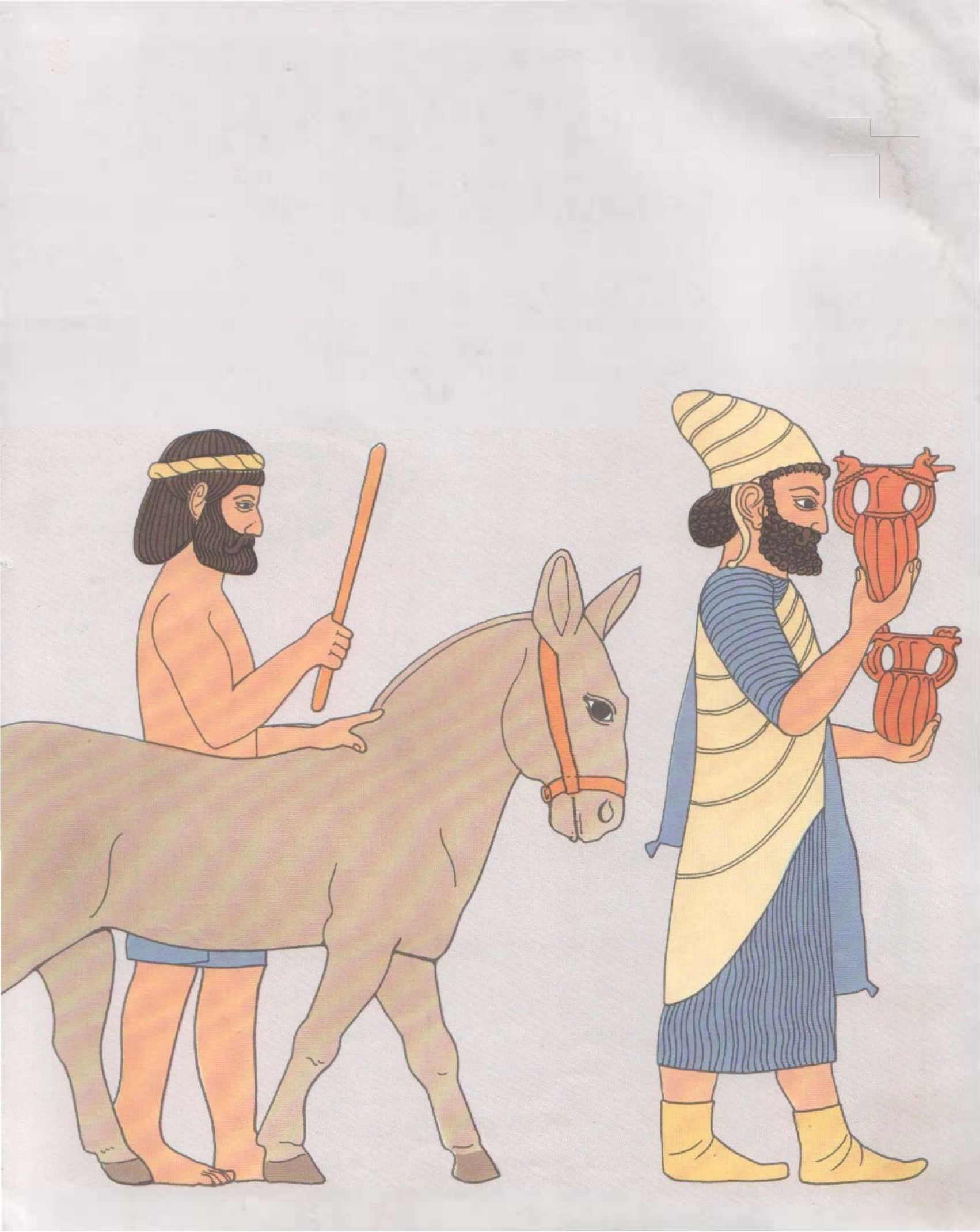

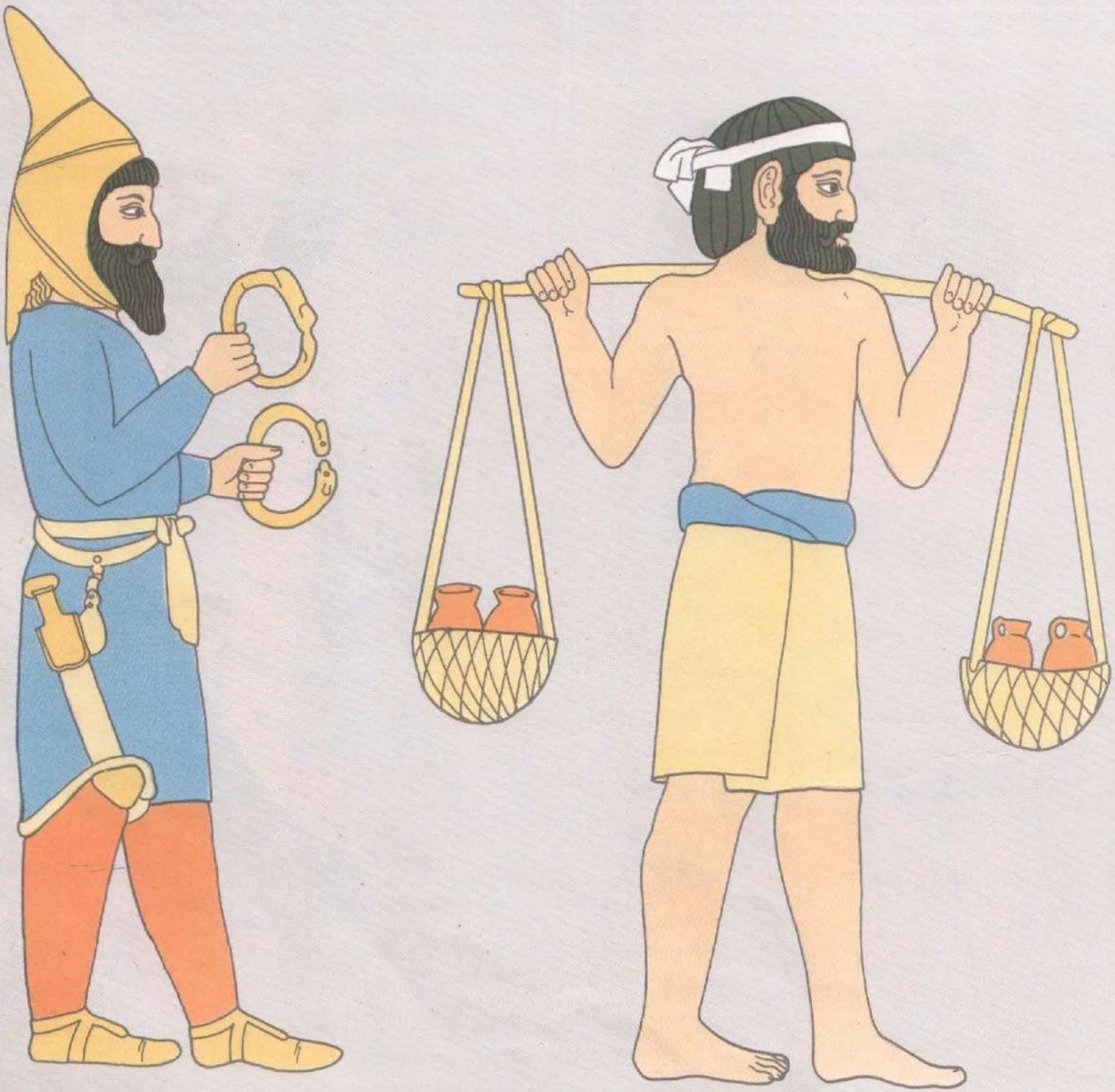

Atlaslı Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi

MEZOPOTAMYA

ve Eski Yakındoğu

Michael Roaf

Türkçeye Çeviren: Zülal

J(ılıç

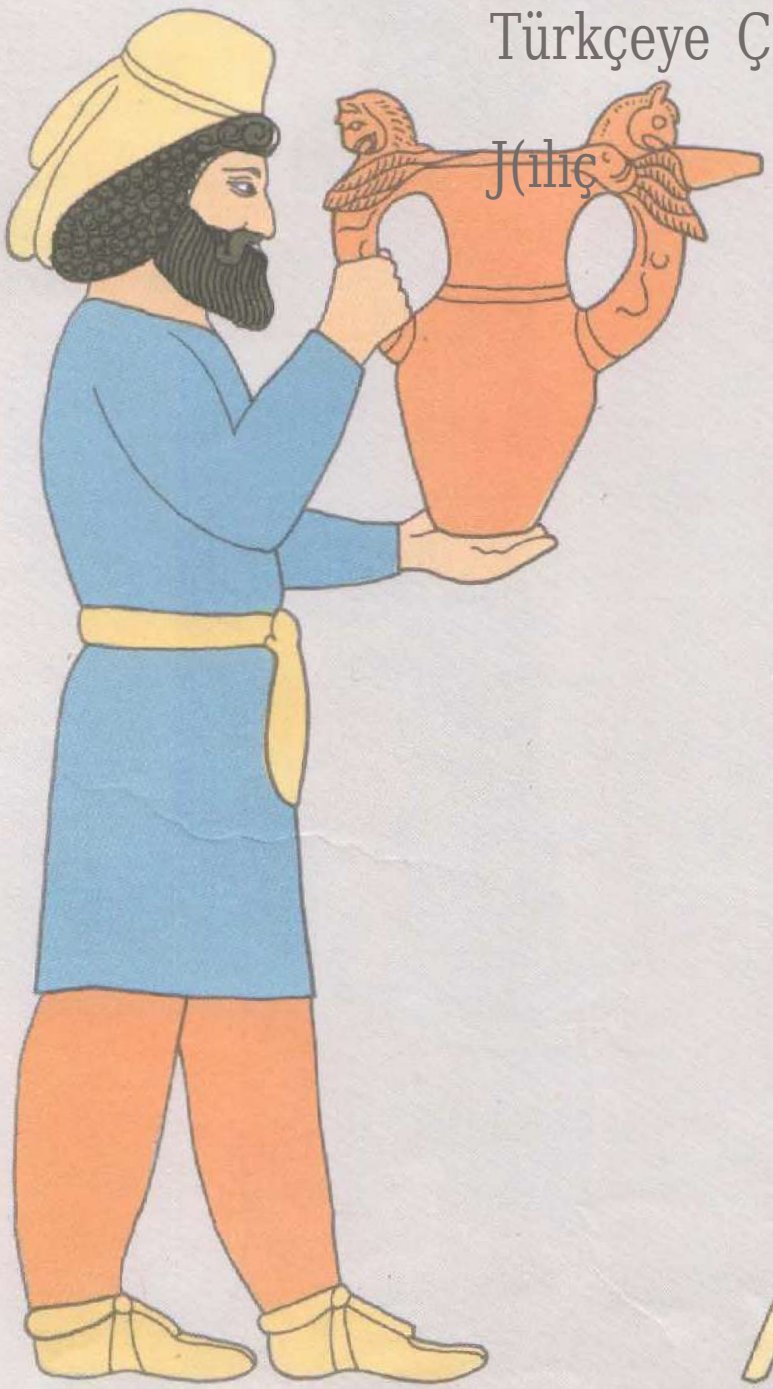

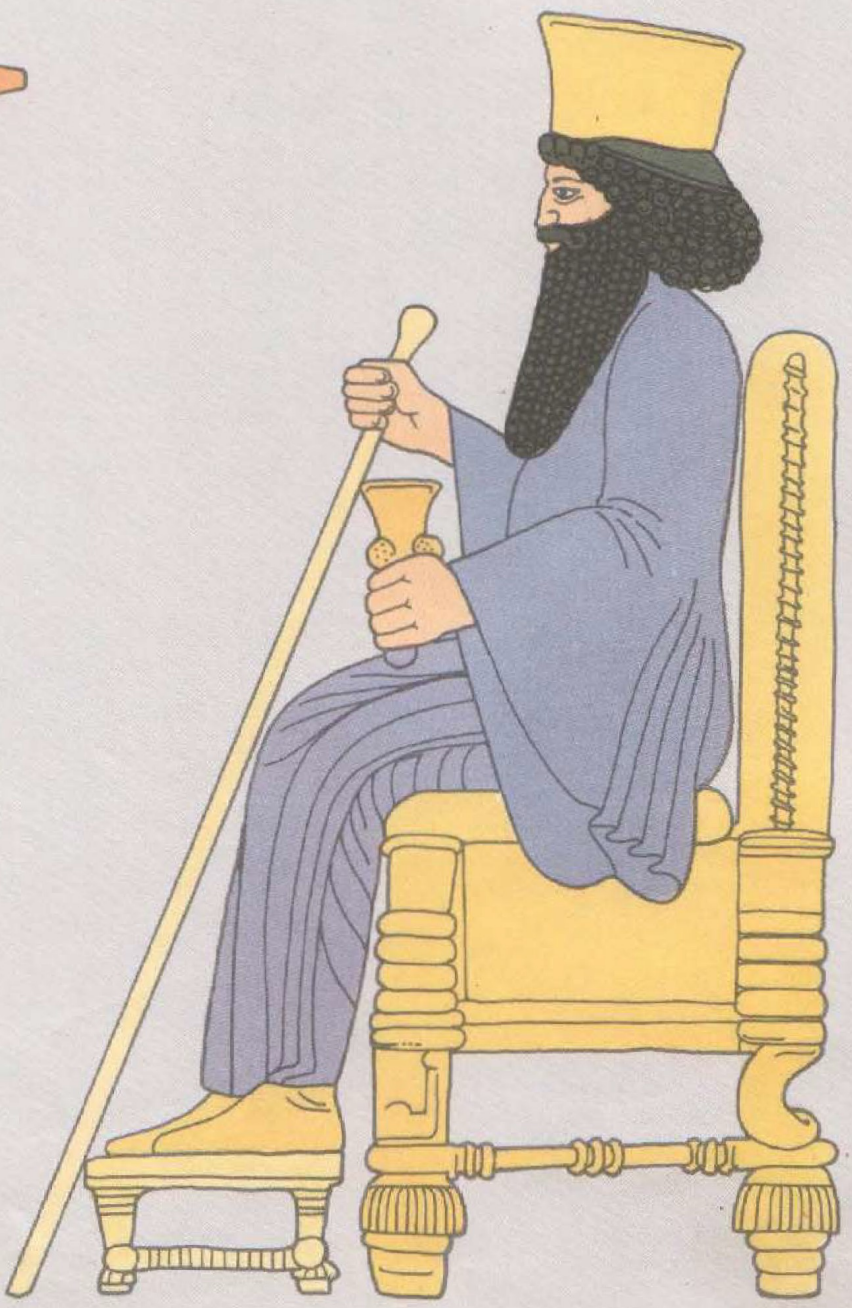

iÇİNDEIZİLER

8 Kronolojik Cetvel
10 Önsöz

Ayrım Bir: IZöyler

18 Ilk Çiftçiler (MÖ 12.000 - 7000)
42 Uygarlığa Doğru (i\IÖ 7000 - 4000)

Ayrım İki: Kentler

58 Kentlerde Patlama (i\IÖ 4000 - 3000)
78 Çatışan Dedetler (ı\IÖ 3000 - 2350)
96 Karizmatik Krallar (MÖ 2350 - 2000)
108 Ticaret ve Savaş (MÖ 2000 - 1600)

Ayrım Üç: İmparatorluldar

198 Dostlar \C Düşmanlar (MÖ 1600 - 1000)
Asunc Rakipleri (MÖ 1000 - 750)
Muzatfrr A□ur (MÖ 750 - 626)
Son lmp;uatorluklar (MÖ 626-330)
224 Kaynakça
225 Kısa Sözlük
228 Resim Listesi

Özel Bölüınler

14 Yakındoğn Arkeolojisi
28 □eolitik Köy
36 Hayvanlar
38 Keramik
70 Yazının Kökenleri
72 Silindir Mühürler
74 Din ve Ayin
76 Tannlar ve lbli5lcr
90 Sümer Heykelleri
92 Ur Krallık Mezarlığı
104 Zigguratlar
122 Ulaşım
124 Bilim
126 Teknoloji
Günlük Ya□am
150 Yazı
.Mczopot,unya 'nın
154 Keşfi Asil A\'Cllık Sanatı
Fildişi O}macılığı
166 Balawat K..1pıları
170 Urartu Maden İşçiliği
194 Mczopotamya'da Sa, aş
220 Oksus Hazinesi
222 Ratı S.ıiatında Babil

Kazı Yerleri

32 Eriha
44 Çatalhöyi.ik
54 Tdl Madhhur
60 Uruk
81 Nippur
86 Ebla
1 01 L'r
1 19 \fari
143 Al-Untaş-apirişa
144 Hattuşaş
146 Ugarit
148 Aşşur
162 Kalhu
1 83 Tepe uşi Can
184 Dur-Şarrukin
186 ini,e
192 Babil
204 Pasargadae
210 Susa
218 Persepolis

Krallar Listesi

90 Agade Kralları
94 Üçüncü Ur Hanedanı
1 1 O ezopota ya \'e Elam krall.ırı - yaklaşık ?\- 2000 - 1600
132 18. Mı Hanedanı Kr.ıll.m
134 -.tittami Kralları
138 Hatti Kraları
140 Kassit Kralları
ilan
159 Geç Asur Kralları I
172 Urartu Kralları
178 Geç .Asur Kralları 2
199 Yeni Babil Kr:ılları 1
201 Yeni Babil Kralları 2
204 Ahaiinenid Kralları 1
206 Ahaiinenid Kralları 2

Harita Listesi

12 Yak.ındoğu'nun Doğ Hant.ısı
18 Eski Dünyada tarımın yayılması
20 $011 Buzul Ç.ığı'nın ardından denizin ilerlemesi
22 Yakındoğu'nun bitki önüsü
22 Yakındoğu'da ilk yerleşmeler
2 Çiftçilik ,.e hayvam:ılığın ya11ması
3 Keolitik dönemde obsidiyen ticareti
3 Yakındoğu'nun kaynaklan
4 Kcraınik kullanılan erken kültürler
49 H.ılaf ve diğer kültürler
53 Obeyt kültürünün kapsamı
Güney \kzopotamya'da ilk kentsel yerleşme örüntüleri
64 Erken kent kültürlerinin etkisi
73 Silindir mühür kullanımı
79 l\ültürlcrarası tarzda k.lorid kap ticareti
80 MÖ 3. binyılda çanak çömlek tarzlannın dağılımı
il Sümer Krallar listesi'ndeki kentler
9 Agadc Kralları'nın fetihleri
-98 Baı.ra Kört"czi ve !ndus vadisi ile ticaret
7 Üçüncü Ur Hanedanı İmparatorluğu
Mezopotamya zigguratları
10 lsin-Larsa dönemi kent devletleri
Anadolu Eski Asur ticareti
2 ıari mektuplarının dünyası
1Q_5 Hammurabi Krallığı
109 .tittarli İmparatorluğu
113 Arrı.ırna mektuplan zamanında Yakındoğu
116 2. biiwılda Elam
120 Hitit imparatorluğu
Ona Asur İmparatorluğu
135 Kassit Krallığı
138 İsrail ve Yuda
139 Araıni ve Yeni Hitit krallıkları
164 Asurun yeniden canlanışı
142 Urartu Krallığı
159 Fenikelilerin dünvası
160 MÖ 8. yüzyıl soı unda Asur İmparatorluğu
Asur başkentleri ve sulama sistemleri
!23 MÖ 7. yüzyılda Assur İmparatorluğu
Babil
Kiros'un frtihlcri
176 Darius İmparatorluğu ve bağımlı halklar
179 Susa'da saray yapımı
185 Iran ve Yunanlılar
191 Iskcndcr'in fetihleri
199
203
208
212
214
214

KRONOLOJİK CETVEL

Bütün tarihler yaklaşıktır

MÖ 12.000 | 7000 | 4000 | 3000

ARKEOLOJİK DÖNEM
EPİPALEOLİTİK
NEOLİTİK
ERKEN BRONZ ÇAĞI

KUZEY MEZOPOTAMYA
Keramik Neolitik
HaNU11a
Samarra
Halaf
Obeyt
Gavra
Uruk
Ninive 5

GÜNEY MEZOPOTAMYA
Obeyt
Uruk
Er Hanedan
Ur Krallık Mezarlığı

Nt11rü'u1 ... lrıfan yılt. MÖ 7500

Susa ... 4000

Hafaje'den taş heykel yak. MÖ 2500

LEVANT/FİLİSTİN
Halaf
Obeyt
Nahal Mişmar gömüsü

PROTO NEOLİTİK İLK ÇİFTÇİLER

Natuf
Keramik öncesi Neolitik B
Uruk kolonileri

İRAN/BASRA KÖRFEZİ
Denizin yükselmesi
Mezopotamya Etkisi
Susa A
Proto-Elam

Obeyt keramikleri
Uruk etkisi

ANADOLU
Çatalhöyük
Erken Truva

TEKNOLOJİ
Avcılık ve toplayıcılık
Saban
Devletler Irak'ta

KÜLTÜREL VE GELİŞME
Eşek
"Tufan"
Evcil köpek
Pişmiş toprakla Sulama
Kızaklar
Tekerlek
Çiftçilik
Gemi
Anıtsal mimari
Saraylar
Kerpiç
Tapınaklar
Altın, gümüş, kurşun ve arsenikli bakırdan "kaybolan mum tekniğinde" dökme maden kaplar
Madeni balta ve hançerler
Fayans
Dokumacılık
Keramik
Kalay bronz
Dökme bakır
Silindir mühürler
Geliş. yazısı
Küçük yerleşimler
Kentler
Kralı devletler
Erken bakır
Yazı
Köyler
Damga mühürler

2500 2000 1500 1000 750 600 300

ORTA BRONZ ÇAGI | GEÇ BRONZ ÇAGJ | DEMIR ÇAGI

AJ<I<.Jd

Ççüncii ı:r Hane· danlığı

Eski Assur

Şamşi-Adad

.\1ari mcknıpbn

.Mııt.ını

Orıa."ı.sur

Geç Assur

Pcr• yönetimi

Akkad

t'çüncıl L'r Hane· danlıg ı

hin Larsa

Eski Babil

Rassit

Orta Jtabil

Gcç Babil

Asur egemenliği

Yeni Babil

Pers roncnmi

A I a cn Hı(„ b r o nz ı' t'J1iim i i< *erkekgıyik MÖ. .1300ıılıılıın*

P w *Tdl* a!-Rmurlı"tnıı (rıvnm *mnskc MÖ 1350* liÔ!a:ı·ı

Dtr-Şı1rrııkı11'dr bir kıınartmadıın at /ıaşr *MÖ 710 do/A1yı*

H1Tfrp vıkıılımıdn N<inıb'dım rrd MÔ (100 *dolayı*

J>errepol:s1tı.:n mn11i nuiciw *bn.,r MÖ 450 d11/nyı*

Mısır cılmı

Hiksoslar

1'1t!'ıtr ycin•rimi

Drniz halk!Jn

İsrail

Y.ı.huda

A.sur terihlcri

Babil ve I ei> vönctimlcri

Ebla

Amorit ı•g:ı.Jleri

Amarna mektuplan İsrailr

1:-cıjike, .\ rami.

Gc• Hitit devkrlcn

Y.ıhudikrin slin.:ünil \'e düniişü

İSKENDER İŞGALİ

Hıut fetihleri

bkil:lam

Godin III

Dilnıuıı

hkıU.ım

liodin !il

Dilmun

Orra Elanı

Iraıih b>•mlcnn işgalleri ı,ıdi•i

Medlcr

l-rar \'C :ı.:.ur i•galkri

McJkr

."-'ur

Medkr

Aliaciıieniti

Perskr

Al.ı..:a Hih•ük mcıarlJn

hki Asur tic.ı.reti

bki Hirit

Hitit

Frig;krin

1 'rigler gdbi

Cıwrular

!Jdy.ılıl.ır

Med ve Pers fetihlen

At

At gemi

Savaş Arabası

Deve

Ta,-uk

Pamuk

Ispitli tekcrlc.:k

Süvariler

Ziggurar

Buzluıie

Cam

Sırlı keramik

Demirin Grninıl

•fadea Para

Pirinç ala•ını

Erken alfabe

Erken alfabe

:\ranıcJ

İmpJr torlukl.ır

ONSÖZ

Son Buzul Çağı'nın bitiminden Yunan ,·e Roma uygarlıklannın doğuşuna kadar en ileri toplumlar Yakındoğu'da yaşadılar. Avcılık ve toplayıcılıktan çiftçiliğe geçiş de,limi ilk kez burada gerçekleşti. İlk tapınaklar w kentler, ilk maden işçiliği, ilk yazı, ilk krallıklar ,.e ilk iınp<ıratorluklar burada görüldü. Antik Yakındoğu'mın kalbi Mezopotamya, yani Dicle 'ç Fırat ım1aklarıyla sulanan verimli düzlüklcrdi. Değişik zamanlarda çeşitli Mezopotam\ ·a krallıklanıun gücünün alçak düzlüklerden çok ötelere uzanması ve komşu bölgelerle ilişki kurulması da antik Yakındoğu uyg.ırlığına öncm:i katkılarda bulundu. Bu kitabın amacı, bölgenin coğrat)·ası temelinde, insanlığın Mezopotamya ve antik Yakındoğu'daki en önemli başarılarını anlatmaktır.

Flc alınan dönem 10.000 vıldan fazla sürdü ve Iskender'in Yakındoğu'yu fethiyle sona erdi. Bu süre içinde yerel nüfuslar çok büyük toplumsal değişimler yaşadılar. Dönemin başında küçük insan toplulukları avcılık ,.e balıkçılık yaparak, leş ve bitki topl,1yarak yaşamlarını sürdürüyorlardı. Çağın sonundaysa hemen tüm uygar dünpya egemen olan impar uorluk.Llr söz konusuydu. Bu can alıca tarihsel gelişmeleri vurgulayabilmek amacıyla, metin kronolojik bir sıra izlemektedir. Antik Yakındoğu'ya ilişkin şimdiki bilgilerimizin (son dönemlcıi de alan Incil (Eski Ahid) ve Yunanlılaıin taraflı aktarmaları dışıida) hemen tümü, ❍on yüz elli yıl içinde arkeologlarc,1 bulunup çıkarılmışor. Kitabın ilk böli.imlcri yazının icadından önceki dönemleri kapsamaktadır. Burada başlıca kanıtlar Yakındoğu'nun lk nüfusunun bırakoğı maddi kalınolardır. Ama d,1ha geç dönemlerde yazılı kaynaklar bollaştığından, araştırınalann kapsamt tarihsel ola\' ve kişilikleri de içermektedir.

Dönemin bize ne denli uzak olduğu ve geçmişe ilişkin bilgilerimizin dayandığı kanıtlann bölük pörçüklüğü düşünülürse, arkeolog ,-e eski çağ tarihçilerinin bu kadar şeyi ortaya çıkarmış olmaları ciddi bir başarıdır. Kuşkusu;; hikayede birçok boşluklar, şimdiye dek yanıtlanmamış sorular ,·ardır, ama artık ana çizgiler ortaya çıkmış ,.e çağdaş uygarlığın antik Yakındoğu'ya neler borçlu olduğu yadsınamaz biçimde kanıtlanmıştır. Şimdi çağdaş dünyada bir' 'eri olarak kabul edilen birçok şeyin kökeni antik Yakındoğı.ı'ya dayanır: yiyecekler, mimaride kulamlan tuğlalar, tekerlekli araçlar ve yazılı bir dil kullanımı bep bu sayfalarda anlatılan gelişmelerden kaynaklanmaktadır.

Kitapta ara ara, çağdaş arkeolojik kazı \"Öntemlerinden başlayarak, özel konulara yer verilmiştir. Röylcsi özel bölümlerin kapsamı yazının kökeninden adam11a sanatına kadar uzanmaktadır. Antik Yakındoğu'daki belli başlı arkeolojik kan yerleri de özel sayfalarda resimlerle anlatılmıştır.

Sürekli olarak eldeki malzemeden uzmanlaşmamış okuyucunun 'ararlanabilmcsi amacı güdülmüş, olanaklar elverdiğince teknik terimlerden kaçınılmıştır. Ayrıca en tartışnulı konularda bile otoritelerden alıntı yapılmamıştır. Kitabın sonundaki kısa ka)'nakça, süylcnenlcr için kaynak oluşturmaktan çok, bu konudJ daha fa.da okumak iste\·enlere bir kılavuz olarak düşünülmüştür.

Terimler sözlüğü," terminoloji ve kronoloji sorunlarına ilişkin daha geniş bilgiler de tçermektedir.

A.ntik Yakındoğu incelemeleri henüz emekleme çağııdadır. Asur saraylarındakı kabartmalann ortaya çıkanlmasından ve Babil çivi yansının çözülmesinden bu yana yalnızca I 50 yıl geçmiştir. Her yıl, bilgi dağarcığımın zenginleştıren ,.e önyargılanmızı düzelten yeni buluşlar yapılmaktadır. Temel araştırma çalışmalarının çoğu daha vapılmamışnr ve şimdi yürütülmekte olan araştırmaların benimsenmiş göiiişlcri değiştireceği kuşkusuzdur.

Antik merkezlerden birçoğunun yeri bclirsıı, krallıkların sınırl,m çoğu kez tahminidir. Haritalarda tüm olası alternatifleri gösterme ol.ınağı bulunmadığınd.ın, genel olarak en olası yerler seçilmıştir. Kimi durumlarda bir saptamanın ne kadar güvenilir olduğunu belirtme olanağı olmuş, kimilerinde olmamıştır. Anıca, antik çağ coğrat)·asının, ırmak yatakları Ye Basra Körtczi'nin kıyı çizgisi gibi temel üğelcri bugün bile ciddi tartışma konusudur. Bu nedenle okuyucu bu kitapta verilen görüşlerde bugünkü bilgilcrimızin bir vonıimımın sunulduğunu göiönündc tutmalıdır.

Sayısız önerileri için Yayıı Danışmanı Nicholas Postgate'e, metni okuyup geli❍tirdiği ,.e altya1.Llarl,1 kaynakçaya yaptığı yardımlar için St. John Simpson'a teşekkür etmekten mutluluk duyuyorum. Aynca, Silindır Mühürler ve Antik Fildişi konularında önde gelen uzmanlar olan ve bu konulara ilişkin özel bölümleri yazan Dominjque Collon ve Georgina Herrmann'a, özgün konularda ban,1 yardımcı ol,ın John Curtis, D.wid Hawkins, Janc ve Roben Killick, Rog;er Moore), Tre\·or Wackins ve diğer Yakındoğu arkeologlarına çok şe} borçluyum. Baskı kalitesine büyük katkıda bulunan Equino:x (O:xford) Ltd.'deki yayın ekibine çıkardıkları usta işten dolayı yürekten minnettarım. Son olarak, hiç eksilmeyen se\ gi Ye de-.tekleri İ\in aileme, Susan, Christopher ve Richard'a çok şey borçluvum.

MicJıad Roaf

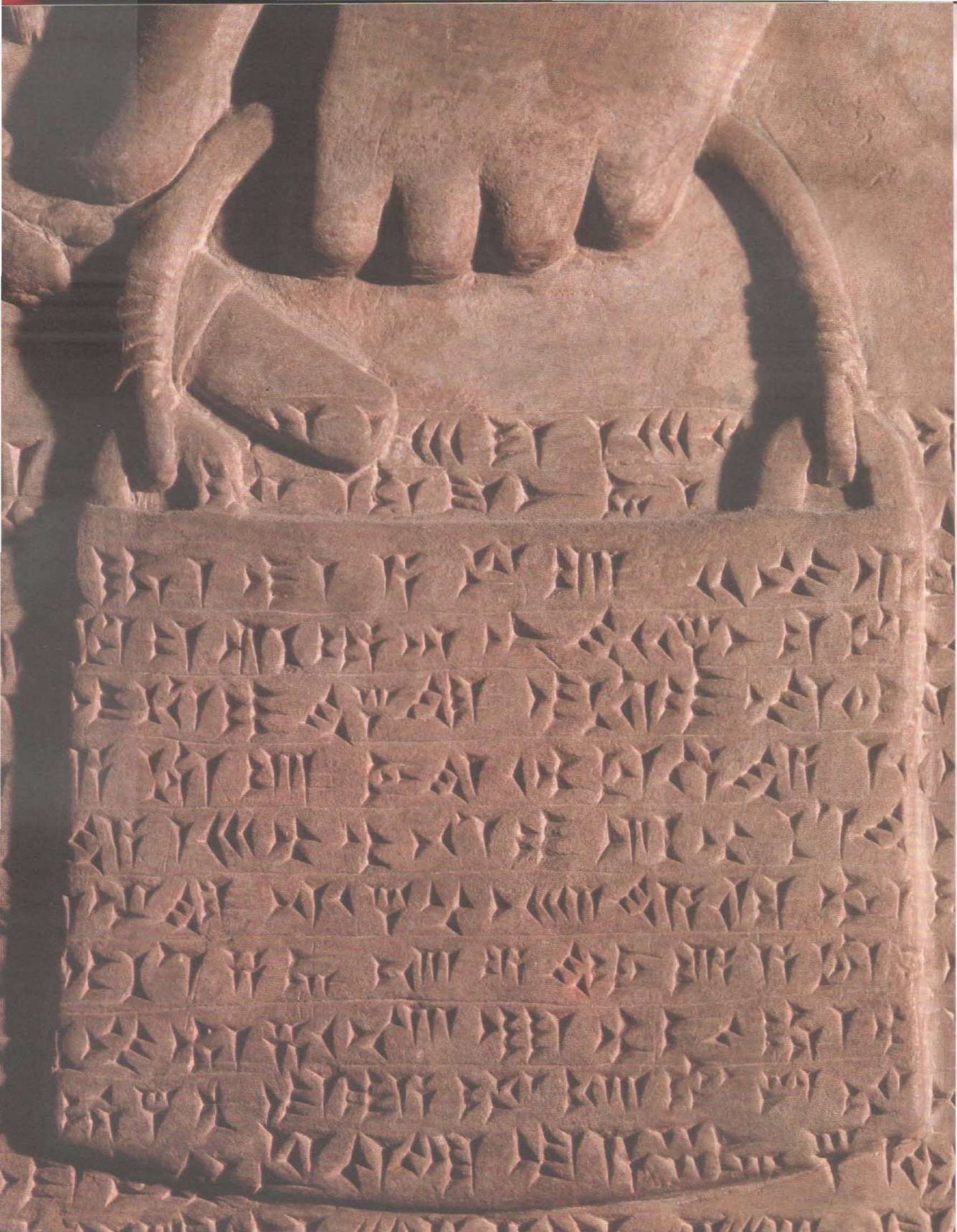

BULGARISTAN
KARADENİZ
KAFKAS DAĞLARI
İstanbul
MARMARA DENİZİ
Trabzon
Tiflis
PONTUS DAĞLARI
EGE
Ankara
TÜRKİYE
ANADOLU
İzmir
Erzurum
Eriwan
Ağrı Dağı 5165
Savalan Gölü
Kura İrmağı
Aras
Murat
Van Gölü
Sevalan Dağı 4811
Tebriz
Urmiye Gölü
Diyarbakır
İOROS DAĞLARI
Adana
Rodos
İskenderun
Amanos Dağları
Halep
Büyük Zap
Küçük Zap
Kerkük
SURİYE
Deyrü'z-zor
İELİK
KIBRIS
AKDENİZ
Humus
Fırat
Dicle
Diyala
LÜBNAN
Beyrut
Şam
Kirmanşah (Bahtaran)
Sur,ye'Çoıll
MEZOPOTAMYA
Bağdat
Karah Irmağı
IRAK
İSRAİL
Kudüs
Amman
Kerbela
İskenderiye
Süveyş Kanalı
LÜT GÖLÜ
ÜRDÜN
El-Amare
Kahire
Basra
Akabe Vadisi
Sina Yarımadası
Akabe
Süveyş Körfezi
Akabe Körfezi
Nil
MISIR
KUVEYT
Nufud
SUUDİ ARABİSTAN
Hicaz
Riyad
Nasır Gölü
KIZILDENİZ
SUDAN
ASIR

HAZAR DENİZİ
TOPLULUĞU BAĞIMSIZ DEVLETLER
Krasnovodsk
Karakum
Taşkent
Semerkant
Ceyhun
(Amu Darya)
Aşkâbad
Atrak
KOPET DAĞLARI
Meşhed
Demavend Dağı 5671
ELBURZ DAĞLARI
Tahran
Kum
Kevir Çölü (Deşt-i Kevir)
Herat
AFGANİSTAN
Bircend
İsfahan
İRAN
Zerd Kuh (Sarı Dağ) 4548
Lût Çölü (Deşt-i Lût)
Yezd
DAĞLARI
Kandehar
Kerman
Hilmend
Zahedan
Şiraz
Teftan Dağı 4042
PAKİSTAN
Buşehr
Bender Abas
Basra Körfezi
Hürmüz Boğazı
UMMAN
BAHREYN
KATAR
Doha
Dubai
Abu Dabi
Umman Körfezi
Maskat
Karaçi
UMMAN
İndus
Kabil
HİNDUKUŞ
5000
4000
2000
1000
500
200
0 deniz seviyesi
200

Yakındoğu Arkeolojisi

Antik Yakındoğu hakkındaki bilgilerimizin çoğu
€on 150 yılda arkeolojik çalışmalar aracılığıyla elde edilmiştir. 19. yüzyılda arkeologları ilgilendiren başlıca konu, Avrupa müzelerinde sergilenecek sanat öerlcii keşfetmekti. O zamandan bu yana arkeoloji bilımse! bir disiplin haline gelmiştir ve yıllarca süren mesleki \e ,1kademik bir eğitim gerektirmektedir. Dikkatle düşünülmüş kazı ve kayıt teknikleri olabil-diğince çok bilginin ele geçirilmesini sağlar. Ama hayal gücü ve şansın rollerini de yadsımamak gerek.

Arkeolojik bir alanın kazılması, çok sa)1da uzmanın işbirliğini gerektiren karmaşık bir işlemdir. Projenin gend denetiminden sorumlu yöneticinin yanısıra, kazı işlerini denetkycn \ c kaydeden arkeologlar, bulunan yapıların planlarını çizen mimarlar, fotoğratÇılar, teknik ressamlar, bulumulan kayda geçen kayıt memurları, hassas ya da kırık buluntuları sağlamlaştırmak ya da onarmaktan sorumlu konser-vatörler de olacaktır ekibin içinde. Tipik bir kazıda incelenip kaydedilmesi gereken çanak çömlek kırığı, çakmaktaşı parçası, atılmış hayvan kemiği gibi bu-luntuların sayısı yüzbinlere ulaşır. Giderek, toprak bilimciler, metalurji uzmanları, kimyacılar, jeolog-lar, bilgisayar programcıları ve istatistikçilere arke-ologların yardımına gelmektedir.

Arkeologlar kazı yapmanın yanısır-a, o kazı yerini çeHcleyen alanın eski biçimini de yeniden kurmaya çalışırbr. Bir .1landaki eski uygarlıkların gözle göiiilür izlerinin kaydedildiği yüzey araştırmaları, bir bölgenin yerleşim tarihinin keşfinde, hatta daha sonra kazılacak bir alanın seçilmesinde çok yararlı bir yöntemdir.

Arkeologların en önemli sorunlarından biri buluntuları tarihlemektir. Değişik toprak tabakalarını dikkatle inceleyerek, bunların hangi sırayla yığıldıklarını hesaplamak olanaklıdır. Belirli bir bölgede kullanılan yapımı eşyaların biçimi zaman içinde evrimleşmiştir, bunlar kronolojik sıraya sokuldukları zaman bulundukları ortamın tarihinin belirlenmesine yardımcı olabilirler. Yakındoğu'da bezekli kera-ınikler geçmiş kültürlerin incelenmesi için kronolojik bir çerçeve sağlar. Kimi durumlarda tarihler, güneş ve ay tutulması gibi astronomik olaylara başvunılarak belirlenen tarihsel kaynaklardan çıkarılabilir. Başka durumlarda, ağaç halkaları ya da radyokarbon tarihleme gibi bilimsel teknikler bize bir bulunru-mın yaklaşık yaşını verebilir.

Mezopotamya arkeolojisinin en özgün niteliklerinden biri, çoğunluğu pişmcini€ kil tabletler üstünde olmak üzere, yazılı metinlerin bolluğudur. Yakındoğu'daki arkeolojik alanlardan yarım milyon çivi yazılı tablet ele geçiilmiştir. Yerin altında gömülü daha çok tablet , ardır.

Arkeolojik araştırmalar pahalıdır \e en yüksek standartlara ulaşmak için gerekli parasal kaynaklara sahip olan proje sayısı çok azdır. Bir diğer sorun da, günümüzde Yakındoğu'da yürütülmekte olan hızlı carım ve sanayi kalkınma programbrıyla her)11 yüzlerce antik alanın yokedilmcsidir. Bu ülke hükümetlerinden kimi sorunun bilincindedir ve ırmaklar üstünde belli başlı baraj yapımlarından önce büyük ölçekli kurtarma projelcıinc parasal destek sağlamaktadırlar. Ama gene de her yıl giderek daha çok alan yok olmakta ve kanıtları ebediyen yitirilmcktcdir.

Salrd Tel 1\hrdih'rc "" en
ı.ızılJr. Rcsnıu ort.1S1nd.1 tJŞ
tcındler üstünde kerpiç bir duvar bulunın.lktadır. Açmanı
kcnannd.1ki k.ılınnivah çizgiler, bu duvarın -;.1ğ ucunun büyük hır
Çllkur tarntindan kesildiğini
!\ÖStcnıickıcdir. Gerçekte ide,ıl
kazt biçimi, bir .1l.11dakiΓL: h:n
tJbJk.1 de almaya b.ışl.un,ıtl.ıu
önce ge ıabablJnn bbuk kabuk
kJldırın1>ıdır. Ama bu ⋰<ıŞ.
gliç ve pahalı bir çalışına
Hrzl ıda a ı doğru k.11lp
JCmJ
kc.:sitint incdc\cn:k, llt.:\in i..;indcn
b/llıp gcçikl ini 'Jpt.;mak
ın.ılh <..t u;1⋰1d.u1 d tha\erimli
olabilir.

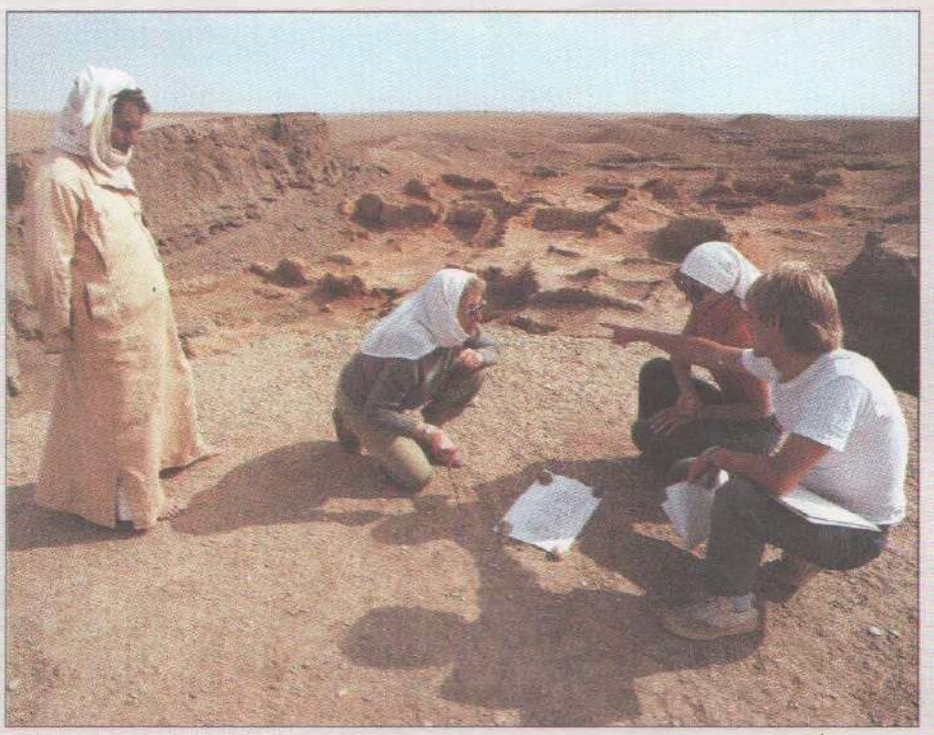

SoldırKuzcv Surivc\k Td 1lıcr·1. Ka\n.ıkl.m en .11 i bıçiindc kullanımı için kazıl.ırın dikk.1lc pbnlanması gerekir. (iünümü:1 arkcologlan çok hdrgın hctldkrc yondir nı ö/gün sorunları çönıicyc.ı ⋰rı Çalı⋰ı!Jcak .ıl3n ekip üydcrlnln uıun sorıı⋰ın11uc u b dirknir bulunnud amJ dafu lttın d ı n obn.ıkJ.ın ım ıuc ⋰ o ğ: u kt: ı bd.kıuıcdik sonuç la ra þ ⋰ı ⋰ı .l lı r.

kl) m el Mardilı'ıc kuçlik hır ve bir hm a lirça<l\"l.ı kJtu yapan !lürivdi ı⋰çinin.,ikjrdığı ka.ımikpar⋰.ıl.ın sıv.ıh ı<l'tik hır sepette top!Jnıvor. Kcramikler yıkanır⋰ ıiu:dt:nır \t: kaydedilir. İ-lcr kcr.ınıik tipinin nerede bulundu⋰unJ. dik.kar çörme değişik .;:Uıak ı.1rzlaıı ın ⋰di⋰mcsi lukkmda avrumlı bir ı.ıblo ol'ta ı .1 .;ıbnıı.ık ; !Jn.ıklıdır.

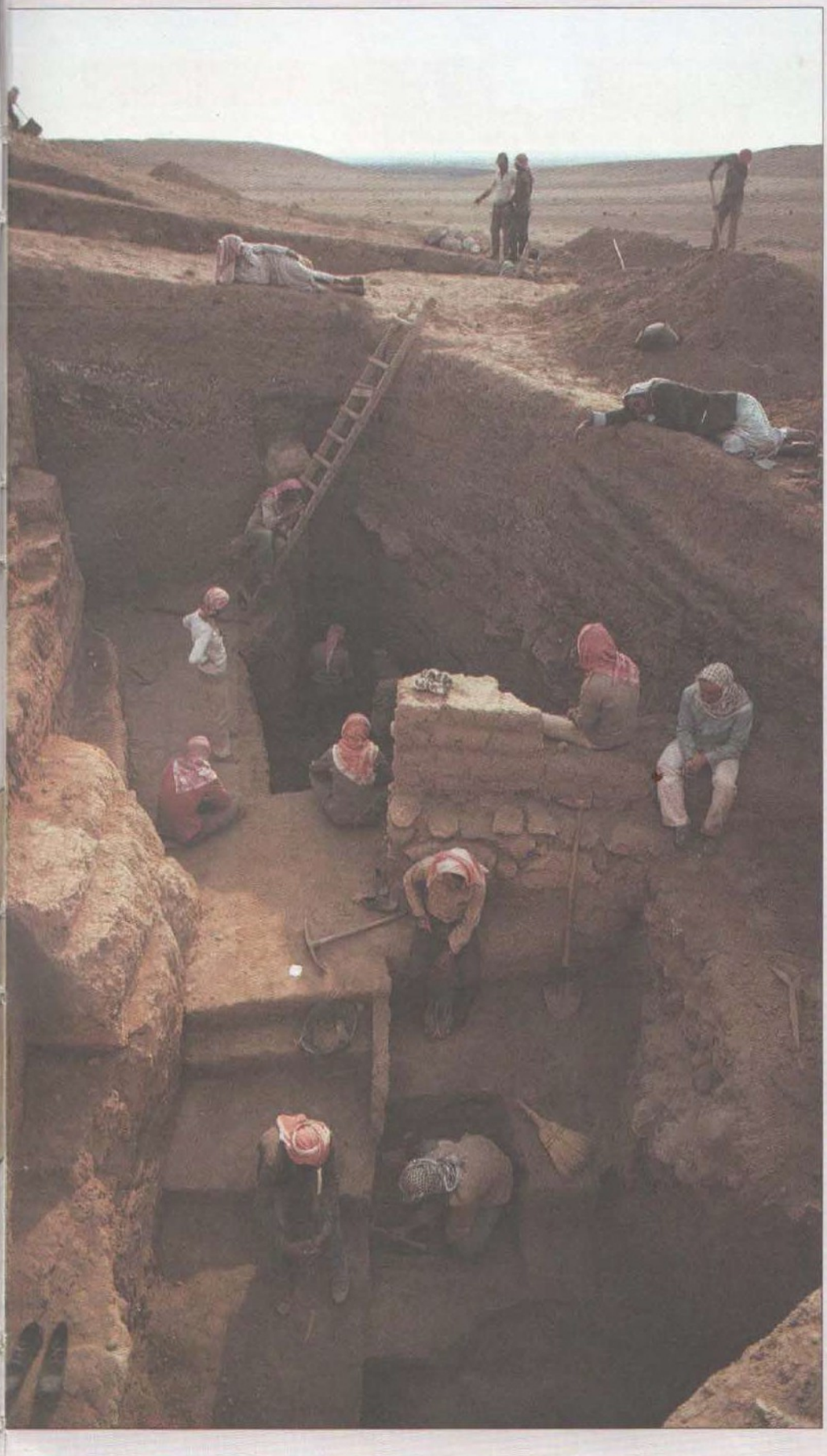

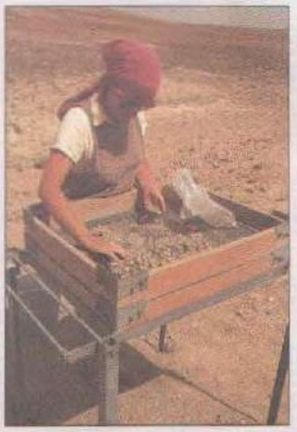

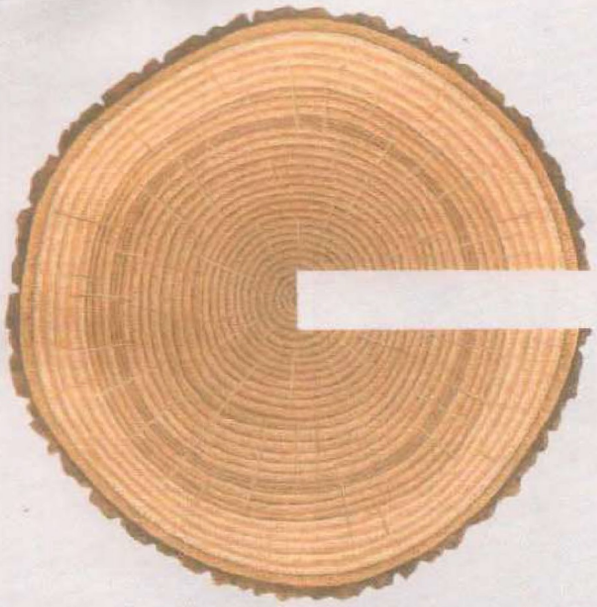

Altt11 \ğ.ıç ı.ılk.ısı t◆rilılcı'1CM.ı-a d.ı dcnJr..kronolou \ğ.ıç ı.ılk.ıl.ınıuu \111.ık hm'ume k.ılıuılg.ı lu\.ı durumuına bağlıdır ļ.lırk.ı,·ıı◆llık hir dlıudc, k.ılın •• in<C İı.ılk.ılar ozgun hir orCıuru oluştuıurl.ır (.uılı ağ.ıçlard.ıu başl.11ar.ık. 9000 ı-ılgem gıden dızılcr hesaplanmıştır◆Eskı hır kcn.·sı◆nin h.llk.ı.ılrı\ntusu_

t.ılıt.ının t.ırılıuu◆pr.ı.mak ı\·ı ı'u dizuılc k.a◆ıl;ı;.ınfır Ancak, orılı tük·r bulgeye g.orc dcğl)nıckı.-dir. Y.ıkıuıdoğır'nur• ım.!ltı::'ı oıtaı-a ı;ıkan dığı ·.aman, çok ı. .ırarlı hir ı.ırılılcım· roml'ml ckk edılıuış olJc.ıktır .-\ı;tı lı◆lb" ıı· rılıkınc\uıdcn, radıokarbon ıarihlcınclcn ·.11 .lrl.ım.ık ı;ın ı.1r.ırl.1uıl111"tır.

K.ıuvokarbon tanlıknıckri \ıtıda ükr ıın ı ıll◆ıuu.ı <;<\ırnwk ıı-ın kull.ınıJın J\'.tr cğrışıuu bir . bölurıu R.ıdH>k.:ırboıı.t nhkm<'., bıılunttı .ırıuı·ı'.1)1111 ı>lıınck i◆in

(.1nlı hıtkı ı·ı' h.l\'',tnl.ı , radHıakıu K.t" " ·'·" 14 ıı.ıo.qpu.tino◆tcrdc:n kart)on dıohıt şuğunırl.ır '>ahit hır hızdJ bownum.ı .uğr.n.ırı K.ırbon 14'un \'an-omnı 57SO ,·ıldır; v.n't◆ dlu hır nesne her <;750 nida K.ırhoıı 14 ,urnnl.ıuuuın \JrıMnı ııtınr Bılumuda gerì kalan K.ırbuıı 14 uuıkt.ırı öl.,ukrck, o ı_ luniunuıı \'.ıŞi radıık.ırhon \,ntcmı\'lc ıı;.1rrJnlr Btı, t.ınhkın◆◆ 4.500 + 100 b.p. hıuırıınd" ıcnlir Dlğ<-r bir d<'.\lşlc, onalama dcğ.<T MS I Jj:ıO\kıı 4. S00 ı-ıl tlııccdir "' ul,uıuıkrdckı ıstatısııkı dq;ı§mckr ııcdcnl\k 100 vıllık bır hata pa) ı bulunu ı\LrnostCrı.kki

Kırhon 14 mikt.ırı z.tınotıı içinde -.ıbıt kalnıJJı3ından, rad\<ıkarboıı tınhlcm·nm, ı"luluntunun \'.l)t t.ık\lm 11h ol.tr.ık 'erme" içın 1◆rJ.1111ın1sı ◆1.rt:'kır . .,\\•ar I gn-ı;r, .ığaç halk.ası \OlltCMJ\k t.ırılıkıuıış odıın!.ırl.ı kJrşıl.ıştırıl.ır:ık olıı◆türulnıu◆tur ıc rachokarbuın sapt.tınıl.mıı hı ılunıu kın d.ıh.ı geç hır L.ırih ıcrdikkrıuii \"< 1 000 111.ı kadar fakanık<cğıuıı ı;ostcrnicktcdır Or ıc◆in, 4.500 100 b.p olan hır r6hhl1k.ırbon t.uihlcıuu.", ◆1◆ alasılıkla /\10 ◆36() ıılc 2930 J◆m"l.ıhır t.ınhc, \:t d32lfc.k ◆ıasılıkla .\!C1 ◆520 ik 291 ıl .ır,1sınd.ı bir taıuhc k.ırşılık gclm.-kt<«lır 1':olaı lık .ı,'"ııd.uı hu kıtaptaki bllıun ıarıhlcr tak\' ıın ıllanııa \<',\ rılmıştır ıc .ır.llığın ı>rtalaıua dc{!;ai obr.ık \cnlm<ktcdır

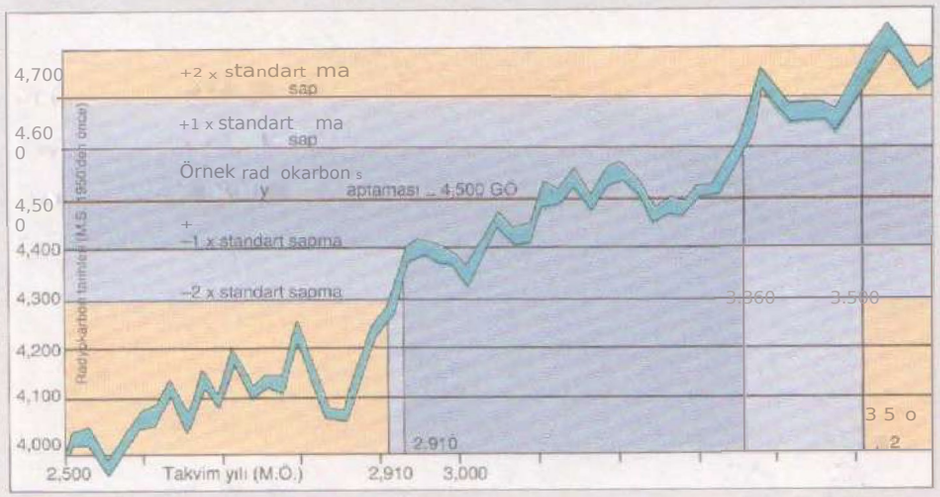

Altıu Kazı sıraı.ıuul.ı topr.ık bunık hır k.ınu kullan lJrak gcı-şctil r ıc bir kiirck ı,ı d.ı d ınıı, sonra scpo.:tkre doldurularak l◆a◆kJ bır n.-n.: .ıtflır. ı\sapıyu gıdcrck d .ırabası, t◆l\1Ct k.ıll) \C dalııperlı kotın\"on gjhı mckanık araç Jr ,ıa < kknnıcktcdır Ko-pi, Jm.tr ecphdeı ra da ıah.tııl.ıuıı 11k1ldiği ıı.1.\S]S kJ/Jl.ırd.1, kııçük bir k:ıznıa \c ıu.ıla J.ıh.ı \,tr.ırlı ob,aktır Kob\ kii-ıl bılc,ck buluntuJnn \'a da hkck1h.:rin ,·ok. ųzcn gcrckuren tcmıı cnmcsı '1rJsıu.il, hı1.ık)J d.t lcrr ılı bıçağı, koktc;;ı \Uhukl.trı, dı◆ ı.nıizlcmc .ılctlcrı ıc bo\a kull.ınılır, aıua aslınd.ı her arkcologun kcndi alcı kollcksıvcu1u \ıln.lir

tirç.ıbr ı

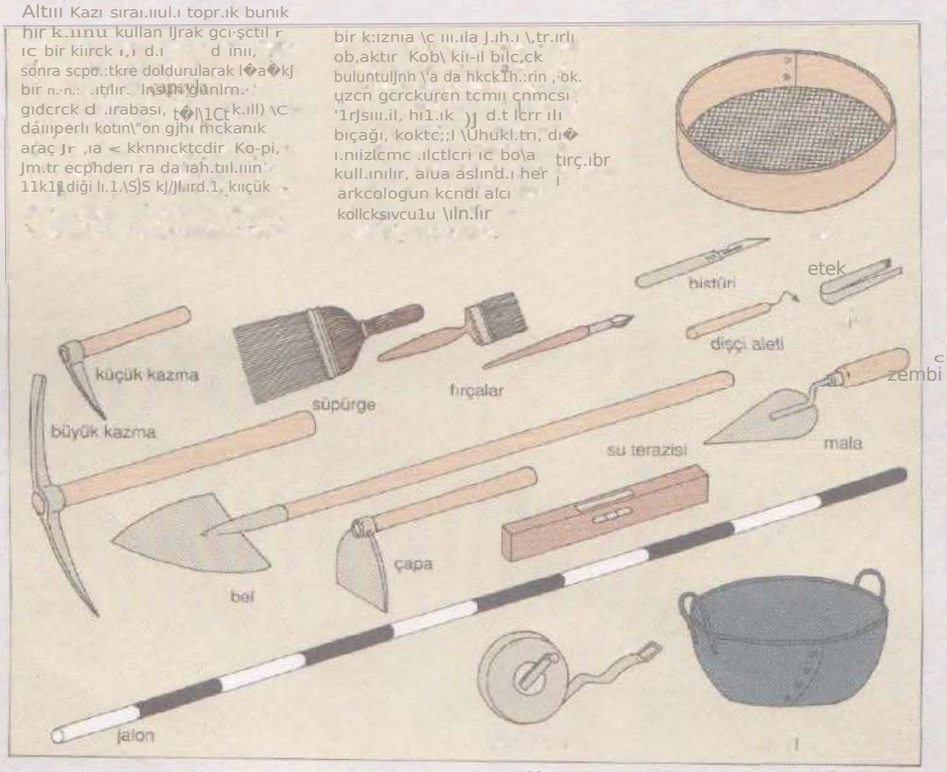

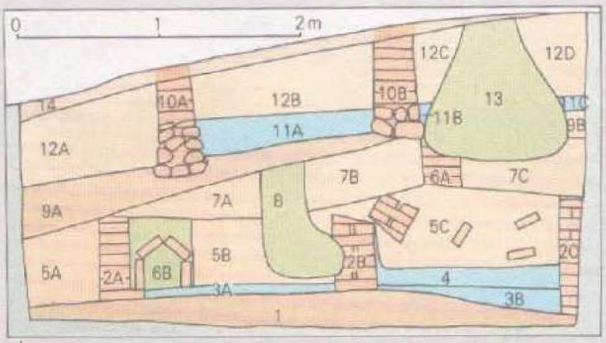

crrbız

zembi

k.ıztsı \"Sil kc; brm.1◆ık hı

Erken

gen.

('mr Y.ıkıdo◆ıı'd.ı bir hornk s rc\tır ıc dc!!.ı)ık tab.ıkabn

ol.ıu arkcol<'h"'' bu) uk ıM.ılık g.öst<b◆ı.ılıklar ı:ab.ıkalar ı .ılt.ı kalını) ı-a d.ı d.hı a gel ıJh.ık.ı.ır-a kc:sılmısur

şentMetre

En erkenden en geçe doğru

numaralanmıf katmanlar

• lopı.ı. c l(ırµıç

28ve2C 1• do'lag<ç b ttan

ta.,.,.,,

ŞA.8CDw.ı

dO!muı. ç "' du-ar •'1mlen "'

da ıçeme'1edır 6Al(er.>1ç du\'lf

mezJrdıkl r ı>Çg m 7A.B.C0ı:ılm.ışodo! r 8 Aşınmq bir lWladJ bulman mezar

9ı8 Alan;n mol

"1 lan lOA 8 .iŞ tome ı.r US!i;nde rW 114.BC '°"'"'

t2A.BCDilolın: oı!JIJr 13Şim<ıiaşı rnşbırt.ı-

il bJk.: 6 7 hbab 8 iV hbJlıı 10-12 V Tıbal 1J

Alaoda .,.,IIOI

binken tn<ıt;ı 9·14

birhırıiıdcıı anrdcıın.-k /onıiıd.ı

T.ılıabl.ırın doğru dinlı"'inı "1pta\

ahılıiıck ıçıı straıigrah

ıuh.ık.ılaıına dıkk.ıı lc

ın�dcnmdıdır. l·ğcr d;ıh.ı gcı hır

1.ukur goıdcn k.ı,ırı1nıı "da

doğal k.ırmaııl.ır \.lnlış

s ıpt.ıiınıışsa, <kğı�ik doıicnıkrdcn

bulunıiılM k.ırışacJk ıc bmilk

ol.ısılıkla hat.ılı 'iÖnudar.ı v.ınl.ıc.ıkıır

tabaka sırasına göre

oocaı 2A.B d"'3!

BA.8 2A.B.C ile t.-0• tı

4

tabo 1r ç-

1;ou ı:etpıç

.. rp iç u

bæ0 b nl al1aOl 14

bul an"'" depcbmaÇtkuru Abnın

us: :!e; ll °"']] T•iia'<J25

1

1•me

AYRIM BİR -- IZOYLER

İLI(ÇİFTÇİLER (Mö 12.000 - 7000)

Uzak geçmiş

Geçmişin bize bıraktığı kanıtlar eksiktir. Arkeolojik kayıtlarda ise insan etkinliklerinin yalnızca birkaç özelliği koru'nmuştur. Bilinmeyen ve bilinemeyecek olan büyük alanlar vardır. Gene de, bize kadar kalan izler, insanların kimi yönlerden binlerce yıldır değişmediği düşüncesini vermektedir. Örneğin, tarih öncesi insanların duygu ve güdülerinin bizimkilerle tıpı tıpına aynı olduğunu düşünüyoruz. Bizi hayvan kuzenlerimizden ayırdeden bu özellikler, uzun evrim merdiveninin bir noktasında gelişmişlerdir. Gerçekte insan özelliklerinden birçoğuna hayvanlar dünyasında da koşutlar bulunabilir. Örneğin, karıncalar, tırtıl ve yaprak biti besler, kentlerde yaşarlar; insanlar gibi koşullara göre değişen toplumsal rolleri vardır. Ama insanların geliştirdiği çeşitlilikte beceri başka hiçbir türde bulunmaz. Sınırlı ölçüde temel bilgi iletebilen iletişim sistemleri hayvanlarda da bulunmakla birlikte, insanın konuşma yeteneği görünüşte hiç önemsizden vazgeçilmez öneme sahip olana kadar çok geniş bir kapsamda bilgi iletilmesini sağla,-abilir. Basit aletler yapma)1 \ e kullanmayı becerebilen bazı hayvanlar vardır, ama biz aletlere o denli bağımlıyız ki, onlar olmadan yaşamamız olanaksızdır. Gerek konuşma gerekse alet yapma yeteneği kültürle iletilir, yani daha önceki kuşaklardan öğrenilir.

İnsanın varlığını sürdürebilmesinin bir aracı olarak kültürün önemi, daha Üst Palcolitik dönemin başlarında, 35 .000 yılı aşkın bir süre önce, insan topluluklarının yaygın dağılımında görülüyordu. Taş devri insanlarını derilere sarınmış mağalarda yaşayan ve elinde bir topuzla canlandıran yaygın görüş oldukça tek yanlıdır. Gerçekte bu insanlar çoğu taman küçük gruplar halinde yaşar, aşamalarını kök, böğürt-

Es" Dünyada tarımın yayılışı Mki9000\len kısa süre önce arna- ekime alınm.1sınd.ı sonra rarl.ı ekimi bir süre çc\rc indcki tcpdçrlc hirli k.ıldı Daha yaygın. Hazar De ,i.i'nin güncvinc ve lmlus.y.1di.min b.ıtısına MÖ 5000 butü Afrupa, n lıdus yaygınl.1 bölgesinde ol.htlıkb hayv.rnl.ı kullanılıvor, ,ulama daha Kuzc\ Çin ve Güneydoğu 1\ı.ya\ fa akd.mp.e ürünler ;külrürc .ılım·orılı Rir 2000 Dun\'ad.ı olağan biçimi halınc gelmişti, .ına Rlı,ya ve Afrika"nın do[!,tl al,ml.mıd.ı ha"" ·11ı..ılık. sürü,·ordu.

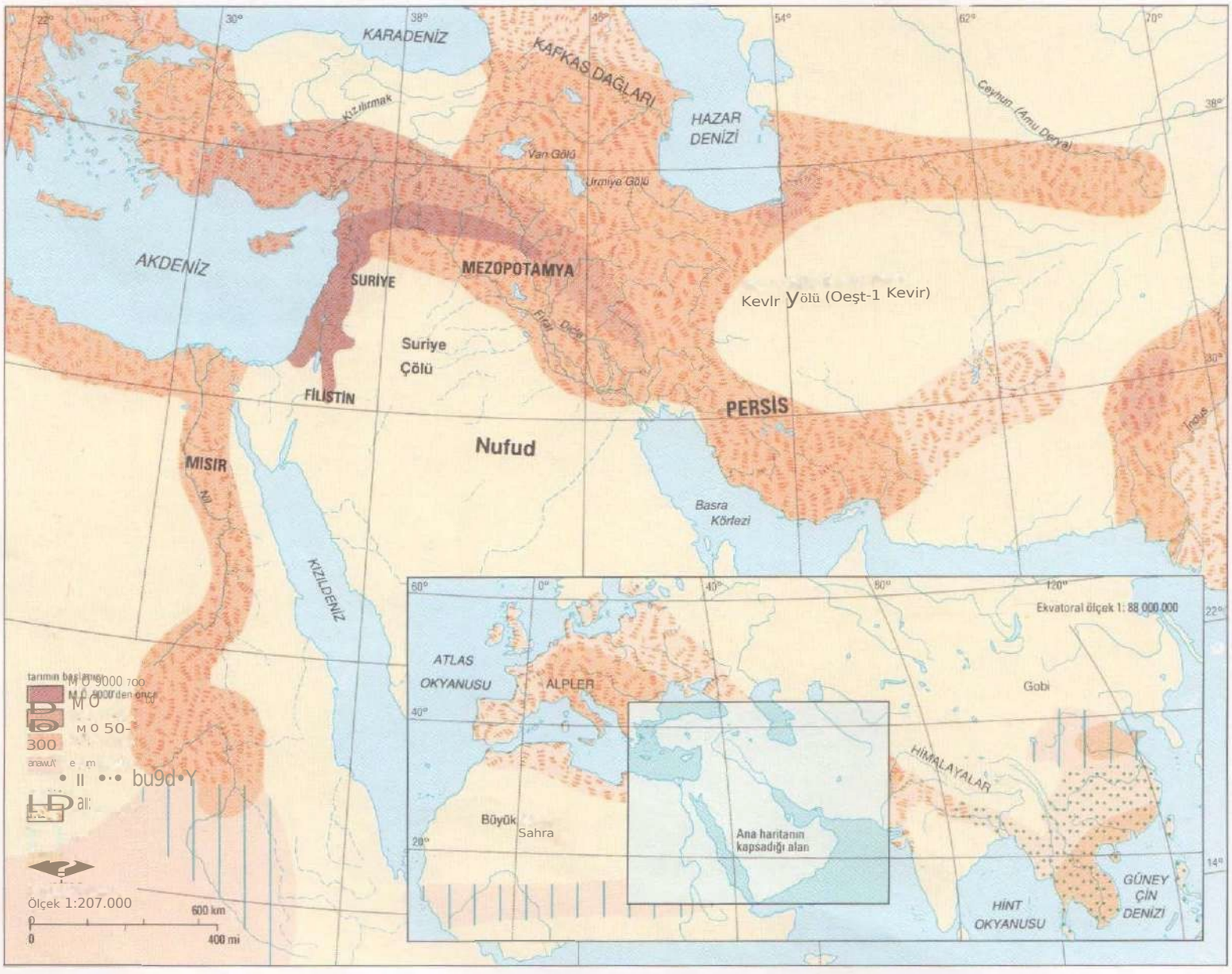

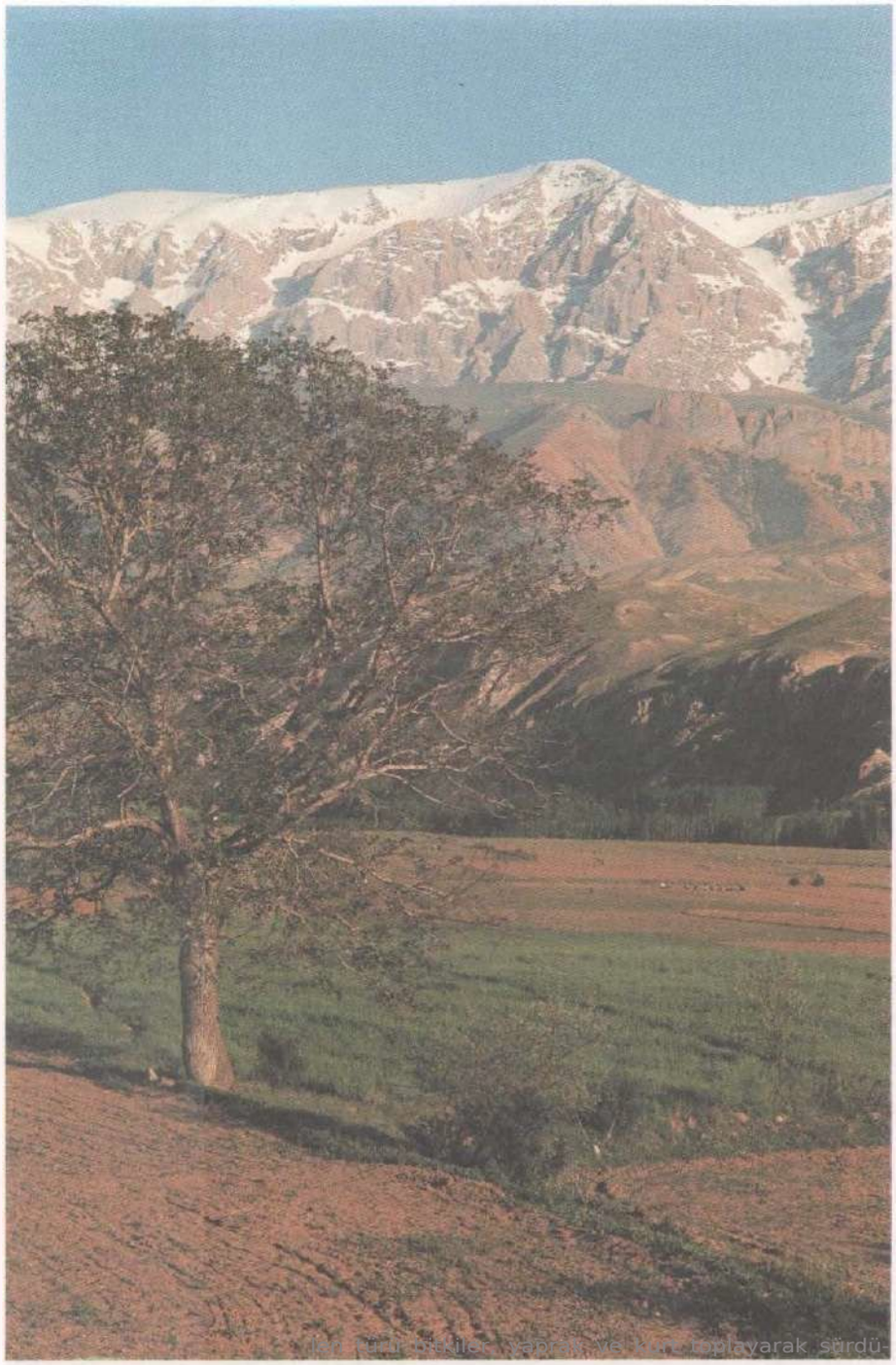

Üst \'alçın dağlarla, ılkb:ıhar •ellerinin aşağı sünıklcdigi tortularla doldunılınu�erim ovalar ara�ındaki k.ır�ıtlık, buğday ve .ı.rp:ı ilk kültüre .ılındığı bölge boyunca gü1c Ç•lrrar Burada, Türkiyclnin güneyinde Kilikia'da bir yayların sonunda llscündc ilkbahar bile karla kaplı Toro' dağlan görülmektedir. D:ıg yamaçlan kovun \C otlatmaya clvcri�lidir, düzluklcrdcy.c tahıl ve

Jer kürü bitkiler yapraklı ve kök toplayarak sürdürürlerdi. Büyük hayYan an onlar için ancak ek bir yiyecek kaynağıydı. Bütün dünyada gözlenen bu yaşam biçimi etkinliğini yüz binlerce yıJ sürdürmüştür, şimdi bile birçok bölgede sürdürmektedir. Ancak, yaklaşık 12.000 yıl önce, son Buzul Çağının sonlarında deniz düzeyi yükselirken Yakındoğu insanları yiyecek elde etmek için yeni bir yol keşfettiler. Bitki ve hayvanların beslenmesi ve sonra da evcilleştirilmesini içeren bu yöntem şimdi o kadar yaygınlaşmıştır ki, insan varlığı için bundan başka bir temel düşünmek güçtür. Çiftçilik Yak.ındoğu'da geliştik-ten sonra, Avnıpa, Afrika ve Asya'da hızla yaygınlaş-tı. Birkaç binyıl içinde, yaşam biçimleri milyonlarca yıl süresince gelişmiş olan avcı-toplayıcı grupların yerini yerleşik köylüler aldı .

Çiftçiliğin ortaya çıkması başka önemli değişikleri de birlikte getirdi. Evler köy yaşamının kalıcı bir özelliği durumuna gelirken, yerleşik insanlar yeni malzemeler ve maden işleme, çömlekçilik, taş oymacılığı gibi yeni teknolojiler araşnnp buldular. Giderek gelişen yeni toplumsal örgütlenme biçimleri, günümüzden aşkın bir süre önce, kentler, egemen sınıflar, r-apınak \'e yazı gibi çağdaş uygarlığın standart ortaya çıkmasına yol açtı. Tarımsal ,.e kentsel yaşam biçimleri Yakındoğıı'dan Avrupa'ya geçerek, Yunanlılar , e Romalılar aracılığıyla çağdaş uygarlığın bir parçası oldular. Eski Dünya'da çiftçiliğin gelı•tiği diğer bölgelerle Yakındoğu arasındaki bağlannlar bu de'lii açık değildir, ama tanın kavramı en sonunda bfüuk olasılıkla oradan gelmiştir. Tanm ,.e karm•ık toplumsal örgütlenme biçimleri birkaç bimıl sonra bağımsız olarak Amerika Kıtası'nda da ortaya çıktı, ama en erken ve çağdaş uygarlığın atası olması nedeniyle Yakındoğu'daki gelişmenin özel bir önemi vardır.

Bölgenin coğrafi durumu

İnsan yerleşmelerinin temel koşulu olan besin kaynakları, çevreye ve yerel coğraf)·aya bağımlıdır. Akdeniz, Karadeniz, Hazar Denizi, Basra Körfezi \.;e Kızıl Deniz'le çevrili olan Yakındoğu'ya "beş denizler ülkesi" denmiştir. Ama bölgedeki insan yerleşmelerinde denizlerin etkisi karadan daha az olmuştur. Yakındoğu'da, Güney Irak'ın bataklıklarından, Ürdün ve Suriye'nin bazalt çöllerine ve Iran'ın kar kaplı dağlarına kadar çok çeşitli görüntüler bulunabilir. Her çevre değişik bitkilerin yetişmesine olanak sağlar ve o bölgede yaşayanlara farklı geçinme yöntemleri dayatır. Bölgede az sayıdaki ortak coğrafi özellik arasmda tek önemlisi, yaz aylarında yağmur olmamasıdır. Birbirine yakın ama çok çeşitli doğal alanlar bulunması, değişik yaşam biçimlerinin sürekli birbirleriyle ilişki içinde varolmasına olanak vermiş ve karşılıklı fikir alışverişine yol açan bir etken olarak, Antik Yakındoğu'nun çarpıcı teknolojik, bilimsel ve toplumsal ilerlemelerini j,·melendirmiştir.

Jeoloji

Bundan ikiyi.iz milyon yıJ önce okyanus havzalarıyla birlikte dünya kabuğunu oluşturan iki eski kıtasal kara kütlesi, Gondvana (Gondwanaland) ve Lauasya, (Laurasya), dağılmaya ve birbirlerine yaklaşmaya başadılar. Aralarında, içinde kalın deniz tortusu katmanları bulunan Tetis Jeosenklinali (Tethis Denizi) yatıyordu. Bu iki kıta çarpışırken parçalanarak birkaç küçük kı)l "platosu" oluşturdular; bunların birbirlerine göre hareketleri de Çağdaş Yakındoğu'nun temel coğrafi özelliklerini yarattı. Arap Platosu, İran Platosu 'nun altına doğru kayarken aşağı bastırıldı ve Basra Körfezi ile Dicle ve Fırat ırmaklarının aktığı Mezopotanıya'nın alçak dü7lükleri meydana geldi. Aynı hareket, Mezopotamya'nın kuzeydoğusunda dik ve birbirine paralel Zagros Sıradağları 'nı yukarı itti. Ti.irkiye'nin güneyindeki Toros Dağlan da benzer bir biçimde, Afrika Platosu 'nun Türkiye Platosu'mın altına girmesiyle oluştu. Kızıl Deniz, Arap ve A.fia platolarının ayrılarak, Antik Gondvana Kıtası'nın bir parçasını oluşturan Arap-Nubya Masifi'ni parçalamasıyla ortaya çıktı. Arap Platosu'nun kuzeye doğru bu hareketi, Akabe Körfe zi'nden başlayıp Araba Vadisi boyunca uzanan yarık vadiyi, Lt'.ıt Gö-li.i'nü ve Ürdün Vadisi'ni de meydana getirdi.

Platoların tam sınırları şimdiye dek kesinliğe kavuşmuş değildir, ama bunların karmaşık etkileşimi

sayısız yapısaı zayıf nu,_ca oluşturmuştur. Buralarcıa zelzele ve yanardağlara sık rastlamr, kimi yerlerde de bazalt ve obsidiyen (volkanik cam) gibi volkanik kökenli kayalarla kaplı büyük alanlar bulunur. Yakındoğu'da yüzey kayalannın çoğu tortu taşlandır ve ya kireçtaşı olarak denizin altında olmuşlar, ya da kumtaşı ve çarnurtaşı gibi aşınmış taşların yeniden birikmesiyle meydana gelmişlerdir. Bu süreç günümüze kadar süregelmiş, Arap Yarımadası 'nın büyük kısmı kum tepeleriyle kaplanmış, ırmak vadileriyle denizden uzak havzaların çoğu da dağlardan aşınarak ırmaklar tarafından sürüklenen alüvyal mille dolmuştur. Yalnızca Arap Yarımadası'nın ban ucu ile Sina'da ve !ran ve Türkiye dağlarının kimi bölgelerinde (değerli mineraller içeren) daha eski volkanik kayalar kolayca ulaşılabilir durumdadır.

Coğrafi görüntü

Bu jeolojik süreçlerin ve daha yakın zamanlarda su, rüzgar ,.e buz etkilerinin sonucu olarak Yakındoğu çok çeşitli coğrafi görüntüler sergiler. Kuzeyde, Türki-ye ve tran'da, sıradağlarla çevrelenen yaylalar deniz düzeyinden 2000 metre kadar yükseğe çıkarlar. Türkiye'de doğu-ban doğrultusw1da uzanan iki ana dağ ros Dağları. Bu sıradağlar ortasında baudan doguya doğru yükselen Türkiye Platosu'nun denizden yük sekliği 500 metre)i aşan Dağlar Türkiye'nin doğusunda bir araya gelir ve 'ın ana dağ sırası olan, ku zeyde Hazar Denizi'nin güney kıyısı boywıca uzanan Elburzlar ile kuzeybandan güneydoğuya doğm uza nan \'e Mezopotamya Düzlüklerini İran Platosu'ndan a}1 ran Zagros Sıradağlan'yla birleşirler. Bu dağların yüksekliği 4000 metreye kadar ulaşır. Sönmüş yanardağlar olan en yüksek tepeler ise daha da yüksektir. Bunlar arasnıda, bugün Türkiye, İran ve B.D.T.'nin birleştiği noktadaki Ağrı Dağı (5 125 metre), Savalan Dağı (4810 metre), Pakistan sınırındaki Teftan Dağı (4040 metre) ve hepsinin en yükseği olan Kuze\ İran 'daki Elburz Dağları'nda Demavend Tepesi (5605 metre) bulunur. lran Platosu'mın ortasında iki çok geniş, yerleşin1e uygw1 omayan çöl vardır: Ke\ir Çölü (Deşt-i Kevir) ve Lut Çölü (De�t-i Lut).

Türkiye ve lran'ın dağlık bölgelerinin güneyinde, dik dağ sıralan yerlerini Mezopotamya düzlüklerine bıraktıkça, görüntü vahşiliğini yitirir. Güneydoğuda arazi Basra Körfezi'nden Kuzeybanya doğru yavaş yavaş yükselerek, kuzeye dönüp Toros Dağları'na girinceye kadar Fırat Irmağı'nın yatağını izler. Bu

Son BlUul Çat;ının ardından rlcnizin)ilmcsi

ı\lÖ 15.000 yılında bütün dünyada buğlıl

ol.Jı der0, düzevi MÜ 4000 d.ıha Jlçak

.:;k.ım�n. Bu olayın Mmucu olarJk Yahndoğ.ıl'nun çoğu

d.ır bir kıyı şeridi suyla kaplanırken Rasra Kürkzi'ndc her

lran da{),lanndan dcığ.an ımakb diğer lhsra r KörtCıi

bôlge>inden akarl,tr 'c ımıak k.ı�,[an J\cHopbyıcıl.ır

için uvgun doğal alanlar olu}tunırdu �e y'mk ki

böylesi yerk;melerin rtım izleri K<ı rfr1. mlJnnıll

altında. ırm.ıklann >üricdiğ.ı tonu

btmanlannm alwıda ı>;Ömülü

kalnuştır. Göller ve ic; denizlerin (Unniyc gölıi, Van gölü, H.ızar

Denizi, Lut Gölu, \b.) "' düzcyı bugünkünden nıksektı. Türkı)e,

lran ve Arabıscan"ın İÇ' hanalannd.ı ise

olasılıkla geniş har.ıklık ve bulunuvnrdu. Mü 4000

dcğlıjmi)tir, am b°öybi küçük tlcgişiklikkr,

ınann neden olduğu yerel çökmeler ve çamur

birikimlcrıvle birlc ıiicc, kıyı çizgi,indc btı}ik değişiklikler

yaracmış olabilir Birc;ok araştırmacı, Körfi:z'in başının

\'<>k daha iÇ"erilcre 2z.ındıgı, hatta ka dolavında belki Ur

kcnunc geldi; göriışundcdir.

Üst sa/ıtla Surivc'de l'ırac ırın.ıtı·

kı d ırmaldan Anadolu d.ıj!,l.ınndan çık.ırak., Kuzey

Mezopotamya'nııı dar vadıkrindcn aş.ı gı akarlar. Kunı tanm ku agıuın güneyinde,

ınak vadilerinde ek.inler yetişir, geniş bozkırl.ırda koyun ,.c keçi sürüleri otbr. Baharda, w

lran d.ığlannda k.ırlır /Oman, Dide ve Fırat ırmalda.n

birkaç metre yükselir ,.e çok şiddetli ofkdi çamur '- Cllcri haline gdırlcr. Digcr

ırmakların şı daha ılımlı, sulan da berraktır.

KL11c\0 ll'an'd.1 Elbur La vadisinde r otl.t)'Jll

koyun ve keçiler. lran \C Türkiye'nin kar kaplı d.1g

vadilerine ilk.bahar, alçak duzlüklcnlcn daha gc\· gdır. Ya7m, daha Mmk ve kuru

bölgelerde bitkiler >al'ardığı zaman gö :ebc çoban ka\imler sürülcrini otlakların h;ılı sulu olduğu dağlara çıkarırlar. Belki

de

ac r hi öıl\:csi dönemlere d.ıranan bu pşam hıçımı arkeolojik karıtlarda fazla bir ıı bırakınamıştır.

20

sırası vardır: Karadeniz'e paralel olarak uzanan Karadeniz Dağları ile Akdeniz'e paralel olarak uzanan To-

1200 kilometrelik yol boyunca yalnızca 400 metre yükselmiştir. Fırat, Dicle ve kuzey ve doğudaki di-

büyük göller

Türkiye eridiği

Sağda dağlarındaki

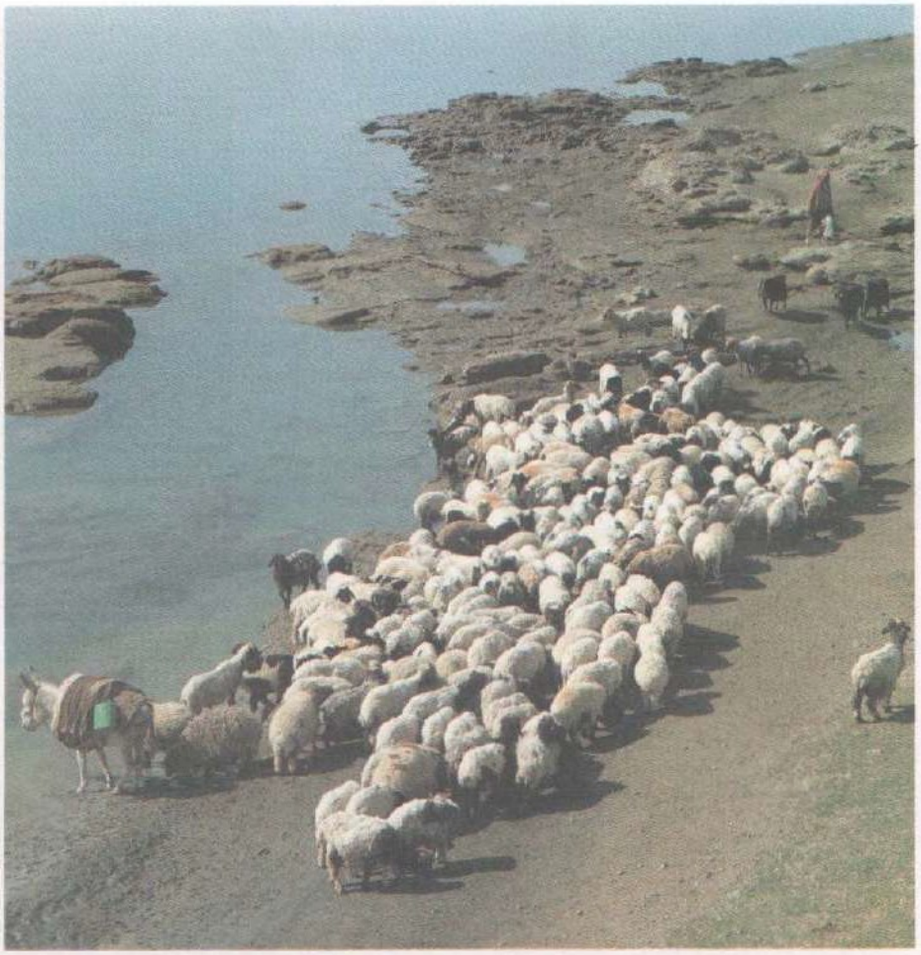

ğer dağlardan gelen ırmakların getirdiği milden oluşan Mezopotamya Ovası 'nın aşağı kesimi neredeyse dümdüzdür. Mezopotamya'nın yukarı kesiminde hafif tepelik O\"alar görülür.

Suriye, Lübnan ve Filistin'in Akdeniz kıyıları boyunca gene sıradağlar vardır. Bunlann en yüksek te-peleri Lübnan'da bulunur ve deniz düzeyinden yükseklikleri kimi yerlerde 3000 metre'i aşar. Bura da topograf)·a farklılıklar gö,tcrir, çünkü bölgenin üst kesimi şimdiki Ürdün Vadi si ni, (deniz düze)in-dcn 300 metre kadar asağıda bulunan) Lut Gölü'nü ve Kıal Deniz'e açılan Araba Vadisi'ni oluşturan kuzey-güney fayıyla ortadan böh.ınür.

Arap Yarımadası'nda Kızıl Deniz'e paralel uzanan diğer dağlar bulunur. Kızıl Deniz'in kuzey ucundaki Hicaz Sıradağları'nın Yüksekliği 2000 metreyi aşar. Kızıl Deniz'in güne)' ucunda, Yemen'deki Aı.ir Dağlan da 3500 metreye kadar çıkarlar. Buradan sonra arazi hafif bir eğimle alçalarak Mezopotamya düzlükleri ve Basra Körfezi kıyısına ulaşır. Basra Körfezi'nin ağzında Umman'ın 3000 metreyi aşan yüksek dağları bulunur.

Deniz düzeyindeki değişiklikler

Oluşumu yüzbinlerce yıldır sürmekte olan bu rölö-,·ede son Buzul Çağı'nın bitiminde önemli bir değişiklik meydana gelmiştir. Buwl Çağı süresince kutup bölgelerini kaplayan çok büyük buzullar, okyanus sulannın bir bölümünü hapsederek deniz düzeyinde 100 metreyi aşan bir alçalmaya neden olmuşlardı. Bundan yaklaşık 1 6.000 yıl önce deniz düzeyi yüsel-

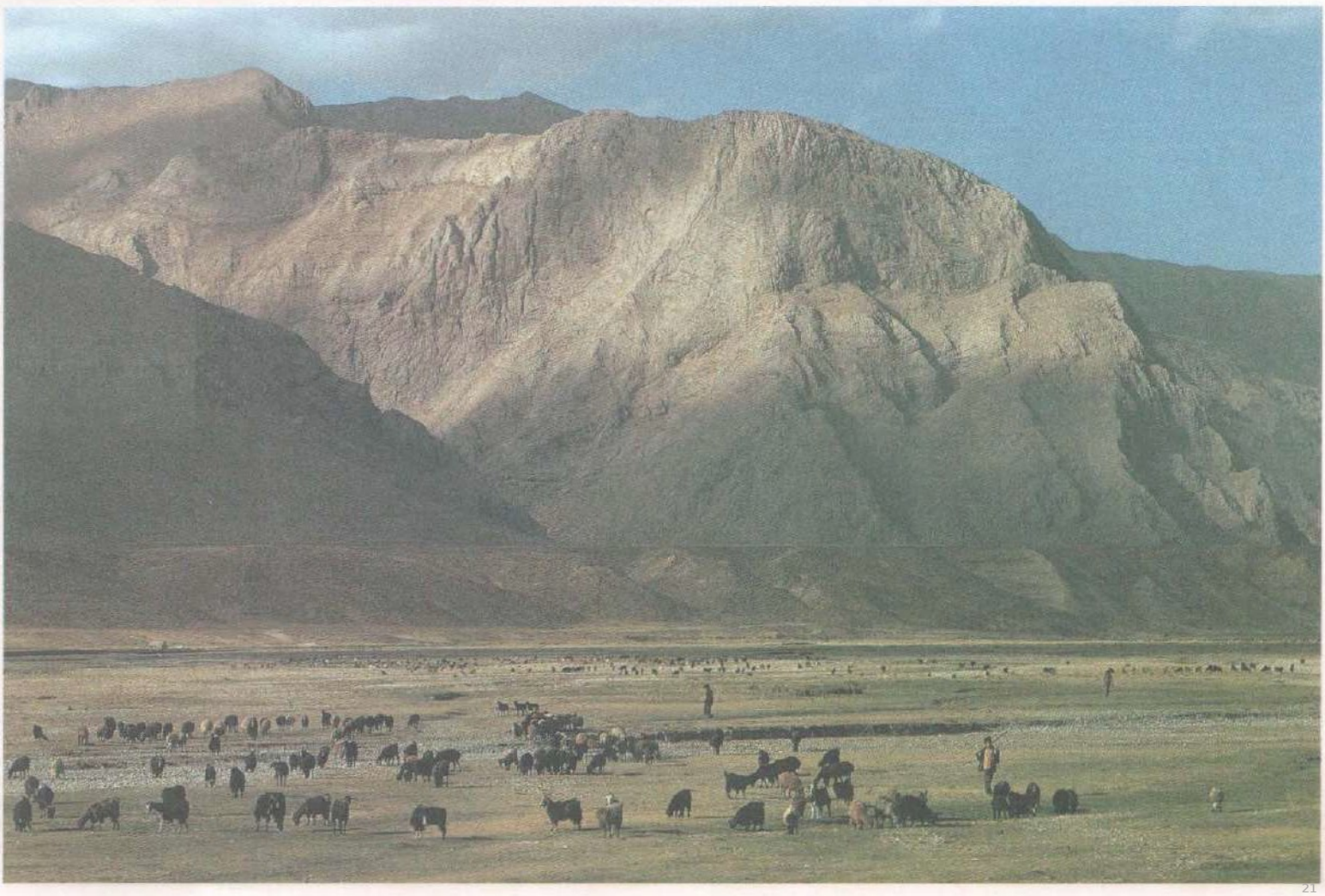

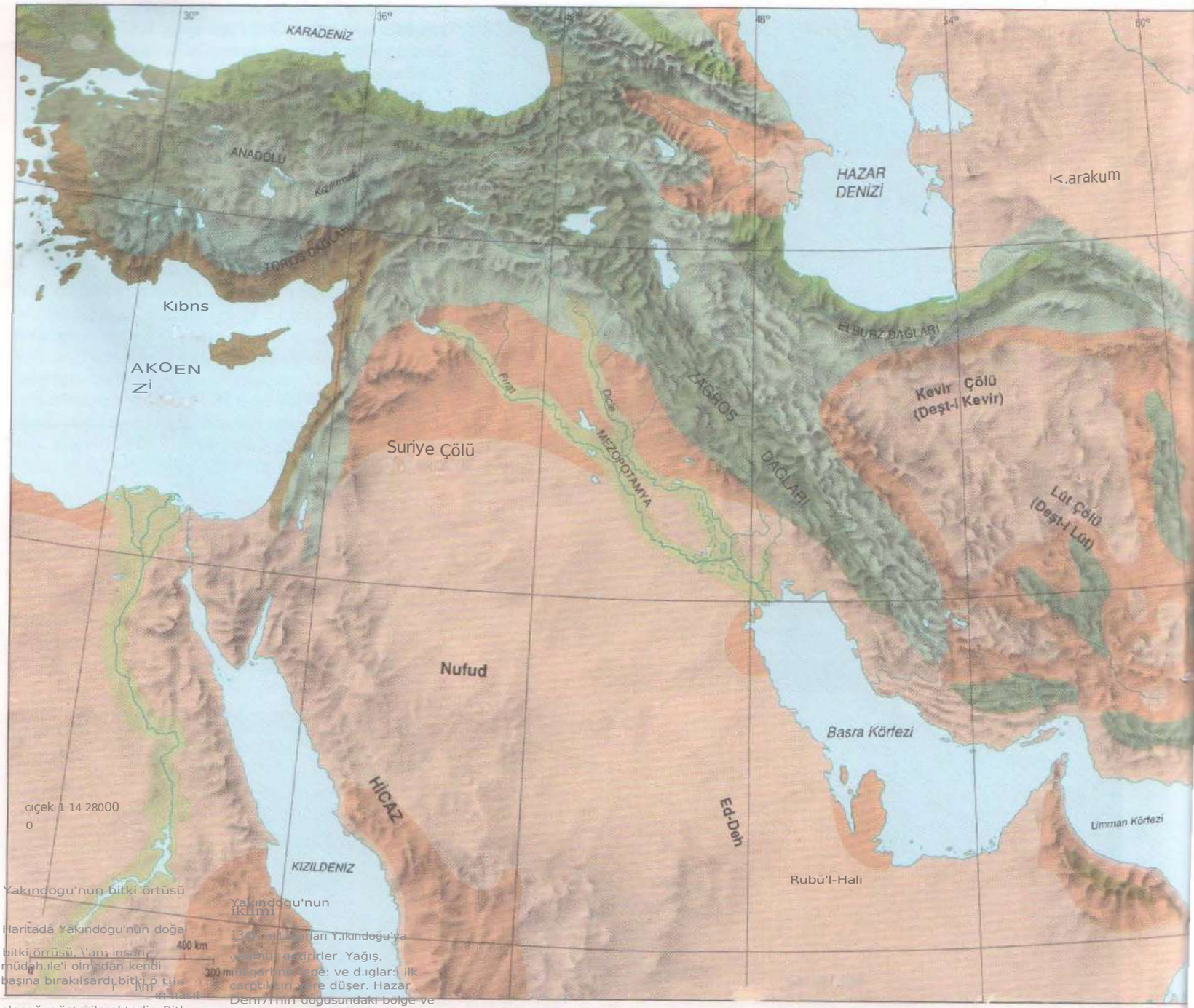

Yakındogu'nun bitki örtüsü

Haritada Yakındogu'nun doğal bitki örrüsü, \'an, insan, müdah.ile'i olmadan kendi başına bırakılsardı, bitki ö tüs olacağı gösterilmektedir. Bitkı örtüsü buyük ölçude yagış .ılma biçimine bağımlıdır.

Y .ıl ndoğu'da çok az yağış alan buruk al.ullarda copr:ık , çülleşmişrir ve insan yerleşimine uygun değildir Çöl kenarlarında, dag eteklerine uz,man alanda doğal bitki örtüsü, or ve :ıJç.ık çalıların yetiş iği bozkırdır Dağ y.ımaçlarında ise ormanlık alanlar vardır. Geçmişin yerleşme alanlan, bugün insan yaşa\'an bölgelerle avnıdır. Bu ede le bilim ad.rnılan n n k . Stn 10.000 vıl içinde i lım ve biılu örtüsü de, ıns.ml.ırın aşırı otlatma, orman,11laştımı1. ve tarımla doğal çO.rL)'e yaptıkl n mtid.ılıalc:krin sonuçlan dışında, bu)'li. k bir değişiklik olmadığ:nı inanmaktadırlar

Yakındogu'nun ıklımı

13ü7. nl.Mgıları Y.ıkındoğu'ya yağmur getirirler Yağış, ülgerine tape: ve d.ıglar:ı ilk çarptık.ın yere düşer. Hazar Deni7ı.nın doğusundaki bölge ve :\rap çölü (Umman:· gibı kimi i\· .ıl.ul.lar "vağmur golgesi"nc girer ,.c'daha at yağmur alırlar Hemen tüm yağış kış a}lannd.ı d er ve Turkiyc \'C Haz.ır Deniii sahilleri dışında H i n ile Eylill arasında hiç yağış olmaz Y.ılundogu'd.ı 'ıc.ıklık guncye doğru artar, ytikseklığc göre düşer Y37 \'C: kı .,ıç:ıltıkl.ın arasında önemli farklar "ardır.K\ fark 1 5°C kadardır, ama 25°C'ı aşar Iran ''e Türkiye'nin yı.ıl.k alanlarından çoğu kışın kar :ıltında kalır.

boylarınca dağlarda

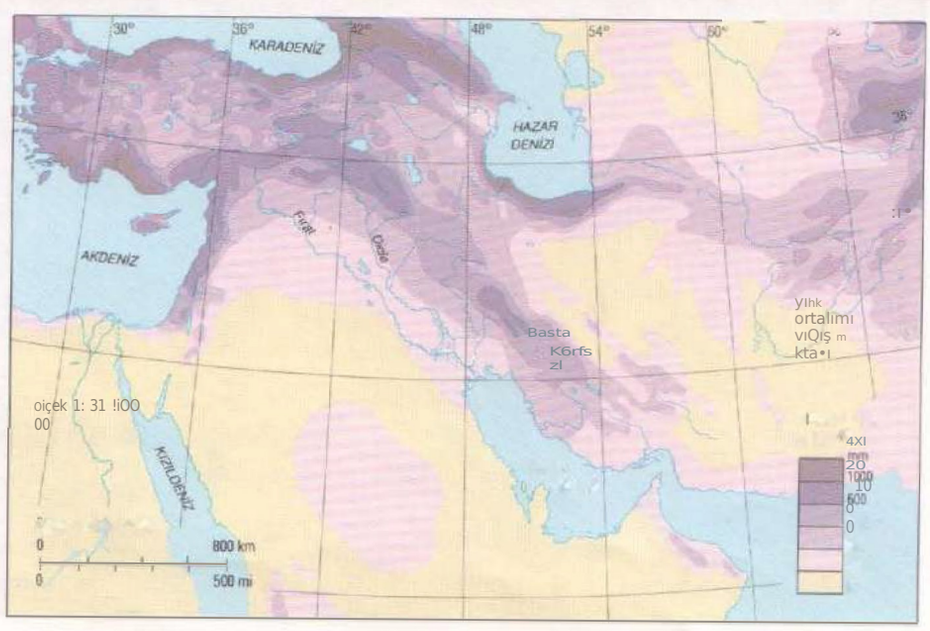

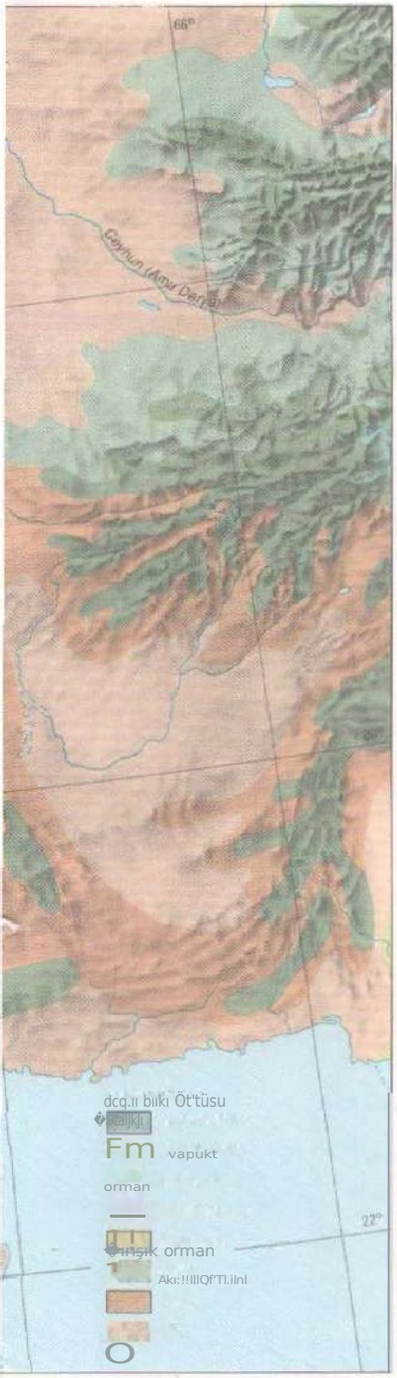

meye başladı. Yakındoğu'yu çevreleyen denizlerin çoğu birden derinleştiği için, bu dunım kıyı çizgilerinde çok büyük değişmelere yol açmadı. Ama Basra Köıfezi daha sığ olduğundan, Toros ve Zagros dağlarından gelen yağmur sularıyla beslenen ırmaklar denize eskisinden çok daha çabuk ulaşmaya başladı-ıar. Güney Mezopotamya'nın düz alüvyal ovaları ve Mısır Deltası, denizler aşağı yukarı çağdaş düzeyleri-ne eriştikten sonra oluştu. Deniz düzeyi, bazen bir yü7)1lda 1 metre)i aşan bir hızla yükselerek yaklaşık MÖ 4000'de şimdiki düzeyine ulaştı. O zamandan beri bu düzeyde yalnızca 1 ya da 2 metrelik değiş-meler olmuştur. Hızlı yükselmenin bir etkisi, Körfez bölgesi ve güney Mezopotamya'daki antik yerleşim kanıtlarının kalın tortu katmanları altında gömülü kalmasıdır. Bu nedenle erken dönemler için görün-tünün daha a7 değiştiği ve yerleşmelere ulaşımın da-ha kolay olduğu alanlara bakmak gerekmektedir.

İklim ve çevre

Antik Çağ'ın iklimine ilişkin kanıtlar çok sayıda ve değişik kaynaklardan elde edilir. Örneğin, denizdeki iki oksijen izotopunun (016 ve 0111 görece oranlan, kutup buzullarında hapsedilen su miktarının, dolayısıyla da global sıcaklıkların bir göstergesidir. Aynı biçimde, kalın tornıl birikintileri bir ırmağın debisindeki artışa işaret eder. Bu da yağış miktarındaki artışlar kaynaklanabilir. Bı yararlı tekniklerden biri, eski göllerin tortullarında korunmuş olan çiçekli bitkilerin polen denen çiçek tozu tanelerini saptamaktır. Buradan değişen bitki örtüsü hakkında bir fikir çıkarmak olanaklıdır. Bölgeden bölgeye değişir gibi görünen bu sonuçların nasıl yorumlanacağı konusunda kesin bir görüş birliği olmasa da, ortaya kaba bir resim çıkmaktadır.

Buz tabakaları geri çekilip, deni7ler yükselirken, haYa sıcaklığında hızlı bri yükselme oldu. MÖ 12 .000 ile 8000 arasında yaklaşık 10° santigrat olan bu aroş sonurn sıcaklıklar şimdiki düzeylerin 1° ya da 2° santigrat üstünde en yüksek noktaya ulaşnlar. Bu-1:ul Çağı'nda soğuk \e kuru bir iklimi olan kuzeydeki dağlık kuşak gencidé bozkır türü bir bitki örtüsüyle kaplıydı. Sonralan, iklim daha sıcak ,.e nemli hale geldikçe, sık ormanlar yetişti. Böylece yaklaşık 6.000 pi önce Zagros ve Toros dağlarının yamaçları, bugün olduğu gibi, meşe Ye diğer ağaçlarla kaplanmıştı. Da-ha güne\·de de, Buzul Çağı'nın kuru ve soğuk koşul-larının yenru sıcak ve nemli bir iklimin alması, daha çok ağaç \'etişmesine olanak sağladı. Ama, MÖ 11 .000 yılına gelindiğinde yağışlar azalınca büyük alanlar yeniden bozkır ya da çöl durumıma dönüştü.

Son l 0.000 yıldı Yakındoğu'nun iklim ve bitki örtihi.i genel olarak bugünkü koşullardan fazla farklı olmamıştır. Bölgede dön değlik kuşak bulunur. Yaprakdöken ,.e kozalaklı a□açlann ye□tiği. bunlara çeşitli bileşimlerde me□cL çam, ·:e .ırdıç ağaçla-rının eklendiği dağlık bölgelerde, kışlar soğuk Ye ıs-lak, yazlar kurudur. Akdeniz sahili boyunca ve Toros ve Zagros dağlarının eteklerinde uzanan dağ eteği kuşağında, kışlar ılımlı ,.e nemli, yazlarsa sıcak \'e kuru geçer. Bitkı örtüsü, meşe, çam ve yabanıl fisnk ağaçlarından oluşan scuek Akdeniz ormanıyla, aralarında ilk kültüre alınan tahıllardan arpa ve buğdayın yabanıl türleri de bulunan otlardan oluşmaktaydı. Dağ eteklerinin doğu ve güney kenarlan boyunca ve İran ve Türkiye yalalannda kendini gösteren bozkır kuşağında, ılımlı kuru kışlar \'e sıcak kuru yazlar, açık, hemen hemen ağaçsız otlaklara olanak sağlıyordu. Son olarak, Arabistan ve İran'ın iç bölgelerindeki çöl kuşağında kışlar ılımlı ve kuru, yazlar sıcak ve kurudur. Burada hemen hiçbir şey yetişmez. iklimdeki küçük değişiklikler sonucu bu bölgeler arasındaki sınırlar kaymıştır, ama büyük olasılıkla su yataklarındaki değişmeler, göl ve kaynakların kuruması ve kum tepelerinin hareketinin neden olduğu yerel değişmelere karşın, genel örüntü aynı kalmıştır. Bunun ötesinde, son 10 .000 yıldır insanların aşırı otlatma, ormansızlaştırma ve doğal su yataklarını değiştirme gibi müdahaleleri de çevrede gitgide daha çok değişikliğe yol açmıştır.

Sürekli su kapıakları, bulundukları yerlerde ö1:elliklc uygun doğal alanlar yaratırlar. Büyük alanlar olmasa da, bunlar ilk insanlar için çok önemliydi. Böylesi alanlar arasında, (gerek hayvan, gerekse bitki açısından) zengin deniz ve su yaşanıına sahip olan deniz Ye göl kıyılan, ırmak vadileri ve ılgın çalıları ,.e diğer ağaçların serpilip geliştiği, kaynaklarla sulanan \'ahalar ve bataklıklar bulunuyordu. Basra Körtezi'nin ucuna yakın böylesi bataklıklarda belki de hurma ağaçlarının yabanıl ataları yetişiyordu.

Yakındoğu kara hayvanlan açısından da zengindi. Bozkırlarda ceylan, alageyik, yaban eşeği ve yaban sığırı sürüleri dolaşırdı. Kızıl gqik, karaca, yaban koyu-mı , e yaban keçisi daha çok dağlarda görülür, yaban domuzu ise nemli koşıillardan hoşlanırdı. Çakal, kurt, a}1, vaşak, sırtlan, pars, leopar, kaplan ,.e aslanlar da bu ha}vanlan avlayarak beslenirlerdi. Daha küçük meme-lller arasında, yaban tavşanı, yaban kedisi, kirpi ve çeşitli kemirgen türleri vardı. Yokluklan insana şaşırtıcı gelen iki hayvan deve ve attı; bunlar, Buzul Çağı'nda kaybolduktan sonra MÖ üçüncü binyıla kadar bir da-ha görülmediler. Çok sayıda bulll1an hem suda, hem de karada yaşayabilen hayvanlarla sürüngenler arasında kaplumbağa, yılan, kertenkele ve kurbağalar vardı. Irmak, göl "e denizlerde de çok çeşitli balık ve kabuklu hayvanlar bıılunuyordu. Bölgenin kuş yaşamı zengin-di; Akdeniz kıyısı ve Basra Körfezi'nin başı, Rusya ile Afrika arasındaki ana göç yollan üstüne düştüğünden, bıınlann arasında sa}1sız göçmen türü de bulunurdu. Büyük kuşlardan devekuşu, toy kuşu, keklik, ördek ve ka7 yararlı besin kaynaklan oluştururlardı.

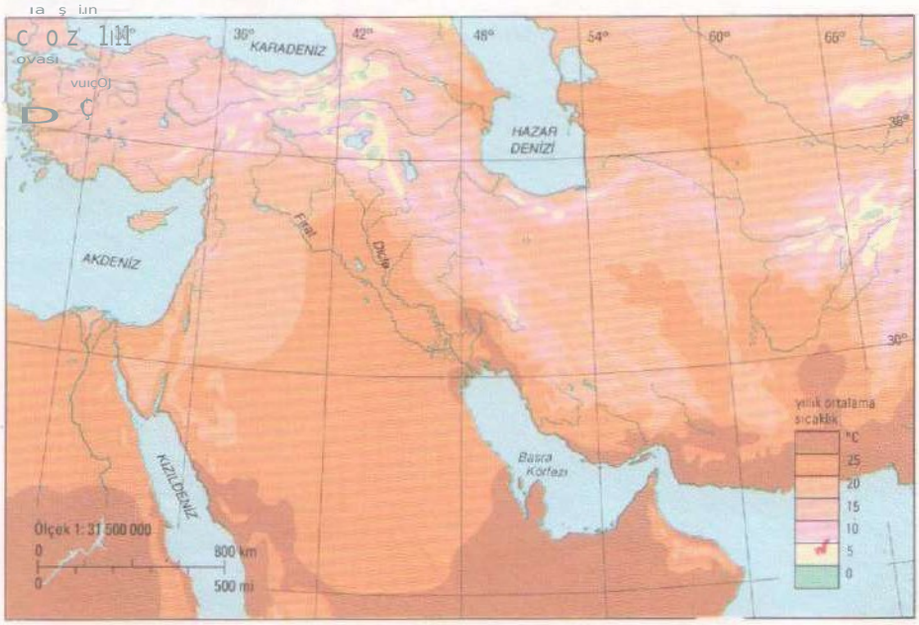

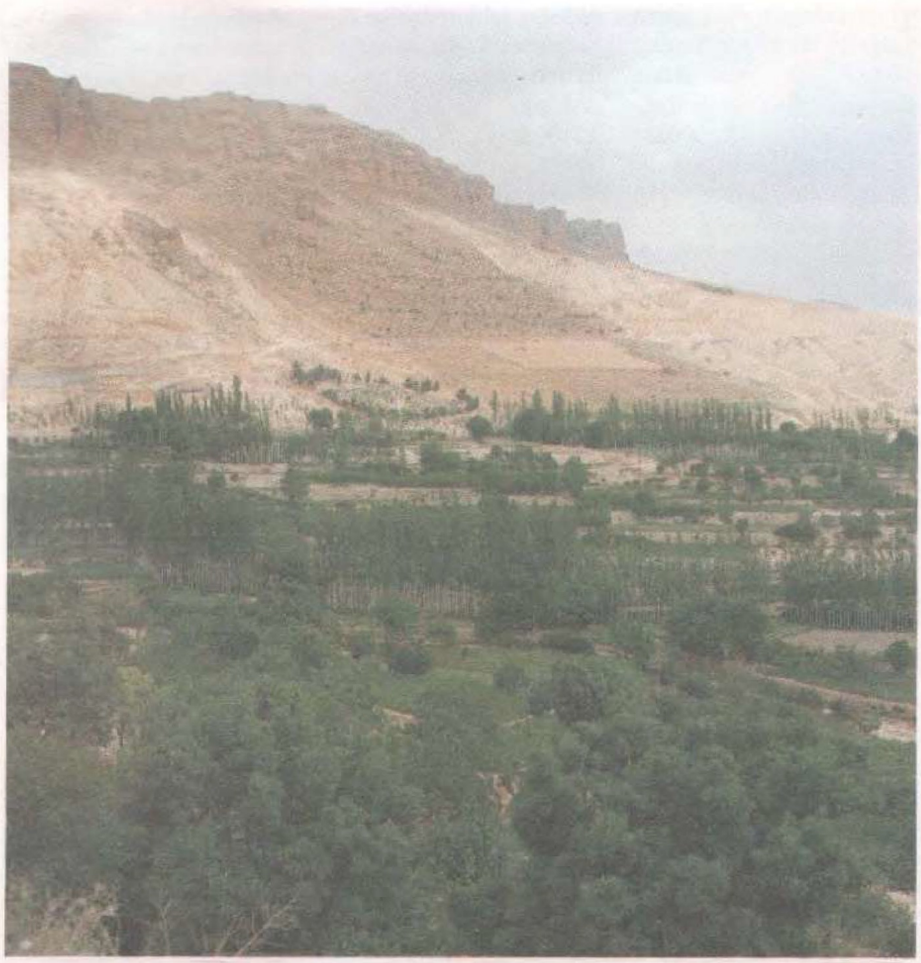

Sold Batı Suriye'de hır
Dha. Su□un varlığı,
yakındaki alanlarda üMundeyv
geliştiği
b.ıhçdcn ve baglann
·erimli toprak.Jarı <;c.\.İrİr. Su,
mı.ık y:ı da ka□11.ıklardan gelir.
Su kaynağı kunıduğu 7.am.ın,
'ıöl ge yeniden çöle dönecektir.

Yakındogu'da yerleşmder
Son Bıiwl Ç-1gık nın
birmcsınden sonra, ins.ınlır
doğad.t kendiliğinden \Ctişen
yabanı. bugday, arpa w
dıger bılkı
türlerinden vararlanmak n:
a'lanını. k a□acıyllı Yer
eşme merkezleri
olıışnırdular. Illı
sıcaklarla soğuk ıgış lan
güney yandan çalışmaların

Usıu v□ iutte ml/dtı

\;.an.ık çomleği Çogu kez
h.ı}'\'an e kuş rcsimleride
hczen rdı.
Gencide evcil h.ıw.ınlard.ın
çok d
\ a b ı n h ı \ ı n ,
□mğ, l c yc i□ ckk ri
arpa 'e buğday yabanıl
ol.ırak erişcif;i bolge
içindedir Fili,tin'de .;ok
sayıda yerleşme alanı
bulunması, bir bu bölged
arkcolojık yoğunlu□ınu,
öre y.ından d.ı
hölgcnin Fpip.ıleolitik
d<>ncındcki (pklJ.ştk
18 000-
9300) önemli i
yansıcınaktı dır. Bunu
izlcvcn Proto-Neolitik
doneme
9300 8500)
gdındiginde buğday \.c .ırpa
btı\'lık ol. ıılık.la kültüre
alınmıştı

24

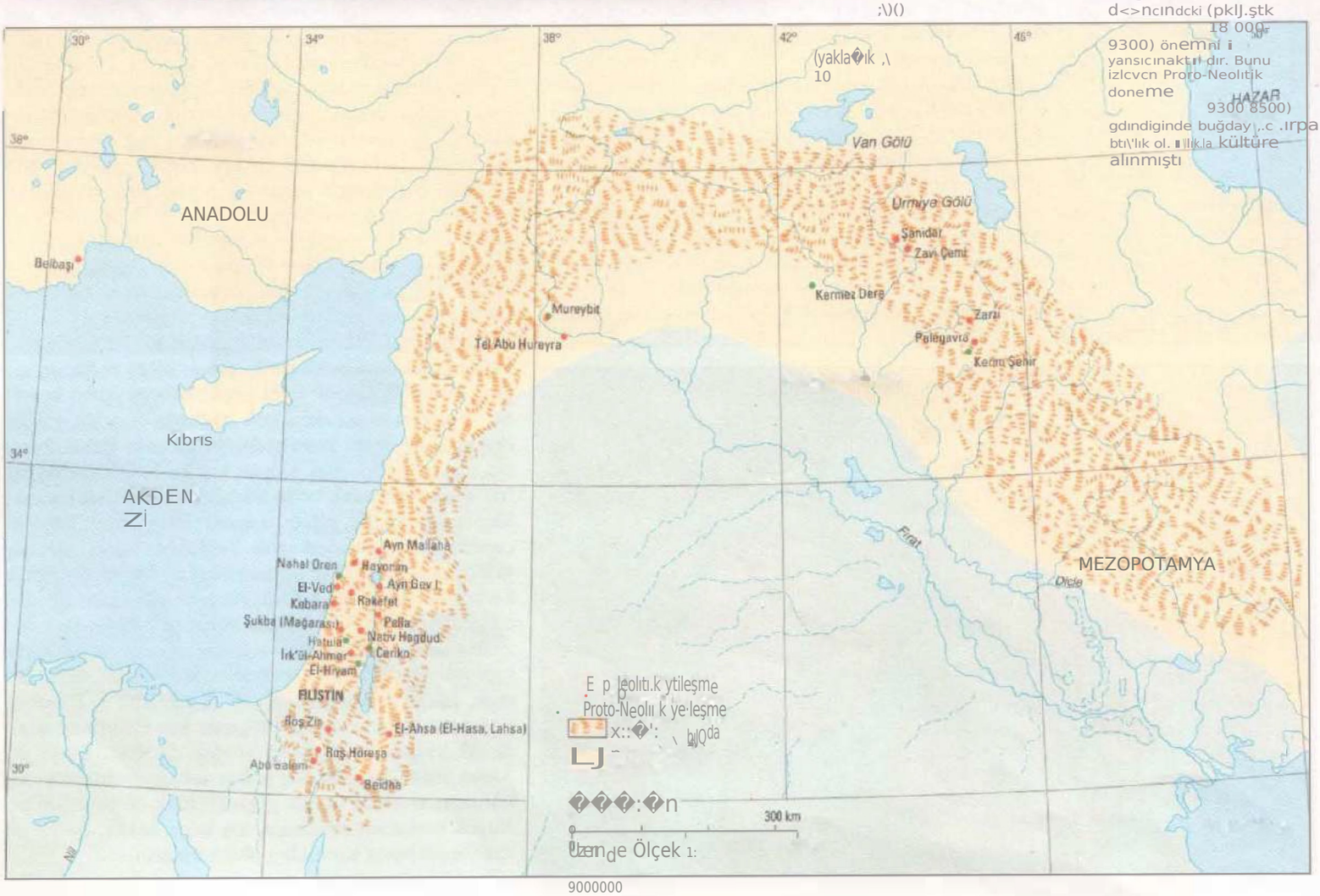

(yakla□ık ,\
10

;\)()

E p leolıtı.k ytileşme
Proto-Neolıı k ye·leşme
x::□':
bJO da
□□□:□n
Uzerınde Ölçek 1:

9000000

200mi

.ılımrak '>Cilınişiir. Yab.m kovuᑎu

\e \·aban keçiS en '"'lı en h.ı,',..ınl.ırdI. Bc:timkmckr çogunlukl.ı türun ·,1ptanm.ısın1.
ol.ıiiak nnı1necek kadar
sril11edır. ı\10 6.

gfüdcsi ve: yukardan g<hterikn baıyl.ı, ilkel betımlCme yüıitenıinin ripık. bır örneğidir. K.ıvan leopar rrıst-<a.nJ Batı

ve MÖ 4 biiıvıl.ı ı.ınhlcnir

i

t.ınhlcnen yılan (tlst), profilden

lr.ın'd.ı I.uristan\la bulunmuştur

DENiZi

Basra Körfezi

Çiftçilik ve hayvancılığın ya}'gınlaşması
Çanak Çomkksii ◆colıtik di\ ncmde () Jkla)ık \10 X50(1 7000) oncmli ikrlcnıelcr ◆a!!)andı Bitki ,.e ha)Vanlar C\cİllqtirildı, \ G"l. kn.:c ın\J.nı b.tnndır.ın ◆·crlqm" nıcrl<ezlcri gcli)tl, maden İ}·Çilig:i \C '"·ası Lirctimı bi,_.lmini alan huyük iil.;cklı ◆n.ıyi h◆bdı. Yerlc)nıc nıerl.cıkn gene vağmurla lı.Gıcmcn N>lgc'i içindeydi, .ıma anık ornı.ınlık dağlar.ı \c Türkiye 'e lr.ın yaylalarına d.t uı.rnıyordu. c,:oi'.\u ycrlqınc merkeZi tahıl iiretiniiinc b.1ğımlıvdı, ama y.wuiil.mnı ı:;cne a\nlık ve ropl.ıncılıkla sürdiiiicnkr de vardı. Bu dôncnıdc: l·lli"ıtmıiin .ıı?;ırlığı örke görüldüğünden dah.ı aı belirgindir

Tarımın kökenleri

Avcılık, toplayıcılık ve leş yiyerek yaşadıkları milyon-larca yıl boyunca insanlar büyük teknolojik ilerleme sağlamışlardı. Anatomik olarak çağdaş insanların (Ho- o *sapiens-sapims)* ortaya çıkmasıyla gelişmenin hızı art Daha MÖ 20.000 yılına gelinmeden bütün kı-talarda insan topluluklan oluşmuşnı. İnsanın gitgide artan çenesini denetleyebilme yeteneği, çakmaktaşı işleme tekniklerinin gelişip incelmesinde, yerleşmele-rin kalıcılaşmasında ve törensel ölü gömme ayinlerin-de, aynca MÖ 30.000'den kalan mağara resimleri gi-bi daha karmaşık toplumsal dananışlarda kendini gösteriyordu. Bu tür beceriler, tanının bir yaşam biçi-mi olarak benimsenmesi için gerekli ön.koşullardı.

Avcı-toplayıcı olarak insanlar bitki ve hayYanlardan yararlannuş, an1a onlara bakmak için pek çaba harca-mamışlardı. Açıknr ki, temel yiyecek kaynağının aza-lıp gitmesine göz yuman bir ◆ırtıcı yarangın kendisi de yokolma tehlikesiyle karşı karşıya kalır. Gerçekte insanlar daha ilkbaştan beri, genç hayYanlara ,·e kü-çük baJıldara dokunmayarak ve seçili türleri konıyarak bir tür sınırlı "'besleme" çabasında olmuşlardır. Ancak gerçek evcilleştirme, bitki \e h.1y\'anların da yaşamak için insanlara bağımlı olması demektir. Tarımın ilk aşamlarında insanlar bitki ,.e hayvanların ◆·abanı! tür-lerini yetiştirip besliyorlardı. Ama bunu izleyen ku-şaklar boymKa, bitkilerin ayırımlı biçilip ekilmesi ve hayYanların ayırımlı çiftlcştirilmesi)le, değişmeler meydana geldi ,˙e yeni tür ,.e tipler ortaya çı.kn. Arke-olojik kazı yerlerinde bulunan bitki kalıntıları ve hay-van kemiklerinde furkedilen bu değişikliklerden kimi-

Icri, e\'cilkştirilmiş tür \'e tipleiin yabanlarından ayır-dedilmesinde yararlı olmaktadır. Ama, hay\'an \'e bit-ki kalınnlarının tanımlaıup yorumlanması bir uzman-lık işi olmaya de,·am etmekte, uzmanlar da bulgular hakkında her 7.aman görü◆ birliğine varan1amaktadır.

Arkeolojik kazılarda yalnızca !>011 40 yıldır düzenli olarak tohum kemik toplanmak.tadır. : Bundan ön-ce arkeologlar, örneğin taş alet r·ıpım yönteminde meydana gelen değişmeleri 'apta\arak dönemleri birbirinden ayırdedebiliyorlardı. Paleolitik Çağ'da (Eski Taş De\li) aktkr yontma ,.e yong.ılama ,·önte·miylc yapılıyor, O\'sa ◆colitik Dönem 'de (Yem Ta◆ Devri) bileme ve cilalama yöntemleri de kullanılıyor-du. Diğer değişikliklerin de a,.ağı yukarı aynı zaman]arda meydan<\ geldiği belirlenmişti. Bunlar arasında, üstünde ev bulunan yerlc◆me alanları, çanak çömlek kullanımı \C öli.ilcrin mezarlıklara gömülmesi bulu Afrika nuyordu. (Hindistan, Çin, ,.e Amerika'da da benzer bir gdi◆me çvgisinin izlenmesine karşın, bu en erken Yakındoğu 'd.1 gerçekleşmiştir.)

Çiftçiliğin neden bu dönemde geliştiği ilginç bir tartışma konusudur. Erken Buzul Çağları\fa dönü-şümlü olarak ortaya çık.an soğuk 'e sıcak dönemler gerçekte tanının dalu önce ortaya çıkmasına eh·eri yordu. Ke \'ar ki, iklim \'e coğrafyanın sağladığı ola-naklardan yararlanabilecek gelişkinlikte toplumsal ve teknik bir altyapıya sahip insan grupları Son Buzul Çağı'ndan sonra göri.ilmektecfü. Özellikle de, bundan 1 00 ile 20 bin vıl kadar ünce komışma beceiisinin ge lişmesi, bilgi iletişimi ve bu bilgilerin kuşak.tan kuşağa geçiiilmesi için belirleyici önem taşımış olmalıdır.

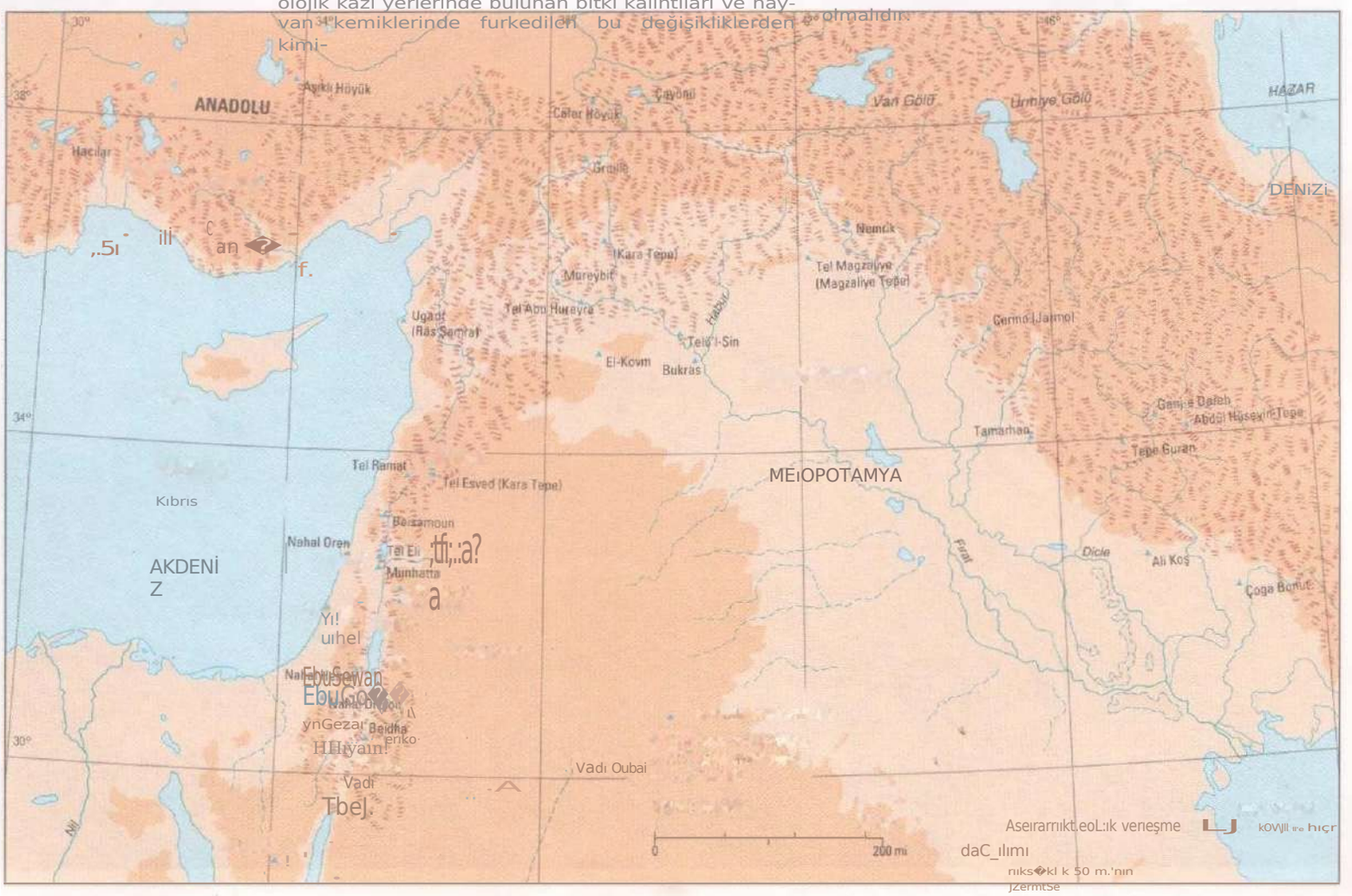

Ölçek 1 900 00
o

ania

300111

Körlezr

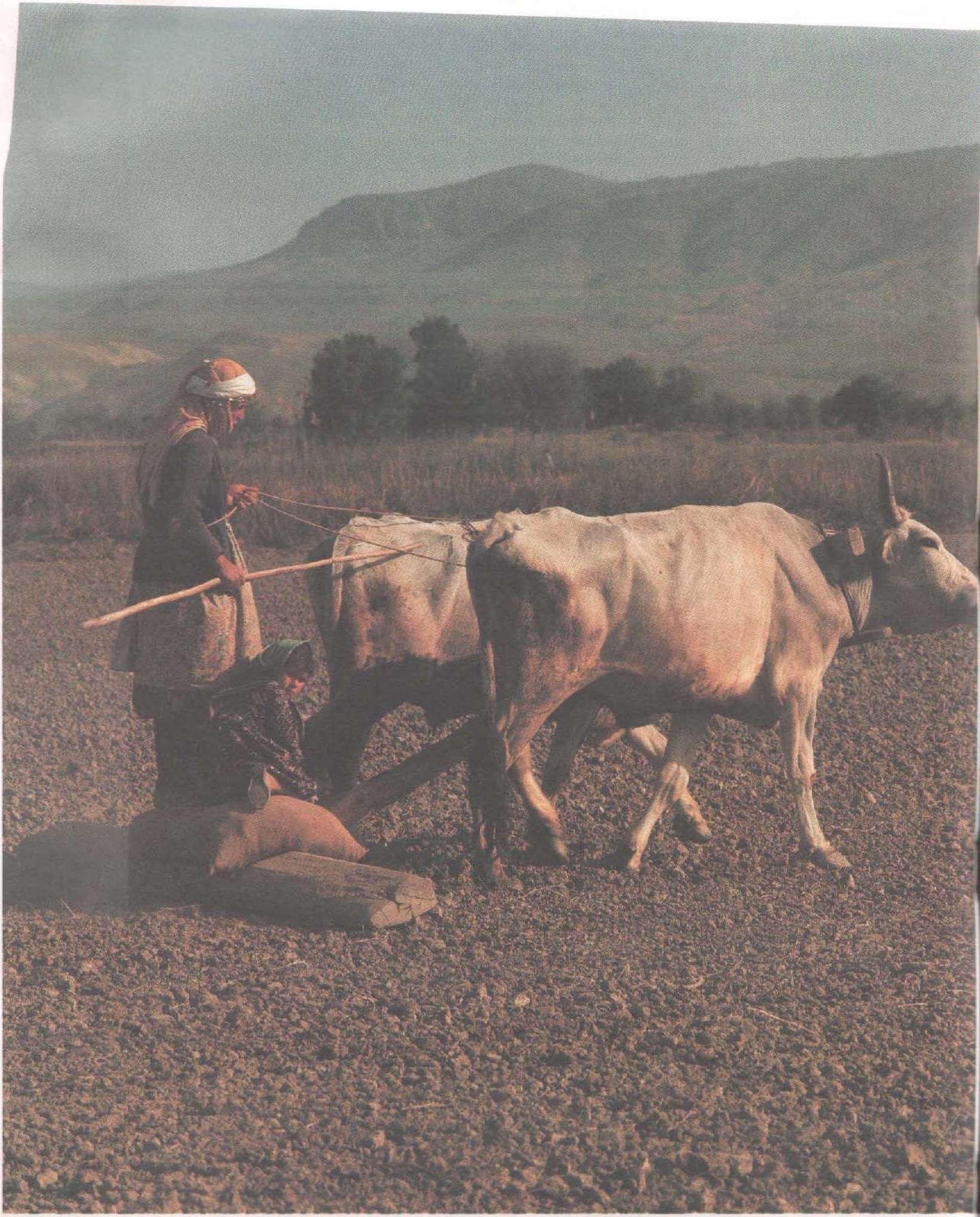

Ama taş devri insanlarını bitki ve hayvan yetiştir-meye ilk çeken nedenler, büyük olasılıkla bu yaşam biçiminin sürdürülmesine yol açan nedenlerden fuk-lıydı. Son araştırmalara göre, çiftçiler yaşamalarına ye-tecek yiyecek sağlamak için avcı-toplayıcılardan daha çok çalışırlar; tarım daha kolay ve daha bol yiyecek sağlamaz. Buna kar□ılık, daha büyük toplumsal grup-lara olanak sağlayan yerleşik yaşam, anneler kabileyle birlikte göçmek durumunda olmadıkları için çocuk ölümlerinin azalma!>ı Ye tarım aracılığıyla besin kay-naklarının daha iyi denetlenebilmesi gibi yararlar geti-riyordu. Tarımsal yaşam biçiminin sonunda en uzak ve en az elverişli alanlar dışında bütün dünyada be-nimsenmesine yol açan, kimi öngörülmemiş olanak-lar da sağlaması oldu. Örneğin, önceleri büyük olası-lıkla et, deri □: kemik için beslenen konm, a)mmlı üretme yoluyla yararlı bir si.it ve yün kaynağı oldu.

Yakındoğu'da ilk yerleşmeler

Yakındoğu'da avcı-toplayıcılıktan çiftçiliğe geçişin en açık görüldüğü yer Levant [Akdeniz'in doğu sa-hili] ve Filistin 'dir. Son 40)11da arkeologların yo-ğun alan çalışması sırasında !srail'de kazdıkları pre-historik alan sayısı diğer Yakındoğu ülkelerine göre çok daha fazladır. Araştırmalardaki bu dengesizlik dikkate alındığında bile, tarımın gelişmesinde bu bölgenin belirleyici önem taşıdığı görülmektedir.

Yakındoğu'daki ilk yerleşme sahaları, mağaralar \'e geçici açık ha\'a kampları ya da atölyclerdi. Filistin'de (yaklaşık MÖ 18 .000'den 1 1 .000'c kadar süren) Kebara Dönemi'ne ait kanıtlann gösterdiği gibi, Son Buzul Çağı 'nın ardından daha kalıcı yerleşim yerleri yaygırılaşa. Teberiyc Gölü'nün (Celile Denizi) doğu kıyısında, MÖ 15 .000'e tarihlenen Ayn Ge\' 1 kazı yerinde, muhtemelen konut olarak kullanılan yuvar-lak bir kulübenin temellerinde tahıl öğütme taşları ve taş bir havanla birlikte, tahıl ya da saz biçilen bı-

(kisirlerinlini) boğa) bugün de roprağın sürülmesinde, umıkta, harmanda 'c araba çdcmekre p)'gın olar.ık kıllaıulm.ıkradır.

Üstt tahıl ekiminin gerçekti'rdigi \teni teknolojik sıire,·lcr .ır.ısın<l.ı hi<;mc \c öğütme v,ırdı. Bu amaçla kıılI.▮nıl.m ç;ıkınakta)ından ur.ık ağıd.ın ve öğütme ta)lan kimi .ırkeoloıik merkCJlcrdc ek gc.,;irilnii)tlr. Harman "1nırına gibi tahta alcLlcr kuU:ınılan \c yerle)ınckrdcn uzakta yapıl.ın kıını ctkınlikler ise ;ırkcoloıik k.ı\ ıtlarda çok az ıı hırakını□ır.

çaklara özgün bir panlaya sahip oraklar da bulunu-yordu. Kebara insanları ayrıca vahşi hayvan avlıyor ve çoğu kez de belirli bir türün peşinden gidiyorlardı.

Örneğni , Karmel Dağı 'nda Naha! Üren 'de bulunan kemiklerin yaklaşık dörtte üçü ceylan, Petra yakınla-rındaki Vadi Medamaq'dakilerin yüzde 80'den çoğu yaban keçisi kemiğiydi.

Ancak öğütme taşlarının varlığı, bitki ve tahılların bu insanların beslenmesinde vazgeçilmez bir yere sahip olduğunu göstermektedir. Tahıl taneleri çok besleyicidir, ama sindirilmesi olanaksız bir kabukla korunurlar. Bunları yenebilecek duruma getirmek için önce kavrularak kabuklan çıkarılıyor, sonra ta-neler düşük ısıda suyla kaynatılarak bir tür lapa yapı-lıyor, ya da taneler öğütülerek un yapılıyor, sonra un suyla karıştırılar::ık yüksek ısılarda pişiriliyordu. Birkaç çakmaktaşı bıçağı tahta ya da kemik bir sapa takarak yapılmış oraklar, yabam! tahıl biçiminde kul-lanılmış olabilir, ama saplan kesmek tohumların da-ğılması tehlikesini taşıdığından olgun taneleri elle toplamak herhalde daha verimli olacaktı. Benzer çakmaktaşı işçiliğine ve Zagros Dağla-rı'ndaki çağdaş kültürlerde de rastlanmıştır, kiscl karşılaştır-malar yapmaya elverişli kanıtlar bulunamamıştır.

Natuf Dönemi

Yaklaşık MÖ 11 .000 ile 9300 }11ları arasında yaşa-yan Natuf kültürü (Natuflular kültürü) Kebara'ya gö-re daha yaygındı. Tüm rili□tin ve Levant boyunca yayılan bu kültürle bağlantılı merkezler Suriye'de Fırat'ta ve daha doğuda da bulunmuştur. Natuf Dönemi'nde tahılların iman beslenmesinin temel öğelerden biri olarak benimsendiğini gösteren çok daha açık arkeolojik kanıtlar vardır. 'Natuf kazı \'er-lerinde, yanık yabani iki sıralı arpa ve yabanıl kızıl buğday tohumları, meşe palamudu, mercimek, no-hut ve bezelye gibi diğer yabanıl yemeklik bitkilerle birlikte, öği.ınıe taşları, ocaklar ve yiyecek depolama ku) ulan da bulunmuştur.

Tohuma sıkıca bağlanmış ve yalnızca kaYnılarak ya da dö,iilerek çıkarılabilen sert kabuğun <mısıra, yabanıl tahılların rakisleri (merkez eksen) de çok hassastır \'e çabuk kırılabilir. Bu nedenle tohum ko-layca dağılır, biçme de güç olur. İnsanlar bir kez to-hum ekip biçmeyi öğrendikten sonra, dalıa sert ra-kisli türleri tercih ettiler. Kültüre alınmış tahıl türle-rini yabanJarından a)1rdetmekte kullanılan kıstaslar-dan biri budur.

Yakındoğu'da iki tür yaban buğdayı bulunurdu: Kızıl buğday ve belki de kızıl buğdayın diğer bir ya-banıl ot türüyle doğal melezi olarak ortaya çıkan emmer buğda)1. Ayırımlı biçme ve ekmeyle, gerek kızıl buğday gerekse ernmer buğdayından kültüre alınmış türler elde edildi. Çağdaş on sıra kromo-zomlu buğdaylar, muhtemelen kültüre alınmış em-mer buğdayı diğer bir yaban otuyla melezleşniilerek elde edilmişlerdir. Türleri ayırdetı11ek için, kabuk \a

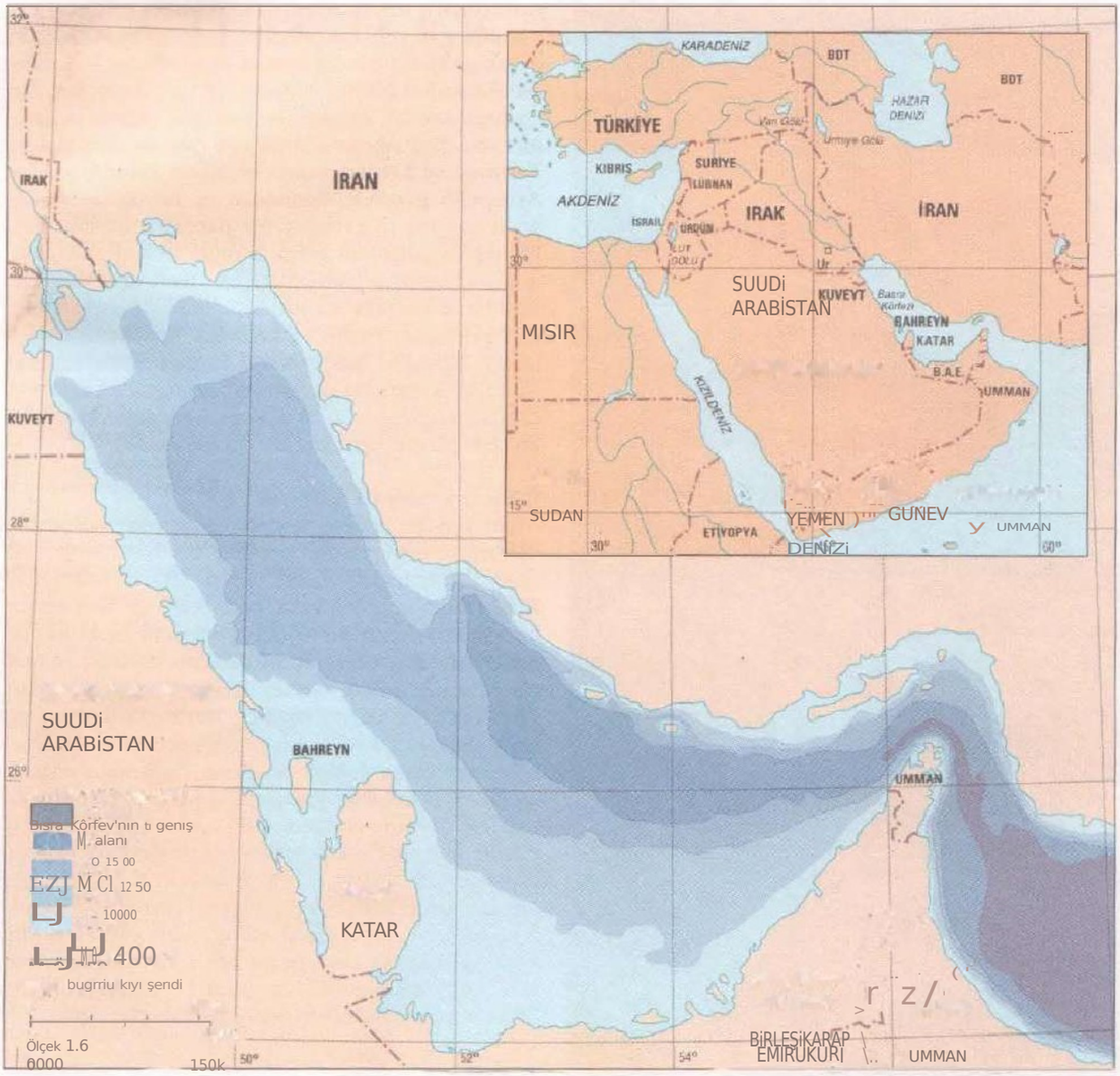

sayısız yapısal zayıflıklar oluşturmuştur. Buralarda zelzele ve yanardağlara sık rastlanır, kimi yerlerde de bazalt ve obsidiyen (volkanik cam) gibi volkanik kökenli kayalarla kaplı büyük alanlar bulunur. Yakındoğu'da yüzey kayalarının çoğu tortu taştandır ve ya kireçtaşı olarak denizin altında olmuşlar, ya da kumtaşı ve çamurtaşı gibi aşınmış taşların yeniden birikmesiyle meydana gelmişlerdir. Bu süreç günümüze kadar süregelmiş, Arap Yarımadası'nın büyük kısmı kum tepeleriyle kaplanmış, ırmak vadileriyle denizden uzak havzaların çoğu da dağlardan aşınarak ırmaklar tarafından sürüklenen alüvyal mille dolmuştur. Yalnızca Arap Yanmadası'nın batı ucu ile Sina'da ve İran ve Türkiye dağlarının kimi bölgelerinde (değerli mineraller içeren) daha eski volkanik kayalar kolayca ulaşılabilir durumdadır.

Coğrafi görüntü

Bu jeolojik süreçlerin ve dal1a yakın zamanlarda su, rüzgar ve buz etkilerinin sonucu olarak Yakındoğu çok çeşitli coğrafi görüntüler sergiler. Kuzeyde, Türkiye ve İran'da, sıradağlarla çevrelenen yaylalar deniz düzeyinden 2000 metre kadar yükseğe çıkarlar. Türkiye'de doğu-ban doğrultusunda uzanan iki ana dağ sırası vardır: Karadeniz'e paralel olarak uzanan Karadeniz Dağlan ile Akdeniz'e paralel olarak uzanan Toros Dağları. Bu sıradağlar ortasında baadan doguya doğru yükselen Türkiye Platosu 'nun denizden yük sekliği 500 metreyi aşar. Dağlar Türkiye'nin doğusun-da bir araya gelir ve lran'm iki ana dağ sırası olan, kuzeyde Hazar Denizi'nin güney kıyısı boyunca uzanan Elburzlar ile kuzeybatıdan güneydoğuya doğru uzanan ve Mezopotamya Düzlüklerini İran Pl.ıtosu'ndan ayıran Zagros Sıradağlan'yla birleşirler. Bu dağların yüksekliği 4000 metreye kadar ulaşır. Sönmüş yanardağlar olan en yüksek tepeler ise daha da yüksektir.

Bunlar arasında, bugün

Son Buzul Çağının ardından denizin yükselmesi ...10 15.000 yıl önce bugünkü düzeyine yakın olan 100 metre dolayında bugünkü düzeyine yükselmişti. Bu olayın nedeni buzulların erimesiyle okyanusların yeniden dolmasıydı. Bu olay, Akdeniz'in doğusundaki ırmaklar Basra Körfezi'nden akarlar ve ırmak kıyılarında yerleşmiş olan insanlar için uygun doğal alanlar oluşturmuştu. Bu Mısır kıyövlesi verimli Körfez ülkelerinin tümü ilkel Körfez gölünün altında kalmıştır. Göller ve ırmak gölü, Van gölü, Tuz Gölü, Urmiye Gölü) bugünkülerden çok daha büyük ve daha sayıca fazlaydı. Türkiye'nin doğusundaki Arabistan'ın geniş bölümlerinde güller bulunur. Yaklaşık 10 000 yıl önce ise iklim bugünkü değişmişti. Bu değişiklik, yeryüzündeki yağış kuşaklarının yeniden düzenlenmesine neden oldu. Bu yeni düzenlemeyle birlikte, çoğu büyük çöller oluştu. Bugün Arabistan Yarımadası'nın büyük bölümünü kaplayan çöller bu dönemde oluşmuştur. Bazı bilim adamları, Arabistan'ın bugünkü çöllerinin 4000 yıldan daha yeni olduğunu ileri sürmektedirler.

Türkiye, İran ve B.D.T.'nin birleştiği noktadaki Ağrı Dağı (5125 metre), Savalan Dağı (48 1O metre), Pakistan sınırındaki Tefi:an Dağı (4040 metre) ve hepsinin en yükseği olan Kuze\· İran'daki Elburz Dağları'nda Demavend Tepesi (5605 metre) bulunur. İran Platosu'nun ortasında iki çok geniş, yerleşime uygun omayan çöl vardır: Kevir Çölü (Deşt-i Kevir) \'e Lut Çölü (Deşt i Lut).

Türkiye ve lran'ın dağlık bölgelerinin güneyinde, dik dağ sıralan yerlerini Mezopotamya düzlüklerine bırakakça, görüntü vahşiliğini yitirir. Güneydoğuda arazi Basra Körfezi'nden Kuzeybatıya doğnı yavaş yavaş yükselerek, kuzeye dönüp Toros Dağları'na girinceye kadar Fırat Irmağı'nın yatağını izler. Bu 1200 kilometrelik yol boyunca yalnızca 400 metre yiikselmiştir. Fırat, Dicle ve kuzey ve doğudaki di-

Ustu mJtda Sunyc'<k fırar ınn.ığı
k ıyılan .
.\n:ıdolu d:ı�anndan çıkar.ık, Ku1c� Mezo otamVa"nm d.ır
ıadilcrindcn aş.ığı .ıbrlır Kuru t.ınm ku�ğının günnındc, ırmak
ıadilerinde ekinler yetişir.

'ıınılcn otlar. B.ıhard.ı, Turkıve '" r.ın d.ıglannd.ı karl.u cridi�i zaman, Dide \e Fırat ınn.ıklan hırkaç metre yu�lir \c çok şiddetli öfkeli .;.ımur selleri h a l ni e gdirlcr Diğer dönemlerde ırmakların akışı dah.ı ılımlı, ,ulan d.ı bcrr.ıktır

\ıJ'fda Kuzey raıı'd.ı Elburz
d.ıılJanndːıkl Lar ,·adi,indc otl.ıyan

Türkiye'nin kar k.ıplı dağ vadilerine ilkh.1har, .ılÇak düzlüklerden d.ıha gc.; gelir. Ÿ.ızın d�ıha M\ak n: kuru bölgelerde bitkiler >.lf.ırdı,p zaman güççhc çoban k.ıı·mi lcr odakların h.ıl.i sulu oldut;u daglar.1 çıkanrlar. lkkı de ı.1ıihönt:c'i düncnılcrc d.ıvan.ın bu y:ı�m biçimı arkcoloiik k.ı ıtl.ırd.1 fazla hir ii hımkm•ınr.rır.

bra
c ı·e Dide
Döğü p

1 geniş bozkırlarda knylm "" keçi

1

koyun ıc keçılcr. lr.ın ve

•ıırülerin i

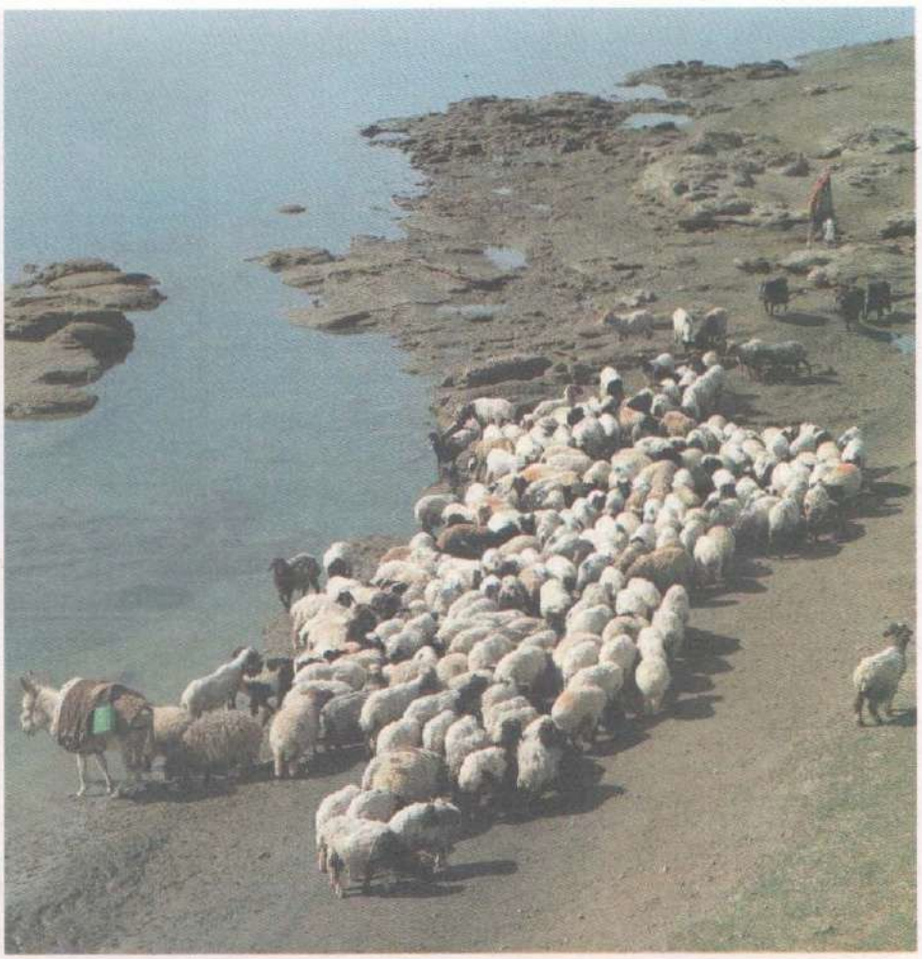

ğer dağlardan gelen ırmakların getirdiği milden oluşan Mezopotamya Ovası 'nın aşağı kesimi neredeyse dümdüzdür. Mezopotamya'nın yukarı kesiminde hafif tepelik OYalar görülür.

Suriye, Lübnan ve Filistin'in Akdeniz kıyılan boyunca gene sıradağlar \'ardır. Bunların en yüksek tepeleri Lübnan'da bulunur ve deniz düzeyinden yükseklikleri kimi yerde 3000 metreyi aşar. Burada topografya farklılıklar gösterir. çünkü bölgenin üst kesimi şimdiki Ürdün Vadisi"ni. (deniz düzeyinden 300 metre kadar aşağıda bulunan) Lut Gölü'nü ve Kızıl Deniz'e açılan Araba Vadisi'ni oluşturan kuzey-güney fayıyla ortadan bölünür.

Arap Yanmadası'nda Kızıl Deniz'e paralel uzanan diğer dağlar bulunur. Kızıl Denil'in kuzey ucw1da-ki Hicaz Sıradağları'nın yüksekliği 2000 metreyi

aşar. Kızıl Deniz'in güney ucunda, Yemen'deki Asir Dağları da 3500 metreye kadar çıkarlar. Buradan sonra arazi hafif bir eğimle alçalarak Mezopotamya düzlükleri ve Basra Körfezi kıyısına ulaşır. Basra Körfezi'nin ağzında Umman'ın 3000 metreyi aşan yüksek dağlan bulunur.

Deniz düzeyindeki değişiklikler

Oluşumu yüzbinlcrce yıldır sürmekte olan bu rölö-\·ede son Buzul Çağı'nın bitiminde önemli bir değişiklik meydana gelmiştir. Buzul Çağı süresince kutup bölgelerini kaplayan çok büyük buzullar, okyanus sularının bir bölümünü hapsederek deniz düzeyinde

100 metreyi aşan bir alçalmaya neden olmuşlardı. Bundan yaklaşık 16 .000 yıl önce deniz düzeyi yüsel-

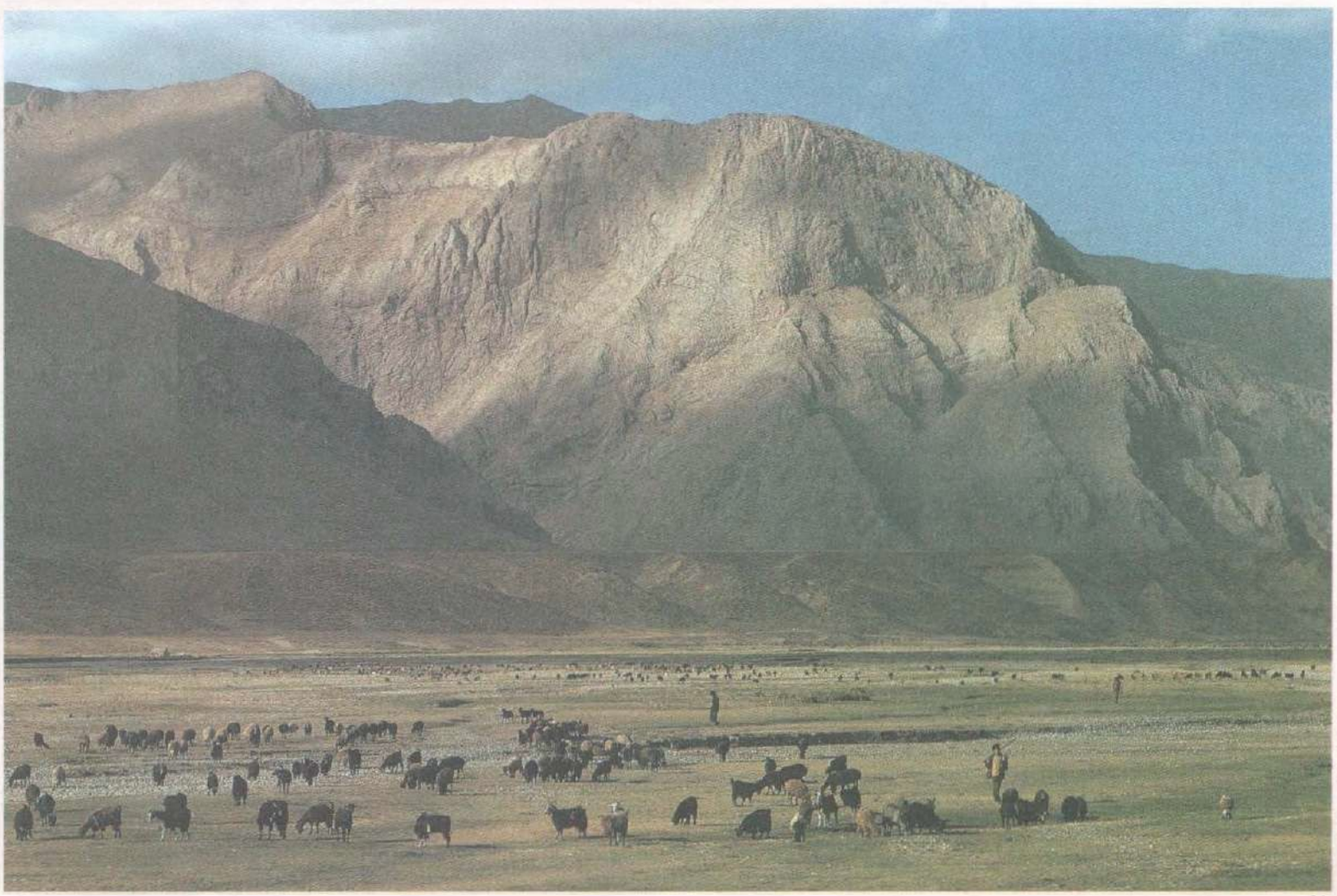

Yakındoğu'nun bitki örtüsü

Haritad.ı Yakındoğu'nun doğal birk.i önüsü, vani İnç;an müdahalesi olmadan kendi bıraklı.vdı bitki örtüsünün nası ohlcağı göstcrilmektcdır. Bitkı örtüsü büyük ölçüde yağış alma biçimine bağımlıdır. Yakındogu'da çok ᴠ. yağış alın bll\ük alanlarda toprak çöllcşmiştir ve ınsan yerleşimine u\'gun değildir. Çöl kcharbnnda, dağ eteklerine uzanan J!ınd1 dogal bıtkı örtusü, ot ve alçak çalılann yetiştiği boLkırdır Dağ yamaçl.mnda ise ormanlık alanlar

Geçmişin \·crleşmc alanlan, bıgln insan yaşayan bölgelerle ᴀ'nıdır. Bu nedenle bilim adamlan s€n 1 0.000 yıl içinde iklım ve bitkı örtüsünde, ınsanlann aşın otlatn1a, orm.ınsı11.l.ıştımıá ve tanmla doğal çe' reye \'apaklan mlldJ!ıalclerin sonuçl.ıı dışında,

büyük bir olmadığına dc€şiklki inanmaktadırlar.

Yakındoğu'nun iklimi

Ege rüzgarları Yakındoğu\' a ağmur getirirler. Y.ığ€, rüzgarlarının tepe ve dağlara ilk çarptıkları yere düşer. Hazar Denili'nnl doğusundakl bolge \c Ara çölii (Umman) gibi kimi ıg J!anlar "'}ağmur golgesi€ne girer ve d.ıha az yağmur alırlar Hemen nım yağı€ avlannda düşer \c Türkive \c Haur Denizi sahilkn dışınd.ı Haziran ile F.\'lul .ırasında lıiç yağış olmaz. Y.ıkı;,doğu'da sıcaklık güneye doğru artar, yükseklığe göre dü)Cr. Y.ız \c kış <ıcaklıkları ara€ında önemli farklar vardır. Kıvı b<ıvlarınca fark 1 5"C kadardır, .ı.ına dağlarda 25'C'€1 .ışar. \'c >iik,ck alanlarından çoğu kı€ın kar altında kalır.

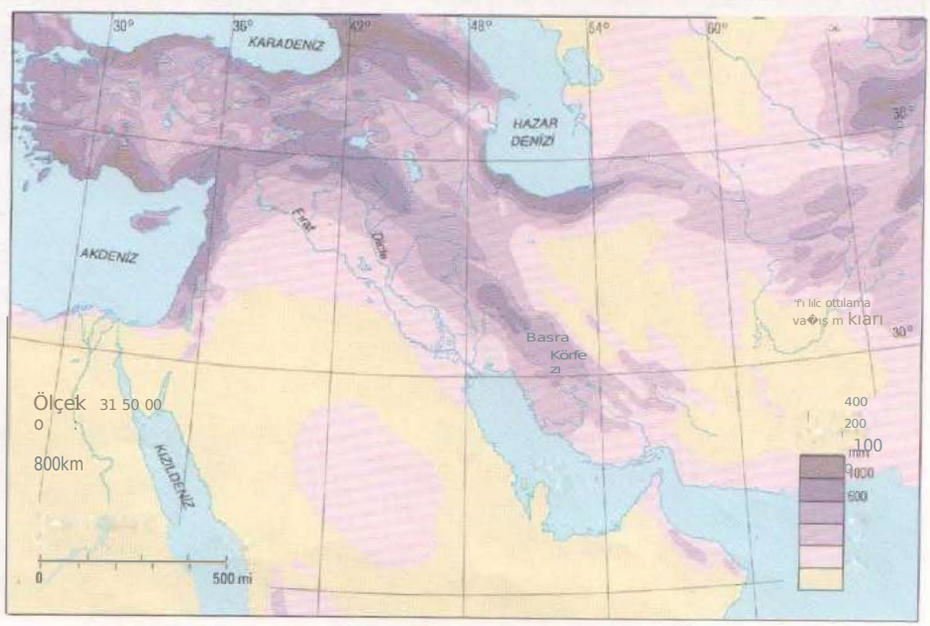

meye başladı. Yakındoğu 'yu çevreleyen denizlerin çoğu birden derinleştiği için, bu durum kı)1 çizgilerinde çok büyük değişmelere yol açmadı. Ama Basra Körfezi daha sığ olduğundan, Toros ve Zagros dağlarından gelen yağmur sularıyla beslenen ırmaklar denize eskisinden çok daha çabuk ulaşmaya başladı-ıar. Güney Mezopotamya'ıun düz alüvyal ovaları ve Mısır Deltası, denizler aşağı yukarı çağdaş düzeyleri-ne eriştikten sonra oluştu. Deniz düzeyi, bazen bir

)ii zyılda 1 mermi aş:ın bir hızla yükselerek yaklaşık MÖ 4000'de şimdiki düzeyine ulaştı. O zamandan beri bu düzeyde valnızca 1 ya da 2 metrelik değiş-meler olmuştur. Hızlı yükselmenin bir etkisi, Körfez bölgesi ve güney Mezopotamya'daki antik yerleşim kanıtlarının kalın tortu katmanları altında gömülü kalmasıdır. Bu nedenle erken dönemler için görün-tünün daha az değiştiği ve yerleşmelere ulaşımın da-ha kolay olduğu alanlara bakmak gerekmektedir.

İklim ve çevre

Antik Çağ'ın iklimine ilişkin kanıtlar çok sayıda ve değişik kaynaklardan elde edilir. Örneğin, denizdeki iki oksijen izotopunun (016 ve 018) görece oranlan, kutup buzullarında hapsedilen su miktarının, dolayısıyla da global sıcaklıkların bir göstergesidir. Aynı biçimde, kalın tortul birikintileri bir ırmağın debisindeki artışa işaret eder. Bu da yağış miktarındaki arnş-lar kaynaklanabilir. En yararlı tekniklerden biri, eski göllerin tomıllarında konınmuş olan çiçekli bitkile-rin polen denen çiçek tozu tanelerini saptamaktır. Buradan değişen bitki örtüsü hakkında bir fikir çı-karmak olanaklıdır. Bölgeden bölgeye değişir gibi görünen bu sonuçların nasıl yorumlanacağı konu-sunda kesin bir görüş birliği olmasa da, ortaya kaba bir resim çıkmaktadır.

Buz tabakaları geri çekilip, denizler yükselirken, hava sıcaklığında hızlı bri yükselme oldu. MÖ 12 .000 ile 8000 arasında yaklaşık 10° santigrat olan bu araş sonucu sıcaklıklar şimdiki düzeylerin 1 ° ya da 2° santigrat üstünde en yüksek noktaya ulaştılar. Bu-zul Çağı'nda soğuk \e kum bir iklimi olan kuzeydeki dağlık kuşak genelde bozkır tüiii bir bitki örtüsüyle kaplıydı. Sonralan, iklim daha sıcak \ e nemli hale gel-dikçe, sık ormanlar yetişti. Böylece yakla�ık 6.000 yıl önce Zagros \'e Toros dağlarının yamaçları, bugün

daQal bitki 6rtusu
kcuıad, urm&rı
v ıprakh orman «arışık
tl.ıran
lıldemzorı:"t
V t1$lln
OVH· ___
tıoıtır
.,arıçOi
çoı

KARADEMI,

olduğu gibi, meşe ve diğer ağaçlarla kaplanmıştı. Da-ha güneyde de, Buzul Çağı'nın kuru ve soğuk koşul-larının yerini sıcak ve nemli bir iklimin alınası, daha çok ağaç yetişmesine olanak sağladı. Ama, MÖ

11 .000 yılına gelindiğinde yağışlar azalınca büyük alanlar yeniden bozkır va da çöl durumuna dönüştü.

Son 10.000 yıld Yak.ındo�u'nun iklim ve bitki örtüsü genel olarak bugünkü ko�ullardan fazla farklı olmamıştır. Bölgede dört dc�şik kuşak bulunur.

Yaprakdöken ve kozalaklı ağ.ıçlann yetiştiği, bunlara çeşitli bileşimlerde meşe, çam, <,edir ,˙e ardıç ağaçlarının eklendiği dağlık bölgelerde, kışlar soğuk \e ıslak, yazlar kurudur. Akdeniz sahili boyunca ve Toros ve Zagros dağlarının eteklerinde uzanan dağ eteği kuşağında, kışlar ılımlı \e nemli, yazlarsa sıcak ve kuru geçer. Bitki örtüsü, meşe, çam ve yabanıl fıstık ağaçlarından oluşan ı.eyrek Akdeniz ormanıyla, aralarında ilk kültüre alınan tahıllardan arpa ve buğdayın yabanıl türleri de bulunan otlardan oluşmaktaydı. Dağ eteklerinin doğu ve güney kenarları boyunca ve lran ve Türkiye yalalannda kendini gösteren bozkır kuşağında, ılımlı kuru kışlar Ye sıcak kuru yazlar, açık, hemen hemen ağaçsız otlaklara olanak sağlıyordu. Son olarak, Arabistan ve lran'ın iç bölgelerindeki çöl kuşağında kışlar ılımlı ve kuru, yazlar sıcak ve kurudur. Bu rada hemen hiçbir şey yetişmez. İklimdeki küçük değişiklikler sonucu bu bölgeler arasındaki sınırlar kaymıştır, ama büyük olasılıkla su yataklarındaki değişmeler, göl ve kaynakların kuruması ve kum tepelerinin hareketinin neden ol-duğu yerel değişmelere karşın, genel örüntü aynı kalmıştır. Bunun ötesinde, son 10.000 yıldır insan-ların aşın otlatma, ormansızlaştırma ve doğal su ya-taklarını değiştirme gibi müdahaleleri de çevrede gitgide daha çok değişikliğe yol açmıştır.

Sürekli su kaynaklan, bulundukları yerlerde özellikle uygun doğal alanlar yaratırlar. Büyük alanlar olmasa da, bunlar ilk insanlar için çok önemliydi. Böylesi alanlar arasında, (gerek hayvan, gerekse bitki açısından) zengin deniz ,.e su yaşamına sahip olan deniz ve göl kıyılan, ırmak vadileri ve ılgın çalıları Ye diğer ağaçların serpilip geliştiği, kaynaklarla sulanan vaoolar \'e bataklıklar bulunuyordu. Basra Körfe-zi'nin ucuna yakın böylesi bataklıklarda belki de hurma ağaçlarının yabanıl ataları yetişiyordu.

Yakındoğıı kara hayvanları açısından da zengindi. Bozkırlarda ceylan, alage)ik, yaban eşeği ve yaban sı-ğın sürüleri dolaşırdı. Kızıl geyik, karaca, yaban koyu-nu \e yaban keçisi daha çok dağlarda görülür, yaban domuzu ise nemli koşullardan hoşlanırdı. Çakal, kurt, a)ı, vaşak, sırtlan, pars, leopar, kaplan ve aslanlar da bu hayvanları avlayarak beslenirlerdi. Daha küçük meme-liler arasında, tilki, yaban tavşanı, yaban kedisi, kirpi \e çeşitli kemirgen türleri vardı. Yoklukları insana şaşırtıcı gelen iki hay\'an deve ve attı; bmtlar, Buzul Çağı'nda kaybolduktan sonra MÖ üçüncü binyıla kadar bir da-ha görülmediler. Çok sayıda bulunan hem suda, hem de karada yaşayabilen hayvanlarla sürüngenler arasında kaplumbağa, plan, kertenkele ve kurbağalar vardı. Ir-mak, göl ve denizlerde de çok çeşitli balık ve kabuklu hayvanlar bulunuyordu. Bölgenin kuş yaşamı zengin-di; Akdeniz kıyısı ve Basra Körfezi'nin başı, Rusya ile Afi-ika arasındaki ana göç yollan üstüne düştüğünden, bunların arasında sayısız göçmen türü de bulunurdu. Büyük kuşlardan devekuşu, toy kuşu, keklik, ördek Ye kaz yararlı

besin kaynaklan oluştunırlardı.

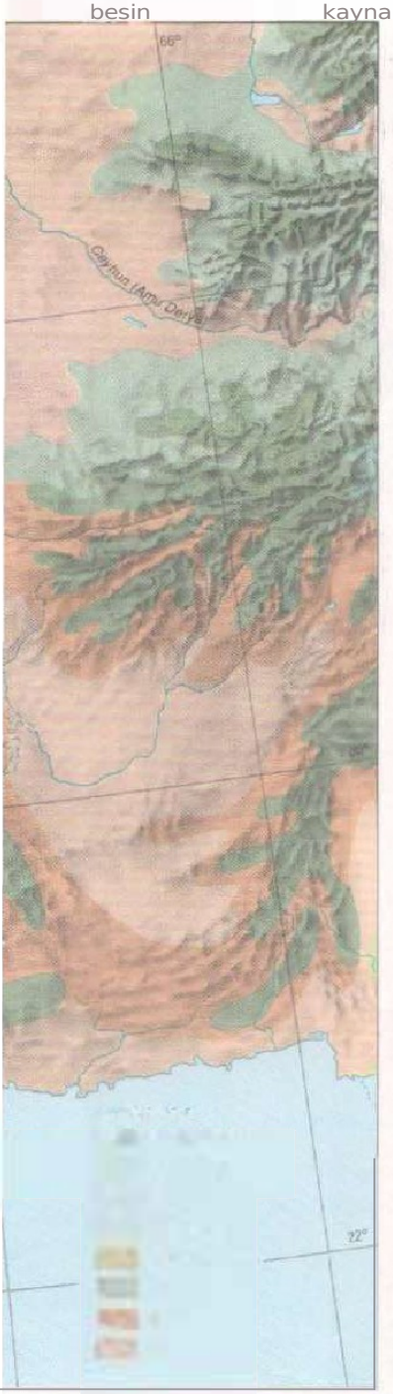

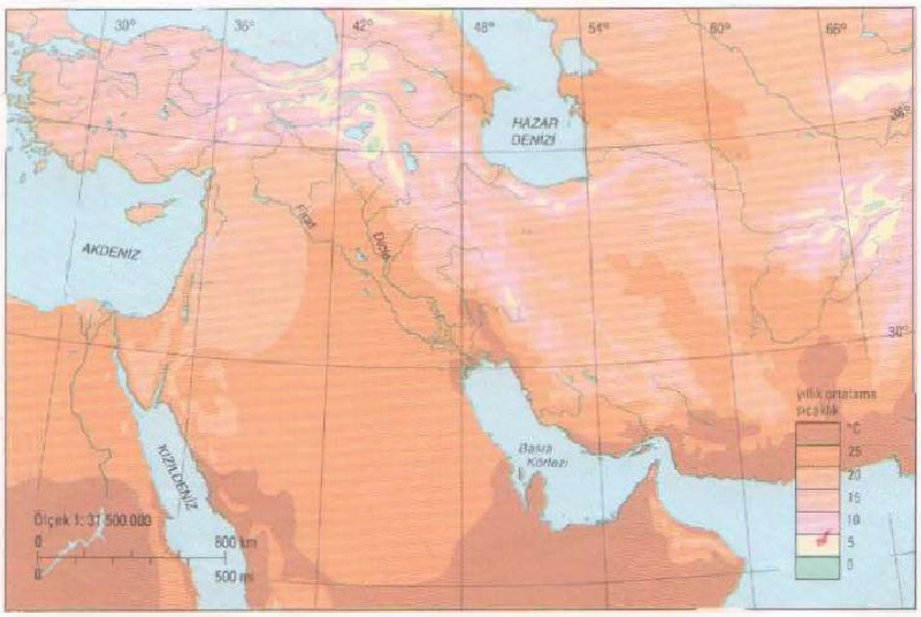

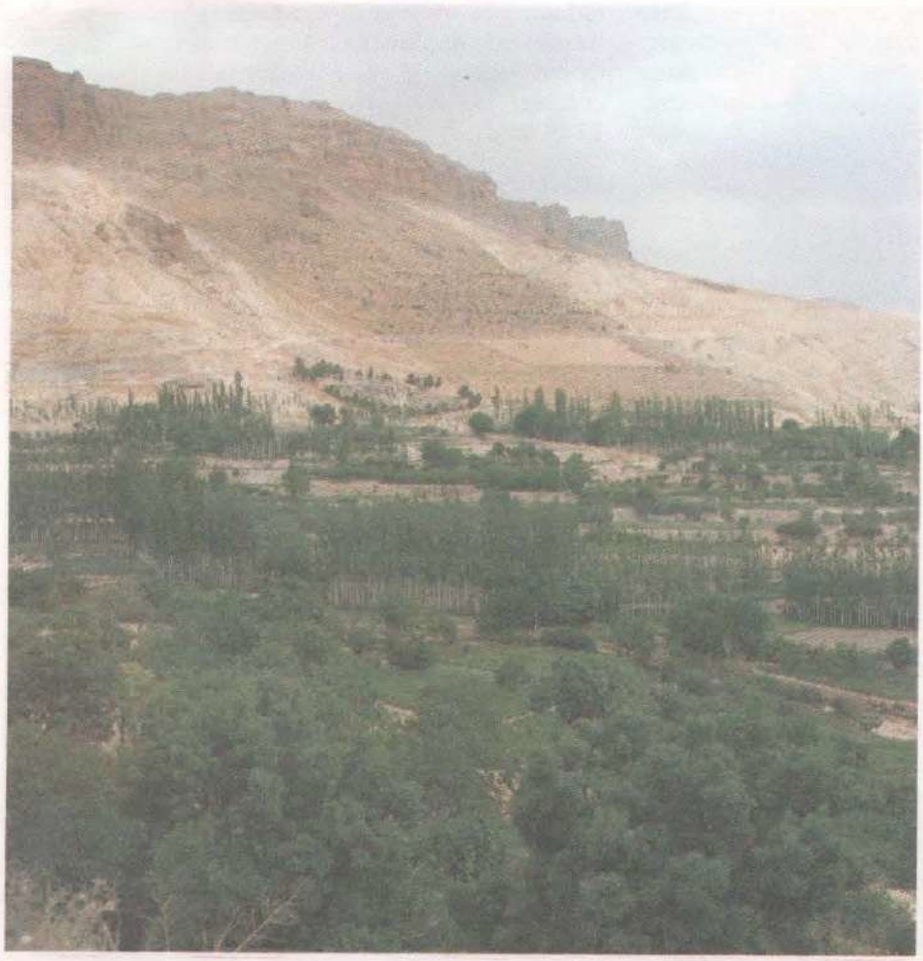

Solda Batı Suriye'dc bir \ah,1 Suyun v.ırlığı, Yakındoğu'nun kıraç :ılanlannı, ll>tllnde mc² c bahçeleri ve bağl:ının geli²ti² ·erimli toprak.lar.<;eviri Su² rmak v:ı d:ı bvh.ıl<J.ırdan gelir. Su k:ıynağı kuruduğu L'1m.ın, 1>ölge vcnidcn çöle dönecektir.

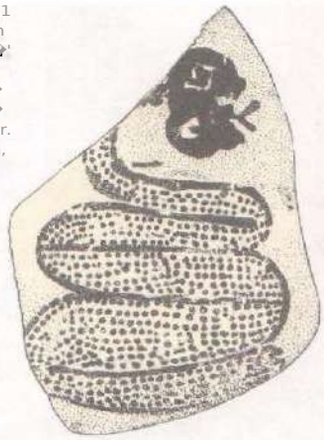

Yakmdogu'da ilk yerkşm.ıer .Son l\ıuul Çagı'nın bitme.inden 'onra, h'>ınlar doğada kcndiliğinden yeti²cn yabanı. buğdl\, arpa ve diğer hıtki türlcrınden yararlanmak ve J\ Ünnllk am:ı.:ı)la 'crleşme merkezleri olu²turdular Ru alanların çoj'.!;U,\:ığı² alan gllnc• kesimlerle sınırlı ol,rn ve hui.tün arpa ve huğdaiın ıabanı! ol²rak yetiştiği bölge i²indcdir. l'ilistın'de çok savıda yerleşme alanı hulıuıunJ", hır ıand m bu bölgede arkeoloıik ç;tlışmalann yoğunluğunu, i>re vandan <fa tx;Jgenin Epip>leolitik döncmdckı l)al-.lJ<ık MÖ 18 000-9300) üncmını v.ınsırm.ıkr>dır. Bunu P; oio-Neolitik döneme ı^uv'ak MÖ 9300 8500) devidiğinck buğd•ı:e bmii k ola"Lıkla kultüre alınmıştı

Üm ı•t' ıırtte mJıdr T:ırihön.:csi çanak çcimlcği çoğu kez hayvan ve kış Genelde c,,ıJ hav'Jnlardan ²ok vabarlıha\\'anlan, kı.ınen de 'ü'lC) crkilcri gövnüne alı:ır:ık 'c²ilmiştir. Yaban koyunu \c yaban keçisi. bav, anlardı. B.:tınıl.:ıneler çoğunlukla tiriln -.ıptanma,ına olanak \crmeve²ck kadar srıliz dır. MÖ 6. bınvıla tarihlenen vıl:ı.ın protikkn gö,·dcM 'c).ı.ık:rd.ın gösterilen ba²ıvla, ilkel bctimleme \"Ontcminın tipik bir örneğidir. K.ı)an kopar R.nı lr.ın'd:ı 1ur\tan'da bulunmll)tır v< MO 4. bınvıl.ı tarihlenir.

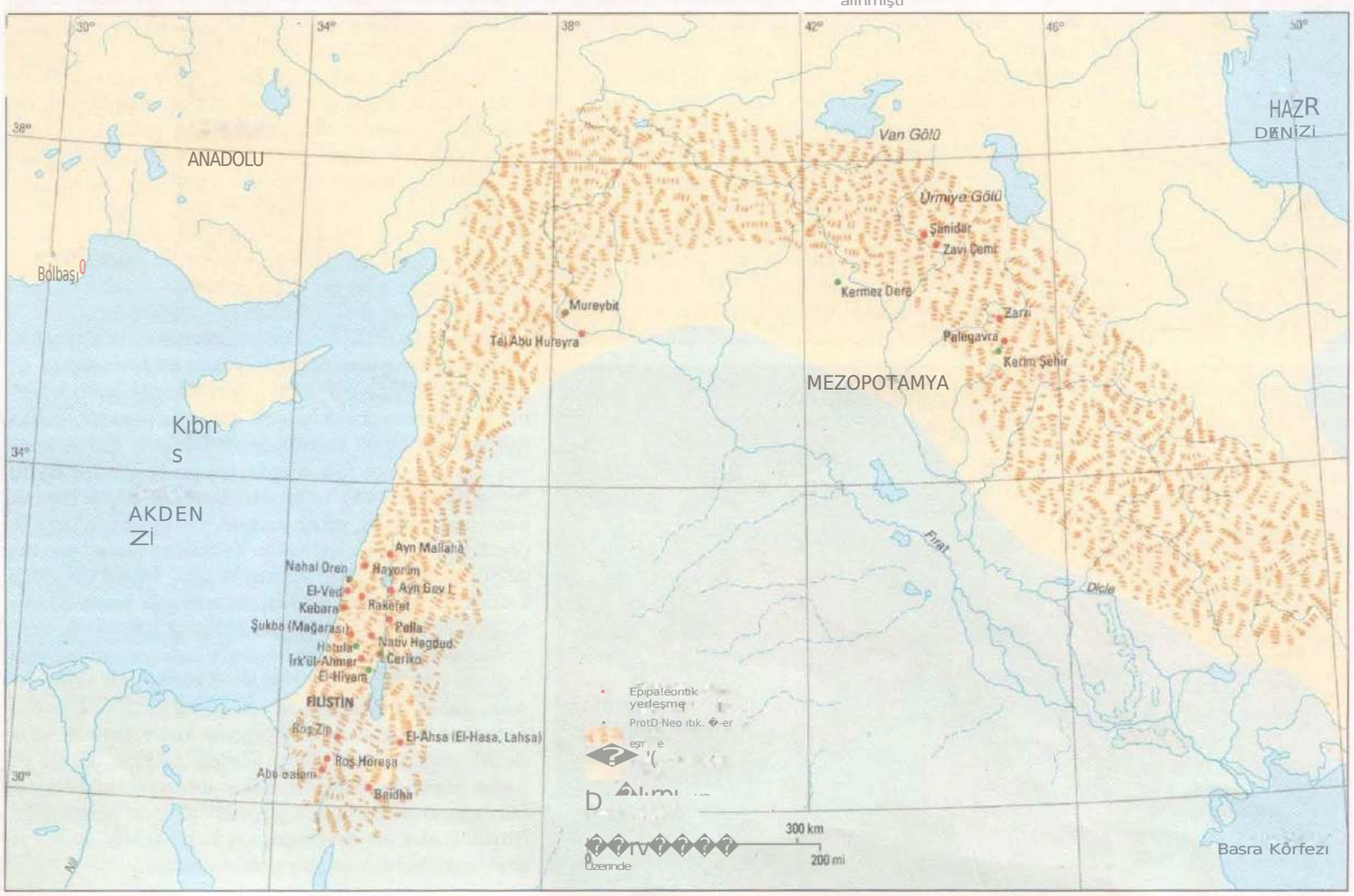

Tarımın kökenleri

Avcılık, roplavıcılık Ye leş yiyerek yaşadıkları milyon-larca yıl boyunca insanlar büyük teknolojik ilerleme sağlaıruşlardı. Anatomik olarak çağdaş inøanlann *(Ho-mo sapiens-sapiens)* ortaya çıkmasıyla gelişmenin hızı arta. Daha MÖ 20.000 yılına gelinmeden bütün kı-talarda insan topluluk.lan oluşmuşnı. !nsanın gitgide artan çevresini denetleyebilme yeteneği, çakmaktaşı işleme tekniklerinin gelişip incelmesinde, yerleşmele-rin kalıcılaşmasında \'e törensel ölü gömme ayinlerin-de, aynca MÖ 30.000'den kalan mağara resimleri gi-bi daha karmaşık toplumsal davranışlarda kendini gösteriyordu. Bu tür beceriler, tarımın bir yaşam biçi-mi olarak benimsenmesi için gerekli ünkoşullardı.

A\'cı-roplayıcı olarak insanlar bitki \'e ba}'\ artlardan yararlanmış, ama onlara bakmak için pek çaba harca-maımşlardı. Açıktır ki, temel yiyecek k.ıynağınm aza-lıp gitmesine göz yuman b rı p.rtıcı yaratığın kendisi de rnkolma tehlikesiyle karşı karşıya k.ılır. Gerçekte insanlar daha ilk baøtan beri, genç hayyanlara ,.e kü-çük balıklara dokunmayarak \'C seçili türleri konıyarak bir tür sınırlı "besleme" çabasında olmuşlardır. Ancak gerçek evcilleştirme, bitki Ye hayvaı1lann da yaşamak için insanlara bağımlı olması demektir. Tanının ilk aşamlannda insanlar bitki \'e hayv.uılann yabanıl tür-lerini yetiştirip besliyorlardı. Ama bunu i/.leycn ku-

øak.Jar boyunca, bitkilerin ayınmlı biçilip ekilmesi ve hayvanların ayırımlı çiftleştirilmesiyle, değişmeler meydana geldi ve yeni tür ve tipler ortaya çıktı. Arke-olojik kazı yerlerinde bulunan bitki kaJıntılan \'e hay-van kemiklerinde farkedilcn bu değiøikliklcrden kimi-lcri, evcilleştirilmiş tür ve tiplerin yabanlanndan a}1r-dedilmesinde yararlı olmaktadır. Ama, hay\'an ,.e bit-ki kalınnl▪ ⌐ tanımlanıp yorumlanması bir uzman-lık işi olmaya devam etmekte, uzmanlar da bulgular hakkında her zaman görüş birliğine varamamaktadır.

Arkeolojik kazılarda yalnızca son 40 yıldır düzenli olarak tohum ,-e kemik roplanrnaktadır. Bundan ön-ce arkeologlar, ömcğın taø alet yapım yönteminde mndana gelen deøı}melen saptayarak dönemleri birbirinden ayırdedcbiliyorlardı Paleolitik Çağ'da (Eski Taş Devri) aJetler yonm1a ve yongal.mıa yönte-miyle yapılıyor, oysa øeolitik Döncm'de (Yenı Taş Devri) bileme ve cilalama yöntemleri de kullanılıyor-du. Diğer değişikliklerin de øğı yukarı aynı L.aman-larda meydana geld.iğı belirlenmişti. Bunlar arasında, üstünde ev bulunan yerkøıne alanlan, çanak çömlek kullanımı ve ölülerin mezarlıklara gömülmesi bulu-nuyordu. (Hindistan, Çin, Afrika 'e Amerika'da da benzer bir gelişme çi/.gisinin ızlenmcsine karşın, bu en erken Yakındoğu 'da gerçekleşmiştir.)

Çiftçiliğin neden bu dönemde geliştiği ilginç bir tarnşma konusudur. Erken Buzul Çağlan'yla dönü-şümlü olarak ortaya çıkan soguk 'e sıcak dönemler gerçekte tınmın daha önce ortaya çıkmasına cl\'eri-yordu. øe \'ar ki, iklim ve coğrafyanm sağladığı ola-naklard<Ul yararlanabilecek gelişkinlikte toplumsal ,·e tekı1ik bir altyapıya sahip insan gnıplan Son Buzul Çağı'ndan sonra görülmektedir. Özellikle de, bundan ı 00 ile 20 bin yıl kadar önce konuşma becerisinin ge lişmesi, bilgi iletişimi \'C bu bilgilerin kuşaktan kuşağa gcçiıilmesi için belirle)øCi önem taşıımş olmalıdır.

Çiftçilik/ e hayvancılığın yaygınlaşması

Çömklcsız t\eoliıık donemde (yaJJ.ıøık .\lÖ 8500 7000) öncın:i ilerkındcr s.ıøbndı Bitki ve hayvanlar C\.:illcøtiıldı, in,anı barındıran merkezleri geliøti, maden iø·ıliği ve 'ıv;ısı ürctımı biçimini .ıl.ın hll\'fik ölçddı '>•ınayi b.ıøladı. Ycrleşmı.: ıncrkcılcıi gene y.ığmıırla beslenen ekim Nilgı.:" ama antk orın.lllllık ve Türk.ive ,lfa da ıı;aıuyordu. <,.ogu yerlc}mı: merkezi tahıl üretimine haıı,ıiiılıydı, ama yaømlannı grnı: a\.:ılık ve toplayıcılıkla sürdürenler de vJrdı. Bu döne d l-ili'Iıı'in ağırlığı d.ıh.ı önce görüldı.ıı.ıındcn J.ıh.ı bdirginı.lri .

MEZOPOTAMYA

Kıbrıs

AKDEN Zİ

Nahal Or"!

Yıftahel

EbuGoş - Ayn Gaııl

Naha! Haa,1< • VICft Dubıı

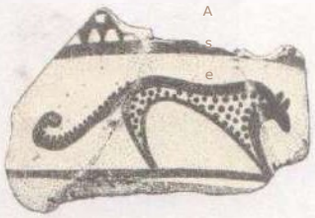

A
S
e

r.ımık
�lıtık
yerleşme

koyun vekii!çıdagıımı
ywc:salı.Uk
ı.ızenr.d
SO
Ölçek 1 900 00 m'ntti

Basra KOrlezı

Çanak

yüzlerce
yerleşme

içindeydi,
dağlara
yaylalarına

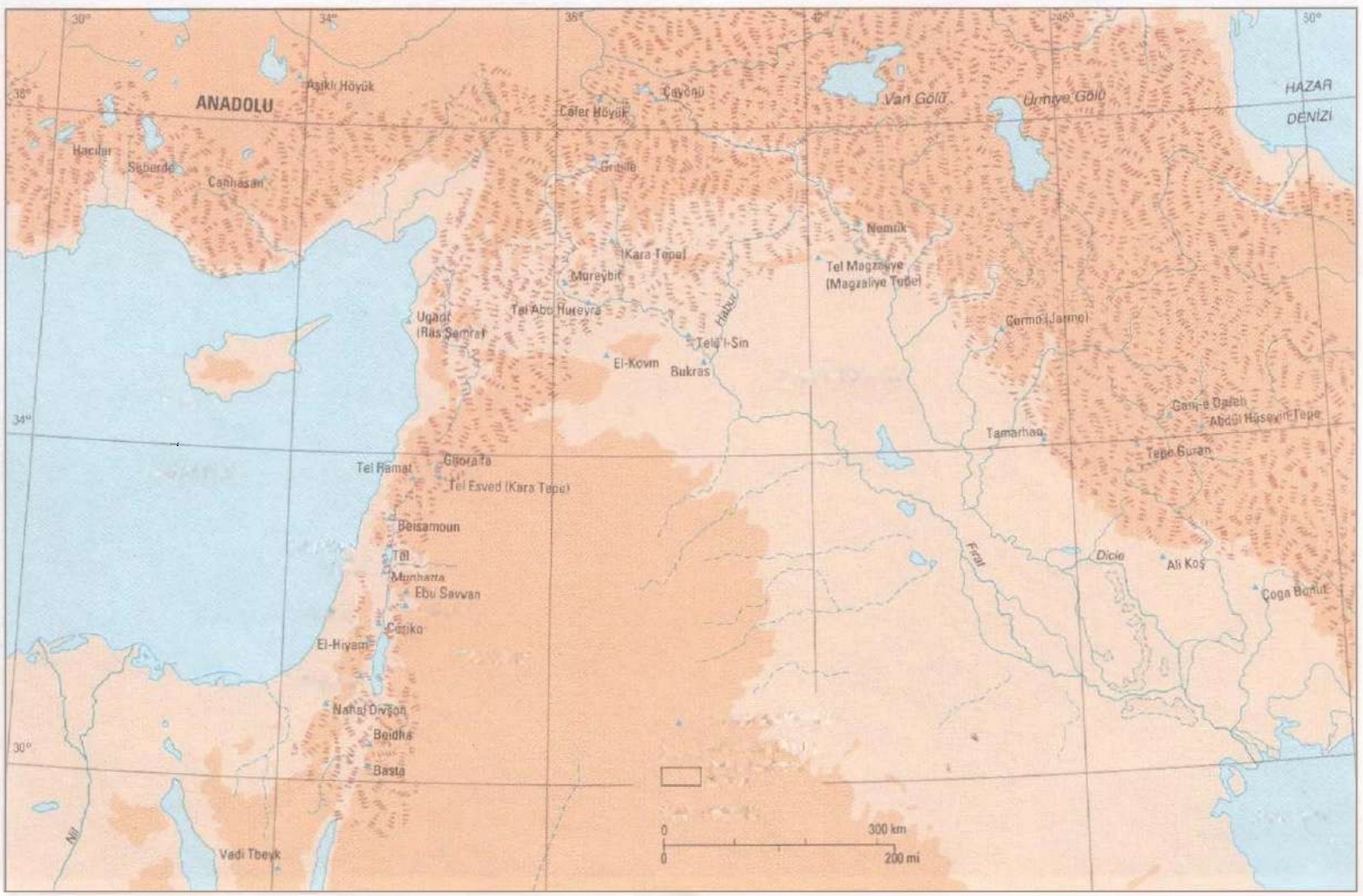

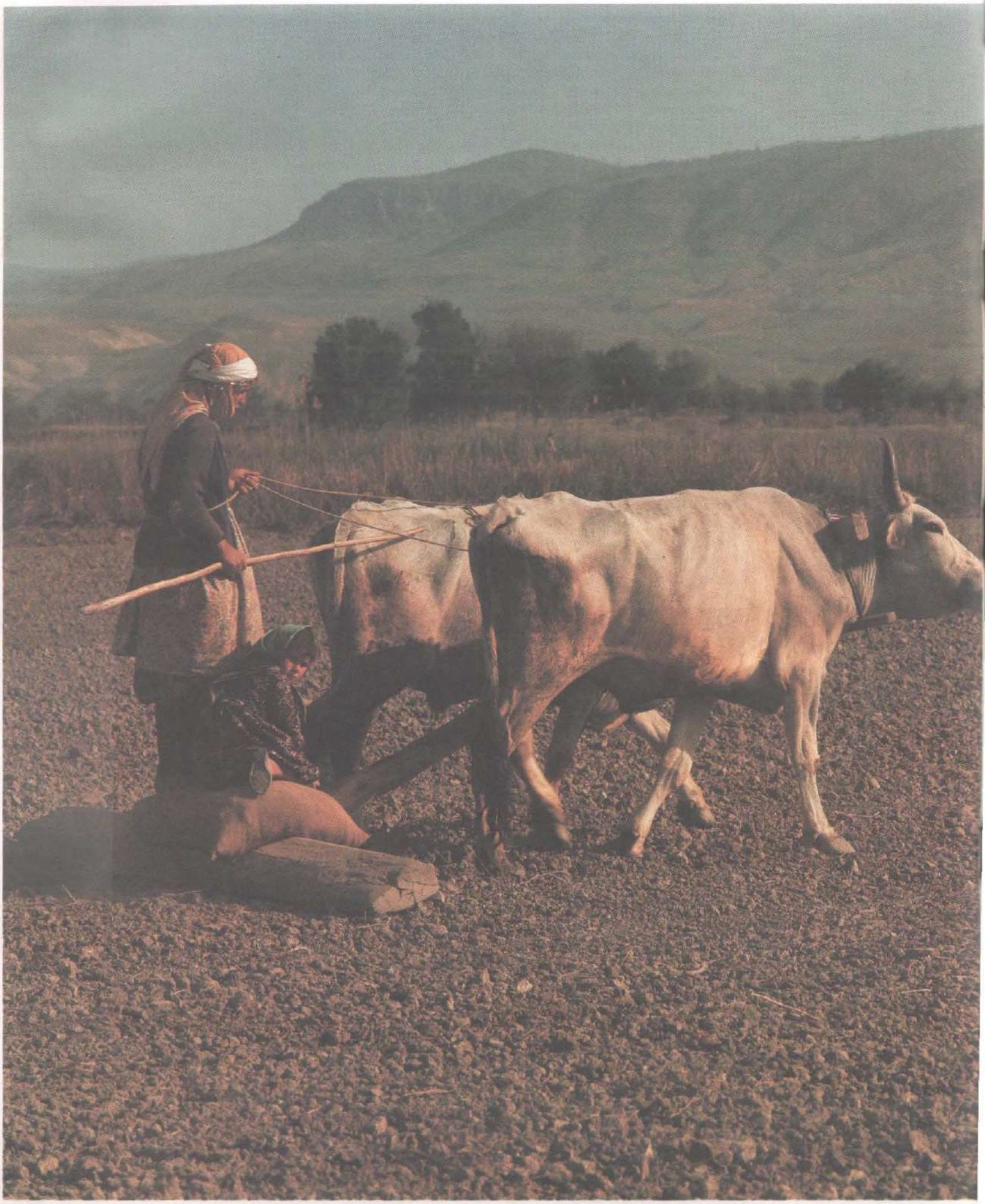

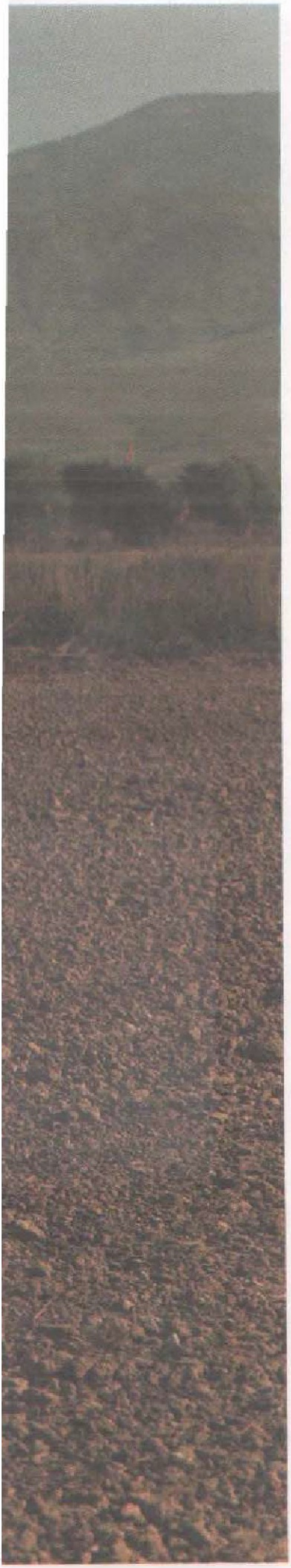

Ama taş devri insanlarını bitki ,.e hayYan ycnşnr-meye ilk çeken nedenler, büyük olasılıkla bu yaşam biçiminin sürdürülmesine yol açan nedenlerden fark-
lıydı. Son araştınnalara göre, çiftçiler yaşamalanna ye-tecek yiyecek sağlamak için a\ c1-topla}1cılardan daha çok çalışırlar; tarım daha kolay ve daha bol yiyecek sağl amaz. Buna karşılık, daha büyük toplumsal grup-lara olanak sağlayan yerleşik yaşam, anneler kabileyle birlikte göçmek durumunda olmadıkJan için çocuk ölümlerinin azalması ve tarım aracılığıyla besin kay-nakJannın daha iyi denetlenebilmesi gibi yararlar geti-riyordu. Tarımsal yaşam biçiminin sonunda en uzak ve en az clveiişli alanlar dışında bütün dünyada be-
nimı,enmesine yol açan, kimi öngörülmemiş olanak-lar da sağlaması oldu. Örneğin, önceleri büyük olası-lıkJa et, deri ve kemık için beslenen koyun, ayırımlı üretme yoluyla yararlı bir süt ve yün kaynağı oldu.

Yakmdoğu'da ilk yerleşmeler

Yakındoğu'da avcı-toplayıcılıktan çiftçiliğe geçişin en açık görüldüğü yer Le\'ant [Akdeniz'in doğu sa-hili] ,.c Filistin'dir. Son 40 yılda arkeologların yo-ğun alan çalışması sırasında lsrail'dc kazdıkJarı pre-historik alan sayısı diğer Yakındoğu ülkelerine göre çok daha fazladır. Araşnrmalardaki bu dengesizlik dikkate alındığında bile, tarımın gelişmesinde bu bölgenin belirleyici önem taşıdığı görülmektedir.

Yakındoğu'daki ilk yerleşme saha.lan, mağaralar ,.e geçici açık hava kampları ya da atölyclerdi. Filistin'de (yaklaşık MÖ 1 8 .000'den 1 1 .000'e kadar süren) Kebara Dönemi'ne ait kanıtların gösterdiği gibi, Son Buzul Çağı'nın ardından daha kalıcı yerleşim yerleri
yaygınlaştı. Teberiye Gölü'nün (Celile Denizi) doğu kıyısında, MO 15 .000'e tarihlenen Ayn Ge\ 1 kazı
yerinde, muhtemelen konut olarak kullanılan yuvar-lak bir kulübenin temellerinde tahıl öğütme taşlan ve taş bir havanla birlikte, tahıl ya da saz biçilen bı-
çaklara özgün bir parılnya sahip orakJar da bulunu-yordu. Kebara insanları ayrıca vahşi hayvan avlıyor ve çoğu kez de belirli bir türün peşinden gidiyorlardı. Örneğin, Karmel Dağı'nda Nahal Oren'de bulunan kemiklerin yaklaşık dörtte üçü ceylan, Petra yakınla-nndaki Vadi Medamaq'dakilerin yüzde 80'den çoğu
yaban keçisi kemiğiydi.

Ancak öği.itme taşlarının nrlığı, bitki ve tahılların bu insanların beslenmesinde vazgeçilmez bir yere sahip olduğunu göstermektedir. Tahıl taneleri çok besleyicidir, yama sindirilmesi olanaksız bir kabukJa korunurlar. Bunları yenebilecek duruma getirmek için önce kanularak kabukları çıkarılıyor, sonra ta-neler düşük ısıda suyla kaynatılarak bir tür lapa yapı-lıyor, ya da taneler öğütülerek un yapılıyor, sonra un suyla karıştırılarak yüksek ısılarda pişiriliyordu. Birkaç çakınaktaşı bıçağı tahta ya da kemik bir sapa takarak yapılmış orakJar, yabanıl tahıl biçiminde kullanılmış olabilir, ama saplan kesmek tohumların da-ğılması tehlikesini taşıdığından olgun taneleri elle toplamak herhalde daha verimli olacaktı. Benzer çakmaktaşı işçiliğine Ui.rkb e ve Zagros Dağla-n'ndaki kültürlerde de rastlanmışnr, ama kiscl karşılaştır-
malar yapmaya elverişli kanıtlar bulunamamıştır.

\'ah)i 'ahan "f.ırının ha□langı-;ta dm'<:ı nedenlerle 'ıildn da et□ deri, kcmık ve.bovnuYu için a C\'cillqtiıilJii,'.'.i öne sÜrülmüştiir. :\.ma □colitik donemin başl.ınnda \lğır büyük ob"Irkl.k suiü i')in n: \Ckırn h.ıwanı olar.ık hc>Icnivordu. Öklız (kıwlatınlnıı) boga bugün de topr.ığın 'ilrülınesrıi dc, tımıikca, h.ınu.ında ,.c .ır.ıba çekmekte va,·gm olarak kuU;ınılm.ıktadır.

Ürün T.ihıl ckiminm gcrcktirdig;ı \eni tcknoloıık surc.;lcr '1!'$ind.ı bıçme \c ügütme \,ırdı. Bu am.ıçl.ı kUanıl.ın çakınakta)ınd.ın orak .ıgızlan ve öğütme t.ışlan kimı .ırkcoloıikmerkezlerde ek gcçinlmi)tır. HMman _,,·urma gibi tahta .1lctkr kull.mılaıı ve yerleşmelerden uzakta yapılan kimi etkinlikler ise .ırkcoloık k.lyırl.ırd.ı çok a.ı: iz bırakmı□nr.

Natuf Dönemi

YakJaşık MÖ 1 1 .000 ile 9300 yılları arasında yaşa-yan Natufkülti.ırü (□atufien kültürü) Kebara'ya gö-

re daha }aygındı. Tüm Filistin \C Levant boyunca yayılan bu kültürle bağlantılı merkezler Suriye'de Fırat'ta ve daha doğuda da bulunmuştur. &#xfffd;atuf Dönemi'nde tahıllann insan beslenme5inin temel öğelerden biri olarak benimsendiğini gösteren çok daha açık arkeolojik kanıtlar vardır. Natuf kazı yerlerinde, yanık yabani iki sıralı arpa \'e yabanıl kızıl buğday tohumları, meşe palamudu, mercimek, nohut \'e bezciye gibi diğer yabarııl yemekJik bitkilerle birlikte, öğütme taşlan, ocakJar Ye yiyecek depolama kuyuları da bulunmuştur.

Tohuma sıkıca bağlanmış ve yalnızca kavmlarak ya da dövülerek çıkarılabilen sert kabuğun yaıusıra, yabanıl tahılların rakisleri (merkez eksen) de çok hassastır ve çabuk kırılabilir. Bu nedenle tohum kolayca dağılır, biçme de güç olur. İ nsanlar bir kez to· hum ekip biçmeyi öğrendikten sonra, daha 5Crt raki&li türleri tercih ettiler. Kültüre alınmış tahıl türlerini yabanlarından ayırdctmektc kullaıulan kıstaslardan biri budur.

Yakındoğu'da iki tür yaban buğdayı bulunurdu: Kızıl buğday ve belki de kızıl buğdayın diğer bir ya-banıl ot türüyle doğal melezi olarak ortaya çıkan emmer buğdayı. Ayırımlı biçme \e ekmeyle, gerek kıL:ıl buğday gerekse emmcr buğdayından kültüre alınmış türler elde edildi. Çağdaş on sıra kromo-zomlu buğdaylar, muhtemelen kültüre alınmış em-mer buğdayı diğer bir yaban otuyla melezleştirilerek elde edilmişlerdir. Türleri a}1rdetmck için, kabuk ya

Neolitil< l(öy

Eski dönemlere ılı}kin bilgilerimiz, org.rnik madde-ler çok ender konınduğundan, çoğunlukla t.1ş \'a da kemik alet \'e ppı kalımlanna dayanır. Gene de Yakındoğu köy yaş·111m1da Neolitik dönemle 19. yi.ıl-yıl sonu arasında büyük değışiklikkr olmadığı göiil-lebilmektedir. Llıt Gölü \ akınl.mnd.1 �ahal }-kınar mağar 1sının �on derece kuru kuşullannd.ı korun.1-bilmiş çok ı;eşitli malıemcler arasında dokuma \C sepet parçaı:ıkları, tahta .1lct \·e bonnıklar ,·ardı. Özellikle dokunul.ınbki teknik beceri düze) i şaşırncı yüksekliktedir. DCinemin dinsel y.1ş�11ıına işaret eden kimi buluntular,1 karşın, bu zengin dam ,.e cı:. sane mirasına ulaşma olanağımız artık kalmaınışrır.

.\,ı/,lı :-1JU ffrınar'Ja bu b n
bu ho\·@lı taş mask<'. bclkı bır
<lrnscl [<lrcıı,k kıtll.ınılmrstır Kimr
ara'ırrmacıla@.ıll•l Hcmar dıkl
hulunıul.ınn hır l.lpınağa \':\,da
dığcr bır dıitsd kıuruıuıJ .nt oldui;u
k.ıimındJdır.

Altılı ilk <'.\ler. burad@ Kıuıcı·
lr•k'tJ Kcrnlcz Drrc'dckı
Proto·Nt·olitik<.kmc e\' ındt.·
gömıldu@u' ıgıbı toprağä
(l.ötuılu
ym".
•l.ık kıiiubdcrdi. Y:alnı c@
hanu. olm.ınm otesır'h.k..
topluluğun nıhcl ı.ı.mıiıd.ı
da oiic:inlı hır ı@kvlcrı '.udı.
raknlilmı@ \J.ı'ld.ıkı tJŞ \C kire.,
pa\ c ' c: tahandaki ın.san
ı..1fat@t@l.trnıu1 \ t.rk@tirilını.:
hı@ımı: c\dc \JJJıdıbır tiırkrı
hakkıitdJ fikiɳ\crınekıcdır

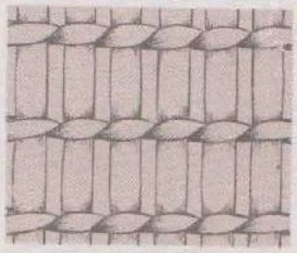

Dokıiln:ı' y.ıpınıiıiıl ıl.i•kinlcri ender
bıiıılı. Kcranık•11 :-:cıılınk
dönemdcn ka\ nakl.1nm.ıhadır
@ıh31 Hcmıır nüğarasınd:ı
ketenden onilıılli@ ıpl'k lıtilcn ·
.:ıızgükrin cırafiıitdJ hıikulcrck
kumaş l.ıpılırdı. l[ukulú
J\Tıtdıgı ık.ıl.ır.1 ar.ılıklı s.ıdı
ustu dığcrkrınc hıiışık
"i@ntl fo ıu1t) t1.h
@ıida
canıno ıı kil.ıılsıiiiıc lı.ı kıl.ır
boncn1dc n@lnl1Jl dokun1anın
da
1tHl:C) hıl ınal,ğtnl ı,o,tt:rınckr'··dir

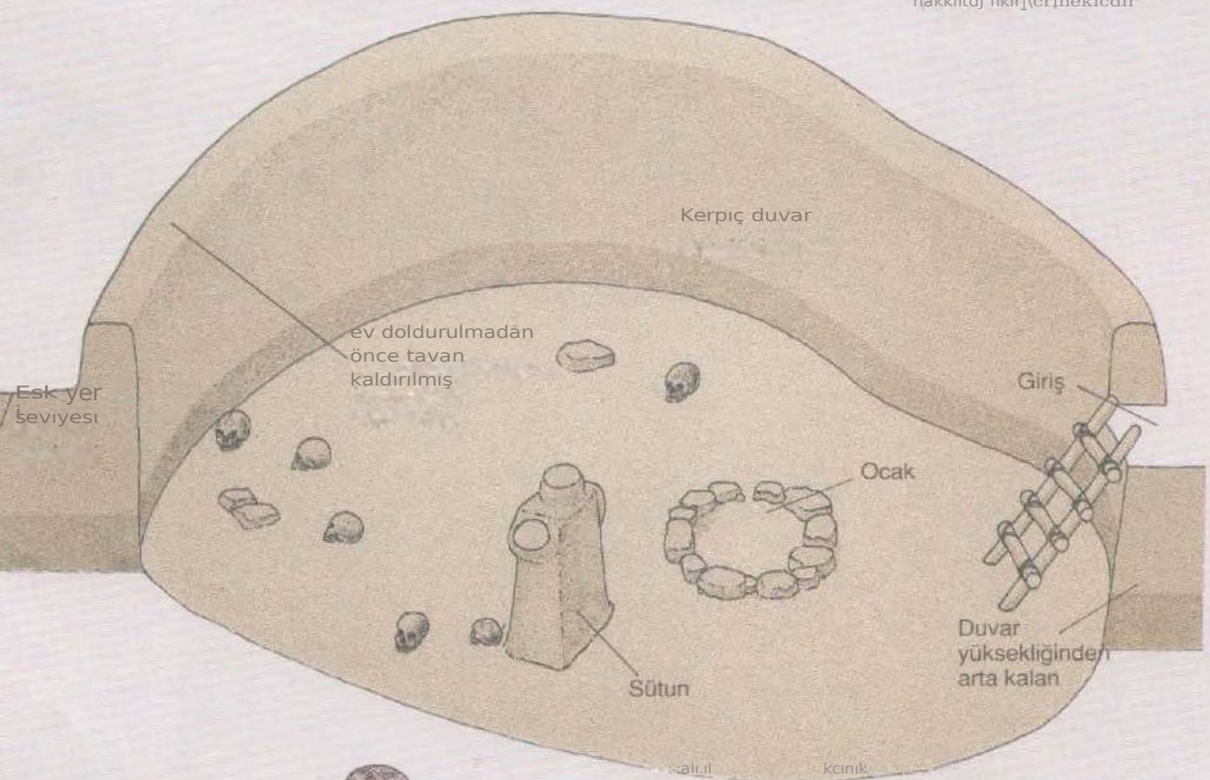

S1 Frih.1 'daıı t.l@l an ···
ha, ancli. ".kı, @ l\<'.Cck
haturlJ.nın:ısınd.ın hm·.ı
oP,iitülnı<'SIOL" bd.ır (ok
,c@itli l)lcrdc kullaıılırdı.
Bcm<r ıaş bpl.ır :-:aıut
ça@larına ıdoın:rnıiidcn
kullaıuını@ıbl.ını

:alı.ıl kcınk
) ' deok.lc tahıla ktlcr
Ta@ ve ı.ıhıa .iktlcr ır.mıda,
işlc@dıkiş iğnesi,ıiıdaıok başı.
kıılcak".ı da zıpkın u,lan, 'h.,
hıiluniıiordıı.

Altta hu or,ık,
tahta lhır s.1p.ı \3knukıa@ı
hıç.ılJaı takıl.ırak vapılıiıı@.
)'.ıpı@rıiıı.ık ı.ıı zıth<:n urar!
kc/ıick'>' kullanıiıl ı
olma<ı.
mumkündiır

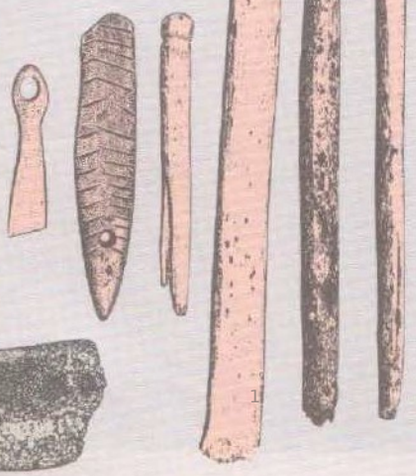

da ka\'lızun tohuma yapışık olup olmadığına (ka-buklu ya da kanızlu buğdaylar) p da bunların ko-la\'ca çıkarılıp çıkarılmadığına (çıplak ya da kolay döYülür buğdaylar) da bakılabilir. Arpanın da ka-buklu ve çıplak türlerinin yanısıra, her başağında iki ya da altı dizi tohum olan türleri vardı. Çıplak ya da kolay dövülür türlerin genellikle kabuklu türlere ter-cih edilmesi şaşırtıcı değildir.

Altra Y.ıkındoi\u'da iki tür

Çoğu zaman buğda\ ya da arpa tanelerinin biçi-minden bunların yabanıl ya da kültüre alınmış türle-re aıt olduğunu anlamak olanaklıdır, ama diğer ye-meklik bitkilerde bu farklı görmek daha J:ordur. Mercimek, burçak ve bezelye gibi baklagillerde, in-cir, cima \'C armut gibi mey\'alarda, meşe palamudu, badem \'e şamfistığı gibi sert kabuklu yemişlerde kül-türe alınmış türler zaman içinde büyümüşler, ama yabanıl türlerle hemen hemen aynı kalmışl:ırdır. Çouğ bitkisel besinin izine arkeolojik kayıtlarda yalnuca ara sıra rastlanır. Lahana, marul, ısp,mak, soğan ve sarımsak gibı vapraklı bitkilerle kavun, karpu7, hıyar ve mantar gibı etli bitkiler arkeolojık kazılarda çok ender bulunduklarından bunların tanınsa! tarihi hak-kında ancak tahmin yürütülebilir. Bu nedenle arke-ologlar dikkatlerini tahıll.ır üstünde yoğunlaştırmış-lardır. Şimdiki kanıtlara göre, tal1ıl ilk kiütüre alınan bitkiler arasında\'dı, ama büyük olasılıkla aşağı yukarı aynı dönemde baklagiller de ekilip biçilmekteydi.

Çoğu tahıl türüyle diğer bitkisel yiyecekler ara-sındaki diğer bir fark, bunların uzun süre saklanabilmeleridir. Filizlenmeyi önlemek için tohumları ısıtmak ya da ka\'lırmak da olanaklıdır.

Tahılın bu ötcllikleri onun toplanmasına y.ltırılan enerjinden ertelenmiş bir kazanç sağlanmasına ola-nak verdiğinden, bclirlı standart bir değeri ve bir değişim ortamı olan tahıl, para işlevi görebilır. Bu nedenle, tahılın önce depolanmaya, daha sonra da ekilmeye ba\ılanması, \cr\'ct birikimi olanağını sağladı \·e toplums.ıl konumun ser.-cte dayandığı bir top-luımın gelişmesini tc\,;k eni.

Natuf insanları yabanıl tahıl \'e diğer bitkiler to-parlardı, ama bunları hap·anlardan koruyarak, "beslemiş'\ hatta kımi yaban türlerini ekmi\ olınalan da mümkündür. Katuf iskdetkrindek: aşınmı\ dişle· rin, öğütme taşlarının bıtki.,el i\ ·ec.ekler lıazırl.um1a-sıntfa yaygın kullanımı '>onuet. \'emeklerinde kalan kum taneciklerinden kaynaklandığı öne sürülmüştür. Kemiklerindeki stronsiyum-kalsiyum oranm, etobur hay\'anlardan çok otobur hay\'an hayvan kemikleıin-dekine yakmdır, bu da \·iyecekleıinin çoğunlukla bitkisd olduğunu düşündürtmektedir.

Birçok Nawf merkezinde insanlar belli yabanıl ha}'\·an türlen de avlarlardı. el-Yad Ye Naha! Orcn'de bultınan ha\'\an kemiklerinin yüzde 80'i, hrat kıyı-sındaki Ebu Hureyra'da (muhtemelen ceylanların doğal göç yollarının sonu) bulunanların ise yüzde 65 'i ceylan kemiğiydi. Güney Ürün 'de Pctra yakınlarında-ki Beidha'da başlıca av hayvanı keçiydi. Ürdün Vadi-si'nde Ayn Mallaha 'da bulunan kemikler arasında ceylanla (yüzde 44) birlikte, karaca, alageyik, yaban domuzu ,.e bir miktar da yaban sığın, keçi, sırt-lan ,.e yaban tavşanı \ardı. Ayn Mallaha'da, kuş, ba-lık, salyangoz, midye, yılan, kaplumbağa \'C kemir-genler de bulunmuştur, ama bunlann tümünden yiyecek olarak yararlanılmı\ olması pek olası değildir.

Bitkilerde olduğu gibi, evcillçstim1e süreci ha}'\"an-lan da etkiledi. Bu nedenle, kuşaklar arasında görülen kemik farklılıkları arkeo zoologların yabanıl türleri e\'cillerden ayırdetı11clerine olanak \·ermektedir. Di-ğer evcilleştirme belirtileri arasında ha}'\·anların kendi doğal alanları dışında bulunması, büyüklük farkları, sürü bileşimlerindeki değişiklikler \'e farklı türlerin oranlarındaki değişmeler de bulunmaktadır. Ama ki mi furklılıklann, yalnızca evcilleştirmeden değil, iklim değişikliklerinden meydana gelmiş olmaları da müm-kündür. Son Buzul Çağ;ı'ndan sonra birçok hayvan, belki de ısınan iklime uyum sağlam1. k için küçülmüştür, ama göründüğü kadarıyla evcilleştirmedc de kü-çük hayTanlar tercih edilmiştir.

Natuf kazı yerlerinde bulun,m ha)Tan kemiklen-nin büyük çoğunluğu yabanıl nirlcrc aitti. Ama Ayn Mallaha ve güneybatıdaki Hayonim terasında arkeologlarca incelenen bir takım kemik, çağdaş kurt kemiklerinden daha küçüktür ve büyük

olasılıkla "ni sa-
nın en iyi dosnı" olduğu gibi, şimdi en eskisi de ol-duğu kanıtlanan evcil köpeğe aittir. Ayn Mallaha'da aynı dönemden (MÖ 1 0.000 dolayı) 3-5 aylık bir köpek yavrusuda birlikte gömülmüş yaşlı bir kadın bulunmuştur. İskeletin kurt ya da köpeğe ait oldu-ğumı söylemek olanaksıtsa da, hayvanın kadınla ya-kın bir ilişkisi olduğu açıktır. Daha önceki dönemler-den farklı olarak Natuf merkezlerinde bulunan hay-
\ an kemiklerinde çiğnenme izleri görülmektedir. Bu da köpeğin varlığının bir diğer belirtisidir. Ama kö-pek kemiklerinin görece az olmasından, bunların ye-mek için değil avda yardımcı olarak beslendiği sonu-cu çıkarılabilir. Kuzeydoğu Irak'ta Paleqana mağa-rasında da bir köpeğin çene kemiği bulunmuşnır.

Bunun biraz daha eski, MÖ 1 1 bin dola)ındaki Zar-zi kültüründen kaldığı öne sürülmüştür, ama daha geç bir döneme ait olması daha akla yakındır. Nanıf dönemi in<>anlannın sürü besleyip bitki yetiştirmeleri konusunda uzm1. 11lar arasında görüş ayrılığı vardır, bunu doğrulayarak kanıtlar ise yetersizdir.

Natuf yerleşme biçimleri

Yakındoğu'da bugün bile yabanıl tahıl yetişir ve ta-hılın olgunlaşnğı birkaç hafta içinde bir aile bir yıl yetecek kadar hububat toplayabilir. Ama tahıl stok-larının taşınmasındaki güçlükler \'e öğütme taşları gibi ağır donanıma gerek duyulması, Natuf döne-mında sürekli yerleşimi teşvik etmiş olmalıdır. Yer-leşmelerde ya)11 boyunca, ya da yalnızca yılın belirli dönemlcıinde oturulurdu. Köy ve kamplar yabanıl tahılların yetiştiği yerlerde bulunur, diğer yerlerde av amacıyla daha geçici kamplar kurulurdu. Yerleş-meler kimi kez açıkta, kimi kez de mağara ve kaya barınaklarının önlerindeki teraslarda konumlanmışn.

Açıklıklardaki yapılar, çatılan tahta direklerle destek-lenen basit yuvarlak kulübelerdi. Bunlar çoğu kez yapımı kol.1ylaştırmak \'e daha iyi tecrit sağlamak amacıyla bir metreden fazla yere gömülürlerdi. Ku-lübelerde genellikle bir ocak olur, tabanlar taş döşe-nirdi. Ayn Mallaha'da bulunanların çapı 3,5 ile 5 metre arasındaydı. Bunlar sık sık yeniden inşa edil-mişler ve içlerinde muhtemelen yıl bo\'unca oturul-muştu. Dokuz kulübe kalınnsı bulunmuşnır, ama o dönemde burada 200 ya da 300 kişilik bir toplulu-ğu barındıran elli ya da daha fazla kulübe olması mümkündür. Bu, ortalama 30 kişiden oluşan çağdaş avcı-toplayıcı gruplarına göre çok büyük bir sayıdır.

Kulübelerin tabanları altında insan iskeletlerine rastlanmıştır, ama yapılardan uzakta gömülenler de \ ardır. Bunların kimi bireysel mezarlardır, kiminde birkaç iskelet bulunur. Mezar armağanları çok azdır, ama başlık, gerdanlık, bilezik ve halhallarda kullanı-lan deniz kabugtı \'e kemik boncuklar gibi kişisel ta-kılar oldukça yaygındır.

Natuf kültürünün çağdaşları

Zagros dağları ve dağ eteklerindeki kültürler Natuf kadar iyi bilinmektedir. Bu merkezlerden çok azı in-celenmiştir. Zagros kazılarında bulunan, Levant'taki-lcr benzer çakmak.taşı aletler çok çeşitli bitki ve hay-vandan yararlanan a\·cı ve toplayıcı topluluklara aittir. Ama, bilenmiş taş alet kullanımı ve açık yerleşmelere geçiş burada muhtemeler baoya göre biraz daha geç gerçekleşmiştir. Kuzeydoğu Irak'ta MÖ 10 bin dola-yından kalma bir açık hava merkezi olan Zavi Çe-mi'den buluntular, burada yaşayanların öğütme taşla-n kullandığı ve yuvarlak kulübelerde yaşadığı izleni-mini vermektedir. Ayrıca Levam'taki Natufgibi bura-da da cesetler kişisel takılarla birlikte gömülmektedir.

Çok daha eski Neanderthal insanı iskeletleriyle ünlü Şanidar Mağarası'nda ortaya çık:ınlan bu döneme ait bir mezarlık 26 gömüt içeriyordu. Bunlar arasında başının çevresinde 1500 küçük boncuk olan bir ço-cuğun mezarı vardı. Bir kadın mezarında da, kemik saplı ağzı çakmaktaşından yapılmış \'e ziftle tutturul-muş bir bıçak bulunuyordu. Şanidar Mağarası'nda gömülü yetişkin iskeletlerinin yanında çoğu kez kü-çük çocuk iskeletleri vardı. Bunu bir tür insan kurbanı olarak yorumlayanlar bulunmaktadır.

Zavi Çemi'deki ilginç bir bulunnı, 15 keçi kafata-sı \'e çoğunluğu beyaz kuyruklu denız kartalı olan 17 kadar iri yırtıcı kuşun kemiklerinden oluşan bir kemik yığınıydı. Kuş kemiklerinin çok büyük ço-ğunluğunu, kimi hala birbirine bağlı olan kanat ke-mikleıi oluşnıruyordu. Kemiklerin üstünde kanatla-rın kcsildiğini gösteren işaretler olması, kuş kanadı ve keçi kafası takılan bir büyü ayinini akla getirmek-tedir. Buna benzer sahneler Çatal Höyük'teki çok daha geç tarihli duvar resimlerinde de görülür.

Proto-Neolitik dönem

Lcvant'ta Natufu izleyen dönem, Proto-Neolitik (ya da Çanak Çömlek öncesi Neolitik A) olarak bilinir. Proto-Neolitik alanlara, Nanıf ,e daha sonraki Çanak Çömleksiz Neolitik (ya da Çanak Çömlek Öncesi Ne-olitik B) merkezlere göre daha az rastlanır. Bunun olası bir nedeni,

toprağın aşın kullanımı ve azalan ya-ğışların, doğal yiyecek kaynaklarında ve giderek nüfus-ta azalmaya yol açması, daha sonra da yetiştirilmiş bit-kilere \'e sürü hayvanlarına bağımlılığı tCŞ\ik etmesidir. Bu döneme ait en etkileyici kalmnlar Ürdün Va-disi'nde Eriha'da (Jericho) bulunmuştur. MÖ 9000 dolayında burada bol sulu bir kaynağın kıyısında bir yerleşme gelişmişti. Halk 5 metre çapında yuvarlak kulübelerde yaşıyordu. Daha önceki Natuf kulübe-leri gibi bunlar da kısmen toprağa gömülüydü. Gi-rişteki kısa koridordan basamaklarla aşağı iniliyordu. Duvarlarda kullanılan kerpiçler, güneşte kurutulmuş balçıktan elle yapılmışlar, tepeleri de yuvarlanlmışn. Yakındoğu'da günümüzde de olağan yapı malzeme-si durumundaki kerpiçin kullanılmasının bilinen ilk örneği budur. Kerpiçin birçok avantajı vardır. Mal-zemesi heryerde bulunabilir, yapımı ucuz, kullanınu kolaydır. Aynca yapısal olarak sağlam ve iyi bir tecrit malzemesidir. Ne var ki, akan suyla kolayca aşınır ve özenli bir)1llık bakım gerektirir. Bu nedenle bir ya-

Daha erken çağlardan d.ı
mcıarl.ır bulunmakla hırlikre, Narnfd<ıncmindc ülülenn e\ lcrni
dışınJ .ı dJ nlJğaralara
gömülme\i obğ.rnla<unk>ır. Ce\etlcrin
\':ı.mnda hıçbir adak ya da annağan nırelığındc eser huluıunaınası, bu dönen1in insaı1.1Jnnın ölünun oreki dun\'adaki gereksinimlerini karşılamak gibı hır düşllncclcri
olmadığıılu alJa gcurnıckrcdir
.-\ma, burada Karnıcl Dağı'ndaki d-\'cd'dc r.\luıdıarcı-d-\'cd) bir flC/<unk>rd..ı görülduğu gibi. blZı

diğer kişisel ıakıl.ır duruyordu. Cc<.el hüzulmu) bir durumda gomıılmuş, ba)ııı.ı :\kdcniz
kabulJ.ırından yapılnuş boncuk 'ıraları içeren bir b.ıı;lık takılmı)lı.

k
<unk>
ı

;,kclctlc:rin üstünde gerdanlık \'C

Altta Kc piç Balçık çok yönlü bir yapı ınal1emc'1dir Dm arl.ır kat balçıktaՈ \'apılabilccqtı gibı, balçık blok biçimine sokulup güneşte kunıtuldukt.ın sonr.1 da kullanılabilir Proto Ncolıtik döncn1ln en erken örnc-k.Jcri elle bıçim \'Crilmi, altı düz. iistll ym·.ırl.1k bloklardı. Kcrımik'1z

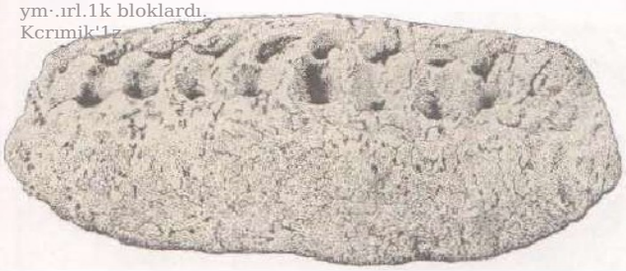

Neolitik dönemde Erıha kcrpıç· apıcılan d.1h.ı kizun kcrpıçlcr urctıyor, b.ılıık har.ı tuuurmak başparmaklarıyla (i\tiine ba'>.lrak balık sırtı bir desen olu)tunıyorlardı. Bıı dönemde diğer \·erlerde kcrpi,· bloklar kalıpta döklılmekrcydi .

Kuıeyban lran'da bir Bugün Y.ık,ııdoğu'mın büyük k.esimiıidc, gçmi•tc olduğu gibı, kerpıçten düz damlı evler \'.tpılmaktadır. Dam \'C; dıı,·arl.rr, balçık \'c saman karı Şı ı bir '"·ayl; kapl.ınır. Sınalar çöknıgu da terk.edıldiği ıaınan, çau k.ılısl.m çıkanlır. ıma yapının geri kalan bölumu olduğu gibi b kılır ,.c giderek kü.;Uk, düz bir ç:ı.mur tcpc..:iği olu•curur. Yüıyıllar boyum..:.1ıiymı .ılilılda sürekli inşaat ·apılması ü k hö\uklcr olu•mı'1na \'Ol açmı•rır Y:ıkındnğıı'daki çogıı arkeoloıik kazı yeri birçok yapı tabak.ı'1nın yıkmtılannı içerir Önemli kcntlcnn k.ılıntılınm hjCrcn höyukkrıı yükseklığı lunıı kez metreyi aşarken, kö)' IH>)'iikkri ı;cucdcki kırlann \'o.lnı7"1 birkaç mctn: ustunc: çık.ırl.ır.

Soldn Kerpiç yapmak için, balçık,\<;ım.m birkaç ıı;un beklemeye hır.ık.ılır. Sam.ı.n, kcrpiçin kururken çırl:ıına'>nı eng.dlcr. BJ.tcıı ..nı.ı.n yerine çakıl da b ş bi· ın.ı.dde kuUanılır, Yubrdaki kcrpio; nsr.1sı balçık ropaklannı bre ya da dikdongcn biçimli kalıplara ba.,tırınaktadır. Kcrpıç bloklar bundan '<ııra bırkao; lıati.a günqrc kuru111ay1 bır.ı.kılr Kcrpiçin genellikle yuın has.ltan sımr:ılnı yapılrna,ının nedeni, yağmur tehlikL•inin aı o ı '< sJ./ bulunabilmesidir. Kerpiç blokLırm b i ç mi \ c bovutlan dönemden döneme değişmistir. bu nedenle b.lZcn hır yapıtfaki kcrpio; bloklannın ıipı, yapının ı·ırihinin bclirlcnme,inde yardımcı olur.

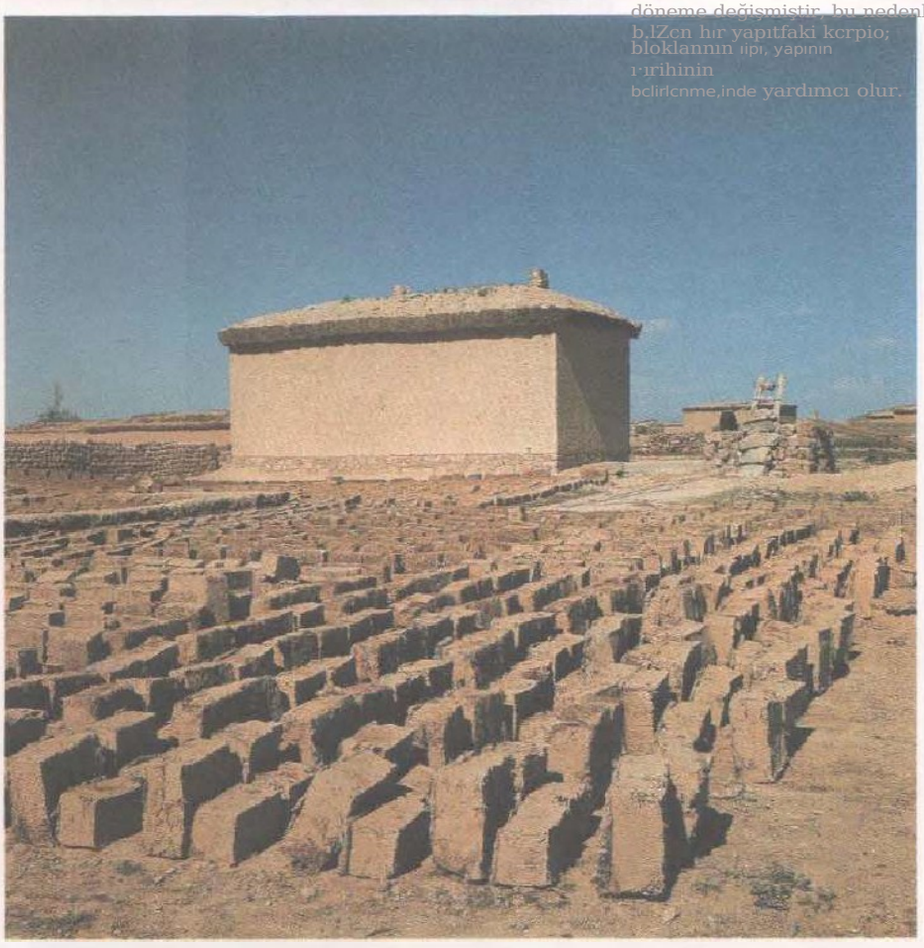

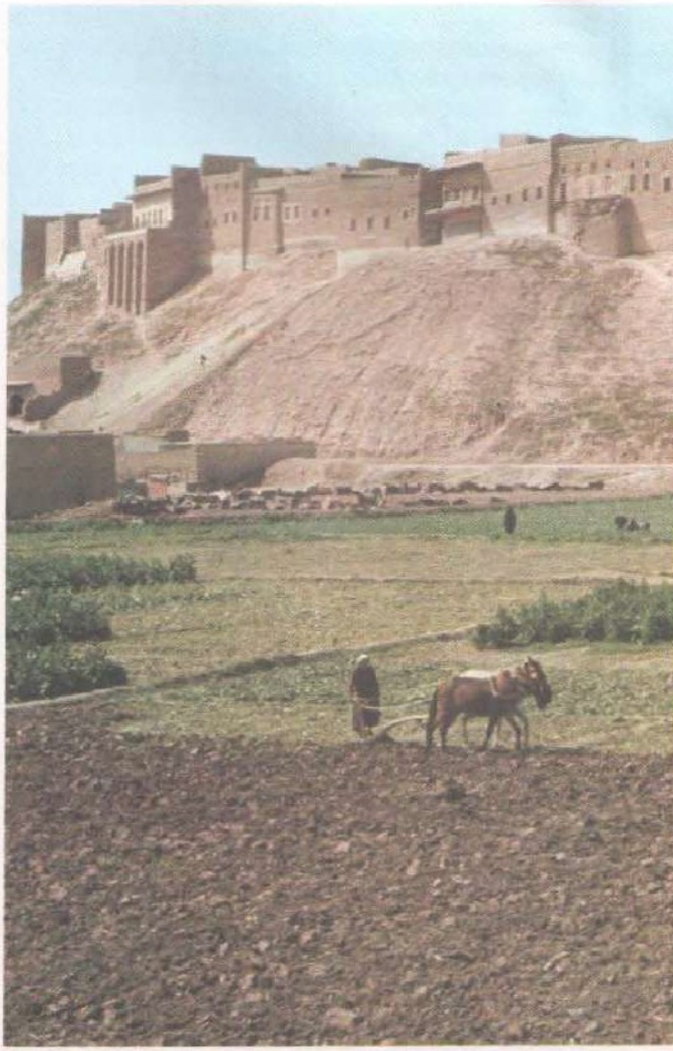

pı yıkıldığı zaman kerpiçler yenıden kull.111ılmaz, alan düzlenerek üstüne yeni bir yapı yapılırdı. Yapı } apıyı izledikçe oluşan tepecikler Yakındoğu 'mın ti- pik arkeolojik kazı yerlerini oluşturmuştur. Arap ça'd.a bu yapay *tel,* Farsça'da *tepe,* Türkçe'deyse adı veıilir. Jericho (Eriha)'da saptanan Proto Neoli-tik döneme ,1it yirmibeş yapı tabakası, 1 O metre)'i.ikseklığinde bir tepecik oluşnırmaktadır.

Bu dönemde kimi kulübelerin k.ılınnlan üstüne bü-yükbir duvar ve duvarın iç yüzüyle b.1ğl.ıntılı bir kule inşa edilmiştir. Kule alanın batı tarafindadır, dmar kalıntıları ise kuze\· Ye güneyde bulunmuşnır. Du\'ann doğudaki kaynak dışında tüm yerleşmeyi çe\ - rclediği varsayılırsa, Eriha 3 ile 4 hektarlık bir alanı kapsıyor olmalıydı. •üfimına ilişkin taluninler 400 3000 arasında değişir, ama en büyük olasılık burada 1 500 kişinin yaşamış olduğudur. 10 bin tonun üstün-de taş kullanılmış olan duvann yapımı yalnı;rca büyük işgücü değil, aynı zamanda ciddi bir politik irade ve örgütlenme gerektirmektedir. Dm arın Ye

kulenin amacı kesin değildir. Başlangıçta, olası bir ışgale karşı savuıuna amacı taşıdıkları düşünülen duvar ve kanalın, su baskınlarına karşı korunma için yapılmış olmaları da aynı derece akla yakındır.

Proto-Neolitik Eriha'da da kültüre ekime alın-mış bitki kanıtları bulunmuştur. Bunların arasında altı adet iki sıralı kabuklu arpa ta.nesi ve iki emrner tanesiyle birlikte baklagiller 'c incir çekirdekleri de vardır. Ancak bu tohumların radyok:ırbon ta rihlenmcsi yapılıncaya ya da daha başkalai-ı da bu-

Eriha

Cn.Hiıı \',1disi'ndeki Amik Eriha Td e'> Sultan merkezi deniz se\·in:sinden 200 metre kadar a.ş.1ğıdadır. Simdi Co·uh.·'11111 bonl'>tınu ç1. ldığı Ye dm·rl1,1111 dü-

şup yıkıldığı kent olarak hatırl:ın.1 Eriha, gerçekte ikinci bin)ikfaki İsrail işg:ılinden çok <ince de, çok '>onra da oncmli bir kentti. Erilu'nın \ Jrsıllığı 1la111n doğu kenarındaki Yenınli kayn.1ğ.1 tby.rnırdı. Bur.1d.1ki en erken yerleşme, d:ılıa geç blıntıl.mn çok altınd.1 gümlilü kalmış ve y.1lıuvca birkaç alan incele ıichilmi·tir. Bu ara}tırınalar al.mın ·anıf döneminde yerle·ıneye .llınınasıuıd.11 soım1, Proto-:Neolitik (Çanak Çömlek Oneesi Neolitik A) ve <;.mak Çömlëksiz Neolitik (Ç1ak Çömlek Öm:esi ·eolitik B) donem krde 'e Tunç Ç.1ğı boyunca imemli bır merkez oldu ğunu göstermektedir.

\o/da 1-rih·\b Kcr.ınık,ı .)ps-lıuı dorsmdc.ıoltulcr oğuıınkı.ı kıratı.ı.ı.n .11 hlını· olr·ılk c\'lc.:nn ı ı!.h Gı u ah111·1

goınuliırdi.ı K..ıfa.ı'1nın et \'e o.;ınırll.'r ı.;uruduktcn \onr.ı oJ.ı,ıd r. .,uıiku alı ıcnc gcnckk i,kclciin ı,wn k.ıl.ıı kı"n" l.1 birlikıc hırakılını·ur T.ıb.ınl.ınn lliınd.ı hiılun.ın.kıını kat.1.ı, [mnd.1 \'UZ h·ıl.ın aı.;"lı k.ıh.ırtılını·. ·o? çulurl.trı dcnız k.ıbu·u\a d<ildurıılınu·tıı. Illını;rın kiını çıtı k.ıhuklu d·nılcn

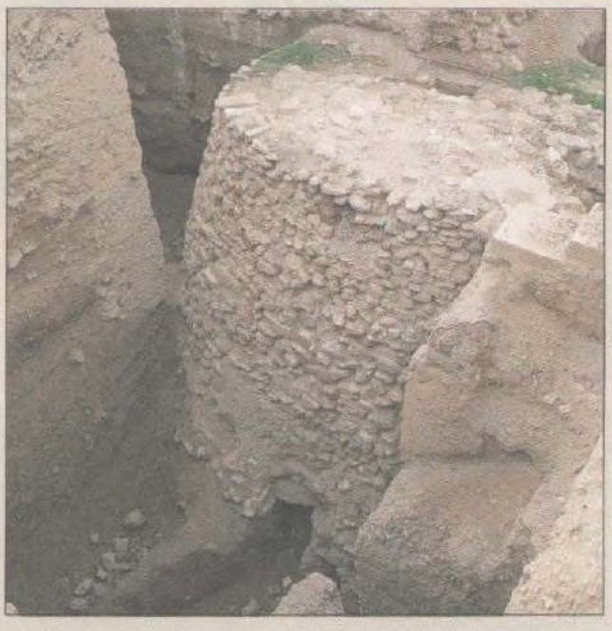

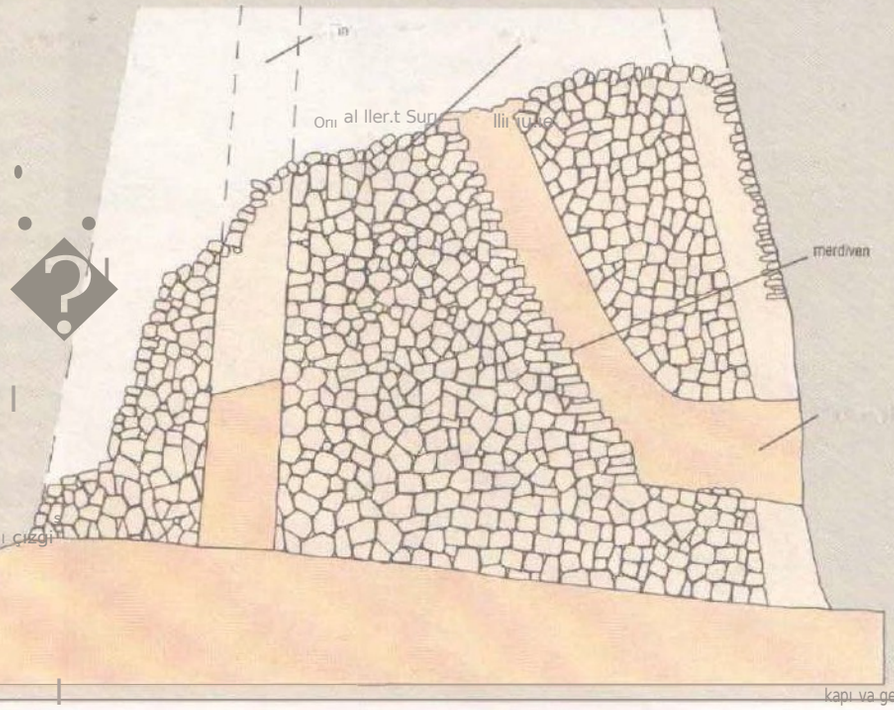

kapı va geçit

lununcaya kadar, bunların daha geç bir tarihten kalmış olmalan ya da (pek olası görünmese de) buraya fure ya da karıncalar tarafından sürüklenmeleri gibi olasılıklar gözardı edilemeyecektir. Eriha'da bulunan hayvan kemiklerinin çoğu, evcil değil, yaban türlerine aittir. Üstelik, çok sayıda ceylan ve daha az sayıda koyun ve keçi olması avcılık yapılan bir önceki dönemdeki dağılımla benzerlik gösterir, öte yandan koyun ve keçi sürülerinin beslendiği daha sonraki Neolitik dönemden oldukça farklıdır. Eriha'nın \'arsıllığının nereden kaynaklandığı kesin değildir. Verimli kaynak suyundan yararlanarak yapılan tahıl üretimi, Lut Gölü 'nden çıkan tuz ve zift ticareti ya da çevre bölge için bir dağıtım merkezi olmaya elve-rişli konumu gibi olasılıklar vardır.

Suriyc'de Fırat kıyısındaki Mureybit höyüğü, Natufdöncmi'nden Çanak Çömleksiz Neolitik döneme kadar uzanan bir alandır. Burada erken Proto-Neolitik dönemin yuvarlak ya da yumurta biçimli kulübeleriyle birlikte geç Proto-Neolitik yapılann kalırıtılan da bulunur. Geç dönem yapılarının kimi tek odalı kulübeler değil, dikdörtgen çok odalı yapılardır. Bu, giderek karmaşıklaşan toplumsal örgütlenmenin bir belirtisi olarak görülmektedir. Proto-Neolitik dönemden hayvan kemiği kalıntılan, yaban eşeği, cey-lan \'C yaban sığın avlandığını göstermektedir. Tüke-tilen bitkiler arasında yabanıl kızıl buğday (cin.kom), yabanıl arpa, mercimek ve kara burçak bulunmakta-dır. Ilginç olan, bu bölgede yabanıl kızıl buğday ye-tişmesidir. Dolayısıyla Murcybit Höyüğü'nde yaba-nıl kızıl buğday yetiştirilmiş olabilir, ama aynı dere-cede geçerli bir olasılık o dönemde yabanıl kızıl buğ-day dağılımı bugünkünden farklı olmasıdır.

Çanak Çömleksiz Neolitik dönem

MÖ 8500 dolayında başlayan Çanak Çömleksiz (Ake-ramik) Neolitik dönemde (Levant'ta buna Çanak Çömlek öncesi Neolitik B \'C C adı verilir) sayılan ar-tan ve bü)üyen yerleşmeler, daha geniş bir alana yayıl-dılar. MÖ 7000 dolayında bu dönemin sonw1a gelin-diğinde, Tel Abu Hureyra, Ayn Gazal, Eriha, Beisa-moun ve Basta gibi merkezlerin her biri 10 hektar do-la)1nda bir alanı kapsıyor, nüfüslannın bin ya da binin üstünde olması, ayrıntılı toplumsal örgütlenme biçim-lerini gerekli kılıyordu. Ama Çanak Çömleksiz Neoli-tik merkezlerin hepsi bu kadar büyük değlidir. Alanı bir hektardan az olanlar da vardır. Anadolu ve İran yaylalarında ve tüm Yakındoğu boyunca, tahıl ekimine
,.e evcil hayvanlara dayalı yerleşik çiftçi köyleri bulunu-yordu. Buralarda kültüre alınmış arpa, kızıl buğday ve emmer buğdayı türleri ekiliyor, dönemin sonunda da keten, kaplıca, klüp ve ekmeklik buğday yetiştiriliyor-du. Keçi, koyun, domuz ve daha sonralan belki de sı-ğır besleniyordu. Ama avcılık ve toplayıcılığın ekono-mideki önemli roli.i sürüyordu. Sina ya da Ürdün çö-lünde bulunanlar gibi kimi yerlçşmclcrdeyse tarım uy-gtılanmasına ilişkin hiçbir kanıt görülmemektedir.

Kazı alanlarının erken tabakalannda ve geçici av kamplarında yuvarlak kulübeler gene yaygındı. Ama Petra yakınlarındaki küçük Beidha kazı yerinde daha karmaşık, dikdörtgen yapılara doğru bir eğilim gö-rülmektedir. Erken tabakalarda yuvarlak, yan topra-
ğa gömülü kulübeler, geç tabakalarda dikdörtgen ya da çok köşeli yapılar bulunur. Kimi evlerde 5-7'ye 6-
9 metre boyutlarında, sıvalı tabanları kahverengi ya da kırmızıya boyanmış odalar vardır. Diğerlerinin ise üst katlar için temel ya da bodnım oluşturduğu anla-şılmaktadır. Bir oda taş, kemik ve deniz kabuğundan boncuklar, bir diğeri işlenecek boynuzlar içeriyor, üçüncü biri de bir kasap odasını andıyordu.

Tarımsal mcrkezlcnn çoğunda yapılar birkaç dikdörtgen oda içeriyor, ama yapı tipleri değişiyordu. Duvarlar taş, balçık ya da kcrpiçtendi. Kerpiçlerin kimi elle yapılmış, üstlerinde balçık harç koymak için başparmakla bastırılarak çuk.url.ır oluşturulmuştu. Bazıları kalıp da çıkanlmı dikdöngen kerpiçlcrdi. Tabanlar balçık ya da kalın reç sı\'asından yapılmış, cilalanarak düzlenmiş ve kırmızı ya da kahverengi boyayla süslenmişti. Kımılerinde muhtemelen nıtubed önlemek ya da tecrit amacıyla yapılmış toprak altı yapılar vardı.

Güney Ürdün'de Basta'da, tabanların altına üstli taştan levhalarla kapanlmış dar kanallar gizlenmişti. Izgara plan adı verilen bu temellerin benzerleri Türki-yc'nin güneyinde Çayönü'nde ve Doğu Irak'ta Carmo'da (Jarmo), taş ya da kamış destekli tabanların altında bulwlmUŞtur. Çayönü'nde aynca küçük ça-kıl taşlarından yapılmış bir tür mozayik taban vardı. Çayönü'ndcki daha geç yapıların çoğu, birbirini kesen çapraz duvarlardan oluşmuş (hücre planlı temel deni-len) toprak ala yapılar ve topluluğun kimi ayinlerinde kullanılmış olabilecek büyük odalar içeriyordu.

Fırat üstünde, Habur'la birleşme noktası yakınındaki Bukras, Çanak Çömleksiz Neolitik dönem sonundan bir köy alanıdır. Yapıların kimi kazılmış, yüzeye yakın olan kimileri de olağanüstü yağışlı bir kıştan sonra görülebilir duruma gelmişlerdir. Burada evler dikdörtgen ve ortalama 7x5 metre boyutlarındadır. Her evde kimi uzun, kimi küçük kare biçiminde dokuz kadar oda bulunur. Yapılar aynı hizada ve birbirlerine yakın olarak yapılmış, aralarında geçitler bırakılmıştı.

Yine Çanak Çömleksiz Neolitik döneme tarihlenen Tel Maqzaliye, bir hektardan az bir alanı kapsamış olabilecek küçük bir köy merkezidir. Köy, bu-güne dek ayakta kalabilen 2 metre yüksekliğinde taş bir duvarla çevrilmişti. Irmak üstündeki bir tepede kurulu olan merkezde (Eriha'dan farklı olarak) su baskını tehdidi bulunman1aktadır. Bu nedenle duvar büyük olasılıkla, işgalcilere karşı savunma amacı taşımaktaydı, ama bu dönemde savaş olduğuna ilişkin pek bir kanıt yoktur.

Ölü gömme ve ayin

Çanak Çömlek öncesi Neolitik dönemde bölgede farklı ölü gömme yöntemleri görülmektedir. Çoğu kez başsız cesetler (bazen alt çene hala iskelete bağ-lıdır) evlerin tabanı altına gömülür, kafatasları da gruplar halinde başka bir yere konulurdu. Kafatası-nın ayrı gömülmesine Proto-Ncolitik dönemde de rastlanır. Çanak Çömleksiz Neolitik dönemde Filis-tin ve Levant'taki birçok alanda yaygtn olan bu yön-tem, Anadolu yaylasındaki Hacılar ve Diclc'nin kay-nağı yakınındaki Çayönü kadar uzak yerlerde bile uygulanırdı. Kafutaslan bazen süslenirdi. Kimi kes-kin bir bıçakla kazınıp temizlenmiş, kimi kırmızı aşı-boyası ya da ziftle boyanmış, birkaçında ise yüz har-lan kireçle kabartıldı.ktan sonra göz çukurlarına de-niz kabukları konulmuştur. Böylesi ayrıntılı işlemler uygulanmış kafataslarına Eriha, Tel Ramat, Bcisamoun ve Ayn Gazal'da rastlanmıştır. Bu kültün bir tapınma biçimi olduğu ve ölü atanın kendi soyun-

dan gelenler üstünde güçlü bir etkiye sahip olduğu ve dua ve kurbanla anşarılması gerektiği inancına\ dayanmış olabıleceği öne sürülmüştür.

Ç�yönü'nde bu ayinle ilişkili üç yapı saptanmıştır. Bunlardan biri kurban için kullaıvlmış olabilir. Bir diğerinde de çok sayıda insan kaf.ıtası ye birkaç bo-ğa başı bulunuyordu. Hayvan kafatasları Zagros dağlarında Ganj-e Darch'te ,.e Kuzey Irak'ta Nem-rik'te de, yapıların duvarlarına tutturulmuş olarak bulunmuştur. Proto-Neolitik dönemde Mureybit'te ve Çatal Höyük'ün daha geç kutsal alanlarında da benimsenen bu uygulama, !ran dağlarında şimdiye dek sürmektedir.

Ürdün'deki Ayn Gazal'da kazılan kimi çukurların, kamıştan bir iskeletin üzerine sürülen kile biçim \ eri-lerek yapılmış bü)ük. erkek ,.e kadın heykelleri içerdi-ği görülmüştür. Dinsel törenlerde kullanılmış olabli e-cek bu heykellerin benzerlerine Eriha'da ve Lut Gö-lü 'nün güneybansındaki Cudi Çölü'ndc bir mağara olan Nahal Hcmar'da rastlanmışor. Mağarada ayncа insan çehreli bir taş maske, ahşap \'e kilden yapılmış
karalar, kemikten oyulmuş dört küçük ınsan karası ve belkı de saç örgüleri zifi:le yapılmış ağ deseniyle be-zenmiş birkaç yetişkin erkek kafutası vardı. Bu bulun-tuların yerel dinle ilişkili olmaları mümkündür.

Temsili sanat örnekleri Natufta da bulunur, ama Çanak Çömleksiz Neolitik'te çok daha yaygınlaş-
mışnr. Nemrik kazı alanı taştan oyulmuş 15 stilize kuş, hayvan ve insan kabartması içerir. Kilden hey-kelcikler, özellikle de kadın heykelcikleri yaygındır. Bukras'ta bir kuş sırasını gösteren duvar resmi gü-nümüze kadar kalabilmiştir.

Ticari ilişkiler

Ticaret va da en azından mal ithalatı, Neolitik dö-nemde çok önce başlamıştı. El Ahsa'da MÖ
15 .000 dolayına tarihlenen bir kazı alanında bulu-nan deniz kabukları, 100 kilometreyi aşkın bir uzak-lıktan taşınarak Kızıl Deniz ve Akdeniz'den getiril-miştir. Kesici alet yapılan bir tür Yolkanik cam olan obsidiyen kullanımına başlanmasıyla, Çanak Çöm-leksiz Neolitik dönemde uzun mesafeli ticarete iliş-kin kanıtlar da belirginleşmektedir. Geleneksel alet yapın1 malzemeleri olan çört ve çakmaktaşına şimdi obsidiyen eklenmişti. Bilimsel çalışmalar obsidiyen kaynaklarının saptanmasını olanaklı kılmış ve yaygın bir ticaret ağının varlığını ortaya koymuştur. Yakın-doğu'da kullanılan ilk obsidiyenlerin çoğu Doğu ya da Orta Anadolu'dan kaynaklanıyordu ancak, Çanak Çömleksiz Neolitik dönemde obsidiyen, kaynağın dan 900 kilometre uzaklıktaki merkezlerde kullanıl-maktadır. Bununla birlikte obsidivenin, protesyond tüccarlarca mı taşındığı, köyden köye mi geçirildiği yoksa ana merkezlerden gönderilen ticari amaçlı he

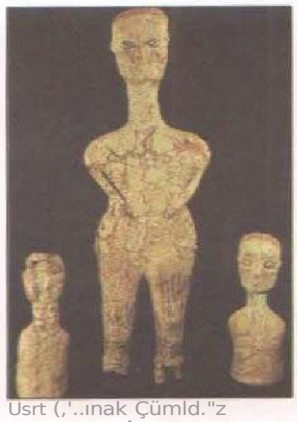

Usrt (,'..ınak Çümld."z dfincındcn bL
Crdiiıı'dc Amm.ın dışında .ırkcolojik hır alan ol.rn :\\ n I•M.il'da lıulunmu tur :\\ Çal:ıl'da '" bu donemin dıacr mcrkctlcrindc k.ınıtlan bulun.111 'c Jtav.ı ı.ıpınınavla ili kilı olduğu sanıl.ın kafata\l küllllllıdcıı farklı olar.ık. bu figurkrin J.ın.ıcı hıhnm.:mt:kt dir Ama dın"'l oldıgund.ıı ku ku yoktur

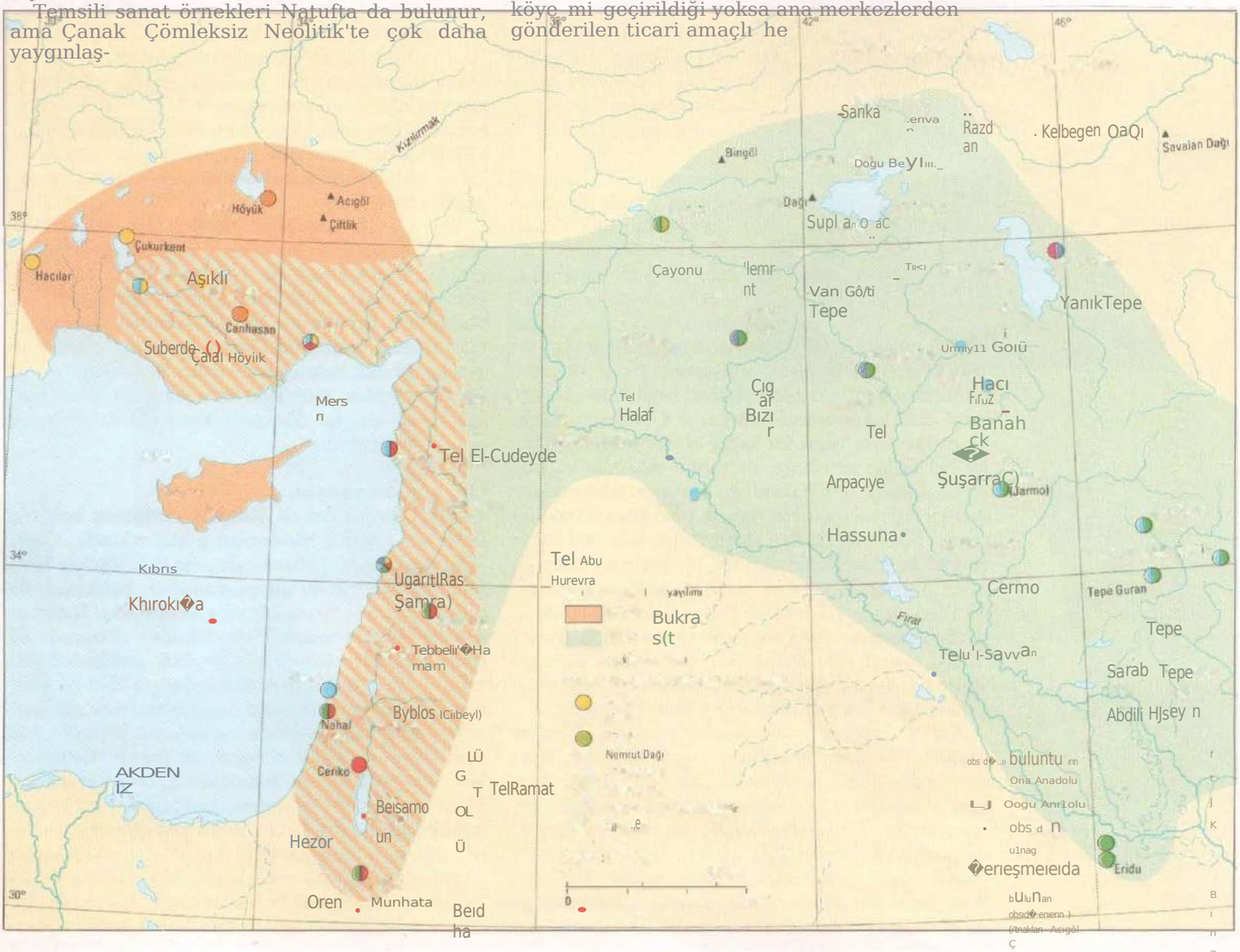

I
S
u
p
t)
a
n
0gı
O
o9
ub
ey
aı
t
Uımı
ye
Go.u·
ne
y11tı
ı oıltıl
b
ınrm
vor
Ölçek ı 800 00
o
lSOmı

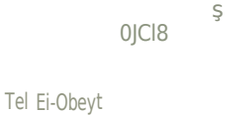
0JCI8
Tel Ei-Obeyt

A
I
ı
K
o
Ş

Ç
t

Yakındoj!;u'nun kaynakl
Mezopotamya'nın ~
düzhilJcri, vcrimli tapraklan ve
bol su k.ıynaklarıyla. büyük
tarımsal ,,enginlikler üreti
mesine
dvcri)liydi. Ama ov.ıh.rda
bulunmayan birçok
malıcmcnın ku,c ve
doğudaki dağlardan, hatt.ı
d.ıha örclerdcn gcti imesi
gerekiyordu. Yapılor için
k ılıı:edc kereste 'c ıaş, birçok
maden türü. c ğaaşlar, hatta
"" yapımında kullaıılan ö!l-!
ımw taşlan hep ırmak
dışından gelirdi.
Bu
hamnudd crin kaı·nakl.ın
<.ıpranma'I dahap;ğun
çalı m:ılar gerektirmektedir.
Rugün r:Ula önemi olnı.ıyan
kaynakl.ır gççmıştc d.ıha
önemli olmuş
olabilirler. Öte vandan
kufünılacak kavnakfann
bdırlcnmcsind sİV•1'1 \"C iktısadi
kaygılar da ro yıiamışm | aıd
r.

Alt Çanak Çöınlck>.tL Ncolıtık
önemde, kcranık
yaygınla.)ınıadan öu<c, br
vapınıırıda aşağıda Tel Abu
Hurc ra'dan bir iimeği
görülen beyaz a.ıar d ni en bır
tür kireç
.ıl,ç ı kullanılıyordu. Bu
d:>nemde
yapı banlarında da bol
miktarda
kireç al "' kullmıştır.
Çayönü'nde bir bina ı<ım
Yitbhd\ı.ı.ı.

Anlaşıldığı kadarıyla burada pişmemiş kilden yapılmış kaplar, köyü yok eden yangın sırasında pişmişlerdi.

Beyaz renkli kaplarda ,.e Çanak Çömleksiz Neolitik evlerinin özenli tabanlarında kullanılan kireç sıvaıun yapımı büyük teknik beceri isteyen bir süreçti. Yoğun işgücü ﹨ e yakıtla birlikte, yüksek ısılara çıkabilecek ocaklar gerektirirdi. Kireç yapmak için ezilmiş alçıtaşı (CaC03) birkaç gün 850°C derecede ısıtılır, sonra ağır ağır soğumaya bırakılarak sönmemiş kireç (CaO) elde edilir. Bumın suyla işlcmlenmesiylc üretilen sön-müş kireç (Ca(OH)ı), karbon dioksitle temas ettiğin-de kaalaşır. Kireç çok büyük ölçeklerde üretilirdi; Ça-yönü'ndeki bir binaya 1.6 ton kadar kireç harcanmışo. Ergani'nin zengin bakır madenlerinden yalnızca 20 kilometre u zaklıktaki Çayönü'nde arkeologlar höyüğün erken tabakalarında)iizi.in üstünde bakır boncuk, iğne ve alet ortaya çıkarmışlardır. Ancak Çanak Çömleksiz Neolitik döneme ait diğer kazı yerlerinde bulunan bakır eşya sayısı ise çok azdır. Bunlar arasında, Tel Magzaliye'den (1000 kilomet-re uzaklıktaki orta lran'dan geldiği söylenen bakır-dan yapılmış) bir biz, Lcvant'taki (Tel Ramat ve güneyban lran'daki) Ali Koş'tan boncuklar bulun-maktadır. Bu buluntuların ergitilmiş bakır cevhe-rinden değil, doğal olarak bulunan metalik bakır-dan yapıldığı sanılmaktadır.

Bu kadar erken maden kullanımı, kamu tesisleri, el sanatlarında uzmanlaşma, uzun mesafoli ticaret ve dinin giderek artan önemi, Çanak Çömlek öncesi Neolitik dönemde bu toplulukların uygarlık yolun-da ciddi adımlar atmış olduklarının işaretleridir.

Hayvanlar

Yalnızca belirli türdeki yaban hayvanları başarılı bir biçimde evcilleştirilebilirdi. Bunlardan, tümü Yakındoğu'da bulunan, kurt, bezoar keçi, Asya muflonu (yabani dağ koyunu), yaban domuzu, yaban sığın, yaban kedisi ve yaban eşeğinin sırasıyla köpek, keçi, koyun, domuz, inek, kedi ve eşeğin ataları oldukları sanılmaktadır. Ta\Uk da eklendiğinde, bunlar şimdi bile dünyada en yaygın çiftlik ve ev hayvanı türleridir.

Mezopotamya'da hayvanlara ilişkin bilgiler üç kaynaktan gelmektedir: kazılarda çıkarılan kemikler, metinlerdeki değinmeler ve temsili resimler. Hayvan kemiklerinin incelenmesinden, yalnızca hayvanın türü değil, cinsiyeti, yaşı, hatta kimi kez geçirdiği hastalıklar da çıkarılabilir. Antik metinler standart hayvan listeleriyle birlikte, tapınak sürülerinin mali kayıtlarını, fallarda hayvanların ne anlama geldiklerini ve kralların özel arazilerinde avladıkları ya da besledikleri hayvanların listelerini de içerirler. Antik Yakındoğu'dan kalan çok sayıda anıt ve silindir mühürde ·evcil, yabanıl ya da düşsel- birçok hayvan betimlenmiştir. Bunlar arasında filler ve sinekler, akbaba \'e yengeçler dışında, }11an, kaplumbağa ve balıklar da vardır. Ama en sık rastlananlar, aslan ve boğa gibi Mezopotamya kültürünün önemli hayvanlarıdır.

Evcilltftiril- •nrş hayvan	Yıı banıl ııtan	Bölgt	Tarilı
Köpek hayvan		Yakındoğu	MÖ ı J .000 dolayı
Kcçi	Bewar keçisi Kult	Yakındoğtı	MÖ 8500 dola}}
Koyun	Asya muflonu	Yak.ındoğu	MÖ 8000 dola}
Domuz	Yab<ln domuzu	Yakındoğu	MÖ 7500 dolayı
Sığır	Yaban sığın	Yakındoğu	MÖ 7000 dolayı
Kedi	Yab.ın kcdisi	Yakındoğu	MÖ 7000 dolayı
Tavuk	Kımuzı yaban ravuğu dolayı	Çin	MÖ 6000
!.ama	Guanako dolayı	And	MÖ 5000
Eşek		Dağlan	
At	Yaban •cği	Yakındoğu	MÖ 4000 dolayı
Deve	Tarpan Rusya	Güney	MÖ 4000 dola)'ı
	Yaban dC\esi	? Güney Arabisran/ ? Orta Asya'nın güneyi	MÖ 3000 dolayı
Kobay	Ka»ia	Peru	MÖ 2000 dolayı
Tavşa n	Yaban ravşaru	ispanya	MÖ 1000 dolayı
Hindi	Yaban hindsi i	Meksika	MÖ 300 dolayı

Ninive'dc Asurbanpi al (MÖ 668 627) Km•ey Sarayından, A<urlulana .:ılık için l:>esledikkn bir dns mastı köpeği kabartması.ıKöpek c;vcıUeştirilen hayvandı. Eridu'daki Obc\•r mczarlannda (.\lÔ 5000 dol.ı(ı) bulunan köpek iskeleı:lerinin r.ı7ı olduğu saprannuşar.

Altta Yakındoğu'nun hoıkırlerinde ceylan sürükrı dolaşırdı. >Jinive'de bu kabartmatfakı (ayrıntı gösterilmektedır) hümetk.irlarca vurularak ürlütülmü•. bir çukurda saklanıp onlan "'Unnara hazır lxklC}en A'lr kralına doğru ko:ımaktadır.

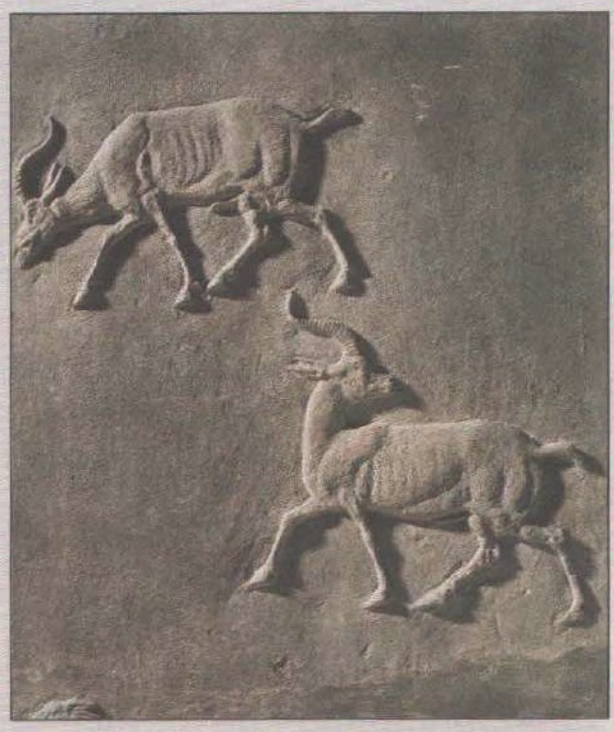

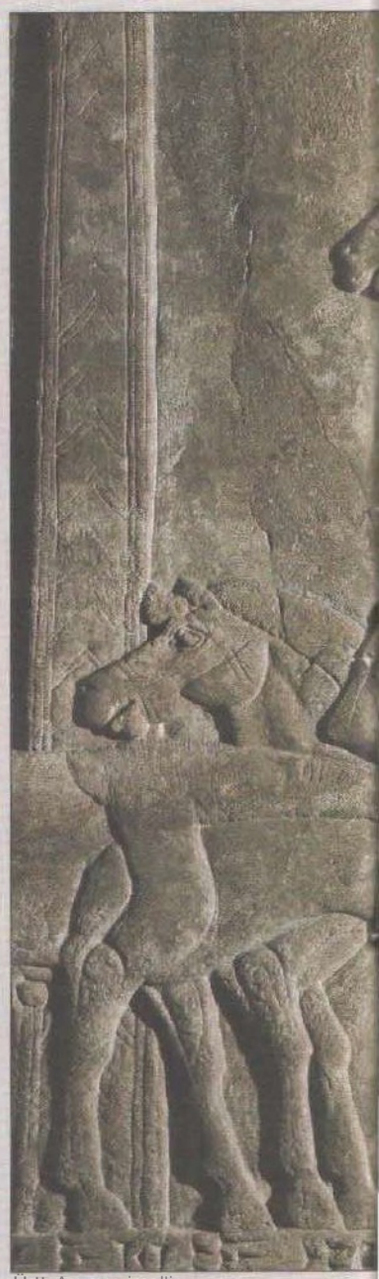

Üstt Asuma>irpal'in (tMÖ 883 859) K.llh ı'daki (K.ı.lah) KuLcybaa Sar.ıyı'ndan, tımar edilip yem vcrilen atlan gösteren bir kabanına. At ,\kzopot.ımya'ya ı\tÔ 3. binyılda, 2000 ıı l kadar öncc evcılleştirilip savaş araba" çekmek iç ni geldi. kullanıldığı Güney Ruwa'da MÖ J. b ni yılda özelli' e dağlık. al.ınlara duienlenen seferlerde suvarilcıin oncmi arnı. At bulmak. A•ur ordusunun önceliklerinden binydı. dağlarından ve :-lub}a'dan gelen cınskrc oul değer verilirdi. Kaurlar da yük hay"\ anı olarak değerli

Koyun Mezopotamya'nın en önemli evcil hayvanı olmuştur. Yün dokumalar ana ihraç mallarından biriydi.

Asurbanipal'in Kuzey Sarayı'ndan bu kabartmada, deve üstündeki Araplar işgalci Asur ordusundan kaçmaktadırlar. Deve Mezopotamya'ya MÖ 2. binyılın ikinci yarısında geldi. İki hörgüçlü deve (Baktriya devesi) Orta Asya'dan gelerek İran dağlarında yerleşmiştir. Büyük olasılıkla Arap yarımadasından gelen tek hörgüçlü deve (hecin), güneydeki çöllerde bulunurdu. Deveden, savaşça değil ulaşımda yararlanılırdı.

Alt taş, Uruk'ta bulunan MÖ 3000 dolayından kumtaşı başlıklı benzerlikler göstermektedir.

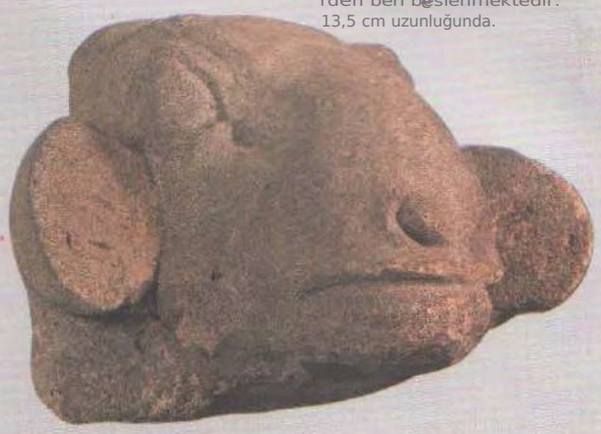

Boyun ve kapağın ekleri ayrı parçalardan yapılmıştır. Örneğin, Mezopotamya'da en geç MÖ 2500, büyük olasılıkla da çok daha erken tarihlerden beri beslenmektedir. 13,5 cm uzunluğunda.

Şalmaneser III'ün (MÖ 858-825) Kalhu'daki Siyah Obelisk'inde yer alır. Musri (büyük olasılıkla Mısır) haracının bir parçası olarak denirdi (beyaz manda); ikincisi gergedana, üçüncüsü ise bir keçiye benzemektedir. Mısır'dan ayrıca iki hörgüçlü deve, filler ve maymun türleri de getirilmişti.

Çanak Çömlek

Bilinen ilk çanak çömlekler Japonya'dan gelmektedir ve MÖ 11. binyıla tarihlenirler. Çanak çömlek Yakın-doğu'da bundan yaklaşık 3,000 yıl sonra ortaya çıkar ve bağımsız bir buluş olduğu hemen hemen kesindir.

Yerkaplaması ve kırılabilirliği dolayısıyla avcı-toplayıcı grupların çoğunlukla hareketli yaşam biçimine uygun olmadığından, bütün dünyada çanak çömlekle yerle-şik köy yaşanası arasında bir bağlantı kurulur.

Yakındoğu arkeologları için en yararlı el emeği ürünlerinden biri olan çanak çömlek parçalarına böl-genin tüm kazı yerlerinde bol miktarda rastlanır. Ya-pımı ucuz olan pişmiş toprak kaplar, çabuk kırılırlar. Yeniden kullanılma olanağı olmadığından kırık parça-lar arıtmış ve sanki bizim onları yeniden bulmanıızı beklemişlerdir. Pişmiş kil, yokolması neredeyse ola-naksız bir malzemedir ve hemen her koşulda koruna-bilir. Birçok kazı yerinde yağmur ve rüzgar yüzeydeki topraklan sürükleyip götünnüş, geriye çanak çömlek kırıklarından oluşan kalın bir tabaka kalmıştır.

Çanak çömlek incelemelerinden çok çeşitli bilgi-ler elde edilebilir. Kap yapmak için kullanılan kilin kimyasal bileşimi değiştiğinden, çoğu kez bilimsel analizle kilin kaynağını belirlemek olanaklıdır. Bi-limsel araçlar olmadan bile değişik çanak çömlek tarzlarını a)ırdetmek güç değildir. Kile kum, saman, kıl gibi farklı katkı maddeleri eklenir ,.e bunların herbiri kabın dokusunda kendine özgü bir iz bıra-kır. Kaplarda, hangi koşullarda yapıldığına göre piş-me furklılıklan olabilir. Özellikle de, fınnda oksije-nin bulunup bulunmaması kilin rengini kırmızıdan (okside) boz ya da siyaha (indirgenmiş) değiştirir. Sığ tabaklardan devasa küplere kadar çok değişik bi-çim ve ölçekte çanak çömlek bulunur. Kimi elle bi-çimlendirilmiş, sonra üstlerine topak, dilim ya da kangal halinde kil parçalan eklenmiştir. Kimi kalıpta çıkarnlmış, kimine yavaş çarkta biçim verilmiş (MÖ 4500 dola)ından başlayarak), diğerleriyse hızlı çark-ta (MÜ 2000'den sonra) yapılmıştır. Yüzey işlemle-ri de farklıdır. Bunlar arasında ıslak perdah (ince ve sulu kil uygulanması), kil boyalarıyla boyama, per-dahlama, kazıma, ovma, mühür basma, kakma ve MÖ 1500'den sonra" sırlanıa sayılabilir.

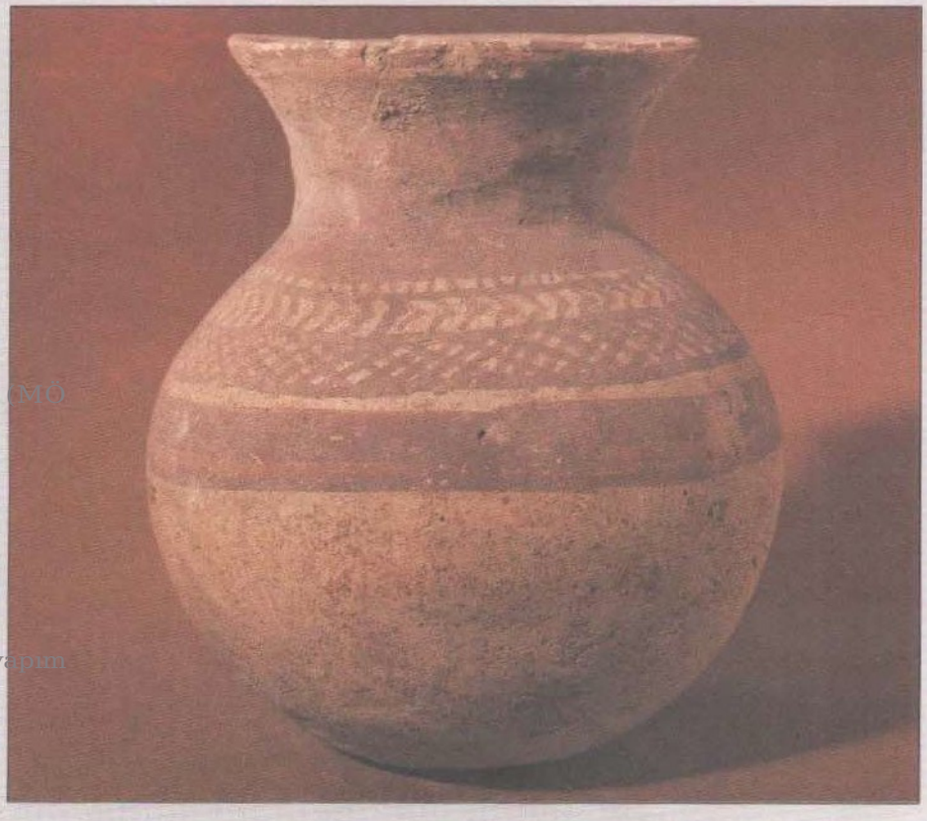

Değişik bölge ve dönemlerin kendi özgün yapım ve bezeme teknikleri olduğundan, çanak çömlekler-den bir dönemi tarihlemek için yararlanılabilir. Bu, özellikle tarihönccsi ya da yazılı kaynakların çok bol olmadığı dönemler için yararlıdır.

Aynca bir kazı ala-nının yüzeyinden toplanan parçalardan, o alandaki yerleşmeyi tarihlemek ve böylece zaman içinde bir bölgenin yerleşim dokusunda meydana gelen değişik-likleri saptamak olanaklıdır. Çanak çömleklerden ticari fualiyetleri ve kültürel etkileri izlemek de mümkündür.

Yakındoğu'mın çeşitli bölgelerinde çanak çömlek tarzlarındaki evrimin ana çizgileri bilinmekle birlik-te, kronolojik sıra düzendeki boşlukların doldurul-ması ve antik çanak çömleğin yapım ve dağılımının aynntılannın kavranabilmesi için daha çok araştırma gerekmektedir.

Altta ilk \aıuk çömlekler çok
'"" piirildıkkriıidcıı oldukça
g\i zcncklı kalırlardı. Hassuna
,Joncmı çomlckçilen dah.ı ıcrimli
tırinlar ppıp d.ıh3 \Uksdc
'1.:akhkl.ıra çıkarak Y\ ı
dcpol,m.1cak kaplar yapman
haş.ırdıl.ır. 1el Hasswu bLJ
.ılaıunda bulunan Pı
topr<lk

t.uı bıı çömlek, H.l<>un.ı
döncininin erken C\'n;sinc, ı\1Ö 7
bıı}ıl onalanıı.ı t.ırihlcnmiştir.
Keskin bir akde k.ızıiıan balık
sırtı dc>cnc daha geç çan.ık
\iimkk.krde de rastl.uur1 ama
kilıı nıtdigindcn huıılan
.iyırdctinek olanaklıdır.

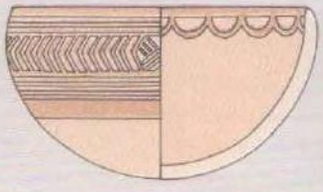

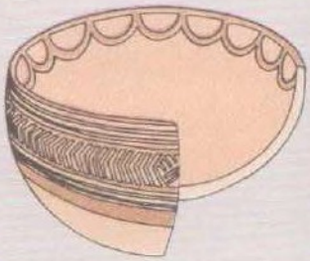

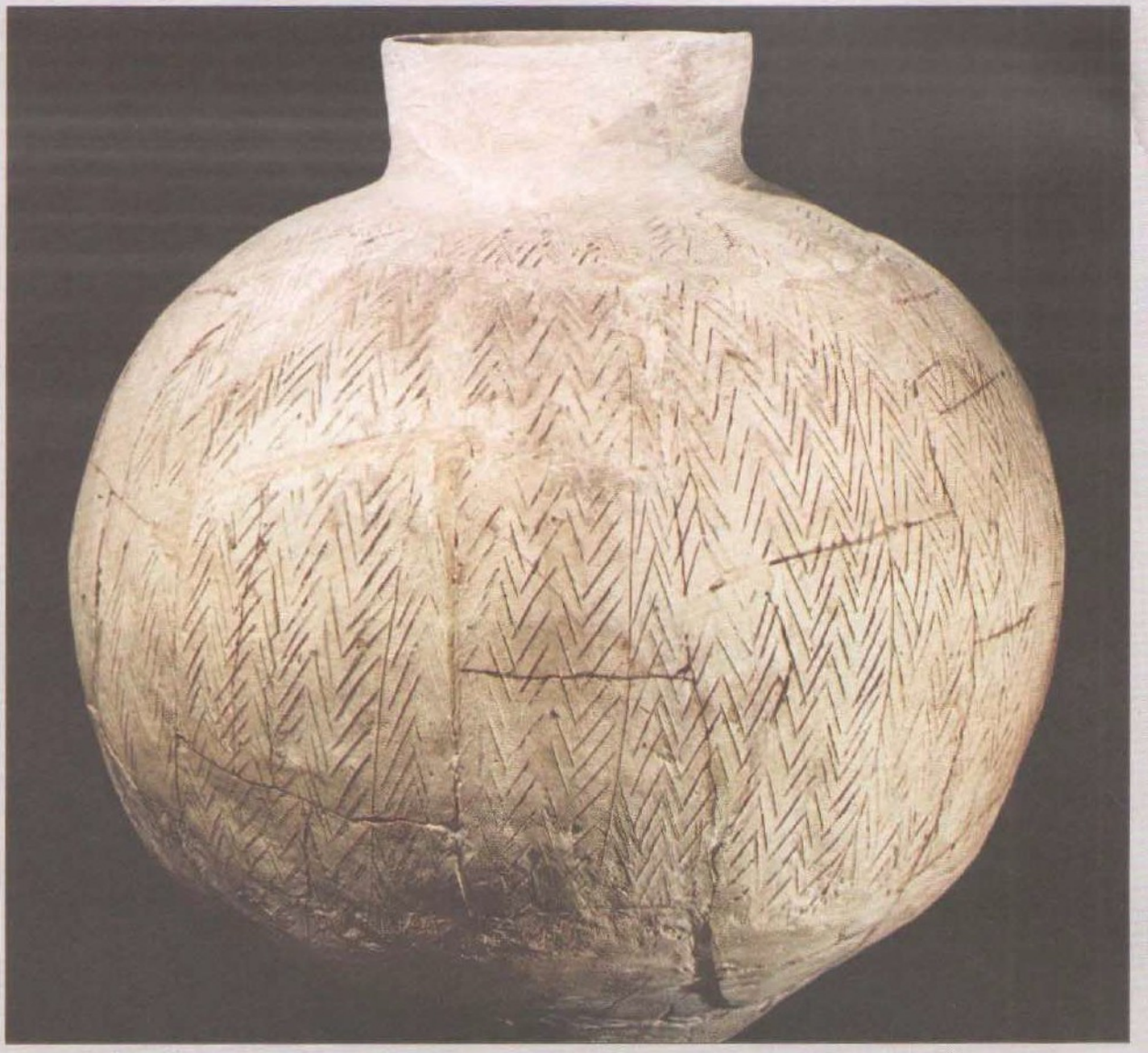

Ust K.1111.udJ çık.ın pı)mış
ıopr.ık k.ıpl.ırın til.;ekli ,·iiınılcri
arkcoloı;lara bir k.ıt-ı ,jicıkrivlc
karşıl.ıtırma ol.ına ı s.1ı;ı.r.
Olağ.ın \onıcm, k.ıbı ı.ı11 "'
bir .;cıT<'ğı ı;ıkarılını ol.ır.ık
gii,trnıd,tır. Bu bi:;iiıidc. kabın
hl'nı 1\ini, hem dışu|wn ek bp
dm an kcsıiını gö,ıcı,nck için
ıck bır çuını)Ctcrli olmaktadır

:wlıt.ı Ohq·ı doncınıiidc (.\\O
5900 4.,00 dolai ı ı a<ık
renkli çan.ık ,omlckkr ·koı u
rcnklı
boıalJrla bczcnır,li. Kullaıılan
dcscnkr r.ımanla dl' tı l'r'J.ı
hır mezarda huhınan bu lup en
geç t.ır;ın hır onıcğıdır
<:,•pı 2.• (tn.

S dd a hkc n Obcyt ,an.ık
ç ö m ı ıney
.\kıopotJmıa\la bulunmu nır.
Gc.; Obc) ı dônrnu ıı rzıiıdakı
ç;!.,ık ,cınılcklcr ısc lran
p lNnd.ın ı\k.dcniL'c kadar
gonilinckıcdir. Bıı g<·ı Olxyt
ı;<imlc!!,ı S'ıımc y.1;kınl.mıd.ı
Tel ı\rpa,,\'c'dc lw mczard.ı
bulunmuştur.

1el llas.una'd.ıı .ını.ır
Sapdk.ıs<·. .ımar.1 \ln.ık
Ona ıaskı buluıınıiştur, anı.ı
Kuıcı· lr.ık'ta, kcr.ınıklcn
Ha";ı ı.ı yerel ol.ın
mcrk.:zkrdl. dé kullapılırdı.
S.ınurr.ı kcramlkl cri'k ı ı
kez bur.ıd.ı gorulduğu·gıbı
bun;a<
<k-.cnhic bezenirdi. K.i>cnın c
.;.ığbnb kırılıp onanldıı;ı kırığın
her iki \'.1111nd.ı bu gıı) l.ı .içilniş
ddikkrdrn gorülcbilir
Çapı 25 cm.

E ı \ ,ık.ınıdo.;tı',b tlrcıikn
e n 1y.1n.ık çömlı.:kh.:rdc:n
bmı / nl ll.ıl.ıfdüncininc
(ı.ık. \10 6000 5400) .ıttir.
ld Arpaç11c\k en gc\ lijl.ıf
t.1h.1k.ısıiıd.ı hir dizi .ırpı,ı
guıı· llıktc ,,:ok ırt.:ıHli k.ı\C
hulıiiinu-:.tlır. <.;t.:tmtccrık dc">\:nkr
kırm·ıı. 'iv.ıh \'t:
b<>ı.ıiiinııır. Çıpı ·ra·cm

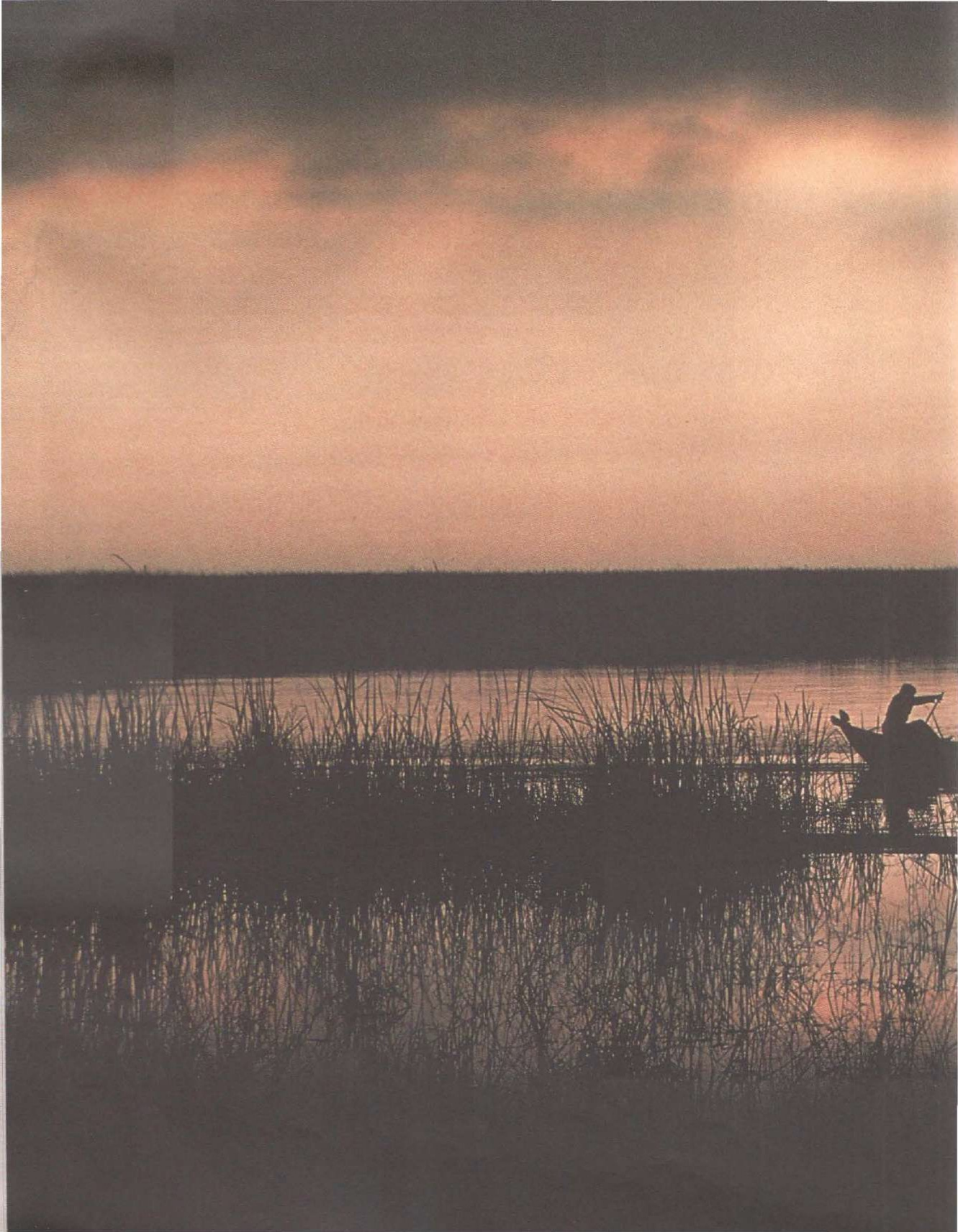

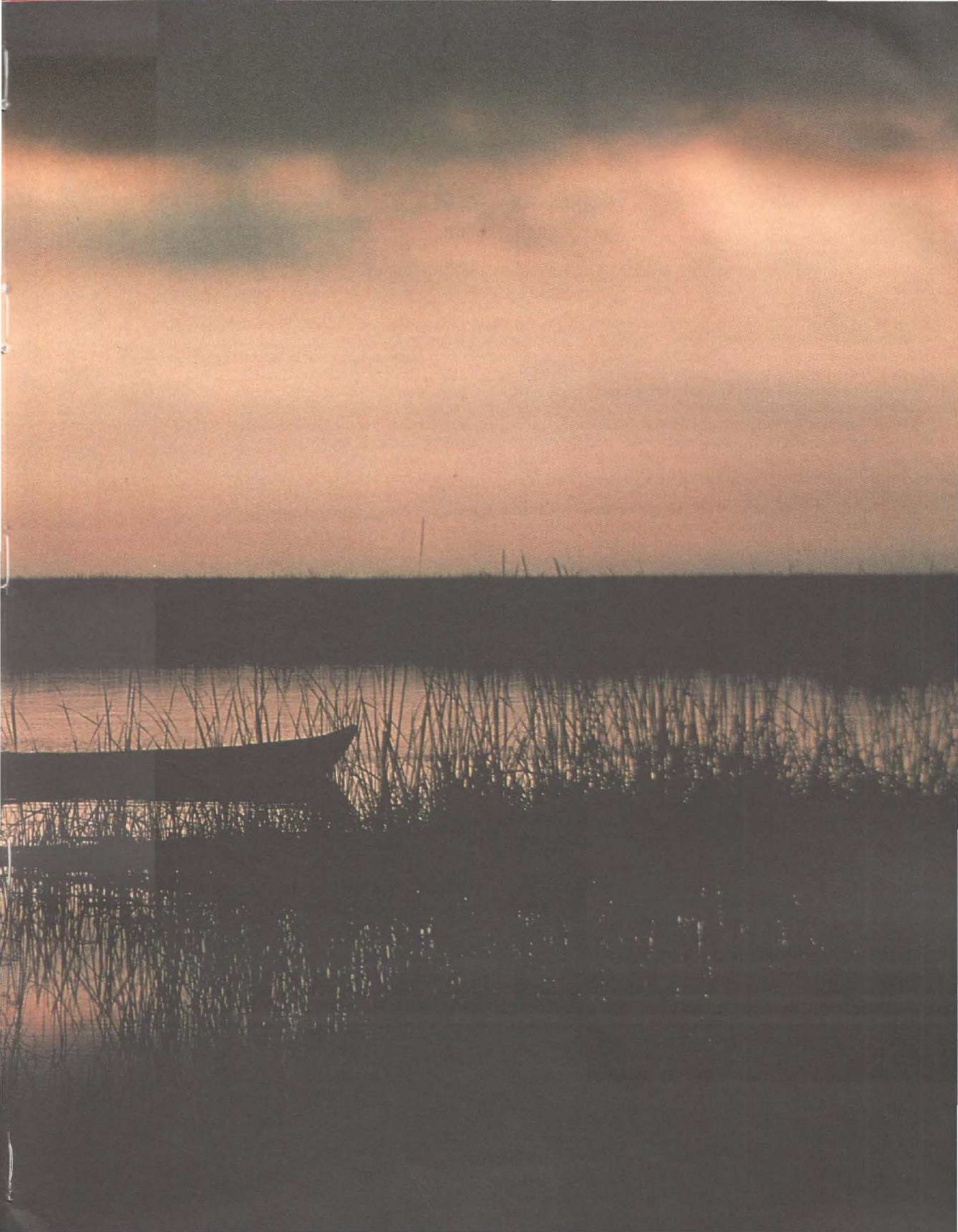

UYGARLIGA DOGRU (Mö 7000-4000)

İlk tarımsal yerleşmeler

Tarı'mın ve hayvancılığın bulunması \'e yaygın biçimde benimsenmesinden sonra Yak.ındoğu'da değişik yerleşme biçimleri ortaya çıktı. Bunlann baztlan ön-cüllerinden çanak çömlek kullanımıyla aynlan ve fa-kat bunun dışında günlük yaşamın hemen hemen aynı kaldığı ki.içlik tarım köyleriydi. Diğerlerinde ise, gerek yapıp kullandıkları eşyalar, gerekse toplumsal örgütlenme açısından ilerlemeler görülüyordu. Bu gelişmeler giderek çarpıcı bir sonuca, kentleşmeye ulaşmış ve Güney Mezopotamya'da MÖ dördüncü binyılda gerçekleşen bu dönüşüm çağd toplumla-rın temelini oluşnırmuştur.

Yakındoğu'nun ilk tarımsal yerleşmeleri yüksek bölgelerde ve vahalarda konumlanmış \"e ırmak boyları, göl ya da deniz kı)ılan yeğlenmişti. Tahıl ekimine olanak ,·ermeyecek kadar az yağış alan alçak düzlüklerde göçebe boylar yaşardı. İyi bir yılda depolanan tahıllar bir topluluğun kötü bir hasat dönemi aşmasını sağlayabilirdi, ama bol miktarda verimli toprak dururken yağışa güvenilemeyecek alanlarda çiftçiliğe kalkışmak göze almaya değmeyecek bir riskti. İlk çiftçi yerleşmelerinin dağılımı günümüzün kuru tarım (sulamasız) bölgesiyle neredeyse üstüste çakışır. Bu alanların ytlda 250 milimetreden çok yağış alması, son 8000 yılda iklimde gerçekten de çok değişiklik olmadığını kanıtlamaktadır.

Ekinin büyüme me\·si minde taşan \'e ayrıca ek ya-ğışa gerek kalmadan ürünün gelişmesini sağlayan Mısır'daki Nil'in tersine, Yakındoğu ırmaklaıı ilkbaharda, yılın en ters mevsiminde taşarlar. Bu nedenle tahıl tarımı yağışa bağımlıydı. Kanallar yapılarak sulamanın geliştirilmesi yerleşme görii ntüsünü değiştirdi. Verimli, ama kurak alüvyal düzlüklerden yararlanılıp ürünün artnnlmasına, böylece de daha büyük yerleşme merkezlerinin ve giderek ilk kentlerin oluşmasına yol açtı.

Çanak Çömleksiz NeoHtiT< dönemin ardından kentleşmenin başlangıcına kadar süren gelişmeler, Çanak Çömlekli (ya da Geç) eolitik ile Erken ve orta Kalkolitik dönemleri kapsar. Neolitik 'e Kalkolitik dönemler geleneksel olarak birbirlerinden Neolitik insanların kullandığı yontma ve cilalı taş aletle-re ek olarak Kalkolitik dönem insanlannın bakır ve tunç aletler kullanmasıyla ayırdedilir. Ancak Çanak Çömleksiz Neolitik dönemde de sınırlı sayıda bakır aletler kullanılmasına karşın, Geç Kalkolitik dönem öncesi kazı yerlerinde bulunan maden miktarı çok azdır.

Bu çağlar boyunca temel günlük yaşam biçimi açısından küçük çifi:çi toplulukları arasında ortaya çıkan farklar, ilk köy topluluklarıyla bunların avcı-toplayıcı öncülleri arasındaki ayrımlardan daha azdır. Avcı-toplayıcı toplumlarda eksik olan çağdaş toplum nite liklerinden çoğunun bir aşamada icat edilmesi ya da bulunması gerekmiştir. Bu özelliklerden kimi Çanak Çömlek öncesi Neolitiğin daha gelişme dönemni - de bile mevcuttu. Bunlar, eolitik \·e Kalkolitik dönemlerde daha karmaşık ve yerleşik bir konum kazandılar. Kent yaşamı bu özelliklerin sağladığı)aşamsal temel üstünde yükselcbildı.

Neolitik dönem

Hafif ya da kazayla pişirilmiş çanak çömleğe Çanak Çömleksiz Neolitik dönem kazı yerlerinde bile az da olsa rastlanır. Ama bunu izleyen Neolitik dönemde çanak çömlek öylesine yaygınlaşır ki, arkeologlar yerel kültürleri erken dönemlerde olduğu gibi kullanılan t alet çeşitlerine göre değil, çanak çömlek türlerine göre tanımlarlar. Bezekli çanak \-ömlek, moda değişikliklerine yontma taşa oranla çok daha duyarlı dır, bu nedenle gerek kültürel ilişkiler, gerekse kronolojide daha hassas bir gösterge oluşturur.

Esnek yumuşak çamurun pişirilerek sert, su, hava geçirmez, yok edilmesi neredeyse olanaksız çanak çömleğe dönüştürülmesi büyücülük gibi bir şeydir. Pişmiş topraktan kap \'e küçük figürinler yapan Çayönü \'e Ganj-e Dareh insanları bu süreci daha MÖ sekizinci binyıldan beri biliyorlardı. Çanak Çömlek öncesi Neolitik dönemde kapların taş, ahşap ya da alçı ya da ziftle kaplanmış hasırdan ya da Çanak Çömlek öncesi Neolitik B döneminin beyaz renkli kaplarında olduğu gibi alçıdan yapılması olağandı. Ama MÖ 7000 yılına gelindiğinde keramik bütün Yakındoğu'da yaygınlaşmıştı.

Herhangi bir dönemde bir bölge nüfusu sınırlı çe-şit ve tarzda çanak çömlek yaptığından, oldukça kii çük keramik parçalarını bile tanımlayabilmek olanak-lıdır. Arkeologlar bir bölgedeki çanak çömleklerde zaman içinde ortaya çıkan değişmeleri, diğer alanla-rın keramik tarzlarındaki değişikliklerin sıra düzeniy-le karşılaştırarak pek çok bilgi edinmişlerdir. Aynı bi-çimde, kınk çanak çömlek parçalarından bulunduk-ları alanları tarihlemek için yararlanılmıştır. Bu so nuçları, oldukça kısa bir süre içinde meydana gelen tarz değişikliklerine ilişkin bilgilerle birleştirerek elde edilen görece kronolojiler, çoğu kez radyokarbon ta rilılemclerden daha yararlı bilgiler sağlamaktadır.

Çanak çömlek topluluklan arasındaki benzerlikler, farklı gruplar arasındaki yakın ilişkilerin bir belirtisi olabilir. Başka bir bölgeden ithal edildiği açıkça görülebli en keramikler, kaplann ya da içeriklerinin ticaret ya da değiş tokuş konusu olduğuna işaret eder. Yazının icadından önce varolan toplumları araştıiına nın en iyi yollarından biri olan çanak çömlek araştırmalan, tarihsel dönemlerde bile arkeologun en değerli araçlarından biridir.

Çanak Çömlek öncesi eolıtik dönemde, Yak.ındoğu'nun verimli bölgelerinde dağ yamaçlarını çevreleyen yerleşmelere ek olarak Türkiye ve İran yaylalarının kaynaklarından yararlanan birkaç yerleşme oluşmuş, baztları da Mezopotamya'nın ırmak vadilc ri boyunca konumlanmıştı. Bu tarihlerden başlayarak, daha erken dönemlerde çarpıcı değişimlere salı ne olan Le\ant \e Filistin'in etkinliği azalırken, Mezopotamya Di.izlükleri'nin önemi arttı.

Chıuki S•1):Jirlar Gi_incy lr.ln h.u.ıldıklanndan bir günınünı. Inııa -at.ıkhndJ.ki dcıP mdcr sonu u hünık altında bln tıı yıllar ıcınde gölleriıı konıımu dcğı)nıişrır. MO 8 yüzyıl baraklık ur kabanm.ılJnnd.i resimleri hulunnu,ıı.ı br)ıı. bunların ge;mi tcki yerleri ı.ım ol.ırak bclirlcncmcmi tir Durgun subnnd.m hol balık ı;ık.ın giilkr, Y.ıkmdoğu'nun diğer hiilgcknndeki çiftçi ıuplunıl.ınndan farklı hır y.ı 1.ın hıı;iınıic olJ.nak sağl.un.ıktadır,

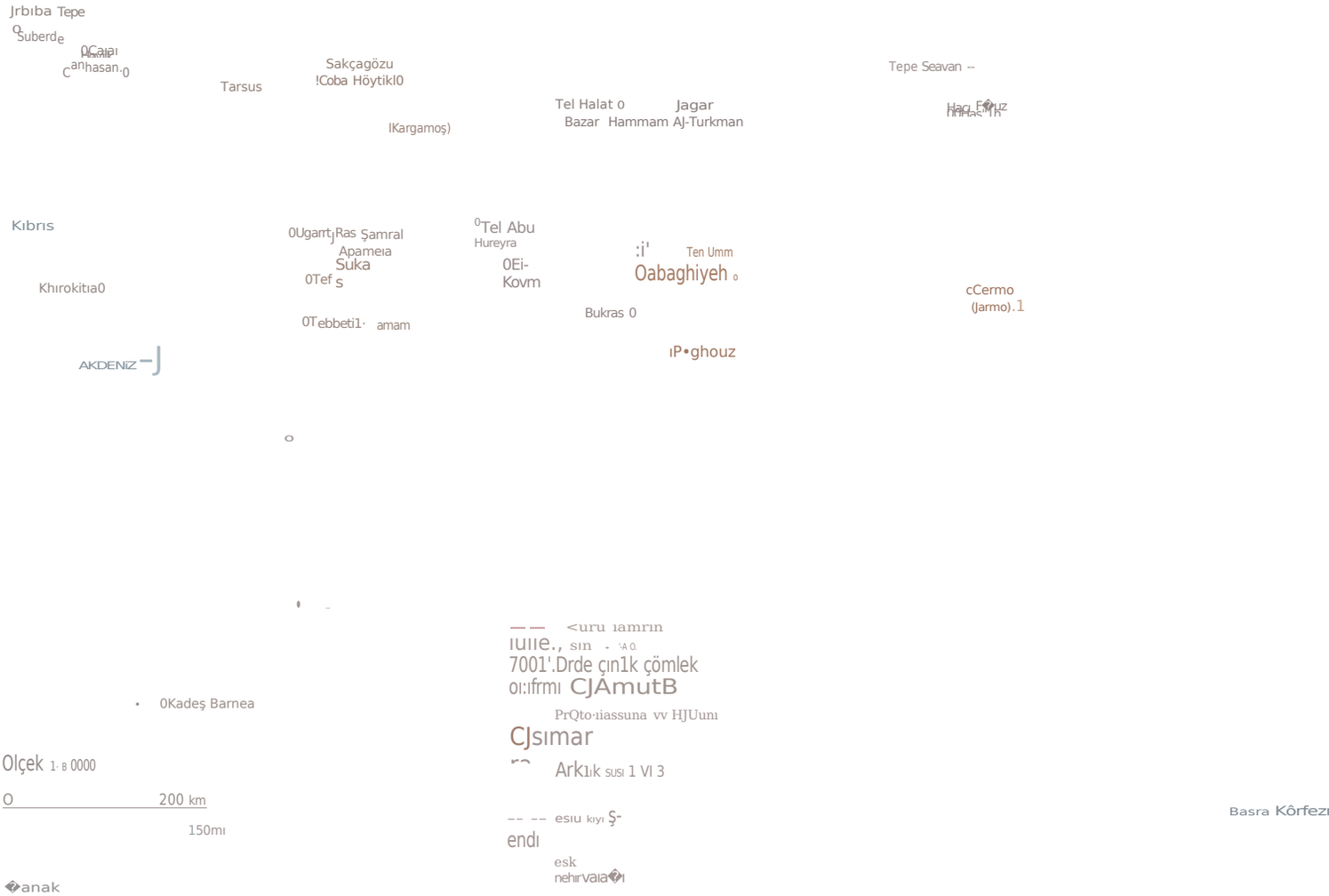

İlk çömlek kullanan kültürler

Çatalhöyük

Anadolu Yaylası'nda, Keramiksiz Neolitik dönem

7. binyılda bezekli sanat çömlek kullanılmayan avcı-toplayıcı arkeolojik kültürler Anadolu Yaylası'nda, Keramiksiz Neolitik dönem Levant'ıyla aynı tarihlerde, aynı başarı düzeyine ulaş-mış Hacılar, Suberde ve Can Hasan III gibi bir dizi kazı yeri bulunmakla birlikte bunların hiçbiri çok da-ha büyük ve çok daha iyi korunmuş Çatalhöyük'le boy ölçüşebilecek durumda değildir. 12 hektarlık bir alanı kapsayan bu merkezde Neolitik tabakalar 15 metre yüksekliğindedir. En erken tabakalar bugüne dek incelenmiş değildir, ama incelenen 14 tabaka radyoK.arbon tarihJemesine göre MÖ 6850 ile 6300 yılları arasını, yani Levant'ta son keramik öncesi Ne-olitik B döneminin bitimine yakın bir dönemi kapsa-maktadır. Ne yazık ki, diğer arkeolojik alanlarda ol-duğu gibi Çatalhöyük'te de en geç tabakalar büyük aşınmaya uğramışar.

Duvar resimleri

Kazı yerindeki kimi odalarda çarpıcı duvar resimleri, duvarlarda kabartma şekiller, üstlerinde boğa başı ve boynuzu modelleri bulunan sekiler ve payeler vardır. Sıradan bir evde böylesi bezemeler bulunması garip ve uygun olmayacağından, bunlar büyük olasılıkla kutsal eşya tapınaklarıdır. Ama bu "kutsal mekanlar"ın çokluğu (aloncı ve yedinci tabakalarda kazılan evlerin neredeyse tümünün) bize yapıların yaşı hakkında bir fikir vermekte-dir. Resim bulunan odalarda, boyalı tabakaların arasına birkaç kat düz sıva çekilmişti. Bu nedenle resimlerin yalnızca kısa bir süre açıkta durduktan sonra üstlerinin örtüldüğü sanılmaktadır. Duvarlara neden zaman za-man resim yapıldığı bilinmemektedir, ama duvarda bı-rakılıp bozulmaları yerine üstlerine sıva çekilmesinin resimlerin korunmasına büyük katkıda bulunduğu açıkur. İnce kıllı bir fırçayla uygulanan boyaların yapı-mında çoğunlukla Anadolu'da doğal olarak bulunan aşıtaşı, azurit (şesilit), malakit (bakırtaşı), zincifre, manganez (mangan) ve galen gibi mineraller kullanıl-mışo. Beyaz ya da açık saman rengi fon dışında kulla-nılan başlıca renk kırmızı ya da kızıl kahverengidir. Ama san, siyah, gri, açık mor ve maviye de rastlanır.

Resimlerin çoğu sıva ile çerçevelenen bir pano içi-ne yerleştirilmiştir, ancak en çarpıcı duvar resimlerin-den bazıları ise daha geniş bir yüzeye yayılmıştır. Pa-noların kimi düz kırmızıya boyanmışu, kiminde ge-ometrik motifler ya da insan ve hayvan sahneleri bu-lunuyordu. Bazı uzmanlar bu motifleri Türkiye'nin geleneksel dokuma kilimleriyle karşılaştırmışlardır, ama bu tarihte değişiklikler renkli ipliklerle dokuma yapıl-

üçte biri) şaşırtıcıdır. Eğer bunlar tümüyle dinsel bir işleve sahipse, o zaman alanın ka-zılan bölgesi kutsal bir mahalle olmalıdır, ya da bun-lar özel tipte konutlardır.

Evlerin duvar ve tabanları kat kat ince beyaz çamurla sıvanmıştı. Bir yapıda bu kat kat sıvaların sayısı 120'ye ulaşıyordu. Evlerin bü)ük olasılıkla her sı-

dığının başka hiçbir kanıtı bulunmamaktadır.

En ilginç resimler temsili niteliktedir. Bunların ki-mi oldukça doğal, kimi daha stilizedir. Kimi kez tersten çizilmiş olan insan eli dizileri, üst Paleolitik dönem sanannı anımsaursa da, aynı motif bugün de yerel köy evlerindeki resimlerde de görülmektedir. Farklı tabakalarda bulunan iki "tapınak" etkileyici av sahneleriyle bezenmişti. Her ikisinde de kuzey du- 3

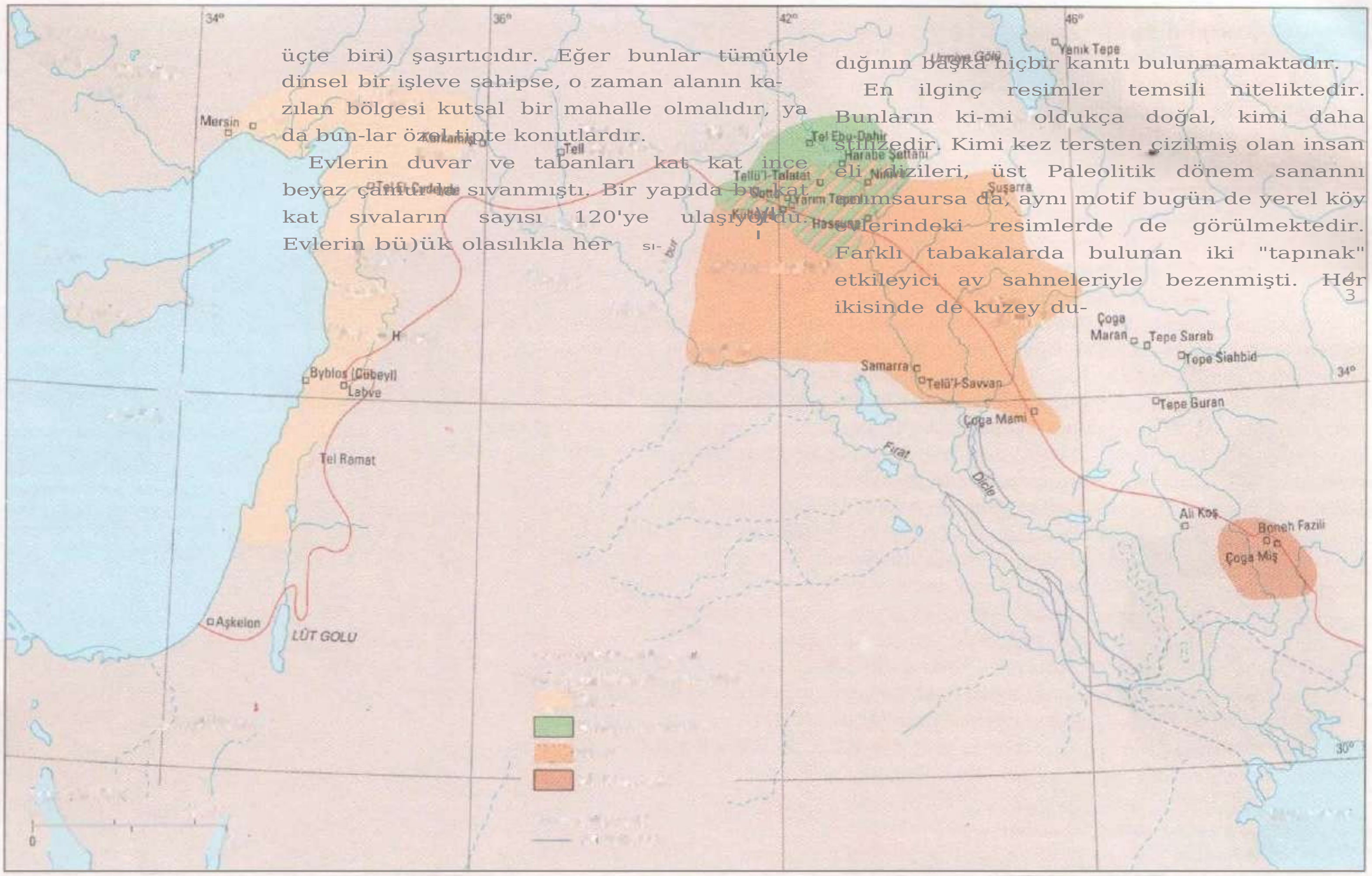

Hassuna

giren
daha

Hassuna

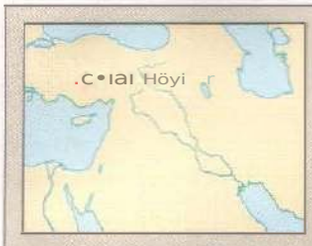

Çatalhöyük

Çatalhöyük alanı 1961 ile 1963 arasında James Mella-art tarafından kazılmış, çok çarpıcı ve beklenmeyen sonuçlar vermiştir. Mellaart, evlerin olağanüstü iyi ko-runduğu, MÖ yedinci binyıldan kalma bir kentin bü-yük bölümünü ortaya çıkarmıştır. Kazıyı yapan tara-fından "kut.sal alan" olarak adlandırılan evlerde karmaşık duvar resimleri, kabartmalar, duvarlara ve se-kilerc tütturulmuş hayvan kafatasları vardı. "Kutsal alan"lardaki bezemeler, halkın nasıl bir dine inandığı konusunda çok çeşitli yorumlara yol açmışur: ana tanrıçalar ve doğum tanrıçaları fıgürinler ve duvar-lar üzerinde leoparlarla birlikte görülürken, çok sayı-daki boğa kafatası ve boynuzunun erkek sim-gelediği öne sürülmektedir. Din toplumun itici gü-cüydü. Çatalhö}'Ük, önceleri bu dönemi simgelediği sanılan basit çiftçi köylerinden çok farklıdır. Daha ya-tarihlerde yapılan kazılarda Ayn Gazal, Tel Abu Hureyra ve Bukras gibi kimi Çanak Çömleksiz Neoli-alanlarda buradaki gelişmelerin öncülleri gözlen-mekle birlikte, tarihöncesi bir merkez olarak Çatalhö-yük'ün bir eşine şimdiye dek rasrlanmanuştır.

Üstte Pişmiş kilden yapılmış doğurma anında şişman gebe bir kadın heykelciği. Kediye benzer iki hayvan tarafından desteklenen bir "doğum tanrıçası" olarak tanımlanmıştır. Heykel Çatalhöyük'teki en geç kutsal yerlerden birinde bulunmuş, baş sonradan restore edilmiştir.

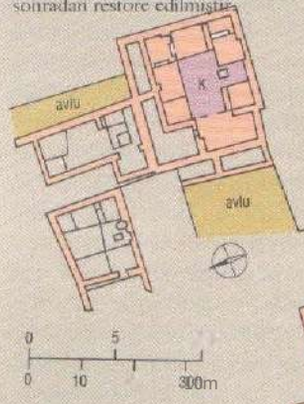

Sağda yerleşmenin Vl tab:ıkasındıki B kı s mi rekonstrllksiy o n u. Tele. leatı)"apılara çatıdan giriliyor, O çatılar teraşlar halinde yerlc€mcnin merkezine doğm)'llk.-.cliyordu.

Üste ra/ıdn tabalta'1nd.lki bir kutsal alanın rekonstiiksivonu. Duvarlar, tahta bir çerçev€ çcHcsiiidc örülmüş kerpiç nığlal.ırdan yapılmışa. Ku€cydoğtıda.ki platfonmın altına erkekler, diğerlerinin altına ise kadın ve çocuklar gömiilmiiştü.

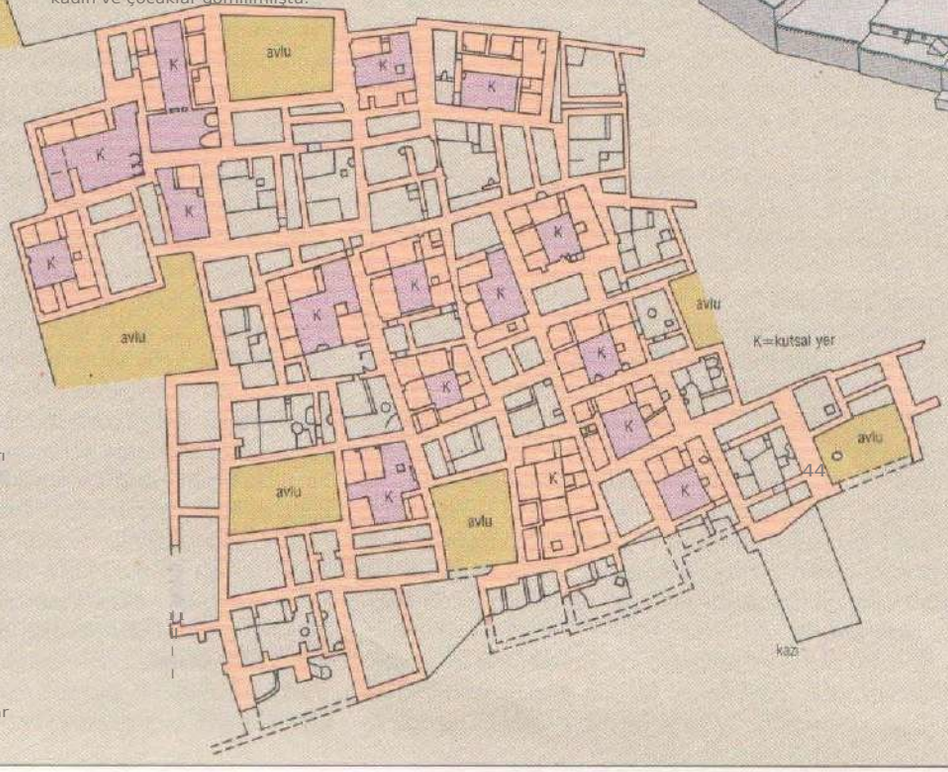

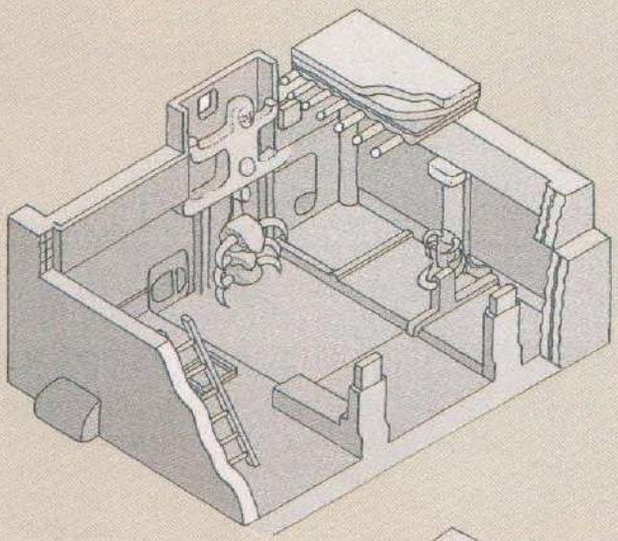

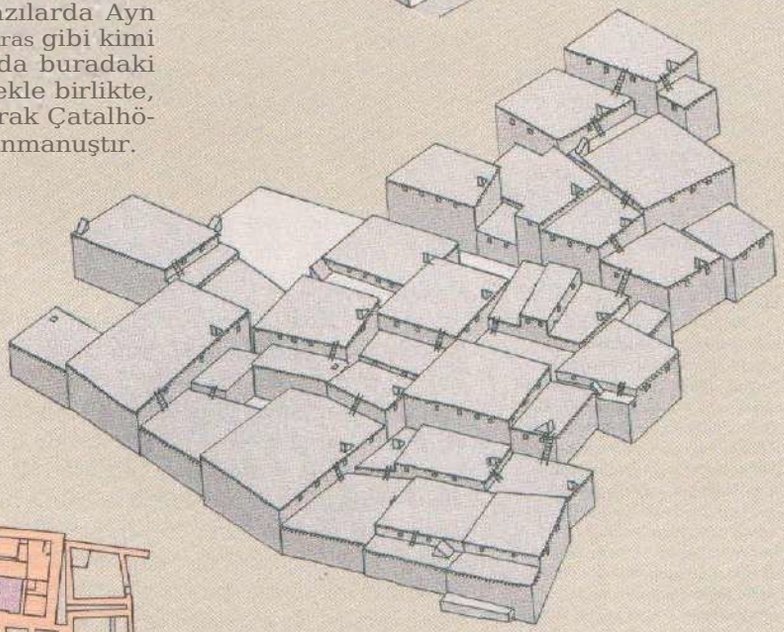

Üstte sağda \Ti 1, tabakada bir kutsal alanın kuzey C doğu duvarlannın rekonstrüksiyonu. Akbabaların bacakları şaşırtıcı biçimde insan bacağına benzemektedir. Bu sahnede, aralarında başsız l'>ir ceset bulunan, kuş gibi gi)€nmiş rahiplerin resimlendiği öne

Sa,ld yerleştirilmiş evlerin duvarları komşulanyla Yapılann yaklaşık yansı €kutsal alan" olamk raıumlanmıştır. Bınalann arasında, yıkık evlerin kalıntıhrının oluşturduğu ve çöplük ola€ak kullanılan boş alanl.ır vardı. Ev planlan gcıdlikle, kabaca k.ırc biçimli bir oturma od€ı ve bw1dan€. alçak bir kapı ya da 1 duvardaki bir ddikt<n ge.,:ilcn:k ulaşılan ince uzun bir ambar odasından oluşurdu

SININ

sürülmüştür.

VII tabakada bir kursal alanda bulunan iki leopar resminden biri. Ha)·vanlar birçok kez swayla kaplatınuş ve en az yedi kez reıiidcn çizilmiştir.

Sağ da

Altt Çaıallı<ıyük're k.ızıl.ın evlerden hır görüntü. Ev alanfannın ortalama 25 m2 olması, her birinde bir çekirdek ,ıilenin p@dığt izle;ıimini vermektedir. Tüm alanda 5 bin kişiyi barındıran 1 000 hane bulunabile,cği lıcsaplannıışıır. Ycrleşmenin uç kesimleri araşunlmadığınd.ın, kentin bir duvarla çn rdcnip çe,TC:lenmcdığı fa· bilinırn:md.tcdir. duvarları da işgalci güçleri engelleyici bir işlev göreceklerdi.

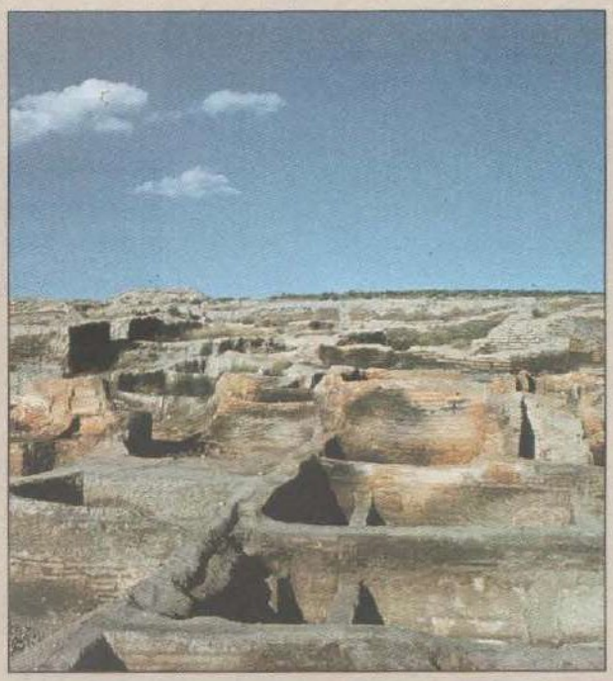

Üste Geç t.ıl:>.ıkab yetişkin erkek mcurlandın kimin e pişmşi kil den b.ıskı mühürler vardı. Değ)ik biçimlerde yapılmış milhiırc derin kc;ik çizgiler, 'Pir.tiler ,.<'. üçgenkmpılnıu)tur Bu muhilrlcrin hiç kil baskıları bulunnudığından, bunlamı dokıım. ya da deri gibi d.ıha hayamklı az insan m ılı.c:mclcrdc, hatt.ı n \'lh:udunun süslenmesi içi kullanıldığı öne sürülmü)tur.

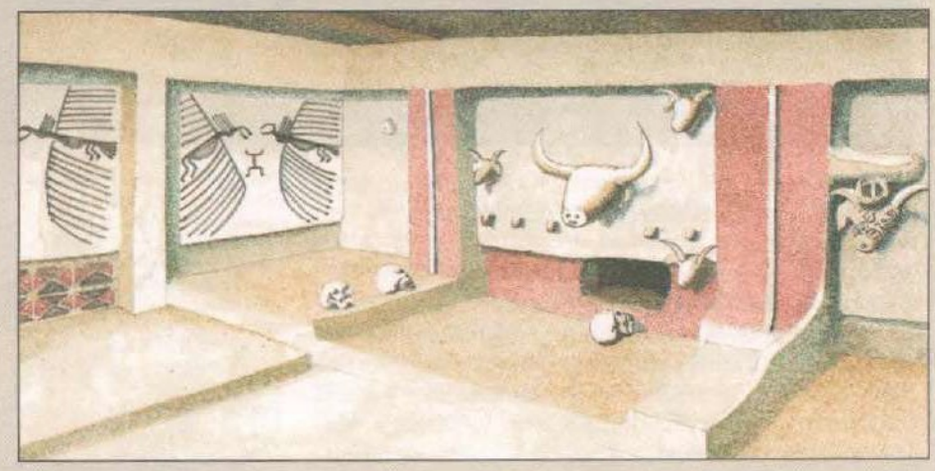

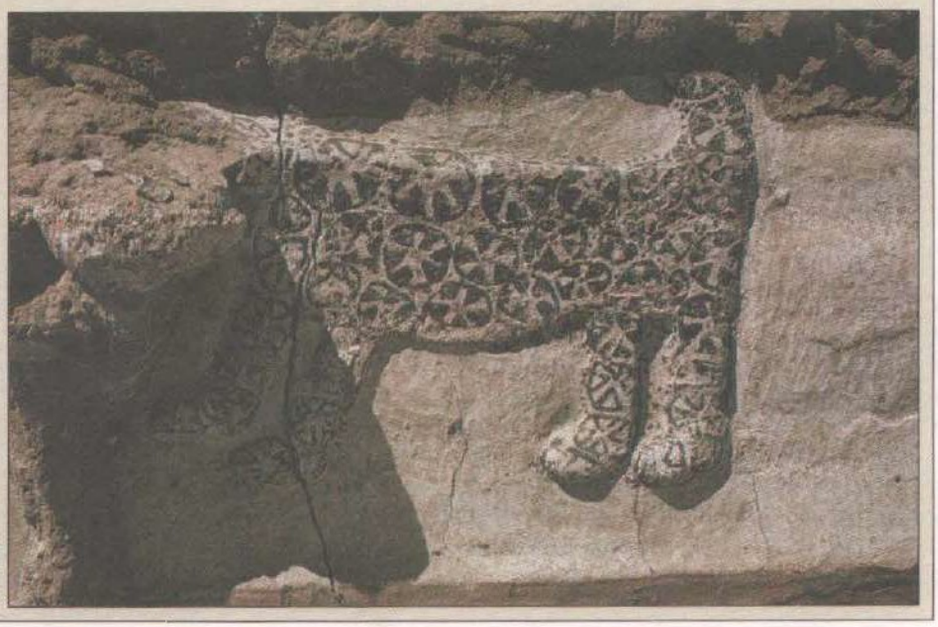

varda egemen figür, çevresinde leopar derisinden ku-şaklar takmış danseden insanların bulunduğu, yakla-şık 2 metre uzunluğunda kocaman kırmızı bir boğa-dır. Figürlerin çoğu tenleri kırmızı boyalı erkekler-dir. Daha erken olan V. tabakadaki resim, dört duvar boyunca de,·am ediyor ve geyik, yaban domuzu, ya-ban eşeği, a)1, kun ,.e aslan gibi başka hayvanlar da içeriyordu. Tam tamına bir a\1 yansıtmayan bu säh-

nelerin simgesel bır ışbi olabılir Belki de Minoslu-lann boğa oymılan ya da lspanyollann boğa güreşi gibi hayvanların kızdırıldığı oyunlar ,.e danslar içeren bir şenlik gösterilmektedir. Bununla birlikte 111. ta-bakadaki bir tapınaktaki resimlerden birinde erkek bir avcı, yanında köpek olması muhtemel bir hayvan-la birlikte bir geyiğe ok atarken görülür.

Üç kez rastlanan diğer bir ilginç sahnede büyük kuşlar ve küçük, başsız insanlar gösterilmektedir. Sti-lize biçimlerine karşın, kuşların açığa bırakılmış ölü-lerin cesetlerinden et koparan kızıl akbabalar olduğu belirlenmiştir. Alt tabakalardan birinde (VI. tabaka) btılunan bir resmin de ölülere uygulanan işlemlerle ilgili olduğu düşünülmektedir. Burada görülenin, kamış ve sazdan yapılmış bir ölü evi olduğu, bezeme olarak kullarıan hasırların alnnda gözleri çıkarılmış kafatasları bulunduğu öne sürülmüştür.

İnsan ve hayvan figürleri

Bazı duvarlar aynca, Ayn Gazal, Eriha ve Nahal He-ınar'daki Çanak Çömlek Öncesi Neolitik B dönemi figürinleri gibi kamış iskelet üstüne çamur sıvanarak biçimlendirilmiş kabartmalarla bezenmişti. Kimi bo-yalı olan bu kabartmalar arasında insan ve hayvan fi-gürleri, hayvan başları ve kadın memeleri de vardır. Cepheden yapılmış, herbiri yaklaşık 1 metre yüksek-liğindeki yedi adet kabartma insan figüründe kollar ve bacaklar gövdeden yanyana doğru çıkar. En güzel örneklerden biri turuncu, kırmızı ve siyah çizgilerle karmaşık bir biçimde boyanmıştı. Bütün figürlerin yüz, el ve ayaklan hasar görmüştür. Bunun nedeni bu parçaların yeniden kullanılabilecek değerli bir malzemeyle bezenmiş olabilecekleri gibi, kabartma kırmak tapınakta yapılan ayinin bir bölümü de olmuş olabilir. Figürler çoğu kez boğa başı modellerine ya-kın yerleştirilmişlerdir. Bazıları figürlerin doğum ya-pan bir tanrıçayı ifade ettiği ve boğa başlarının da erkek tanrıları simgelediğini öne sünnektedirler.

Başka bir yerde bir erkek geyik kabartınası ve bir-birini izleyen üç tabakada da leopar çiftleri bulun-maktadır. Leopar çiftleri, başları birbirine yakın, gövdeleri ters yönlerde olmak üzere arma biçiminde düzenlenmiştir. Kimi birçok kez sıvanmış, sonra hayvan gövdeleri yeniden çizilmiş ve her seferinde değişik bir desenle bezenmişlerdir.

Yalnızca sıva ile oluşturulmuş ya da öz olarak ger-çek hayvan kafatasları ve boynuzlarının kullanılmış olduğu hayvan başlan, Ganz-e Dareh ve Nemrik'teki daha erken merkezlerde de çıkarılmıştır. Bunlar ara-sından en sık görülen boğadır, ama koç ve erkek ge-yiklere de rastlanmıştır. Başlar duvarlara ya da alçak sekiler üstüne üç, beş ya da yedili gruplar halinde yerleştirilmiş ya da daha geç dönemlerin boynuzlu sunaklarına benzer biçimde çamur sütunlara gömül-müştü. Kadın memeleri genellikle gruplar halinde duvara tuttunılmuşnır. Bunların çoğu kez yaban do-muzunun alt çenesi ya da sansar tilki ya da akbaba kafatası üstüne yapılmış olmaları ilginçtir.

Ölü gömme gelenekleri

İnsanlar oturma odalarının altına gömülür, ama am-bar odaları ya da açık alanların alnna gömüJmezlerdi. Cesetler çoğu kez platformların 60 santim kadar al-nnda, sol ,·anlan üstünde kıvrılnuş ve başlan odanın merkezın• çeHili olarak yatınlmışo. Gerçekte ölü gömme İkiaşamalıydı. Kimi kafarası ve kemikler üstünde bulunan kırmızı aşıboyası izleri ve kimi iskeletlerde kemiklerin bir küme halinde bulunuşu, ölülerin önce başka bir yere götürilüp sonra evlerin altına gömüldüklerine işaret etmektedir. Akbabalann yediği başsız cesetler içeren duvar resimlerinde belki de ölülere uygulanan işlem gösterilmektedir. Bir odada gövdelerinden ayrılnuş dört irısan kafatası bir platformun üstüne konmuş, başka bir yerde de bir kadın kafatasına, Eriha'da daha erken sıvalı bir kafatasında olduğu gibi, deniz salyangozu kabuğundan göz takılmıştı.

İnsanlar olağan bir şekilde sık sık kendi eşyalanyla değil ve fakat dokuma kumaşlar, ayrıcalıklı nesneler hatta daha da çarpıcı eşyalarla birlikte gömülmüşlerdi. Erkekler gömülürken yanlarına silah, taştan topuz başları, kemik ya da tahta kabzalı bıçaklar, pişmiş k mühürler, bakır yüzükler ve "S" biçimli kemik il kemer tokaları (benzer tokalardan Nahal Hemar'da bir adet, Yunanistan'da daha çok sayıda bu-lunmuşnır) konurdu. Kadın mezarları, takılar, koz-metik öğütmek için taş paletler ve ara sıra da cilalı obsidiyen aynalar içermektedir. Tahta kaplar, sepet ve yiyecekler her iki cinsle birlikte bulunmuş, pişmiş topraktan kap ya da heykelciklere ise rastlanmamışor. Kemiklerine bakılırsa, halkın çoğu oldukça sağlıklıydı, ama birçoğunda, belki de sıtma sonucu olarak kansızlık, bir bölümünde de artrit (eklem iltihaplanması) ya da kol ve bacak kınklan vardı. Ortalama yaşam süresi erkeklerde 34, kadınlarda 30'du. Erkekler ortalama 1 70, kadınlar ise 158 santim boyundaydılar.

Çatallıöyü.k'te el işçiliği

Soğan ya da torba biçimle kaplardan oluşan Çatalhöyük keramikleri oldtıkça hantaldı. Burada bulunan tahta kaplar -kase, kupa ve kutular- çam ya da diğer yumuşak ahşaptan yapılmışo. Yontma taş buluntulann çoğunda büyük olasılıkla 150 kilometre kuzeydoğudaki Acıgöl'den çıkarılan obsidiyen kullanılmıştı. Cilalı obsidiyen boncuk ve ayna yapımında da kullanılırdı. En ince işlenmiş alet ve silahlar, özellikle hançer ve bıçak ağızlan Suriye'den getirilen çakınak taşından yapılmıştı. Dokuzuncu tabakadan başlayarak yukarı doğru, boncuk, pendantif ve yüzüklerde bakır ve kurşun kullamlmıştı. Kurşun doğada bakıra göre çok daha az bulunduğundan, kurşunun cevherden eritilmiş olması mümkündür. Çatalhöyük'teki bakır btılwıtuların çoğu dövme doğal bakırdan yapılmışsa da, cüruflu bir bakır külçesinin bulunması, hiç değilse bir miktar bakır eritildiğini düşündürtmektedir.

Kil ve taş heykelcikler arasında en ilginçleri şişman kadınlardı. Bunlardan birinde görillen doğum yapkın kadın, ya kedi tarafından desteklenmekte ya da kedi biçimirıdc kollan olan bir koltukta oturmaktadır. Hayvan heykelcikleıinde çoğunlukla leopar, sığır, yaban domuzu, yaban koywm ve keçisi gibi av türleri görülür. Bunların bazılarında bıçaklama izleri ve bulunması, bir av ayininde kullanıldıklarını gösterir.

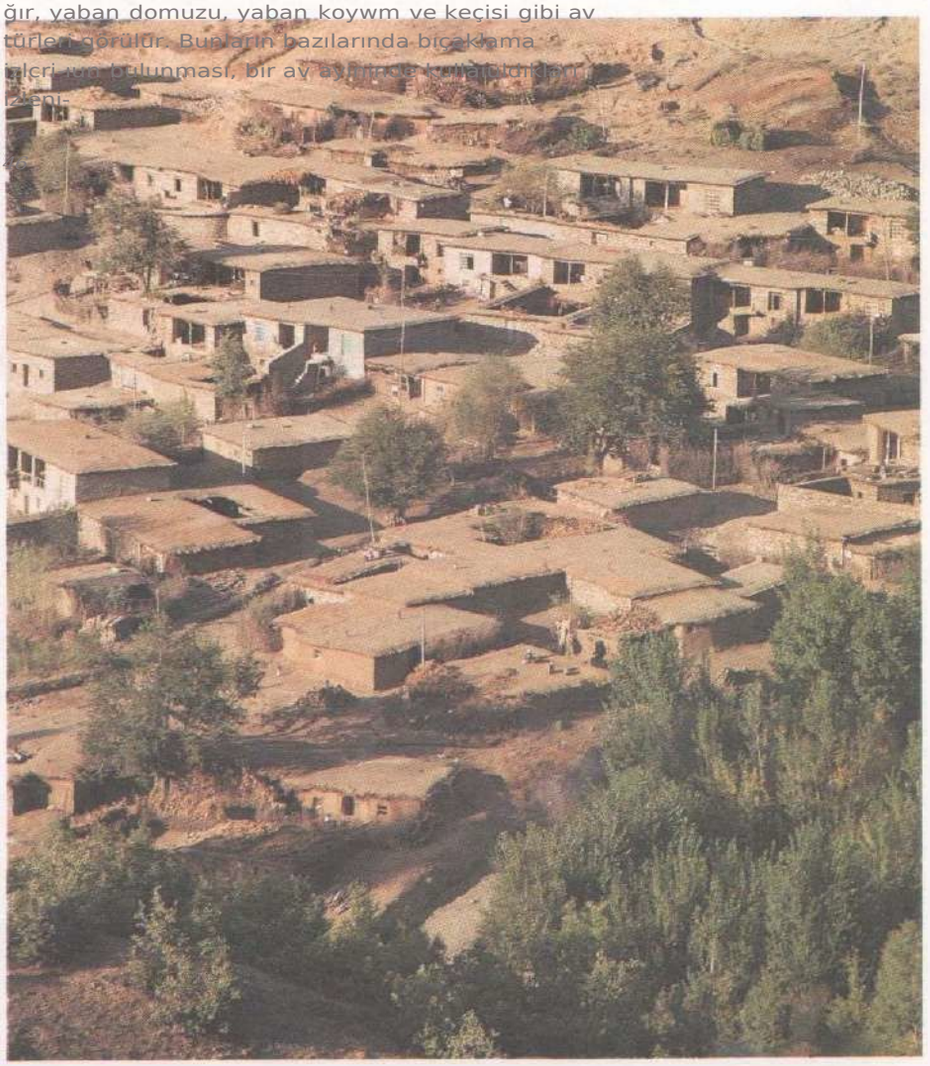

Bitki

mini vermektedir. Ayn Gazal'da kilden yapılmış iki sığır heykelciğinde de aynı izler görüJmüştür.

ve hayvanlar

Burada bulwıan hayvan kemiklerinden anlaşıldığı kadarıyla Çatalhöyük irısanlaruun yediği etin onda dokuzu evcilleştirilmiş sığırlardan gelmekteydi. Bu dö-nemde köpek de artık evcilleştirilmişti. Bazı yabanıl hayvarılar etleri kadar derileri için de avlanıyordu. Bunlar arasında yaban koywm, geyik, yaban domu-zu, yaban eşeği, ayı ve belki de aslan ya da leopar gibi büyük kedi türleri bulunmaktaydı. KüJtüre alınmış bitkiler arasında einkorn kızıl buğday ve emmer buğdayı, çıplak altı sıralı arpa ve büyüle olasılıkla altı sıra kromozomlu ekmeklik buğday vardı. Bu dönemin insan.lan bölgede

doğal olarak yetişen diğer bit-kileri de toplarlardı. Btılunan türlerden kimi sulama yapılan koşullarda gelişmektedir, ama ne ölçüde su -
lama uygtılandığı konusunda görüş ayrılıkları vardır. Genel olarak insanların nasıl yaşadıklarına ilişkin bilimsel karntlara, duvar resimlerinde anlatılan öyküler arasındaki farklılık, onların yaşamlarında gerçekle ideoloji arasındaki aykırılığı yansıtmaktadır.

Çatalhöyük yedinci binyıl sonuna doğru terkedildikten sonra, Anadolu'da bunu izleyen kültürlerin ayırdedici özelliği Hacılar ve Can Hasan gibi alanlarda görillen zarif boya bezemeli keramiklerdir. Ancak bu merkez de MÖ 5700 yılı dolayında terke-
dilmiştir. Can Hasan'da yangınla yok olan bir tabakada, çökmüş bir evin yıkıntıları arasında 45 yaşında

il

iki

Üsıu !r•n'daki Kürt bölgesinde çağdaş bir köy ilk Yakmdoğu köylerinin bir><>k özelliğini taşımaktadır. Evler kerpiç ve balçık harçtan yapılmış ,.c balçıkla sıvanmıştır. Düz damlar, h•tıllarld desteklenen ve hasır katlarından oluşmaktadır. Yalıtuı için bir kat toprak konmuştur.

k""lı

dan1 sıvanmıştır.

Damların kışın kardan temizlcnınc..-si, yağn1urdan sonra da bu amaçla damd• bulundurulan taş silindirlerle kururulması gerekmektedir. Dam bir kullanım alanı sağlar ve yatmak için ya da ambar olarak kullanılabilir.

dal

H a va k o şullarına a m a cty l a

e
k

takliıkrdir.

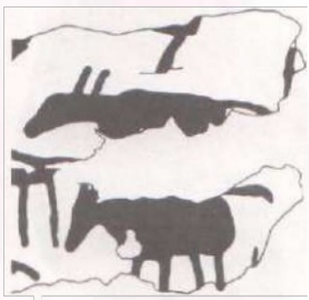

Usru Dide ırmagmın batı

kıyısınd' 1bu1w1a11 lJınm

're bir c,·in du\ arındctki

rcc;iiıh muhtemelen bir \'J.han

gihtcrilmcktcdir'.

Yab.ı.n

eşql.i d rilerinin işlcnmc<;İ

büyük ycrlqmcnin

temel

ekonomik etkinliğiydi.

Bu h.ıyvanl.ın nasıl y.ıkalandıgı

kc<ın dq';ildir, ama

nlmış verlcrc

dc

direk.

MÖ

7. b nyıl

urihknını)tİr.

belki

iki

Hacılar'ın

Usrıe MÖ 6000 dolayından bova bczcıiıcli p ıınliş top,.k k.ıp.

Guncyb.ın. Tl rki y c' c en geç tab.ıkaMndaki çanak çömlcgc bcnzcıir tarzda y.ıp ım uı. Hacıl.ır'ın y.ı-.nıı \'c! çok vünlü ç ek l eri kimi kez ürc!tİ.ik.lcri insan va da h.ıl.-vin bi,imli k.ıplann gi>/lciinc oL. ıdiycn par a a takarlardı. Bu türden çok 'a ıda kap Avrupa ve Amerika ınu.<elcrinc ulaşmıştır. En gu1cllcrindcn ba11l.ırı ıiic1.ırlıkl.ırdan. çağdaş mc1<r 'tıyucul.ın c;ıralindan çalınıp \'.ıs.ıdısı vollard.ın ulkcdcn çıkan lıı;ştır Diğerleri arçak hılinıscl .ınalizlcrlc farkedilcbilcn ll\l.tca yapılmış çağdaş

bir erkek cesedide bakır bir bilezik 'e bakır bir topuz başı bulunmuştur. Topuz kalıpta dökülerek yapılmış, tahta sap takmak için bir delik açılmıştı. Bu tekıuğin bilinen en erken örneği budur.

MÖ 6000 yılına gelindiğinde köy, tüm Yak.ındoğu'da yerleşmiş bir olgu olmuştu. Başlıca evcilleştirilmiş hayvan ve bitki türleri artık çok iyi biliniyordu; bunlar bugün bile bölgenin temel besin kaynağını oluştururlar. Bundan sonraki gelişmeler, a\·cı-toplayıcılıktan çiftçiliğe geçişte olduğu gibi yeni geçim biçimleri bulmayı değil, toplumsal örgütlenmedeki değişiklikleri ve teknolojik becerilerin arttınlm.ısım içerir. Yavaş ve yerel olarak gerçekleşen bu değişimler başlangıçta Mezopotamya'da yoğunlaştı.

Mezopotamya'da ilk yerleşmeler

Çanak Çömlek öncesi Neolitik dönemde yerleşik topluluklar Mezopotamya düzlüklerinin kenanna tii.-nemişlerdi. Yağmurla beslenen tarımın olanaklı olduğu bölgenin dışında yalnızca birkaç alanın kaynaklarından yararlanabiliyorlardı. Erken Neolitik dö-nemde yağmurla beslenen tanın kuşağında yerleşme-ler yaygınlaştı. Bugünkü Irak'ta bulunan ve MÖ ye-dinci bin)1lın ilk yansma tarihlenen bu merkezlerden en erkcnleri Çatalhöyük'lc çağdaştırlar. Alanlarının çoğu kez bir hektann altında olmasına ve ilk bakışta Çatalhöyük'teki gelişmişlikten hiçbir iz göstermemelerine karşın, de btınlar çok daha çeşitli etkinliklerin sürdürüldüğü daha karmaşık bir durumu yansırırlar.

Kültürleri gelişerek daha sonraki Hassuna kültürünü yararuğı için bazen bu ilk Erken Neolitik merkezlere Proto-Hassuna da denir. Çanak çömlekleri çoğunlukla killeri samanla yoğrulmuş, basit biçimli, kaba kaplar, açık ya da derin kaseler, silindir boymılu yuvarlak çömlekler ve yuvarlak ya da oval düt: çanaklardan oluşur. Bu çanaklardan kiminin içi pürüzlü ya da okludur ve tahıl hazırlamakta kullanıldıklan sanılmaktadır. Kase yüzeyleri çoğu kez bazıları geometrik bazıları da hayvan motifleri içeren kilden aplike desenlerle bezenmiştir. Daha ince keramiklerin yaklaşık alada birinde k.ırmızı\'la boyanmış basit desenler vardır. Gene bu merkalcrde bulunan iyi fırınlanmış koyu gri cilalı diğer parçalar muhtemelen daha gelişmiş ban bölgelerinden getirilmişlerdir.

Bu dönemin ins;ınları (Arapça'da tauf denilen, bazen de pise adı verilen) sıkışrınlmış balçıktan yapılmış dikdörtgen evlerde yaşarlardı. Gencide ya da üç odalı olan evlerde muhtemelen tek aile bannırdı. Bat:ı yapıların temelleri, birbirine koşut duvar dizilerinden oluşmaktadır. Bunlara kunıtına ızgaraları adı verilmiştir. Kiminde, ambar olarak kullanılmış olabilecek 2 metrekareden küçük odalar ızgara biçiminde düzenlenmiştir. Yarım Tepe l 'de kimi kez ölüler özel yuvarlak ya da dikdörtgen yapılara konularak saklanşur. Bu cesetlerde parçalanma izleri görülmektedir. Tel Sotto'da gömülü bir genç de aynı işleme uğramıştı. Başı, omuz kürekleri de içinde kollan ve leğen kemiğinin ortasından itibaren bacakları ke-silmiş ve gömülmeden önce bedenin üstüne yerleşti-rilmişti. Bunun olağan yetişkin i ç ni gömme yöntemi mi, yoksa özel kişilere uygulanan bir işlem mi oldu-ğu bilinmemektedir. Küçük çocuklar genelde evlerin duvar ya da tabanlarının altına, kimi kez keramik bir kabın içine konarak gömülürdü.

Bu dönemdeki merkezlerin çoğu yağmurla besle-

nen tarım alanlan içinde kalmaktadır. Bitki \'e hay-
\'an kalıntıları tipik bir tanın ekonomisinin varlığına işaret etmektedir. Bu dönemin insanları, einkorn kı-zıl buğday, emmer, ekmeklik buğday, klüp dağlan, kaplıca buğday, altı sıralı çıplak arpa, mercimek ve bezciye yetiştirir, sığır, koyun, keçi, domuz ve köpek beslerlerdi. Yaban hay\'anlan bulunan hayvan kemik-lerinin beşte birinden azını oluşturmaktadır. Koyun ve keçiye göre daha bü\ ilk ,.e daha vahşi olan sığırın
beslenmesi güçlük yararını olmalıdır. Belki de bun lar et ve postlannm yanısıra süt
,·e taşıma ıçın besle-niyor, hatta Kuzey Mezopotamya'nın geniş düzlük-
lerini sürmek için o zaman bile kullanılmakta olması mümkün sabanı çekmek için kullanılıyorlardı.

mm Dabagiyeh

Umm Dabagiyeh'dcki küçük merkez bugünkü kunı tarım bölgesinin dışında kalmaktadır. Bunun dört ana yerleşme tabakası Erken Neolitik. döneme aittir. İyi korunmuş iki alt tabaka benzer bir plan izler. Yaklaşık

metre bO}'Utlannda küçük odalar-dan oluşan üç dizi birbirine bitişik yapı, alanın odak noktasuu oluşturur. Çoğunda kapı bulwımayan oda-ların ambar olarak kullanılması olasıdır. Bir ya da iki odadan oluşan konutların dağılımı daha gelişigüzel-dir. Görüldüğü kadarıyla bu e\'lere damdan giriliyor-du: bir köşede basamaklar, bunların üstünde de mer-diven işlevi görmek için duvarlara oyulmuş ayak de-likleri bulunuyordu. Düzgün bacalı ocaklar da vardı.

En şaşırtıcı durum burada bir tarım toplumundan çok avcı topluluklarına ait taş aletler çıkmasıdır. In- sanlar kültüre alınmış bitkiler yiyorlardı, ama bunlar daha kuzeyden getirilmiş olabilir. Tüketilen etin ço-ğu yaban hayvanları a\'lanarak elde ediliyordu. Bulu-
nan kemiklerin üçte ikisi bir yaban eşeği türü olan onager, yüzde 15 kadarı ceylanlara Başta koyun olmak üzere evcilleştirilmiş ha}'Vanlar, kemiklerin yalnızca yüzde onunu oluştunıyordu. Avcılığa ilişkin kanıtlar ve yaygın ambar kullanımı, bu insanların ya-ban eşeği ve ceylanları postları için yakalan1akta uz-manlaştığı izlenimini vermektedir.

Büyük bir olasılıkla diğer merkezler de, tuz, zift ya da obsidiyen gibi diğer ürünlerde uzmanlaşmak-taydı. Bu toplulukların ürünlerine nasıl pazar bul-duk.lan kesin değildir, ama pazar buluyor olmaların-dan, artık yiyecek fazlalarının düzenli olarak biriktiri-lip başka mallarla değiştirildiği anlaşılmaktadır. Böy-lesi depolanan varlıklar, gelecekteki Mezopotamya kent toplumlarının temelini oluşturdu.

Hassuna ve Samar kültürleri

MÖ yedinci binyılm ortasında yeni çanak çömlek tarzları gelişti ve basit desenlerin yerini daha ince bo-yanmış ve kazı bezemeli kcramikler aldı. Kendinden önceki Proto-Hassuna'dan doğan Hassuna kültürü onun birçok özelliğini taşıyordu. Gerek Proto-Has-suna, gerekse Hassuna tabakalarından buluntular arasında kilden sapan taneleri , yontma taştan çapalar, kilden çift konik ağırşaklar (keten ya da yünden iplik eğirmek için) ve baskı mühür oldukları belirlenen birkaç oyma taş boncuk ya da pendantif vardır. (Ça-talhöyük'te olduğu gibi, baskı mühürle kil üstüne baskı yapıldığına ilişkin bir kanıt bulwımamaktadır.) Bakır cevheri ve bakır madeni, alet ve takılarda kulla-nılırdı. Yarım Tepe I'dc en alt tabakada bulunan bir bilezikteki kurşun cevherden eritilmişti; bu nedenle

aitti.

U

l.Sxl.75

geç Hassuna kültürü insanlan muhtemelen hem do-ğal, hem de ergitilmiş bakır ilci kullanıyorlardı. Ama metre çapında.ki bü)ük kubbeli fırınlan olasılıkla ma· denden çok keramik için kullanılmaktaydı. Kuzey lrak'ta bu dönemden fınıze (turku\'aZ), neceftaşı (dağ bılluru, kayaç kristali), obsidiyen \'e deniz ka-buklan bulunması, ticaretin Yakındoğu 'nun her yö-resine yayıldığının diğer bir kanıtıdır.

MÖ yedinci binyılın sonlarına doğru, geç Hassu-na tabakalarında yeni bir keramik türü ortaya çıkar. İyi pişirilmiş, koyu kahverengi boyalı, çoğu kez ola-ğanüstü desenlerle bezeli bu keramikler güneydeki Samarra kültürüne aittir. Samarra merkezleri Irak'ın ortasında bir şerit biçiminde dizilmişlerdi. Dicle Ir-mağı'na bakan Telü'l-Sav\"an'daki büyük merkezdeki alt tabakalar radyokarbon tarihlemesinc göre MÖ 6300'e kadar gitmektedir. tık evlerin altında, sığ oval çukurlar içinde yüzden fazla gömut keşfedilmiş-tir. Aralannda yetişkin ve gençler de olmakla birlikte, çoğu çocuk mezarıdır. Cesetlerin yanına, Hassuna döneminde ve daha erken merkezlerde bulunanlarla aynı gelenekten çok güzel su mermerinden oyma kaplar, gene su mermerinden oyma kadın heykelcik-leri ve boncuklar gömülmüştü.

Aynı döneme ait büyük, dikkatle planlanmış bir-kaç ev dikdörtgen, kalıpta dökülmüş kerpiçlerle ya-pılmış, böylece salt balçıktan yapılanlara göre daha düzenli bir plana olanak sağlanmıştı. Kerpiç tuğlala-rın her biri yaklaşık 60 santim boy'lında, duvarların eninden daha uzundur. Yapı, köşelere ve duvarların birleşme noktalarına dıştan payandalar konarak des-teklenmiştir. Samarra mimarlığının özelliği olan bu tür payandalama, daha sonra Mezopotamya dinsel mimarlığının ayırdedici özelliği olmuştur. En erken iki tabakadaki yapılardan her biri yaklaşık 150 metre ilci karelik bir alanı kapsamakta \'e onbeşin üstünde oda içermektedir. Odaların düzenlemesi, yapıların ilci ka-nadının, belki de erkekler ve kadınlar olmak üzere grup insan tarafından kullanıldığı fikrini vermektedir. Oda genişliklerinin 3 metreden az olmasının nedeni, belki de ellerindeki kalasların en çok bu uzunlukta sağlam kiriş atmaya elvermesiydi.

MÖ 61 00 dola)1na tarihlenen bir üst tabakadaki yerleşmenin büyük bölümü kazılmıştır. Burada evler daha küçük, yaklaşık 70 metrekare büyüklüğünde dir. Her biıi 3 metrekare olan iki odanın çevresinde daha küçük odalar bulunuyordu. Bu yapılardan on kadarı, kalın bir du\'ar ve bir hendekle kuşatılmış 45x50 metre OO}'l!tlannda bir alana gelişigüzel yer-leştirilmişti.

Telü'l-Savvan'da daha geç tabakalar aşınmaya uğ-ramışlardır. Ama daha kuzeyde, Mezopotamya düz-lüklerinin kıyısındaki Çoga Mami'de yapılan kazılar-da hem klasik Samarra yerleşimi, hem de Samar-ra'nın Çoga Mami Geçiş diye adlandırılan daha geç evresi ortaya çıkarılmıştır. Buradaki yapılar, Hamrin Barajı Kurtarma Projesinde Songor A'da da bulunan türde, düzenli bir an kovanı biçimine dü,ı:enlenmiş dikdörtgen odalardan oluşmaktaydı.

Samarra merkezlerindeki bitki kalıntılan arasında gene iyi bildiğimiz kızıl buğday, emmer, ekmeklik buğday, iki sıralı ve altı sıralı arpa, altı sıralı çıplak ar-pa bulunuyordu. Keten (ya da keten tohumu) bu-lunması ve tohumların büyüklüğü, bu insanlann su-lama yaptığını düşündürtmektedir. Çoga Mami'de bulunan su kanalları da bu döneme tarihlcnmiştir.

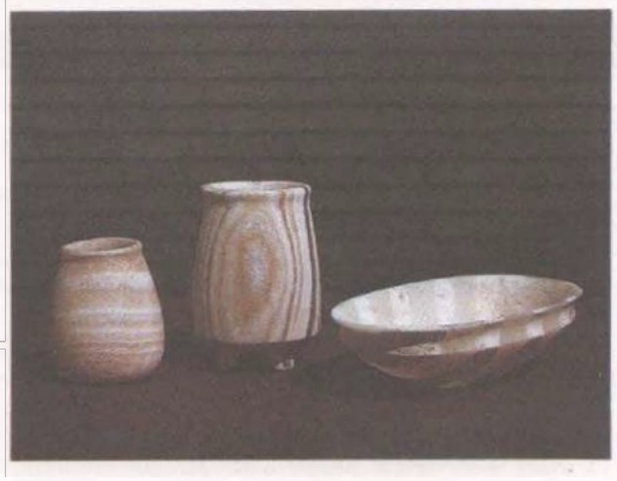

Belki Eriha ve Çatalhöyük halkları da küçük ölçek-lerde sulama yapıyorlardı, ama Samarra dönemine gelindiğinde artık insanlar oldukça uzun kanalların yapım ve bakımı için gerekli teknolojiye sahiptiler. Sulama tarım alanlarında verimi arttırarak bura-larda daha büyük bir nüfusun barınmasını \'e ilk kez yetersiz yağış alan yerlerde tarım yapılmasını olanaklı kıldı. Çoga Mami Geçiş tarzının

Obeyt dayanıyordu.

kuru

güneydoğuda, Deh Luran Onsı \·e Susi;ına'daki yerel kerarnik gelenek-lerini etkilemesi, belki de bu teknik üstünlüğün bir yansımasıdır.

kültürü

Halaf

MÖ 6000 dolayında kuzey Mezopotamya'da Has-suna kültürünün yerini Halaf kültürü aldı. Kökenleri kesin olarak bilinmez, ama Hassuna'yla aynı alanda geliştiği anlaşılmaktadır. Halaf kültürü 600 yıl kadar

Um c

kadın

Çoga Ma.mi'dc Sam.ırra döneminden kalma boyalı, pişmi kilden bir heykel iği başı. Ba ın ustıinc dol.ınnıı ul.un bir urguy\i andıran s.ç biçimi, bund.ın 3.000 vıl wnra Sümer he}kellerinde gönıknkn .ıiıdırmaktadır. Kahve çekırdcgi hiçıınli gözler bu döneme özı;üdllr Yükseklik *4,8* cm

Bugünku Orta Irak'r:ı Tcl'ül Sawa.n'da en erken evlerin alrında Sam.ırra dönemni e .iit vüzll aşkın menr ortaya çıkanlmı}tır Çoğu çocuk me«.1nydı ve taş boncuklar ıe 'u mermerinden heykelcik ve kaplar içeriyordu Kadm hcykekiklcnnin tannl.rn dcğıl, in"1nlan bctimkdiğı '.ınılınal.tadır Figurlerden bır bölümünün gözleri k.ıkınadır ı·c kimi hadan ziftle bclırgıiılcştirilmi ti.r Dam,ırlı su mcmininden kaplar çeşitli biçimlerde onılmu cur; bunlardan en çok rastlananlar çömlek, çanak ve kcp.,:derdır. Tcl'ül Sawan'daki mezarlara çanak çömlek gömulıncmşi ti.

Sold n

(soldrı nlttrı)

(suldrı üst).

Halaf ve diğer kültürler

MÖ 6 bınnlında Hal.ıfkllltürü Kuıcy ve Doğu Mezoporamya'da bir 'erir gibi yayılmışu Halaf 'rillerınden erkilenmi çanak çömleklere Akdeniz y.ıkınlanııda (.\muk C kültürü içinde) ve .l.ıgros dağlarının kuzey ,.e doğu<tında rasdanmı rır. H.ıfaf \an.ık çömleğinin dağılımı bugün kuru rarım yapılan bölgeyle hemen hemen avnıdır Kuru t.ırını ıçın yetersiz yag;ş alan Gıın<"V .'vlcıopotamya'da kurulan Erken kültürü ulu taruna Daha doğuda, 5LL.a vüre,indckı Orta Susiana kultllriındc de benzer bir gelişme ve Erken Obcyt'e koşut ker.ımik t.ırıbrı gorülmekccdir.

AJtttı Tipik Halafe\'i, kımı kcı dikdürtgen bir giriş odası ya da a bar eklenen, bir kulılbeydi. kubb >a da tahta kalaslarla örtülmüş bu kulübelerde yuvarlak odak duvarlarla dah a küçiilc bırımlcre böllllnürdıı

yaşadı, bugünkü kuzey Irak ile Suriye'nin tümünü kapsayacak kadar yaygınJaştı, etkileri Akdeniz kıyısın-dan orta Zagros yaylalarına kadar uzandı. Ama bazı yönlerden ana gelişme çizgisinin dışında kaldı.

Yetiştirdikleri bitkiler daha önceki Hassuna ve Samarra dönemleriyle aynıydı: einkom kızıl buğday, emmer ve alo sıra kromozomlu buğday,ilci sıralı kabuklu, alo sıralı çıplak ve kabuklu arpa, mercimek, kara burçak, nohut ve keten. Hataf yerleşmelerinin dağılımı kuru tarım alanı içinde kaldığından, büyük olasılıkla tarımda büyük ölçekli sulamaya pek gerek duyulmamıştır. Evcil hayvanlar olağan beş türü -ko-yun, keçi, sığır, domuz ve köpek- kapsıyordu, ama yaban hayvanları da avlanırdı.

Halaf döneminde insanlar dikdörtgen, çok odalı evleri terkederek, *tlıolos* adı verilen yuvarlak kulübele-re geri döndüler. Çaplan 3 ile 7 metre arasında değişen bu evlerin bir anne baba ve onların çocuklarından oluşan tek aileleri barındırdığı sanılmaktadır. Eve dış duvardaki bir açıklıktan giriliyor, an1a planlarda değişiklik olabiliyordu. Çoğu kez yuvarlak binaya dikdörtgen bir yapı eklenirdi. Arpaçiye'de, kalınlığı 1 .5 metreyi aşan taş duvarlı yuvarlak binalara uzun yapılar eklenerek, yaklaşık 20 metre uzunluğunda anahtar deliği biçiminde evler oluşturulmuştu. Önce Arpaçiye'deki yapıların belli dinsel ayinlerde kullanılan özel binalar olduğu sanılmıştı. Ama Yanmtepe II'deki kazılardan, tholosların çoğunlukla konut olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır, çünkü dikdörtgen odalara yuvarlak odadan geçilerek girilmektedir, bu bölümler iglolarda olduğu gibi bir giriş koridoru işle\i görmezler. *Tlıoloslar* balçık, kerpiç ya da taştan yapılır, muhtemelen sivri kubbeli bir çatıyla örtülürdü. Bununla birlikte, Yarım Tepe II'deki yapıların duvarlannın yalnızca 25 santim kalınlığında olması, üstlerinin de ahşap bir çatıyla örtülmüş olabi-leceğini düşündürür.

Yukarı Fırat'ta Kargamış yakınlarından Irak-Iran Sınırındaki Hamrin Havzası'na kadar Halaf kültürünün yayıldığı tüm alanda tlıo/osiara rastlanmıştır. Ama Arpaçiye'dekı en erken \·e en geç Halaf tabaka-lannda, yuvarlak konutlarla birlikte dikdörtgen mi-mari de görülür. En geç tabakada bu tip bir yapı yanmış, içindekiler de insitu doğal konumlannda) durumda kalmıştır. Taban üzerinde güzel bezekli çok sayıda çanak çömlek duruyordu. Aynca, taş kap-lar, takılar, heykelcikler ve muskalarla birlikte binler-ce çakı11aktaşı ve obsidiyen alet vardı. Kerarnik ve ta-kıların çoğu duvar kenarında, belki de raf olan kö-mürleşmiş tahtaların üstünde duruyordu. Binanın önce bir çömlekçi işliği olduğu sanılmıştı, ama bu görüş bu denli değerli malzemenin varlığını açıkal-maya yeterli değildir. Belki de topluluk varlıklarının saklandığı bir ambar ya da yerel kabile reislerinden birinin hazinesiydi. Her durumda tek bir yapıda olağanüstü bir servet toplanmış bulunuyordu. Yarımtepe'de de dikdörtgen yapılar vardı. Bunların bazıları ambar ya da konut, belirgin bir plan olmayan ve ev-sel kalıntılar içermeyenlcriyse büyük olasılıkla kamusal yapılardı.

Halaf döneminde ölü gömme adetlerine ilişkin bilgiler azdır. Yarımtepe I'deki mezarlarda, gömü odası dikey giriş kuyusunun yanındaydı. Yerleşmede ölüler ya basit biçimde gömülüyor, ya da yakılıyor-

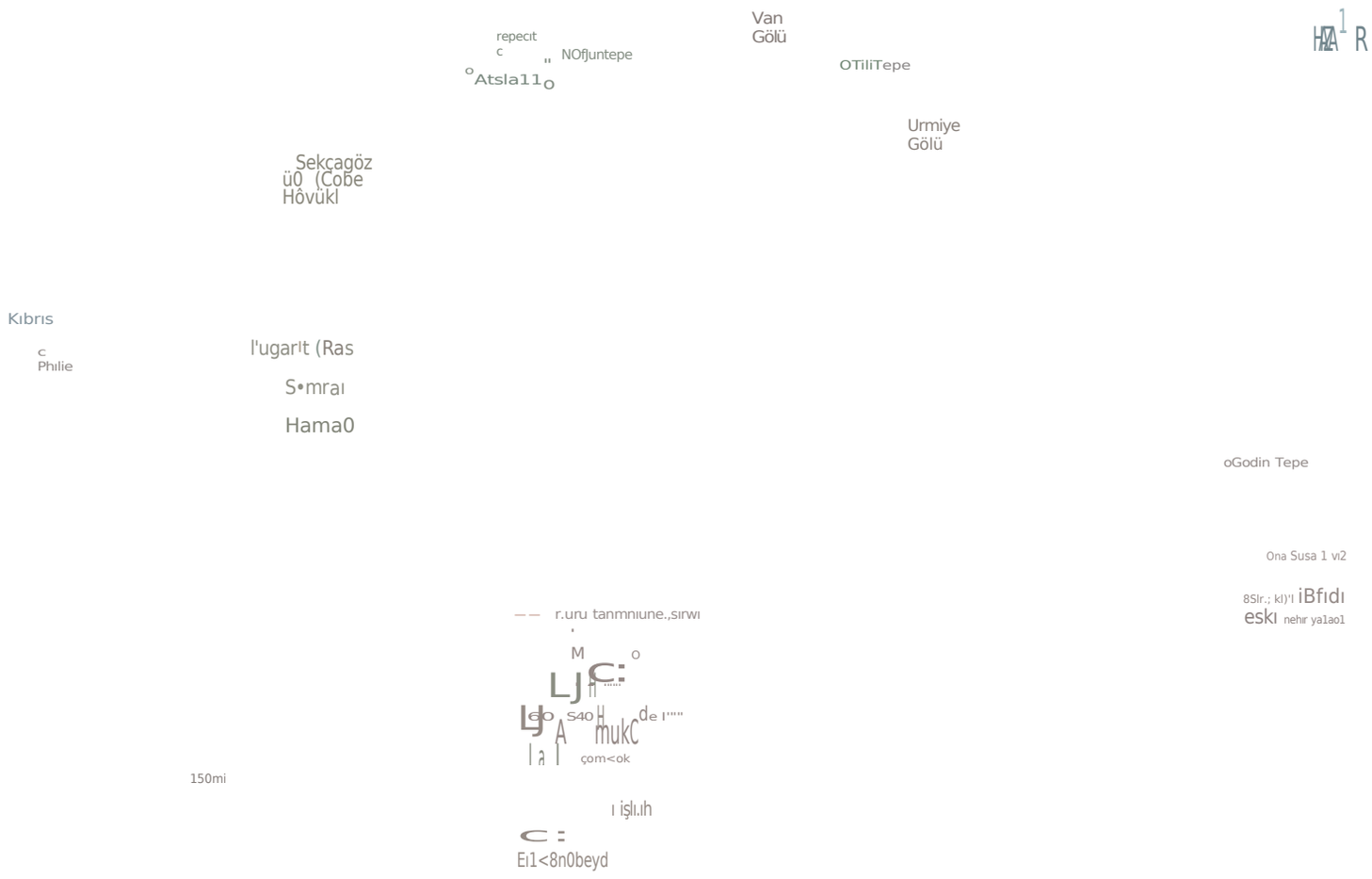

yuvarlak
Muhtemelen

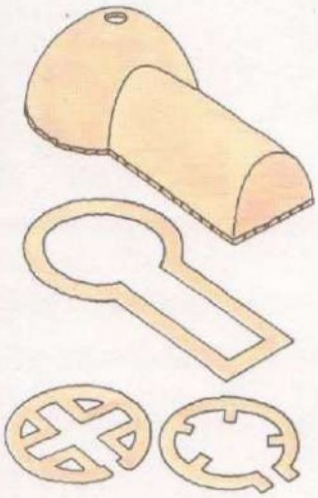

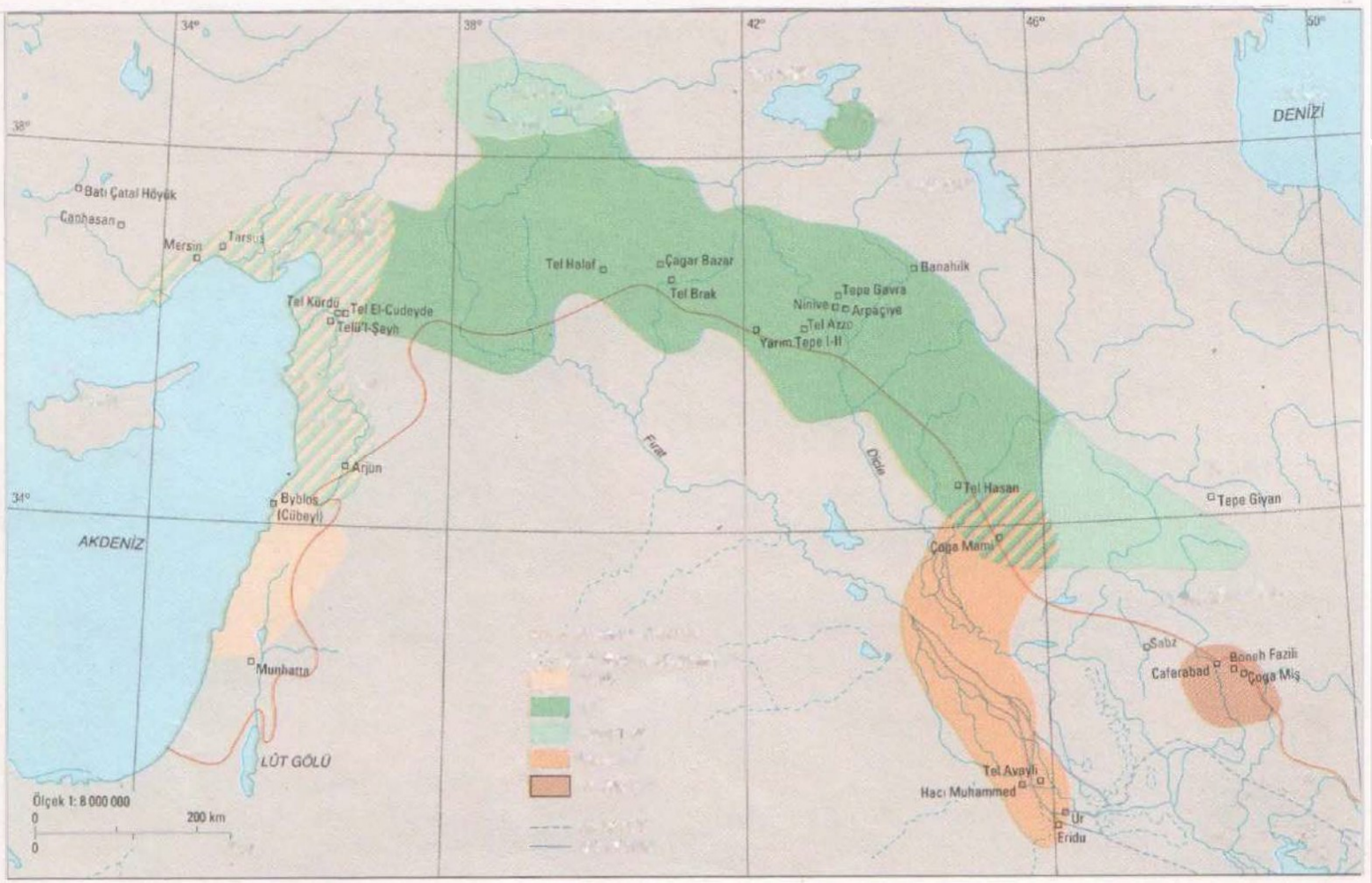

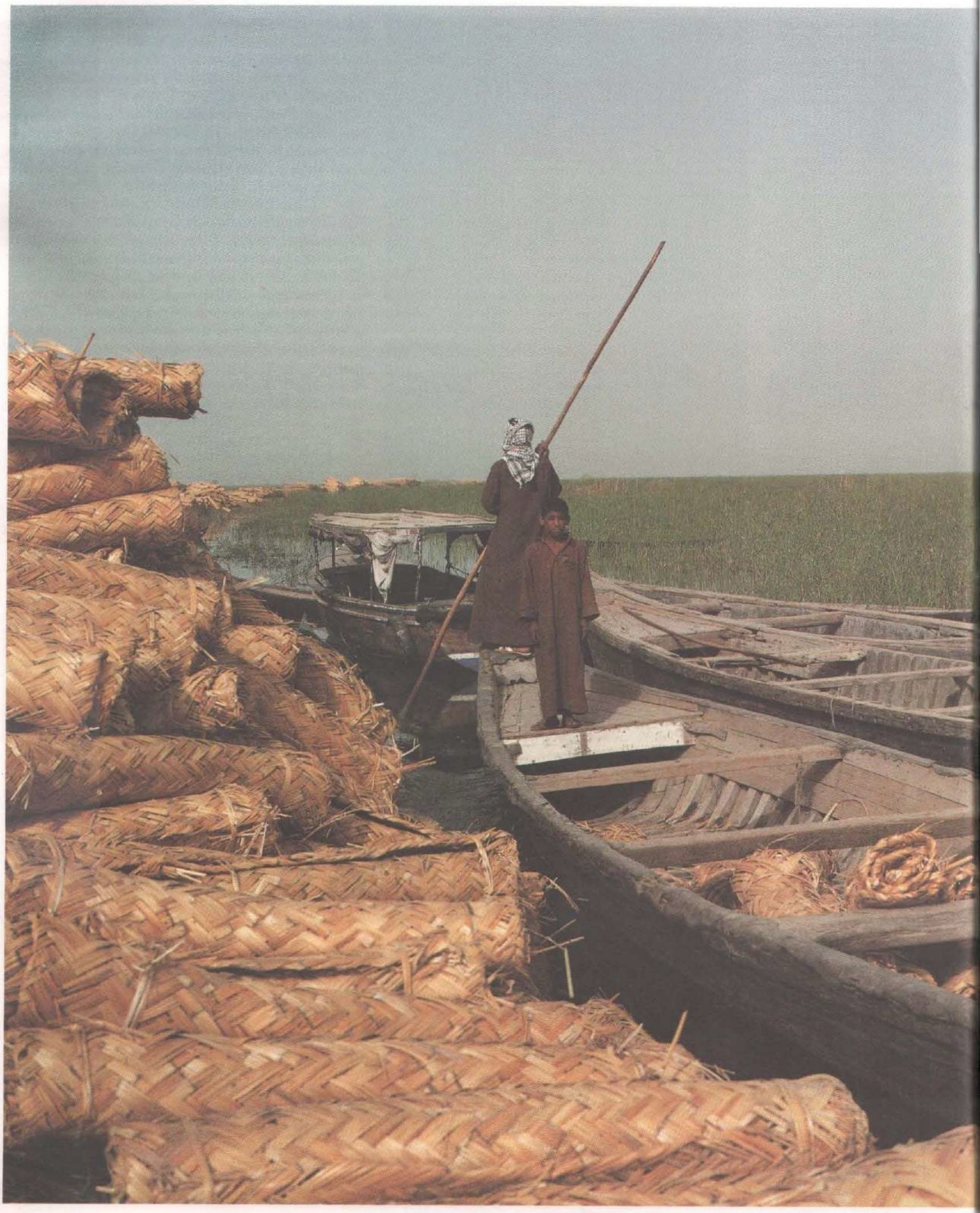

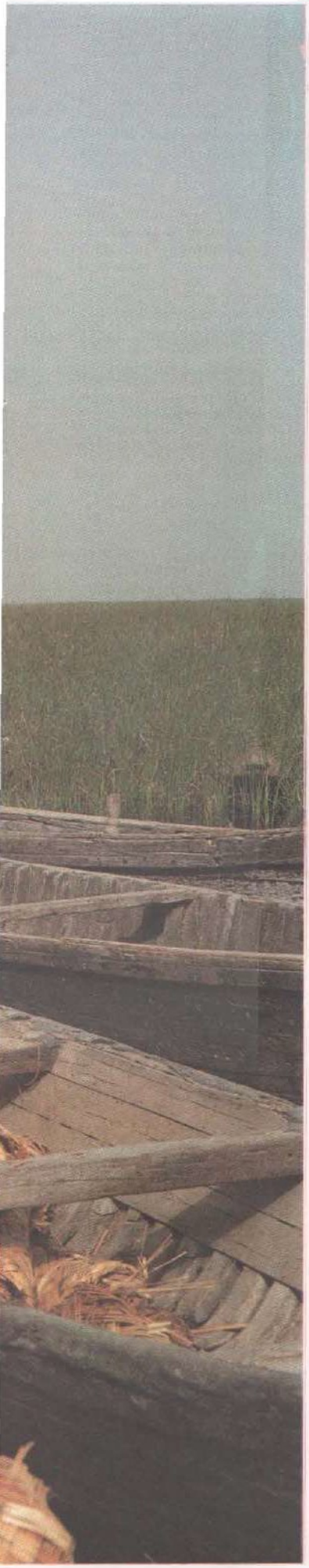

Solda altta Güncı· Irak'ın ve göl ve baraklıld:ınnda Madanlar, ya da Bataklık Araplan yaşam Bunlarla tahıl üretimine değil, balıkçılık, manda besleme ve hasır örmek için saz coplamaya dai·anır. Göllerin konumları zaman içinde değişmiş ve Islam çağuun başlarında (.MS 7 yüzyıl) kuzeyde Nippur'a kadar ulaşm€tır, ama bataklıkta yaşayıp balıkçılıkla geçni enler herhalde her zaman olmuştur. (Manda bürük olasılılcla MÖ 3. bın}olda doğudan gelmiştir.) Bugün kullanılan kanolar, Ur Kral Mezarlığı'nda bulunanlarla hemen hemen aynıdır \'e Asur lcabartmalannda (MÖ 700 dolaı•ı) görülen kamtştan sandallar bataJclıklarda h.1.13 kuJlanılmalccadır. Geleneksel kerpiç yapılannın tipilc biridir. Bundan 5.00 yıl önce Uruk dönemirun ve taş lcabartmalannda görülenlere çok benzer, rümtiyle sazdan yapılmış evler, kanı€ demetlerinden yapılmış kalın direklerle dcsrelclenir.

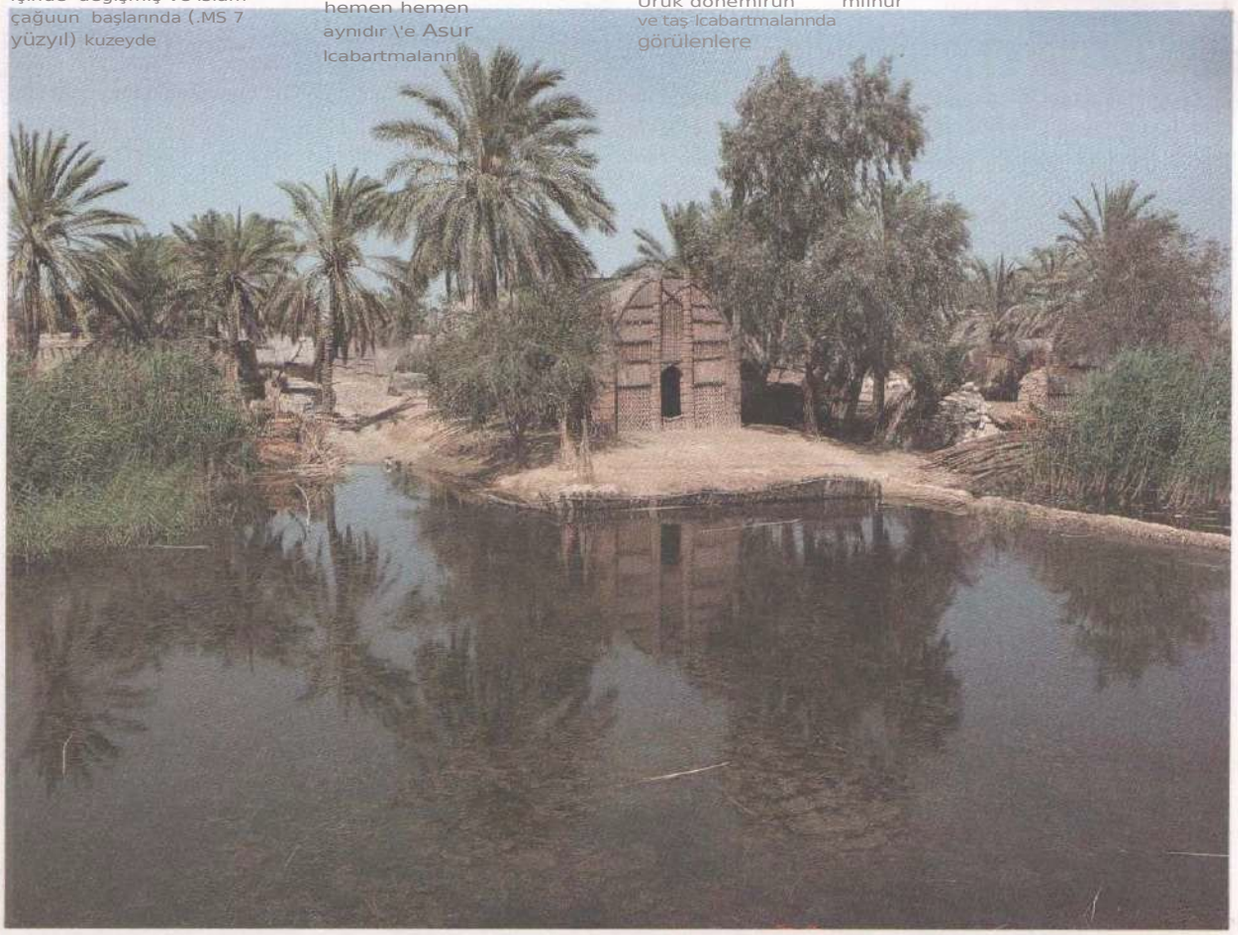

du. Gerek Yarımtepe, gerekse Arpaçiye'de birkaç örnekte görülen kafataslarıun ayrı gömülmesi, yu-varlak evler gibi daha erken dönemleri anımsatmak-tadır.

Halaf kültürünün en göze çarpan özelliği, göz-lü fırınlarda pişirilmiş zarif desenli keran1ikleridir. Çok ince ve çoğunlukla sanmsı pembe renkte bir kil kullanılmışn. Erken kaplann dış yüzeylerinde kırmızı ya da siyahla boyanmış yalın desenler vardır. Daha sonraları büyük sığ kaselerin içleri kırmızı ve siyah karmaşık geometrik desenlerle doldurulmuş, sonra üstlerinden beyazla geçilmiştir. Boyalı kaplardan ki-mi insan ya da hayvan biçiminde yapılmıştır. Halaf merkezlerinde kimi çanak çömlekte kullanılan kilin analizi, yaygın bir çanak çömlek alışverişi bulundu-ğunu göstermiştir. Olasıhkla Arpaçiye'de yapılmış kaplar, Habur üstünde Tel Brak ve Tel Halaf'ta or-taya çıkmış, Habur bölgesinden kaplara, Fırat'ın batısında rastlanmıştır.

Halaf keran1ik tarzlannda zamanla gözlenen de-ğişmelere ve yerel tarz farklarına karşın, kültür genel-de bir bütünlük gösterir. Ama Halaf insanlannın ku-ru tanın alanlanna yerleşen ayn etnik bir grup olup olmadığı, hatta Halaf bölgesinin tam sınırlan kesin bilirımemektedir. Halaf merkezlerinin dağılımı, Do-ğu Anadolu'daki kimi obsidiyen kaynaklanna ve Gü-

nt:ydoğu, Türkiye'nin bakır madenlerine oldukça yakındır. Ama Halaf merkezlerinde çok az maden bulunması, bakırın ekonomilerinde önemli bir rol oynamadığına işaret etmektedir. Bu nedenle Halaf güç ve etkinliğinin ana kaynaklanndan birinin ticaret ol-duğu görüşü büyük olasılıkla yanlıştır.

Alnncı binyılın ortasında Halaf Kültürü Güneydoğuya doğru yayılarak Obeyt kültürüyle ilişkiye geçmişti. Her ikisinin de öğelerini birleştiren bir geçiş öneminden sonra, Obeyt kültürü üstün geldi.

Obeyt dönemi

Dicle ve Fırat ırmaklarının getirdiği milden oluşan verimli ovalarda kurulu bilinen en erken Obeyt yerleşmeleri MÖ 5900 dolayına tarihlenir. Ama şimdiye dek bunlardan çok azının yeri saptanabilmiştir. 3 metre alüvyon alnnda gömülü kalan Hacı Muham-med kazı alanı, ancak ortasından Fırat'ın bir kolu geçtiği ve sonbaharda sular azaldığında gözle görü-lebildiği için keşfedilebilmişti. Erken merkezlerden kimi daha geçlerin kalıntıları alnnda bulunmuşnır.

Güney Mezopotamya'daki en erken yerleşmeler-den biri, orta Mezopotamya'daki Samarra kültürüy-le ilişkileri olan Tel Avayli'dir (Fransız araştırmacı-larca Telü'l-Kueili olarak yazılır). 200 metrekarenin üstünde bir alanı kapsayan büyük bir yapıdaki oda-

l;ı.nn boyut ve biçimleri, Telü'l-Savvan'da erken tabakalarda bulunanları andırmaktadır. Üstelik, yapıda Samarra merkezlerinde görülen parmak baskılı, lcalıpta dökülmüş uzun kerpiçler kullanılmıştı. Avay-Li'deki diğer bir yapının temelleri, birbirini dik açıda keserek 60 santimlik küçük kareler oluşturan duvar-lardan oluşuyordu. Bunun üstüne hasır bir taban yerleştirilmişti. Bu yapının bir tahıl ambarı olduğu
\'e tahılı toprağın neminden korumayı amaçladığı sanılmaktadır.

Aşağı Mezopotamya'da kazılan en erken merkez Avayli'dir, ama alü..yal milin altında gömülü daha erken merkezlerin de bulunduğu kuşkusuzdur. Irmakların beklenmedik ve zararlı taşkınlarına karşın, bol sulu ırmak vadileri zengin bir yaban yaşamına ve doğal bitki örtüsüne olanak sağlıyordu. Bugün ırmak ağızları yakınlarında, gelgit olaylarıyla sulanan hurmalıkların bulunduğu alanlarda bir zamanlar hurmaların yabanıl ataları yetişirdi. Irmak sulannrn taşıp bataklık ve göllere yayıldığı yerlerde bol balık olma-lıydı. Günümüzün Bataklık Arapları gibi belki bu bölgelerin eski halkı da kuru balık ve bataklık sazla-rından örülmüş hasır ihraç ederdi. Güney Irak avcı-toplayıcı ve balıkçılar ve sürülerini ilkbaharda bozkır-da otlatıp hava ısınınca ırmak yakınlarına süren ço-banlar için her zaman elverişli bir bölge olmuştur.

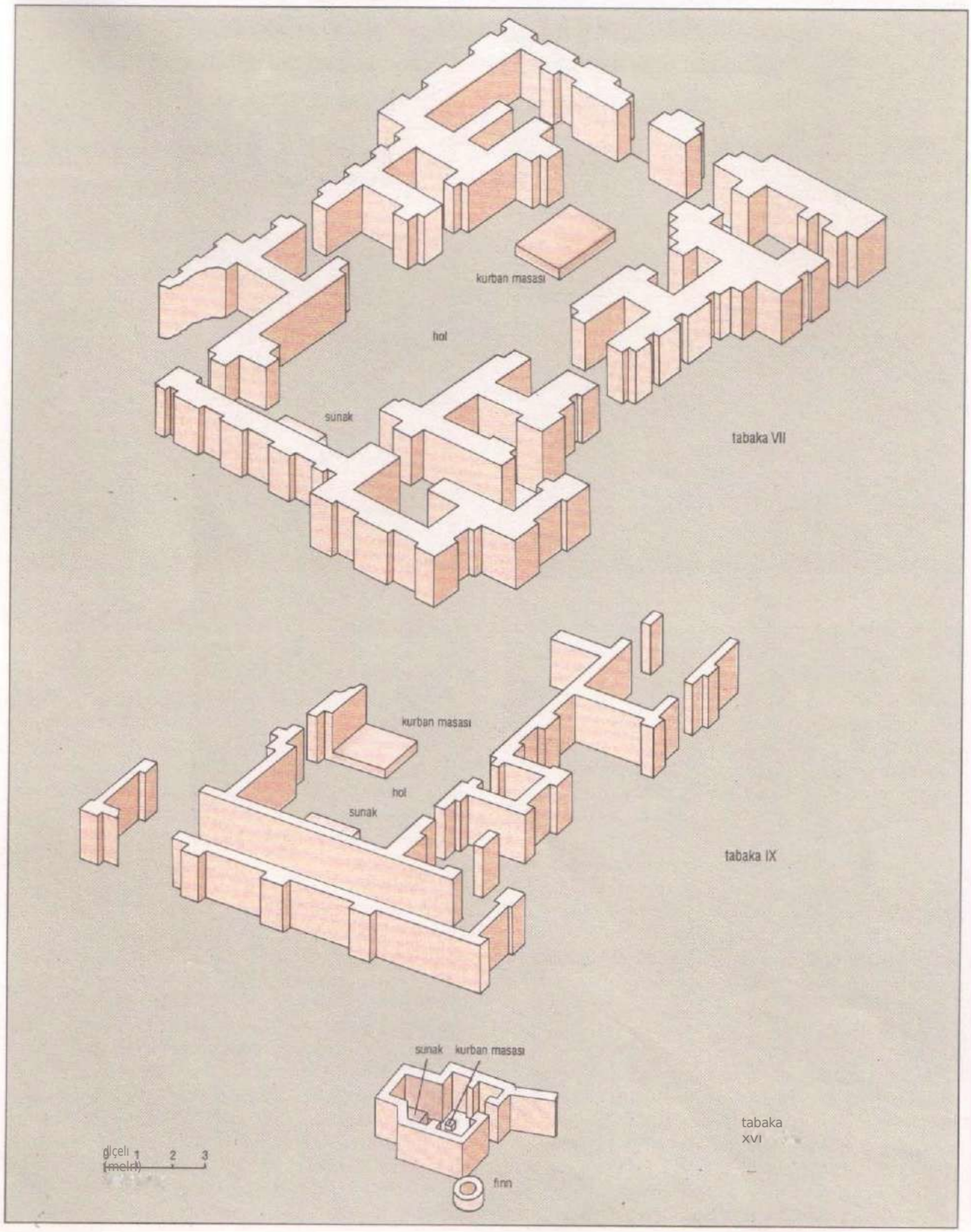

Sn/ Eridu'da Cr-Kammu ziggurat'ının yanında i kuılarda, Obqı döneminden kalına bir (i�CLisc inşa edilm� yapılar di11\ c i ortaya çık.ırılmışnr. Obeyt 1 cvrc�ine ait en erken bina tek odalı küçük bir yapıydı XVI rab.t ada bu, bir niş ve iki platfonn eklenerek yeniden rapılnıiştı Obc:yt dönemin 3. \C 4. evrelerinden başlayarak geç taba alar (XI-VI) aynnalı ni\ \C payandaları olan 'c tapına olduğu açıkça görülen yapılJr içeriyorlardı. Yapılarda, uzun hir holden her iki)'ana odalar açılan (İ\" pı rçalı plan izlenmişti.
İçlerinde, daha sonraki .\lcıopoCJmya tapınaklannın \tandan donanımı olan kurban ma\Jla.n ,.c tann heykeli va da an1blcmi için sunaklar bulunuyordu.

kapsamı

Obeyt kültürleri

Halaf kültürünün

yıldan

döneminde

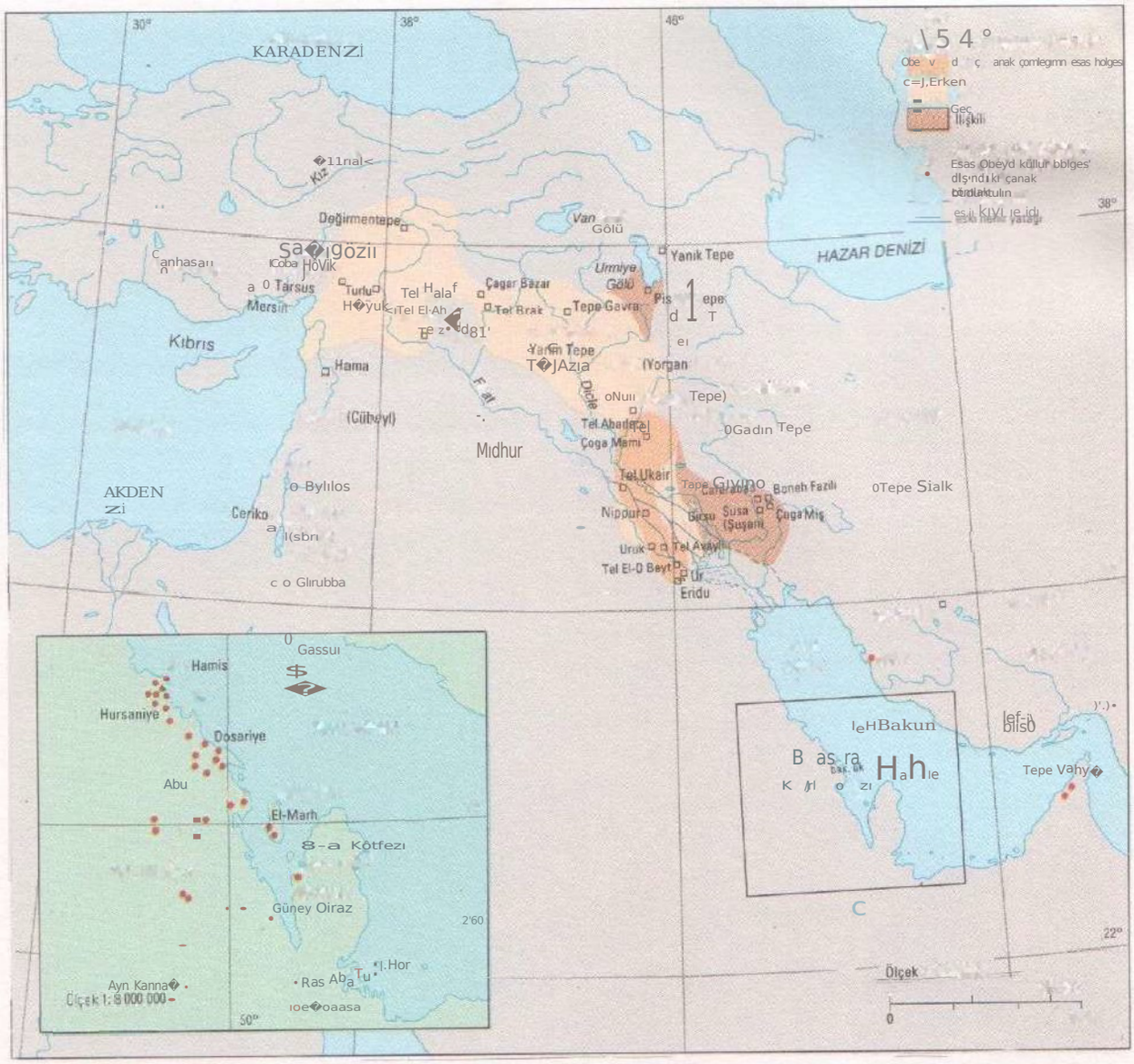

Ama kanal yapınu ve sulu tarım, yerleşme örüntüsü-nü tümüyle değiştirdi.

Tel Avayli'de en erken tabakalardaki keramiklerle, daha geç tarihli Obeyd çanak çömleği arasında da bağlantılar vardır. Hatta Fransız arkeologları Avay-li'nin erken tabakalarına Obeyt O adı vermişlerdir. Obeyt döneminin özgün koyu renk boya bezemeli açık renk çanak çömleğine Mezopotamya'nın her köşesinde rastlanmıştır. Bunlar güneyde, daha sonra Sümer ülkesi olan bölgeden başlayarak, kuzeye ve batıya yayılnuşlardır. Eridu kazılarında Obeyt döne-minin bütün sıra düzeni ortaya çıkarılmıştır.

Eridu

Eridu şimdi Fırat Irmağı'run güneyindeki çölde bu-lunur, ama antik zamanlarda ırmağın bir kolu alanın yanından akardı. Su Tanrısı Enki tapınmasında önemli bir dinsel merkez durwnuna gelen Eridu, Babil Destanı'na göre yaratılan ilk kentti:

"Bir kamış
bitmemiş, Bir

v yapılmamış,
Bir kent
yapılmanuşa, Tüm
karalar denizdi,
Sonra Eridu
yapıldı."

Eridu'nun çok eskiye dayandığına ilişkin Babil inancı sağlam temellere dayanır. Eridu'da ziggurat ya da kule tapınağının yanında açılan derinlık sondajında, Obeyt dönemine ait 14 metre kalınlığında bir taba-kalaşmanın varlığı ortaya çıkarılmıştır. Son Obeyt ta-bakası (VL tabaka) daha geç Mezopotamya tapınak-larına benzeyen plan nedeniyle bir tapınak olduğu, bunun altında bulunan daha eski yapıların kalıntıları, farklı keramikleriyle birbirinden ayırdedilebilen Obeyt 'den Obeyt 4'e kadar dört evreye bölün-müştür.

Eridu'da keşfedilen en eski yapı, Obeyt 1 evresin-den 2.8 metrekarelik küçük bir odaydı. Bir üst taba-kadaki yapıda derin bir girinti içinde bir podyum, odanın ortasında da üstünde yanık izleri olan bir di-ğer podyum bulunuyordu. Su arik ve kurban masaları daha geç Mezopotamya tapınakl standart eşya-ları olduğundan, yapının bir tapınak olduğu kanısına varılmıştır. Burada bulunan ve Eridu çömlekleri de-nilen koyu renk bezemeli keramiklere, tümü Eridu, Ur ve Uruk çevresindeki bölgede olmak üzere yal-nızca on merkezde rastlanmıştır. Ama Güney Irak'taki yoğun mil birikimi dikkate alınırsa, bu geleneğin yalnızca bu alanla sınırlı olduğu sonucunu çıkaramayız.

Obeyt 2 evresinin belirgin özelliği, kap yüzeyi boyanırken bezekli kısımların boş bırakılarak Hacı Muhammed çanak çömleğinin yap a başlanması-dır. Bu merkezler kuzeyde en azından Nippur dolay-

Tell Madhhur

Tel Madhhur kazılan çağdaş gelişmelerin (bu durumda Diyala Irmağı'nda bir baraj yapımının) tehdit ettiği alanlan incelemek için girişilen projelerden biri olan Hamrin Barajı Kurtarma Projesi'nin bir parçasını oluşturmuştur. Burası Hanedanlar ve İslam dönemlerinde de yerleşmelere sahne olmakla birlikte, kalıntılann çoğu Geç Obcyt dönemine aittir. Höyüğün merkezindeki büyük evin duvarlarının 2 metreyi aşan bölümü ha.la ayaktaydı. Ev yanmış ve daha değerli eşyalar alınıp götürülmüş, ama çanak çömlek gibi günlük ev araçlan yıkıntıların arasında bırakılmıştı. Yapıda uzun bir holün iki yanına daha küçük odalar dizilmişti. Plan yüzeysel olarak Eridu ve Gavra Tepcsi'ndeki tapınakları andırmaktadır. Ama yapının içinde bulunanlar bunun bir konut olduğunu kesinlikle kanıtlamıştır. Evin olağanüstü korunmuş bir durumda olmasının nedeni, yangından sonra bilinçli olarak yerle bir edilmesiydi.

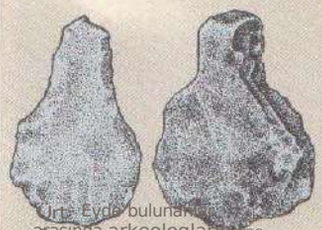

Ürt. Eyde bulunanlar arasında arkeologların taş çapa diye adlandırdığı yontma taş aletler vardır. Zift ve iple bir tutrurulan bu aletler, belki de ekimden önce toprağı kazmak için kullanılıyordu.

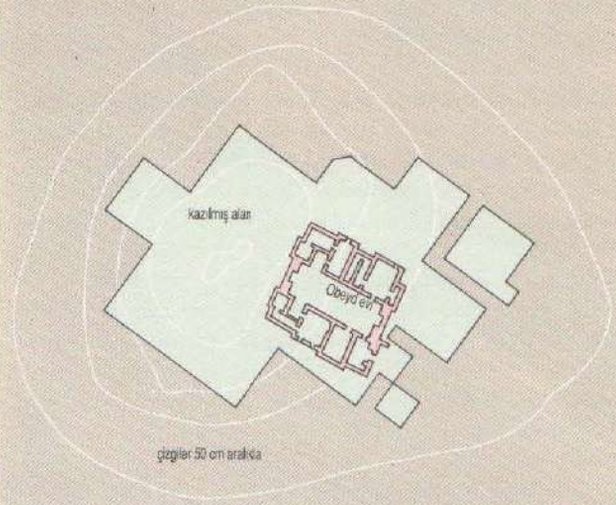

Solda çapı yaklaşık 90 Atarayı. ObeVt zamanlarından bu vana -adinin bu kı:.sıniinde biriken kalın nıil katmanları nedeniyle 6.5 mccrelik arkeolojik kalınolann çoğu çevre düzlüklerinden dıha alçak bir dü ydcydi. Merkez Obeyt döneminde, gene Hamrin Barajı Kurtarma Projesi'nin bir parçası olamk kazılan Tel J\badc gibi yaklaşık on ilci evlik bir köydü.

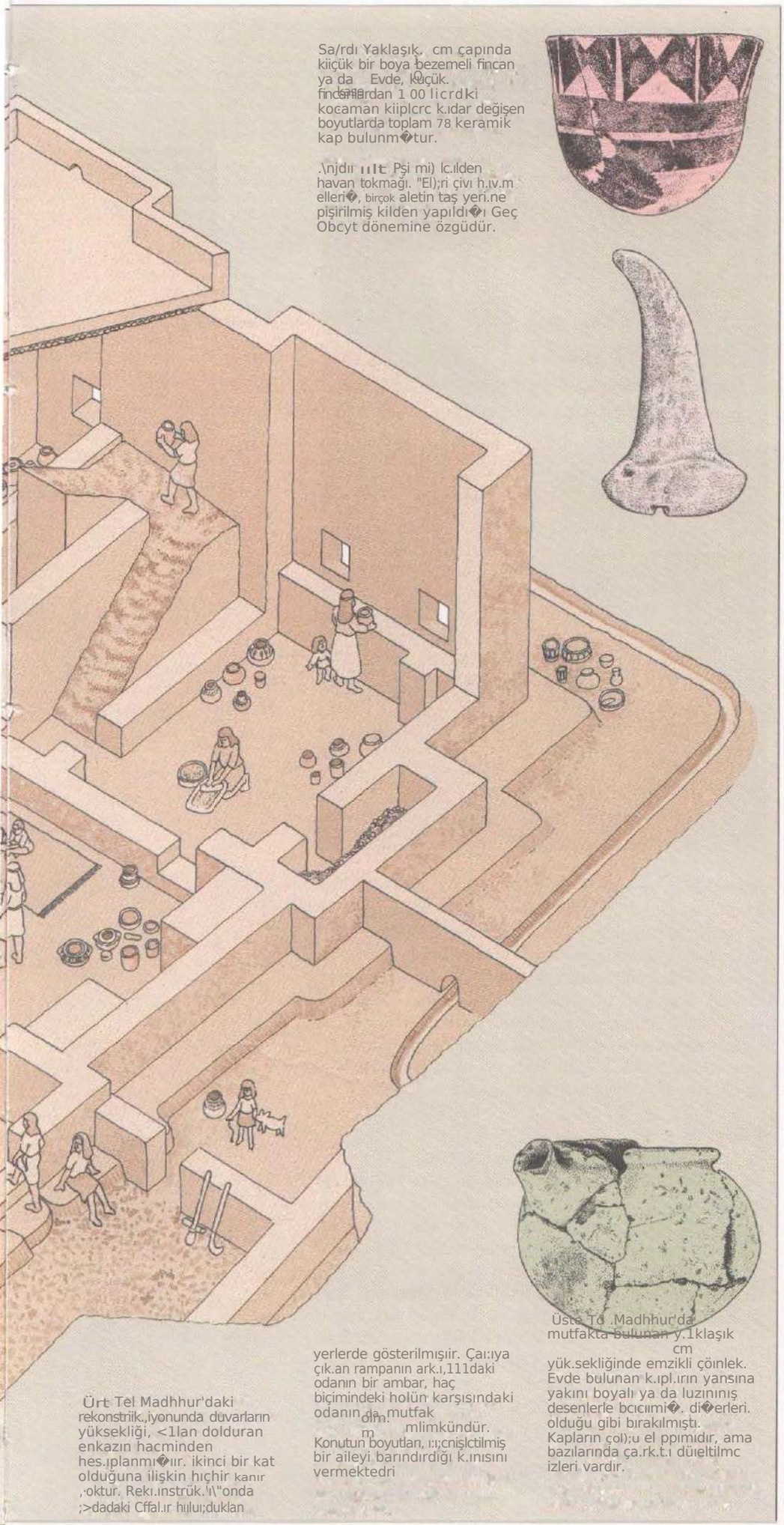

Ürt Tel Madhhur'daki rekonstriik.,iyonunda duvarların yüksekliği, <1lan dolduran enkazın hacminden hes.ıplanmı•ıır. ikinci bir kat olduğuna ilişkin hıçhir kanıt ,·oktur. Rekı.instrük.lı\"onda ;>dadaki Cffal.ır hıılu ı;duklan yerlerde gösterilmışiir. Çaı:ıya çık.an rampanın ark.ı,111daki odanın bir ambar, haç biçimindeki holün karşısındaki odanın da mutfak olduğu ilişkin hıçhir kanıt yoktur. Rekı.instrük.lı\"onda ;>dadaki Cffal.ır hıılu ı;duklan yerlerde gösterilmışiir. Çaı:ıya çık.an rampanın ark.ı,111daki odanın bir ambar, haç biçimindeki holün karşısındaki odanın da mutfak olduğu ilişkin hıçhir kanıt yoktur. Konutun boyutları, ı:ı;cnişlctilmiş bir aileyi barındırdığı k.ınısını vermektedri

Sa/rdı Yaklaşık. cm çapında kiiçük bir boya bezemeli fincan ya da Evde, küçük. fincanlardan 1 00 licrdki kocaman kiiplcrc k.ıdar değişen boyutlarda toplam 78 keramik kap bulunm•tur.

.\njdıı ıılt Pşi mi) lc.ılden havan tokmağı. "El);ri çivı h.ıv.m elleri•, birçok aletin taş yeri.ne pişirilmiş kilden yapıldı•ı Geç Obcyt dönemine özgüdür.

Üstte Td .Madhhur'da mutfakta bulunan y.1klaşık cm yük.sekliğinde emzikli çöınlek. Evde bulunan k.ıpl.ırın yanına yakını boyalı ya da luzınınış desenlerle bcıcıimi•. di•erleri. olduğu gibi bırakılmıştı. Kapların çol);u el ppımıdır, ama bazılarında ça.rk.t.ı düıeltilmc izleri vardır.

lanna, hatta belki Hamrin Havzası 'na kadar uzanı-yordu. Hacı Muhammed tarzı keramik Obeyt 3 ev-resinde de sürdüğünden, bunun varlığı Obeyt 2 merkezleri için kesin kanıt oluşturmaz. Doğuda, İran ovalarındaki çağdaş merkezlerde Hacı Muham-med tarzına benzer çanak çömlek bulunması, belki de gelişmiş kültürlerinin Sarnarra döneminin sonun-dan başlayarak doğunun köyleri üstündeki etkinliği-ni yansıtmaktadır.

Obeyt 3 ve 4 evreleriyle birlikte yeni, basit bir resim tarzıyla bezenmiş keramik.ler ortaya çıktı. Ku-zey Mezopotamya'da Halaf çanak çömleğinin yeri-ni bunlar aldı. Doğudaki dağlarda Obeyt tarzını andırart keramiklcr yapılırdı; Kuzistan'daki Orta Susiana keramikleri de aynı geleneğe girer. Daha güneyde, Suudi Arabisran'ın doğusunda kırk, Bah-reyn'de iki, Katar'da beş, hatta Birleşik Arab Emir-likleri gibi uzak bir bölgede de iki alanda Obeyt ke-ramikleri (Obeyt 3 ve daha sonra) bulunmuştur. Bu sayılanlar, halkın başlıca balıkçılık ve toplayıcı-lık.la geçindiği küçük merkezlerdir. Buralarda bulu-nan çanak çömleklerde kullanılan kilin analizinden, bunun Ur ve Eridu'da kullanılana benzediği anla-şılmıştır. Bu nedenle, kaplar büyük olasılıkla ithal edilmişti.

Obeyt tapınakları

Eridu'daki Obeyt 4 dönemi tapınakları yaklaşık bir metre yüksekliğinde platformlar üstüne kurulmuş-tu. Yüzyıllar boyunca bu platformlar büyüyerek, en ünlü örneği Babil Kulesi olan zigguratlara dönüş-tüler.

Tapınağın merkez odasının güneybatısında bir sunak, kuzeydoğu ucunda da bağımsız bir pod-yum vardı. Eridu'aki en geç iki tapınakta bu pod-yumun üstünde kül ve balık kılçıkları bulunmuş-tur. Eridu su tanrısı Enki'nin yurdu olduğundan, bunların sunu kalıntıları olduğu düşünülebilir. Bu törenlerin tam olarak ne içerdiği bilinmemektedir. Büyük olasılıkla, şarkı ve müzik eşliğinde bir tür dua ediliyordu. Obeyt tapınaklarının topluluğun ileri gelenleri için törensel şölenlerde kullanıldığı öne sürülmüştür, ama bunu destekleyecek pek ka-nıt yoktur. Dinsel yapıların görüldüğü tek merkez Eridu değildir. Geç Obeyt döneminde Uruk'ta da benzer bir tapınak vardı; kuzey Irak'ta Tepe Gavra halkı da üç tapınaktan oluşan bir kompleks inşa et-mişti.

Tepe Gavra'da yerleşim Halaf dönemine değin uzanır. Obeyt dönemine ait altı tabaka ortaya çıkarıl-mıştır. Bunların her biri önce tapınak sanılan, ama büyük olasılıkla sıradan köy evleri olan yapılar içer-mektedir. Ama XIII. tabakada alanın kullanımı de-ğişmiş ve özenle planlanmış bir tapınak kompleksi inşa edilmiştir. Üç tapınak binasının birbirine yakın yerleştirilmesi ve hepsinin aynı zamanda kullanılması bu insanlann bir tanrılar

panteonuna tapındıkları iz-lenimini vermektedir. Kuzey Tapınağı'nda bir kuyu-da bulunan çok sayıda mühür baskılı kil parçası, muhtemelen mülkiyet ya da ticaret işlemlerini, daha genel olarak da bürokrasinin gelişmesini simgele-mektedir. Tepe Gavra'da bir üst tabakada konutlara dönülmesinden, tapınak binasımn yerel halka yaban-cı inançlan zorla dayatan yabancı bir güce işaret etti-ği düşünebilir. Ama bu belki de eldeki kanıtlara aşın anlan1 yüklemek olmaktadır.

Obeyt evleri

Eridu, Uruk ,.e Gana'daki tüm Obeyt tapınak.lan benzer bir plan ızlerler. Bu düzenleme uzun bir merkez salon, ran odalar ve payandalı ve girintili cepheler içerir. Ortada bir hal ve yanlarda iki dizi odadan oluşan düzenlemeye üç bölümlü plan denir. Daha geç dönem tapınakları genel olarak bu planı izlemişlerdir. Kuzey Mezopotamya'da bir dizi Obeyt 3 ve 4 merkezinde konutlar da çoğunlukla üç bö-lümlü plana uyarlar. Daha erkan Obeyt dönemlerinin kan iki deki evlerin düzeni bilinmemektedir.

Hamrin Barajı Kurtarma Projesi sırasında Irak'ın doğusunda Teli Madhur'da Obeyt 4 döneminden kalma iyi korunmuş üç bölümlü bir yapı bulundu.

Yangın geçinniş olan bu yapıya enkaz doldurulmuştu ve duvarlarının yüksekliği kimi yerlerde 2 metreye de-ğin korunmuşnı. Kapı \'e pencerelerden bazıları da sağlam kalmıştı. Odalar, öğütme taşlan, öğütmede kullanılmak için pişiniş kilden yapılmış ha\'an elleri, taş çapalar, ağırşaklar ve depolama, pişirme, yeme ve içme amacıyla kullanılan sayısız keraınik kap, kısaca günlük yaşamda gerekli tüm araçları içeriyordu.

Tel Abade ve Kheit Kasım'da ortaya çıkarılan Obeyt 3 döneminden üç bölümlü evler ise daha özenli yapılmıştır. Hol, Madhur'daki evde olduğu gibi dikdörtgen değil haç biçimindedir, ama iki burada holün yanında haç biçiminde daha küçük iki oda bulunmaktadır. Abade'de sekiz ya da dokuz adet üç bölümlü ev yerleşme alanı içine oldukça gelişigüzel serpilınişti. Diğerlerinden daha büyük olan bir evin köy başkanına ait olması olasıdır. Ev üç ayn paralel üç bölümlü birimden oluşuyordu. Cephesi payanda-lıydı ve bir çevre duvarıyla kısmen komnmuştu. Kö-)Ün ortak ambarı işle\ini gören diğer bir yapının dü-zenlemesi farklıydı. Kuzey lrak'ta Tepe Gavra ve Te-lü'l-Talatat'dan da bilinen üç bölümlü Obeyt yapıla-rına, kısa bir süre önce Türkiye'nin güneyindeki bir merkezde, çanak çömleği Obeyt'le bağlantılı olan Değirmentepe'de rastlanmıştır.

Yaklaşık 200 metrekarelik bir alanı kapsayan \'e muhtemelen yirıni kişi dolayında geniş bir aileyi ba-rındırabilecek Obeyt evleri oldukça büyüktü. Üç bö-li.imlü plan (ya da Abade ve Kheit Kasım'ın üçlü üç bölümlü plan) bir biçimde dönemin toplumsal yapı-sını yansıayor olmalıdır. Evlerin bir tarafının erkekle-rin, diğerinde kadınların yaşadığı, bunların merkez olarak bir araya geldikleri öne sürülmüştür, ama bu bir varsayımdan öteye gitmemektedir.

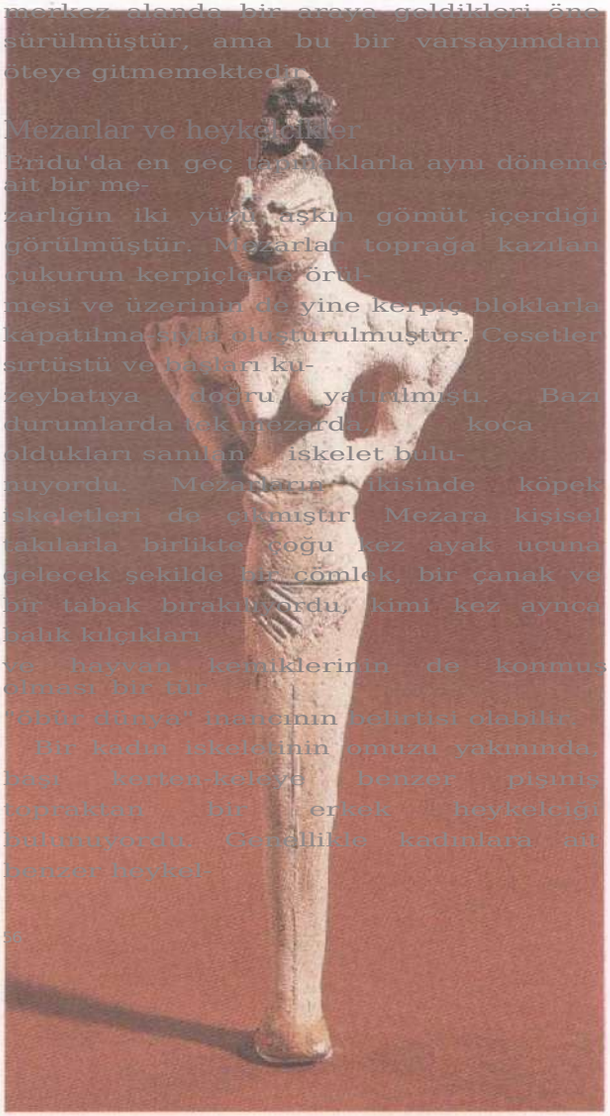

Mezarlar ve heykelcikler

Eridu'da en geç tapınaklarla aynı döneme ait bir me-zarlığın iki yüzü aşkın gömüt içerdiği görülmüştür. Mezarlar toprağa kazılan çukurun kerpiçlerle örül-mesi ve üzerinin de yine kerpiç bloklarla kapatılma-sıyla oluşturulmuştur. Cesetler sırtüstü ve başları ku-zeybatıya doğru yatırılmıştı. Bazı durumlarda tek mezarda koca oldukları sanılan iskelet bulu-nuyordu. Mezarların birkisinde köpek iskeletleri de çıkmıştır. Mezara kişisel takılarla birlikte çoğu kez ayak ucuna gelecek şekilde bir çömlek, bir çanak ve bir tabak bırakılıyordu, ikimi kez ayrıca balık kılçıkları ve hayvan kemiklerinin de konmuş olması bir tür "öbür dünya" inancının belirtisi olabilir.

Bir kadın iskeletinin omuzu yakınında, başı kerten keleye benzer pişmiş topraktan bir erkek heykelciği bulunuyordu. Canallide kadınlara ait benzer heykel-cikler Eridu ve lJr'da da buJunmuştur. Bunlar Çoga Mami ve Songor A gibi merkezlerde bulunan Samar-ra tipinin geliştirilmiş biçimleridir. Mezarlarda gömü-lü eşyalarda büyük nicelik ve nitelik farkları görülme mesi, gömülenler arasında toplumsal konum ya da varsıllık açısından büyük ayrımlar olmadığı izlenimini vermektedir. Ama, pişmiş toprak kaplar içinde evlerin tabanı altına gömüldükleri diğer merkezlerden bili-nen küçük çocuklar gibi, egemen seçkinlerin de

stilizasyon daha

baş-ka bir yere gömülmüş olmaları mümkündür.

Obeyt'in sonu

Giderek ortadan kaybolan boya bezemeli Obeyt çanak çömleğinin yerini gri ve kırrmzı cilalı keramikler aldı. Genel olarak bu Obeyt'in sonuna ve Uruk döneminin başlangıcına işaret eder, ama geçişin tarihi kesin değildir. Radyokarbon kanıtlara göre MÖ 4300 dola-yında gerçekleşmiş olması mümkündür. Obeyt 1-.i.iltü-rü yaklaşık 1500 yıl sürmüş, etkileri Akdeniz'den Bas-ra Körfezi'ne, hatta platosu'na kadar uzanmıştı.

Bu kadar uzun süren ve böylesine yaygınlaşan bir kül-türün tekdüze olmaması, gerek bölgesel olarak gerekse zaman içinde değişik tarzlar göstennesi kaçınılmaz-dı. Bir keramik tarzını bir halkla özdeşleştirmek güç olsa da, pişmiş kilden alet kullanımı ya da Obeyt dö-neminin özgün üç parçalı min1arlığı gibi diğer maddi özellikleri, gerçekten de ortak bir kültürel gele-nekten söz edilebilmesine olanak sağlamaktadır.

Solda

imi
m

Ur·dan döneminin sonuna tarihlenen pişmiş kilden heykelciği. Obeyt hcykdciklerinin, Çoga M.ımi'dc de örnekleri görülen, stiliıc "' sürüngeni andıran ba◆lan vardır, bu nedenle de çoğu kez "kertenkele başlı" diye tanımlanırlar. Ama burada büyük olasılıkla, geç M1'ır tannlan gibi in'>an gö,·dcli, har·an b:l§lı bilqki yaratıklar değli, ins.ın betimleme amacını güduvordu. s.ıncim yuksddiğindcki figürün omuzlarına ppıştınlmış küçük topakçıklann, süs niıcligindcki y.ıra izlerini smi gelemesi ol.ısıdır. Diğer heykelciklerde görulcıı havalı süsler ise belki de dövme iş.ı◆ctlcridir.

15

İran

kültür

AYRIM İ IZİ

IZENTLE R

IZENTLERDE PATLAMA (Mö 4000 - 3000)

Kentlerin kökeni

MÖ dördüncü binyılda güney Mezopatamya'da, Obeyt dömenimin başarılarıyla uyarılmış olabilecek beklentileri de aşan çarpıcı değişiklikler meydana geldi. Uruk ve Cemdet Nasr dönemlerinde ortaya çıkan bu yeniliklere kentsel devrim adı verilmiştir. Tarımın başlaması gibi kentleşme de insanlığın iler-lemesinde yaşamsal bir adımdı. Bu aşamanın önce-likle, kentlerin gelişmesini ve çoğunlukla geçimi ta-rıma bağlı olmayan çok sayıda insanın küçük alan-larda yaşadığı bir topluma geçişi içerdiği açıktır. Ama arkeolog Gordon Childe'e (1 892-1957) göre bu kentsel devrimin özelliklerinden yalnızca biriydi. Ayrıca, akrabalık bağlarına dayanan bir toplumun yerini, bölgesel temelde siyasi olarak örı?ütlenmiş bir diğerinin alması da söz konusuydu. Ustelik bu toplum sınıflara bölünmüştü ve zorla alınan haraç
ve vergilerle servet birikimi sağlayan ve anıtsal kamu binaları yapuran dini, askeri ve siyasi bir seçkinler grubunca yönetiliyordu. Ke ntsel gelişmenin bir di-ğer özelliği mesleklerinde tam gün çalışan sanatkar-ların ortaya çıkmasıydı. Öte yandan bu da uzun me-safeli ticaretin gelişmesine yardımcı oldu. Yazının icadı, doğal ve teorik bilimlerin başlaması ve temsili sanann ortaya çıkması da kent devriminin ayrılmaz öğelcridir. Gerçekten de dördüncü binyılın sonları-na doğnı güney Mezopotamya kentlerinde bu özel-liklerin tümü şu ya da bu ölçüde bulunuyordu.

Bu değişimlerden bazılarının diğerlerine bağımlı olduğu açıktır. Örneğin kamu binaları yapımı, bu işi gerçekleştirmeye yeterli kaynaklara sahip merkezi bir otoritenin varlığını kanıtlar. Kent devriminin te-melinde, kentlerin olusmasından çok, toplumun ni-teliğinde nüfusta daha büyük politik ve ekonomik gruplaşmaları teşvik eden bir değişme olduğu öne sürülebilir. Bu nedenle kimi arkeologlar "kentlerin büyümesi" yerine "devlet oluşumu"ndan söz eder-ler. Bu görüş, kentle onun varlığı için gerekli eko-nomik temeli oluşturan köyün karşılıklı bağımlılığı-nı vurgulamaktadır.

Güney Mezopotamya'daki yerleşmeler

Eriha ve Çatalhöyük gibi Mezopotamya dışındaki bazı erken yerleşmelerde de kimi kentsel özellikler bulunmasına karşın, kent yaşamının gelişmesinde Güney Mezopotamya'nın önemi hakkında genel görüş birliği vardır. Köyden kente geçişin dönüm noktası, radyokarbon tarihlemelere göre 700 ile 1 000 yıl sürmesi olası (yaklaşık MÖ 4300-3450)

Erken ve Orta Uruk dönemlerine rastlar. Ne kazık
i bu döneme ilişkin arkeolojik kazılarla belgelenmiş bilgiler azdır. Bir ören yerinin yüzeyindeki keramik parçalarmı inceleyerek belirli bir döneme ait yerleş-me merkezlerinin saptanması ve yerleşme dokusu-nun yeniden canlandırılmasına olanak sağlayan arke-olojik yüzey araşnrmalarıyla kimi bilgiler elde edile-bilmektedir. Ama yüzey araştırmasının sonuçlarının de-ğerlendirilmesinde bazı sorunlar

Örneğin H::ıcı Muhammed gibi alüvyal milin alanda gömülü kalmış merkezler vardır. Uzun bir zaman dilimi boyunca yerleşmeye sahne olmuş alanlarda da yüzeyde bulunan keraınik parçaları erken dönemleri yeterince yansıtmamaktadır.

Kin1i alanlarda geç tabakalar yok olmuştur. ğı Örne-
ı Çoga Mami'de Halaf dönemindeki yerleşmenin tek kanın Halaf çanak çömleği içeren bir kuyuydu. Üstelik keramiklerin zaman sıra düzenine ilişkin bil-gilerde hfila bo�luklar olduğundan, bir ören yerinin yüzeyinde bulunan parçaların çoğunu kesinlikle ta-rihlemek olanaksızdır. Çanak çömlek parçalarından bazı dönemleri tanımlamak görece daha kolaydır. Toprak üstünde çok sayıda (beveled-rim) kase bulu-nan Geç Uruk merkezlerini saptamak kolay, ama bunu izleyen Cemdet Nasr dönemi merkezlerini belirlemekse güçtür. Tek döneme ait merkezler ha-ritalar üzerinde çağdaş gibi gösterilirler, ama ger-çekte durum mutlaka böyle olmuş olmayabilir. Bu, büyük kasaba ve kentlere göre daha sık yer değiştir-miş olabilecek küçük yerleşmelerin saptanmasında sorunlar yaratmıştır. Bütün bu güçlüklere karşın za-man içinde yerleşme düzeninde meydana gelen de-

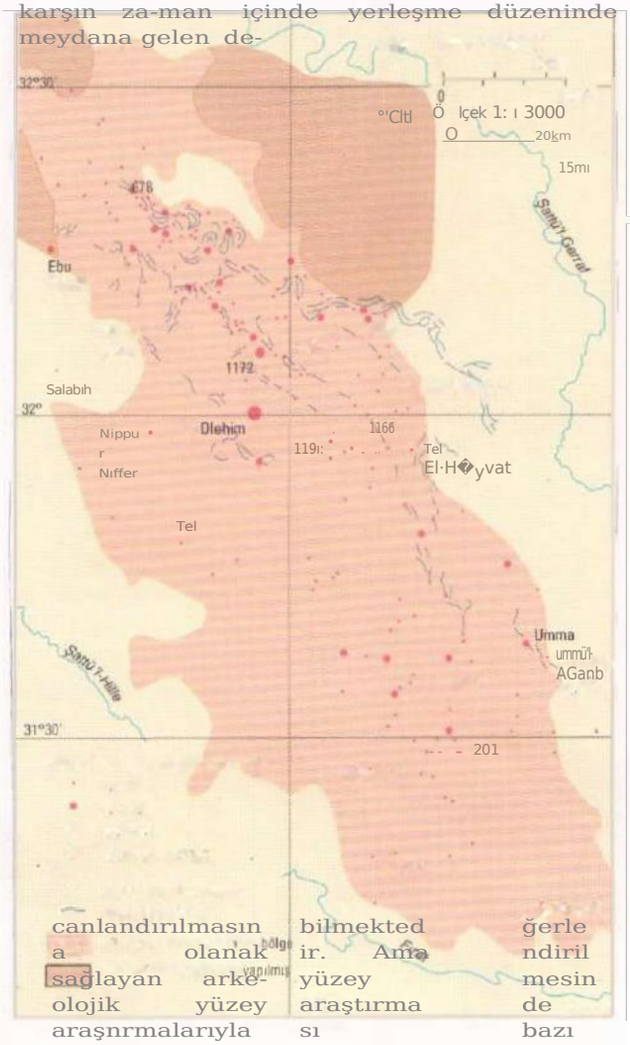

Güney Mczopotamya'da ilk kentsel yerleşme dokuları

d zlıtik en akan eski ımı.ık menderes izleri bulunan Nippur'un

y

Alüvyal kollarının

bülgc, MÖ 4. bin ıl Erken ve Orı:.t Uruk başlarında ki

düncınlcrinde yoğun <.ahne olmuştur. Geç Uruk donenunde bu kuzev merkezlerinden çoğÜ daha guneyde, yeni yerlqmekr oneşinde örıuşturuldu. Uruk kentinin .ılanı iki katına oğu bu kayıtla, doğuvaW;I MÖ ı ';(>nlı. rındaki Cemdct Nasr döneıuınde de sürdü.

Bu h nwl r Amerikalı Robert Adam,·ın vaptığ arkeolojik vuc arş.ştırmelarında elde edilen kanıtlara davanınaktad r Adam\, bölgedeki ıÜm arkeolojik merkezleri gezerek, bu merkezlerde ycrleıme olan dönemleri 'aptamasını sağl.ıyacak çanak çömlek parçalan toplad Kcramik parçalannı boyunca dağılımın dan, belirli bir dönemde o merkezin yüzcv alanını saptamak mÜmkÜn oluyordu.

Adam<. bu vöntemlc Obeyt döneminden günümüze kadar merkezlerin ve çıbrma�ı ve b�yıllar ortaya çıkmıştır.

Erken-Orta Unıkwrltşmeleri Ihe·kıar}

o '·40 4 1-200

201-400

4C hek11rdan buyuk

umak. d(lambacı

yuley ıra$ttrması yapı mış kısıtı yuıe araştırrnu•

b61ge

Tel Mısmar

Ur"k

kesmieşmemiş veıieşmr

TelAveylı

45°30'

yerleşme dokusunun naı.ıl de�şti ğini göster meyi başa nışrır

ğişikliklerin genel bir tablosunu çizmek mümkün olmuştur. İncelenen Geç Obeyt dönemi merkezleri küçüktür (1 O hektara ulaşan merkez çok azdır), dağılımları da oldukça düzenlidir. Taşkın ovalarının büyük kesimlerinde kahcı yerleşmeler bulunmadığı anlaşılmaktadır, ama göçebe çoban ve a\'Cı gruplarının bu alanları kullanmış olmaları müm kündür. Büyük Obeyt merkezlerinden kimi belki de çevre bölge için pazar merkezi ya da hac yeri olarak bir odak noktası oluşturuyordu.

dönemi

Erken ve Orta Unık dönemlerinde merkezlerin sayısmda ve boyutlarında çok büyük bir artış oldu. Bölgenin kuzeyinde Nippur yakınlarında, eski bir ırmağın menderesleri nn şimdi bile görüldüğü bir alanda nüfüs özellikle yoğundu. Bu antik ırmak yatağı yaklaşık çağdaş Fırat'ın büyüklüğündedir. Erken ve Orta Uruk zamanlarında Dicle ile Fırat'ın daha yukarıda birleştikleri, sonra bir dizi kanaJ halinde alü'')'al düzlüğü kestikleri anlaşılmaktadır. Uruk 70 hektar dolayında bir alanı kapsamakta, kuzeyde de iki 50 hektarlık ve iki 30 hektarlık merkez bulunmaktaydı. Bu dağılım dokusunun dışardan göçleri mi yansıttığı, yoksa bu dönemde yerel nüfusun doğal arrışından mı kaynaklandığı kesin değildir.

Geç Umk döneminde bu görünüm değişir. Kuzeydeki yerleşmelerin sayısı azalırken güneydekiler artar. Bu gelişme, Orta ve Geç Umk dönemleri arasında ırmak yataklarında meydana gelen ve kuzeyde yaşayanları göçe zorlayan bir değişiklikten kaynaklanmış olabilir. Geç Uruk döneminde toplam yerleşme alanı daha erken dönemden çok az büyüktü. Ama bir önceki dönemde bu alanın yüzde 60'ı Nippur bölgesindeyken, Geç Uruk döneminde yüzde 60'ı Uruk dolaylarındaydı. Uruk 100 hektara yayılan alanıyla tüm diğer merkezlerin yaklaşık iki katına çıktı.

Bunu izleyen Cemdet Nasr ,-e I. Er Hanedan dönemlerinde aynı eğilim surdu I Er Hanedan dönemine gelindiğinde Umk bölgesi, Geç Uruk döneminde işgal ettiği alanın yaklaşık iki katına, 850 hektara yayılmıştı. Bunun yarısını Uruk merkezinin kendisi oluşturuyordu. Aynı dönemde diğer büyük merkezler gelişirken, küçük köylerin sayısı nda keskin bir düşme oldu. Erken Hanedan döneminde yerleşmeler, daha önceki rastgele düzenlemeden farklı olarak, ipe dizili boncuklar gibi sır:ılanmışlardı. Bu düzenlemenin bir nedeni de giderek artan uzun mesafeli kanal kullanımı olabilir.

Nüfus ve toprak verimi tahminlerine dayanarak, Umk döneminde, Uruk halkının beslenmesine gerekli tarımsal alanın yaklaşık 6 kilometre yarıçapında olduğu hesaplanmıştır. Toprağı işleyen çiftçiler belki Uruk'ta yaşıyor ve bugünkü Ortadoğu çiftçilerinin yaptığı gibi, tarlalarına bir saat kadar yürüyerek ulaşıyorlardı. Cemdet Nasr döneminde gerekli alanın yarıçapı 16 kilometre kadardı. Bu t:ırihe gelindiğinde, hatta çok büyük olasılıkla daha bile önce, Umk'ta tüketilen ürünlerin çoğunluğu, belki vergi ya da haraç olarak zorla toplanarak, belki de

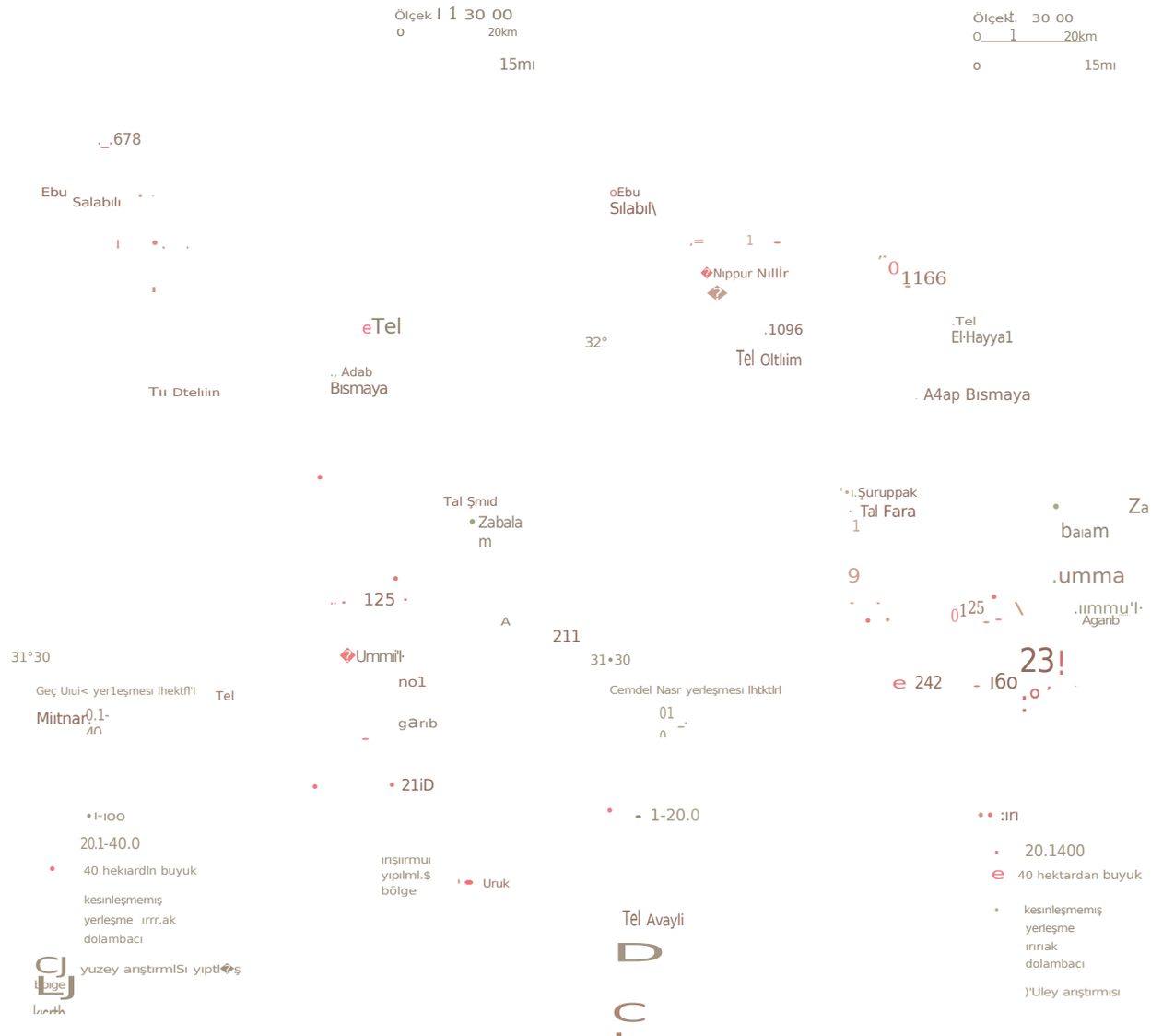

vıpılmış bolge

45o:J):

yüze,. ın•wmuı yapılmış
b61ge

Bad-Tibıra

45•30·

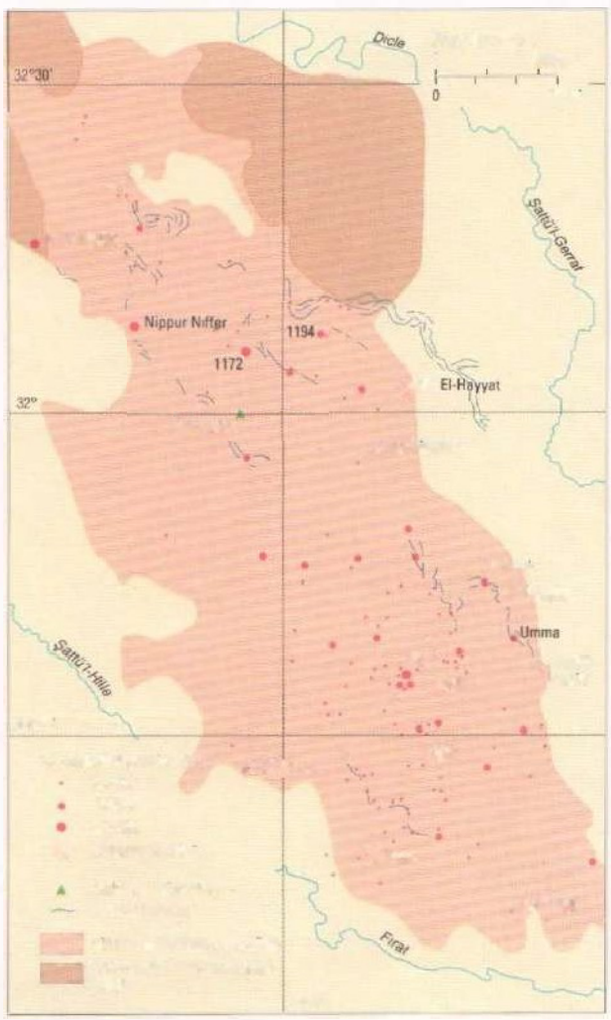

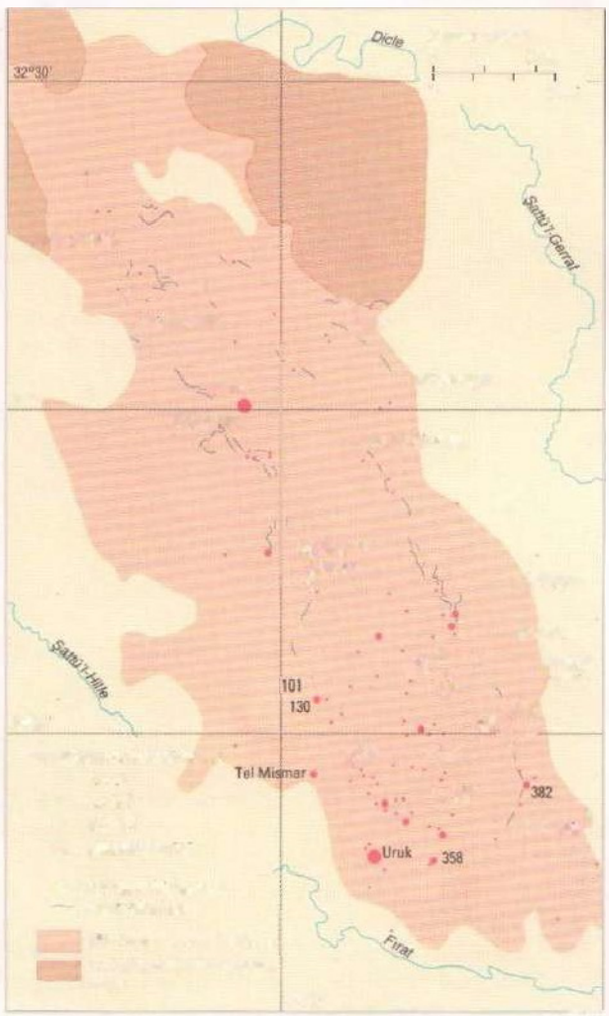

Urul<

Şimdi Tel el-Varka olarak bilinen eski Uruk kentin-de, Obeyt döneminin başlarından MS 3. yüzyıla ka-dar yerleşme olmuştur. dördüncü binyılda Me- zopotamya'nın en önemli kenti olan Uruk'ta iki bü-yük kutsal merkez vardı: Gük tanrı<;ı An tapınağını n bulunduğu Kullaba ile tanrıça lnanna'ya (daha son-raları İştar adı \'erildi) tapılan Eanna. l. Er Hanedan döneminde Unık kenti 400 hektarlık bir alam kap-sıyor ve-daha sonraki anlatılara güre Uruk'un ctsa-ncvi kralı Gılgamış taratindan yaptıılan bir surla ko-runuyordu. Daha geç Mezopotamya hükümdarlan da önemli bir di nsel merkez olmayı sürdüren Unık\ın kutsal yerlerine katkıbrda bulundular.

tapınağının

Altta lnanna zi!:'guratı Ur :s'amıılu 2 l 12-209;;j t.ır.ıfinJ.ın r.ıpnnlnıı<tı. Aslınd.ı g.:nı<liği y.ıkla<ık 55 nı olan ıiggur.ıta üçlü bir nıcrdin:nk çıkılıyordu. Günıimiizc kal.ın

Kerpiç sırabrı ar.ı,ma ycrlc<iirilc:n

Kent surfan uk.l.ışık 9.5 uzıınluğundadır. L;ılgamış dcsranın:ı gôrc l'nık s nıinin u.,ıc birini tapınakl:ır, üçte hırini cvkr, Oçtc binni de: balıçc:lcf olu<tunl\'ordu. K.uılar kentin nıcrkczi<dc bulunl]n ı.ıpınak .ıl.ınıid.ı yogınla<nıı<ıir Tapın.ıklar !>druko, d<mcıiıknıide (.\lÜ 2124 hürnk ol\iılc oıı.ınnı gönıiıl<: bu .ıraıken "ırbnnıı kuıcydogusıiıid.ı (Yeni Yıl şçnlikkriniı kıiıl.ıı nı.1" io;in) bır akıtıl rapın.ığı ıiış.ı cdılıiıi<tir

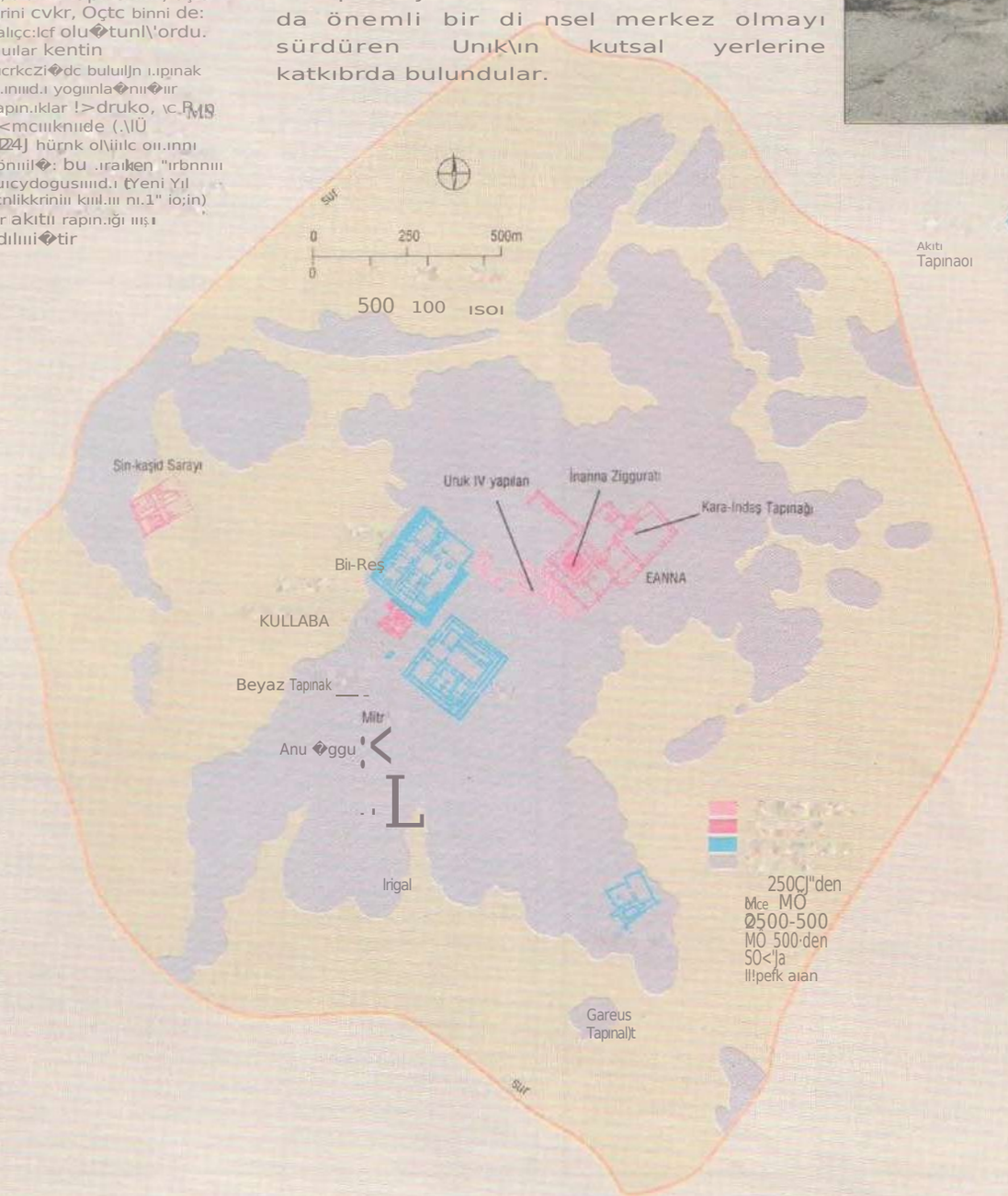

Akıtı Tapınaoı

iir u M Ö 30 00 . t .ıri lık ne ı b ir dol.ınna kuyud<n Joğll buyiiklüre kre.;r.1şı ıı.ıske llir k.ıdıı bciimlcvcıı ma,kcnni .hlınd1. go1 ,.c bşljrı kJkınal'dı, b.ı<ıd.ı d.ı peruk '.ırdı. Onad.ı birkş n b<lar huglin de Ort.uioğu'da bir gii1.dlik belirtisi sayılır .\hskcnin hır tannça !hdkı lnanna) lıcykdinin p.ır.;.ı>ı olma" miinıkundlir.

"lg da 4. bin)ıl sonlannda h Uruk yon<'.ticsi, iiın he<kkği tıddıl.ı ır teknik lx.:cri\i \'JII'1tmakra, idc.ıiizc cdılınckk birlikte b.:lirli bir kişırı bctiınkdığı anl.ı:jmakraJır. Tapınak.lar.ı konuln1Jk için ppıkm dah.ı gc<tapınan insan hcykdkrindc eller l>ndc kanı<turulmuşıur Sıkılın<Hıınnıkl:ır bu el hırd.ctınin c'ki hir hiçimi ol.1bilir.

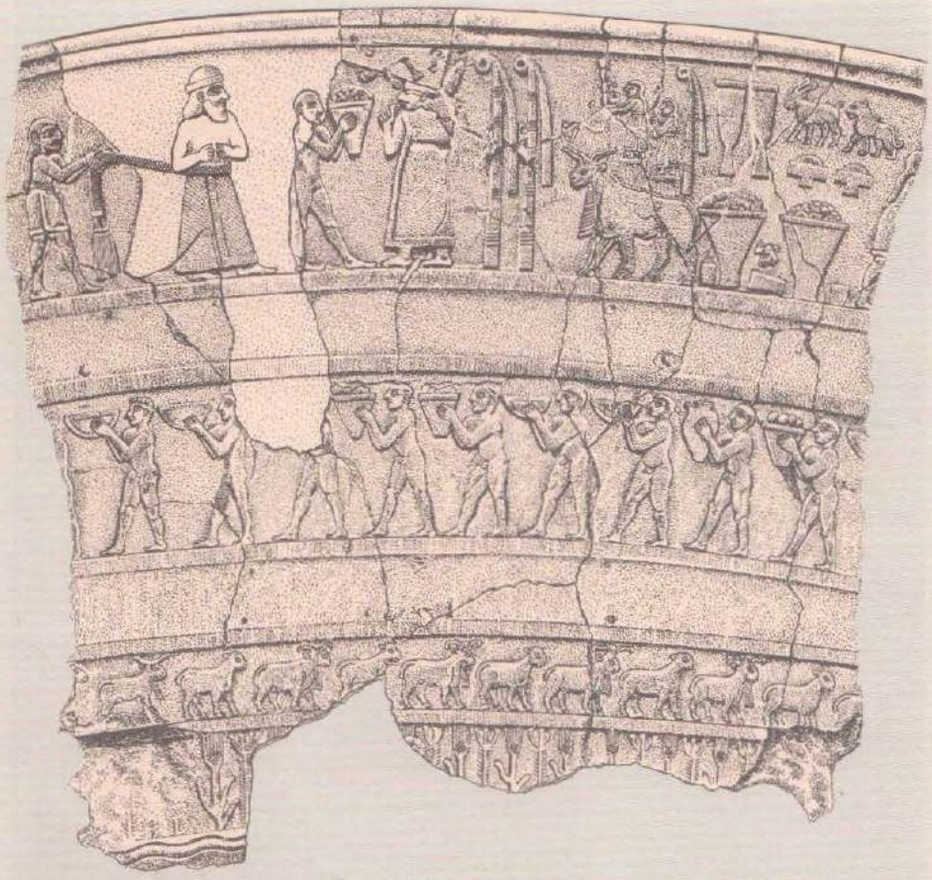

Üme ve sağda Jrcl-Varb Unık'ta ili. tahabdaki (M<YIZ<> 3000) tapın.ık hazinc,indc hululıan hir çiftin tdudir, ppa m tarihi daha oki olahıilr. Vazonun tümünde tannça Inanna'\'a hir gostcrilmesi Yönctıcı 'c: tannça üst rittc görülmektedir.

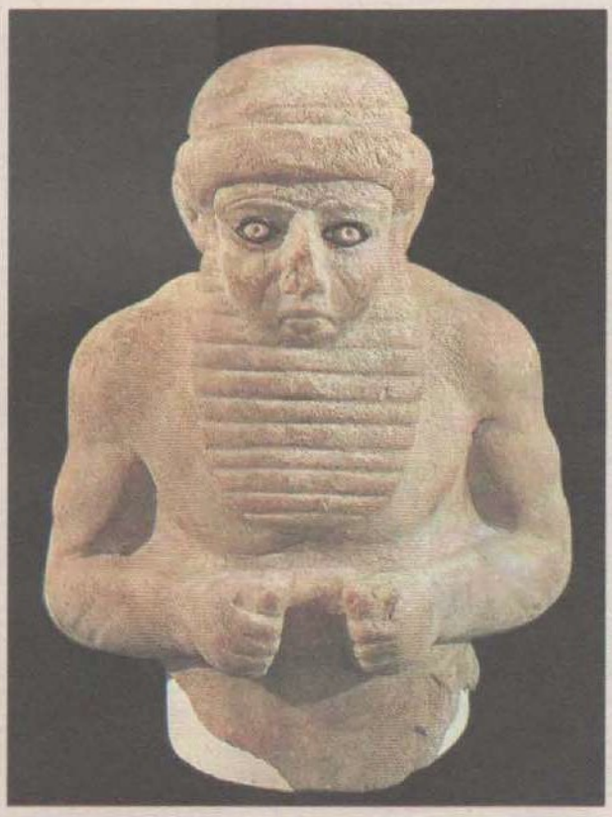

kentte yapılan mallarla değiştokuş yoluyla artık dışardan geliyordu.

Şimdiki adı Varka olan Uruk, Eski Ahit'c Erek kenti olarak geçmiştir. Kente Sümer döneminde Unu adı \ erilmiştir, ama bu kitapta hep Uruk olarak geçecektir. Uruk'un yüze\· araştmnalannda ortaya çıkarılan olağanüstü nıtclikleri kazılarla da doğrulanmıştır. Erken dönemlere ait iki a\·n alan incelenmiş bulunmaktadır. Bunlardan bir tannça Iştar'ın Sumer uyarlaması olan aşk ve ,a,·aş tannçası Inanna'ya ait Eanna tapınaklan yakınındadır diğeri 400 metre daha batıda, gök tanrısı An (ya da Amıx) tapınağı'nın alanıdır.

Uruk: Eanna tapınak kompleksi

Eanna mahallesinde Geç Uruk döneminden kalma kapsamlı kalıntılar ortaya çıkarılmıştır. Ama ilk yapılar yıkılıp yerle bir edildiğinden, bunlardan yalnızca bir bölüm temel kalmıştır. En erken tabakada (V. tabaka) ana yapı olan Kireçtaşı Tapınağı'nın iki tabaka boyunca devam ettiği görülmüştür. Bir çamur yatağı üstüne yerleştirilen taş temeller başlangıçta 76 metre uzunluğunda ve 30 metre genişliğindeydi. Gerçekten bir tapınak olup olmadığı kuşkuludur, ama karmaşık niş 'e payandaları, düzenli üç parçalı planı \e kutsal bir alanda bulunması bu yönde güçlü kanıtlar oluşturmaktadır.

Bunu izleyen evrede (IVb tabakası) büyüğü gü-neydoğuda, küçüğü kut:eybatıda olan, duvarlarla çevrili iki ayrı kompleks vardı. Güneydoğudaki ya-pılara 1 ,7 metre yüksekliğinde çift taraflı bir mer-di, enle yaklaşılıyor, merdi\'enin üstünde (her biri 2,6 metre eninde) iki dizi direk bulunuyordu. Du 'arlar ve sütunlar Geç Uruk mimarisine özgü küçük, kare kesitli tuğlalardan (kenti kazan Alman arkeologları bunlara riemchcn tuğlası adını vermişlerdir) yapılmıştır. Bunlar daha sonra çamurdan kalın bir sıva tabakasıyla kaplanmış, bunun içine hasır örgülerde görülenlere bent:er desenlerde (zigzag, baklava, üçgen ve köşegen şeritler) başları kırmızı, beyaz ve siyah boyanmış binlerce küçük konik çivi yerleştirilmiştir. Bu yapıya Moza\"ikli A\ · lu ya da Payeli Tapınak adı verilirse de bu yapı bü-yük olasılıkla tapınak değil, kutsal mahallenin anıt-sal girişiydi. Bunun arkasında bulunan dikdörtgen üç parçalı yapıların bazılarında haç biçiminde bir hol, bazılarında da karmaşık niş \e payandalar bu-lunuyordu. Bunların tapınak olduğu sanılmaktadır. Kuzeybatıdaki üç yapı Suriye'de bulunan aynı dö-neme ait evlere çok benzemektedir ve büyük olası-lıkla tanrıların değil, onların memurlarının ikamet-gahlarıdır.

Güneybatıdaki Kare Binada avlunun her kenarına büyük bir dikdörtgen yapı yerleştirilmişti. Avlu duvarları ve dış cephenin tuğla örgüsü karmaşık nişler içeriyordu. Kuzey köşedeki kare odada büyük, taban düzeyinden alçak bir harnz vardı. Tipik Mezopotamya tapınak.lanndan olmayan bu yapının işlevi anlaşılamamıştır, ama önemli bir törensel kamu yapısı olduğu açıknr.

Eanna kompleksinin batı ucunda, Mozayikli Ta-pınağın bulunduğu ayrı bir alan vardı. İki yandan payandalı bir duvarla çevrilen tapınak, alçıtaşına yerleştirilmiş kırmızı, siyah ve beyaz taşlardan yapıl mış çi' i mozayiklerlc bezenmişti. Diğer tapınakla-rın planlarını it:ler görünen bu tapınağın yalnızca

kireçtaşı temelleri kalmıştır, ama arkeologlar bu ta-pınağın daha erken çeşitlemeleri olabileceğini san-dıkları beş diğer yapmın izini bulmuşlardır.

Eanna kompleksinin bir sonraki evresinde (IVa tabakası , alanın planı değişmiştir. Yeni yapılar eski temellerin üstünde yükselmekte ya da bunlan kes-mektedir. Bu değişiklikler uzun bir zaman içinde gerçekleşmiş olduğundan, erken bir evreden kaldığı sanılan yapılarla daha geç yapıların kimi aynı dö-nemde ayaktaydı. Her iki tabakada da kalıntılar çok bölük pörçük olmakla birlikte planın yeniden kurma önerisinden alanın gene ikiye bölünmüş olduğu gö-rülmüştür. En büyük yapı olan D Tapıuağı, daha erken evredeki avlu ve direkli giriş doldurularak oluşturulan bir terasın üstüne inşa edilmişti. Tapı-nak yaklaşık 80x50 metre boyutlanndadır ve eğer haç biçimli holün üstü kapatılmışsa (diğer tapınakla-rın planına uyulduğundan, bu olasılık yüksektir), kalas boylarının 1 o metrenin üstünde olması gere-kir. Bunlar muhtemelen Amanos Dağlan'ndan kara-yoluyla Fırat'a getirilmiş, sonra da nehirden aşağı yüzdürülmüşlerdir. Daha geç Sumer efsanelerinde Gılgamış ve diğer kahramanların Sedir Dağı'na git-tikleri anlatılır. Böylesi keşif gezileri belki daha Uruk döneminde bile başlamıştı.

Bu tapınağın kuzeybatısında daha iyi korunmuş olan C Tapınağı vardır. (Gerçekte diğer tapınakla-rın planlarını yeniden kurma önerilerinde bu tapı-nağın belirgin üç parçalı planı ve haç biçimli holü temel alınmıştır.) Tapınak, 54x22 metre boyutla-rındadır. Kuzeybatı ucundaki ikinci daha küçük bir üç parçalı bırim, Eridu'daki en büyük Obeyt tapı-nakları ve Geç Uruk tapınaklarının çoğuyla aynı büyüklükteydi. Bu iki tapıuakla aynı dönemden ay-rıca, gene konik taş çivilerden yapılı mozayik beze-meleri olan Direkli Salon ve Büyük Avlu vardır. Çukur bir meydan olduğu sanılan bu karemsi alan yaklaşık 50 metrekare büyüklüğündedir ve çevresi-ne sıralar dizilmiştir.

Bağımsız kuzeybatı kompleksinde eski Mozayikli Tapınağının yerini *Riemchengebifode (riemchen* tuğlalarından yapılmış binalar) alır. Bunlar, bir ko-ridorla çevrilmiş bir iç oda ile güneydoğu kenarın-daki ikinci bir odadan oluşuyordu. Merkezi holü çevreleyen koridora pişmiş topraktan kaplar yığıl-mıştı, kuzeydoğu koridorunda ise insan boyuna ya-kın bir tanrı heykelinin parçalan vardı. Ortadaki odada çok miktarda hayvan kemiği bulunuyordu. Bütün alan yakılmış ve ya yangın sırasında ya da ateş içten içe sürerken doldurulmuştu. Kalıntılar burada bir ayin yapıldığı izlenimini vermektedir. Sözgelimi buraya yönetici ya da baş rahibin gömül-düğü akla gelmekteyse de, bu kesin değildir.

Earma kompleksinin geç evresinin üstünde görü-len yoğun yanık izleri, sunuların yakılmasından kay-naklanmış olabilir. Cemdet Nasr dönemine ait olan III. tabakadaki kalıntılar çok bölük pörçüktür. Bu tabakanın ana özelliğini oluşnıran yaklaşık iki metre yüksekliğindeki teras bunu izleyen Erken Hanedan döneminde de kullanılmıştır. Odalardan birinde bu-lw1an önemli ögömüdeki değerli eşyalardan bazıları daha sonra anlatılacaktır.

Unık: Anu tapınağı

Anu tapınak alanı Eanna'nın yaklaşık 500 metre batısındadır. Burada, Eridu 'da bulunanlara oldukça benzer, teraslar üstüne kurulmuş bir dızi tapınak ortaya çıkarılmıştır. Bunların en eskisi Obeyt döne-mi, sonuncusu ise büyük olasılıkla Cemdct Nasr dönemine aittir. Bunlardan en iyi korunmuş olanı-na, duvarları ince beyaz bir alçı sıvayla kaplı olduğu için Beyaz Tapınak adı verilmiştir. Boyutları l 7,5x22,3 metre (Eanna'da C Tapınağının uç bö-lümüyle neredeyse aynı büyüklükte), planı gene üç parçalıdır. Duvarlarda nişler vardı ve payandaların ortaları olukluydu. Doğu köşesinde duvarın en alt sırasında bir boşluk bırakılmış, buraya bir leoparla genç bir aslan olması muhtemel diğer bir hayvanm cesetleri konulmuştur. Bu belki de ilk temel gömü-sü örneklerinden biridir. Daha sonraki dönemlerde bu gömüler genci olarak tapınağı ve onu yaptıranı tanımlayan yazıtlar içerirlerdi.

Beyaz Tapınakta bulunan kurban masası ve su-nak, Mezopotamya tapınaklarının tipik donanımıy-dı, ama bu durumda sunak herhalde sonradan dü-şünülmüştür, çünkü uç duvardaki bir kapıyı engelle-mektedir. Tapınak, ön cephesi eğimli, yüksek bir platformun üstüne inşa edilmişti. Yüksekliği 13 metreye ulaşan bu platform Eridu'daki Obeyt tapı-naklarının platformlarından oldukça yüksekti. Beyaz Tapmak, dal1a sonraki üçbin yıl boyunca Mezopo-tamya kentlerinin siluetine egemen olacak ziggurat-lann ilk öncüllerinden biriydi.

Diğer güney Uruk merkezleri

Geç Uruk dönemi Güney Mezopotamya'nın diğer yerlerinde de kapsamlı izler bırakmıştır, ama bunla-rın çoğu geç dönemlerin kalıntıları altında gömülü kalmıştır. Birkaç merkezde bulunan yapılarda mi-mari Uruk'ta olduğu gibi çoğunlukla dinseldi. Eri-du'da Obeyt döneminin uzun tapınak dizisini içe-ren tapınak platformu genişletilmiş ve sütunlarla süslenmişti. Daha kuzeyde Tel Ukair'de Geç Uruk döneminden bir tapınak, basamaklarla çıkılan yük-sek bir platformun üstüne kurulmuştu. İki katlı olan platformun kenarı konik çivi mozayiklerle be-

itm
Soldn k-e ni Uruk'r.ı E.ınıı.ı
nıahal lVb n rab.ık.ıındaki
girişte bulunan ve yenıden canl.ındırılan bir payenin resmi. Gcorncrrik mozaik bezemeler, her biri \'aklaşık O cm uLunluğunda yüzlerce boyalı, pışmış kilden koni başından oluşmaktadır. !Giden ya da renkli ı:a tJn yapılmış koniler sı,·aya b.ıtırıl.ırak yapılan bu tarı bezeme Geç Uruk dönemine özgüdür.

Üst mlJda lJkair'dc Geç
J dönemi tapınağın iç
dm·ar-
lan resimlerle bezenmişti. Bw1Jann itimi, koni moı.arilckrde kufüıulanl.ıra benzer desenlerde geometrik şclciler, dığerlcri ısc hayvan resıinlericlır. Burada görülen benekli ha v,uıın, lr:ın dağlannda hilii rastlanan bir !cop· ar rüru olduğu sarulm:ı.lctadır.
Y.ıUışılc 90 crn ruksekliğinde.

SııJtdıı Uruk'ta Geç Uruk döne·
mindc Eanna mahallesimn erken (! Vb) ve geç (lVa) tab:ı.lcalarının planı. Boyutlar, çeşitlilik ve nıırnarinin kannaşık!Jğı, yapılann dikkatle tasarlandığını \'c amaı;lannın hem clınsd törenler, hem de halkı bunları pptıranlann zcngınlik \'e gücüyle cc:kilcnıck olduğunu göstennelctcdir

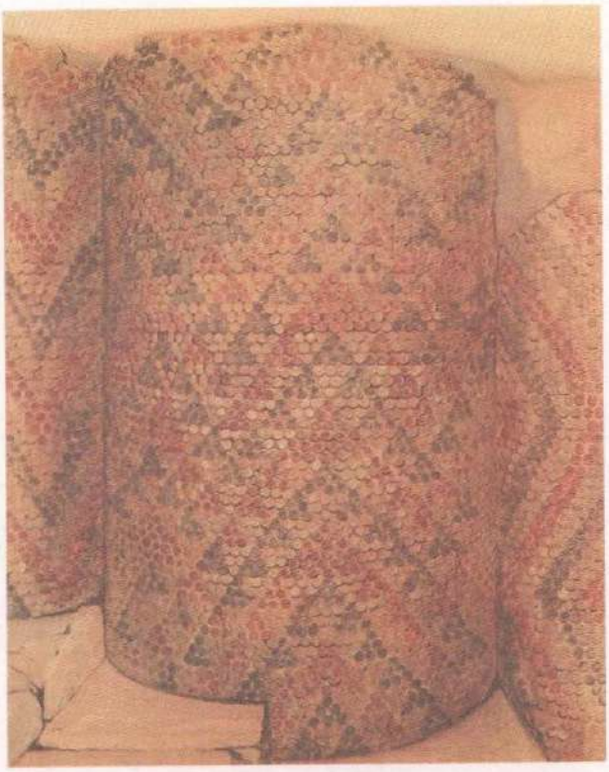

zenmişti. Üst kat ziftle kaplanmış, tapınağın duvarları doğruca bwmn üstüne inşa edilmişti. Tapınak binasının yalnızca yansı korunmuştur, ama buradan Uruk'taki Beyaz Tapınak gibi üç parçalı planı izlediği ve sunak ,.e kurban masası olduğu görülmekte-dir. Resimle kaplı duvarların -kuraldışı olarak- ko-runabilmesinin nedeni binanın daha sonraki bir ya-pı için platform olarak kullanılmak amacıyla kerpiç bloklarıyla doldurulmuş olmasıdır. Resimler ge-ometrik ve temsili desenler içerir. Sunak bezemele-rinin bir leopar, bir boğa \'e aslana benzer bir hay-van figürlerini içermesi, Beyaz Tapınak'ta en alt tuğla sırasına bir leoparla bir aslanın gömülmesini anımsatmaktadır.

Sömürgeler ve ticaret

Geç Uruk döneminde Güney Mezopotamya'ıun etkinliği Akdeniz'e ve 1ran Yaylası'na kadar uzanıyordu. Güney Mezopotamya'ya özgü tarzlarda çanak çömlek ve diğer buluntuların, kaynaklanndan çok uzak bölgelerde ortaya çıkanlması bunların buraya nasıl geldiği konusunda çeşitli görüşlere yol açmışur. Güneybatı lran'daki kimi yerleşmelerle Kuzey Mezopotamya'da Fırat ve Dicle boyundaki merkezlerden bazılarının çok sayıda ortak kültürel özellik göstermesi, bunların Mezopatamya'nın alçak bölgeleriyle doğrudan bağlantılı, hatta koloni olmalarını akla getirmektedir. Diğer durumlarda ilişkiler ticaret yoluyla ya da yerel nüfusun varlıklı komşularının tarzlarını taklit etmesiyle kurulmuş olabilir. Uruk

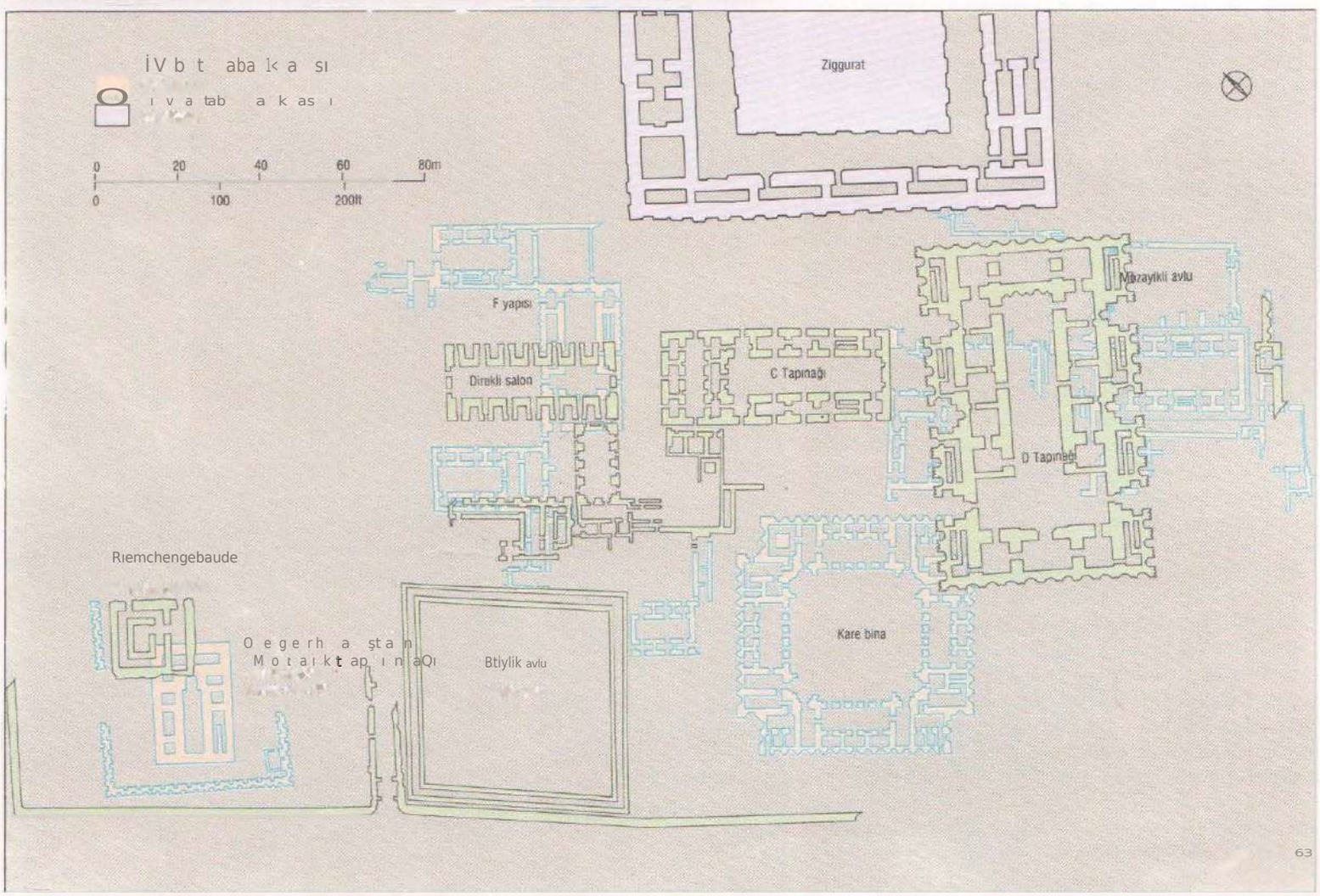

Kızılırmak
Van Golü
Tepecik
Notfuntepa
Arslanıep
Samsat
Hayaı
Sakçagö,o
ICoba
Höyük)
Kurtıan Höyük
Urmiye
Tel Ebu Dahir
Tellü'l-Hava
Alalah)
Tel El-Cudeyde
Ugarit(Ras
Şamro)
Hama
Kıbrıs
Kroyı
AKDENİZ
Tel Ramedı
Tel Ha
Tel Rubeydı
Esunna Tel
Gubba
Tepe
Hula
Fırat
Dicle
Habur
Tel Azzo
Nuzı
Yorgan Tepe)
Kamaryan
Gardı tleş
Gtırdı Kalhırd
Bakrovı
Tepe Godin
Tepe Kıbnstan
Cemdet Nasr
Kiş Tel
El-Havmer
Ebu Salabıh
Girsu
Gezir Tepe
Tepe Ferruhabıd
Coga Miş
Şuşan
Susa
Eridu
LÜTGÖLÜ
Surlye
Çöıo
KIZILDENZI
dhf'•kıoızıı usı buluniusu
b..,mıı.rwı ın yoQon oldulu
1111
yanlı ublet bulunıuın
Ürı
Ünıklll
Proto-Elımcı
d&#xfffd;er buh.rıtılu
baskılı tablet
içi boş ki &#xfffd;unlır
yerleşmedeki buluntu sıvısı
askı kıyı
200 km
nehırvıllo Ölçek 1:
8 0000
150mı

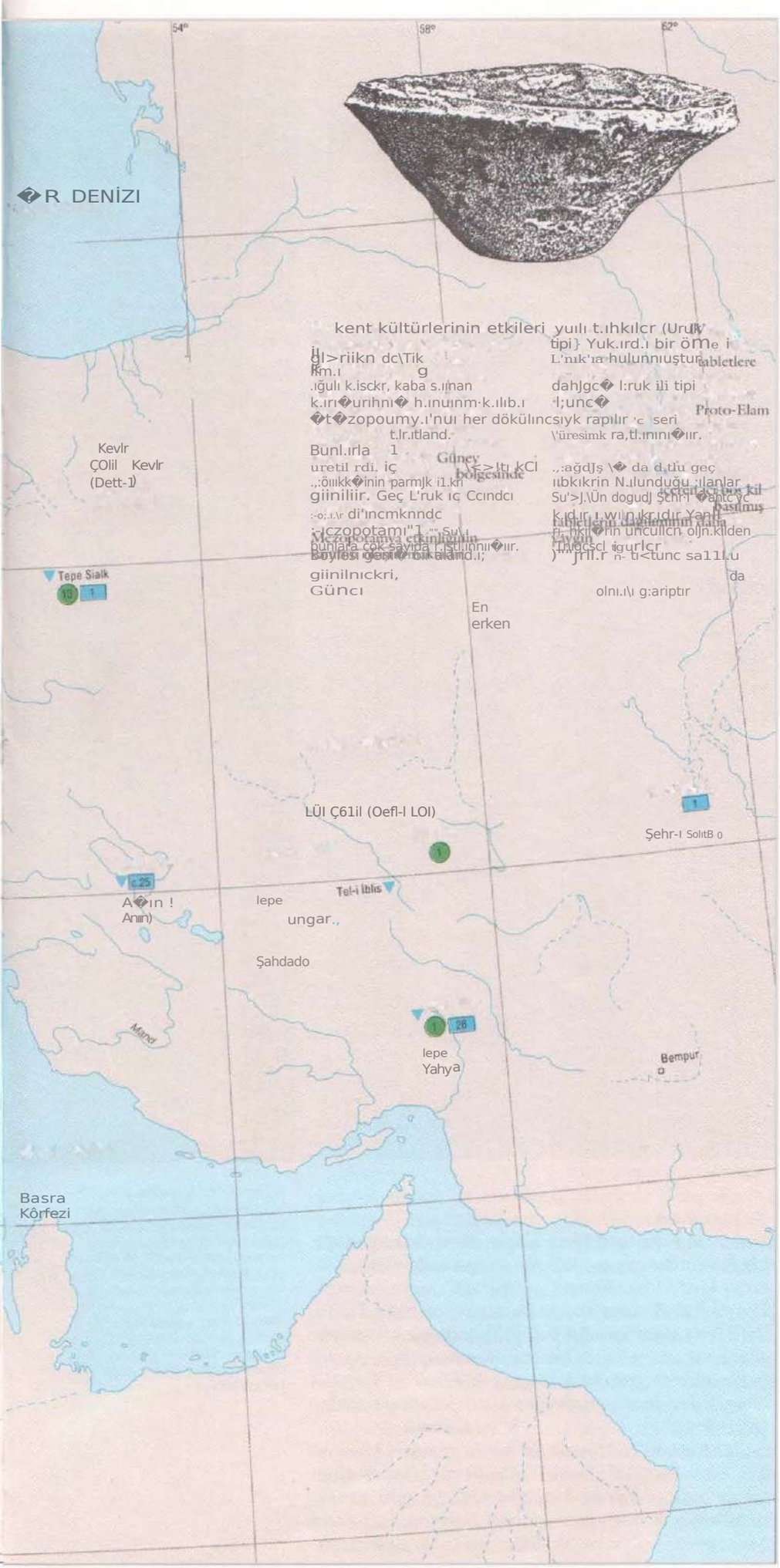

kent kültürlerinin etkileri yuılı t.ıhkılcr (Uruk tipi} Yuk.ırd.ı bir öme i L'nık'ıa hulunnıuştur. tabletlere

Bunl.ırla 1 uretil rdi. iç giiniliir. Geç L'ruk ıç Ccındcı

Güney bölgesinde

En erken

olnı.ı\ı g:ariptır

da

yöneticilerinin siyasi egemenliklerinin boyutları bilinmemektedir, ama Uruk kültürünün böylesi uzak karakollarını oluşturmalarının nedeni, kereste, maden \e değerli taşlar gibi kaynakların denetimiyle ilişkili olabilir.

Susa ve İran

Güneybatı İran 'ın al.il\yal düzlükler bölgesine, Susa kentinden çıkarak Susıana denilirdi. Obeyd döneminin sonunda kurulan Sma bir dizi krallığın başkenti olmuştu; MÖ 4. yüzyılda, Büyük lskender döneminde de Perser'in idari başkentiydi. Tarihi Mezopotamya'nınkiyle koşut gelişen Susiana birçok açıdan Mezopotamya düzlüklerinin bir uzantısıydı. Geç Obcyt döneminde Çoga Miş, 15 hektar kadar bir alanı kapsayan bölgesel bir merkez olmuştu. Daha sonra, Uruk döneminin erken evresine karşılık gelen Susa I (ya da Susa A) döneminde, Susa merkezi aynı büyüklüğe ulaştı.

Susa'daki kazılar, en az 80x65 metre boyutlarında ve 1 O metreden fazla yükseklikte, cephesi pişmiş topraktan silindirik çı"iler takılarak bezenmiş büyük bir kerpiç platformun kalıntılarını orta-ya çıkarmıştır. Platformun üstü yoğun aşınmaya uğramıştı, ama içinde küpler ve karbonlaşmış tahıl bulunan bazı ambarlarla bir tapınak kompleksim: ait olabilecek bina bölümleri duruyordu. Platformun dibindeki büyük mezarlıkta binin üstünde yetişkin gömütü vardı. Kimi cesetler bütün olarak gömülmüş, kimi önce açıkta bırakı lmış, sonra kemikleri boyalı keramik kaplara konmuştu. Mczarlarıı çoğunda çanak çömlek de bul\lnuyordu. Bunlardan bazıları şimdiye dek üretilmiş en zarif boyalı keramikler arasındadır. Kimi gömütler de bakır eşyalar, düz baltalar, küçük ve büyük keskiler, iğneler ve belki de ayna olarak kullanılan delikli kurslar içeriyorlardı.

Susa büyük olasılıkla dinsel bir merkez olarak ku-rulmuştu. Büyük platform muhtemelen etkileyici bir tapınak ile aşar (öşür) vergilerinin depolandığı ambarların kaidesini oluşturuyordu ve bu herhalde
çok uzaklardan görülebiliyordu. Diğer haç merkezlerinde olduğu gibi, dönemin ins,uıları burada gömülmek istemiş olabilirler. Mezarlardaki bakır eşyaların bu kutsal yeri yöneten rahiplere ait olması mümk i ndür. Alç.ık düzlükler kuş:ığı boyunca buna benzer dinsel merkezler çevre bölgeler için odak noktası olmuşl:ır \'e tapınaklara getirilen armağanlar ya da \'ergilcr aracılığıyla zenginler ve güç birikimi sağlamışlardır. MÖ beşinci binyılda Çoga Miş, Eridu, Uruk, Nippur ve Tel Uk:iir'de göze çarpan bu kentleşme özelliği, dördüncü binyılda gitgide daha çok öne çıkmıştır.

Susa'da bunu izleyen dönemde (Susa II), Sümer'deki Geç Uruk kiJltürünün etkileri açıkça görülmektedir. Keramik türleri arasında, sarkık emzikli testiler, dört kulplu testiler ve de,·rik ağızlı kaseler gibi Geç Uruk'a özgü tipler de bulunur. Son derece yaygın olan küçük, kaba yapılmış devrik ağızlı kaselerden güney Mezopotamya kazı alanlarında binlerce bulunmuştur. Ama bunların tam amacı bilinmemektedir. Devletin çalıştırdığı işçiler için tayın kaseleri, tapınağa sunuda bulunmak için adak kaseleri, resmi şölenlerde kullanılan kaseler, içinde ekınck pişirilen ya da yoğurt gibi bir yiyecek.le birlikte verilen kaplar olabilirler. Ne olursa olsun bunlar Susa'nın

erken yerel stillerinin gelişmesiyle ortaya çıkmamışlar, batıdan getirilmişlerdir. Ayrıca, Susa II döneminin geç tabakalarında mühi.irlü içi boş kil yuvarlar ile baskılı tabletler ilk hesap kayıt biçimi) de bulunmuştur.

:\1ezopotamya İran arasındaki ana yol i.istünde bır yerleşme olan Godin Tepe'de, Susiana ya da Sümcr'den 'bir tüccar kolonisi olabilecek ki.içük, özel bir kapalı mahalle vardı. Yay biçiminde bir duvarla çevrilmiş olan mahallede kamusal yapılar bulunuyordu. Susa ve Uruk'a özgü çanak çömlek, mi.ihür baskıları ve baskılı tabletler mahallenin Mezopotamya düzlükleriyle ortak külti.ir özellikleri taşıdığını gösteriyordu. Uruk etkisi, devrik ağızlı kaseler biçiminde İran yaylasında Tepe Kabristan \'e Tepe Yahya ile Kevir Çölü'nün (Dept-i Kevir) kınsında Tepe Sialk'ta da görülmektedir.

Tepe Gavra ve kuzey Mezopotamya

Obeyt döneminin sonunda kuzey Mel'opotamya (Gavra kültürü adı verilen) kendi yerel kültürünü geliştirdi. Bugünkü Irak'ın kuzeyinde bulunan Tepe Gavra XIII. tabakadaki olağanüstü Obeyt tapınaklarının üstündeki tabakalarda gene bir köy yeri haline gelir. Büyük bir yangın sonucu yokolan bir üstteki XII. tabakadan sonra yeniden inşa edilen yerleşmeye, kabile reisinin tahkim edilmiş konutu olduğu sanılan büyük Yuvarlak Ev egemendir. Evde tahıl ambarları ve belki de ilk savaş silahları olan armut biçiminde topuz başları bulunuyordu.

Daha yukarıdaki tabakalarda üç parçalı planlı ve asma sundurmalı yeni bir tapınak yapı tarzı sürmektedir. Tapınakların çevresinde ve altında bulunan çok sayıda gömüt arasında Gavra döneminde 80 kerpiç mezar da bulunuyordu. Mezarların bazılrarı, en yaygın takı olan ve başa, boyna, ellere, bileklere, bele, dizlere ya da ayak bileklerine takılan boncuklar içeriyordu. Bir gömütte 25 .000'i aşkın boncuk 'ardı. Bunlar firuze, yeşim, kırmız• akik, lapis lazuli (lacivert taşı) \e diyorit gibi çeşitl. taşlardan ya da beyaz fayam, altm, elektron (beyaz altın), deniz kabuğu ve fildişinden yapılmışlardı. Lapis lazuli boncuklar Mezopotamya'da bulunan lacivert yarı değerli taşların ilk örneklerindendir. En yakın lapis lazuli kaynağının buradan 2000 kilometre uzaklıkta kuzey Afganistan 'ın Bedehşan eyaletinde olduğu dikkate alınırsa, bu mezarda 500 lapis lazuli boncuğun bulunması y.lygın tica· ret bağlarının bir kanıtını oluşturur. Menrbrdan altın rozetler ve yaban domuzu dişinden \ apılmış tar.lklar da çıkmıştır. Buluntular arasında belki de en ilginci, altın ,-e gümüşi.in doğal bir alaşımı olan elektrondan yapılmış küçücük bir kurt başıydı. Tek parça madenden yapılmış, ama kulaklar bakır çivilerle yerine oturtulmuş, oynak alt çene bir elektron çi\ i ile nırnırulmuş, dişler ise elektron telden yapılmıştı. Göz çukurlarında zift vardı \'e belki de içlerinde renkli taşlar konmuştu .

Gavra Döncmi'nden sonra kuzC} .\1czopotamya da Susiana gibi giderek güneydeki Geç Uruk Ki.iltüri.i'ni.in etkisi altına girdi. Örneğin güneyin Geç Uruk'una özgü çanak çömlek üreten Nini,·e, Dicle'deki önemli bir geçiş yerine yakın konu· ınundan ötürü bir bir gi.i ney kolonisi olmuş olabilir.

Habur dül'lüklerindeki Tel Brak'ta da güneyle yakın ilişkiler gözlenir. Göz Tapınağı kuzcydekı bir alana yapılmış bir güney tapınağıdır. Planı haç biçiminde bir hol içeriyordu; duvarları ise taş rozetler ve pişmiş topraktan konik çi\'i mozayiklerk bezenmişti. Sunakta, renkli taş şeritler arasına } er· lcştirilen altın bantlar, altın başlı gümüş çivilerle tutturulmuşlardı. Tapınağa bu adın verilmesinin nedeni, yıkıntılar arasında keşfedilen binlerce küçük taş şekildir. Bunlara bazen kulübe simgeleri, bazen de göz putlar denir. Geç Uruk döneminde merkez yaklaşık 1 10 hektarlık alanıyla Unık'un boyutlarına ulaşıyordu.

Yukarı Fırat

Suriye'de Fırat üstündeki Tabka baraj alanında yapılan kazılarda, güney Mezopotamya kolonilerini andıran Geç Uruk dönemi merkezleri ortaya çıkarıldı. Dinsel Tel Kannas akropolünün bulunduğu Habuba Kebira alanı Fırat'ın batı yakasında bir kilometreden fazla uzanıyor \'e bir surla korunuyordu. Gerek surda, gerekse yapılarda, güneyde Uruk ,·e Cemdet Nasr dönemlerine özgü olan aynı *riemclıcn* tuğlaları kullanılmıştı.

Tel Kannas'ta tapınak ve konut planları Uruk \e Tel Ukair'dekilerle benzerlik gösterir. Çanak çömlekler arasında gene Uruk'ta olduğu gibi kalıpta dökülmüş devrik ağızlı kaseler bulunur 'e Güney Mezopotamya'ya özgü diğer keramik tipleri yay·

.\o/dır MO *4000* L.1ol.wıu t.11ihlcnc:n hova hczcı;ıdı kcrJınıkmı niş Jg11h hüyuk kap Su<,ı. 'dJ bir ınczJrlıkıa bulunnnı)tur. En iisıc bir din uıun bovunlu kuş, onun .ılund.ı ta11 ulmJ'ı muhtcnH:l uıun g<inlcli hır köpek sırası bıılunın.ıktJdır. Alt p.ııod.1 'Jk.ıllı bir kt:'tl görülLir. Boyıuıl,1nn .ıua►ındJk.i sinıgcnin aıibını b1liiıınıcıncktcdir Yakb►ık 25 <nı yııl'<'kligin<lc.

Umc ki Br.ık·ı.ıki fit(} hıµn◆l ıapını. ğtnd.ı 300\ı .ışkın ıyıncı halinde binlerce ı.ış \'J da pışmı◆ kilden yapılmış "gi>ı idolü◆ bulunınLL◆rur. T;ıpınakıJ, .iiksckhk.kri 2 ile 11 un ar.ısında ◆kği◆cn bu ad.ık simgckrinden 20,000 kadar bulunduğu lıc>.ıpl.ınnıştır. Bcnıcr buluntulara düncıuın dül,er nıcrkcılcrindc de d.ılı.ı (iiçulc '·lılJrda rasd.ınmıştır

gındır. Baskılı ve silindir mühürlerle damgalanmış tabletler, aynca içlerinde etiketler bulunan içi boş kil toplar da bulunmuştur. Bu merkezler büyük olasılıkla tüccarlar ya da Sumer devleti tarafından kurulmuş kolonilerdir.

Geç Uruk etkileri Fırat yoluyla Türkiye'ye de uzandı. Samsat'ta konik çi\ili mozayikler bulunmuştur. Alanı bir hektarın altında, küçük tahkim edilmiş bir merkez olan Hassek Höyük'te bulunan bırkaç tipik Geç Uruk biçimindeki yapıda kilden konik çivili mozayikler vardı. Daha kuzeyde Arslantepe'de bulunan çok sayıda Geç Uruk'a özgü mühür baskısı belki de yerel yönetimle ilgili bir işlev taşıyordu. Aynca, Dicle'nin kaynağı yakınındaki dağlarda bulunan Tepccik'te deHik ağızlı kaseler ortaya çıkarılmışnr.

Mısır

Uruk'un etkileri batıda, Geç Uruk \'e Cemdet Nasr dönemleriyle çağdaş olan Nakadaıl (ya da Gerze) döneminde Mısır'a kadar ulaşmıştır. Burada bulunan, örneğin tutamaklı testiler gibi, kimi çanak çömlek tipleri Kalkolitik dönem FiJistin'inden türemiştir, ama kulplu ve emzikli testiler gibi diğer tipler Geç Uruk çanak çömleğine özgü özellikler gösterirler. Silindir mühürler Mısır'da ilk kez bu dönemde görülmektedir. Bazıları doğudan ithal edilmiş, ama bir bölümü yerel olarak yapılmıştır. Bunlarda Mezopotamya ya da lraıı motifleri kullanılmıştır. Ayrıca, .Mezopotamya'da olduğu gibi buradaki mcLarlarda da Atganistan gibi uzak bölgelerden gelmiş lapis lazuli bulunmuştur.

Mısır'da Geç Hanedan Öncesi dönem (yaklaşık

MÖ 2920 öncesi) sanatında da kimi Mezopotamya etkileri görülür. .\kzopotamya motiflerine özellikle
kendileri ◆1ısır'a özgü eşyalar olan fildişi oyma bıçak kabzaları ,.e taştan paletlerde rastlanmaktadır. Örne-ğin, Cebclü'l Arak'ta bir bıçak kabzasındaki "hay-
vanların efendisi", Uruk'un Aslan Avı stclindeki sahnelere çok benzer. Erken Mısır'ın karmaşık nişli kerpiç mimarisi ve yazının ortaya çıkması da gene doğunun etkisine bağlanmıştır. Habuba Kabira'da Nakada II keramiklcri bulunmuş, çok kısa bir süre önce de Mısır deltasındaki Tel Fara'da Geç Uruk merkezlerinde mozayik duvar bezemelerinde kullanılan türde pişmiş kilden konik çiviler ortaya çıkarılmıştır.

Filistin

Uruk döneminde Filistin ve Anadolu genci olarak ◆1ezopotamya 'daki gelişmelerin dışında kalmışlardır. Koşulların uygun olduğu her yerde tanın köylerine dayalı yerel kültürler gelişmiş, tarımın olanaklı olmadığı çe\'felcrdcn ise göçebe çoban ,.e avcı-toplayıcılar yararlanmıştır. Kentleşmiş olmamakla birlikte, bu kültürler bazı açılardan şaşırtıcı bir gelişkinlik gösterirler. Yahuda Dağlan'nda Naha! Mişmar mağarasında ele geçen dörtyüzü aşkın bakır buluntu, ilk maden işçiliğine ilişkin bilgilerimizi altüst etmiştir. Burada sekiz bakır testi ve diğer aletlerle birlikte 240 topuz başı, 138 alem ve 1 O "taç" bulunmuştur. MÖ dördüncü binyılın ilk yarısına ait Neve Noy'daki Geç Kalkolitik yerleşme ve sanayi merkezinde de benzer buluntular ortaya çıkarılmışur. Naha! Mişmar definesinin bir tapınak hazinesine ait olduğu ve belki de Lut Gölü yakınındaki En-Gedi'deki küçük Kalkolitik tapınaktan geldiği öne sürülmüştür.

Cemdet Nasr dönemi

Güney Mezopotanıya'da Geç Uruk dönemini Cemdet Nasr dönemi izler (yaklaşık MÖ 31 00-2900). Uruk önemini korudu, ama mimarisinden çok azı korunabilmiştir. Babil ülkeı.indeki Cemdet Nasr'da, bir yönetim binası olduğu sarıılan büyük bir yapıda Uruk türü kazılı tabletlerle birlikte gelişmiş boyalı çanak çömlek de bulunmuşnır. Riemchen nığlalardan yapılmış olan binada, stratejik aralıklarla savunma kuleleri yerleştirilmiş 90 metre uzunluğunda bir kazamat duvarı vardı. Burada bulunan bir tablet üs-tündeki mühür baskısında Ur, Larsa, Uruk, Zabalam ve Umma ya da Akşak gibi birkaç kentin tanrılarmın simgesinin bulunması, bir kent devletler birliğinin varlığını akla getirmektedir. Ur'da bulunan biraz daha geç bir dönemden, I. Er Hanedan'dan kalma mühürlerde de buna benzer kent adı grupları vardır, ama birliklerin siyasi mi, yoksa ticari mi ol-dukları kesin değildir.

Boya bezemeli Cemdet Nasr çanak çömleği esas
olarak Kuzey Babil'de görülmekte, daha güneyde ancak ara sıra çıkmaktadır. Öte yandan, B;ısra Körfezi'nin öteki ucunda bulunan Umman'da aynı dönemden Hafit Kültürü'ne ait mezarlarda bunlardan hemen hemen farksız keramiklere rastlanmış, kilin incelenmesinden bunların Mezopotamya'dan gelmiş olabileceğini kanısına varılmışur. Kimi uzmanlar kapların, Umman'ın zengin bakır kaynaklarını sömüren Sümerli maceracılarca getirilmiş olabileceğini öne sürmüşlerdir.

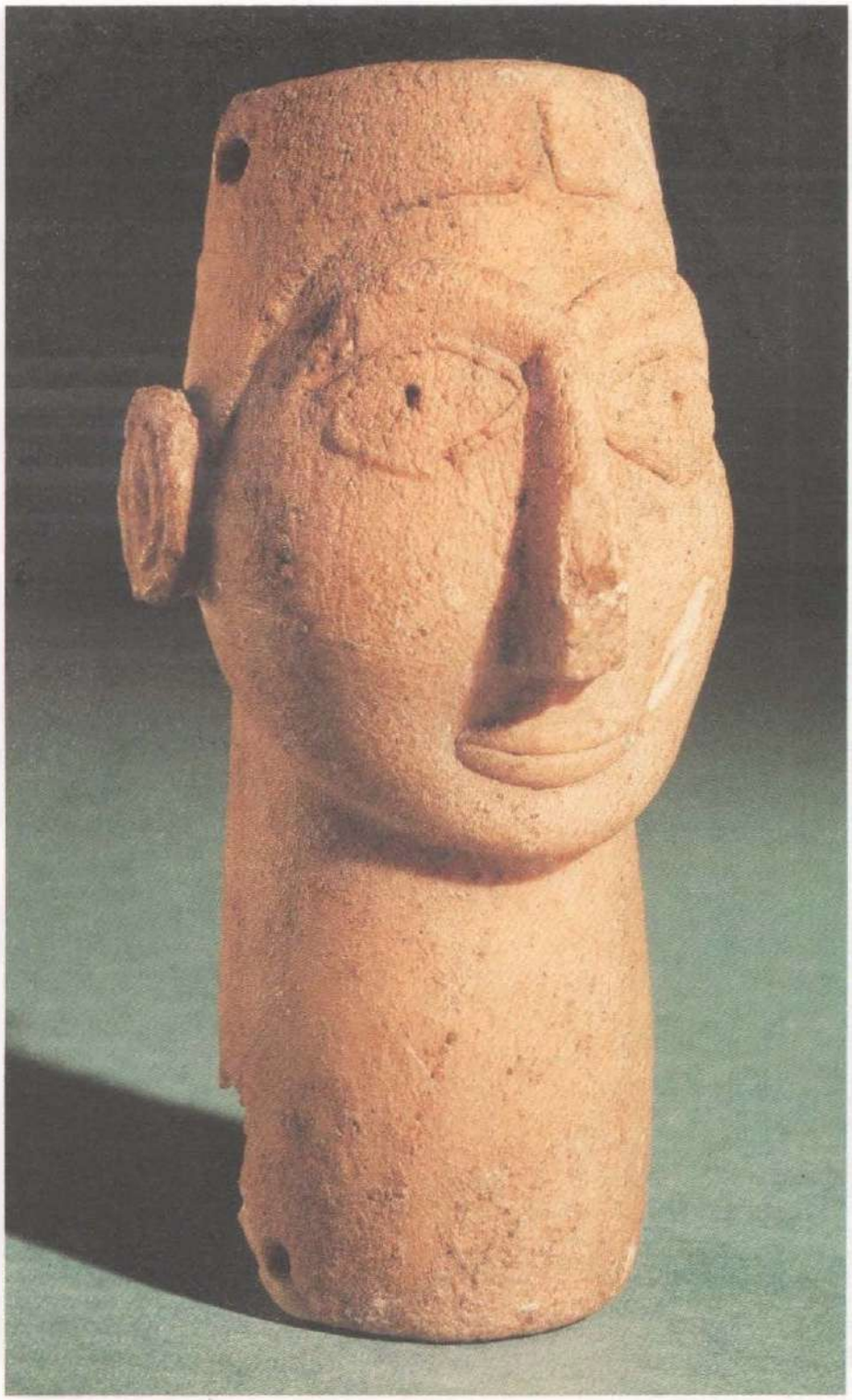

Cemdet Nasr döneminde diğer bölgelerin Sümer'le olan sıkı ilişkileri kopmuşnır. Susiana'da, Susa'nın Geç Uruk kültürünün yerini İran yaylasıyla daha yakın ilişkisi olan Proto-Elam kültürü almıştır. Aynı zamanlarda Fars'ta Persepolis yakınlarındaki Anşan kenti (çağdaş Teli Malyan) çarpıcı bir büyüme göstererek 45 hektarlık bir alana yayılmıştır. An-şan ve Susa birliği daha sonraki Elam devletinin te-melini oluşturmuştur. Proto-Elam kültürünün yük-selişi Yakındoğu'nun coğrafyasını değiştirir. Bunun özellikle mühürlerde görülen etkileri, Iran'ın doğu sınırlarından başlayarak Zagros dağları üstünden Kuzey Irak'a kadar yayılmış ve Er Hanedanlar dö-nemine kadar sürmüştür.

Kuzey Mezopotamya'da güneyden etkilenen ki-

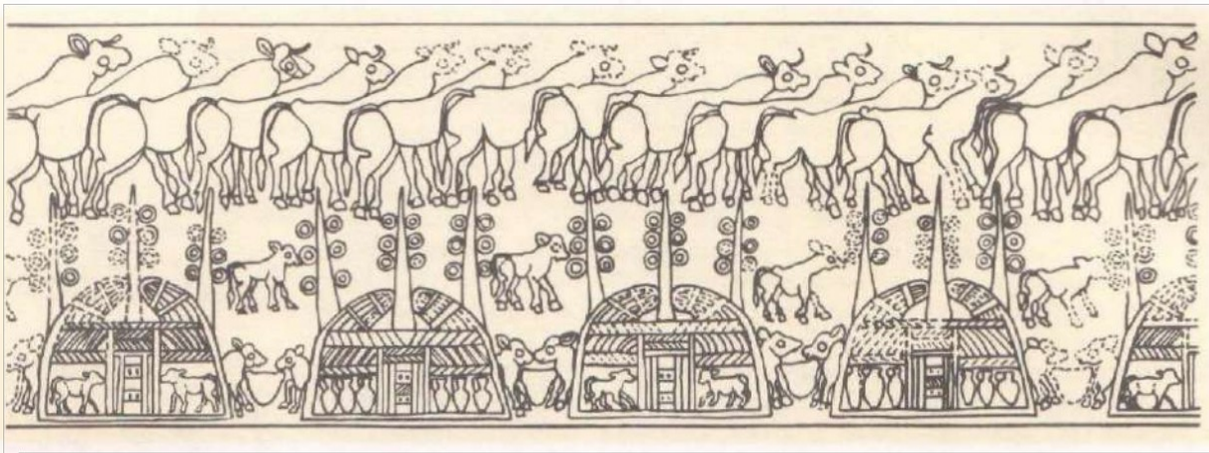

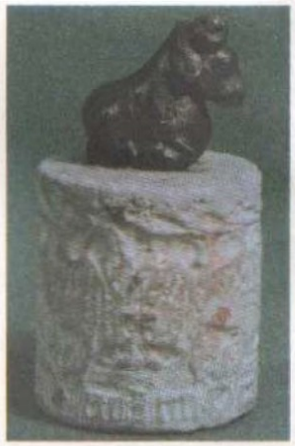

mühür 'c
çizimi. Cstte bir 'lğır
daha içlerinde donalar
kululıdcr görilmckrcdır
Kıılubdcr, bugün bilé Guncy
lr.ık'ın b.ıt.ıklık insanlan
ıarJlind.ın \'apılaılara çvk
benıemektcdır. Λ.tüh ur
nl.lgnciittcn-y,ıpılmı<tur.
Tepesindeki küçük koç ·lguru
guniüşıen kaybolan mum
yonıcnıı kullanılırak kalıpta
dökiılnur tur. Mührün kokeni
bilinmeınekrcdir,
;una buyuk ola>tl.ıkla Gc,: Unık
düncininc-ami Mııhiiın
\'Ük,ckliği 5:3 cm.

\nlıftı Tel Brak'ıa Göz
lapın.ığı'nın altuıda bulunan
r.ışı.ın Vapılmlş bu ilgınç
tayhreınclcn MÖ 3100
tarihinden blınadır B<lıı?;ın
tepe\ ndc "' lıoınıiıı
ark.ısınd.ıki delikler
,1'1ında tahta bir dayanağJ
tuttunılmuş olduğunu gü\
tcm1ekredir. Baş büyük
ol.ısılıkla bir heykel grubunun
p.ır\.lsıydı, .ım.ı bunun <rkck,
k.1dın. insJn YJ da mı
olduğu bilinmıcmcktcdir.
Tapınak tJrırılanmd.ın biıini
simgeleme" ınjiinkundür.
17<m.
ıuk.,ckligindc.

mi yerleşmeler terkedilmiş, diğerleri ise Geç Uruk'-tan türemiş özellikler taşıyan kendi yerel bağımsız kültürlerini geliştirmişlerdir. Bu bölgede kent yaşa-mmdan vazgeçilmiş gibi gözükmektedir. Kentler ancak üçüncü binyılın ortalarında, muhtemelen ge-ne güney Mezopotamya'ıun etkisi sonucunda yeni-den önem kazandılar.

Yazılı dilin başlangıcı

Geç Uruk dönemine gelindiğinde artık bir kent olan Uruk, büyük servet birikimi ve anıtsal kamu yapıları olan önemli bir merkezdi. Bilinen ilk ya-zılı belgeler Uruk'ta keşfedilmiştir. Bu metinle-rin dili bilinmemekte ve "okunamamakta"dır. Ama yazı büyük ölçüde piktografık (simgelere değil, gerçek nesnelerin anlaşılabilir resimlerine da} alı) olduğundan, hiç değilse kısmen anlaşıla-bilmektedir.

Yazının ilk gelişimi üç aşamaya aynlır. Uruk IV adı verilen ilk aşamada, işaretler sivri uçlu bir alet-le yaklaşık 5 santim eninde ve bunun yarısı kalın-lıkta kil (arasıra da alçı) üstüne çizilirdi. Yazı bü-yük ölçüde ideografik ya da logografikti, yani bir işaret bir harf ya da heceyi değil, bir düşünce ya da sözcüğü simgelerdi. Sayıları anlamak güç de-ğildir, işaretlerin bazıları da ya betimledikleri nes-nelere benzedikleri ya da anlamı bilinen daha son-raki işaretlerle özdeşleştirildikleri için anlaşılabil-miştir. İşaret grupları kutular içinde birlikte yazı-lırdı, ama görünüşte belirli bir düzenleri yoktur. Bu aşamaya ait Uruk'ta altı }üz tablet, 150 kilo-metre kuzeydoğudaki Kiş'te de bir tablet bulun-muştur.

İkinci aşamaya (Uruk III) gelindiğinde daha gelişkin ve soyut, çizgilerin düzgünleştiği ve kıv-rımların azaldığı işaretler görülmektedir. İşaretle-rin tabletlerin üstündeki düzenlemesi karmaşıklaş-makta, tabletler de büyümektedir. Metinlerin ço-ğu gene iktisadi kayıtlardır. Bir bölümü değişik kişilere tahsis edilen malların kaydedildiği payla-şım listeleri, diğerleri hayvan hisselerinin ve tapı-naklarda ya da bayramlarda tanrılara sunulacak hayvanların dağılımını gösteren kayıtlardır. Kimi tabletler yer adları, meslek ve hayvan listeleri içe-rirler. Bunlar, çivi yazısı terkedilinceye kadar yaz-manların eğitilmesinde temel alınan listelerin ilk biçimleridir.

Bu listelerin metinlerindeki değişimlerden, bi-1 im adamları Uruk III metinlerinin dilinin, Uruk'ta MÖ üçüncü binyılda konuşulan Sümerce

olduğuna karar vermişlerdir. Uruk'ta üç binin üs-tünde, Cemdet Nasr'da 240, Tel Ukair'de iki ve Eşnunna'da iki tablet bulunmuştur. Bunların Cemdet Nasr döneminden kaldığı ve İran'daki en erken Proto-Elam tabletleriyle çağdaş olduğu sa-nılmaktadır. İkincilerde kullanılan yazı farklı ol-makla birlikte, benzer bir gelişkinlik düzeyindedir ve aynı sayı işaretleri sistemini içerir.

Er Hanedanlar döneminde (MÖ 2900-2334) ya-zı daha çizgisel bir biçim aldı. Çivi yazısının çivi bi-çimli işaretleri, kilin üstüne köşeli bir alet bastırıla-rak çıkarılıyordu. Er Hanedanlar döneminin erken evresinden az sayıda metin bulunmuştur, ama MÖ üçüncü binyılın ortalarında çivi yazısı aruk yaygın-laşmıştı ve iktisadi ve idari belgeler, mektuplar, öy-küler, yapı yazıtları gibi her türden yazılı malzeme-nin kaydında kullanılıyordu.

Ilk Uruk metinlerinde görülen çok işaretli kar-maşık yazı sisteminin uwn bir gelişmenin bir so-nucu mu, yoksa tek bir kişi tarafından gerçekleşti - rilen bir atılım mı olduğu bilinmemektedir. Daha erken dönemlerde de yazının pek uzakta olmadığı-na ilişkin belirtiler görülmektedir. Gerçekte Uruk yazısının birkaç olası öncüsü vardır. Örneğin, sivri uçlu bir aletle yazılmak yerine işaretlerin baskıyla çıkartıldığı tabletler ,·ardı. Bu işaretler, Uruk tab-letlerinde görülen nicelik ölçülerine karşılık gel-mekteydi.

Diğer olası kaynaklar arasında mülk sahipliğini belirleme amacını taşıyan baskı ve silindir mühür-lerle meta kaydı için kullanılan simgesel figürler bulunur. Bunlar, içine simgesel figürler konup üs-tüne mühür basılan içi boş kil yuvarlara yol açmış olabilir. İçeriğin kabın dışında belirtilmesi olan bundan sonraki aşama, zamanla üstünde simgesel figürlerin izi çıkarılan ve mühür baskı bulunan bir tabletin de kil yuvarlar kadar güvenilir bir kayıt ol-duğu fikrini vermiş olabilir. Uruk yazısı belki de bunlara daha sonra sayı dışında şeyleri betimleyen işaretlerin eklenmesiyle ortaya çıkınıştır. Bu inan-dırıcı bir şema olmakla birlikte, meta kaydı için simgesel figür kullanımının ne denli yaygın olduğu konusunda kuşkular ,·ardır. Üstelik, baskılı tablet-ler ve içi boş yuvarlar, bunların yalnızca metin-lere doğru bir aşama olması durumunda görülece-ğinden çok daha büyük bir alanda ve çok daha uzun bir dönem içinde bulunmuşlardır. Gerçekte, gerek baskılı tabletler, gerekse kil yuvarların daha gelişkin metinlerle aynı dönemde kayıt araçları ola-rak kullanıldığı da gözlenmektedir. Kuzeydoğu

kil

Yazının IZöl(enleri

Bilinen ilk yazı örnekleri yaklaşık MÖ 3300 tarihinden kalma Unık kil tabletleri üstünde bulunmuşmr. Yazı bu tarihte bile 700'i.in üstünde değişik işarete sahip bütünsel bir sistemdi. Bu nedenle henüz bilmediğimiz ön aşamaların da olması gerekir. tik tablctler, tahıl, bira ve canlı ha)'"\·an gibi metal:ırın alış ,·erişine ilişkin kayıtları ya da yazmayı yeni öğrenen yazmanların kullandığı listeleri içeriyordu.

Aynı dönemde, koni, kurs, yuvarlak, silindir gibi değişik biçim ve boyutlarda, kilden yapılmış küçük simgesel figürlerin kullanıldığı bir başka ka)'1t sistemi daha uygulanırdı. figürler muhtemelen farklı miktar lan ya da tahıl ya da koyun gibi farklı metaları temsil etmekteydi. Bu simgesel figürler gruplar halinde içi boş kil yuvarlara konulur, sonra üstlerine silindir mühür basılır \e böylece ancak)'lıvar kırılarak ulaşılabilen kayıtlar oluşturulurdu. Kimi kez simgesel figürler le, kil)'ll\"ar ya da kil tabletlerin üstüne baskı yapılırdı. Yazıda kullanılan işaretlerin biçimleriyle simgesel fi

gür biçimleri arasındaki benzerlik, yazının simgesel fi

gür sistemlerinden çıktığını ve bu yönteme piktografik

r resımyazı J işaretler eklendiğini akla getirmektedir.

Piktografik işaretler çoğu kez anlamı çok belirgin basit resimlerdir: sığın belirtmek için bir boğa başı, ar-payı belirtmek için bir arpa tanesi çizilir. Bazen de işa-retlere çağrışımla anlam kazandırılmıştır: çanak,)'\e-cek durmak va da getiii ek yürümek daha karmaşık düşünceler ifade edilebilirdi. Örneğin bir kafa \"e bir çan,ık, yemek yemek anlamına gelirdi. İşaretler gide-rek kamıştan yapılmış dikdörtgen uçlu bir aletle yazılabilecek biçime uyarlandı. Bunun sonucunda tllm çizgiler çivi biçiminde çıknğından, bu yazıya çi\İ yazısı adı verilmiştir. Er Hanedanlar dönemde yazı yukardaı'ı aşağı yerine, soldan sağa yazılmaya başlandı.

Gelişmiş çi\i yazısında işaretler fr>netik değerler de gösterebiliyordu (örneğin Türkçe'de kaz resminin kazmak işlemini ya da ikaz sözcüğündekı kaz hccesını göstermek için kullanılabilmesi gibi). Yazmanlar sözcük işaretlere hece işaretlerini ekleyerek ingiliz komesiyasal) etkin biçimde yazıya aktarmayı başardılar.

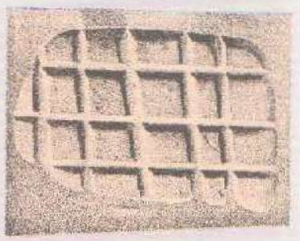

bil şiı ri d

Suriye'de Tel Brak'ta bulunan ve erken piktografla ra benzer şekiller içeren iki kil tablette, Uruk tabletlerinde olduğu gibi yalnızca başlar değil, tüm hayvanlar görülmekte, bu da yazının icadının karmaşık bir süreç olduğu izlenimini vermektedir. Nesneleri betimlemek için işaretler kullanımı önemli bir aşamaydı; işaretlerin daha sonra sesleri betimlemek için kullanımı da belki aynı derecede önemlidir.

Sanat ve propaganda

Uruk döıiemıŋden önce de natLJralist ya da temsili sanatın birkaç örneği bulunur. Örneği;1, güneybatı fr.msa'da da Geç Palcolitik mağara resimleri, Çata! höyük dm ar resimleri ya da Umm Dabaqiyeh'deki daha basit yaban eşeği resimleri gibi. Ancak bunlar kuraldışıdır ve Yakındoğu'nun bundan önceki binlerce yıllık kültüründe sanat oldukça stil ize insan Ye hay' an figürleriyle sınırlıdır. Obeyt döneminde kuzeyde baskı mühürler üstüne oyulnıu insan ve hayvan sahneleri görülmüştür. Ama şimdi Mezopotamya'ya özgü yeni bir buluş ol.111 silindir mühür daha iddialı kompozisyonlara olanak sağlıyordu.

Uruk'ta iV. \e V. tabakalarda mühür baskıları gerek kil testi tapalarında, gerekse tabletlerde yaygındı. Bazı sahnelerde başına bant takmış, eteklikli \'C sakallı bır adam, sürü beslerken, sandalda giderken, çıplak tutukluları bir kargıyla korkuturken ya da sunuda bulunurken betimlenmektedir. Yanında görülen bir kamış demetinden oluşan amblem daha sonra Uruk kentinin en büyük tanrıçası lnanna'run si mgesi olmuştur. Adamın, tanrıçanın baş rahibi olan Uruk yöneticisini simgelediği açıktır. Buna benzer figürler Susa'da da bulunmuştur. Bunlar ya Susa'nın yöneticisini, ya d:ı eğer o tarihlerde Susa Uruk egemenliği altındaysa lJruk yöneticisini simgeliyor olabilir.

Uruk'ta bulunan ilk anıtsal taş heykellerden kimi yalnız eskiliklcrinden ötürü değil, seyredenler üzerinde yarattıkları duygusal tepki açısından da ilginç tir. Bunlardan biri Eanna'ıın kuzeybatısındaki du- \·arla çe,·rilmiş alanda bir çöp çukurunda bulunan ve muhtemelen bir zamanlar kakma gözleri ve peruğu olan maska benzer bir kadın yüzüdür. Yüz hemen hemen doğal büyüklüktedir ve aslında oldukça iri olmaı;ı gereken burun kınlmışnr. Bir diğer etkileyici parça Aslan Avı stelıdır. Bunun kenarları kırık, arkası da pürüzlüdür, ama J\10 birinci bin'ıla kadar süren bir sanat biçimi olan bağımsız stelin bir örneği olduğu anlaşılmaktadır. Şımdi 78 ı,antim)iikscklığinde olan stcldc iki sahne gösterilmektedir: üstte diz boyu bir etek giyen sakallı bir adam, art ayaklarının üstüne kalkınış bir aslam mızraklamakta, altta ise muhtemelen aynı adam ok ve yayıyla şahlanan bir aslana nişan almaktadır.

Uruk'ta bu dönemden en ilgi çekici buluntu Varka vazosudur. Boyu bir metreyi aşan bu büyük kapta 92 santim yüksekliğinde ve dört şerit halinde kabartma süsler vardır. Vazonun ağzı 36 santim çapındadır. Antik dönemlerde kırılmış ve onarılmışnr. Alt iki şeritte bitki ve hayvanlar betimlenmiştir. Cçüncüde herhalde haraç ya da sunu yüklü kutular taşıyan çıplak hizmetkarlar, belki de rahipler gösterilmektedir.

En ilginç olan üst şeritteki bir oymada, Aslan Avı stclinde görülen adam tanrıça lnanna'ya sunuda bulunmaktadır. Eteğinin püsküllerini, kısa eteklik giyen bir diğer adam tutmakta, önünde duran çıplak bir adam ise tanrıçanın simgesi olan kamış demetinin önünde duran bir kadın figürüne sunuda bulunmaktadır. Vazo ilk onarıldığında tanrıçanın başlığı hasara uğramış ve giysisini belirlemek olanaksızlaşmıştır. Bundan biraz daha geç Mezopotamya tanrı \'e tanrıçaları çoğu kez inek ya da boğa boynuzlu başlıklarla gösterildiğinden, figür tanrıçanın kendisini olduğu kadar bir rahibeyi de simgeleyebilir. Kamış demetlcıinin arkasmdaki iki koyunun sırtlarında taşıdıkları platformların üstünde figür ya da heykeller durmaktadır. Soldaki figür Sümerce'de baş rahip anlamına gelen "en" işaretini taşımaktadır. Koyunların arkasındaki armağan yığınının içinde Varka vazosuna benzeyen iki vazoyla hayvan biçiminde iki kap da vardır.

Varka \'azosuyla çağdaş diğer ilginç buluntulardan biri, emziğin iki yanına aslanlar yerleştirilmiş olan aslan \'e boğa oymalı kap, bir diğeri de deniz kabuğu \'e taşla zarifkakmalar yapılmış testidir. Geç Scleukos döneminden bir duvarın altında Geç Uruk ya da Cemdet Nasr dönemine ait taştan sakallı bir adam heykelciği bulunmuştur. Heykel gömülmeden önce kırılmıştır ve alt yansı eksiktir. Gri su mermerinden yapılmış olan 18 santim yüksekliğindeki heykelcik gene Yarka vazosundaki adamı simgelemektedir. Gözler zifte kakılmış sedeften, göz bebekleri ise büyük olasılıkla yan değerli ma\İ bir taş olan lapis lazulidendi.

Uruk'ta sanat ilk kez yöneticinin rolünü vurgulamak ve konumunu güçlendirmek için kullanılıyordu. Sanat ve mimari, yerel halkı etkilemek \'e yönetici grubun konumunu sağlamlaştırmak için bir güç ve zenginlik izlenimi yara011ak amacıyla biraraya ge-tirildi. Sanat yapıtlarında ifadesini bulan siyasal ve dinsel propaganda, yöneticilerin karakterlerini çok iyi yansıtmakta ve antik Yakındoğu'ya ilişkin yararlı bilgi kaynakları oluşturmaktadır.

Dördüncü binyılda metalurjidc ciddi gelişmeler ol-du. Nahal Mişmar definesinden kimi buluntuların yapımında kullanılan ergitilmiş bakırın, 150 kilo-metre kadar güneyde Timna Vadisi'ndeki maden-lerden getirilmesi olasıdır. Bunların çoğu bir bakır ,.e arsenik alaşımıydı. Dökümü daha kolay ve saf bakırdan daha sert olan bu alaşıma, MÖ ikinci bin-yılda kalaylı tuncun (bir bakır ve kalay alaşımı) yay-gınlaşmasından önce sık rastlanmaktadır. Buluntu-lardan bazılarının ağırlığı bir kilonun üstündeydi ve "kaybolan mum" diye bilinen bir döküm yönte-miyle yapılmışlardı. Bu yöntemde, önce şeklin bal-mumundan modeli yapılıyor, sonra bu kille kapla-nıp pişiriliyor, böylece kalıp sertleşirken balmumu eriyordu. Bundan sonra kalıba erimiş maden dö-külüyor, dökme maden eşya çıkarılırken kalıp kırı-lıyordu. Küçük "kaybolan mum" dökümler Uruk'-ta bulunan çok daha geç tarihli tapınak hazinesin-den bilinmektedir, Batı Suriye'den gene bu döne-me ait çarpıcı heykelcikler vardır.

Bu dönemin insanları bakır ve alaşımları dışında madenler de kullanırlardı. Altın ve gümüş takıların yanısıra, gümüş ve kurşun kullanılmış kaplar da bu-lunmuştur. Geç Uruk döneminde Cebel Aruda ve Uruk'ta demir parçalarına rastlanmıştır; Uruk III tabletlerinde de demir eşyalar listelenmektedir. (Öte yandan, bu demirin küçük göktaşlarından gelmesi ya da bakır eritirken rastlantısal bir yan ürün olması olasıdır.) Yönetici grupların az bulunan maddeleri bir üstünlük göstergesi olarak kullanma isteği, ma-den işçiliğinin gelişmesi için belki de bir dürtü ol-muştu.

Yakındoğu'da ilk saban kullanımı da Uruk döne-mine rastlar. Susa I döneminden toprakta kalmış sa-ban izleri bulunmuştur. Geç Uruk mühürlerinde ve Uruk IV tabletleri üstündeki işaretlerde de saban betimlenmektedir. Bu tabletlerde aynca kızak ve ilk Ya-kındoğu'da kez görülen tekerlekli araç işaretleri vardır. Büyük olasılıkla öküzlerin çektiği ağır, hantal arabalar olan bu araçları göstermek için kızakların altına daireler çizilmiştir.

Kışın nemli ve çamurlu olan ve sayısız su kana-lıyla kesilen Güney Mezopotamya'da sandal daha kullanışlı bir ulaşım aracıydı. Eridu'daki mezarlıkta Obeyt döneminden kalma pişmiş kilden bir sandal modeli bulunmuştur, Uruk ve Cemdet Nasr dö-nemlerinde ise tablet ve silindir mühürlerde görü-len işaretler arasında sandallar da vardı. Kara ulaşı-mı, bu yüzyıla kadar Yakındoğu'nun büyük kesi-minde olağan yöntem olmayı sürdüren hayvan kervanlarla yapılırdı. Antik Yakındoğu'nun en ya-rarlı yük hayvanı olan eşek bugün de hala yaygın biçimde kullanılmaktadır. Tel Rubevde'de Uruk tabakalarında evcilleştirilmiş eşek ke�ikleri bulun-muştur.

Saban, tekerlek, sandal ve eşeğin Uruk dönemin-den önce de kullanıldığı hemen hemen kesindir. Kuzey Avrupa'da MÖ 3500 dolayından saban izleri bulunmuştur. Polonya'da bulunan tekerlekli araba modelleri ile eski Sovyetler Birliği'nin güneyindeki gömütlerden çıkarılan gerçek arabalar da aşağı yu-karı aynı döneme aittir. Ama sabanın (bazı uzman-lar Kuzey Mezopotamya'da MÖ 6000 yılından ön-ce icat edildiğine inanmaktadır) ve tekerleğin köke-ni şimdilik kesin olarak bilinmemektedir.

Silindir mühürler

Adlarından da anlaşılacağı gibi, silindir mühürler genel olarak taştan, ama kimi kez de fayans, cam, pişmiş kil, tahta, kemik, deniz kabuğu, fildişi ya da madenden yapılmış ve üstlerine bir desen kazınmış silindirlerdir. Bu nedenle kil üstünde yuvarlandıkları zaman, sürekli bir kabartma iz çıkmaktadır. Ortalama 2,5 santim yüksekliğinde, 1,5 cm santim çapın-da olan mühürler genellikle ortadan uzunlu�una delinmiştir. Böylece bir iğne ya da ipe geçirilip üstte taşınırlar ya da döner bir mile takılırlardı. Silindir mühürler MÖ 4. binyılın ikinci yarısında Güney Mezopotan1ya (Uruk) ve Güneyban İran'da (Susa), an1bar kilitlerini ve küp, torba, kutu ya da sepetler-de taşman malları mühürlemek için kullanılan bü-yük kil parçalarına ve hepsinden önemlisi 3.000 yıl boyunca çivi yazısının temel aracı olan kit tabletlere kolayca baskı yapabilme amacıyla geliştirilmişlerdir.

Çivi yazısı sistemi .Mezopotamya'nın komşuları-nın dillerini yazmaya uyarlandığında, silindir mühür bir damgalama biçimi olarak baskı mührün yerini al-dı. MÖ 1. binyıl içinde çivi yazısının harf ya-zısı aldığında, baskı mühür yeniden ön plana geçti. Silindir mühürlerin üstlerindeki motifler değerli bil-gi kaynaklarıdır; tanrı betimlemeleri, mitoloji ve günlük yaşamdaki gelişmeler gibi, ilk kubbeli bina-lar, ilk lir, ya da Hindistan'dan mandanın getirilmesi gibi olaylar da bize bu desenlerden yansımaktadır. Ustlerindeki yazıtlar da sal1iplerinin soyu hakkında bilgi sağlarlar.

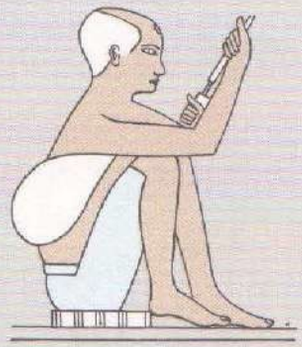

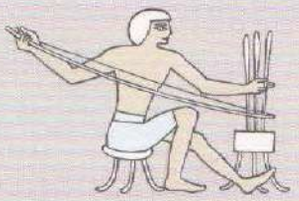

Silindir mühürler çogunlukla sen taşlardan vapılırlardı, ama h·i bir aşındıncı madde \·arsa, bunlan çak.ınakcaşı ya da bakır aletlerle kazımak olanaklı)·ıı. *(En ıl]ıte üstte).* Silara (MÖ 2450 dola yı) ve Teb'deki (IÖ 1420 dola)') Mısır mezarlarında. elk yapılışı ve yaylı delgi g&tcnlmcktcdir Yaylı delgi ıim yükseltiyor, yatay olarak. t.tkıldığında da kontrolü anorıyordu.

Aftta. Silindir mühurlcr, kontrat, s.mş, üleşim listelen, anlaşma. borç senedi gibi yasa belgeleri damgalanuk için kullanılırdı. Kimi döncınlcrdc mühür ıableti n listünc ba�ılmış, kimilerinde ise tablet kil bır zarfın içme konup ?.arf mühürlenmişti. Bu ;(arlin üsriindeki mlihi.irde oturan bir su tanruının omuzlMından ırm.lklar ak.makta. önünde sa.kallı bir ve ters çevrilmiş bir kalanı dövUşcn bir bolta·adam bulunmaktadır. Asur rüc..:arlar11111 bir riç;ırct kolonisi kurdul.laıı Ona Türkiye'deki Kanq'te bulunmuştur.

MÖ 1. binyılda baskı Mühlir kullaıummın giderek artınca,

Sii nl dir mihiirlcrdc kullanılan mal-zemeler modaya ve bulw1abilirlik dunımun:ı göre değişirdi. (En ım-te) Harnrin havzasındaki Td Sle· iinch'tc bulwı:ın silindir mühür Af-ganistan'dan getinlen m:ı�; lapis b-zulidcn yaptlınışo. ilk kez MO 2250 dolayında orulmuş, üstüne daha sonraki iki sahibinin yazıtları kazınmıştır. (Vsrte MÖ 8. -dan kalseduan Asur mi\hürlcri.

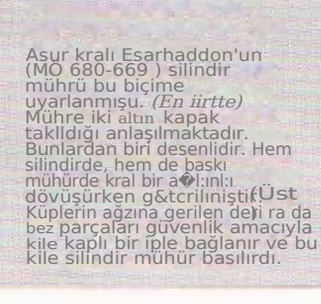

Asur kralı Esarhaddon'un (MO 680-669) silindir mührü bu biçime uyarlanmışu. *(En iirtte)* Mühre iki altın kapak takıldığı anlaşılmaktadır. Bunlardan biri desenlidir. Hem silindirde, hem de baskı mühürde kral bir a�l:ınl:ı dövüşürken g&tcrilıniştir. (Üst Küplerin ağzına gerilen deri ra da bez parçaları güvenlik amacıyla kile kaplı bir iple bağlanır ve bu kile silindir mühür basılırdı.

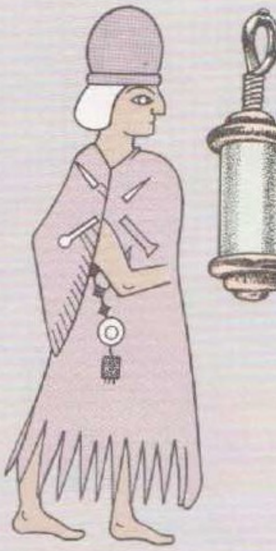

Altta Silindir mühür konımak ,.., yasal işlemleri güvence altına almak amacıyla kullanıldıpndan. gidertk "1hihinin konınnıa'l)Ü özdcşleıririlmcye bağlanınıı ve hastalık, çouık düşürmek ya da bü\'Ü dedikodu ya kaşı dinsel türcnkrJc kullı. ıılııııitır. Bunların yapıldığ .ı.ğlann da belirli özellikri \'Jrdı: i>mcğin lap•lı1Uli, güç w ıannnın sevgbinc 1.11İp olma anlamına gelirdi MÖ 14 \'Ul)'lldan bu Ka"ıt mlİhrunc 'i.3!ılbinnı koruyucu tann•..ına hitaben uzun bri dua kuınmışnr. *Ev* .ıtard11lt, ilce tr11n. giik ve y;,.,.in mıtrlak hakimı oşraıs ra11apım /Jizmctkıirını. bakışrnılrı ıııttlıı kıl. Mühürde, herhalde M.ırduk ol.ın bir rann şinıı;clcrlc çevrilmiş ol.uak betimi<nıııcktc<iır Kal":don (K.ldık<'>y taşı) yiik.cldik 6 <111.

Ür, soldan sa!Jn !Ylühlıikr çoğu kez takı ol.ır.ık. kııll.Mardi çık.ın MÜ 2500 dol.ıvınd,ın dcn11 k.ıbuğıı kakm>'ınd.ı birçncdcı ,,ıJl.ınan nıiiluir gönilmcktcdri ; .ıJ tın kapaklı, rcl halka gq·ırilnıiş hc-111.ıııı bir Suriy.: ıııııhrii (MÖ 1720 dolayı). (Altta) \ uriıc'den altın k;ıp.ıklı. Yeşil yeşim mühür (t.\Ö 1800 dola)ıl dôncr hir mil.: gcçi-nlmiştı (Tumı.>ca K.ırdağ'a'd.ı ,\\Ü 7. da 6. tarihlenen hır ın.:z.ırda bulunmuştur)

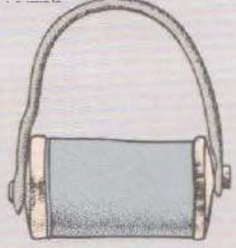

Silindir mühür kulanunı :>ılindir muhiirler, tJbktkr üzcnmk ,,,; yazısının kull.ınıldığı bölgelerde yoğunlaşırlar.

Silindir mllhiırlcr '" baskılan. *(En ıırte)* Uruk d\i ncını (MÖ 3300 dol.ıl'l); Unık \ akınında bulunmuştur. \'.ıt.ın hir tunçt.ın vapılnıış Suriye; 5,1x4,5 cm. (Ortada) ılı. Er (MÖ 2600) Ja.l.ııı). Yeşil k.ıhii; 5,0x2.6 cm. (Ustu) Akd (MO 2250 dolaı1). :Seccftaşı; 3,2\2,2 .:ın. *(En 11rte sagda>* E'ki Bahıl (MÖ 1750 dol.ıyı). 2,5x1,3 cm. (Sağda) iki11cii Orta A"ır (M 1300 dolayı). Kalscdoıı ittm (Ortada) Ycnı A'1ır (,\IÖ 700 dolayı). ,\kık; 3,65x 1,7 cnı. (K:ıdıköyta}ı 'ı; 2:sxı,ı cm. (Ihm (Sagd.ı) lral.t.ı Bor,ippa'd.ı hulıın.rn ,\khaınıenid MÜ 450 dolavı) muhllrd.:n .wnıa. K.ılS:.doıı (K.ıdıkôytaşı) 4,75x2,2 .:m.

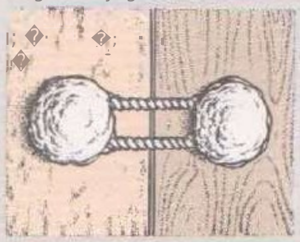

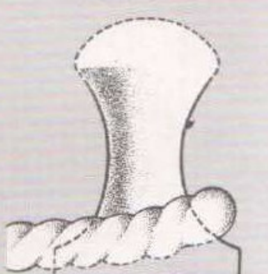

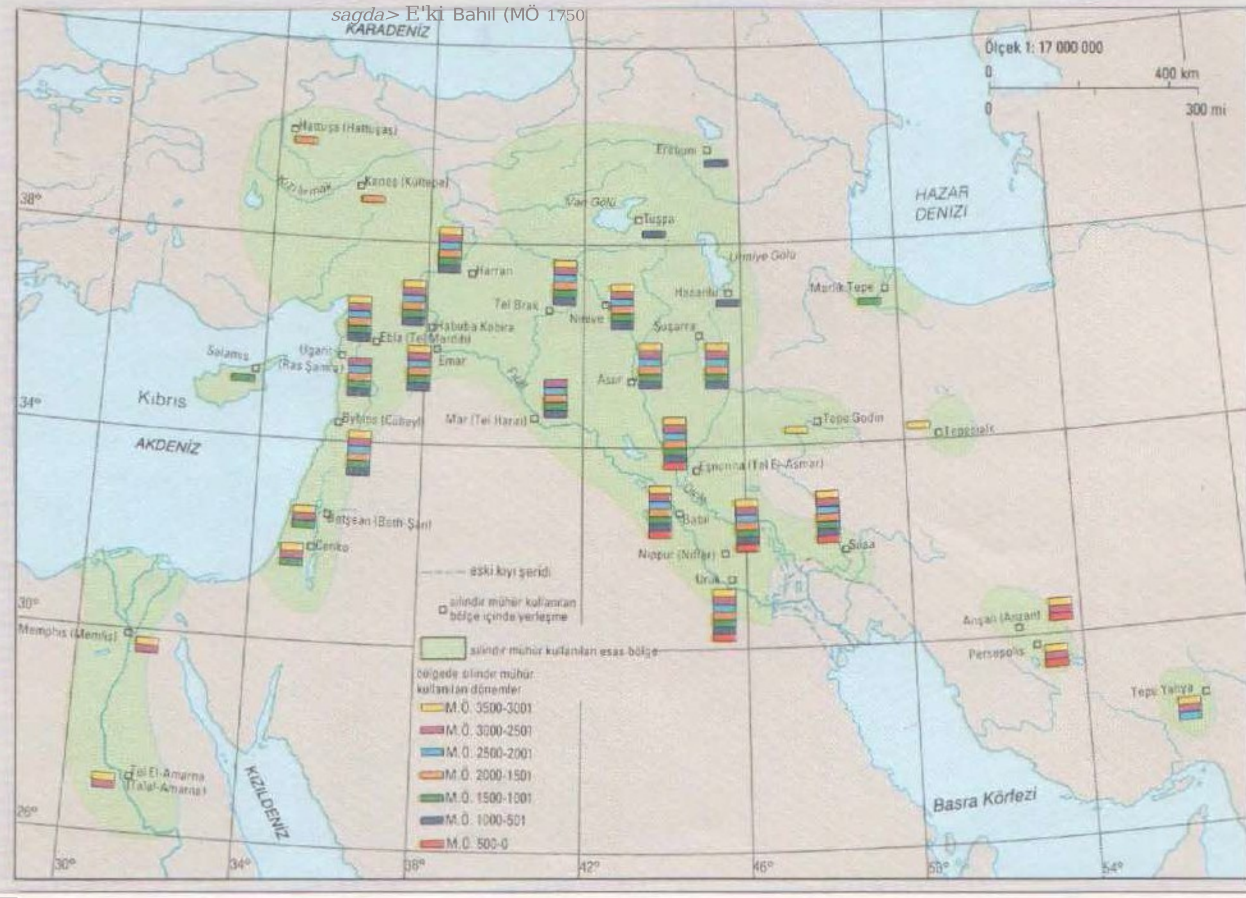

.\lLihürknmii kil parçal:ınnın alt yfizcı lerinde, küp ya da sepet gibı nıilhurkıicn cşplan izleri giirü-lilr. Tahta .;i"i ,.c iple bağlanan tahta kapılara kimi kcı korunma .ını.Kıyla nıuhür ha'>lmı)llf *(m Ü>TU).* Mlıhiirlcnmiş ki' pan;alan nın bazılannda tahtanın diiz) uç yiri \'c danıa rlanıu ya da tahta çivi ve ipin hiçinılcrini izlemek ınum-kündür (üste.) Mühürlü kuplcrin ithal edilmiş olması ola>ıdır, .ıma k.ıpılar y.:rcl ol.ırak mühiirlcnirdı. Mühür in.:dcmderindeıı. değişik tanl.ıra • ıţışarct örüntiilcnmiş- kin hilgi '-'Sl.ın.ıbli nıek:edir.

Din ve ayin

Kermez Dere ve Çualhöyük'teki ederin dinsel döşenme biçiminden de görüldüğü gibi, din ve ayin en erken zamanlardan beri antik Yakındoğu halkının yaşamında temel bir rol oynamıştır. Öyle ki, kimi bilim adamları köyden kente geçişte dinin itici güç olduğunu öne sürerler.

Bölge yöneticilerinin tümü kendilerini tanrıların temsilcisi sayarlar, kötülüklerin uzaklaştırılması ve tanrıların iyi niyetini kazanmayı amaçlayan törenler düzenlenmesi görevlerinin önemli bir parçasını oluştururdu. Dinsel etkinlikler esas olarak tapınaklarda yürütülürdü, ama kimi kültürlerde törenler kutsal korularda ya da dağ tepelerinde de yapılabilirdi. Tanrılar kutsal heykelleri aracılığıyla tapınaklarda varlıklarını gösterirler, bunların bakımından da rahipler sorumlu olurlardı. İdare, büyü, cinleri duayla uzaklaştırma, kehanet, fal gibi değişik işlevleri olan farklı rahip tipleri vardı. Elimizdeki bilgilerin çoğu saray ya da tapınaklara ilişkin metinlerden kaynaklandığından, sıradan insanların dini hakkında çok az şey bilinmektedir.

Altta: Asur'da bulunan I. Tukulti-Ninurta (MÖ 1243-1207) döneminden tabletin üstündeki iki mühür baskısının çizimi. İlk görüldüğü kale ile bunun E.ı, kopdk de ıann.;a (_;uJ.t r.tsııd.ı bı. gl.ınıı kunıhınlu

Altı Asur'da tanrı;.ı l tı. r upıı.ı!l;ınd.ı bulun.ın hu P'''h ıımJ.ı ,.\'1ır kr.tlı 1. Tıkulu :Sınurt;J. nın lJnn u,ku\·a hır .ıd.ık \.Vıtı ,·ardır. iki kcı <) terilen kral, tabkhı \C kinin eşi hır podyuınun Ü\tline konnuı ul.111 ı1. 11n N\ l.,u'nun kakının tarıııınuktadır. Yük...,klik 7,5 cm.

Ostır Su\.1'dan1 üqünde l'ıırnr lnşu inak'ıı' (,\tÜ 2200 dol.wı) linc.ır Elaf """"'l,1 hıı ,·.unı bıılunan kircı;ta ı kJh.ıııınu. Hır tapına n tcmdkrini sağl.ını!J urmak çi in din.le t.ıhra ,-1\ı ıutan hir taıınnın .ırk.ısında, oıı.ı araolık cdcn dunıı.tkt.ıdır Aı:.ı,k kr lı N.ıranı-Sın ik J_ıg.ış \'<lnt·tid ı birJı '"faha gq· ı.ırihli ı.1pıııakl.ırınıı y.ıpıınııı .11111uk i.,:in bunl.ra b n r tcmd ıigurkri kull.ınılnıışu. 'l'opr.ıs.ı ı.ıht.1 ıı'i .,:.ıkın.ık, bir tapınağın yapımı d.ın on.:c alanın .mndırılm.ısıyla ilgili kırnu;.ık torcnııı hr hıılLIIIIU\'dıı. \ ük klik 52 .:m.

Orı.ı hl.un kr.ılı (.\ 1O 11 dol.\'lj ıı;in ıapılm ı> tun ç Sına sağda Silhak-İnşuşinak eb ir hc,·kcl. 'd.ı kıre.;lc kaplanını ol.ırak hulunmuştune antik Y.ıkındoı'.!.u'd.ııı k.ıl.ın 3 hoyuılu bir '"1nenin <.ınlamhrıldığı tek r.ıpıınr. Çıpbk ıki r:ılııhııı yonenij!;i t i l'\ 0n bdkı de şal kt.ı y.ıpılnukıadır, ı;uııku hcı kck, yazınnd.ı ..gun doğujıı"' ad1 \erilınıştir. Çcn·cdc .ığ.ıı;l.ır, hüylik bir k.lp \c bir Ji11 pl.ııtOnn , ... un.ık \·.1rdır. Rlıruk., mcrdıwııh \<'kilk·ri;ı ıiggur.ıt oldu!W üne suriilmı!ş.. de, yuJ..ck sun:ıkbr l d:ıha akm.1 gı..ındır. l1rnnluk 60 <m. rnişlik 40 ,ın.

Solda E\u00f6nunna'dan \tk.ınlan bu Sumer he\ kdJ.:nmlkinu E)nunn3'j3kj K.ırc: Tapınak'u gomuıJ lunncnın bır parç;ısım oluşıuruyordu. T3pınm ins.ınlan 'ınıgdcwn heykdkr, ba\u00f6ı\u00f6ı,'v.ınlMın ömrüiu: \u00f6lin.:k.li du..l ctnll;lı:ri için t.lpıiuklJr.ı konulurdu El kanı\u00f6tıırm.ık hü\u00f6uk ol.ısılıkla hır 'aı·gı '"' hürd.ctiHl'

Kr.ıl Ur :-laınnıu'nıiıı ı_MÖ Al 2095) L"r'd.ı pı. o;.ıl.ınmı} olar.ık bulun.ın \telinden ,I.\Tllll Burad.t kral kentin en l>ıH.nli.. CJ.n'ı c J.u1 1 tann'ı ıS.Jnna (Akkadca'da Sin) \u00f6cn:tlnl.ı ,ı,-ı lrnrh.ıiıı ' 1'Jpırkcn gö\u00f6tcrilmcklcdir T.1111111111 dinde, belki de· .ısluıda bir ıkü .;uhuğu ı·e olçü ıpı olan, bir çubuk \c hır hJ.lk.a \J.rdır. Diğer ncsncnın bır gnd.ınhık olma'• inuıiikbndür Kut-.al ton.:nlcrdc 'll, bir.ı, ':ı.lrJp, y.ığ ·,' kurh.ınlık h.ıı\u00f6an k.ın gihi ıç\u00f6ikr kull.ınılırdı. ı

Kıdalı Mısır, MÖ 4. binyıl

\u00f6onunJ carıhlcnıcn t\u00f61pmak lijtincsindc hıılunan Lıpıs l.ızuli sılındir ımıhıir b.ıskN Yonctıtı nlk."k pnl\ .ılı l'ıır réknt·, Jc bır boga g<>t ı ırnH:ktedir. Bo\u00f6anın 'ırtında ı lı1. 1incdc bulun.ın \'Jrb (ayını olduğu gihiJ tannça.lnJnn.ı \u00f6nın .1mblc1111cn bulunan b.ıs.ınuklı bir plJtlom1 '.ırdır. D.ıh.ı sonr.ıl.m rann lıc\u00f6·kdkri hJ)'rJın günlçrımk türcıık ı.ıpınakıan rı. pın.ıf\ı

ta\u00f6mır, Babil Ycnı Yıl \u00f6enliklcrindc tannı hC\ kdlcn dıl}.cr kcnrkrdcıı B.tbil'c gcıınlirdi.' Ylık>d<lik 4,3 (Ol.

U.-tt. N aıı'dc Er dıiıcmındcn Ş.ınıı.ı.ı.ı.ıdağına.ıki mo\u00f6.wıkll· ol.ısılıkla bir ko.;uı' büyüklüğü gmtcrıkonbıkcdir Kurb.ınbr t.tpmJ.k. tcircnknnın düzenli bır p.ır,asını oluıtunır, hclırli günkrdc <ll kıırhaıılar kcsilırdi. Bağırsaklarına ı'l.ı.k.ı rak kch\u00f6ncıı.: hulunnı;ık kıı de ha\'an kc,ilirdi.

\11/rdıhur askcrk ıı.:c t.ı.\u00f6ın.ın t.ınrı lınkclkri ("10 730 dol.ıyı).

Sold.ıki hc\'kcl dinde hıı \u00f6ck smi llmi t<l)l\.ll ı.ısı Ad.ıd'a .ıiırır. Flc gt-çinkn hır kcıiiin rannnın sınır dı)ı cdilnıç'i i\ lcıopotanna\h oiağ.ın hır b\'gtll. m.1ydı.

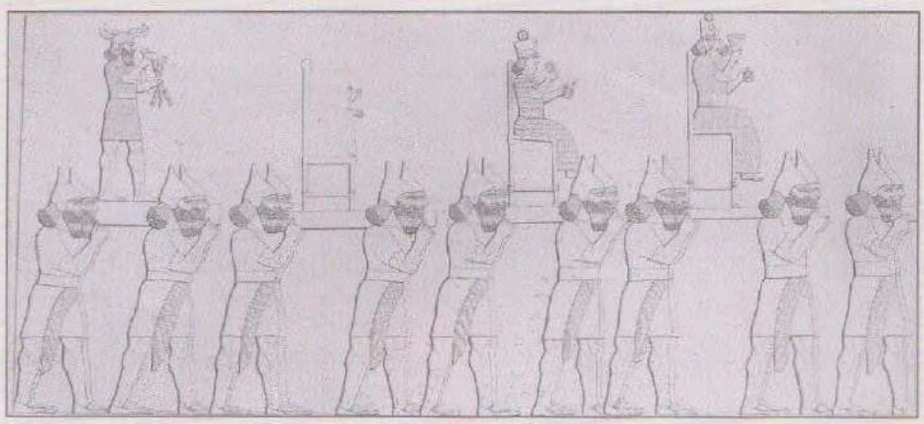

Tanrılar ve Cinler

Eski Yakındoğu'da yüzlerce tanrıya tapılır, her etnik grubun, hatta her kentin kendi tanrıları bulunurdu. Genel olarak büyük dinsel hoşgörü ,·ardı, bir yörenin tanrıları çoğu kez bir diğer bölgenin tanrılarıyla özdeşleştirilirdi. Sümer ve Akkad panteonları erken bir tarihte birleştiğinden tanrılarını birbirinden ayırmak olanaksızdır. Çoğu kez tanrıların prestiJ", kendi kentlerinin kaderine bağlıydı. Böylece Babil ve Asur geliştikçe .Marduk ve Aşşur öne çıka.

Tanrılar normal olarak insan biçimini alır \т olağanüstü güçlere sahip olmakla birlikte insanlar gibi, aynı duygular ve gereksinimlerle davrandıklarına inanılırdı. T.umların yanısıra kimi iyi kimi kötü, cin-ler, ruhlar, hayaletler gibi çok sayıda diger doğaüstü güç bulunur, bunlar çok çeşitli biçimlere girer ve çoğu kez de hem insan hem hay\"an özelliklerine sa-hip olurlardı. Hastalık ve diğer belalara bazı kötü cinlerin neden olduğuna inanılır, onların kütülüklc-rindcn kaçınmak için karmaşık dinsel törenler dü- zenlenirdi.

So/ıla Kalhıı"da bu un.ın l'cnki c stili til<Işl i .ıt koşum ı.ı!Jmı .asundc, elinde :ıslanlar 'c ıiıltlfcrlcr tutan çıplak hır icadın kal>.ırtm•sı ,·ardı. Çıplak taıırıç.ılar gcnd obrak Sumcrkrdc ln.urna, Akdl.ırch Işlar '" J..:\'.tnt'ıa Asıartc olar bılincn .ışk ,.c 'a"" taıınça"ı }Ü özdqlqtirilir. Yilk\'.klki 16,l cb

S n. da 1 :"' cb u (M Ö 1 12 4 1 1 ka d n a z ar ' ı n 0 3 \'C ı ;ur n s i m ıı:clcri nl'ulnıuş bir ltud111·rmu ('ınır ta}ıı). I'sl "k'ritte İstar·ın qldızı, konmuş h<mı;zu u1, rl<:ın .)nıı, Sın'ın hil.ıll şamaş'ın uıiq kursu v.udır. Altta a.v..ıkl.1r ı:ı..tin

Enli! \'C Ea'vı simgd.,ıncsi olasıclır Yukı.cklık)aklaşık 60 •nı

Solda En yaygın kdlJn<t \üntcınlcrinden hırı, kurban ·dilen hır hayv.ının bağır..1klannı ın•dcınd.ti. Sippar\bn MO 700 yılın.1 tarihlenen bu kilden ri·n·i

Bahıl plakası hol'bi hır inçdcrnc,·i örnekler Pl.ıkanın .ukJ.\111.l d.1 keh.ınetin k.l\'ıtlıdır. Yüzün, yorumu bhr.11n.1nı Gılgaını·dtarat ırı<lan oldıırilcn iblis J-lumb•h•\·• ait olduğu sarulm.ıktJdır , Yükseklik 8 cm.

S.ığd ·'1Ö 700 dolann<la t'>u uuıç ıah.1mna panonun .ırkJ'lnda, ba·ı ıc dıcn uscıen gvi lıkcn l)'i ubi.ıtlı ·in Paıuzu bctiinknnl·i nr· Gebe k.ıdınl.ırJ \'C yeni dot).ın Çtl\:ukl.ıra saldıran l.aın.)·tu'\·a ka·ı korunına anı.ın t.l·ıın.tsı olJ,ıdır. Pa.noda. t.ınn (,;ıingdcri. t'>ır .:in dızı,i hir h.ısta.ve on.ı h.ık.lll halık giy,.:Ji ikı r.ıhıp, alna d.ı l'.ıuıu '" aslan h.ışlı l.ıinaşnı gorıılrncktedir. \'ük,dJik 13,3 cm, gcıuşlik 8.4 cm.

S"lda K.ılh 'd.ı A»ur·nJ'ir-apli'nin Kım:yhatı S.ıra·ı'ltlfan k.ı.ıı.ıtlı figür. hgünın h.tşınd.ılr.i boynuzlu eski Mcıopot.ımp'd.ı Er Hancd.ınl.ır diiıtcınind"n b.ışby.ır.ık hır t.ınrılık belirtisi o·ur. S,1r.ıyın buna benzer hirçok figür oyulnıuşnı. Dort bn.ıdı, kart.1 h.ışlı ya da b.ılık pclcı;nli figürkr, bitkiler, ha\aııl.lr, ko\'.ıbı koniler, \b.. taşırlar Hu dcığcrnsıü \<lrlıkların, saravı ve ı\·indekikri k<itulükkrdcn korumak ıçin he>kdcikkn sara>·ın t.1b.ınınıı alt;n.ı gonıukn aphı/111, bılgcylc ılışkil i ol<luklan a '.ınılın.ıktadır.

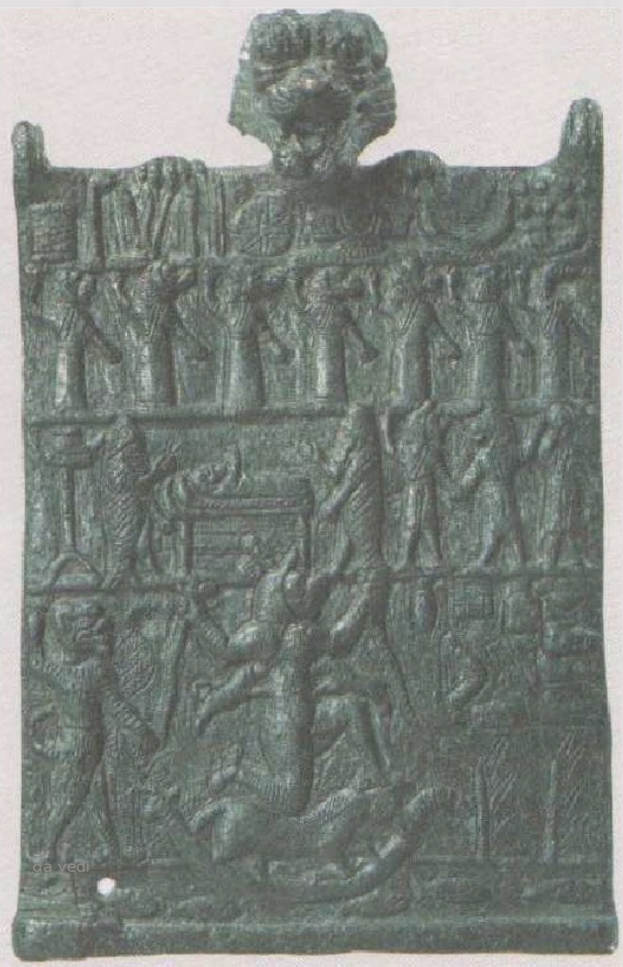

Altt Rıı.ıgarcini P1. zuzu'ııw1 nınç heykeli. Puuzu çoğunlukla korkunç yüzlü, dört kanatlı, kuş ayaklı, ha}"·aıı pençeli ve akrep kuvruklu olarak betimlenirdi. o;ründe, �nen kötü rüzg:ı: cinlerinin kralı Hıınbi'nin oğlu Pazuzu'vum raznuktadır. Kötu y:ıradılışlı ci11lerln krnlı olnukla birlik.re P.1zuzu'nun vardımscver olduguna inanılırdı. Oognnı yapan kadınları dişi cin l.:ını:J.>;nı 'nun aldın ı 1rına karı korumak için muska olarak tW1Çtan l'azıuu b.1şı takanak, Geç !\sur ve r-:co.Babil dönemlerni de çok'yaygın bir adeni.

\n]]da Dört \ iiilu tunç tanrı heykeli. Kazı "ra,ınd:ı bulunm.ımışnr am.ı ·cribtum (Tel lşçali) kökenli olması \'e *MÖ 2.* binyıl ha·lanndkaim.ı'. olısıdır Tanrının 1 kimliği bilinmemckıcdır. Yükseklık l *7* cm.

Altta Akk:ıd döneminden (\10 2200 dolavı) su birliktc Ğ<htcrcn yeşil taşra· silindir mühür b.ı.,kısı. Onun ününde güneş tanrı.ı Şam•\·, dagların arasındn çıkmakta, o<, lumla t·rar durmaktadır. Yükseklik 3,9 cm

!ia/ l'utub'd,1n (Tel (Sefaci), pişmiş kil p.Uloda, tek gözlli bir gunc· tanıNnı bıç1. kl.1y.lll ,-;ıv 1şp bir tann görtilnıckıcdir. l'igürkrin kimlikleri bilinmemektedir. Hıuc

ÇATIŞAN DEVLETLER (Mö 3000-23so)

İlk tarih kayıtları

Geç Uruk döneminde yaLJnın icadı Me1:opotamya halklarını tarihin eşiğine getirdi. Ama bölgenin tarihini çö/mede ararlı olabilecek metinlerin üretilmesi için daha bin yıl geçmesi gerekecekti. Geç Er Hanedanlar dönemi kent dedetleri yöneticilerinin çağdaş yazıtları çoğu ke7 pek aydınlatıcı değildir, çünkü \"alnı.tca yöneticinin adını \'e bır tanrıya adak içerirler. Daha geç dönemlerın geçmişe ilişkin metinlerindeki bilgiler de genellikle çarpıtılmıştır. Kronoloji de tümüyle kesin değildir. Gü\enlikle söyleyebileceğimiz en erken tarih, ;\1ezopotamya'da Er Hanedanlar döneminin sonucu bclirkvcn Agade'li Sargon\ıı MÖ 2334 yılında tahta geçişidir. Ne ,·ar ki, bu tarih Sargon ile 700 vıl sonrakı BabiUi Ammisaduka ar.rn ndaki yönetim dönemlerinin uzun lukları toplanarak hesaplandığııdan, 200 yıl kadar bir sapına gösterebilir.

Geç Uruk ticaret imparu. orluğunun çöküşünden doğan kültürel bo'?ltık yerel olarak dolduruldu: doğuda Proto-Elam kültürü, Güney Mezopotanıya'da Cemdet Nasr ve 1. Er Hanedan, Diyal.l \'e Hamrin'de Ceç Proto Okuryazar ve r. Er Hanedan kültürleri. Kuze Mezopotamya'da boşluğ, dolduran kültürler önce Geç Uruk kültürünün bir ti.ire\ r, sonra Ninive 5, diğer bölgelerde ise Erken Tunç kültürler oldu. Uygarl ığın odak noktası olmayı sürdüren Güney Mezopot:ımya'da birçok kent üstünlük ' arışındaydı İlişkilerinin kapsamı açısından Mezopotaım a'yla bm· ölçüşebilecek tek kültür, a7 bili nen ' e en a7 bir büyük kenti içeren Proto Elam'dır. Diğer yerlerde Geç Uruk etkisiyle yaratı lan büyük kentler yaşamlarını sürdüremediler. Ama Er Hanedanlar döneminin sonlarında Sümer etkisı gene bütün Mt:zopotamya'da kendini hissettiriyor \"C ti.im Yakındogu'yu etkili,·ordu.

Proto-Elam kültürü

Susa'd,1 maddi kültürdt: bır değişiklik oldu ve Sümer'in Geç Uruk kültürüm: benzer 11. Susa'nın yerini doğudaki Iran yaylalarıyla daha \ akın ilişkileri olan III. Susa aldı. Bu dönemde Susa da içinde olmak üzere Susiana'nın çoğu terkedildi. Halkın, her ikisinde de nüfm artışı görülen Güne\ Mt:zopot:ımya y:ı da İran yaylasına göç etıniş olması mümkündür.

Susa'da III. Sus:ı döneminin en özgün örnekleri Proto Elam A yazısıvla yazılmış tablctlcrdir. Bu yazı genel olarak Mezopotamya yazısına benzer; kullanıl:ın :ığırlık ve ölçüm sistemleri de aynıdır. Ama sayıl ar dışındaki işaretler farklıdır ,.e değişik dilleri yazm:ık için kullanıldıkları sanılmaktadır. III. Uruk ve belki de Uruk'ta metinlerin dili Si.ımerceydi. Proto Elam metinlerindeki dilin büyük olasılıkla MÖ önce üçüncü binyıldan birinci binyıla kadar Susiana \'e doğudaki dağlarda konuşulan Elamca'nın erken bir biçimidir. Aın:ı metinler bugüne dek çözülemediğinden bu kanıtlanmış değildir.

Sma'da 1 400 adet, Tepe Sialk, Tepe Yahya Ye Tali i Malyan'da dah:ı az Proto-Elam tabletı bulunı uşnır. Iran'ın doğusunda, Afgan sınırı yakınlarında Şehr-i Solıte'den tek bir örnek çıkarılmıştır. Bu tabletlerin yanında ı\iczopotamya 'da Cemdet Nasr ,.e l. Er Hanedan dönemleriyle bağlantılı mühür ve mühür baskıları bulunuyordu. Bir mühür türü, ince uzun bir silindir biçimindevdi; kloritten (ya da steatit "sabuntaşı"ndan) oyulmuş,_ desen oyulduktan sonra yüıcyi sertleşti rmek için fırınlanmıştı. Bu mühürlerde sık görülen, taramalı rozet, üçgen \e daire gibi geometrik şekilleri, kemer, kemer dizisi, ' b. tüm motifleri Proto Elam tabletlerindeki işaretlerle karşılaştırmak olasıdır. Bu "sırlı steatit" müh ürle re tüm Proto- Elam kuşağı nda, z.,gr◊'.ların batı kıyısında, hatta Ku7ey .Mezopotamya'daki Niıme 5 kültürü kadar uzak bölgelerde bile rastlanım◊tı r. Güney ◊kzopotaınya'd:ı az s.wıda bulunmaları, ticari \'e siyasi ilişkileıin (Geç Cruk dögibi)

Kiilrürlerarası stildeki klorit kapların tica.reti

nemi başlarınd.l da olduğu çeHeyc ayılmak yerine dağlara koşut gittiği kanısını uyandırmaktadır.

Bilinen en büyük Proto Elam merkezi, arS b<il-gesinde, Susa'nın 450 kilometre doğugi.inenioğu-sund.ı bulunan Tall-i \lalyan' dır. Mah an'a daha sonrakı dönemlerde A.n\an adı verildi. Gerek Su\a, gerekse Anşan Elam krallığı smırı içindeydi. MÖ 3400 2600 dolayındaki Baneş döneminde Mah an 50 hektarlık bir alanı kapsı\'ordu (\ünci.i binyıl başları nda kent surlarının çevrclcdiğ;ı yaklaşık 200 hektarlık alanın neredeyse dörtte birini sürekli yer-leşmeler oluşnıruyordu.

Al.ının bir kcsimindt: yapılan kazılarda dm .ırl.1-rında kırmızı, beyaz, sarı, gri ,.e si yah resimler bu-lunan, onyedi ya da daha çok odalı, ivi yapılmış bir bina ortaya çıkarılmıştır. Ambar \e i\lik gibi diğer bazı yapılarda Proto-Elam tabletleri bulunuyordu. İşliklerde çakmaktaşı, bakır cedıeri ve 1:ift gibı ,.e rcl malzemeleri n yanısıra Basra Körtczi'nden obsi-di) cn, sedef \e deni7 kabukları, ku7ey Afganıs-tan'da Bedehşan'dan kırmızı akik \e lapis lanıli gi-bi ithal malzemeler de vardı. Lapis lanılinin Yakın-doğu') a iki ana yoldan ulaşması olasıdır: Şehr- i Sohte'den sonra Dast-i ,·ir \C Dast i Lut'un gü-neyinden geçerek Kirman \"C Fars'a ulaşan \e Ku-zistan üstünden gelen güney yolu ile daha sonra İ pek Yolunun izlediği, Horas:ın'dan sonra Alburz ,.e Dast-i Ka\'ir arasından geçerek güneybatıya inip, Hemcdan ,'e Kirmanşah üstünden ort:ı Me-zopotamya'ya ulaşan ku7ey yolu. Her iki yol bo yunca bulunan merkezlerde lapis lazuli ve diğer yarı değerli taşların ithal edildiği ,.e işlendiğine iliş-kin kanıtlar görülür. Tepe Yahya yakınlarında Er

Hanedanlar döneminde mühür ve k.hc yapımında kullanılan zengin klorit yatakları bulu nmaktadır. Burada yirmi altı yazılı Proto-Elam tableti, a\ rıca 84 boş tablet bulunmuştur. Yazılı t.lbletlerde kay-dedılen tahıl, bira ve hay\ an gibi malların küçük

alçak düzlüklerden

}

f

K
a

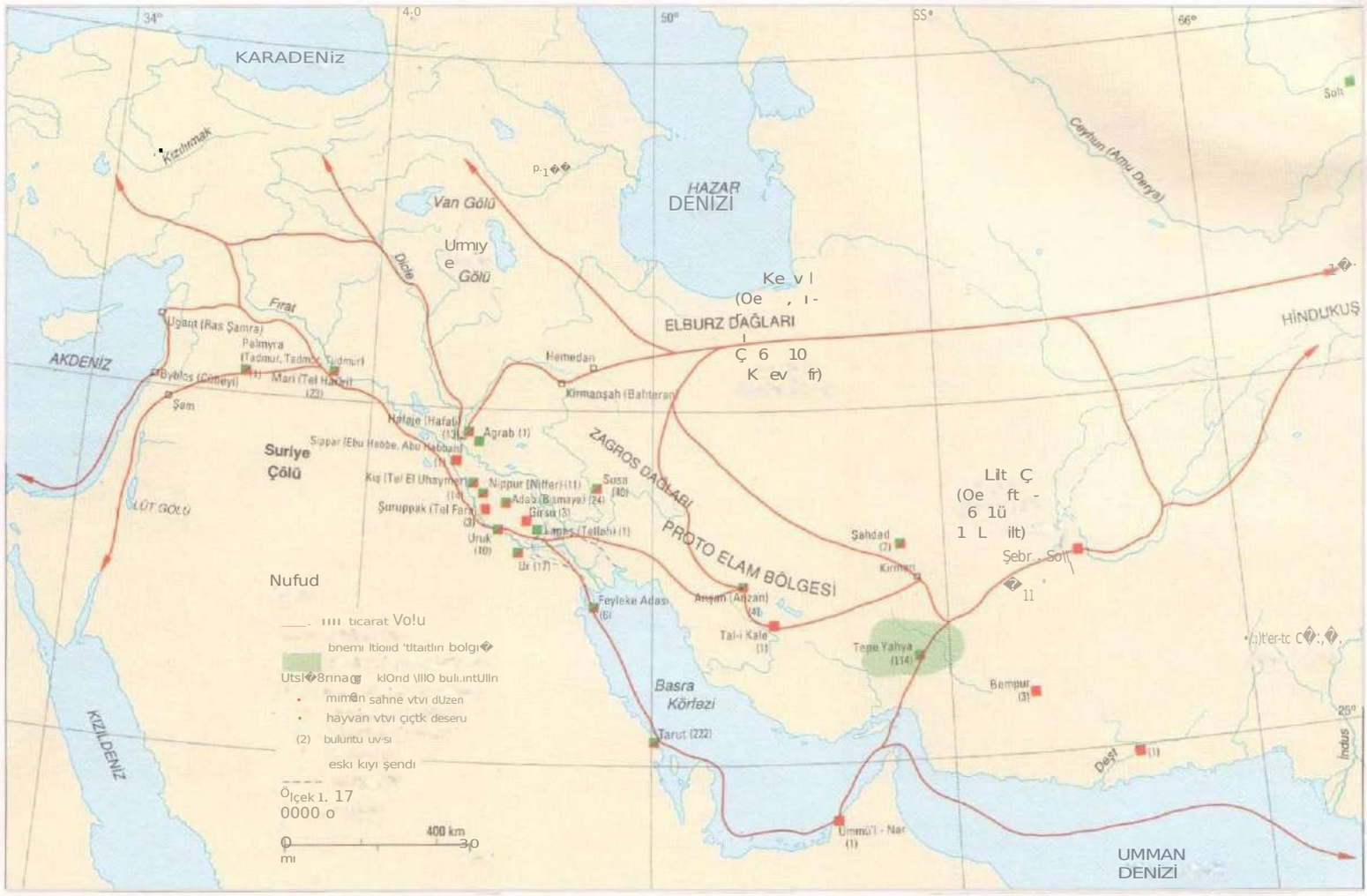

miktarlarda olnıa, bunların u/un ırn.:satc ticare-tinde değil, öncelikle ,·erci yönetimde kullanıldığı-na işaret etmektedir.

I. Er Hanedanlar dönemi

Fr Hanedanlar döneminde Güne\ .\ kzopotanıya küçük kent ticYletlenne bölünmüştü. Çoğu tek bir büyük yerleşme YC çevresindeki kırsal alandan olu-şuyordu. Fridu 'tfakı kanıtiardan Obeyt dönemin-dcn Uruk'a bir '> Orcklilik oldnıju .rn tasnıo.l tadır.

Sa/ır/11 Dıı Jb bolı;c,indcki H.ıt:ıcı (c,ki Tımıb) tnaı••hc.:ıeındi pişmiş ıopr•k

i:.Jp.
Mcııck)<: Kım11" K.ıplJr Jdı 'erilen ,;vah ve kırmızı hovJlı hu

HJned.111 özgüdw Gerek ınoutk gerchc dog•ln r kıill.11ılmı•ur, .ımJ bu

İn\u1

Jhrn.:lcri enderdir. Yiikseldık 30 <11 dol.wnıdJ.

Aynı şek.ilde Unık'tan Ccmdct Nasr \'e Er H.rnc-danlar dünemlerinc geçişte de büyük kesintiler ol ınamıştı. Özellikle de tapınakların yeri <l\111 kalmış, peşpqe tabakalarda yapıl.11 kazılar mimarlıkta yü/- lercc, lıatt,1 binlerce vıl içinde gerçekten bir geliş meyi ortaya çıkarmıştır. Bu süre içinde yeni tar/l.lr gdişti rilnıesi sonucu çanak çömlek giderek evrim lqmişsc de, genci izlenim sürekliliktir.

Bağtfat'ın doğusunda Diyala bölgesinde yapılan kazılar temel arkeolojik çerçe' eyi belirlemiştir. Er Haned.rnlar dönemi, esas olarak tarihönccsi bir er-ken evreyle tarihsel kişi \'e olayların tanımlanabildiği geç bir eHeye .1ynlabilir. Bu evreler Diyal.1 bölgesin de sırasıyla I. Er Hanedan ve III. Er Hanedan do nemlerine karşılık gelmektedir. 11. Er Hanedan ise bunlar arasınd.1 bir geçiş dönemini temsil eder. En iyi Diyala bölgesinden bilinen 1. Er Hancdan'ın en belirgin özelliği Hamrin'de de bulunan ve Menekşe Kırmızısı Kaplar diye adlandırılan boyalı çanak çönı-lcktir.

Tapınaklar bir kez daha yararlı bilgi kaynaklan olmaktadırlar. Tipik bir tapınakta uzun dar bir odadan oluşan kutsal bir alan bulunur. Buna bir avludan, uzun kenarlardan

birinin ucuna yakın bir kapıdan girilir, sunak bunun karşıs111daki kısa uçta olurdu.

"'Kırık eksen" yaklaşımını içeren bu tapı n::ık biçimi Ccmdet Nasr dönemindeki üç parçalı Obcyt ve Cruk tapınaklarına bir dış avlu eklenerek geliştirilmiş olabilir. Aynı biçimde Obcyt döneminin i.iç parçalı eYi, adunun bir kenarında bır kabul odası olan avlulu bir C\"e döni.işti.i (bu mi-

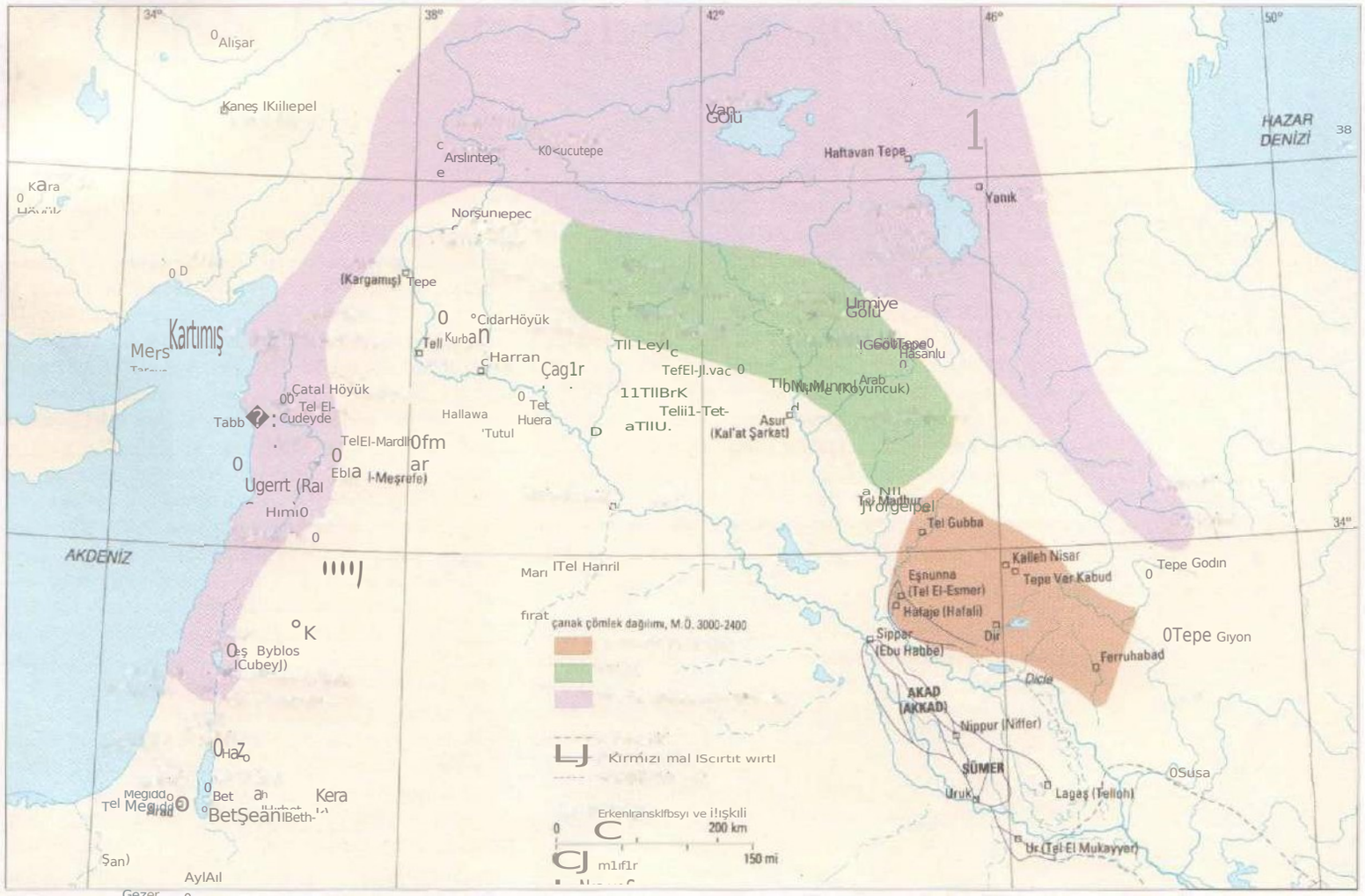

Otçek 1: a 00 000

mari plan I rak'ta bugün de uygulanmaktadır). I. Er Hanedanlar dönemi tapınaklarının daha sonra çok yaygınlaşan bir diğer özelliği tapınan insanla-rın yerini alması amacıyla konulan taş heykellerdi. Eşnunna'da (şimdiki Tel El Asmar) Kare Tapına-ğın üç kutsal alanından birinin sunağı yaıiiiıda 12 heykcllik bir grup bulunmuştur. Başlangıçta tanrı heykelleri oldukları sanılmışsa da, heykellerde bü-yük olasılıkla insan betimlenme amacı güdülmüş-tür.

Hamrin bolgesindeki I. Er Hanedanlar dönemi

alanlarında büyük kentlerin varlığına ilişkin kanıtlar daha azdır. Bu merkezlerin en erken ve en etkileyi-cisi olan \'e Ceındet Nasr döneminin sonu ya da İ. Er Hanedan başlarına tarihlenen Tel Gubba, bir zamanlar dış çapı yaklaşık yetmiş metre, içiçe sekiz duvar dizisinden oluşan bir yapıydı. Duvarlar ara-sındaki bindirme tekniğiyle yapılmış kemerli kori-dorlar sivri çatılarla kapatılmış, duvar kalınlıklarının içine merdivenler yerleştirilmişti. Hamrin Ha,·zası dışında bir eşi olmayan bu yapının işlevi bilinme-mektedir. İçindeki bir çukurda birbiri üstüne atıl-mış 16 iskelet vardı. Koridorlarda içinde tahıl tane-leri olan büyük ki.ipler bulunması, yapının erzak ve hazine deposu olarak kullanıldığını akla getirmek-tedir.

Tel Razuk'ta biraz daha geç tarihli Yuvarlak Ya-pı'da gene içiçe duvarların ortasında 10 metre ça-pında geniş bir boş alan bırakılmıştı. Bunu çevrele-yen yay biçimli beş odada Gubba'da olduğu gibi bindirme tekniğiyle yapılmış kemerler ,·ardı, ama bu kez kemerler eni ·ı .etrcyı aşan odal:ırın üstün-de uzanıyorlardı. Yapıı.Jn güneybatıdaki kent de,·-letlerden biri tarafından bir sınır karakolu olarak kurulmuş olması mümkündür. Kheit Kasım'da bu-lunan bir mezarlığın, yakındaki surlu bir yerleşmey-le ilişkili olduğu sanılmaktadır. Tuğladan yapılmış mezarların çevresi dikdörtgen tuğla platformlarla çenilmiştir. Büyük mezarların güney kenarından uzun dar duvarlar çıkıyor, bunların arasından dar bir kanal geçiyordu. Mezarlarda çoğunlukla çanak çömlek bulunmuştur, ama kiminde İran yaylasın-

3. bin)·ldaçana çömlek stillerinin clağılum Yazının MÖ 4. b ni nlda IGH edilmc,inc kar,ın, 3 bınnlda Y.ıkındoğu ıarihini \'Cntdcn canl.ındımak için \·azılı belgelerden y.ırarl.ın.1bılmd. gcnclliklc mümkün değildir T.ırihöncesi dönem ara·ınn.ılannd.ı olduğu gibi, arkeologlar bölgedeki çeşitli kultlirlcn t.ınımlay.ıbılmek üç be/ekli çanak çömlek n türlerinnı dağılımına bakarlar Üç .rna kcr.ınık gnıbu ırdcdilcbılmektedir Sumer ve dan çıkarılmış bakırdan hançer, balta ve keskiler de vardı.

Kuzey Mezopotamya'da Geç Cruk kültürünün bir türevi giderek, adını Ninive'deki Tarihöncesi Çukur'un 5. tabakasından alan Ninive 5 kültürünü oluşturdu. Burada boyalı çanak çömlekle birlikte, daha geç tarihli, zarif desenli, kazıbezekli gri kap-lar da bulundu. Bu döneme tarihlenen ve bugüne dek araştırılmış alanların hiçbirinde kentsel özellik-ler görülmez. Yapıların tümü küçük ölçekli köy ya-

pılarıdır. Büyüklük ve varlık açısından kimi farklılıklar gösteren gömütler, büyük servetler gömülü güney mezarlarına oranla oldukça yoksuldurlar. Nini,·e 5 döneminden bilinen en ayrıntılı maden işçiliği ürünleri, dökme başlı basit bakır iğnelerdir. Çagar Bazar'da bir mezarda bulunan demir bıçak parçasının, belki de bakır eritilirken eritici madde olarak demir cevheri kullanıldığı için rastlantıyla elde edilmiş erimiş demir cevherinden yapıldığı söylenmektedir.

ah ,\l
ksc

Akkad'ın kuzeydoğusunda kırmızı n: <ıy boya bezemclı cnе "-
ım11/1'>1 K.ıplı r, kuzcyb.ıtıda 1'iimc 5 .;anak çönılcğı \.lrdır Erken
Nini,·e 5 bezekli keramikkri bO\.ılı\'dı, ama daha <,oı1ra
bu;ıb�n yerini, kabın vüzeylnc
katınınış oymalı motifleri ol.ın
ince grı çan.ık ç<>mlek. aldı
'
�kzopoıanwa çcne;iııdc hüyük bır boıunca 'İl'ah \'J da kım1111
\'aı
pcr�fahlı ç:U>Jk çö,;.,lek kull.ınan
gnıpl,u ,·ardı. Bu kaplar kimi kez içi doldunılmuş bcvu desenler
da kab.>rtma desenlerle boenirdi . Bu tarz, MÖ 3. bın\'ıltlJ K.ıtkas)'J
bölgcsındcn güney\ \"J\'ıl.ın Frkcn Tr.ıuısk.ıfbsya ker.ınliklcrindcn
nırc:ınşu.

i

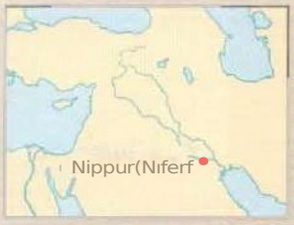

Nippur

A ltfl
II r dolayında
.'>IÜ 2100 tarafından
.Nainınu raptınlın
ıig€ur.ıt, MS 2: yıizyıld.ı
kakıuın ıncrkczını olu€nıpıvördu
T P« dc burada k.ızı ".ıpın
,\ıcnblılanı MS l900 dobiındı
)C:ıd luhıkkrden korunmak için
ın€ <."ttıkkrı c,· bulıınnukt3dır.

Altta <.ilnC) Iran'da y.ıpılmış bu.1><ıı.ı bocnıdi \c k.ıkmalı kdp ı»uıa", ..ippur'da klerir
Elanedanlar djiiicnıindcıı
Inaıına J.apiıı.ığı'nın \ 1kiıtulanıid.1 hulunniu€tur. Yılaıı.kı di)\ii€ıı hunık hir kr€id l'.<ıurukcurkrcdır. r€ı'. 1\C €1n.ınn.ı ve ı'lan€ olarak tanımlanmıştır.

Nippur Sümerlerin en önemli dinsel merkeziydi ve ,\1Ö üçüncü binyılda panteonun başı olar.ık gök tanrısı An'ın yerini alan tann Enlil'in tapın.1ğı bura-J,1ydı. Tarihsel dönem boyunca önemli bir haneda-nın merkezi olmamasına karşın, diğer kentlerin yö-neticileri Nippur'a egemen olanın tüm Sümer ve Akkad'ı yönetmek hakkını elde ettiğine inanırlardı.

Nippur'd,1 Obcyt döneminden .MS 800 dolayına kadar € erleşmc olmuş, 5000 yıllık yerleşmenin birik-miş kalıntıl.m boyutlan 2 km × 1 ,5 kın\i ,1şan \'C ÇC\Te düzliiklcrdcn 20 metre yükseğe çıkan bir ala-na ya€1lmı€ büyük höyükler oluşturmuştur. Önemli bir pzman okulu buluıun €ippur'da binlerce tab-let bulunmuştur. i\1Ö 1 300 dolayına tarihlenen eş siz bir tablette, Enli! tapınağını, sur \'C kapılan ve ana su yollarını gösteren ölçekli bir kent planı bu-lunmaktadır. T.1blctte gösterilen surların keskin bir ,1ıyla birleştiği yer, kısa süre önce alanın güney ucunda yapıl.m kazılarda ortay1. çıkarılmıştır.

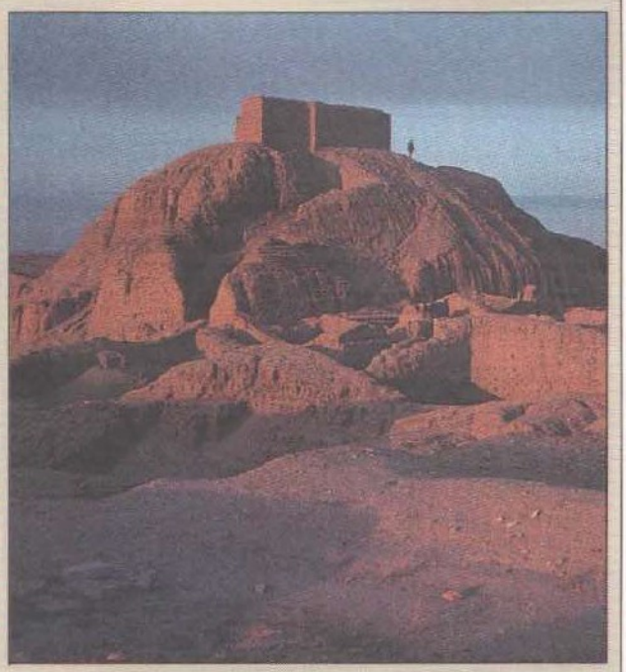

'ialn/11 l"\ippur al ınıiiiii 1>4R'dc bölgelerini Nippur'da

hu \'.HM k.vıl ıii anı
go,t:rc11 ·d1l1c:y plu11.
hıılunan ,\JÖ 1300\kn k.ı ın.ı h.ını.ıd.ıkı hışlı,.ı ozdlikkr pl.ını iistüiic ıurcıkıını)tır

100 200 :ıocm
o 50 100)ft

tabetıekl sur
iablettekı €ei kapısı vcıar
lable1teki su!
kazıianaıan
upınai tat>etın usiunce
. pı yazsıyta elik!ı
dlmyÇZlkn 41fiii ···

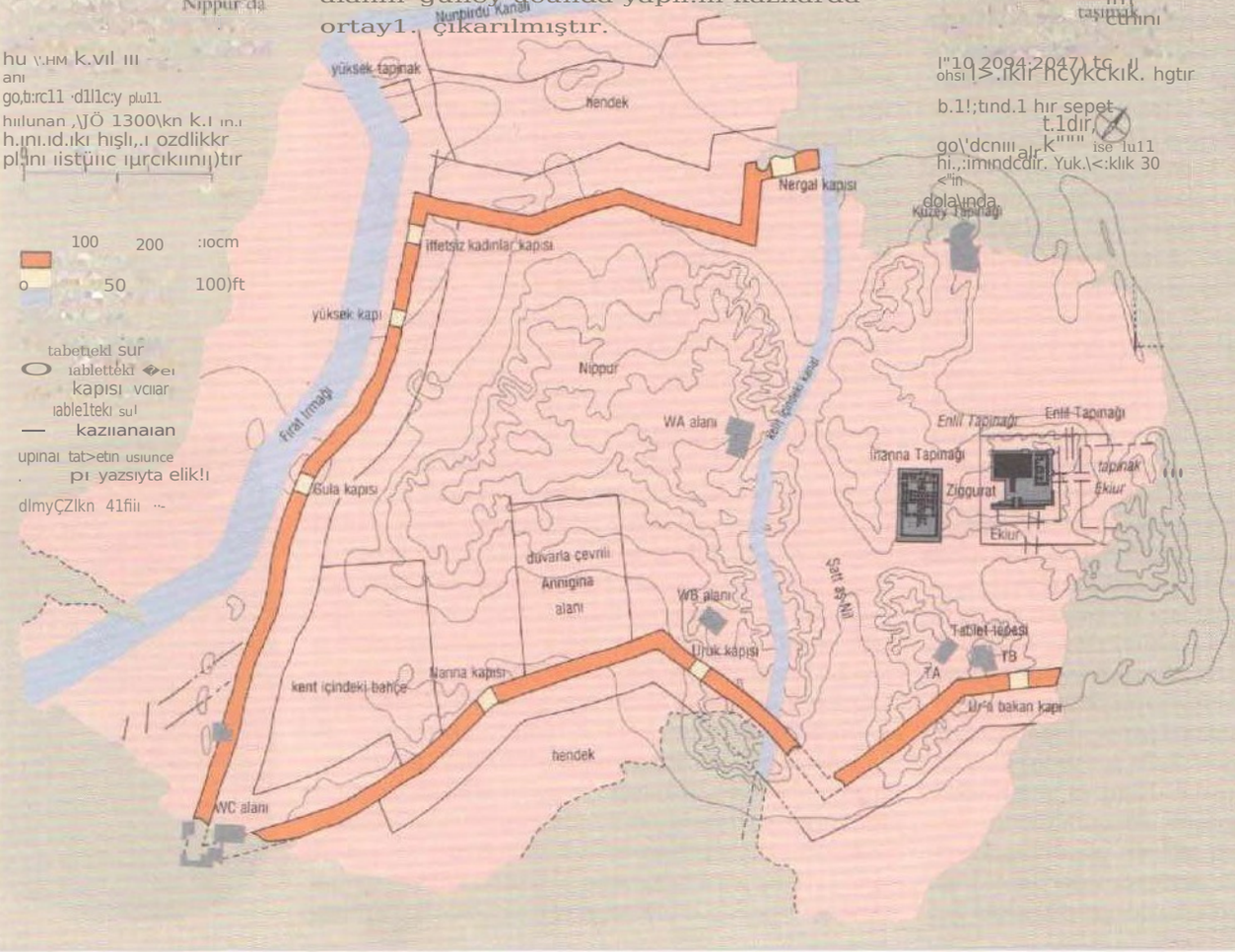

.\ajlıfo Nippur'dı lıünnı Tapıiı3ğı'nın tcmdkrında hııhın.ıiı\c- l'r :-.:aıiiiiiu (.\ICl 211&r2095) ya da €ul€ı-\'l ım taşınmk cdıını

l"10 2094 2047) tc ıl ohsı l>.ıkir ncykckık. hgtır

b.1!;tınd.1 hır sepet t.1dır, k""" ise lu11 hı.,:ımındcdır. Yuk.\<:klık 30 <"in dola\ında go\'dcnıı alr

Si

Erken Transkafkasya kültürü

Daha kuzeyde, Türkiye'nın doğusunda gelişen Erken Transkatkasya kültürü, muhtemelen Ermenistan 'da Aras Vadisi'nde doğmuş, ama dördüncü binyılın ⬜onunda yaygınl⬜mıştır. Bu genişlemenin, doğu Türkiye, Yukan Fırat Vadisi ve Kuzey Iran'da yerleşmek amacıyla batıya ve güneye yönelen bir göçle birlikte gerçekleştiği sanılmaktadır. Özgün siyah, kah\·erengi ya da kırmızı perdahlı çanak çömlekler kabartmalarla, kimi kez de beyaz bir boyayla doldurulmuş kazıbezekle süslenirdi. Bunlara Mezopotamya'yla İran arasındaki ana yolun üstünde bulunan Godin'de IV. tabakada (MÖ 2700 dolayı) rastlanmıştır. Aşağı yukarı aynı dönemden bunlara benzer keramikler Batı Suriye'de, Teberiye Gölü (Celile Denizi) kadar güney bölgelerinde de bulW1muşnır. Burada bunlara Khirbet Kerak kapları adı ,·erilir.

Bu merkezlerde yaşayanların diğer bir ortak özelliği de, yu\'arlak e\'leri ve kalıpla yapılmış kabartmalarla bezeli at nalı biçiminde ocakları tercih enniş olınalandır. Bu insanların, üçüncü binyıl sonu ve ikinci bin)ılda Mezopotamya'nın kuzey kıyılarına egemen olan Hurriler'in ataları olmaları mümkündür. Bu keramik tarzının siyasi ya da ticari bağları ne denli yansıttığı bilinmemektedir, ama Mezopotamya'nın bir halka içine alınması, belki de alçak düzlüklerin dağların zengi n kaynaklanndan yalıtlanmasına yol açmış ve Er Hanedanlar döneminde Basra Körfezi'nde deniz ticaretini teşvik etmiştir.

Levant

Le\'ant't'a Khirbet Kerak çanak çömleği, tik Tunç Çağında yaygın yerel tarzlardan yalnızca biriydi. Bu çeşitlilik mutlaka yabancı işgallerden değil, dönem boyunca ortaya çıkan yerel gelişmelerden ve barışçı yollardan gelen yabancı etkilerden de kaynaklanmış olabilir.

Levant'ta Ilk Tunç Çağı, kabaca Geç Unık, Cemdet Nasr ve !.Erken Hanedan, III. Er Hanedan ve Üçüncü binyıl sonlanna karşılık gelen dört evreye aynlır. İlk Tu:ıç Çağı'nın erken e\Tesinde merkezler genel olarak küçüktü; 1 O hektar ya da daha geniş bir alana sahip olanların sayısı azdı. Kuzeydoğu Ürdün'deki kayalık bazalt çölde bulunan Cava, bu merkezlerin en ilginçlerindendir. 12 hektarlık bir alanı kapsayan tahkim edilmiş bu kent, dördüncü binyıl sonuna doğru,)11da 150 milimetreden az yağmur alan bir alana kunılmuştu . Ama halk kış yağmurlannı topla}'lp saklayarak, kendilerine sıcak kuru yaz ayla-rında yetecek kadar su biriktirebiliyordu.

İkinci evre olan tık Tunç 2 döneminin özelliği Mısır krallığıyla artan ilişkilerdi. Abydos'ta Birinci Mısır Hanedanı mezarlarında bu1W1an Filistin çanak çömleklerinin zeytinyağı ihracaunda kullanılmış olması mümkündür. Gene güney Filistin ve kuzey Sina'da bazı alanlarda bıılunan silindir mühür baskılanndan ve kerpiç binalardan buralann Mısır kolonileri ya da ticaret üsleri olduğu saptarımıştır.

Bu dönemde kent merkezlerinin düzenli olarak tahkim edildiğine ve kapı ve kule kullanıldığına ilişkin kanıtlar da bulunmuştur. Kimi yapıların dinsel nitelikte olduğu belirlenmiştir, ama raluplcrin yönetimde etkin bir rol alıp almadıkları bilinmemektedir. Çoğu uzman bunun kent devletler dönemi olduğunu, tahkim edilmiş her merkezin çe\Tesindeki topraklan denetlediğiıu düşünmektedir. Bu eHenin sonunda merkezlerin çoğu terkedilmiş, öte yandan kalanların surları sağlamlaştınlmışur. Suriye'de Mari, Evla, Hama, Ugarit ve Byblos gibi kentler zenginleşmiştir. Filistin ve Lcvant'ın kıyı kentleri İlk Tunç 3 döneminde güçlü Eski Mısır Krallığının yoğun etkisi altına girmişlerdir.

Sümer ve Akkad

Güney Mezopotamya, güneyde Eridu'dan Nippur'a kadar Sümer, kuzeyde ise Ebu Salabih'den alü,)'al düzlüklerin kuzey kı}1sına dek Akada olarak iki bölgeye aynldı. Sümer \e Akad adlarının ilk kayıtlarına Er Hanedanlar dönemini n sonunda rastlanır. Anlaşıldığı kadanyla Sümer'de halkın çoğunlukla konuştuğu dil, bilinen hiçbir yakın akrabası olmayan sümercedir. Kuzeyde çoğunluk dili, Babilce ve Asurcanın atası olan Ye İbranice \'e Arapçayla aynı aileye giren Akadca'ydı.

Sümer ve Akad çağdaş anlamıyla ülke değillerdi, her biri bütünsel bir siya⬜i birim oluşturan \'C kendi yöneticisi bulunan birkaç kent devletinden meydana geliyorlardı. Bazı kent de\lctlcr birkaç şehır içermekteydi. Örneğin, Lag⬜ devletinde Girsu (resmi tanrı (Ninurta)'nun yurdu), devlete adını veren Llgaş ve güneydoğuda daha küçük bir kem olan Kina btılunuyordu. Gerek Sümer gerekse Akad yaklaşık bir düzine kent devletine bölünmüşlerdi. Devlctlcrın çoğu Fırat'ın kolları boyuna konumlanmıştı. Çevrelerinde, hem otlak olarak kullanılan hem de kent yerleşmeleri arasında tampon göreYİ gören ekilmemiş topraklar (Sümerce'de bunlara *edı"n* denirdi) vardı . Kentler birbirine yakındı. Örneğin, C'mma Lagaş devletindeki Girsu'dan yalnızca 30 kilometre uzaklıktaydı ve Lagaş yöneticilerinin yazıtlarında aradaki topraklar için sürekli çatışıldığı anlatılır. Eril1a'da daha Çanak Çömleksiz Keolitik dönemde görülen surlu yerleşmeler, tıkTunç 1 döneminde hlistin'de ya) gınlaşmıştı. Er Hanedanlar döneminin başına gelindiğinde muhtemelen Sümer kentlerinin çoğu tahkim edilmişti. Ama güney Mezopotamya'da ilk sur kanıtı, Erken Hanedan dönemi ortalarında Ebu Salabih'te görülmektedir. Değişen bağlaşıklıklar Ye askeri fetihler dolayısıyla Sümer'in siyasi haritasını çizmek güçtür. Bazı dönemlerde Kiş Kralı Lagaş'a kadar uzanan bölgedeki devlet yöneticilerinin başı olur, bazı dönemlerde ise iki ya da dal1a fazla kent de\lct tek kişi tarafından yönetilirdi.

Yöneticiler ve tanrılar

Kent devleti yöneticilerin üç unvam vardı: m, ens ve lıtgal. Bunları sırasıyla "bey", "vali" ,.e "kraİ" olarak çevirmek olasıdır, ama aralarında ne gibi bir a) nm olduğu bilininemektedır. Değişik kentlerde değişik unvanlar kullanılırdı. Dinsel görevleri olan *en,* belki de başlangıçta ral1ipti. Sözcük anlamı "büyük adam" olan lıtgal'in daha di.inyeYi bir rolü vardı. Bu unvan belki de, Babil Yaratılış Destanı'nda tannlar kurulunun Marduk'u kötü iblislere karşı savaşmak üzere seçmelerinde olduğu gibi bir yaşlılaı heyetinin savaş önderini seçmesinden kaynaklanmaktadır. Kimi dunımda lıtgal'm altında bir ya da daha çok *ensi* bulmmrdu. Er Hanedanlar döneminin sonuna gelindiğinde bazı kentlerde dünyevi ve dini yetkiler aynlmıştı, ama Mezopotamya uygarlığının sonuna dek dünye,·i yöneticiler ancak tanrıların

Alrt Sümer Kra.Jl.ır en ⬜ korunmıı⬜ nüshas⬜i \'J11sıfa Wcld Blundcll prizmı[illegible]Üne kuınan kop\'adır. Rur.ıda, Tufan ő⬜cc,ımkn bar;layarak işi kralı Sin·nıagir'c <⬜lÖ 1827ı1 8ı7) K.Jd.tr Sünter vönetiı.:ilcrının adl.ın sır.ıl.ımr. Babıı, 5u"1 'c 1'1111\c'deki f\lÖ 7ı ·uʌ·ıl :\sur krallık kuniphanc,ı⬜de⬜ bilinen nii...habrın ⬜vısı bir diiincnın üslilndcdir. Runbrın t11111ü MÖ 2 JOO dolannda, Üçüncü Hancd.ınlığ.ı ba⬜lannd.t y.1⬜da bir.u d.ıh.ı akcn bır tarihte dü1cnknen bır .ı,ıJdan k.ı,·ıakl.ınnukı.ıdır .Sumer Kr.lU.;, l.istcsının .ınl.lcı, ⬜krallığın ilk ı;ökıcn ındri ılmesındcn⬜ b.ışl ıy1.rak bclırli bır kenrıı tüm diger kcnrlerc egemen o|m.ık üzere seı·ildigini !(fütcrmckti. Yükseklik 20 m.

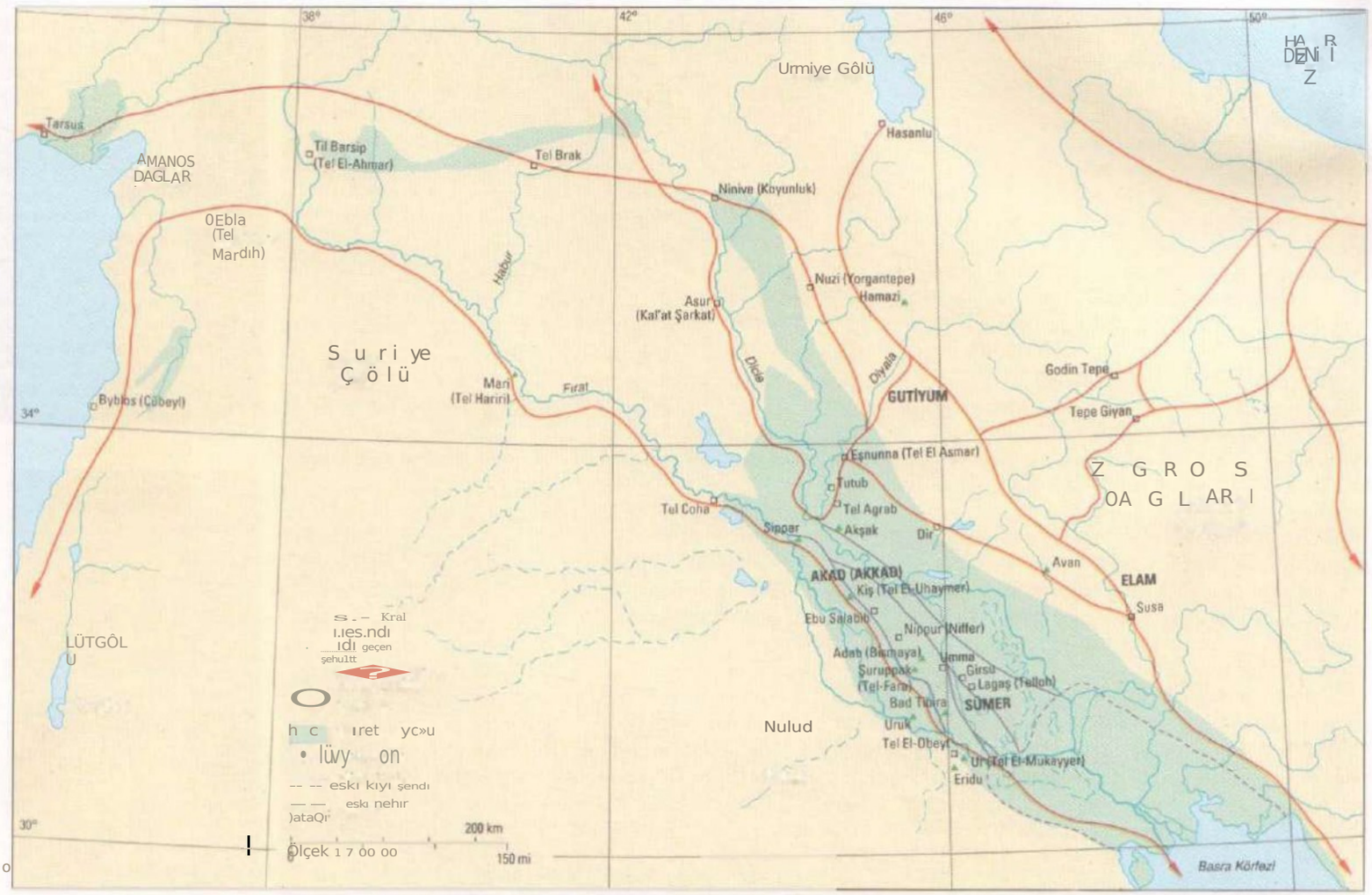

Sümer Krallar Lsi tesindeki kcnder ili h .ın dii ıkmcd ''' :\kkad ı.iki krnı dnlcılcr arasında bölüımii•ıu. Sümer Krallar Listesine giırc her kent hcrhanı;ı bır d nrnıdc öne çıkabilirdi. Gcr•·ekıc lı'trnin JJna,:ınının daha "<>nrakı ,·.ısaJ hancdanlann iktidarlanna k:uandırmak içjn oladarn· ge•mı•c yansıtılnı.ıs ;,IJıugu .uılaşılnıakt.ıdır. Eski Ahıd'dc olduf;ıı gibi, erken yiiıcticiler hınlcrce yıl hiikum "ınnü• gibi giıstcrilir. Sumer Kr:ıllar l"ıesındc, egemen keneler \ c hıuıl.mn kral han<:danl.mnın <iirelcri lcaydcdılmi•iir.

tem•ilcisi olarak erki elde tutabildiler. Yönetici tannyı temsil eder ve kentin ana tapınağının kaynaklan şu)a da bu ölçüde onun denetimi alanda olurdu. Bu tapınak kentin başlıca toprak sahibi ve en zengin kurumuydu. Canlı bir özel sektör ekonomisi de vardı, ama çoğunluğu tapınak ar•İ\ lerinden gelen tabletlerde bunun kanıtları azdır. Kent de\'lctlerinde bir bölümü sa\'aş esirlerinden oluşan köle sahipliği de olağandı.

Her kentin kendi koruyucu tanrısı olur ve ana tapınak ona adanırdı. Bazı kent tanrılarının önemi yereldi. Tanrı şu Şuruppak'ta otururdu; Girsu'nun ana tanrıları Bau Ye kocası Ningirsu, Kiş kent tanrısı ise Zababa 'ydı. Bazı tanrıların, çoğu ke.l kendi kentlerinin elde ettiği güçten kaynaklanan daha geniş bir etkinlik alanı vardı. Örneğin, daha sonraki yüzyıllarda Babil'in Marduk'u ile Asur kentinin Asur'u panteona [tanrılar topluluğu] egemen oldular. Kentlerde, kent tanrısı dışındaki tanrılara, özellikle inanna ya da Enlil'e adanmış tapınaklar da bulunurdu.

Sümer tanrıları, Yunan tanrıları gibi insan biçiminde olur ve çoğu kez insanlar gibi davrarurlardı. Aynı duygu ve kıskançlıklarca yönlendirilir, efsane ve masallardan edinilen izlenime göre insanların meselelerine keyfi müdahelelerde bulunurlardı. Gök ve ay tanrıları ve diğer doğal olaylara ilişkin güçleri cisimlendiren tanrılarla birlikte, insan kurum ve eliş-lerinin de tanrıları nrdı. Bir yazı tanrıçası, bir saban tanrısı vardı; tuglalann bile kendi tanrıları bulunur-du. Gerçekte Sümer yazmanlarının özenli listelerinde yüzlerce tann sıralanmıştır.

Gök tanrısı An'ın esas tapınağı Unık'taydı. Ama kentin koruyucu tanrısı An değil tanrıça lnanna'ydı. Uruk döneminde An belki de baş tanrıydı, ama üçüncü biııyıl ortalarında onun yerini havaların efendisi tanrı Enli! almışa. Enlil'in kansının adı Ninlil'di. Özel bir konumu olan en kuzeydeki Sümer kenti Nippur'un baş tanrısı Enlil'di. Sümer'e egemen olma hevesindeki her yöneticinin görevi Nippur tapınaklarını onarmakn.

Üçüncü tanrı olan Enki'nin (Akadca Ea) adı Sümercede yeryüzü kralı anlamına gelse de, kendisi aslında tatlı suların tanrısıydı. Aynı zamanda Eridu kentinin baş tanrısı Ye akıl ve büyü tanrısıydı. En önemli tanrıça, daha sonraki çoğu tanrıçanın özdeşleştirildiği !nanna (ya da Iştar) idi. !nanna aşk ve savaş tanrıçası (Yunan tanrıçaları Aphrodite ile Athena'nın birleşimine eşittir) ve Uruk ve Agade'nin kent tanrıçasıydı. Başlangıçta belki An'la e\ li olan lnanna daha sonraki mitlerde onun yerine ölüler Diyarına giden Dumuzi'nin karısıdır. Daha sonra Temmuz ya da Adonis adı verilen Dumuzi, her yıl ölüp yeniden dirilen bir tanrıdır. Aynı zamanda adalet tanrısı ve Sippar ile Larsa'nın kent tanrıları olan güneş tanrısı Utu (Şamaş) ve hem ay tanrısı hem de Ur'un baş tanrısı olan Nanna (Sin) da önemli tann-lardandır.

Tarih ve efsane

Er Hanedanlar döneminde ilk kez arkeolojik bulguları, çivi yazısı metinlerindeki tarihsel kanıtlarla

karşılaştırma olanağı elde edilir. Bunla rd an en önemlisi, ilk zamanlardan beri Sümer'de egemen olan hanedanların kaydedildiği Sümer Kra.llar Listesidir. Bu metnin bize kalan en eski nüshası MÖ ikinci binyıl başına tarihlenir, ama metnin bir uyarlama'>ı MÖ 4.yüzyılda bir Babil yazmanı olan Bcrossus'un zamanında hala kullanılmaktaydı. "Kral-lık gökten indikten sonra Eridu krallık (merkezi) oldu"' diye başlayan metinde, daha sonraki dört ha-nedan olarak Bad-tibira, Larak, Sippar ve yöneticisi Ubar-tutu olan Şuruppak kentleri hanedanları sayılır. Sonunda bu kayıtlar şöyle özetlenir: "5 kent, 8 kral 241 .200 yıl hüküm sürdü. Sonra (ülkeyi) Tufan bastı".

Daha geç bir gelenekte Ubar-tutu, Babil Nuh'u olan Ziusudra'nın (ya da Ct-napiştim) babası olur. Gılgamış Destanı'na göre Ct-napiştim, tanrı Enki'nin önerisiyle bir gemi yapmış, böylece tanrıların insanlığı yoketmek için gönderdiği tufandan kurtulabilmişti. tik arkeologlardan bazıları Ur, Kiş ve Şuruppak gibi merkezlerin altında bulunan suyla sürüklenmiş mil katmanların bu bü)iik selden kaynaklanmış olabileceğine inanıyorlardı, ama bunların değişik dönemlerdeki yerel su baskınlarıyla meydana gelmiş olmaları daha olasıdır. Sümer Krallar Listesi'nin tufan öncesi bölümü çoğu kez 1. Er Hanedan dönemiyle özdeşleştirilir, ama şimdiye dek tek bilgi kaynağı bu lıste olduğundan bunu doğrulamak mümkün olmamışnr. Büyük selden sonraki dönemde verilen adların kimi, arkeolojik kanıtlarla doğrulanmaktadır: "Tufan (ülkeyi) bastıktan \·e krallık gökten indikten sonra, Kiş krallık (merkezi) oldu". Listede 23 Kiş kralının adı \ erilmektedir. "Elam ülkesinin silahlarını ganimet olarak alıp götüren, kral olan \e 900 vıl hüküm süren" 22. kralın adı Enmebaragesi'ydi. Yazman herhalde en unvanını adm bir parçası olarak yazmıştı, çünkü Mebaragesi'nin iki yazıtı ortaya çıkarılmıştır. Bunlardan biri şimdi Irak Müzesi 'nde olan bir 'azomrn üstünde, diğeri ise Bağdat'ın doğusundaki Hafaci'de Er Hanedan dönemi başlarına ait bir tabakada bulunan Ü\'al Tapınak'tadır.

Kayıtlara göre Mebaragesi\i oğlu Aka izledi ve krallık Kiş'ten Umk'a geçti. Saydan Uruk Krallarından Enmerkar, Lugalbanda, Dumuzi ve Gılgamış gibi bazılarının adlan Sümer mit ve efsanelerinde de geçmektedir. Daha sonraki bir Sümer destanında Uruk'lu Gılınamış ile Mebaragesi'nin oğlu Kiş'li Aka arasında bir çatışmanın aktarılması, krallar listesinde ima edildiği gibi Cruk \'e Kiş hanedanlarının birbirini izlemek yerine çağdaş oldukları fikrini \'ermektedir.

Uruk'un yarı etsaneyi Birinci Hanedan krallarının kahramanlıkları daha sonraki Sümer ve Babil yazmanlarınca kaydedilmiştir. Bu efsanelerden birinde Enmerkar, Süıner'lc arasında yedi dağ bulunduğuna göre İran yaylasında bir yerde olması gereken, Aratta kent devletiyle bir mücadeleye girişir. Enmerkar'ın Sümer tapınaklarını bezemek için altın, gümüş, lapis lazuli ye kırmızı akiğe gereksinimi vardır. Sonunda, tahıl alışverişi, elçiler ve yazılı tabletler kullanılarak sürdürülen görüşmeler (bu öyküde ya-zıyı icat etme onum Enmerkar'a verilmektedir) ve silahlı çatışma aracılığıyla değerli malzemeleri Aratta en'inden almayı başarır.

Enmerkar efsanesinde olduğu gibi, daha sonra işlenmiş olsalar bile, Gılgamış öykülerinin özü büyük olasılıkla gerçeğe dayanır. Gılgamış Dcstanı 'nın en bütünsel çqitlemesi MÖ ikinci binyıl başlarında üretilmiştir. Daha önceki efsaneler birleştirilerek ana teması insanın ölümden kurtulma çabası olan bir mit yaratılmıştır. Övkude Uruk yöneticisi Gılgamış'ın, büyük olasılıkla Amanos dağları olan "canlılar ülkesinden" tapınak yapımı içi gerekli sedir ağaçlarını getirmek üzere çıktığı yolculuk anlatılır. Gılgamış burada can avar Humb.1-ba'yı öldürür, Uruk'a döndüğünde tanrıça İnanna'nın ona gösterdiği ilgiyi reddettiği için dostll Enki du öldi.irüli.ir. Ölümün görüntüsünden korkan Gılgamış, Tufandan canlı çıkan \ e, kendisine ebedi hayat bağışlanan Ut-napiştim 'i arar. Dil mun'da (Basra Körtezi'ndeki Bayreyn Adası olduğu sanılmaktadır) yaşan Ut-napiştim, sonsuz yaşamın sırrının "hayat bitkisini" ele geçirmek olduğunu açıklar. Bunun bir inici olması mümkündür, çünkü denizin dibinde durmaktadır \e Gılgamış onu bulmak için Körfez'deki inci avcılarının gele ne ksel yöntemini kullanıp ayaklarına taşlar bağlayarak suya dalar. 'Ne var ki, Unık'a dönerken bir yılan (derisini dökerek yaşamını yenilediği söylenebilecek bir hayvan) "'hayat bitkisini" çalar \'e Gılgamış da ebedi ünle yetinmek zorunda kalır. Tarihsel olmamakla birlikte böylesi ctsancler Er Hanedanlar döneminin uğraşı konularını yamınr. Bunlar arasında kentler arası rekabet, tapınak yaptırma, zengin sunularla tanrıların ve onların temsilcilerinin yatıştırılması ve yüceltilmesi, ticaret ya da ktihle değerli \·e ekzotik materyaller elde edilmesi bulunmaktadır.

Birinci Ur Hanedaıu

Sümer Krallar Listesinde bunu izleyen hanedan, Cr ve Tel El Obeyt'deki yazıtlardan \·e Mari'de bulunan lapis lazuli bir boncuktaki yat.ıttan bilinen kral lv1es-Anepada'nın Ur hanedanıdır. Boncukta l\.ks Anepada'nın babası olarak Kiş Kralı Meskalaın dug'a değinilir. Ur Krallık Mezarlığında tanınmış arkeolog Sir I.eonard Woolley (1880- 1 960 tarafından kazılan iki gömütte Meskalamdug yazıtları keşfedilmiştir.

Krallık Mezarlığı bugüne dek yapılmış en gürkenli arkeolojik buluşlardan biridir. Mezarların çoğunda ceset dik bir kuyunun dibinde, hasıra sarılmış olarak ya da tabut içinde yan yatmaktadır. Her cesedin yanında takılar, bir hançer, belki bir silindi r mi.ihür gibi kişisel eşyaları vardır. Mezarlarda çanak çömlek, içine belki yiyecek içecek konmuş olan taş ya da maden kaplar, silahlar, rarak kabukları içinde makyaj malzemeleri Ye bunları sürmek için gerekli aletler bulunmaktaydı. Benzeri gömi.itlere Ebu Salabih, Kiş \'e Hafaci'de de rastlanmıştır, ama mezarların 1 7'si gerek yapım gerekse içerdikleri zenginlikler açısından olağandışıdır. Kimi taş ya da kerpiçten yapılmışnr, kiminde birkaç oda, kiminde de kemerler bulunur. Mezarların çoğu antik zamanlarda soyulmuştur, ama geriye kalanlar bile olağanüstüdür özellikle de el değmemiş olarak bulunanlar. Krall Mezarların bazılarında, buranın soylu sahibi ölüler diyarına giderken cenaze töreni sırasında ona eşlik etmesi için onlarca hizmetkarın katledildiği açıkça görülmektedir.

Krali Mezarlardan biri, bir diğer mezarın nere

ll.<ltr." ·)l'ual>ı, kr.lfi,,-c,, \azılı IJpıS J.ı111Jı bır silınJir muhilr k.,.kl\·ciiin Ur Krallık Mcz.lrlığınd1. ki mcnnıid.ı buluıimtı·tur. Er 11.ıiicd,ui d<>m:mindc Güney .ı\tc:ıop,u.imya'da crkc:k.n : ;.ıci silınıdır mllhürkrdc g;cricldc dilnıı;.t:n erk.ek. ,-c ha\Y.ınlJr bctıinknırkcn. kadın milhurkn ,·oii:u ka bıır.ıdakinc b.:nz.:rokn sahneleri t<;<:rirkr. Dinsel ıscrıkli ·olcnkrin 'cckinkrin ·onumunıı !(ll\kndirdi·i ı\kwp<ıram\-;ı'da, 11·.ıJi:ılcrc ..-ok önem \crilirdi. Bu ıiiihürkrın kadınbrl h.ığl.rntılı gi)rülmcı.,inia ncd(!ni ·ölenlerin hdkı de kıma C\"icnınc 1iircn111111 hir p.ır,1,Nnıolu}tumusıdır, aın.ı hu k.inıtl.rnını· değildir. \"tık.seklik 4,9 cm.

deyse tam üstüne yerleştirilmiştir. Woolley'in Kral Mezarı adını verdiği alttaki gömütte aşağı doğru inen eğimli bir geçit vardır. Rampanın dibinde bakır miğfer giyen \'C bakır kargı taşıyan altı askerin iske-leti bulunuyordu. Daha geride her biri üç öküz ta-rafından çekilen iki adet dört tekerlekli arabanın ka-

lınlıları vardı. Lapis lazuli boncuklardan yapılmış oları dizginler, öküz heykelleriyle bezenmiş gümüş halkalardan geçirilmiştir. Arabaların ötesinde elliyi aşkın erkek ve kadın iskeleti vardı. Bir grup kadının yanında iki lir kalıntısı bulunmuştur. Liderden biri altın ve gümüş bir boğa başı ve eski bir Ezop masalı resimlemesi gibi müzik aletleri çalan hayvanları gös-teren bir deniz kabuğu kakınasıyla süslenmişti.

Mezar odası taştan yapılmıştır,

kemerler tuğladır. Burada birkaç ceset kalıntısıyla bugün güney Irak'ta bataklık Araplarının kullandıktan tipte ka-

kabuğundan sarnşçı kakma". S.ıv:ışçılan \C b.1ğlı çıpl.ı< ıutuklulan g hi tercn daha büyıik. bir sahnenin parça>ıdır. Sa'aşçı silah o! jmk b:ı.lta rışıma<tı ve Er 11.ıncdan kr.ı.fönn giydiği ıiird.:n düz bir başlık gi\'mcktcdir. Yiıkscktik 1-1 cm.

Kartalın bulumluf,'lı \C l:r gümüJc, Ur kral Mcs·Anep.ıd.ı'nın adı yanlı bir bonçuk da \ardı. Bunun bir kral .ınnag.ını mı \'oksa bir olduğu bilinmektedir. l'andanrif, Afg.ınisıan'd.ın gctırilcn ! Jpis l.vulidcn yapılmış, alımdan b.ı) ve kuyruk zift ve b.ıkır iğnderlc tuttunilmu nır.

Yükseklik 12,8 cm.

vardı. Bu buluntuların ortasında du-rarı mozayik bezeli büyük bir tahta kutu, Kral ı\.1e-zarının tavanında açılan deliğin üstüne yerleştiril-

yık.ların bakır ve gümüş modclkıi bulunmuştur. L'-i I'. var ki, mezar odasının tam üsr•:ndeki ikinci bir Kral Mezarından tavana delik açarak giren soyguncular içcrdckilerin çoğunu götürmüşlerdir. Üstteki me-zar Kral Mezanna benzer bir düzendedir ve burada mezar odası ve dıştaki çukur yağmalanmamıştır. Rampada, altın ve gümüş aslan ve boğa başlan ve lapis lazuli ve deniz kabuğundan mozayiklerle be-zenmiş tahta bir kızağın önünde beş ceset yatmak-taydı. Kızağa bağlanan iki öküzün dizginleri, elekt-rondan yapılmış ve ince işlenmiş bir eşekle bezen-miş olan gümüş bir halkadan geçmektedir. Kızağın yanında bir oyun tahtası ve altın, gümüş, bakır, ob-sidiyen, lapis lazuli, su mermeri ve mermerden ya-pılmış kaplar

mişti. Belki de daha erken mezar odasını bulup yağmalayanlar ikinci mezann yapıcılanndan başkası değildi.

Ikind gömütün mezar odasında bir kadının cese-dı iki hizmetkanyla birlikte tahta bir teskere üstüne konuJmuşnı. Kadının sağ omzu yakınındaki lapis la-zuli silindir mührün üstünde "Puabi, kraliçe" yazın bulunur ve bir şölen sahnesi betimlenir. Puabi alon bir başlık ve tüm diğer güzel giysileriyle gömülmüş-
tü. Cesedin yakınında bulunan ikinci bir başlık, bir arkalık şeridinin üstüne dikilmiş binlerce küçücük lapis lazuli boncuktan ouşuyor, bunların üstüne takılmış alandan küçük erkek geyik, ceylan, boğa ve keçi figürleri birbirlerinden bitki motifleriyle ayrılıyordu.

Soyulan diğer bir mezar odasının, \Vooley'in "'Büyük ölüm Çukuru" adım verdiği, dış alanı korunmuşnır. Burada 9x8 metreden küçük bir alanda tam 74 kişi gönüllü olarak kurban edilmişti. Rampa yakınında altı asker üslenmişti. Dört kadın müzisyen, lirlerin yanında yatıyorlardı. Aletlerden birinde altın sakallı bir boğa başı, bir diğerinde gümüş bir inek başı, üçüncüsünde ise gümüş bir erkek geyik başı bulunyordu. Yerde ayrıca düzenli sıralar halinde 64 kadın daha yatmaktaydı. Kadınlar, lapis lazuli boyunluklar, alnn,yb. takılar, büyük hilal biçimli altın küpeler ve Puabi'nin başlığının daha basit bir uyarlamasını takmışlardı. Yirmi sekizinde altın, diğerlerinde gümüş saç kurdeleleri vardı. Talihsiz bir kadının kurdelesi hila sarılı duruyordu. Belli ki kendi cenazesine geç kalmış, kurdelesini takacak zamanı olmamıştı.

Ur Kral Mezarlığındaki iki mezarda Meskalamdug'un adını taşıyan yazıtlar vardı. Bir kadını kalıntılarını içeren gömütte bulunan ve üstünde "'Meska-lamdug, kral" yazan deniz kabuğundan silindir mi.ihren, cenaze töreni sırasında onun adına yapılan bir sunu olması mümkündür. Mezar odası yapılma-dığı ve insan kurbanına ilişkin bir kanıt olmadığı için kral mezarı sınıfına sokulmayan bir diğer gö-mütte, üstünde Meskalamdug'un adı yazılı iki altın kaseyle deniz kabuğu biçiminde altın bir lamba, ay-rıca "kraliçe Ninbanda" yazılı bakır bir kase bulun-muşnır. Ur'da bulunan bir silıni dir mühürde aynı ad ve unvan, Mari boncuğuna göre Meskalamdug'un oğlu olan mes-Anepada'nın karısı için kullanılmıştı. Ama mezarda bulunan en ilgi çekici eşya, her saç tc li özenle oyulmuş, peruk biçiminde alon bir miğfer-di. Ayrıca yüzlerce boncuk, çok sayıda altın kap, gü-müş bir kemer, altın bir hançer ve elektrondan bal-talar vardı.

\Voolley'in, kendi deyimiyle Kral Mezarlarının Ur yöneticileri ve onların yakın aile bireylerinin me-zarları olduğu görüşüne herkes katılmamaktadır. Bunların bir ayin kurbanlarının mezarları olduğu da öne sürülmüştür. Yöneticilerin insan kurbanlarıyla birlikte gömülmesi, dünyanın çeşitli bölgelerinde, örneğin Er Hanedanlar döneminde Mısır'da, daha sonraları Sudan'da, Şang döneminde Çin'de ve MS 1 3.yüzyılda Melanezya'da doğrulanmış bir gelenek-tir, ama Mezopotamya'da Krallık Mezarlığı dışında bu törenin kanıtlarına rastlanmamıştır.

Saraylar ve tapınaklar

Mezopotamya'da bulunan en erken saraylar gibi Krallık Mezarlığı da lll. Er Hanedan döneminin ilk evresine aittir. İkisi Kiş'te, biri Eridu'da bulunan bu tür yapılarda saray olduklarını belirten yazıtlar olma-makla birlikte bazı özelliklerinden işlevlerinin bu ol-duğu çıkarılmaktadır. Bunlar bi.iyük, anıtsal yapılar-dır, planlan da Er Hanedanlar tapınaklarından çok farklı değildir, ama tapınaklardan farklı olarak terke dildikleri zaman arazileri yeni yapılar için kullanıl-mamıştır.

Kiş'te bir yüzü düz, bir yüzü dışbükey (plano konveks) olan bina, Er Hanedanlar dönemine özgü üzeri kaYisli dikdörtgen tuğlalardan yapılmıştır. Binada elliyi aşkın oda dar koridorlarla ayrılmış birimler biçiminde düzenlenmişti. Odalardan kiminin ambar olarak kullanıldığı, kiminde de bir zamanlar muhtemelen fırınlar ve ziftle sıvanmış havuzlar bulunduğu anlaşılmaktadır. Kiş'te ana tapınak alanının güneyinde bir diğer sarayı oluşturan üç birimden en erkeni 70x40 metre boyutlarındaydı. Birim, kare merkez avluyu çevreleyen odalardan oluşuyordu. Ti.im yapı kalın bir duvarla kuşatılmış, buna bir dizi basamakla çıkılan anıtsal bir giriş eklenmişti. Yapının güneyinde, sütunlu bir portik ve yaklaşık 25 metre uzunluğunda büyük sütunlu bir salondan oluşan ikinci bir bina vardı.

altın gerdanlık.

Ü.<trc B.1tı .'i.1rJyı'nın JItınd.1ki Kc•i
B·"cv ı .\
Ü hüJlnıdcn oluşan s:ırnu
yonıcnı•lt: vapılmı•ıı. Kur.ı.ırdaki altı uçlu •ıldızı.ır, Er H.ıncd.ıırbr dımcmindc •di•tirilcn granülaM·on ıcknii"tiyk hczcnnii}tır.

\ G S.ır.lyı'nın arş" t><b,ınd.ı h .ın binlerce y•11lı ı.ıhlctıen hır bi\hhnu. /\.tctinkr Sunıcr•x ya d.ı verd dilde yazılım• avıı <;i\i "'·"" kullanılıtır. ama

SoJrfıı Ur y.1kıuındJki 'I'cl Obcyı'de«loğunı ı:ınrı,«ısı Ninhur\Jg·m tapınağmd.111 bir kahartnı.uıın rekonstruk.,h<mu. TJpınak \ 2500 dolayımlJ Birin..:i L'ıU H.ıncdam kralbnndJıı A·Ancp.ıd.ı ıaralindan yapunlnı•tır. f\liman bacnıckn 'I>kulınuş '" kucsal ycn üstünde durdugu platfonıuıı merdi\cniıuıı yanına T.1hr: bir ark.ılıg.1 rmıurulnıu• olan di>\nı• bakır pere• mıatcnıclcıı k.ıpının Ü\ üne ycrlqtirli miş \C renkli mn/.ı\·ıkkr bujunan iki \l.11unfa dc,ıckkıuıı•ıı. Tapınağın neden J'I•n hâ•ı bir kar.ıl '' ıki erkek grnkk bt:7cıidigi hılıuımcmckıcdir. Yüksd..lik. 1 ,07 m. gcnışlık 2.38 m.

Ebl a

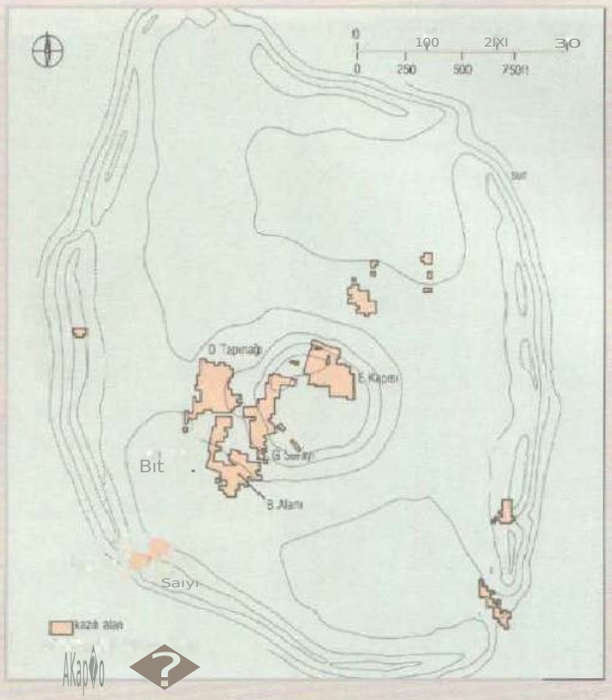

1 968 yılında Suriye'de Tel ı\lardik'te k.vı Y<lpan bir İtalyan ekibi burasının eski Ebla kenti olduğunu ..,aptamıştır. Buralb ı\lÖ 4. binyıldan ı\lS 7. yüzyıla k.1lhr yerlqıne olmuştu, ama en ünemlı dönem l\ lÖ üçüncü binyıl ortal.mnd.m ikinci binyıl ortasın.1 kad.ır olan süreydi. Ag.1tk (Abd) kr.111.mndan biri t.ırafından yıktırıldığı srn. ıl.11 llk Tunç Çağı 'nd.ın-G S.1rayı'nda, ÇİYİ yazısı metinlerinden olu€an bir arşi\· n: yıkılan ...arayd.ın geriye bbn zarif eşyal.ır ortaya çıkarılmıştır. Orta Tunç D<im.:ını'nden (ı\1Ö 2000 1 600) buluntular da bunl.1rdan aşağı kalmamakta dır. Ebl.l'nın .\lÖ 1600 yılında yağn1Jlanmasındaıı belki de burad.111 geçip B.1bıl'ı z.1pteden Hitit kralı I. ı\lursili '><>nını!udur.

\o/da Kentin ba€lıc.ı kazı\"crlenni gö.ıcn:ın dunım planı 55 delTyımfa bar alanı kapsa\ mcrka, dış surl.ırfa kuşaılmıştır Ortadak.ı 'iladd ıçpcsının)'llk.\t:"-li€i·1 :; nıctn.·11 ,1ş.u. Kl.'ntın t; <;o:!,tı d.1hJ k.azılnMmıştır 11'.i.ı k.ızılan kalıp.t ç ın oğu Ort.ı Tuu.: Çağı d.ı d.ıh.ı geç

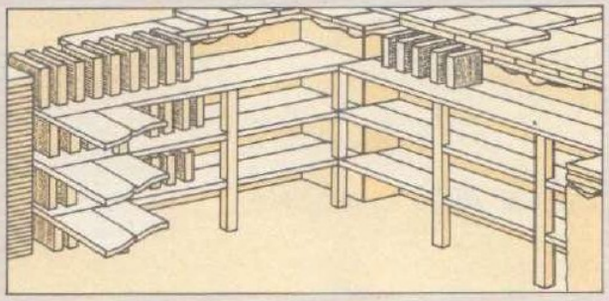

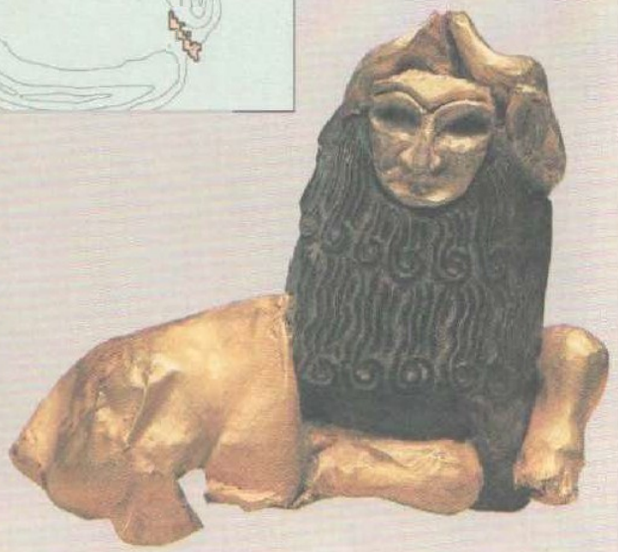

saray raflardan

Usttr sofdıı G S.tr.1\"ı'ıda ·€ ><lası. T.ıhktkr ı·.ıı,tıuılı. ıtdığınd.ı du,ıukkri yerlerde durın:ıktadır." Hu .ıı)\ hulıınm ı d.111 rlıh.€l. l·r 1 lJıuctbnl.ır düncını "'ıuuıid.ı hıı be>lg,€dı. okur \"1LJr bır uyg.ulık l"'lulnntluğu hılınını\ tm.ıu.

Ustre (; s.ır.ın'nd€ hıhıuuı .1ltınd.ul insJ€ ri.ıhi ho€J tsıcıtl ll/lll1llğ.L111dt.), S.ıl.11 1.ı)t.lll (ınıihıcıncıcn)klOrittcıı gor(lıuımündcJir. !kiki €ıınıcr,kn ıJhal cdılmı€ da hır '>unıcr t.ır"'"b .'>ıınvc\k pallınıs.ır€ Hgılnıu gunc€ .ıu l.ı hı. gl.ırmlı t.ıırıS.ıl hır ı .ıılığı \j"" çok <.bh:ı

\olda (.·İJl".ı\'11nd.1 H"'.·\ «d.1..,1 r. 1tl.:ını1ın€ \';.Hıkl.uı ;.ltnJ.n d.m k€ıl..Hl g/krn Lh€.1ıurJk \.1pii.1 n rckoıhlnik,inmıı. Tablcıkr glııH\muzdl· kit.tpl..trın koıuılduftu ı;ibı rntl.ır.ı vcrlqnrilıuıiıi f\kıınkr ,·o€unlıık.lı. ıktis.ıdı bı ııl.ırdır.

A,ur €.uonlı. nıida korunıı.:u tigıırkr ol.ır.ık kııll.ınıl.ıı dc\J'-1 ın-..ur h€şlı hoğ.ıl.ırın ///.ı·ı olnı€" ınuınkıındlir Uzıınluk 5 cm

Şi..,t, kireçtaşı \ e sedeften yapılımş kakma panolarda Ur St,rndardı'nda görülenleri andıran sahneler \·1, rdı. Benzer kakmalar Mari \ e Ebla'da da bulunmuştur. Eridu'daki saray, birbirine bitişik ve hemen tümü\ le aynı iki yapıdan oluşuyordu. lkisinde dè odalar daha geç ı\ılczopotaınya saraylarında olduğu gibi a\ lu çevrelerinde kümelenmiş \'e ikisi de dar koridorlarla kuşatılmıştı.

rr Hancd,l11lar dönemil1lk t.1pınakl ara saraylardan çok daha sık rastl.mır. Gerek .ılanlaın kutsallığı, gerekse halkın tutuculuğundan, binlerce yıl boyun-ca tapınaklar birbıri üstüne inşa edilmiştir. Böylesi dızılerden çok s,1\'ıda kazılmıştır. Birçok durumda erken, üç parçalı Obeyt ve Cruk tapınaklarının yeri-ni, avlulu \'e kırık eksenli bir kutsal yer alır.

Diğer

öıgün bir biçim, Ur'un 4 kilometre b.ıtısındaki Obeyt'de bir örneği görülen platform üstündeki tapınaktır. Tapınak, ınozayik kakma sütunlar, s.1ğılan inekleri gösteren kakma kri7ler \'e dövme levha bakırdan yapılmış, <1Sl.ın başı bir kartalla iki erkek geyiği betimleyen zarif bir kabartmayla bezenmişti. Oval bir duvarla çe\ rilen tapınak tanrıça Ninhursaga için Mcs Anep.1da'nın oğlu A-Anepad,1 tarafından yaptırılmıştı.

Hafaci'de bulunan pl atfrm11 üstündeki bır tapınak çift dmarla kuşatılmıştı. Yapıma başlamadan önce, tapınağın işg,11 edeceği alan 4,8 metre kazılmış ve 60.000 metreküp temiz kumla doldurulmuştu. Uçüncü bir mal tapınak Lagaş'ta bulunmuştur. inan na'nın İbgal'i adı ' erilen yapı Lagaş yöneticisi

Sold Girsu'dJn Lagaş yöncııcîsi Ur Nanşe'}·i (MÖ 2480 dolJyı) ailesiyle birlikte gösteren taş dll\.1r p.ınosu. Yönetici '"t şeritte 'epctk ttıı?;la taşıyan bir ·•pıcı olar.ık bctimlcnmıştir. Ondeki figür kJrıM, onun arb"ndakilc:r oğullan obbılır. Alt şcnuc Cr-N.mşc t 1hrında göstcrilmi tir. Yüksd.Jık 40 cm.

Alr Lagaş ı·önctKı" harnnattım'un (MÖ 2440 dolavı), Umma kent dedctınc karş;z;ıterini anm.ık üzere diklien Stclinin bir bölümü. Stcl Girsu'<l.ı parçalanmış olarak bulunmu tur Bbrad.ı görülen tarafta, kcnrin koru}'UCU tann" Ningirsu ağına y.1kJladığı düşın;rnJ.ırdJn birinin kafasını ropuwda ezınektcdır Diğer yanda 'a' ordular b.:timlcnmiştır. aşan Ölenlerin cesclcri kuşlar r:ır:ılindan yendiğinden, anıta çoğu kC/ Akb.ıb:ılar Stcli .ıdı vcrılır. Uzun \'Mırta Lagaş ve L'ının:ı kent dı:ı Jetleri .ırasmdJ "nır anlaımazlığı11n aynntılJrı kavdcdilmiştlr. G hi tcrilcn parçanın gcnişlıgini yakl aşık 80 cm.

I. Enanatw1 tarafından yaptırılmıştı (MÖ 24 10 dolayı), ama temellerinin daha önce atılmış olması mümkündür.

Geç ıii. Er Hanedan

Geç Er Hanedanlar döneminden yazıtlar, Sümer Krallar Listesinin eksik olduğunu göstermiştir. Eksik bırakılan kent de,·letleri yöneticileri arasında, en az beş kuşağı bilinen Lagaş yöneticileri de vardır. Ayrıca, Adab ve Girsu'daki yazıtlarda Adab ve Lagaş valilerinin efendisi olarak kaydedilmesine karşın, Kiş Kralı Mesalim krallar listesinde bulunmamaktadır.

Mesalim, Umma ile Lagaş arasındaki sınırı belirlemişti, ama Lagaş yöneticisi UrJNanşe döneminde sınır anlaşmazlıkları ortaya çıktı ,.e yazıtlarına göre Ur-Nanşe gerek Ur, gerekse Umma'yı yendi. Bu dönemde Lagaş'taki surları ve tapınakları yaptırdı. Ur-Nanşe'nin torunu Eanatum, Umma'yla çatışma} sürdürerek zaferle sonuçlandırdı. Bunu kutlamak 1amacıyla üstünde "Ningirsu, tanrı, Luma'nın tacı Pirigideıına Kanalı'nın hayandır" yazıtı bulunan ve savaşta ölenlerin cesetlerine saldıran kuşları betimlediği için şimdi Akbabalar Steli diye bilinen bir anıt yaptırdı. Eananım, Uruk, Ur, Ak.şak, .Mari, Susa, Elam, muhtemelen !ran'da Zagroslarda bulunan birkaç bölge, hatta Kuzey Mezopotamya'da olduğu sarıılan Subartu'yu yendiğini öne sürer. Aynca lnanna'nın Kiş krallığını kendisine verdiğini de belirtir.

Ama bu iddialar abartılıdır ve Eananım 'un yaygıı fetihler yaptığına ilişkin hiçbir kamt yoktur. Belki de gerçek, onun da Eski Babil dönemi yöneticileri gibi yerel anlaşmazlıklara giren bağlaşıklanıun saflarında savaşmak üzere uzak ülkelere asker gönderdiğidir. Ama belli ki Sümer'in ufukları genişlemekte\' Geç Uruk döneminde büyük önem taşıyan uzak ilişkiler yeniden canlanmaktaydı .

Diğer ülkelerde Sümer etkisi

Sümer Krallar Listesine göre Sümer dışından hanedanlar da (doğuda Avan ve Hamazi, batıda Mari; Sümer'i yönetmişlerdir, ama başka kaynaklarda buna ilişkin pek kanıt yoktur. Öte yandan, Sümcr'in İran yaylasıyla ilişkileri vardı. Şehr-i Sohte'de yerleşme alanı Er Hanedanlar döneminde gelişerek 45 hektarı aşmış, binyılın sonuna gelindiğinde de neredeyse iki katına çıkmıştı. Kirman'ın doğusunda Şahdad'da bu döneme ait zengin bir mezarlıkta maden kaplar, heykeller, bakır-bronz alet ve silahlarla b ri - likte baskı ve silindir mühürler ele geçirilmiştir. Ma-den işleme fırınları ve kornalin, akik, Kalseden (Kadiköytaşı), kalsit, lapis lazuli ve klorit eşyaların yapıldığı alanlar da bulunmuşnır. Arkeologlar daha güneydeki Tepe Yahya'da, bazıları bitirilmemiş durumda çok sayıda klorit eşya ortaya çıkarmışlardır. Yahya 'da bulunanlara benzer Kültürlerarası stilde bezekli klorit kaplara Basra Körfezi'nde ,.e Susa, Sümer ve Mari'de III. Er Hanedan dönemi tabakala-

nnda da rastlanmıştır. Bu dönemde Fars'ta yerleşme olduğuna ilişkin pek kanıt yoktur, Anşan ise terkedilmiş görünmektedir.

Zagros bölgesinde, Godin Tepe'de IV. tabakada bulunan Erken Transkatkasya kaplarını, boya bezemeli çanak çömlek stili izler. III. Godin diye bilinen bu stil, \'arlığını bin yıldan fazla sürdümliiştür. Susa'da, 111. Susa'nın Proto· Elam Kültürü'nün yerini, ili Godin'den esinlenen çanak çömlek kullanan bir kültür aldı, ama Güney Mezopotamya'nın etkisi giderek artıyordu.

Kuzey Mezopotamya'da kazı bezemeli Ninive 5 keramiğinin yerini sert maden kaplar alırken, aynı dönemde bölgede büyük \urlu kentler de gelişiyor-du. Asur ve Tel Huera'da Sümer tarzı heykeller bu-lunrnuşnır. Habur düzlüklerindeki Tel Brak Ye Tel Leylan'da da güneyin etkisi mühür baskılarının stil-lerinde saptanmaktadır. Mari'nin uzun süredir gü-neydeki kent dedetlerle sıkı ilişkileri \ ardı. Mari'de bulunan Cr'lu Mes Anepada'nın vazıh boncuğuna ek olarak, Ur'da bulunan iki yazıt da büyük olasılık-la bir Mari Kralınca yazdınlmıştır. Mari'nin tanrı \·e tapınakları Mezopotamya geleneğine uygundu ,.e tapınaklarda bulunan heykellerin çoğu daha güney-de de ters düşmeyecekti.

Batı Suriye'de bununla bağlantılı okur yazar bir uygarlığın bulunması ilginçtir. Süıner'lc Mısır'dan eşit uzaklıkta, Halcp'in güneyindeki Ebla'da (şimdiki Tel Mardikh) bir krallık sarayında 8000 dolayında kil tablet keşfedilmiştir. Bir arşiv odasında rafların üstüne yanyana dizilmiş tabletlerde Sümer çivi yazısı kullanılmıştı, ama hemen hepsi yerel dilde yazılmış-lardır. Başlangıçta Ebla dilinin, İbranice'nin eski bir mehçesi olduğu saıiılmışsa da, o zamandan bu yana Akadca\la daha yakından ilişkili olduğu kanıtlan-mıştır. Metinlerin dörtte üçünden çoğu yönetime ilişkindir. Geri kalanı geleneksel \ azman eğitme ala-

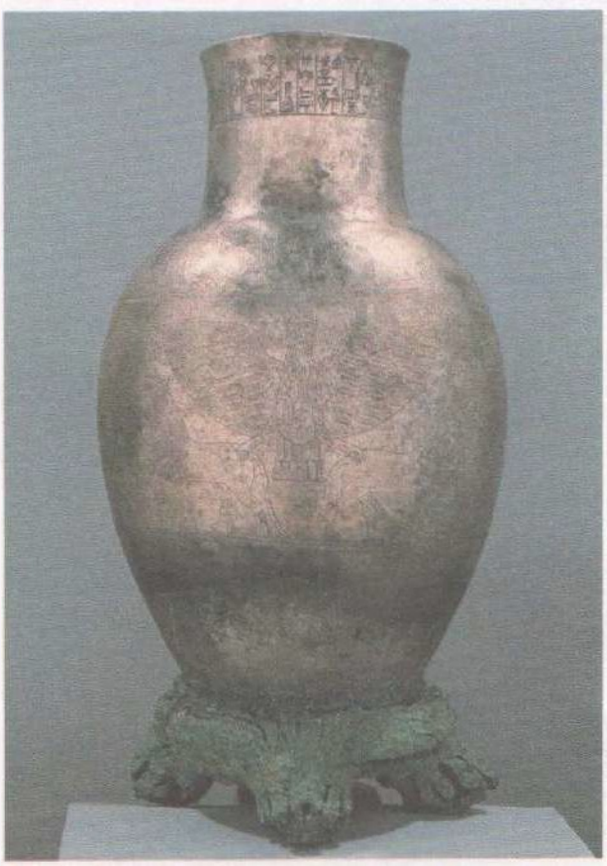

Saltda Lag.ı\ yönctici'i Enrcnıcıu (ı\10 2400 dolJyı ıtaratindan tann Nıngı\u'y.t .tdan.ut b.ıkır altlıklı gumilş . . ▪ , o.
Ra\langı\tä bclk.ı de bır lirtına tanrısı ol.rn kent tann'1 Nıngırsu d.th.ı
'onrabrı Enlil'in oğlu <auşçı ıanrı Ninurt.ı'yla ötdcşlcşıınlınıştir. Ru ,·azonun m\tunc ince biçinldc işlcnınl) a>lan başlı kartal ıii;u\cü bin \'llın y.tygın ınontlcrindcndi "" çoğu kez (Suıncrcc'dc lındugud4enilen) kuşu\'l.t i'>ıdqlqtıjılır. Gö\'.İcsinin .ırk> büliimü aslan olan bu gök gürült\i>u ku\u ınuhtcınclcn \ i ng l'' i u'yu simgeliyordu Daıa sonr..ı.lan, taunlar va.lnıı\a in,an hı\iınındc bcıiinlcdıklcn ?\ni urta'ya da ::-.:ingirsu'nun a,l,tn b;ıılı kan.ılla ilışkisi, ?\imırta'nın .ınzu kuşıinu \'endığı bir nuclc a,·ıklanınışur.

nına girmekte ya da \özlük türü metinler içermekte, aynca yirmi dolayında Sümer ve Ebla dillerinde yazılmış edebi metin bulunmaktaydı.

Metinler, kendilerine *malikımı* denilen ve hiz-metlerinde lıt._1nller bulunan üç Ebla yöneticisinin hüküm '>Ürdüklcri döneme aittir. Ar-Ennum, Ibri-um ve İbbi-zikir adlı bu yöneticilerin Erken Hane-dan döneminin sonlann.ı rastlaması olasıdır. Ibbi-zi-kir yönetimi, Ebla'yı yönettiğini öne süren :\gade'li Sargon ya da Ebla'yı \'okettiğini iddia eden torunu Naram-Sin tarafından sona erdirilmiş olabilir. Ebla Krallığı'nın kapsamı kesın olarak bilinmemektedir. Güneyde Şam 'a Damaskos inmesi olası, doğudaysa Mari'yle yakm ilişkileri olduğu kesindir. Metinlerde kimi Sümer-Akad tanrılarının adı geçmekle birlikte, çoğunluğu Baal, Lim, Rasap Ye El gibi batıda daha geç dönemlerden bilinen tanrılardır.

Ebla metinlerinin çoğu, başta yünlü -kralın 80 bin koyunu vardı- \e keten olmak üzere dokumalara ilişkindir. Adı geçen diğer ürünler arasında arpa, zeytin 'e üzüm yardır. Bir diğer metinde geçen, Ibbi-zikir'in her \ıl 5 kiloya eşit ağırlıkta altın ,.e 500 kiloya eşit gümüş aldığı ifadesinden Ebla'nın ıie denli \'arlık.lı olduğu anlaşılmaktadır. Sarayda bulunan su mermerinden bir testi kapağı Ebla uygarlığının tarihlenmesinde önemli rol oynamıştır. Kapakta, MÖ 2289'dan 2255'e kadar hüküm sürdüğü hesaplanan ve aşağı yukarı Mc1:opotamya kralları Sargon (MÖ 2334 2279) \e Naram-Sin (MÖ 2254 22 18) ile çağdaş olan Mısır firavunu I. Pepi'nin kabanma ismi (kartuş) \ardır. Saraydan diğer önemli bir buluntu Kiş'te bulunanlara benzer, bir kireçtaşı kakma parçasıdır. C'>tünc dönüşümlü olarak, insan başlı boğalar arasınd,1ki aslan başlı kartal dizileri ve siLıh taşıyan, tutuklulara eşlik eden, tutukluları öl-düren ya da öldürülenlerin başlarını taşıyan asker dizileri işlenmiştir. Sümer dünyasına özgü bu tip 'ahnclcr Geç Asur dönemlerinde de sürmüştür. Sa-

ı.fa. 20 kiloyu aşkın lapis lazuli bulunması bu dönemdc uzun mesafeli ticaretin diğer bir kanıtını oluşturur.

Er Hanedanlar döneminin sonu

Er Hanedanlar döneminin son yıllarında Sümer için için kaynıyordu. Uruk ve Ur, kendine Kiş Kra-lı adını \'eren \'C Lagaş yöneticisiyle bir anlaşma imzalayan Lugalkiginedudu yönetiminde birleş-11işti . Lagaş ve Umma, .l'v1esalim zamanından beri gelen anlaşmazlığı sürdürerek, ülkeleri arasındaki topraklar için sa\·aşıyorlardı. Belki de Lagaş'ın başarıları sonucu Umma'da birkaç kez yönetici değiştikten sonra, Lugalzagesi Umma Kralı olarak babasının yerini aldı ,.e Lagaş'ı yağmaladı. Lugalzagesi Uruk Kralı da oldu, ama MÖ 2334'te Agade'li Sargon tarafından tahttan indirildi. Lugalzagesi yönetimi, tanrı Enlil'in kenti \ippur'da bulunan elliyi aşkın taş kabın parçaları üstündeki yazıtlara kaydedilmiştir.

> "Enli!, Lugalzagesi'ye ulusun krallığını verdi ... tüm ülkeleri ayağına serdi ve onları doğudan batıya ona bağımlı kıldı; sonra Aşağı Deniz'deıı (Basra Körfezi), Dicle ve Fırat (boyunca) Yukarı Deniz'e (Akdeniz) kadar yollarını onun için düzene soktu. Doğudan batıya, Enli! onun rakiplerine izin vermedi; onun yönetiminde ülkeler huwr içinde yaşadılar."

Sümer Heykelleri

Er Hanedanlar Mezopotamya'sında (yaklaşık MÖ 2900-2334) yöneticilerin ve diğer yumaşların tapınaklara kendi heykellerini dikmesi yaygın bir uygulamaydı. Heykeller onları tanrıların karşısında sürekli dua eder durumda temsil ederdi. Bu heykel örneklerine Tel Huera, Mari, Aşşur, Susa ve birçok Sümer ve Akkad merkezinde rastlanmıştır. Gerek Sümerce gerekse Akkadca konuşanlar aynı heykel tarzını tercih edmişlerdir.

Sanat tarihçileri Er Hanedanlar dönemi Sümerinin stilize heykellerinden, Agade hanedanının (MÖ 2334-2 1 54) doğalcı sanatına geçişin altını çizerler. Oysa büyük çeşitlilik gösteren Sumer sanatında son derece stilize yaptılar bulunduğu gibi, oldukça do-ğaya yakın olanları da vardır ve heykel geleneği Er Hanedanlardan Eski Babil dönemine geçişte sürek-lilik gfüterir. Taş heykellerin çoğunda göze çarpan iri gövdeli yuvarlak biçimler, belki de bulabildikleri taşların, yani büyük ırmak kayalarının biçiminden ileri gelmektedir.

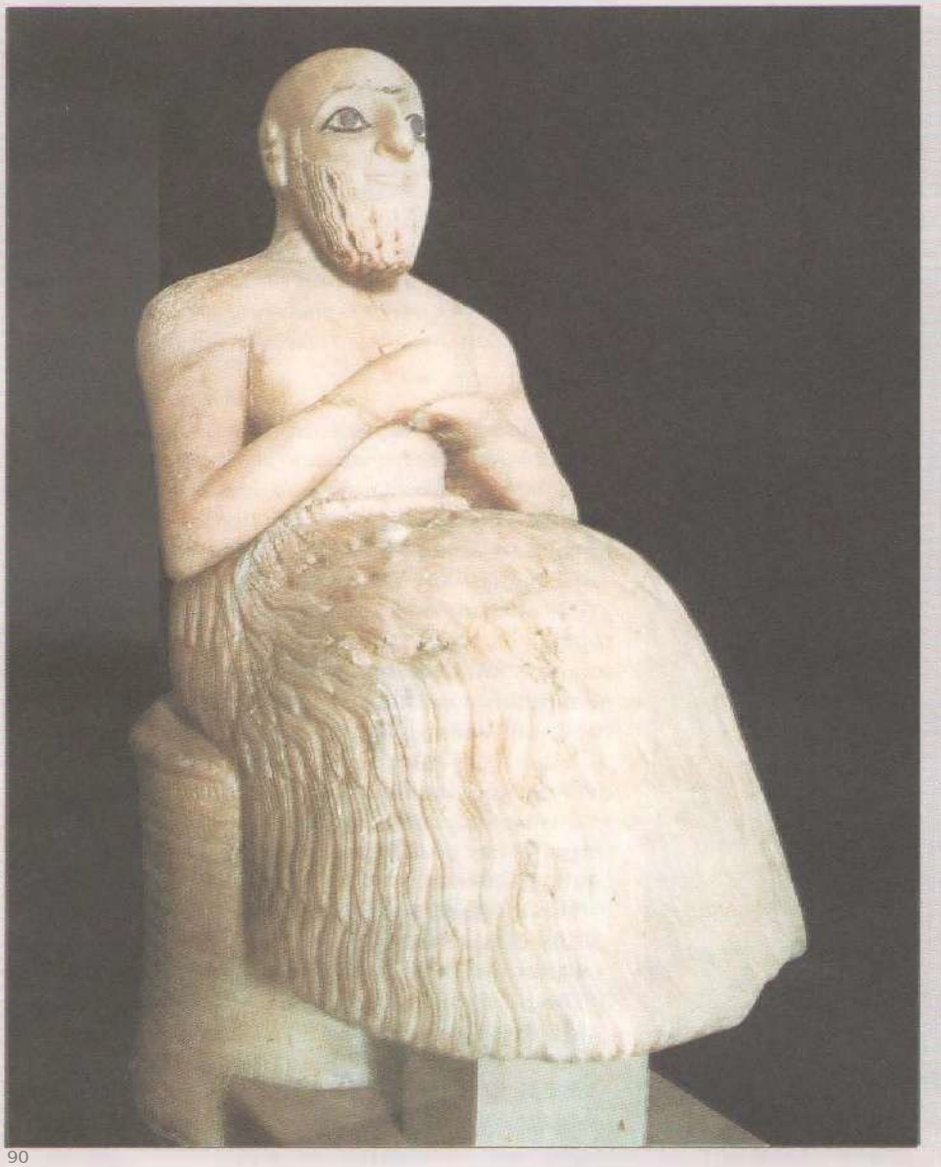

Soldrı Mari'de Işrar Tapına•ı'nda bulun.10 \'C bu tapınağın bir yetkilisi olan Ebih·il urafından adanan heykel (MÖ 2400 dola••). Beyaz taştan (belki su mermerinden) yapılmış, kakma gözlerde zift, deniz kabuğu ve lapis lazuli kullanılmışor. E b hi - il, saz örgü bir koltukta orururkcn ve elleri bir saygı davranışıyla lm'llşturulmuş olarak canlandınlmıştır. Fırat üsttinde Sümer'den 450 km daha \'ukanda olmasına karşın. Mari Sii•1er uygarlığının birçok özelliğini paylaşmaktadır. Yükseklik 52,5 cm.

Crsti e Alçıraşından kiıçiik bir çifr heykeli Nippıır'da Inanna Tapınağı'nda kutsal alanın tabanı alrınd.ı gömülü bulunmuştur Gözlere zift doldurulnıu• ,.e içine deniz kabuğu \"C lapis lazuli kakılıuşar. Benzer hır grup MJri'de Iştar Tapınağı'nda da bulunmuştur.

.\o/d,1 T.1şıan ın'an b.ı.şlı boğa hcvkdi Ba.€mda nom1.1l olar.ık tJnn,al \·a.r'.ık.lann gı}cdigi lxı€11uılu ba)lık \ardır. Bu nır lıcvkdlcn Luga€ d<;ncmin 00 dola n 1.1rihknnıcktcdir. Yilkscklik 12 cm.

ında kutu la)ı::01n lıu lii;uni, MO 3. !:>in yılın c·n ,\' gih sl€mı olJ.n ar;cnikli bakırd.ın) apılmı€tır. Kiikenı hc\'l<.d. Tel Hatacı'dc (anıık ·Er Han€c'anlar dünemindcn Ov.11 Tapınak'ta ınun" hulıın.ın "bvbolan ıcknığıvlc di;kulmüş €ıpl.1k r.1hıbı andırnıakıı. dır. Figürlerin ıapınak ıiircnlcnndc 'chpa olarak kullanılmış olmalan ımınikıundur. Yükseklik 38 cm.

Altta Girai da bulunan klrccţ.ı.şııdan kadın heykeli. \ükscklik 30 cm.

Eıı .<ıa M.1ri\k Iştar T.ıpın.1ğı'rıda bulunan tiguriln u\tüne "€rkK·ı Ur :\'anşc" \-;ızılmışur. I\u hır erkek .1dıdır, ama hcykdırı kadınl ın ı€ıdığı dü€ünülürse tapınakt. hızmct çok bir hadım olması n mUrnkllndiir.

,\\Jn\k Işıar Al tapınağı'nın hı: m dışında buhı .ılçıaşın.lan kadın b.ı.şı. Başlığı l:>u kcnr na ıizgildur. Sümekadyk.clkn sınd.ıbiık.ı€ kadın hcvkeli l:>ulunma '' erken Sumer kadın lanı1 "mrJki dönemlere gc>n: d€ha €it konumda oldukl.ınru hır gos tcrgc•l olahilır. Yuksddik 15 cm

Ur l(r al Mezarlığı

Sir Leonard Wolley'in Ur Kral Mezarlığı'nda kazdığı binin üstündeki mezarın çoğu geç Er Hanedanlar dönemine (MÖ 2600-2400) aittir. Olağanüstü zengin on yedi mezar:ı Kral Mezaıı adı verilmiştir. Bunlardan üçünün Kraliçe Puabi, Akalamdug ve Keskalaındur'a ait olduğu belirlenmiştir. Diğer mezarlar ve Hükümdar Mezarı \'e Büyük Ölüm Çukum gibi adlarla ya da kazıyı yapan arkeologl arın bun-lara verdiği numaralarla bilinir. Kral Mezarlarının ki-minde insan kurban edildiğine ilişkin kanıtlar vardır. Büyük Ölüm Çukuru'nda tanı 74 hizmetkar ılaçla uyuşturulmllş ve öldürülmii ştür. Dünyanın başka bölgelerinde rastlan:ın bu uygulamaıiın Mczopo-taım·a'da bir başka örneği pek yoknır.

Kral J.\-kzarlığı'ndaki gömütlerin zenginliği ni ve buradaki buluntuların işçilik kalitesi dikkat çekicidir. Özellikle de maden işçiliği, rakı yapımının başlıca tekniklerinde tam bir ustalık sergilemektedir. L'stalar çoğu kez tahta bir arkalık üstünde çeşitlı malzemelerin kullanıldığı kompozisyonlar yaratmışlardı. Deniz kabuğu ve alaca taş kakmalara, gerek geometrik motiflerde gerekse insan ve hayvan sahnelerinde sık rastlanır.

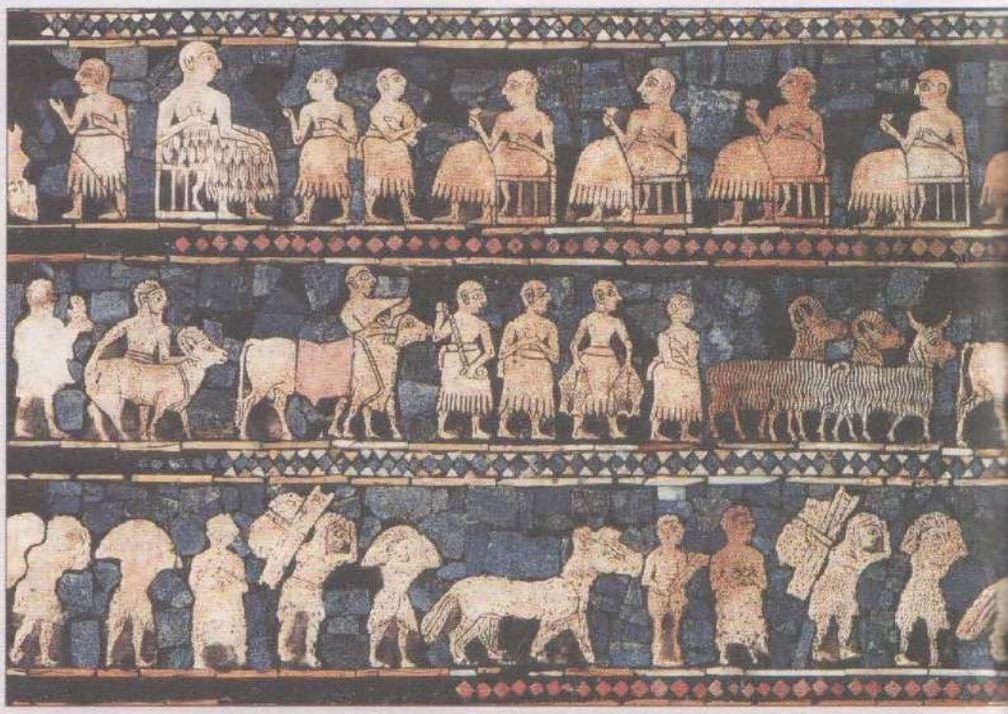

Alt: Kraliçe Puabı'nin mezarında bulunan bir lirin gövdesine tJ.k.Jlmış o n lJ. , altın vı,' bpi' l:ızulidcn inek başı.
Lı.htadan vap Imış lirin bkma hordiirk vardı . \Vcx>llc)' hu hı."ı.' buluntuları koruı.ıl ,.c tJ�ımjk ıı,.in alç' "e erimi p:ırJfindcn y.ıraıünını tır.

Üstt ≤ 1 Ur Sıand.ırdı €.knikn ı.ı muhttn1clcn ir ınü:zi .ılctinin gö\'de.'\i obn kulunnınun b:ın s.ıhncsj'' yüzü. Ziftelapi>l.vıı g.öınühnıış fonun tJ\ tünc dcıı katıl.ıralı an insanlır n: hir /v.ın:t s.ıhnı.i ...:.ılandınlıın ır: &iki de hu h>wş'' t.ıratında sdc h;ıµıı"nd.ıı sonr.ıki ,.ılr kutuların.ılandır. Urnnluk 47 .ın, ytik.klik 20 ...nı

Urtu Deni/ bbugu.' kemik, lapiş
1.:ızuli k.ınnı/I m.1nın \ k.ırnıı1,1 kirccı.ı ınJ.tn vapılnıış 111<>/.l ik oyun taht.ısı. Oyun, \·edi fişlik iki tak1111l.ı oynaıırd1, an1a t.ını kur.ıl bılininıncıcktcdir. Bu onın i.ıht.ısı özel hir nıczkralandır, .ınnı .'knrl.m'nda da bcnzcrlcıi bulunmuştur Uzunluk 27 rnı, gcnışlik 12 cm

Sold Kr.ılıçc Puabı'nin mezarından emzikli Kr.ıl biberon, Mezarlığı'ndan çok SJ) dcl Li y.ı da diiz n bp çıkanlmıştır Yükseklik 12 ,4 cm

a\ alınd.ın, kabzası lxıcnnıiş l:ıpı> hu.kJ.cn hançerinı dış yüzü altın granül.l syonulu, <.;011 dc:rc.ce

ince .ılım tclkaridri Hançerni uzunluğu 37 rnı

Altın Krali<unk>e Puabı, dizı bha altın pprakr.ın olupn, Lıpis luuli ve kırmızı ıkildc hczcnrnış gorkcmli .ıltı hır b.ı}lık'3 goınülmüştu. B.ı)lı!!,ın tepc.-.ıillicki altın taragin ul.Unda H.·di nuct \' ardı.

Solda BuvukOlum Çukuru'nun hır <unk>e bulun.ın ikişik 00.'Utbn:laki kuçlık hc\ kdc \\oollC\. Çalı<unk>-a Takılmış Koı,-t:ır adını w mu<unk>ri. anu b ötkind<unk> 6gtırdc altın hır üstünde duran keçiknn S<"tcnldiği açıknr. Yılı w b<unk>Kaklar Jlundan, bovnu:tl.1r, gozler ve postun omuı fütundcki h<ılumll lapi> IMulidcn,,kan gunmşten, pmnın gen kala rı<unk> h<."\'az kabuktan)-apılınışnır. Yik.klik 47 ..:m.

Altıa Mesk.ıl.ımdu{un mcnnndaki elektrondan mi<unk>tcr (1 5kıratlık bıahın ve gilıuüş ,1!.<unk>1ı1ı1ı1ı.ıs t.ır.Ui:an mnıl.ır.ık y.1pılmı<unk>ıvmıtl:ır M>nr.ıd.u1 d<lcnniiştir. lı;inc k.ıpl.uun kumaş .ı,t.ır, alt ken.ırd.oo ddikkrdcn ıuıiunılmuşru. Yiık..kJik 2.<unk> mı.

Ar*ıı Ur Sıandanh'nın <unk> sa .ış yü1ındcn ı'kralmın atc kJ7.;ınmış birlıkkn <unk>ktqdir. Kralın kcndısı en üst <unk>rirtc, dığ.cr <.Lıh. figurladrn buruk ol.ırak gi\<.ıcrilnıişıır.

A,kcrlcrin kimi \aıadır, kımı de dort y.ıban qcğ.lnin ı;ckti<unk>i s.w.ış .ır.ıb.ıl.mna bınıncktcdir R"" grn;ck boyutl.ırd.ın \'JI1'ıkı kez bun1tüln1Li<unk>tür.

I<ARİZMATİI(IZRALLAR (Mö 23so-2000)

Kronoloji Sorunları

Antik Mezopotamya insanları tarih kaydetmek için üç değişik yöntem kullanırlardı. Bunlardan en basiti saltanat nllannı, yani kralın kaç yıldır hüküm sürdüğünü saymaktı. Er Hanedanlar döneminde Lagaş'ta benimsenen bu sistem Babil'de MÖ ikinci binrıl ortalarından Selc\ kos Dönemı'ne (}aklaşık MÖ 300-150) kadar standart yöntem oldu. Bir diğer yöntem, yıla o sırada belirli bir görevde bulunan memurun adını vermekti. Er Hanedanlar döneminde Şuruppak'ta kullanılan bu yöntem Asur'da standartlaştı. Burada yetkiliye limmu denir, yılların sırasını kaydetmek için limmu adlarının listesi tutulurdu. Üçüncü bir biçim yılı, bir önceki yıl meydana gelen bir olaya, örneğin askeri bir zafere, bir tapmak yapımına ya da bır rahibin atanmasına göre adlandırmakn. En erken örnekleri Enşakuşana ve Lugalzagesi dönemlerine uzanan bu sistem Agade kralları zamanında yaygınlaştı.

Yıl adlan bazen değerli tarihsel bilgiler içerir. Ne yazık ki bugüne dek erken dönemlere ilişkin tam yıl adı listeleri bulunamadığından, üçüncü binyıl yöneticilerinin kesin t.1ri hlcrini kral listelerinden hesaplamak gerekmiştir. Bunu yapmak için, Eski Babil kralların en önemlisi Hammurabi'nin MÖ 1 792 ile 1750 arasında büküm sürdüğünden yola çıkılarak, Eski Babil döneminden geriye doğru sayılır. Bu dunımda kral listelerinde kayıtlı saltanat sürelerinin toplamt, üçüncü Ur Hanedanının MÖ 21 12'de Ur-Nammu'nun tahta çıkışıyla başlayıp, Elamlıların MÖ 2004 yılında Ur'u almasına kadar sürdüğünü göstenr. Sümer Krallar Listesine göre, Ur-Nammu ile ₹on Agade kralı arasında "krallık Guzana sürüsüne götürülmüştür". Agade'niıı beşinci kralı Şarkaleşarri'nin bir yıl adında bu Guzana krallarından biri nin yenildiğine değinilir, ama bunun 25 ₹ıllık saltanatı içinde hangi yıl olduğu açık değildir. Saltanat süreleri toplandığında Agade'nin birinci kralı olan Sargon'un MÖ 2340 ile 231 O arasında kral olduğu ortava çıkmaktadır. Bu nedenle, çoğunlukla MÖ 2334 2279 olarak verilen Sargon düneminde çeyrek yüzyıl kadar bir sapma olması mümkündür. Eğer ₹imdi birçok uzmanın düşündüğü gibi Hammurabi için kabul edilen tarihler gerçek tarihlerden dalıa geçse, o zaman Sargon döneminin başlangıcı da daha erken olacaktır.

Agade Kralları

SARGON Taşlultum'Ja evli
2334-2279

RIMUŞ
2278·2270

MANIŞTUŞU
2269-2255

Enheduanna
Ur baş rahibesı

NARAM-SIN
2254·2218

ŞAR-Kı\LI·ŞARRİ
2217·2193

Enrnenanna
Ur baş
rahibesı

Sümerler ve Akadlar

D.1ha geç Mezopotamya geleneğine göre Akad kralların fetihleri, bundan önceki Sümer'in 1',r Hanedanlar dönemiyle kesin bır kopmaya yol açmıştır. Tarihte ilk kez ti.im Mezopotamya tek bir yönetici altında birleşmiş ve Akad İmparatorluğu daha sonraki kralların taklit etmeye çalışnğı bir model olmuştur. Aynca erk, Sümerlerden Sami dilleri konuşanlarla geçmiştir. Yakın zamanlara kadar bu ırka dayalı bir değişiklik olarak değerlendiriliyor, krallığın doğasında, siyasi örgütlenmede, hana sanattaki değişmeler yöneticilerin etnik kökenine bağlanıyordu. Ama şimdi anlaşıldığı kadarıyla Akad yöneticileriyle onların Sümer öncelleri arasında eskiden sanıldığından daha büyük bir süreklilik bulunmaktadır.

Er Hanedanlar döneminde Sümerleri Akadlardan ayırmak güçtür. Çünkü yüzyıllarca yakın ilişki içinde olmuşlardır. Erken Sümer metinlerinde Akadcadan gelme sözcükler bulundugu saptanmıştır. Ku.teydeki Akadlar ya.tıtlannda Sumer yazısını benimsemişlerdir, ama logogramlar (sözcükleri betimleyen işaretler) hem Sümerce hem de Akadca okunabildiğiıı-den, kısa yazıtlarda hangi dilin kullanıldığını saptamak her zaman olanaklı olmamaktadır. Mari yazıtlarında birkaç Akadca sonek olduğundan, bunların Akadca okunduğu sanılmaktadır.

Genci olarak güneyde Sümer, kuzeyde ise Akad adları çoğunluktadır. Ama Ur Kral Mezarlığı'nda gömülü olan Kraliçe Puabi'nin adının Sümer değil, Akad adı olması mümkündür. Öte yandan Kiş'in verli krallarının adlan Sümer va da Akad olabiliyordu: örneğin, Mebaragesi Süm₹r, Enbi İştar ise Akad adıdır. Bugünkü Yakındoğu'nun karışık nüfusları gibi, halkın çoğu iki dil konuşur olmalıydı. Örneğin, 1'.bu Salabih'te Er Hanedanlar dönemi yazmanlarının adlan Akad'lı olmakla birlikte, ya.t1ları Sümerceydi. İnsanların ırkını adlarının hangi dilde olduğundan çıkarak belirlemek gencide yanlış değildir, ama kimi durumlarda yeterli bir gerekçe olmayabilir. Ne var ki, değişik gruplar içeren bir nüfusun bileşimini kestirebilmenin hemen tek yolu olduğundan, dal1a sonraki yüzyıllarda Yakındoğu'nun okur yazar kesimlerine Amurru, Hu rri, Kassit ve Arami sızmalarını izlemek için de bu yöntemden yararlanılmıştır.

Agade'li Sargon

Agadc hanedanının ilk yöneticisinin adı, sonraları Şarken denen, Eski Ahid'e Sargan biçiminde geçen Şarrunı-kin'dir. Akadca'da Şarrum-kin'in gerçek ya da vasal kral anlamına gelmesi onun gerçekte yönetime zorla el koyduğunu akla getirmektedir.. Kökenleri ne ilişkin birçok öykü .rn latılır. Daha geç bir anlaoya göre ziftle kapatı lmış bir saz sepete konarak, Musa gibi Fırat Irmağı'ndan aşağı salınmışor. Buradan kurtarılmış, bahçıvan olarak yetiştirilmiş ve

Iştar'ın se\'gisini kazanarak kral olmuştur. Sümer krallar listesinde daha yalın bir ifade vardır: "Şar-

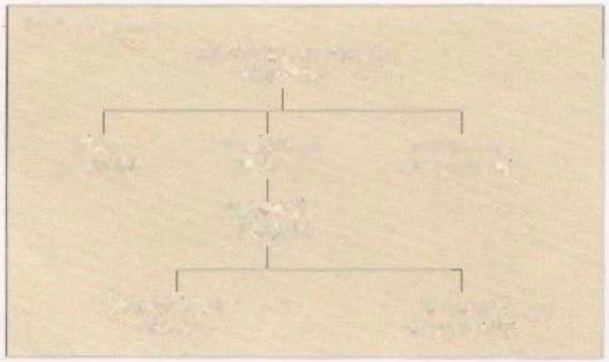

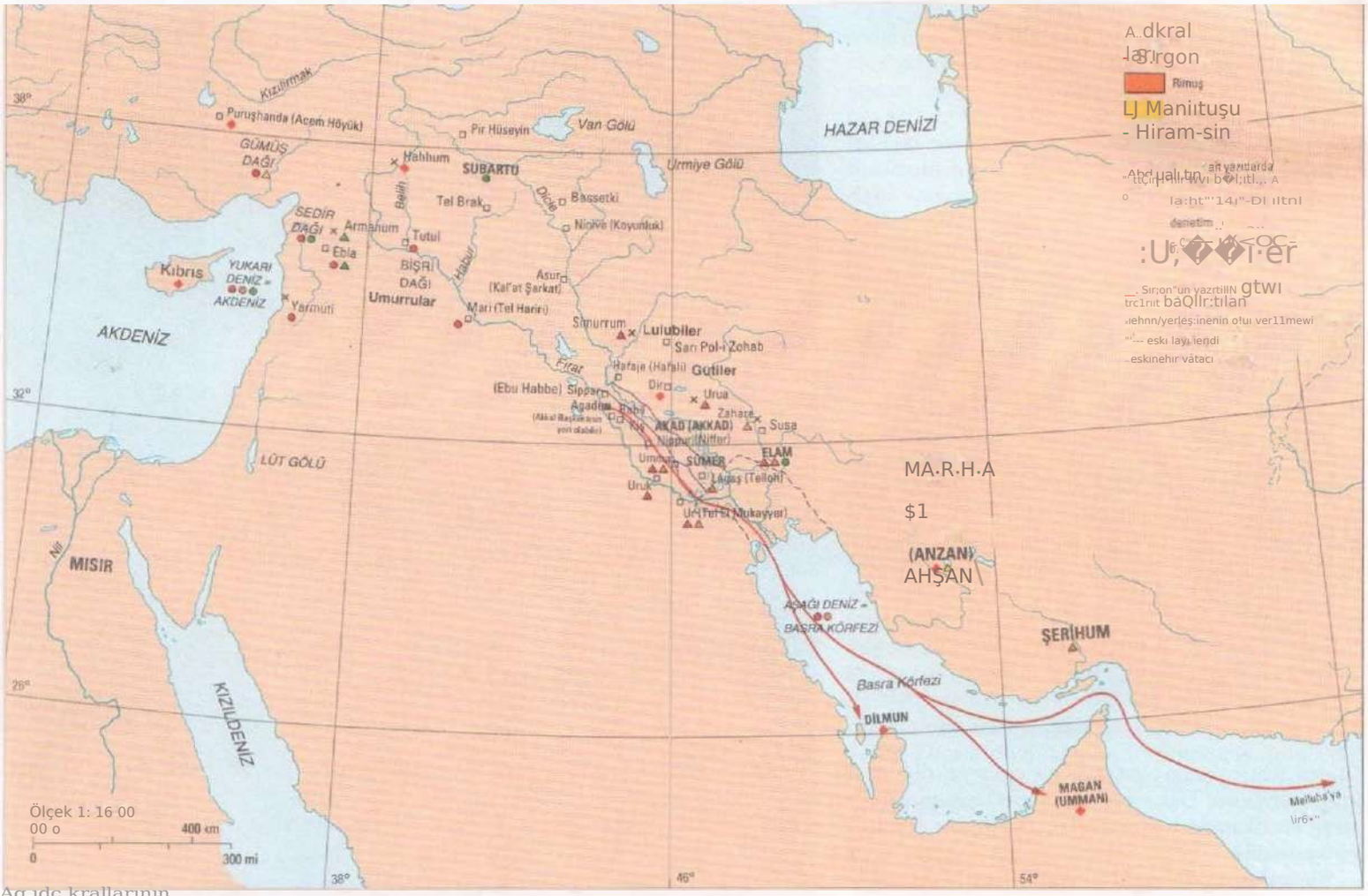

Ag.ıdc krallarının fetihleri

:\g.ıdc kraln Sumer kentlerini cu:cmcnlikl.ı alına alın.ıkla yctinmcvip doğuya ve bam·a ,cfrrkr Kcndı y.ıı1i.lann.1 göre, Sargon. Rimu}, M.ınistU}U ıe Naram Sin'in ele gc\İrdiklcıi kentler Akdcnı/ ka11>ınd.1n B.ısra Kürfczı'ıın k.af}ı l'Jk.a'1n.ı ludar unnmak.ı.ıdır.)'.ı11tlan ıc .ınıtl.ın daha öıKcki Sumer tar/lanna davanan SJrgnn'un bir Er : ed.m kralı oldu•unu hane sürenler v.ırd.ı. Y• Yf.ı tetihkri ve kr.111 k .ınlayıı ı.fr Hanedan yüncticilcrinni coğunlukla <far hır bi>lgçvlş nin.ınmı• bakış a•ılarıyla açık bır \clişk.i i.;ındcdır. Daha sonraki hik.i.•dcr Sı. rgon'un doğumund.ı.;1 gun bmmına kadar" biitiin dcinyara egemen olduğunu kimi, biiluk ol.Nlıkl a, şanlı ardılının .ıdıiıı alan A•ur'lu II (/IlÖ 721 705) giilmcktedır

Ak ku1 gsiénck gün Sargon 'u bıiciiıme 'u am.1•111 1

nım-kın, (babası) hurma yetiştirirdi, Urzababa'nın sakisi, Agade Kralı, Agade'yi kurdu, kral oldu ve 56 yıl hüküm sürdü".

Nippur'da Eıılil Tapınağı'nda bir anıtın üstündeki yazıon Eski Babil kopyasında Sargon'un atalarına değinilmez, ondan Agade Kralı, Kiş Kralı ve Ülke-nin Kralı diye söz edilir ve tanrıların yardımıyla Unık'u savaşta yenerek Uruk Kralı Lugalzagesi'yi yakaladığı anlatılır. Sargon, Ur, Umma ve Lagaş'ı ele geçirerek denize kadar indi . Bu anınn ya da bir benzerinin bir parçası, MÖ 12. yüz•1lda Babili ele geçiren Elaınlılarca götürüldüğü Susa'da bulunmuş-tur. Burada Sargon, ordulariun başında, bir güneş-lik alnnda gösterilmektedir. Aynı anıta ait olabilecek ikinci bir parçada görülen, yenik düşmanları bir ağ-da tutan tann, Girsu'da bulunan Akbabalar Stcli'ni ammsatmak.tadır.

Gene bir Eski Babil kopyasından bilinen ikinci bir yazıtta Sargon 'un uzak ülkelerle ilişkileri kaydedil-mektedir. Meluhha (İndus), Megan ve Dilmun (bunların sırasıyla İndus, Umman \'e Bahreyn oldu-ğu belirlenmiştir) gemileri Agade nhtımına yanaşır-lardı. Tutul'da (muhtemelen Balık \'e Fırat ırmakla-rının birleşme noktasındaki Tel Bi'a) Sargon kendi-sine Sedir Ormanı \e Gümüş Dağı'na kadar Yukarı Ülkenin (Batı Suriye), Mari, Ebl:ı ve Yarmuti'nin (Akdeniz kıyısında olması mümkündür) yönetimini ,·eren tanrı Dagan'a dua eder.

Sargon'un adıyla bağlantılı daha geç öykülerin çözülmesindeki başlıca güçlüklerden biri, bunların Geç Asur döneminde Asurlu II. Sargon'u yücelt-ınek amacıyla yeniden işlenmiş olmalarıdır. Anadolu yaylasında Puruskhanda'yı ele geçirdiği, Elam'a, İran dağlarındaki Marhaşi'ye ve Dilmun'a saldırdığı ve buraları fethettiği söylenir. Daha geç geleneğe göre Sargon, Agade adında yeni bir başkent kur-muş, burada !ştar ve Kiş'in savaşçı tanrısı Zababa için tapınaklar ve bir saray yaptırmıştır. Agade'nin tam yeri hala bilinmemekle birlikte, Babil, Kiş 'e Sippar yöresinde olması mümkündür. Bu hanedan-lık ve dil adlarını, kimi zaman Akade olarak da yazı-lan Agade'den almışlardır.

Sargon kızı Enhcduanna'vı Ur ay tanrısı Nanna'nın baş rahibesi olarak atamıştı. Ur'da Enheduanna'yı bir sunak.ta sunuda bulunurken gösteren yuvarlak kireçtaşından bir plaket bulunmuştur. Kızlarını baş rahibe olarak atama geleneği daha sonraki yö-neticiler arasında, MÖ 6. yüzyılda Nabonidus döne-mine kadar sürmüştür. Inanna onuruna iki ilahi bestelediği de söylenen Enheduanna bu nedenle Mezopotamya edebiyatından adı bi1.,e kalan birkaç ya-zardan ilkidir.

Sargon'un oğullan

Sargon 'u izleyen oğlu Rimuş, babasının askeri serü-,·enlerini sürdürdü. Yazıtlarının kopyalarına göre, Sümer ,.e Akad'daki ayaklanmaları bastırdı, Elam ve (Barahşi olarak da bilinen) Marhaşi'yi ele geçirdi. Bu seferin ganimetlerine Nippur, Hafaci, hatta Tel Brak gibi uzak bir alanda bile rastlanmıştır (gerçi son değinilen yere daha sonra getirilmesi de olası-dır). Rimuş, Yukarı Deniz (Akdeniz), Aşağı Deniz

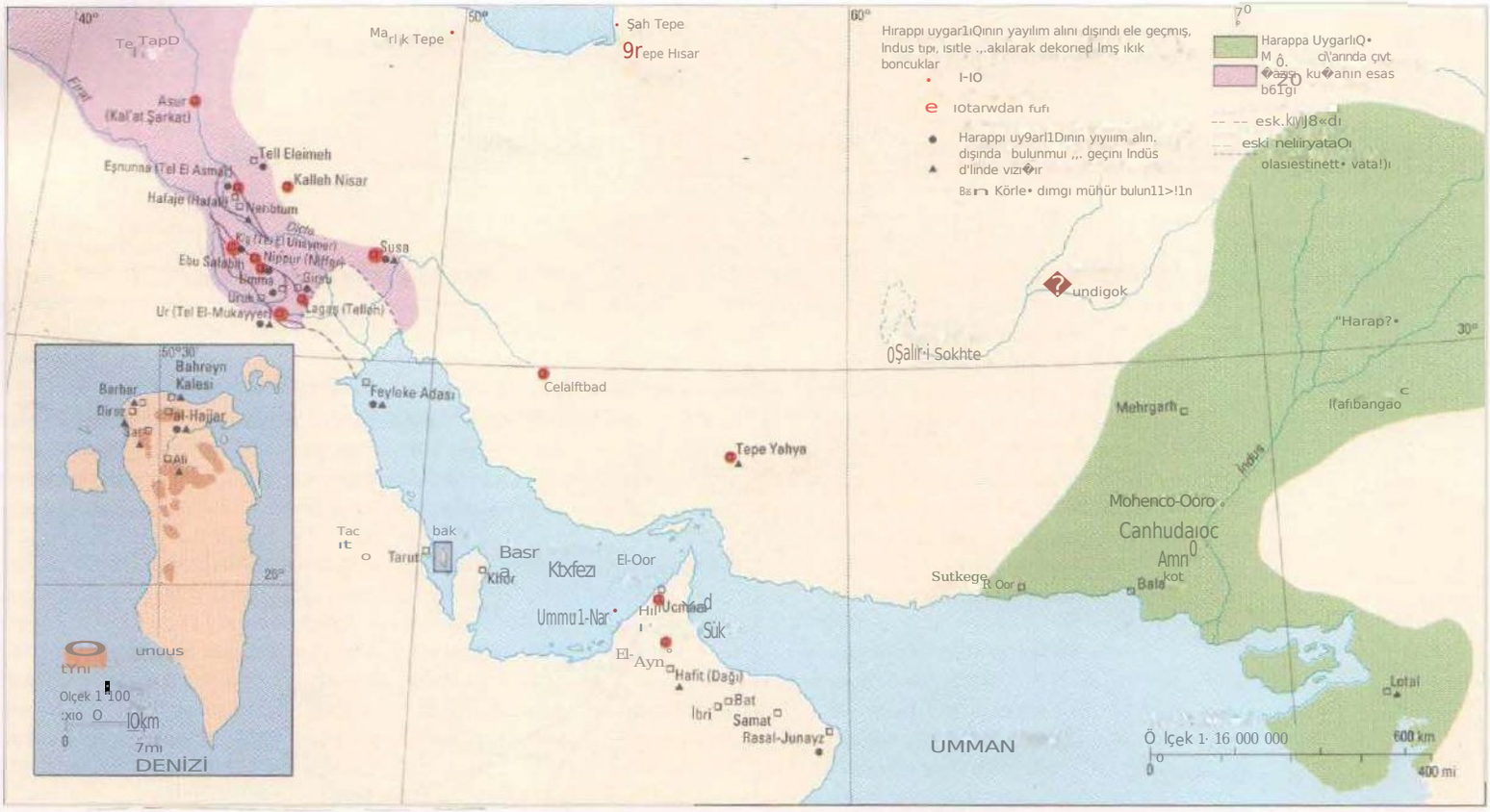

(Basra Körfezi) ve tüm dağlara egemen olduğunu iddia edi\ordu. Daha geç bir metinde Rimuş'un bir saray entrikasıyla hizmetkarları tarafından öldürdüğü kaydedilir.

Rimuş'un yerini kardeşi Maniştusu aldı. Adının "onunla birlikte olan" anlamına gelmesi, Rimuş'un ikiz kardeşi olduğu nu akla getirir. Ama Sümer Krallar Listesine göre Mniştusu ağabeydir. Yazıtlarından birinde, Basra Körteii'nin ötesinde (şimdiye dek belirlenemeyen) gümüş madenlerine kadar gittiği \·e heykel yapımı için taş getirdiğini öne sürer. (Bu taşın Umman'da bulunan diyorit kullanırlardı.) Ayrıca Anşan ve Şerihum'u ele geçirmekle övünmekte, 'bunlar yalan değildir, bu gerçekten doğru dur"' diye yemin ermektedir. Susa'da bulunan bir diğer Maniştusu heykeli kent \•alisi Eşpuın tarafından ona adanmıştır ve Akad egemenliğinin Susa'ya da uzandığını göstermektedir. Kuzeyde Asur'u de netimi altında bulunduran Maniştusu'nun Ninive'de lştar Tapınağı'nı onardığına, tapınaklann yenilenmesi sırasında Maniştusu'nun heykellerini bul:ın daha geç Asur Kralı Şamşi-Adad tanıklık etmektedir.

Tanrı kral Naram-Sin

Manişnısu'nun oğlu Naram-Sin'in 37 yıllık yönetimi Akad lmparatorluğu'nun doruk noktasını simgeler. Halefleri gibi Naram ·Sin de iktidarını koruyup genişletebilmek için savaştı. Görüldüğü kada rıyla krallığın niteliğinde de bir değişiklik yapmış, tannlann temsilcisi olarak yönem1ek yerine kendisi tann olmuştur. Saltanatının bir noktasında Naram-Sin kendine "dört bir yanın kralı, evrenin kralı" adını vermeye ve adının önüne tanrıları belirtmek için kullanılan işareti getirmeyt: karar verdi. Memurları da ona "Agade tanrısı" diye hitap ederlerdi. Şuruppak'taki Erken Hanedan metinlt:rinde Lugalbanda \'e Gılgamış gibi ilk Unık krallarından kiminin adları tanrılaştınlmıştır, ama Naram-Sin herhalde yaşarken tanrılık iddiasında bulunan ilk Mezopotamya kralıydı.

Çok geniş bir imparatorluğa egemendi. Yazıtlarında Ebla kentini yokettiğini öne ürer, Susa'da bulunan yazıtlı tuğlalar burayı yönettiğini kanıtlar. Tel Brak'ta 90x85 metre boyutlarında, dış duvarlarının kalınlığı l O metreyi aşan büyük bir yapı onun adını taşıyan tuğlalarla inşa edilmişti. Binanın, ambar, askeri karakol ya da Habur'dan geçen önemli ticaret yollarını denetleyen yönetsel bir merkC/ olması mümkündür. Güneydoğu Türkiyc'de Diyarbakır'ın kuzeyindeki Pir Hüseyin'de bile Naram-Sin'in taş bir kabarm1ası bulunmuştur.

Ninive'nin 50 kilometre kuzeyinde Bassetki yöresinde bakır bir heykelin altlığı ve alt kesimi bulundu. Bunun üzeıindeki Naram-Sin'e ait yazıtta, kralın bir }11da dokuz zafrr kazandığı öne sürülmekte ve Agade kentindeki inşaat ışleri kaydedilmektedir. Kuşak takmış bir erkek olarak betimlenen heykel, elinde Sümer temel gömülerinde bulunan türden bir temel çivisi tutmaktadır. Heykelin konınabılcn parçası 160 kilo ağırlığındadır \"e hemen hemen saf bakırdan, "kaybolan mtm1 " tekniğiyle, içi boş obrak dökülmüştür.

Akad dönemine ait diğer bir ilginç dökme bakır buluntu doğal büyüklükte bir baş NiniYe'de Geç Asur yıkım tabakasında bulunmuştur ve olasılıkla işgalci Medler tarafından bir ayinle parçalamıştır. Saç ayrıntıları Meskalamdug'tın Ur'daki altın miğferini anımsatmakla birlikte, doğalcı tarzı ve ince işçiliği bunun Akad dönemine ait olduğunu göstermektedir. Ki mliği kesin olmamakla birlikte uzmanlar başın Naram-Sin'e benzediği kanısındadırlar.

Naram-Sin'in en ünlü anıtı Susa'da bulunan Za-

Basra Körfezi ve 1ndus vadisivlc ticaret

Er HJncd.ınl:U z.ımJnlJrınd.ın Eski l\Jhıl döneminin ""uma k.ıdJr B.ısr.1 Kürtl:,i'ndc ciddi hir deniz Li(ar ti -.unnu hir ucunda b.ıtıvJ ve se\ kcdcn C. iüne,• kcnrkn, <-tekıpçıj i-c hu\'iık ola"lıkl.1 un.ırg ını temsil eden ,\ıcluhh.1 bulunuyordu. J\ktınkrdc ıdı geçen dıg;cr ikı öncmlı bölge Dılmun (hugünku ll•hrcyn ve Feylekc adal.ınnd.11 olu.ın.ısı mümkılndür) muhıcınelen Umm 111 ol.ın) J\l•gaıı'dı. Bu ticarctin .11mntıl.m kr.tl y.uıtl.ırında ve L1r\'Jn gemi kaldıran ıucct. rlanıı ekonomi k. k.ı}1tbnıllÜ \erilmi.iir. gelişm uyg•rlık ıJrd.ı. B.ılı.rcı nsAd:ısı 'nda bu ıuınuluıIJrdJn 150.000 tJnc oldu.u hcsı. pLınmı.. kradır. Büruk ohsılıld.1 Dilmun'da iircrilniiş ol:u Kürfl:z ıtılı b.tskı mllhürkrc hem ,\IC/n.otJmy.t hem de Hindl\!.ın'da rastlannu.tır B.ı.hrcm'dc Harapp• tıpi ağırlıkl.ır kullJnılıycırdu. Umm.ın, Bahrcıı, Fc) kkc ve ;\1k/opoı.1n1ya,da i'c !ndus't.111 ya,,tlar. ınıiliurlcr. bonrnklar k.ızılı kınnw akık boıırnlJ.1r gihı ı ç.11Jk çömlek hulunmusrur Körfez ticaretinin sonu, (tüner Me7op<>t•1n1y.ı•d.1 Eski Rabi! egemcnlig niıı çöküşü \c Harapp.t u\'garlığının sona cnne'>ıde aynı zamana denk düşer.

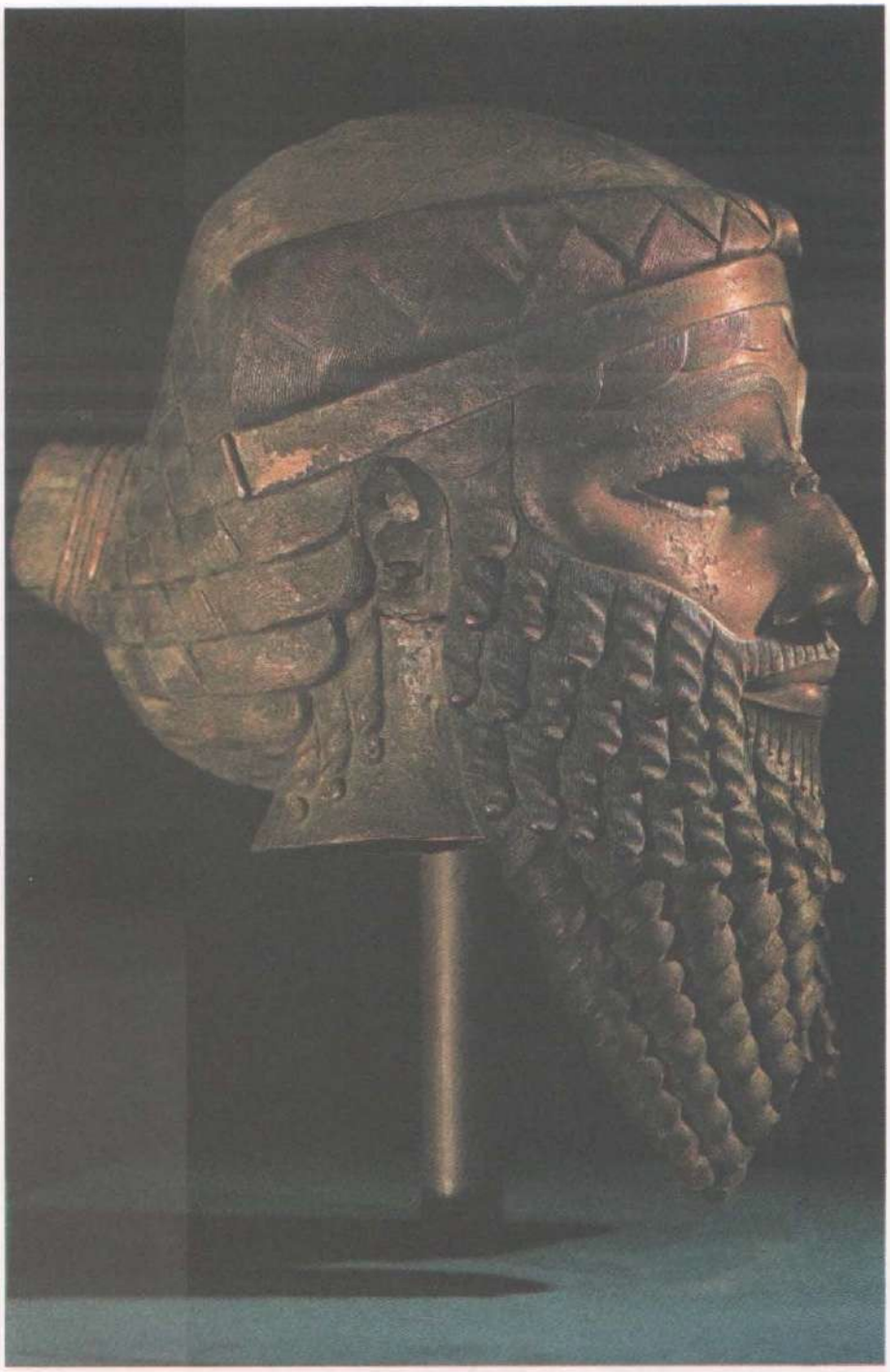

Ustu :-:inivc'dc l◆tJr 'l'Jpın•k JIJnındJ hulunan doknc hakır haş. içi bo◆ ol.ın ha}. "kJybol.1 mum tdmiğİ\'lç diik.ulımışcür. Ba}l.ıngıçta figürde hcıınknen yönet□.:ının Ag:J.dc h..ln.:d.ıntnm kurucm '>argon oldut;u düşunülmü◆nır, .ınu ü'lubunJ hak.ıldığındJ Sargon'un ıorunu l'\Jram-Sın'c •i olnu;ı dJhJ inandıncıdır. Yıık.,ck.lik 36,6 cm.

Zafer kannmış Akadlı sancaktarlar \C yenik \ C öl-mekte olan, saçları arkadan örülü Lullubi sa\aşçıla-rını gösteren oymalar, izleyicinin gözünü zaferle yukarı çekecek biçimde yerleştirilmiştir. Bassetki heykeli \'C Nini\C başında olduğu gibi, insanlar da-ha - eski yapıtlarda bulunmayan bir doğalcılıkla be timlenmişlcrdir. Görüldüğü kadarıyla bu kabartma daha sonraki yöneticilcrı büyülemiş, bunun çeşitle-meleri batı Zagros'ta Derbend-i Gavr'da, Şa\ - han'da ve Sar-i Pol-i Zohab'da kaya kabartmala-rında yinelenmiş, ama hiçbiri aslının niteliğine ula-şamamıştı.

Sargon gibi Naraın-Sin 'de daha sonra öykülere konu olmuştur. Ayaklanmalara, doğu kavimlerinin saldırılarına ve Agade'nin yerle bir edilmesine yol açan, kendi gururunun kurbanı, trajik bir kişilik ola-rak tanımlanır. Ama Naram-Sin'in saltanat döne-minden bu hikayeleri destekleyecek hiçbir kanıt bu-lunmamaktadır. Naram Sin'in oğlu ve ardılı Şar-ka-li-şarri'nin yıl adl.mndan, ülkesinin batıda Amurru kabileleri, doğu dağlarından da Guzana tarafından tehdit edildiği anlaşılmaktadır. Sümer Krallar Liste-sinde Şarkali-şani'den sonraki kayıt gerçek bir anarşi tanımıdır: "Kim kraldı? Kim Kral değildi? !gigi kral mıydı? Namım kral mıydı? İmi kral mıydı? Ululu kral mıydı? Dördü de kraldı ve üç yıl hüküm sürdü-ler". Agade'nin son iki kralı olan Dudu ve Şu-durul döneminde ülke Agade çevresindeki bölgeyle ku-Leyde Diyala dü7lüklcrine indirgenmiş, güneydeki kent devletler ve bu arada Lagaş bağımsızlıklarını kazanmışlardı.

elinde bir yay ve bir bal-ta taşıyan ve Mezopotamya tanrılarının başlıklarına benzer boynuzlu bir başlık takan Naram-Sin figü-rü oluşturmaktadır. Mezopotamya sanatında geri plana bir manzara çizilmesinin ilk örneği olarak, arkada dağlık ve ormanlık bir alan görülmektedir.

fer Stelidir. Elamlılar, Sargon Steli ve Hammura-bi'nin Yasaları gibi, bu steli de ganimet olarak alıp Susa'ya götürmüşlerdi. Stelde Naram-Sin'in, Batı lran'ın orta kesimlerinde yaşayan Llubi kabilesinin kralı Satuni'ye karşı zaferi kaydedilir. Stel tarihsel olayların resimlenmesine yeni bir yaklaşım getir-mekte, Er Hanedanlar dönemi dmar plaketleri ve Eanatum ve Sargon 'un stellerinde görülen eski şe-rit biçimi terkedilip yerini bütünsel bir kompozis-yon almaktadır. Taşın altlığı ve tepesi hasar gör-müştür, ama aslında tepesinde, belki de tanrıları simgeleyen yedi yıldız bulunması olasıdır. Ama ka-bartmanın odak noktasını

Yeni Sümer canlanışı

Akad ! mparatorluğu'nun çöküşünden sonra La-gaş'ı yöneten hanedanın en ünlü üyesi Gudea idi, Gudea Lagaş devletinin yönetsel merkezi olan Gir-su'da 15 tapınağı yeniden inşa ettirdi. Bunların en önemlisi kent tanrısı Ningirsu'nın tapınağıydı. Bü-yük kil silindirlere yazılmış iki uzun metinde Gu-dea tapınağın yapımını anlatır. Önce, bir rüyada kendisine görünen tanrı Ningirsu tapınağın yeni-den yapılması gerektiğini söyler ve ona yapının planını gösterir. Gudea alanı arındırır, çevresine ateşler yakar, sonra da, ya7ıtlara göre tapınağın ya-pımı için uzak ülkelerden ustalar ve malzemeler getirtir:

"Elam'dan Elaınlılar, Susa'da Susalılar geldi. Magan (Umman) \e Mcluhha (lndus) dağlarından tahta topladılar... Gudea onları kenti Girsu'da biraraya getirdi. Ningirsu'nun yüce *en* rahibi Gudea daha önce kimsenin girmediği Sedir dağlarına bır yol açtı; sedir ağaçlarını büyük baltalarla kesti … Büyük yılanlar gibi, Sedir dağlarının (ırmak) sularından aşağı sedirler, Dağından çam sallar akıp geliyordu...

Ningirsu'nun yüce en rahibi Gudea daha önce kimsenin girmediği ocaklara bir yol açtı ve sonra büyük bloklar halinde taşlar getirildi... Ninnu Tapınağı'nın yapımcısı valiye daha başka birçok değerli maden taşındı. Kimaş'ın bakır dağından... altın, dağından toz olarak getirildi... Gudea için dağlarından gümüş çıkardılar, Mcluhha'dan büyük miktarlarda kırmızı taşlar getirdiler."

Girsu'daki kazılarda tapınakların kalıntılarına rast !anmamıştır, ama Gudea ve diğer Lagaş yöneticileri-

nin korunabilen diyorit heykelleri, gerek devletin varsıllığı, gerekse ustaların sanatsal becerilerine kanıt oluştururlar.

Gudea krallığının kapsamı bilinmemektedir. Tek askeri başarı iddiası Anşan ve Elam'ı yenmek olan Gudea'nın, muhtemelen Ur'da da belli bir etkinliği vardı. Saltanat tarihleri belırsizdir, ama Utuhegal ve Ur-Nammu'yla çağdaş olduğu sanılır. Utuhegal (MÖ 2019-20 13) Guzana egemenliğine son veren Uruk kralıdır. Kimi bilim adamlarının oğlu olduğu-na inandıkları Ur-Nammu'yu, Ur askeri valisi (fa-olarak atamışn. Utuhegal'den sonra başa geçen Ur-Nammu üçüncü Ur Hanedanlığını kurdu ve Güçlü Adam, Uruk Beyi, Ur Beyi, Sümer ve Akad Kralı gibi adlar aldı, ama daha sonra Uruk Beyi unvanım terketti.

gin

Üçüncü Ur Hanedanı

Ur, Eıidu ,.e Uruk'un denetimini ele geçiren Ur-Nammu, Nippur, Larsa, Kiş, Adab \e Umma'da bi-nalar yaptırdı. Nippur'da bulunan bir ya.ı:ıta göre, Kuzey Akad'daki Girtab, Abiak, Marad ve Akşak kent devleri arasındaki anlaşmazlıklarda arabulucu-luk yapn. Ur'da kızı Ennirgalanna'yı Nanna'nm *en-tıt* rahibesi olarak atadı, oğullarından biri de Uruk'ta İnanna'nın *en* rahibi oldu. Bir diğer oğlu (muhtemelen ardılı Şulgi) Mari kralının kızlarından biriyle anlaşmalı bir evlilik yaptı. Ur-Nammu'nun komşularıyla savaştığına ilişkin pek bir kanıt bulun-maz; onları diplomatik anlaşmalar Ye dinsel etkiler-le giderek kendi etkinlik alanı içine aldığı anlaşılmaktadır.

Döneminin en etkileyici anıtı Ur zigguratıdır. Obeyt zamanından beri Aş.ığı Mezopotamya tapı-nakları platformlar üstüne yapılırdı. Yüzyıllar bo-yunca bunlar giderek yükselmişler, sonunda plat-form tepesindeki kutsal yeri gölgede bırakır ol-muştu. Ur-Namınu'nun Ur, Eridu, Uruk ve Nip-pur'da yaptırdığı zigguratlar bu yapı türünün ilk kesin örnekleridir. Er Hanedanlar ve Agade hanedanı dönemlerindeki varlıklarına ilişkin kanıtlar kuşkuludur.

Ur-Namınu, Ur'da başka tapınaklar, *entu* rahi-besi için bir konut ve bir saray da yaptırdı. Kent surlarını onarttı, kanallar kazdırdı. Yaklaşık 3 met-re yüksekliğinde büyük, yuvarlak tepeli bir stelin bulunan parçalarında Ur Nammu'nun yapım projelerinden bazıları kaydedilmiştir. Stelin her iki yü-zünde üst şeritte kral iki kez gösterilmektedir; sağ-da Ur kenti tanrısı olan ay tanrısı Nanna'nın önün-de, solda anna'nın eşi Ningal olması muhtemel bir tanrıçanın önünde durur. Bir yüzdeki ikinci şe-ritte kral bir diğer tanrıçayla birlikte yere içki dök-mektedir. Bu sahne, dönemin silindir mühürlerin-de en sık görülen motifi andırır. Stelin alt şeritleri iyi komnmamıştır, ama kalan parçalarda kral elinde tapınağın yeniden yapımında gereken aletlerle görülmekte, daha altta merdivenler dayanmış büyük bir duvar ve sepet taşıyan işçilerin izleri bulunmak-tadır. Stelin öteki yüzünde dinsel törenleri andıran sahneler vardır. Dengeli ama durağan kompozis-yonun Naram-Sin 'in zafer stelindeki canlılıktan yoksun olması, bir yanda ağırbaşlı ve bilgiç Yeni Sümerler, öte yanda hareketli ve serüvenci Akad-lardan oluşan iki hanedan arasındaki karşıtlığın iyi bir örneğidir.

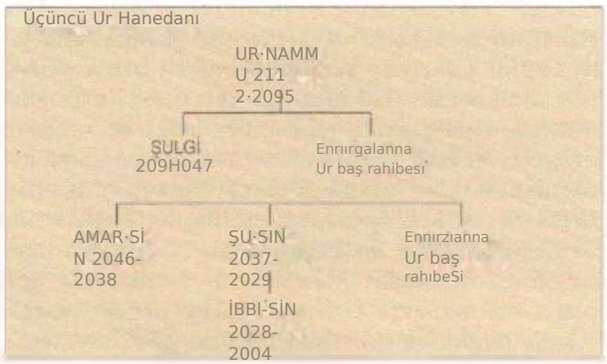

'W I YaLJtına göre bu heykel I.a yöneticisi Gudea \MÖ 21 00 dolayı) tarafindan tJımça Gcşliıı.ınna tapına!:',ı i\'.111 vaptınlmışar. Gir'Lı tapınaklannı onaran Gudea'nın burada yapılan ka:tılarda 11 hevkcli bulunmu1ur.

Anıca. n:;imd<i de d.ıhil öteki d(ıkuz hc,·kd c1.i eser piyasalarda

Bu he}kelin sahte olduğu öne sürülmüş ve yumuşak ve sert diyorit hcvkcllcrin tcn.ıiıe bu k.ı.ısittcn yapılmı1tır yöneticinin elindeki akar ,-az-0 ,\lcı.opot.ı.mya –.atının di1er örneklerinde yalnıica rmnla clınde görül ür. l:shıbu da bzıda 1ıkan hcvkdlcrden farklıdır. Öte y.mdan Sumerce mı:ıt gerçek gıbı görünmektcdır ve taklit edilmesi çok güçtur. Gudc.1 hc,·kdknmk J\"1kt.ı da otururken' göstcrilini1tr. Ri1ndc, vapıınn.ıkta oldu1u tJpınagın pl.urnu di,ının t"lunc kovmuştur. HcvkeLicrin kiınııdc Gudca'nın b.ış; traş edilmiştir. Bu hcvkel gibi bazıbnnd.ı ise, üstünde belki de kürkten yapı.ldtğına işaret eden "1rm.ıllar bulunan bır b.ı1lık tak·ınakı.1dır

Ur

Antik Ur kenti (�imdiki Td d- ı\hıkayyer) Obeyt döm:minin b.lşl.mnda kunılımıştu. Daha sonraki yapıkatl.mnın çok altında kalan tarihöncesi tabakalara ancak bir dizi açmayla ulaşılabilmiştir. Bunlardan birine Tufan Çukuru adı \'erilir, çünkü k.ızıyı yap.111 arkeologlar Eski Ahid'dcki Tufan'ın kanıtlarını bulduklarını sanmışlardı (şimdi hunun yerel bir sel baskını olduğu .ınlaşılmakt.1dır). Kentin Er Hanedanlar dönemindeki ol.ığ.rnüstü zenginliği Ur krall.ırının gömüldüğü Kral .\kzarlığıyla ortaya çıkmıştır.

U r-)fa nını u, Şulgi \e Anar- Sin .1 dlı krallar, Üçüncü Ur Hanedrnı'nın (.\l Ü 2 1 1 2-2004) baş-kenti olan kenti tümüyle yeni b.1ştan in�a etmişler dir. Ur, .\1Ü 18. yüzyıld.1 Dcnizülkesi Haneda-11'1111 eline geçim:cye bd.u ı\kzopot.11m a'nın B.1s-
r.1 Körtezi ,-e dalu ötedeki ülkelerle t:aretinin vürütüldüğü liman kenti�·di. II. ,.e I. binyıllanfa Cr, .1y tanrısı i'\anna (Sin) tapınması için önemli bir merkez olmayı sürdürdü \'e Babil kr.1llanndan çoğu Cr t.1pınaklarının onarımını üstlendiler. Cr muhtemelen MÖ 4. yüzyılda, belki de ırmak yıuaklarındaki bir değişmeden ötürü terkcdilmişiır.

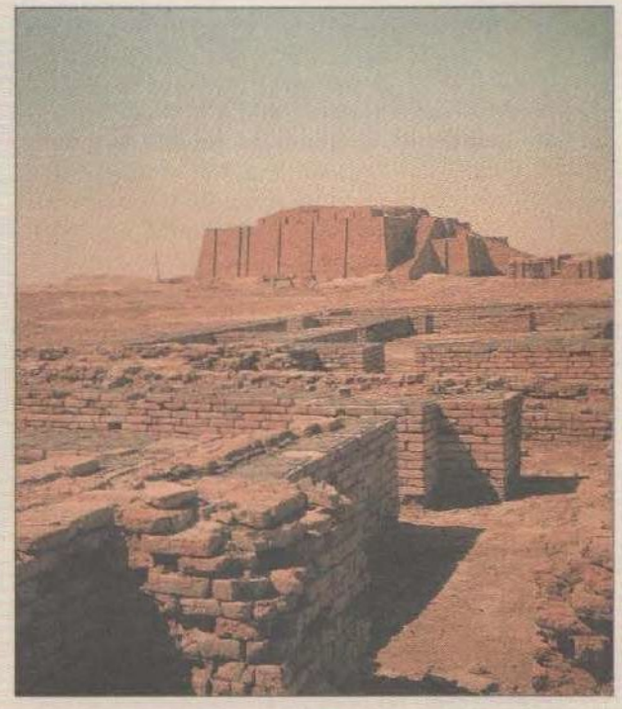

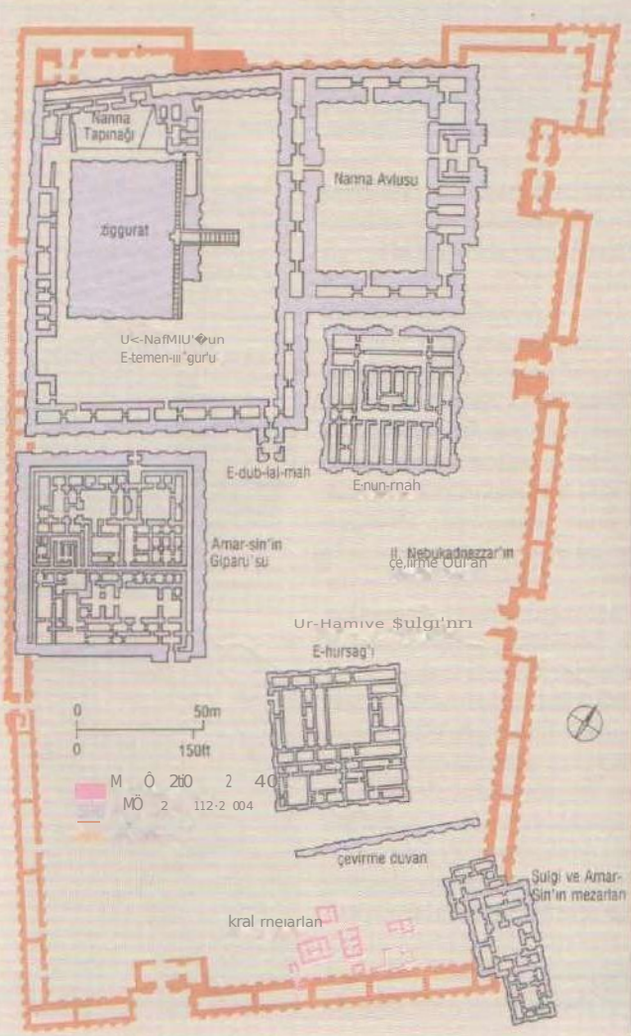

\ı>ldn kcntmdl." Lıg,gurat ,.c ttr=Jıına ı.ıJ'ıiıa•iiiin oldultt1 kursal al.1 hıı•'(ik hir \'Cr bpl\'onhı \'.ıpı!Jr Hçüıicu I.r HJncdJıı' krJll;ın tJrJfınd.ın •'.ıpıınlnıı•. sonr.lk.ı \onc:tidkrt.:• on.lnimı•ti <.ıpnr1ht r.ıhılx-s11 konutunü \t.: >\.ınna.-11111 K.tru.ı •ıng•l'in ı.ıpın:ığını içciirdi. Fmiı nı•h'ın bir r.lpn· hiw1<, ı hıır<.:ık.'ın <Ü hır 'Jrl\ obusı ol.:ı"dır l\10 ô.'ı·u,,-ik! •ls.11 ın.ılulk·nin \•\"ro,in..: \\11l lıır d"' .ır mülıuli•tü

L' ttr•d.t 1isgıır.ıtı11 ı111J.11lnıı• bl.ınıılan ın!l.J q•cnıendir I'r .•.ı.ınmu*nm•d.ıh3 oııC"cki lnır tJpıiuk J!Jıınd h.:ı•l]ttı•ı "' oğlu Sulgı ıar.llınd.ıii hınrılcn zıggurJl, hıiyuk ol.mlıkl.• Jş.ınud.ıii nluşu\·or. .:n ustu: t.• kl Itsal \"Cr hu!ınmurdu. ısoo \ıl ...ınr.r a,· IJnnsın.KIZCI hır •'ıP J, \.ın' :-..hoı.ıdu• ı.ırJhndJn on. "lını•tı. •;ıhoiudu"·,u1 JJg•ür.ıund.ı \'cdı k.ıi hı,tunın.:ısı ol.ı.<ıd·r.

Afr I'r\1.ı ilişkin (•t(ı .:. ı ıızı ıl) bir c:' ın Akh•11P1L,1ltt hır bl'ümdnnd.t bulıımn hıı hc7<kli ı.ış k.•.MÖ 4. bıiwıl "-lllLınnJ oıı ltlır))Jll('ınllll dlğL•r \ 3.11tl.Jnl1c.
a gorıikn.tı;,•, ,,. .ırp• bJşağı morit'<:n. ıılkmin ıcnginliğini sımgdl\·or oı.ıbılır. Ylik..,kJık 5,5 <Oi

Yenilikçi Şulgi

Ur Nammu'yu oğlu Şulgi izledi. 47 yıllık saltananın ilk yarısındaki yıl adlarının çoğunda, babasının yıllarında olduğu gibi, dinsel etkinlikler kaydedilir. Ama yaklaşık 20. yılında Şulgi III. Ur Hanedanı'nda büyük bir düzenlemeye girişti ve imparatorluğu genişletti. Şulgi de Naram-Sin gibi kendini tanrı ilan etti ve onuruna çok sayıda ilahi bestelendi. retih ve diplomasi yoluyla Sümer'in kuzey ve doğu-suna doğnı genişlettiği krallığına, Asur ile Susa ara-sındaki bölgeyi de kattı. İmparatorluğunun çekirde-ğini oluşturan Sümer ve Akad için çoğu kez yerel yönetici aileden gelen cmılcr (vali) ve doğrudan krala sonımlu olan *şaginler* (askeri komutanlar) atayarak bütünsel bir yönetim yarattı. Bu sınınn dışındaki alanlar askeri memurlarca yönetiliyordu. Aynca tapınak topraklarının denetimini doğrudan eline alarak yeni bir vergilendirme sistemi getirdi. *Bala,* III. Ur Hanedanı'nın çekirdeğindeki eyaletler tarafından ödenen bir vergiydi, *gım mnda* ise çe\'re alandaki askeri memurlar tarafından hayvan olarak ödenirdi.

Devlet gelirlerinin tahsili, işlcmlenmesi \·e dağıtımı için yeniden dainm merkezleri kurdu. Bunlardan biri olan Puzriş-Dagan'ın (Nippur'un 10 kilometre güneyindeki Drehem) uzmanlık alanı hayvanlardı. Tek bir yılda' Puzriş Dagan'dan geçen 28.000 baş sığır ve 350.000 baş koyun, eyaletlerden vergi olarak gelmiş, sonra da ülkenin belli başlı tapınaklarına, memurlara ve krallık ailesine yeniden dağıtılmıştı. Bir diğer merkez olan Dusabara tarım ürünlerinde uzmanlaşmışn.

Bu \'ergilcrin idaresi daha çok yazman yetiştirilmesini gerektiriyordu; bu gereksinim yazı yöntemlerinin geliştirilmesine ve yeni kayıt biçimlerinin ortaya çıkmasına yol açtı. Şulgi'nin çivi yazısını bikn az sayıda yöneticiden biri olduğu sanılmaktadır. A;-nca, ölçü ve tarn sistemlerini yeniden düzenledi ve bütün III. Ur Hanedanı 'nda kullanılan yeni bir tak-,·im uygulanrnsına geçti. Şimdi, daha önce Cr-Nammu'ya atfedilen en eski yasaların yazarının da Şulgi olduğu düşünülmektedir.

Üçüncü Ur Hanedanı İmparatorluğu ▮ \ uıı.u Cr Hanedanı lınp;ıratorlu"ğu'nun k..ılbini Siınn 'e .'\kbd'dakı yinnı Ü\ kent devleti olu5curu\'ordu. Bu dnktkr kralın acadıgı sıtıl askeri •·alikrce vönetili\'or)C .wlık lıalnı vergisi ıg \'8r rd (Kıiic)· dogud:ı.lJ bölgede bulu n.ui 90 y.ı da daha faLla vcrlcşinc, yıllık bir IM)T.111 ,·crgi•i (.nıad n vergisi) Odeınek zorundJ ol.ın subayların denetiıuındcydi. Bu ycrlc•n;c merkezlerinin çoğu •ınındıyc dek -.pt.ınanıaınıştır. Cr kralının ••«>ilet altındaki bu bölgenin dışında bulunan yerel de\ lcrlcrlc •ogu kez haned;n e\ lılikkıı \a da n son Er Hanedan yöneticisi olan Uruinimgina'nm gelenek-sel yasal düzendeki bozuklukları düzeltmek amacıy-la yapnğı reformlarda bunun izleri görülmektedir. Agade Hanedanı döneminden de mahkeme tutanakları bulunmuştur,

Adalet dağıtmak tüm Mezopotamya yöneticileri-nin temel görevlerinden biriydi. Lagaş'ı

ama bunlar Şulgi döneminde yaygınlaşırlar. Şulgi yasaları çok yetersiz olmakla bir tikte, daha geç ve daha iyi korunmuş Lipit-İştar ve Hammurabi yasal arıyla biçim olarak farklı değiller-dir ve ilk kez belirli suşlar için sabit cezalar saptan maktadır.

Şulgi babasıun başlattığı yapım işlerini sürdürüp tamamladı. Ur'da kutsal mahallenin hemen dışında-

Jnlaşınalu. kurulurdu.

.uacılı��ü bai,'da�ıklı k

ki bir yapı onun adını taşıyan tuğlalardan, buna bağlı daha küçük iki bina ise oğlu Amar-Sin'in adını taşıyan nığlalardan yapılmıştı. Bu yapının Ur krallarının gömüldüğü yer olduğuna inanılmaktadır. Cesetlerin gömüldüğü alttaki kemerli mezarda insan kemiği parçaları bulunmuştur. Yapıların içeriği ve donanımı antik dönemlerde yağmalanmıştır, ama kalan parçalardan kapıların altın varaklarla kaplı olduğu, levha altınla bezenmi duvarlarda akik ve lapis lazuli kakmalar bulunduğu, tavanların altın ve lapis lazuliden yapılmış küçücük yıldızlar ve güneş ışınla-rıyla süslendiği anlaşılmaktadır. Bir odada belki de dinsel içki dökme (libasyon) törenlerinde kullanıl-mış zift ve altın yaprak kaplı eski ve arkların bulun-ması, üstteki odaların ölü kral kültü için mezarlık ta-pınak.lan olarak kullanıldığını akla getirmektedir.

Şulgi'nin en az oniki oğlu ve biri Ur *entıt* rahi-
besi olan sekiz kızı vardı. Kızlardan diğer üçü İran Prenslikleri olan Marhaşi, Anşan ve Başime'nin yöneticileriyle evlendirilmişlerdi. Şulgi'yi, önce Amar-Sin sonra da Şu Sin olmak üzere iki oğlu izledi. Daha Şu-Sin'in saltanatının başlangıcında imparatorlukta her şeyin yolunda gitmediğine ilişkin belirtileri vardı. Şu-Sin dördüncü yılında Mezopotam-
\'a'ya güneybatıdan sızan bir Sami kavmi ya da ka-
,·imler grubu olan çapulcu Amurrular'a karşı Dicle ile Fırat arasında bir duvar yaptırdı. Şu-Sin 'in oğlu Ibbi-Sin döneminde imparatorluk çöktü. Saltanatı-mn ikinci yılında Eşnunna ayaklandı, üçüncü yılda Ibbi-Sin Susa'nın denetimini elden kaçırdı. İmparatorluğun çöküşü değişik kentlerde belgeleri tarihlemek için kullanılan pi adlarından izlenmiştir. İbbi-Sin'in yıl adlanna üçüncü yılında sonra Puzriş-Dagan'da, beşinci yıldan sonra Umma'da, altıncı yıldan sonra Girsu'da ve sekiz.inci yıldan sonra Nippur'd rastlanmamaktadır. l O. yılında askeri komutanlarından biri olan İşbi- Erra, Nippur \e kuzey Babil'in denetimini ele geçirerek başkenti İsin olan yeni bir hanedan kurdu. Ibbi-Sin'in tüm 24 yıllık iktidarı süresince elinde tutabildiği tek kent LJr oldu. MÖ 2004 yılında Elamlılar Ur'u işgal edip
kenti yağmaladılar ve Ibbi-Sin'i esir alıp Anşan'a götürdüler.

Alrn Ur'd,1 bulun.ln ördek hiçinılı siyah t .lı?;ırlık. Yantta Şulgi'ıın hunun a!).ırhgını .ıy tJnn ı.ı anna için 5 ina \olar.ıkı sapt.ıdıgı \·a;ılıdır. Öhür \'lizdc3\ ta sı Kaıuu'run hilalı i;önılm ktcdır. Uzunluk 14 cnı.

Eıı rıltn Alnn kJkımlı, gıımii dökümden boga hcvkcli. Benzer lıcvkddkkr Orr.1 AJıJdolıı'da AJjc.ıhôyük'ün zengin mcarl.ında da lıı ınmuşnır. Kimi bilim adamla nıı daha erken bir tarih onc.:n·1clcrinc k.'U)ın. bu maarl.ır bu ük ob\lılda 2. hın yıl 'lmlarına aittir. :\laca m.ıdcıı i\ iligiıı dc bünık bir U\tahk ı;ürlcnmekredir. ama Ur Kral cz.ırhgı'ııda bcccri\k kullanılan ve ıc k.<ri ı;ibı ıcknikkr Alu:ahovuk mcz.ırlarınmh raMlan hamı nr. Yıık'l·klik 24 <'lll

Anadolu ve batı

Agade krallarının göz diktikleri kaynaklardan biri de Anadolu'ıun gümüş madenleriydi. Nasıriye\.le bulunan su mermerinden bir kabartmanın iki parçasmda belki de bu akınlardan biri anlatılmaktadır. Parçaların birinde çıplJ.k tunıklulara geçit yaptınlmakta, diğerinde ganimet taşıyan askerler görülmektedir. Ganimetlerden birinin ilk Tunç 2 döneminde Anadolu'da görülen türde maden bır kap olduğu belirlenmiştir.

Orta Anadolu'da Alaca Höyük'tc 13 zengin mezar kazılmıştır. Ur Kral Mcz.arlığı'nda olduğu gibi bunlara da kral mezarları denmesine karşın, kral ilişkileri kanıtlanmış değildir. Boyları 8, enleri 3,5 metreve \'aran bü)iik dikdörtgen çukurlar olan mezarlarda hem erkek, hem kadın cesetleri \ ardı. Ceset mezarın kuzeybatı köşesine yerleştirilir \'e muhtemelen tahta e\ eşyalarıyla birlikte gömülürdü. Altın, elektron, gümüş ve bakır gibi madenlerden yapılan en güzel bulunnılar arasmda kaplar, iğneler ve silahlar vardı. Kabzalan alanda kaplanmış iki demir hançer Anadolu maden ustalarının bu konuda ne derili ünde olduklarını ortaya koyuyordu. En etkileyici buluntular standart den i en ve uçlarında dökme boğalar ya da geometrik şekiller olan yapıtlardır. Bakırdan imal edilip, elektronla kaplanan ya da kakma yapılan bu buluntuların işlevleri bilinmemektedir. Buluntulara, tahta bir çerçeveye (belki de mezarların üstüne konulan sayvanlara) tutturmak için masif tahta çiviler takılmıştır. Mezarların aşağı yukarı Agadc krallarıyla çağdaş olduğu sanılmaktadır, ama kronoloji kesin değildir. Daha batıda, Anadolu'nun tık Tunç 2 merke.dcrinde rastlanan yangın tabakalarının, MÖ ikinci binyılda Anadolu'ya egemen olan Luvilcr'in ve Hititlcr'in gelişiyle bağlantılı olduğu öne sürülmüşse de bu görüş şimdiye dek kanıtlanabilmiş değildir.

Kuzey J\1czopotamya'da Mari muhtemelen erken Agade krallarının yönetimine girmişti. Ne var ki, Naram-Sin'in kızları tarafından .1danmış iki bronz dışında, Agade krallannın kentin iç işlerine karıştığına ilişkin pek bir kanıt bulunmamıştır. Üçüncü Ur Hanedanı döneminde l\1ari yöne.ticileri ffılfili'in Akadca karşılığı olan şakm unvanını aldılar, ama göründüğü kadarıyla LJ. LJr imparatorluğunun iktisadi yapısı içinde Mari'nin yeri yoktu. Mari yöneticilerinin ünlü saray ının yapımı birkaç yüzyıl sürdü. Buradaki zarif duYar resimlerinden bazıları, Ur-Nammu stcline benzerliklerinden ötürü üçüncü Cr Hanedanı dönemine tarihlenıniştir.

Ebla'nın yıkımı, Levant yerleşmelerindeki gerilemeyle aynı zamana düşer. Daha güneyde ilk Tunç 3 dönemi yerini ilk Tunç 4 dönemine (yaklaşık 2350-2000) bırakırken, bir önceki dönemin kent merkez-
lerinden çoğu terkedildi. Tarımsal ve kentsel yaşam biçiminin yerini, belki de doğudaki Amurrular gibi göçebe grupların hareketleriyle bağımlı olarak bir kır yaşamı almış görünmektedir. Mısır'da Eski Krallığın sonlaıına doğru .Mısırlılar Asyalılara karşı seferler düzenlediler ,.e kuzeyde muhtemelen Karmel Dağı'na kadar ulaştılar. Ama başlıca ilgi alanlan daha kuzeyde, reçine, kereste gibi mallar için ana ticaret li manları olan Byblos'un bulunduğu Lübnan'daydı. Eski Krallığın MÖ 21 50 dolaymda sona ermesiyle Levant ve Mısır arasındaki ilişkiler kesildi \e 1 50 yıl süren bir gerileme dönemi başladı.

Elam'ın yükselişi

Susa'mn Agade krallarına boyun eğdiği dönemlerde A\'an Krallığı bağımsızlığını korumuştu. Avan'ın
tam yeri bilinmemektedir, ama Susa'nın kuze\'inde oldu sanılmaktadır. MÖ 2200 dolayında S sa'ya egemen olan Avan Kralı Puzur-lnşuşinak, Susa'da bulunan yazıtlarında yaygın fetihler yaptığını öne sürer. Bu yazıtların bazıları, Elamca yazmak için kullanılan basitleştirilmiş bir hece yazısı olan Linear Elam yazısıyla) az.ılımşrır. Bu yazıyla yazılmış çok az yazıt bulunmuştur. Bunlardan onyedisi Susa'dan, biri Şahdad mezarlığındadır, birinin de Fars'ta bulunduğu söylenmektedir.

lJr'lu Şulgi Susa'yı ve alçak düzlükleri toprakların-a katmıştı, ama dağlık yöreler krallık e\ ]ili kleriyle sağlanan ilişkilere karşın bağımsızdılar. Ibbi-Sin döneminde, Anşa.n 'a daha önceden beri egemen olan Şimaşki yöneticisi, Susa'da erki ele geçirdi. MÖ
2004 yılında Şimaşki, Susa \'e Anşan kralı olan Kindamı, Ur'u işgal edip yıktı. ElamWar MÖ 1995 dolayında Ur'dan atıldılar, ama Susa'da yönetim daha bir)iiz)1l boyunca Şimaşki hanedanının elinde kaldı.

Zigguratlar

Ziggurat, eski Mezopotamya'nın en belirgin özelliklerinden biridir. Birçok kentte kent tanrısının tapınağı, üstüste bir dizi platformdan oluşan ve en tepede tapınağın bulunduğu bir ziggurat içerirdi. Platform üstüm: yerleştirilmiş tapınakların örnekleri daha MÖ 5000 yılında Eridu'da Obeyt döneminde bile görülmektedir. Tapınak, ziggurat diye adlandırılabilecek ilk yapılar, Üçüncü Ur Hanedanı'nın ilk kralı Ur-Namu (MÖ 2112-2095) tarafından Ur, Eridu, Uruk ve Nippur'da yaptırılmıştı. Yapıların tümünde benzer bir plan izlenmiştir: taban dikdörtgendir ve yüksek tapınağı dik açıda birleşen üç rampadan oluşmaktadır. Ziggurat'ların en ünlüsü olan Babil Kulesi hakkında Babil'deki tanrı Marduk ziggüratını tasvir eden yaklaşık uygulanmıştır. MÖ 18. yüzyılda bazı ziggurata, "gök ve yerin kuruluşu tapınağı" anlamına gelen Etemenanki adı verilmişti.

Yüksek kutsallık yerde yapılan törenlerin niteliği tam olarak bilinmemektedir. Babil ziggurat'ının ayrıntılı bir tanımını veren Yunan tarihçisi Herodotos, burada bir rahibe ile (belki de kralın kişiliğinde temsil edilen) tanrı arasında kutsal evlilik törenleri düzenlendiğini, ayinin ülkenin gelecekteki refahını gözönce altına alındığını söyler.

yolaçan

plan

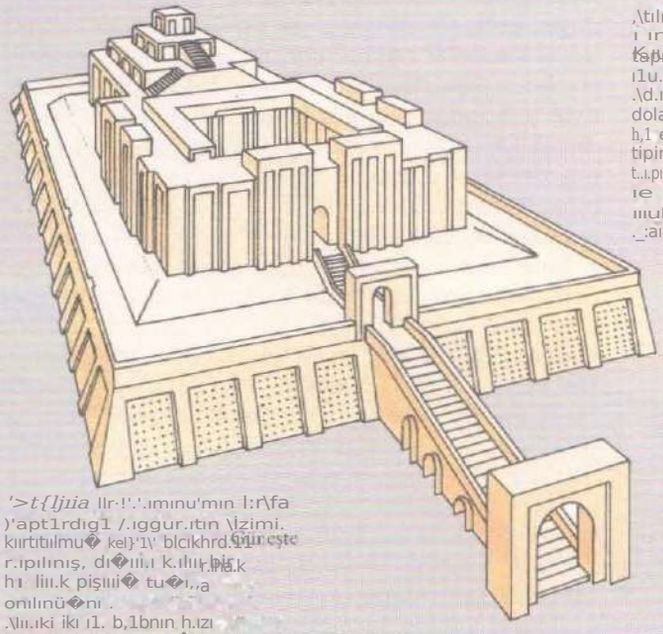

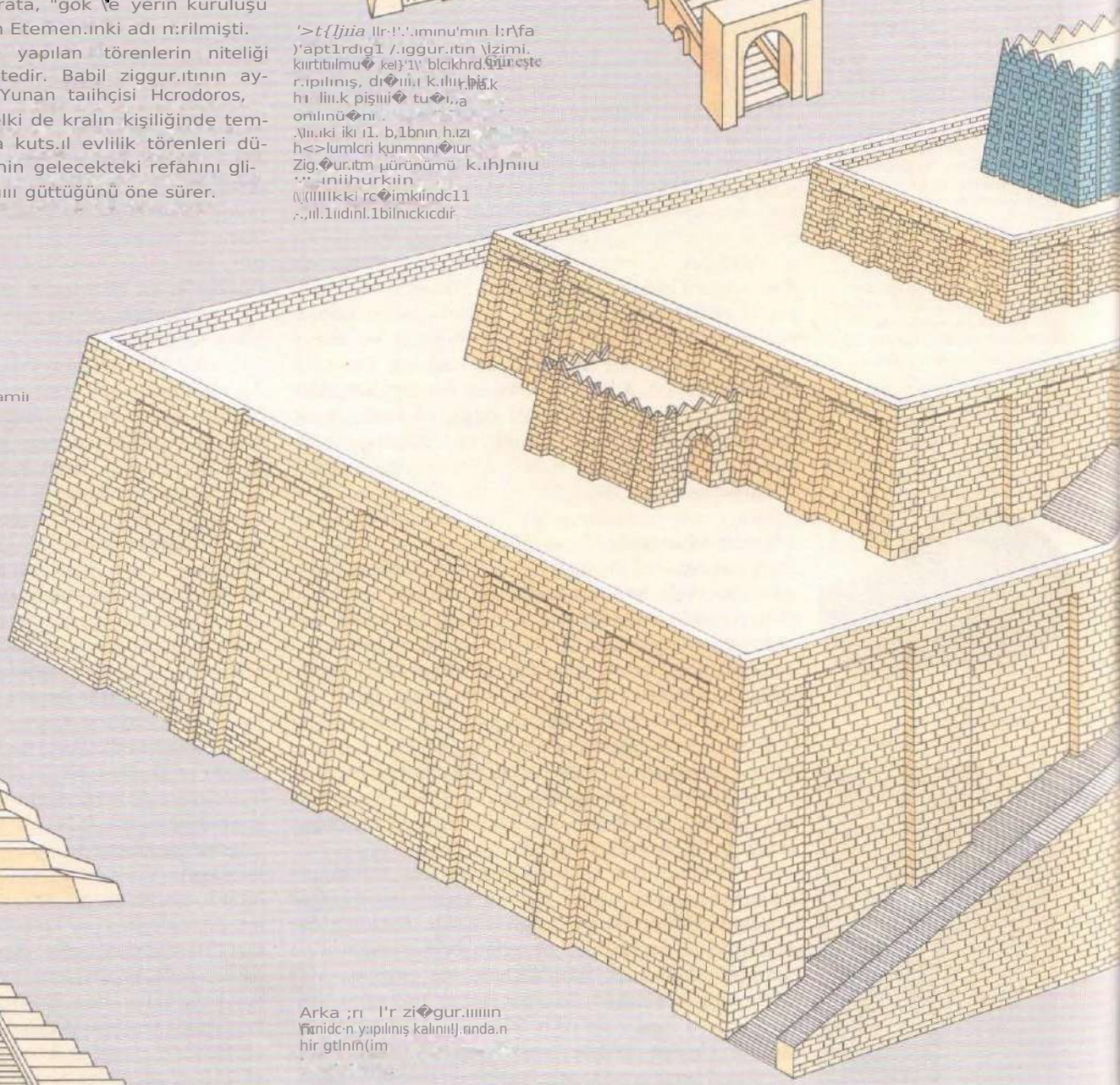

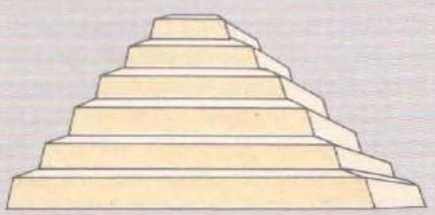

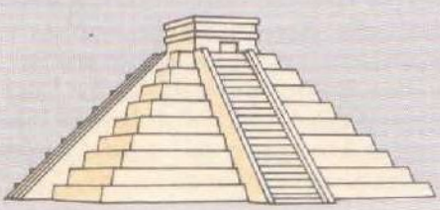

Arka ;rı l'r zi gur.

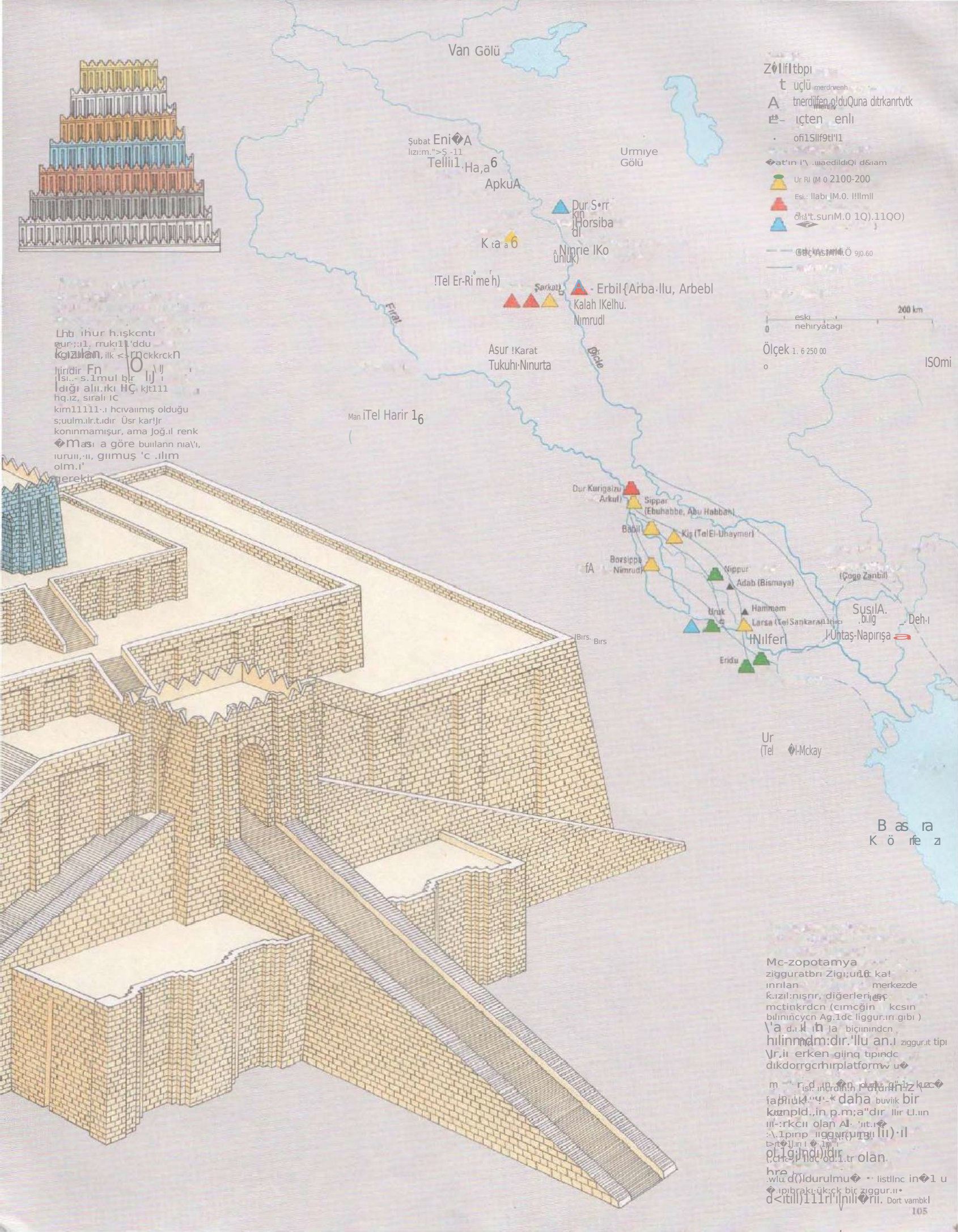
Van Gölü
Urmıye Gölü
Erbil·{Arba·ilu, Arbebl
Kalah IKelhu.
Nımrudl
Asur !Karat Tukuhı·Nınurta
Dur Kurigalzu Arkul)
Sippar (Ebuhabbe, Abu Habban)
Babil
Kiş (Tel El-Uhaymer)
Borsippa Nimrud)
Nippur
Adab (Bismaya)
(Çogo Zanbil)
Hammam
Larsa (Tel Sankara)
Susıla.
Deh·ı
Untaş-Napırışa
Eridu
Ur
(Tel Mckay
Ölçek 1. 6 250 00
o
200 km
eskı nehıryatagı
Mc-zopotamya
zigguratbrı Zigı;ur10 ka!
merkezde
bilinmcyen Ag.1dc liggur.ırı gıbı)
daki in
bicıınındcn
dıkdorrgcmırplatformu u
daha bir
olan

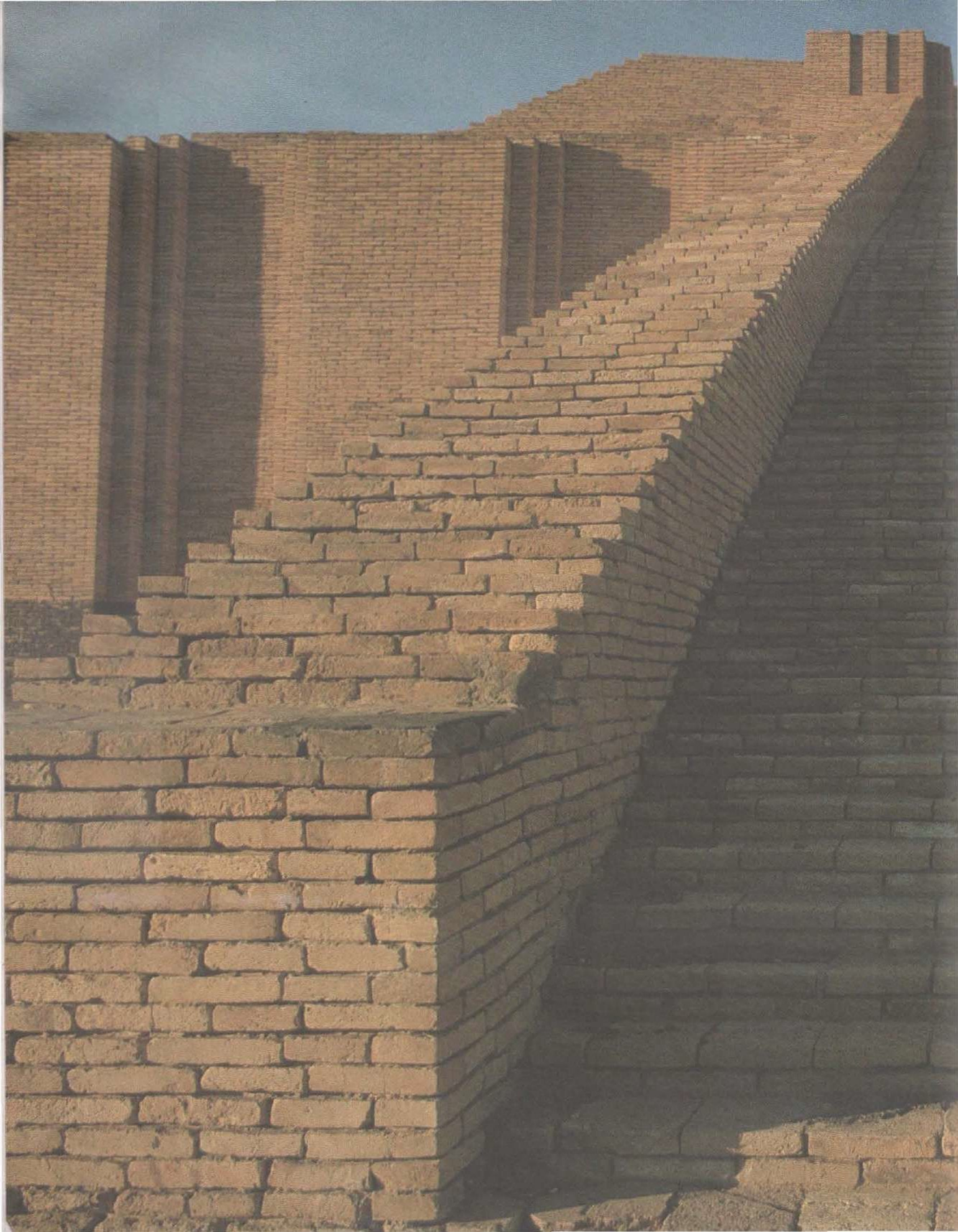

TİCARET VE SAVAŞ (Mö 2000-1600)

Rakip kent devletleri

Sümer'le Akad'ın önce Agade kralları, sonra da üçüncü Ur Hanedanı kralları yönetiminde birleşmesi kuraldışıydı. Bellibaşlı coğrafi engeller olmasa da, Mezopotamya'nın alüvyal düzlüklerinin tek bir yöneticinin denetimine girmesi, hele bir kralın topraklarının "Yukarı Deniz'den Aşağı Deniz'e" (Akdeniz'den Basra Körfezi 'ne) uzandığını iddia edebilmesi çok enderdi. Gene de daha sonraki Mezopotamya yöneticilerinin çoğu Agade krallarının başarısına erişm eye çaba harcadı la r. MÖ üçüncü binyıl sonunda Ur etkisi azalırken imparatorluk birkaç krallığa bölündü ve Asur, Eşnunna, Dir \'e Susa bağımsızlıklarını elde ettiler.

Ibbi-Sin'in eski subaylarından olan İşbi- Erra MÖ 2017 yılında lsin'de yeni bir hanedan başlatarak, Ur İ mparatorluğunun çekirdeğini oluşturan toprakların büyük bölümüne egemen oldu. İsin hanedanı bundan sonraki iki vüzyılı topraklarını ku;1ey ve güneyden gelen saldırılara karşı koruma çabalarıyla geçirdi. lsin'in başlıca rakibinin Larsa olduğu bu döneme İsin Larsa dönemi adı verilir. Ama Yakındoğu'da gücü onlara qit, Yamhad (başkenti Halep'teydi), Eşnunna, Susa ve Babil gibi başka dc\•lctler de \ ardı.

Bu dönerıe ilişkin çok zengin yazılı kaynaklar bulunmuştur. 20.000'in üstünde tablet içeren Mari arşi\'lcri, saray yaşamının tüm yönlerini yansıtırlar. Orta Anadolu'da Kancş'te Asur'la ticaret yapan tüccarların kayıtları ortaya çıkarılmıştır. Bu tabletlerin 4 binden çoğu yayınlanmıştır; son kazılardan çıkan ve daha incelenmesi gereken metin sayısı ise bunun iki katıdır. Benzer kolleksiyonlar Katıu, Alalah, Tcrka, Haridum, Çagar Bazar, Kabar, Şubat Enli!, Katara, Niniye, Asur, Şuşarra, Sma, Anşan'da Eşnunna krallığındaki kentlerde ve çok -.ayıda Sümer Ye Akad merkezinde de bulunmuştur. Metinler, siyaset, yönetim, iktisat, dini gelenekler, teoloji, ticaret, hukuk ve bilim gibi çok geniş bir yelpazeyi kapsarlar. Burada anlatılan dünya Anadolu'dan Basra Körfezi'ne kadar uzanmakta ve uzak ül kelerden mal alış ' erişi için eşek
kervanlarıyla yollara düşen tüccarlar tarafından birbirine bağlanmaktaydı. Güneyde \'e batıda göçebeler yerleşik nüfusları tehdit etmekte, kuzeyde ve doğuda ise ,·ahşi dağ kavimleri ova kentlerini basmaktadır.

Amurrular ve Hurriler

Üçüncü binyılın son yüzyılları yeni halkların Yakındoğu 'nun yerleşik bölgeleriyle ilişkiye geçtiği bir dönem oldu. Bunlar arasında bir batı Sami lehçesi kon1.1şan Amurnılar ile o tarihte Yakındoğu'da bilinen hiçbir dille ilişkisi olmayan bir dil konuşan Hurriler de vardı. Amurrular, daha son-raki Aramiler ,.e Araplar gibi önce Ar:ip çölünün çe\'rcsinde görüldüler. Basar'da (Mari'nin batısındaki Cebel Bişri olduğu sanılmaktadır) Şarkali-şarri'ye (MÖ 2217 21 93) yenildiler, ama bu onları tümüyle engellemedi. Üçüncü Ur Hanedanının son yıllarında Şu-Sin'in dördüncü yılına (2034) "Amurru du,·arının yapıldığı yıl" adı verilmişti. Alüvyal dü;1lüğünün kuzey kısmında Fırat'la Dicle arasında bir kanal kazarak yapılan bu sur hakkında diğer bir metinde daha fazla bilgi bulunur. Önceleri kentlerde yaşayanlarla göçebeler arasında belli bir düşmanlık \'ardı. Amurrular tahılı bilmemek, ölülerini gömmemek ve genci olarak uygar olmamakla suçlanıyordu. Ne var ki, durdurulmaları mümkün olmadı ve birkaç yıl içnide Amurrular Mezopotam}a'nın birçok kentine yerleştikleri gibi, yönetimi de ele geçirdiler. İkinci binyıl başlarındaki yöneticilerin çoğu Amurrular adı taşıvordu.

Hurrilcrin Erken Transkafkasya kültürüyle ilişkili oldukları sanılmaktadır. Akad dönemi metinlerinde Subartu'ya değinilen bölümlerde kuzey Mezopotamya'da bir Hurri devletinden söz edilmektedir. Ayrıca, Nippur'dan bu döneme ait bir tablette bir Hurri adı saptanmıştır. Üçüncü Ur Hanedanı döneminde Kuzey Mezopotamya \'e Dide'nin doğusundaki bölgelerle Hurri adı taşıyan yöneticiler arasında Urkiş ve Navar Kralı Atal-Sin ile Karahar Kralı Tiş-atal da vardı. Urkiş Kralı olan bir diğer (ya da aynı) Tiş atal'dan kalan taş bir tablette Nergal tapınağının yapımından söz eden Hurca bir yazıt \'ardır. İkinci binyılın başlarında kuzey ,'vlczopotamya 'nın uç kesimlerindeki Simurru, Tukriş ve Zagros dağlarındaki Şuşar-ra'dan hrat'ın kuzeybatasındakı Hassum ,.e Ur-şum'a kadar birçok dC\ let Hurrilcrin (ya da en azından Hu rri adlı kralların) yönetimindeydi . Hurri adlarının görüldüğü Nuzi, Ekallatum (Asur yakın ında), Katara (Tel Er- Ri mah), Çagar Bazar'da halkın en az beşte birinin adı Hurca idi. Batı Suriye'de Orontes (bugün Asi Irmağı) üstündeki Alalah'ta metinlerde bulunan isimlerin neredeyse yarısının Hurca olduğu saptanmıştır. Hurriler Anadolu'da Asur tüccarlarıyla eşit koşullarda ticaret yapıvor, tanrıları diğer halklar tarafından benimseniyordu. Yamhad kralı tanrıça Hepa'ya başvuruyor, Hurri panteounun başı olan hava tanrısı Teşup, Tişpaak adıyla Eşmınna'nın baş tanrısı olarak benimseniyordu.

Mezopotamya'da iktidar kavgası

Yöneticilerin çoğunluğu Amurru adları taşısalar da, Mezopotamya'nın göbeğindeki nüfus çoğunlukla Sümer ve Akad kaldı. Siyasi kaderlerin büyük dalgalanmalar gösterdiği bir dönemdi bu . Karizmatik bir önder çok sayıda dedeti denetimine alabiliyor, ama onun yerine daha az yetenekli bır yönetici geçtiğinde bu vasa[devletler başka bir önder seçiyorlardı. :\lÖ 1 770 dolayında yazılan ve göçebe kavimlere Mari'li Zimri-Lim'ın egemenliğini benimsetmek amacıyla yapılan bir konuşmayı aktaran mektup, bu karışık durumu özetlemektedir.

İsin-Larsa kent devletleri döne mi

Üçüncü Ur Haned,mi'nın çökmesinden sonra Güney Mezopotaınva kentleri arasında rekabet başladı. Bu Yan�tan lı\tün çıkan önce hin sonra Larsa, en •.onunda da Babil oldu. Burnd,ıki haritalar, dcği)ik kentlerde kullanılan)11 adlanndan değişik kent devletlerin egemenlik alanlannı çıkaran Dougla> havnc'in çalı ınalaruıa dayanmaktadır Komiml.ın bclırlcnmcsınc)'eterli k.ınıt bulunanı.lyan kentler gölgeli alanlara d.ıhıl edilmemiştir Ru eksik.lige bl)ın, haritalar gene de dönemin r.ıkip dcdetleri arn'lndaki 'iirckli çarı ına\ canlı hic;iinde ı n'1tabli ınckrcdirler.

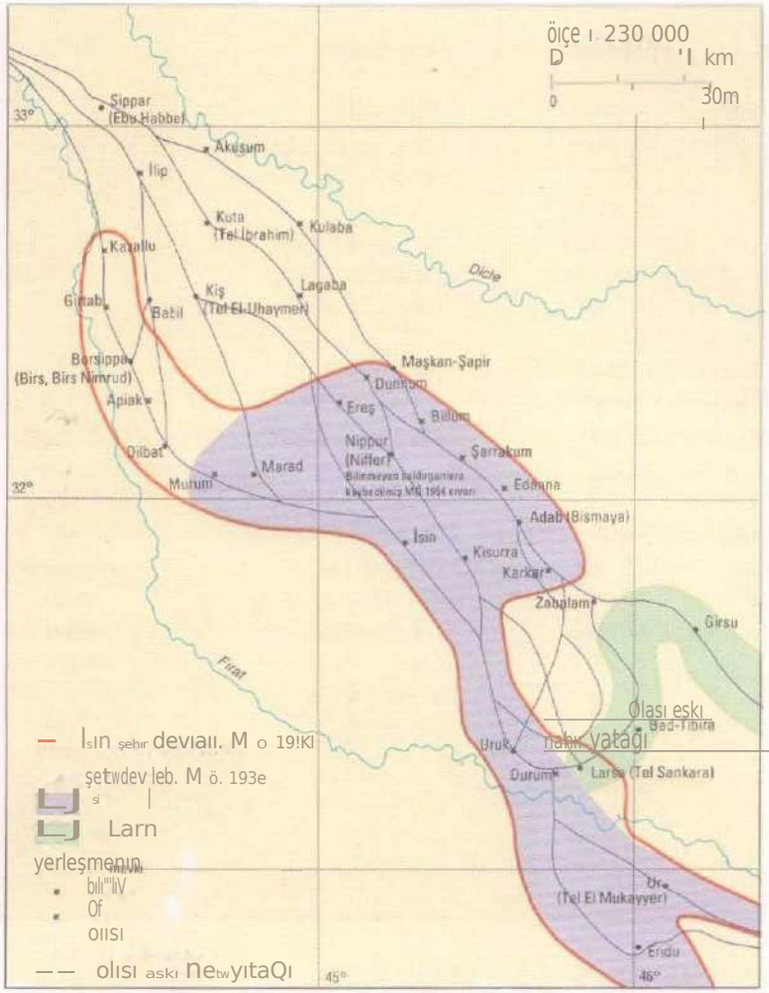
Sippar (Ebu Habbe)
Akusum
İlip
Kuta (Tel İbrahim)
Kulaba
Kazallu
Girtab
Babil
Kiş (Tel El-Uhaymer)
Lagaba
Dicle
Borsippa (Birs, Birs Nimrud)
Apiak
Maşkan-Şapir
Dunnum
Ereş
Billum
Dilbat
Nippur (Nifer)
Şarrakum
Marad
Murum
Edanna
Adab (Bismaya)
İsin
Kisurra
Karkar
Zabalam
Girsu
Fırat
Bad-Tibira
Uruk
Durum
Larsa (Tel Sankara)
Ur (Tel El Mukayyer)
Eridu
32°
33°
45°
46°

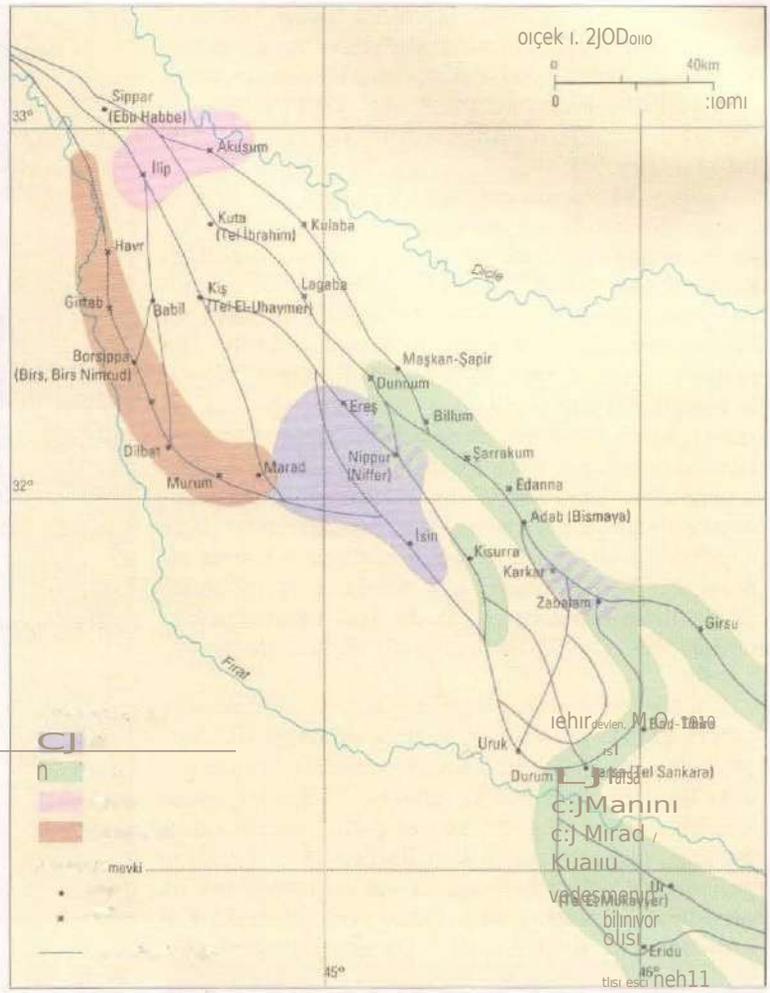
Sippar (Ebu Habbe)
Akusum
İlip
Kuta (Tel İbrahim)
Kulaba
Havr
Girtab
Babil
Kiş (Tel El-Uhaymer)
Lagaba
Dicle
Borsippa (Birs, Birs Nimrud)
Maşkan-Şapir
Dunnum
Ereş
Billum
Dilbat
Nippur (Nifer)
Şarrakum
Marad
Murum
Edanna
Adab (Bismaya)
İsin
Kisurra
Karkar
Zabalam
Girsu
Fırat
Bad-Tibira
Uruk
Durum
Larsa (Tel Sankara)
Ur (Tel El Mukayyer)
Eridu
32°
33°
45°
46°

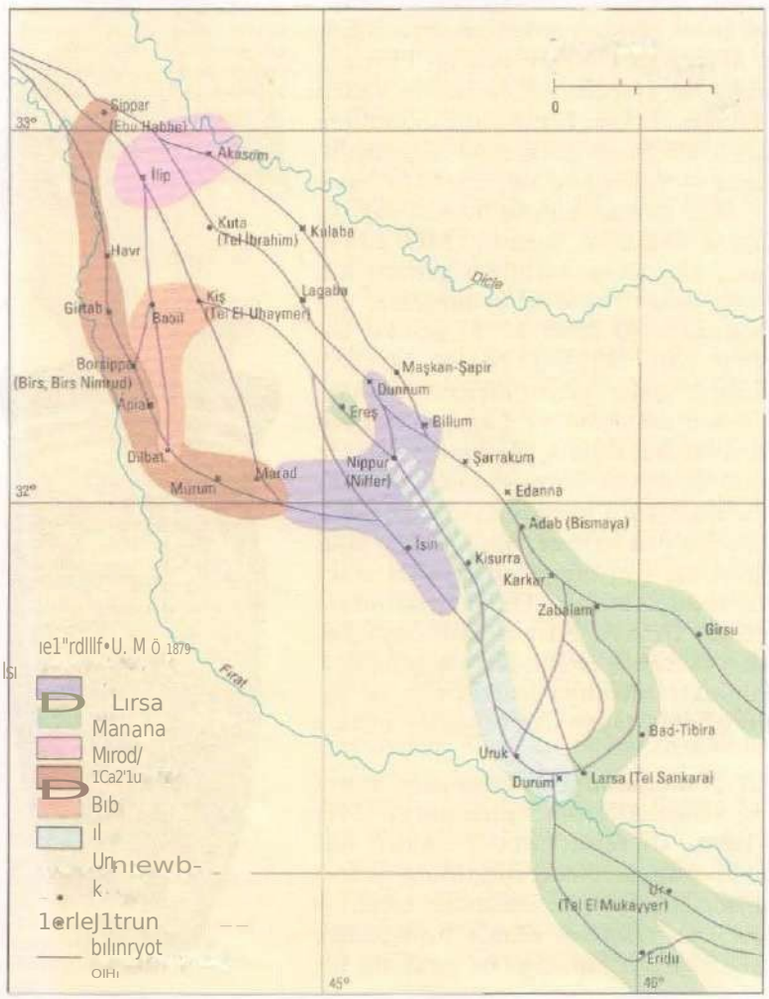
Sippar (Ebu Habbe)
Akusum
İlip
Kuta (Tel İbrahim)
Kulaba
Havr
Girtab
Babil
Kiş (Tel El-Uhaymer)
Lagaba
Dicle
Borsippa (Birs, Birs Nimrud)
Apiak
Maşkan-Şapir
Dunnum
Ereş
Billum
Dilbat
Nippur (Nifer)
Şarrakum
Marad
Murum
Edanna
Adab (Bismaya)
İsin
Kisurra
Karkar
Zabalam
Girsu
Fırat
Bad-Tibira
Uruk
Durum
Larsa (Tel Sankara)
Ur (Tel El Mukayyer)
Eridu
32°
33°
45°
46°

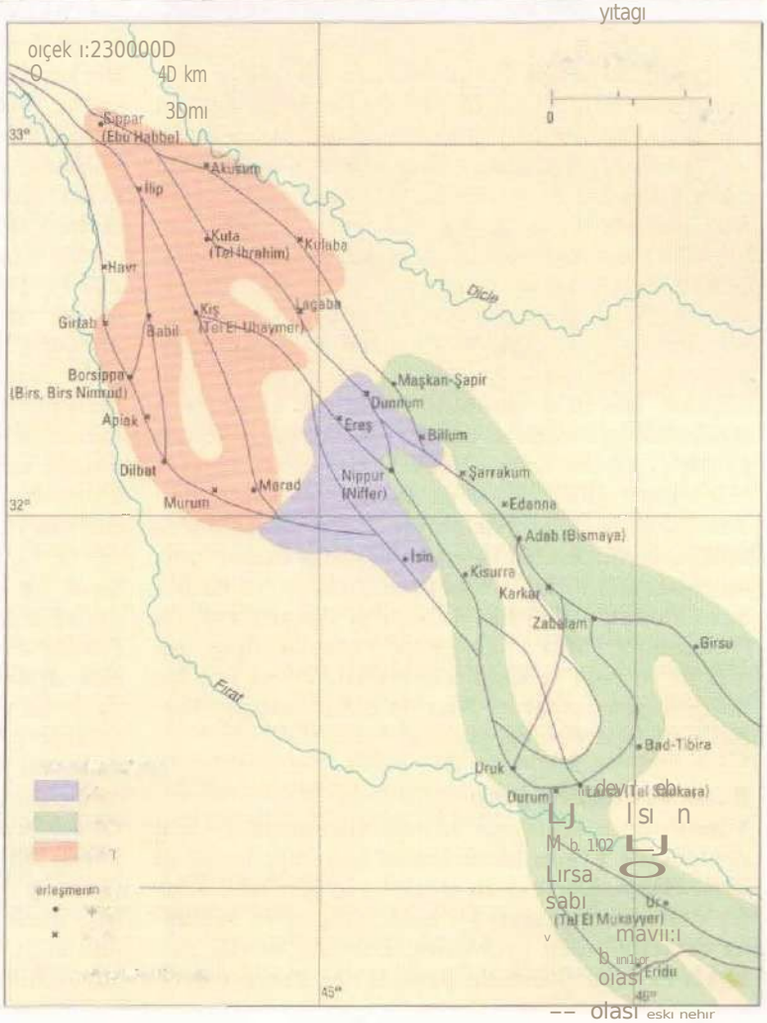
Sippar (Ebu Habbe)
Akusum
İlip
Kuta (Tel İbrahim)
Kulaba
Havr
Girtab
Babil
Kiş (Tel El-Uhaymer)
Lagaba
Dicle
Borsippa (Birs, Birs Nimrud)
Apiak
Maşkan-Şapir
Dunnum
Ereş
Billum
Dilbat
Nippur (Nifer)
Şarrakum
Marad
Murum
Edanna
Adab (Bismaya)
İsin
Kisurra
Karkar
Zabalam
Girsu
Fırat
Bad-Tibira
Uruk
Durum
Larsa (Tel Sankara)
Ur (Tel El Mukayyer)
Eridu
32°
33°
45°
46°

yatdol

1:2300000
0

Olçe
l

4Dkm

3Dnu

"Yalnız başına güçlü olabilecek hiçbir kral yok-tur. Babilli adam Hammurabi'yi on ya da onbeş kral izler\ Lar\a adamı Rim-Sin, Eşnunna adamı Ibal-pi-EI \C Kama adamı Amut-pi-El'i izleyenle-rin !>ayısı a\nıdır, Yamhad adamı Yarim-Lim'i yir-mi kral izler."

Güney ı\kzopotamya'nın denetimi için verilen ka,·ga dönemin yıl adlarına yansımaktadır. Bir kent yöneticisinin yayınladığı yıl adının bir diğer kentte kullanılması ikinci kentin bağımlı durumu-na işaret ederdi. Aynı biçimde, bir kralın başka bir kentte tapınak onarması ya da rahip ve rahibe ata-ması, o kentteki egemenliğinin belirtisiydi. Ne var ki bu genel örüntüye karşın, kaıutlar çoğu kez ye-tersiz, kimi kentlerin yerleri belirsizdir. Örneğin kimi uzmanların Ebu Salabih kazı yeriyle özdeş-leştirdikleri Ereş kenti, diğerlerine göre 90 kilo metre daha güneydedir. Öte yandan, zafer diye kaydedilen savaşların gerçekte sonuçsuz kalmış ol-ması, bir kentin alınmasını mutlaka bir yönetim döneminin izlememesi ya da kral yazıtlarındaki egemenlik iddialarının abartılı olması da müm- kündi.ir.

Güney kentlerinin başarısı yalnız yöneticilerinin askeri ya da diplomatik becerisine değil, iktisadi güçlerine de bağlıydı. Ticaret ve sanayi önemliydi, ama bir kent için bol ve güvenilir bir su kaynağı kadar yaşamsal değildi. Suyun çoğu, bugün oldu-ğu gibi, birbirine bağlı kanallardan akan Fırat'tan gelirdi. Yüzyıllar boyunca Fırat'ın yatağı büyük ölçüde değişmiştir, ama antik yerleşmelerin ko-numlarından antik kanallar kısmen izlenebilmek
tedir.

İsin'in yükselişi

MÖ 20.yüzyılın ilk 70 yılında isin güneye gemen

oldu. lşbi- Erra (MÖ 2017-1985) Ur krallığının kalıntıları üstüne bir hanedan kurdu. Saltanatının sonuna doğru Elamlıları Ur'dan attı. Onu izleyen oğlu Şu-ilişu (MÖ 1984-1975) da Elamlıların Anşan'a götürdükleri Ur baş tanrısı Nanna'nın heykelini geri aldı. Şu-ilişu Ur Kralı unvanını aldı
\e kendini tanrı ilan etti.

Birkaç krallığın ortasında kalan önemli bir din-sel merkez olarak Nippur her zaman çatışma ko-nusuydu. 19. yüzyılın ortalarında birkaç yıl için Nippur, lsin'in denetiminden çıkarak bilinmeyen işgalci bir gücün eline geçti. Güneydoğuda kendi-ni bir Amurru reisi olarak tanımlayan Zabaya (MÖ 1941 -1933) Larsa'da Şamaş tapınağını yeni-den yaptırdı. Kral listelerinde Larsa hanedanının kökleri Üçüncü Ur Hanedanına kadar uzanır, ama bu hanedana ilişkin ilk kanıtlar Zabaya (ya da ba-bası) döncmindendir. Zabaya 'yı izleyen kardeşi Gungunum (MÖ 19 32 -1 906) Larsa krallığını ge-nişletti ve Susa'ya karşı sefere çıktı. Yıl adlarından birini içeren bir tablet Susa'da bulunmuştur. Nip-pur'u da denetlemesi olasıdır.

Basra Körfezi ticareti

Yönetiminin sekizinci yılında Gungunum Ur'u zcptcderek Erken Hanedan döneminde başlayan karlı Basra Körfe7i ticaretini ele geçirdi. Kör-fez'deki deniz ticareti Dilmun, Magan ve Meluh-ha dedetlcrınden geçiyordu. Dilmun, büyük ola-sılıkla feylcke (Körfezin başında) ve Bahreyn (yel-

MÖ 2000-1 600 dolayında Mezopotamya ve Elam

	kralları İSİN	LARSA	URUK
	İşbı-Erra 2017-1985	Naplanum 2025-2205	
2000		Emisum 2004-1977	
	Şu-ilişu 1984-1975		
	İddin-Dagan 1974-1954	Samium 1961-1942	
	İşme-Dagan 1953-1 935	Zabaya 1941-1933	
	Lipit-İştar 1 934-1924	Gungunum 1 932-1 906	
	Ur-Ninurta 1 923-1 896		
1900	Bur-Sin 1 895-1874	Abisare 1905· 1895	Sin·kaşid
	Lipit-Enli! 1 873-1 869	Sumuel 1894-1 866	Sin·eribam
	Erra-imitti 1868-1 861	Nur-Adad 1 865-1850	Sin-gamil
	Enlil-bani 1860· 1 837	Sin·iddinam 1 849-1843	Anam
	Zambiya 1 836-1834	Sin·erıbam 1842·1 841	İrdanene
	iter-pişa 1 833-1831	Sin-ikişam 1 840-1 836	Rim-Anum
	Urdukuga 1830-1828	Stlli-Adad 1 835	Nabi-İlişu
	Sin-magir 1827-1817	Varad-Sin 1 834-1823	1802
1800	Damik-İlişu 181 6-1 794	1 Rım-sin 1 822-1763	
	1794	1763	
1700		il. Rım-Sin 1 740-1 736	
1600			

kenle iki günlük yol daha aşağıda) adaları ve Su-
udi Arabistan'ın doğu kıyısından oluşu) ordu. Üçüncü binyıl bakır işleme merkezlerinden edini-len kanıtlarla Magan'ın Umman olduğu bclırlen-

Alnn Lırs.ı ,\lÖ 2 bin ,vıl bşlarına tarihlenen pışınış t >pr.ık ,·aıo. K.ı11ma tigürler ve t.ınnça k\ıar·ın n.ın.ı küçük çıpl.ık kab.ırtın.tl.myla bczcnmi\tir.

Figürler t.ınn smi geleri ol.ıbilir.

miştir. Meluhha ise Harafla ya da Indus Vadisi uygarlığına dahildi. Erken Hanedan döneminde Dilmun, Lagaş'lı Ur-Nanşe'ye kereste sağlıyordu. Daha geç Lagaş metinlerinde de bitirdan, bakır cevheri, alıntı, yün, k[illegible] ve [illegible] sa[illegible]ığına değinilir. Sargon (MÖ 2334-2279) Dilmun, Magan ve Meluhha ge[illegible]ın ağaç ve rı[illegible]ma dem[illegible]esiyle övmekte, gerek oğlu Manişt[illegible] (MÖ 2269-[illegible]) gerekse torunu Naram-Sin (MÖ [illegible]) de [illegible] geç[illegible]ar get[illegible]ürmek[illegible] Manıştu[illegible] ve Lagaş[illegible] yöneticisi Gudea[illegible]hiyorit heykelleri Mezopotamya ile Umman arasındaki ilişkiye işaret

etmektedir. Gu-dea'nın yazıtlarında aynca Magan'dan bakır, diyo-rit, tahta, Meluhha'dan kereste, altın, kalay, lapis lazuli \'e kırmızı taş (muhtemelen kırmızı akık) getirildiği kaydedilmektedir. Ur yazıtlarından, Körfez ticaretinin Ur'daki Nanna Tapınağı'ndan mali destek alan tüccarlar tarafından yürütüldüğü, ticaretin çoğunlukla Meluhha malları için be bir antrepo görevi gören Magan'dan yapıldığı anlaşıl-maktadır.

Üçüncü Ur Hanedanının çöküşünden sonra Gungunum ve onun i ki ardılı zamanından (MÖ 19 32 -1 866) kalma Ur tebletlerinde, eskiden bü-rokratik denetim altında merkezileştirilen ticare-tin, şimdi sağladıkları sermaye üstünden sabit bir faiz alan varlıklı yurttaşların elinde bulunduğu kaydedilmektedir. Kent tapınağı ve saray da bir

K.ıplumbaga "< balıgın su t.ın'1

tanmı :\dad'la, kuşların h.ıbercı tanrı R.ıp,ukkarla bagl.ınulı olnıa" mümkündür. Yıiheklik 26,3.

Liste üt m yöneticílen içermemekte-dır. Çoğunun sırası ve tarihlen ke· sın değıldır. Sütunların sonundakı tarihler. hanedanın rıe zaman sona erdiğini göstermektedir.

BABiL

Sumu-abum 1 894-1881 Sumu-la El 1 880·1 845
Sabium 1844-1831
Apil-Sin 1 830-18131. Sargon
Sin muballit 1812-1 793
Hammurabi 1792-1 750
Samsu-iluna 1749-1712
Abi-eşuh 1711- 1684
Ammiditana 1683-1647
Ammisaduka 1 646-1 626
Samsuditana 1 625-1595
1595

EŞNUNNA

ituriya İlşu-İliya Nur-ahum
Kirikiri
Bilalama
Azuzum
ı. İpik-Adad
Şiklanum
Abdi-Erah
Belakum
Warassa
ı. İbal-pi-El
11. İpik-Adad
Naram-Sin
Daduşa
il. İbal-pi-El
1 762

ELAM

Kindattu
İdaddu
Tan-Ruhuratır
Ebarti
İdattu
Ebarat
Şii haha
Addahuşu
Şiruktuh Şimut-wartaş
Siwepalarhuhpak
Kuduzuluş
Kuk-naşur

ASUR

1. Puzur-Assur
Şarrimahu
İlu-şumma
ı. Erişum
İkinum.
İl. Puzur-Aşşur
11. Erişum
1. Şamşi-Adad yak. 1813-1781
İşme-Dagan

MARİ

Yaggid-Lim Yahdun-Lim
Yasmah-Adad 1 796-1780 1800
Zimri-Lim 1 779-1757
1757

2000
190 0
1700

şeritle l'Cıcnnıi kJ71Jı bon:ıı<lar Uyg ulıgı'ıı.ı oıgüdür

Ustr lsin-1.[illegible] inc:rinerinden bu ıu. if ıı[illegible]n he)kekiği Dival.ı ırnuğı'n ıı doğusunda !\cnbtuıı'da (Td [illegible]Junmu[illegible]ıur. YakınJoğu ına\·nıunlann doğal alanı değildir, anıa 'c Ml\ır'da çok '-lVıd.t bulunurlar. H.wv.tı hakkında doğnıdan bıl"i olnı.ıy.tn bir o;.ın.tıı,;ıdaıı l'<'.klcncbikccğı gibi. figürde iman "' nıavınıın öıcllıklcn bırlqrırılını[illegible]tır Yükseklik 8 cm.

U<tt mğda Ki[illegible]'ıç gc[illegible] Er ıı.ıncd.ıı ,\lcnrlığı'ndaki :>ir [illegible]bulunan gerdanlık. Lapis l.vıili Kuzcv Alj;.ıiii.raıı'd.ın gdnıişiir Uzun tiçı tıpli kırının .ıkık boncukl ar ve Jx,·aı

tez.

vergi alırlardı. Tüccarlara, daha doğudan gelen malların aktarmalarının da) apıldığı ana ticaret li-manından kalkınarak Dilmun adı \'crilirdi. Mezopotamya tüccarlarının başlıca ilgi alanı bakır ithalatıydı. Bir metinde Dilmun'dan 18 tonun üstünde bir miktara eşdeğer ağırlıkta bakır alın-mıştı . Diğer ithal malları arasında altın, lapis lazu-li, boncuk, fildişi ve Körfrz'in ünlü incileri olduğu belirlenen "balık gözü" gibi lüks kalemler vardı.

Tüccarlar bunlara karşılık güniüş, yağ, dokuma ve arpa ihraç ederlerdi.

Bahreyn \'C l-eyleke'deki kazılar ikinci binyılın ilk yüzyıllarında burada gelişkin bir uygarlığın ka-nıtlarını ortaya çıkarmıştır. Bu kültürün belirgin özelikleri kırmızı Barbar çanak çömlekleri, çok sa-

[illegible] ıda mezar tepesi (tümi.ilüs) \e özgün baskı mühürleridir. Barbar çanak çömleklerinin doğu Su-udi Arabistan ve Katar'da da bulunması antik Dil-mun'un yayılımının göstergesi olabilir. Arap yarı-madası 'ndakilerle birlikte Bahreyn adası nda 200.000 mezar tepesi (ti.imi.ili.is) vardı. Yakın zamanlarda kazılan bu tepelerin kimi yerel Barbar çanak çömleğine ek olarak, İndi.is vadisindeki Ha-rafl:ı kültüründe rastlanan kcramik türleri de içeri-yordu. Umman ve Birleşik Arap Emirliklerinde de Haraffa'dan ithal edilmiş eşyalar içeren merkezler kazılmıştır. Özel bir tarzda oyulan baskı mühürlerin sırtları yu\ arlak ya da koni biçimindedir. Kör-mühürleri diye bilinen, Barbar kültürüne özgü bu mühürlere Susa, İran yaylası ve güney Mezopotamya'da da raslanmış, hatta bir tanesi Hindistan'da Lotal'daki Harappa merkezinde bulunmuş-tur. Aynı oyma tarzı, Susa'da bir silindir mühürde \e gümüş ticareti yolunun öteki ucunda bulunan

·ı ürkiye'dekı Acemhöyük'te bulunan mühür bas-kılarında da gözlenmiştir. Babreyn'de Harappa tarzı ağırlıklar kullanılırdı. Bahreyn, Feyleke, Ur ve Eşnunna'da ise lndus tarzı mühürler bulun- muştur. Ayrıca güney Mezopotamya'da Agade dönemi kadar erken bir e\ reye tarihlenen Harap-pa 'ya özgü boncuklar ortaya çıkarılmıştır.

Hindistan'la Mezopotamya arasındaki kronolo-jik ilişki kesin değildir. H arappa kültürünün MÖ 2000 ile 1700 arasında sona erdiği hesaplanmıştır, ama Mezopotamya açısından Basra Körfezi ticare-tinde meydana gelen değişikliklerin yaklaşık 2. 500 kilometre ötedeki lndus Vadisi'ndeki olaylarla iliş-kisi şimdilik bilinmemektedir.

İsin'in çöküşü

Gungunum, güneyden lsin'e saldırırken, öteki Amurru yöneticileri de Güney Mezopotanıya'da · Babil, kiş, Kazallu, Marad ve Malgium 'u ele geçir-

diler Larsa'dan ıınızca 20 kilometre uzaklıktaki

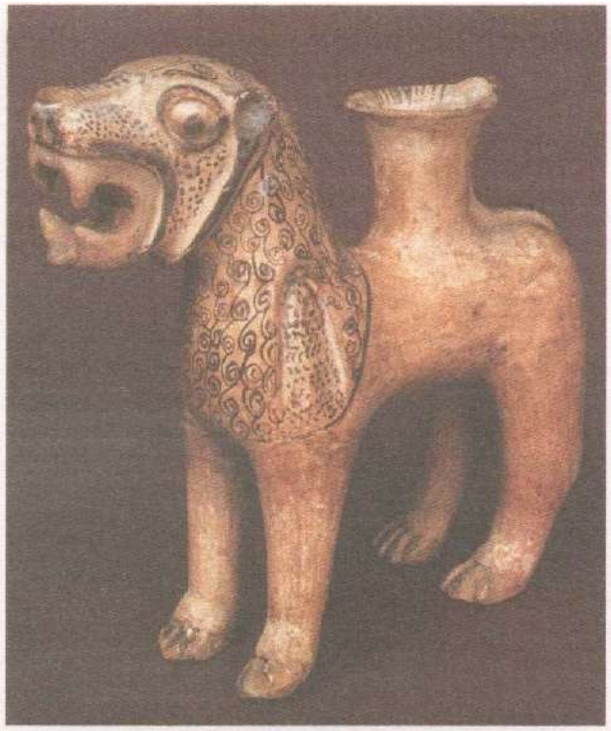

\o/da Tiirkiyc'dc Kınqtdcki tic·aR

bi t koloni,ıuden aslan

Jıı

Uruk bile ı\1Ö 1880 dolayında kısa bir süre ·ip-

pur'u dern.timlcrine alan bir Amurru hanedanının merkezi oldu. Kuzeyden ve güneyden sıkıştırılan İsin Krallığı alüvyal düzlüğün orta bölümlerine hapsedildi, ama daha bir yüzyıldan fazla yaşamını sürdürebildi. Işbi-Erra'nın soyu bir gaspçı tarafın-dan tahttan indirildi. Bundan 60 yıl sonra İsin'de bir diğer kral değiştirme olayı, daha geç bir Babil kaydında şöyle anlatılmaktadır:

"Kral Erra-imitti vekil kral olarak bahçıvan Enlil-bani'yi tahtına geti rirdi. Başına krallık tacını taktı. Erra-imitti sarayında sıcak bir çorba yudumladığında (öldü). Tahtı işgal eden Enlil-bani çekilmedi (\'C) böylece kral oldu."

Geç Asur Dönemi'nden bilindiği gibi, kehanetlerde kral ıçin bir felaket görüldüğünde bir vekil kral atanır, sonra da bu vekil öldürülürdü . Böylece kehanet doğru çıkmış olur, gerçek kral da tahtında kalırdı. Ama burada iş Erra-imitti'nin planladığı gibi gitmedi, çünkü Enlil-bani (MÖ 1860-1837), öldürülmek bir yana, 24 yıl tahtta kaldığı gibi, kendini tanrı ilan etti.

İsin'in büyük rakibi Larsa

Larsa'da, belki de kentteki su sorunlarının kışkırtıtığı huzursuzlukların ardından Nur-Adad isimli halktan biri 1865 yılında tahtı ele geçirdi . Babil Kralı Sumu-la-El'ıı kızıyla evli olan \·e Larsa'da1 bağımsız kalmayı başaran Uruk Kralı Sin-kaşid, Larsa ile Nippur arasında Fırat'tan doğrudan geç'şi engelledi. Yıl adlarındaki değişikliklerden ·ippur'un !sin ile Larsa arasında sürekli el değiştirdiği anlaşılmaktadır. Nippur belgelerine tarih atılırken 1938, 1935, 1832 ve 1828' te Larsa yıl adları, 1836, 18 33, 1830 ve 1813 ile 1802 arasmda birkaç yıl İsin yıl adları kullanılmıştır.

Bu dönemde Emutbal (Dicle'nin doğusunda Eşmınna ile Elam arasındaki bölge) yöneticisi Kudur-Mabuk oğlu Varad-Sin'i (MÖ 1834-1823) Larsa kralı, kızını da Ur'da Nanna'nın *entu* rahibesi olarak (bu hak gencide Sümer ve Akad kralına döncmin-aitti) atadı. Kudur-Mabuk ve Varad-Sin, Ur, Larsa, Zabalam, Maşkan-şapir, Nippur \'e diğer yerlerdeki tapınakları onarmak gibi büyük bir işe giriştiler.

Kudur-Mabuk kendisini, Emutbal'ın babası ve Amurnı'nun babası diye adlandırıyordu. Bunların her ikisi de Amurru kavimlerine ait adlardır (oysa onun ve babasının adları Elam adlarıydı).

Oğulları Varad-Sin ve R.im-Sin'in adları Akadca, kızının adı ise, Sümerceydi. Bu karışım Mezopotamya nüfusunun bileşimini yansıtmaktadır (aynı zamanda yalnızca ada dayanarak etnik köken saptamanın güçlüğünü de).

Kardeşi Varad-Sin'i izleyen Rim-Sin (MÖ 1822-1763) Mezopotamya tarihinde en uzun süre tahtta kalanlardan biridir. 1804 yılında Rim-Sin, Uruk, İsin, Babil ve Rapikuın askerleriyle göçebe Sutu'lardan oluşan ortak orduyu yenerek Uruk'un bağımsızlığına son verdi. Saltanatının 29. yılı olan 1794'te Isin'i ele geçirdi. ve Birinci Isin Hanedanı'nı sona erdirdi. Bu zaferden öylesine etkilenmişti ki, uzun saltanatının geri kalan yıl!arını adlandırmaya "Yıl bir: İsin zaptedildi" diye başlayıp bunu "yıl 30: İsin zaptedildi" diye, Larsa'nın kendisi i.i nü Rim-Sin'inkini bile aşan Babil Kralı Hammurabi tarafından yenilinceye kadar sürdürdü.

Asur'un değişen Yazgısı

Daha kuzeydeki Asur, kuru tarım bölgesinin ucunda Dicle üstündeki önemli bir geçire egemen kayalık bir çıkıntının üstünde kurulmuş bir mcrkezdi. Konumu dolayısıyla bozkırlarda yaşayan göçebelerin akınlarına her zaman açık olmuştu. Üstelik Dicle boyunda ve Cebel Hanrin ve Cebel Sincar çizgisindeki önemli ticaret yolları i.isti.indc bulunuyordu. Ama ekilebilir alan ve insan kaynağı azlığından Asur bir imparatorluk merkezi olmaya çok uygun değildi. Asur yöneticileri büyük bir imparatorluğa egemen olduklarında iktidar ya Habur düzlüklerinde (l .Şamşi-Adad de) ya da Nini\·e dolayındaki bölgede (MÖ 9.-7. yüzyıllarda Geç Asur Döncmi 'nde) daha \arlıklı alanlara kavdırılırdı.

Burada bulunan Agade krallarının Er Hanedanlar heykelleri \'e yazıtlarından görüldüğü gibi, Asur erken dönemlerde güneyin bir ileri karakolu olmuştu. İştar Tapınağı'nın erken tabakalarından biri, Şulgi ve Amar-Sin zamanında Asur valisi olan Zarikum 'un bir yazıtını, bir diğer tabaka ise tluşumma adlı yerli bir yöneticinin yazıtını içeriyordu. 11u-şumrna, MÖ birinci binyılda düzenlenen Asur Krallar Listesinde de gözükmektedir. Çadırda yaşadığı söylenen kralları da içeren 29 isimden ve Şamşi-Adad'ın Aın urrulu atalarından sonra Akad adlı yöneticiler gelmektedir: 1. Puzur-Aşur, Şalimahu, İlu-şumma, I. Erişum, İkumım, Şarrum-Ken (I. Sargan) ve II. Puzur-Aşur. Ama bunların tarihleri kesin değildir. Daha geç bir kayıt tlu-şumma'yı ilk Babil Kralı Sumuabum ile çağdaş gösterir. Oysa Asur Krallar Listesine göre II. Puzur-Aşur, Eşnunna'lı Naram-Sin'den önce Asur kralıdır. Bu dönem daha geç yapı kalıntıları altında kaldığından, Asur'un kendisinden buna ilişkin pek arkeolojik kanıt bulunamamıştır. Bura-

çımında bova bczmeli pişmiş topr.ık ,·azo. Bu türden boya bezemeli kaplar muhtemelen
onuruna sın kurba.nlan
en kullanılıyordu. Kap
arkadaki büyük açıklıktan dolJuruluvor ve
bumundaki d e l Ki ten akıyordu. K.ıncş'tc yapyan tüccarlar Asur ve dii,ı;cr kentlerden gelmişlerdi, ama CYlcri, \<-ll1J.k ÇÜ111lck.Jcri \C
kuUa.ndıkları diğer eşyalar yöre h,tlkuunkikrlc: aynıydı

Altta Gi,,.ıı'da bulunan tunç hevkeliide Llrs.ı Kralı Vamd Sin b.1Şındl. bir sepet t'lşım.ıktadır.
;\taları Güncv Mezopotamya vcrlısi olınaın.tlJ.l birlikte:, o da
ıiöncmin diğer yöneticileri gibi Sümer ve: 1\kkad gcleıickleıini bcıiin1scyerck. •\11tik taptnakl.uı onam1ı<tı. giir neredeyse 300
vıl ünce iiçüncü Ur Hancd;uu kr.ıllannın temellere gömdiiklcıinden hemen hemen farksızdır.

yrm
ap
n la
'ılVJ .ıslanı
n
h

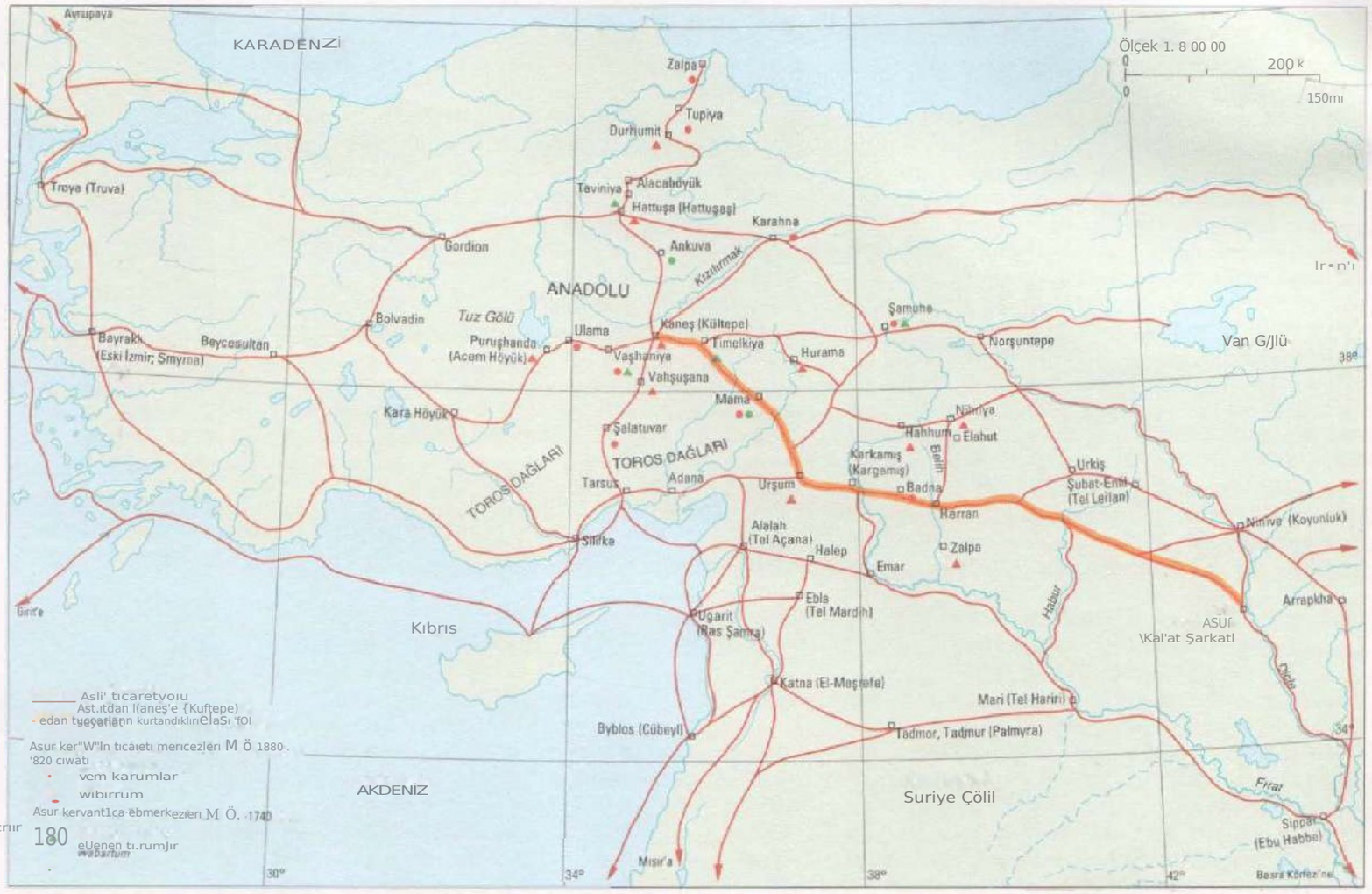

Anadolu ve Eski Asur ticareti Aıı ı dolu'd.ı K.ıneş'de (bugurkli Ktiltcpc) hulun.ın t.ıbletlcr. A\lır'd.ıı ba}!J€ıp Toros D.ığlı rı'ıldaıı geçerek, önemli bir €·nrum , da tkarel koloni,inin kunılu ;/dugu Kancş'e ulJ.'ıan €.ıygın bir ti<:.ırcl agını "'rgilcmckıcdir An dolu y.ı\fa\l \C Kuıcr .€luopcıamya'd.ı di!).cr kı.nmlr.\a da.Nl>ahartum denilen t.ın. küçük te>,ıkıl de vardı.

T.ıblcılcrin çoguıiluğu €t 1 880,1820, kü€ük bir ö bölümü ı>c .\lÖ 1800 1740 dolavında y.ızılınıştı. Geç dünenıdc kimi vcrlqındcr forım 'ıı na eklenirken. ımbırrtıınlar.ı daha .ıı dcginilinıştı. Ticaret merkctlcrindeıı yeri gli\·cılıkk hdırlcııeıılcr \.ı.lnızca Kancş '" Ha:tu €€ nr Ü €ğ. n: wp/ıartımıl.mn haritada üıicrlcıı yerleri kesin dcgıldır.

dan 800 kilometre kadar ötede Ona Anadolu'da, merkezi Kaneş kenti olan bir Asur ticaret kolonisine ait binlerce tablet arasında 1. Erişum'un bir yapı yazıunın kopyası ile 1. Sargon'un mühi.ir baskısı olan bir mahkeme kararı çıkarılmıştır.

Asur ve Anadolu ticareti

Kaneş kenti surları dışındaki tüccar mahallesi olan kanımda yapılan kuılarda, Erişum 'la il. Puzur-Aşur arasında (yaklaşık MÖ 1880- 1 820) üç kuşak boyunca (yaklaşık altmış yıl) ve sonra Şamşi-Adad ve Samsu-ilina dönemlerinde (yaklaşık MÖ 1800- 1 740) Asur'la yapılan ticaretin ka111tları bulunmuştur. Daha erken dönemden lO.OOO'i aşkın, sonrakinden ise 200'ün altında tablet keşfedilmiştir.

Asur'dan dokuma Ye *annakımı* denilen bir maden, eşekle taşınarak geniş kuzey Mezopotamya Düzlüklerinden ve Toros Dağları'nın sarp geçitlerinden geçip Kaneş'e getirilir, buradan da diğer ticaret karakollarına dağıulırdı. *Annakımı* kuşkusuz tuncun temel öğelerinden biri olan ve artık daha önceki yüzyıllarda kulla111lan arsenikli bakırın yeri - ni alan kalaydır. Mari ve Sippar'dan biraz daha geç tarihli metinlerde, *amıakımı* Elam'dan Ma-ri '\'e getirilmekte €onra batıya satılmaktadır. Elam'da kalay madenciliği ya da kalay kaynakları-

na ilişkin bir kanıt bulunmadığından, Elamlılar kalayı daha doğudan getirmiş olabilirler. Dilmun ile Ur arasındaki Körfe z ticaretinde kaydedilen mallar arasında *amuıkımı* bulunmamaktadır. Ama,

Asur'un doğusundaki dağlarda, Şuşarra'da bulunan metinler, annakımıun Iran Yaylası 'ndan, hatta daha ötelerden, belki de bakır madenlerinin MÖ üçüncü binyıldan başlayarak işletildiği sanılan Atganistan'dan getirildiği fikrini vermektedir.

Her eşeğin taşıdığı yaklaşık 90 kiloluk yi.ik, ya 30 dokumadan (kumaş parçası) ya da 1 O dokumayla 1 30 *mina* (65 kilo) kalaydan oluşur, ayrıca yolculukta çıkabilecek masraf ve vergiler için 1 O *mina* bozuk kalay bulundurulurdu. Asur'dan çıkarken (Asur'da kendisine yıl adlandırılan) *limmu* nıemunına malların değerinin l/1 20'si oranında vergi verilmesi gerekirdi. 2/65'1ik Kaneş'e giriş vergisi yerel yöneticiye ödenirdi. Olağanüstü büyüklükte bir mal sevkiyatında, 14 eşekle 350 dokuma taşınmışu, ama genelde kaydedilen miktarlar çok daha küçüktür. Büyük miktarlar belki de tüccarların bir araya gelerek uzun kervanlar oluşturmasının bir sonucudur.

Kaçakçılık bilinen bir etkinlik olduğu halde, görüldüğü kadarıyla soygun uzun yolculuklar için bir sonın oluşturmuyordu. Yayınlanan metinlerde (bilinenlerin yaklaşık üçte biri) Asur'dan Kaneş'e yaklaşık 800 eşek yüküne eşit olan l 3,5 ton dolayında kalay ve 17 .500 dokuma götürülmüştür. Bu büyük olasılıkla gerçek toplamın onda biri kadardır. Buna karşılık Asur'a gümüş ve altın getirilirdi, ama eşeklerin dönüş yolculuğunda yük hayva111 olarak kullanıldığından hiç söz edilmediğine göre, bunların çoğu Anadolu'ya varıldığında satılmış olabilir. Asur ticareti aile şirketlerince yürülürdi.i. Ailenin başı Asur'da yaşar, daha genç bir üyesi ise

sürekli temsilci olarak Kaneş karımıundan bulunurdu. Girişim normal olarak aile tarafından finanse edilr, ama bazen gerekli sermayeyi bulmak için ortaklıklar oluşturuldu.

Ticaretin merkezi Kaneş'ti, ama Hattuşaş (Boğazköy), Alişar (belki Ankuwa) ve Acemhöyük (Puruskhanda) de içinde dokuz diğer kentte *karıtm*lar vardı. Bunun dışında Anadolu'da en az on adet daha küçük Asur ticaret kuruluşu bulunmaktaydı. Bunlar vergi ödedikleri yerel prenslere bagımlı kendi kendini yöneten yerleşmelerdi.

Anadolu'da yönetim ve ticaret

Anadolu'da yaşayan yerel halklar arasında *karum*-da ikamet edenler yalnızca Asurlular değildi. Bun-lar, kazılmış olan arazinin kuzeyinde ve merkezin-de, güneydeki yerli Anadolululardan sanayi bölge-leriyle ayrılmış olarak yaşarlardı . Asur tüccarları mal ithal ve ıhracı dışında yerel ticaretle de uğra-şırlardı. Bakır önemli bir metaldı: Kaneş metinle-rinin birinde 30.000 mina (15 ton) düzeyinde miktarlardan söz edilmektedir. Asurlann iş yaptıkları halklar arasında Hattiler (Anadolu'nun yerli halkı), Hurriler, daha sonra *neşili* adı verilen (bel-ki Kaneş kentinden gelmektedir) bir lehçe konuşurlardı. Gene bu gruptan Luviler, bir hiyeroglif yazısıyla yazılan ve Hititlerin *luili* diye adlandırdı-ğı bir dil konuşurlardı.

Anadolu kentlerini genelde Hint Avrupa adları olan ve Mezopotamya'da olduğu gibi birbirleriyle savaşan prensler yönetirdi. Kaneş'teki eski kent ve *karum* (!! .tabaka) 1 82 0 yılı dolayında yanmıştı. 500 yıl sonra yazılmış olağandışı bir Hitit metninde, Kuşşara Kralı Pithana'nın oğlu Anitta ile birlikte, belki de Kaneş olabilecek Neşa kentini alması ve bunu başkent yapması anlatılır. O aynı zamanda Zalpa, Puruşhanda, Şalatuvar ve Hatti'yi (olasılıkla sonraki Hitit başkenti Hattuşaş) de yen-mişti. Pithana ve Anitta adlarının daha geç döne-min (Ib tabakası) tabletlerinde geçmesi ve Ka-neş'te "Prens Anitta'nın sarayı" yazılı bir hançer bulunmuş olması yüzünden il *karum*un tabakasının yıkımından da sorumlu tutulabilirler.

Anitta dönemiyle Hitit kralları arasında Anadolu'daki duruma ilişkin bilgiler azdır. Hitit yöneticileri kökenlerini Kuşşarra Kralı 1. Labarna'ya (MÖ 1650 dolayı) bağlarlar. Onun adı gene Labarna olan oğlu, başkenti Kuşşara'dan Hattuşaş'a taşımış ve kendisi de Hattuşili adını almıştır. Torunu ve ardılı Murşili, Hitit ordusunun başında Toros Dağları'nı aşmış, 300 yıl önce Asur eşek kervanlarının geçtiği yolu izleyerek Hammurabi'nin bir zamanki büyük Babil krallığının kalıntılarını yoketmiştir.

Eşnunna sarayı

Vali İturiya yönetimindeki Eşnunna, Üçüncü Ur Hanedanının boyunduruğundan kurtulan ilk eyalet olmuştu. İbbi-Sin'in yazmanlarından olan İturiya'nın oğlu tlşu-iliya, Şu- Sin (tanrısal Ur Kralı) adına kurulmu tapınağı Eşnunna yöneticileri için bir saraya dönüştürdü. Saray Eski Babil mimarlığının klasik bir örneğiydi. Tipik Mezopotamya saray planını izleyen yapıda, bir avludan geniş bir ön oda ve cella'ya (tanrı figürünün konulduğu oda) geçilen bir tapınak da bulunuyordu. Dış avlunun bir yanında büyük bir kabul odası, bunun arkasın-da yöneticinin özel odaları bulunan iç avlu vardı. Bu plan bundan bin yıl sonra Geç Asur krallarının saraylarında da görülür.

MÖ 19.yüzyıl sonuna doğru, 15 az bilinen yöneticiden sonra, I1.lpik-Adad'ın oğlu Naram-Sin, Asur'u ele geçirerek batıdaki Habur düzlüklerine doğru ilerledi. Naram-Sin yerel bir Asur yönetici-siymiş gibi Asur Krallar Listesi'ne dahil edilmiştir.

Fatih Şamşi-Adad

Asur Krallar Listesi 'ne göre,

"İla-kabkabi'nin oğlu Şamşi-Adad, Naram-Sin döneminde Babil'e gitti. !bni-Adad limmusunda Şamşi-Adad Babil'den geldi, Ekallatuın'u aldı ve üç yıl Ekallatum'da oturdu. Atamar-Işlar *limmu*sunda, Şamşi-Adad Ekallatum'dan geldi. Naram-Sin'in oğlu Erişim'u tahttan indirdi, tahtı ele ge-çirdi ve otuz üç yıl hüküm sürdü."

Şamşi-Adad'ın kökenleri bilinmemektedir, ama orta Fırat'tan bir Amurrulu olması mümkündür, çünkü Mari metinlerine göre Yaggid-Lim ve Yah-dun-Lim zamanında Mari'nin batısındaki Terka bölgesinde lla-kabkabuhu adlı bir Aınurru reisi etkindi. Şamşi-Adad'ın Asur'u nasıl aldığı bilinmemektedir, ama Naram-Sin'in işgalinden doğan karışıklıktan yararlanmış olması mümkündür. Ma-ri'yi de ele geçiren Şamşi-Adad, burada belki de yönetimi Yahdun-Lim'i deviren bir gaspçının elin-den almıştı. Yahdun-Lim'in oğlu Zimri-Lim Yam-had kralı kayınbabası Yarim-Lim'e sığındı ve Şam-şi-Adad Asur'u başkent

yapmadı; Şubat-Enli! diye adlandırdığı ve kısa süre önce Tel Lcylan kazı yeri olduğu belirlenen ber kentte onırdu. Büyük oğlu Işme-Dagan'ı Ekallatum'a, küçük oğlu Yaşmah-Addu'yu Mari'ye yerleştirdi.

Yazıtlarına göre Şamşi-Adad'ın fetihler_i Akdeniz'e kadar ulaşmıştı:

"Büyük Denizin kıyısında Laban (Lübnan) ülkesinde büyük adımın yazılı olduğu bir stel diktirdim."

Oğlu Yaşmah-Addu'yu Katna kralının kızıyla evlendirmesine karşın batıda doğrudan etkinliği bulunmadığı anlaşılmaktadır. Çivi yazısıyla yazılmış bir metinde bu düğünün armağanları sıralanırken, dört ya da beş talent (yaklaşık 200 kilo) gümüş de sayılmaktadır.

Fırat'tan Zagroslar'a ve bir bağlaşıklar ağı aracılığıyla daha da ötelere uzanan Şamşi-Adad yönetimi fiilen, Ekallatum ve Mari'ye atadığı oğullarının denetimindeydi. Büyüğü Işme- Dagan babasının yeteneklerini taşıyordu, ama küçük kardeş olan Yaşmah-Addu'nun zayıf ve etkisiz bir yönetici olduğu anlaşılmaktadır. Mari'de bulunan üçü arasındaki yazışmalar, Yaşmah-Addu'nun babasına yazdığı şu mektubu da içerir:

"Babacığım bana gönderdiğin mektupta şunları söylemişsin: *Seni daha ne kadar idare etmek za-rımda kalacağız? Sen çocuksun, yetişkin adam de-ğilsin, yanağında tüy yok. Kendi ev halkını doğru diizgün yönetememeyi daha ne kadar sürdürecek-sin ? Kendi kardeşinin çok bü,yük ordular yönettiğinigö'rmüyor mımm? Sen kendi sarayın ve ev halkı-nı düzgün yönet yeter!* Bana bunu yazmışsın Babacığım. Beni (sen) Babacığım atamışken, nasıl olur da çocuk gibi ve işlerimi yönetmekten aciz olabili-

K.ıneş'teki tüccar koloni'i kent surlannın ışındaydı. Burada Asurlu tüccarlar yerel plana göre yapılmış evlerde onıruyor, y rel çanak çömlek kullanıyorlardı. Tkari ilişkileri in aynntılannı kaydeden binlerce tablet bultınrnas.ıydı, Asurlul.ırın kendi kentlerinden bu kadar uzaktaki varlLk:ları farkedilcrncvccekti. Assurlular dışında Me:opotamya ve Anadolu'nun diğer kentlerni den tüccarlar da karn ında yaşarlardı. Yıllar önce kazılmalarına karşın, aralarındaki dar sokaklar bugün bile görülebilmektedir.

karu m,

e

n kil

karımı evlerinin taş temcileri ve

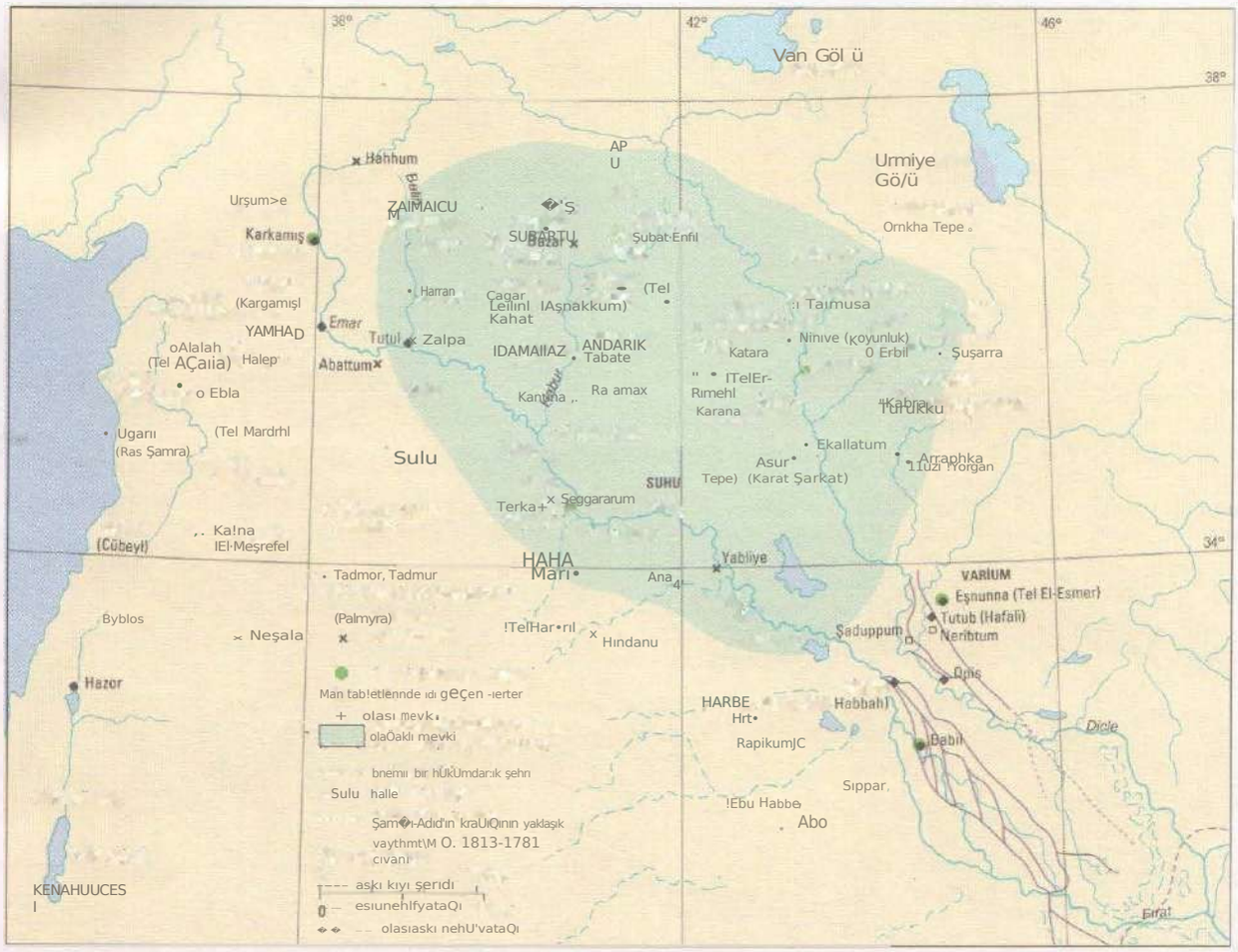

Mari mektuplarının dfu1yası

,\lari·de bulunan kil tabletler MÖ 19. ve 18. yüzpllarda saray içinde ve dışındaki yaşama ili*kin oldukça ayrıımlı bilgi ''ennektcdir. Yayınlanan ıneunlcrde 400'ü aşkın yer adı bydcdilınıştır, ama bunların yalnızca çok küçük hir bölümü kesinlikle saptanabilini*tir. 1 Şaılısi Adad'ıı (\akbşık 1813 1781 • sıftrdan başlapp Kuzey Mezopot•lllll'a'ıun çoğunu kap*aran bir kra yarattığı dönemdi bu. Şubat-Enlil'deki b:ışkentinde bir oğlunu doğuvu yönetmek için Ek.11latum'a, ötekini günc\'bjtı\'ı krallığı yönetnu:k için M.ırı'ya hammurabi yerleştirmiştir. ŞJ.msi Adad'ın ölümünden *onr.1 çöktü. Mari MÖ 1757 de ta afindan rıkıldı Kuzey Mczopotamp'da bundan sonraki 300 *lık düneıne ilişkin pek az bilgi bulunabilmıştır.

rim? Nasıl olur da, ben küçükten beri (sen) Babacığımm yanmda büyümüşken, şimdi şu ya da bu hizmetkar Babacığımın sevgisinden beni uzaklaştırmayı başarabiliyor? Mutsuzluğumu (sen) Babacığımla konuşmak için hemen şimdi geliyorum."

Şamşi-Adad'ın doğu kanadında Eşnunna yöneticileri ve Elamlılar etkinlik gösteriyordu. Şuşar-ra'daki vasalından Şamşi-Adad'a gönderilen bir mektupta Elamlı yönetici Şiriktuh'a ait 12 .000 ki-şilik bir ordunun varlığı bildirilmektedir. Kardeşi Naram-Sin'den sonra Eşnunna kralı olan Daduşa, İşmc-Dagan'ı yendiğini, Erbil'i ve bölgedeki di-ğer kentleri zaptettiğini öne sürer. Babası Şamşi-Adad'ın ölümünden sonra, kardeşine Elamlılar'ın ve onların bağlaşığı Eşnunna kralı Ibal-pi-El'in "yularını elimde tutuyonım" diye güvence verme-sine karşın, !şme-Dagan yenildi. Şubat-Enlil Elam-lıların eline geçti ve Elam ve Eşmınna orduları !damaraz Ülkesi'nde (Kuzey Suriye) sefere çıktılar. Bu dönemde Zimri-Lim, Mari tahtını yeniden ele geçirdi ve Mari MÖ 1 757 yılında Hammurabi tarafından yok edilinceye kadar tahtta kaldı.

Zimri-Lim yönetiminde Mari

Gariptir ki Hammurabi tarafindan yıkılması Mari'nin geleceğin arkeologları için korunmasını sağladı. Kent terkedildi, Ziinri-Lim'in sarayının kalıntıları çöken üst katla örtülerek daha sonraki inşaatçıların elinden kurtuldu. Mari'dck.i saraym girişi kuzeydeydi. Geniş bir yol küçük bir avludan geçerek ikinci, çok daha büyük bir avluya giriyor, burada yarım daire biçiminde basamaklarla yaklaşılan kutsal bir yer ya da taht odası bulunuyordu.

Bu odadaki duYar resimlerinin stili sarąnn bu bölümünün MÖ 2000'den önce yapıldığ ḥı Ye 250 yılı aşkın bir süre kullanıldığını göstermektedir. Zimri-Lim'in sarayının altında ,\lari'nin Er Hanedan yöneticilerine ait daha eski saraylar vardı. Batıda gene duvar resimleriyle bezenmi diğer bir büyük avlu bulunuyordu. Orta panoda iki yanında uzun ağaçlar, tanrısal figürler ve büyülü yaratıklar bulunan kral, tanrıça Iştar'dan krallık ni anını alıyordu. Adunun güney kenarında her biri yaklaşık 25 metre uzunluğunda iki büyük oda vardı. Dış odada elinde vazo tutan büyük bir tanrıça heykeli vardı. İkinci odanın batı ucundaki platform, muhtemelen üstünde kral tahtının durması içindi, karşı uçtaki basamaklardan ise küçük bir allaya çıkılıyordu. Bu basamakların dibinde Mari'nin daha erken yöneticilerinden birinin dnrilmiş heykeli bulunmuştur. Bu resmi salonların ÇC\'resinde ambar-lar, işlikler, mutfaklar \e oturın<l odaları vardı.

Mari'de bulunan \'e yaklaşık dörtte biri yayınlanan 20.000'i aşkın tablet, bize bu dönem yaşamının ayrıntılı bir tablosunu çiLmektedir. Yerleşme yerleri sürekli olarak, bir bölümi.i orduya kaydedilerek, bir bölümü de rüşvet ya da güç kullanılarak etkisizleştirilen isyancı göçebe kabilelerin tehdidi altındaydı. En çok sorun çıkaranlar Yaminitler (bunlara bucn sözcük anlamı güneyin oğulları olan Beıiya deniliyordu) ve Sutulardı. Bir grup kanun kaçağı olan Hapirular da öne çıkmaktadır. (Metinler ilk çözümlendiği zaman, Hapiruların !b ranilcrin ataları olduğu öne sürülmüştür, ama bu öneri büyük olasılıkla yanlıştır.)

Düşman ordular sık sık birbirleriyle savaşırlardı. Kuşatmalar olağandı ve metinlerde on ya da yirmibin kişilik ordul1. rdan söz edilmektedir. Bundan sonraki bin yıl boyunca savaşlarda egemen olan arların çektiği iki tekerlekli atlı sa\'aŞ arabası ilk kez MÖ ikinci binyıl başlarında görüldü. At, R.usva 'da iki bin yılı aşkın bir süre önce evcilleştirilmişti. İsrail ve Ti.irkiyc'de Kalkolitik ve İlk Tunç Çağı tabak.1larında at kemikleri bulunmuştur. MÖ 2000 yılından önce yazılmış metinlerde de arasıra atlardan söz edilir, ama at ancak daha sonraki yüzyıllarda yaygınlaştı ve yalnız Yakı ndoğu 'da değil Mısır ve Avrupa'da da görülmeye başlandı. Başlangıçta atlara eşek gibi biniliyor, boyunduruk takılıyor \'C öküzler gibi burun halkalarıyla idare ediliyorlardı. Ama (MÖ 1 700 yılından önceki bir tarihte) gemin geliştirilmesi \'e hafif ama güçlü ispitli tekerleğin yapımı, atlı savaş arabalarını ürkütücü bir savaş aracı haline getirdi.

Zimri-Lim memurlarıyla her konuda uzun yazışmalar yaptığından kralın saray yaşamına ilişkin ayrıntılı bilgi kayıtları bulunmaktadır: bir evin çatısında bir aslan yakalanıp tahta bir kafeste Zimri-Lim'e gönderilmişti; bir kanalın kıyıları onarım gerektiriyordu; Terka'ya gelen bir çekirge sürüsünü bölgenin \'alisi yakalatıp krala göndermişti. Karısına yazdığı bir diğer mektupta Zimri-Lim, onu ailedeki hastalık konusunda uyarıyordu:

"Nanna'da bulaşıcı bir hastalık bulunduğunu ve sık sık saraya geldiğinden onunla olan birçoK. kadına geçeceğini öğrenmiş bulunuyorum. Kesin emir ver. Kimse onun kullandığı kaptan içmeyecek; kimse oturduğu yere oturmayacak; kimse yattığı yatağa yatmayacak, ki hastalık yanındaki bir-

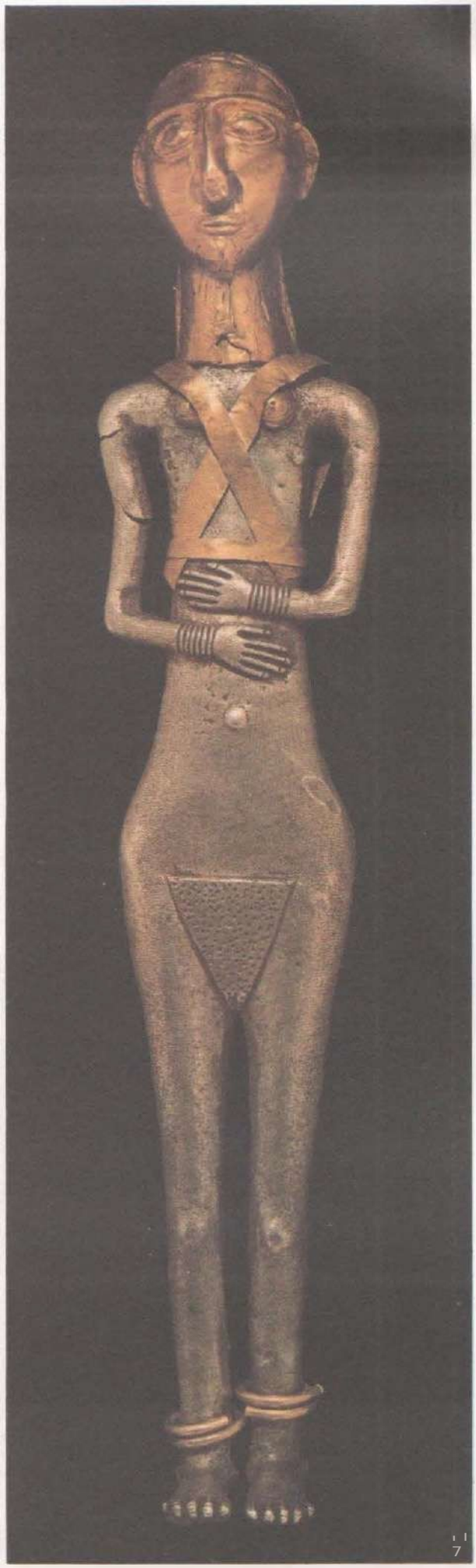

.\olrltı Ku"". Surive k.l\1uklı obhilccck. pişmiŞ kil d n \3\'\S arana" modeli. K.ıacş'ıcki .,.Jindır rnühır baskılanndJ güriikn ''' ·ış ar.ıha!Jnnı andıran model nıuhtcmdcn MÖ 19 nıznld.uı kı. lın.ıdır. Bir ı;ift atla ekilcn hı. lif s.ıv.ış ;uabal mıuın sahneye .;ıluşı Yakındogu '>.ıvaşl.ır:nda köklü bir dcğl)İkliğe neden cldu. Araha tckerle!Jcrindcki çiziklerin, tekerlek İ>pitlerini temsil etmesi ola'ldır E cklıa çek.len

erken a.rabalann tekerlekleri H:kpa.rc uhr.ıdı. ndı. Yükseklik 19,6 .:nı.

.la,tıdtı Bu ıı.umüş kadın hcykdinın h.ı)ı, hoynıı ve göğüsleri .ıltındandır ve gövdenin (ısı kcsıınıı altın ritlcr vardır J'ürk.ive'de Ankara ·akınlanndaki Ha,.ıı;oğlan'da hir ıcz.ırd.uı ı;ıktığı si>ıknnıckrdir MÖ 2000 dola\'ından olabilır. Yük<oeklik 20,4 cın.

çok kadına geçmesin. Bu çok bulaşıcı bir hasta-lık.,,

Kralın bir buzhanesi de vardı, buraya dağlardan getirilen depolanan buz yaz aylarında içecekleri soğutmakta kullanılırdı. Tabletlerde kralın masa-sında sunulan yiyecek ve içecekler ve saray hiz-metkarlarının yaptığı dokuma, marangozluk, me-tal işçiliği gibi işler de kaydedilmişti. Kadın mes-lekleri arasında eğirme, dokuma, yemek pişirme, şarkı söyleme, müzisyenlik vardı, ama kadın yaz-manlar, hatta bir kadın doktor bile bulunuyordu.

Dinin önemli bir rol oynaması şaşırtıcı değildir. Tanrıların beslenmesi, şölenlerde ezberden okuma

ve büyü, ölü ruhları yatıştırma gibi dinsel törenler

düzenli olarak kutlanırdı. Herhangi önemli

rar verilmeden önce işaretlere bakılırdı. En yaygın yöntem bir koyun kurban edip karaciğerini incele-mekti. Bu çok gelişkin bir bilimdi ve karaciğerin binlerce farklı çizgisinden değişik şeyler kestirile-bilirdi. Mari'de bulunan kilden yapılmış ve üstüne böylesi kehanetler işaretlenmiş karaciğer modelleri belki de eğitim ve danışma için kullanılıyordu. Tel El-Rimah'da Şamşi-Adad zamanında yapılmış ola-bilecek iyi korunmuş bir tapınak \"e ziggurat bu dönemde dinin önemi hakkında bir fikir vermek-tedir. Tanrı'nın tapınak ve zigguratı alana egemen, saray ise aşağıda bir sığıntı gibidir.

Levant ve Filistin

Mari tabletleri ve kısmen de Orontes kıyısındaki Alalah ve Katna'da bulunan tabletler batıdaki olaylara ışık tutmuştur. Buradaki başlıca iki kral-lık, merkezi Halep'te olan Yamhad ve Katna'ydı, ama Ugarit, Ve Hazor gibi daha küçük kentlerden de söz ediliyord u. Üçüncü binyılın sonunda Le-vant ve Filistin'de kent yerleşmelerinde bir gerile-me olmuştu, ama Orta Tunç Çağı'nın başlangıcı olarak alınan MÖ 2000'li yıllar dolayında bu eğilim tersi-ne döndü. Amenemhet'in Mısır kaynaklarına göre

Amenemhet'in egemenlik döneminde (MÖ 1891- 1962) Mısırlı gezgin Sinuhe'nin dolaştığı Asya topraklarında nüfus başlıca göçebe kavimler den oluşuyordu. Ama onikinci Hanedanın "lanet-leme metinleri" farklı bir öykü anlatırlar. Kilden yapılmış bu figür ve kapların üstüne isyancıların ve Mısır'ın düşmanlarının adı yazılır, sonra da bunlar törenle parçalanırdı. MÖ 1 900 dolayına tarihle-nen erken bir grup Kudüs, Aşkelon, Beth-Şan ve Byblos'un isimlerini içeriyordu. Yaklaşık yüzyıl sonraya tarihlenen bir grup, Kenan ilinde bellibaş-lı kentlerden hemen hepsinin gelişme içinde oldu-ğunu göstermektedir. (Burada Megiddo kentinin sayılmaması şaşırtıcıdır ama belki de bunun nede-

ni Megiddo'nun Mısır'a sadık tutumudur.) Bu kent yöneticilerinin tümü Batı Sami adları taşıyor-lardı. İlk grupta her kent için birden çok yönetici, ikinci grupta ise yalnızca bir yönetici sayılma[illegible]ı, muhtemelen kabile örgütlenmesinden kentleşme-ye geçişi yansıtmaktadır.

Arkeolojik kanıtlar tablodaki boşlukların doldu-rulmasına yardım etmiştir. Yaklaşık MÖ 1 800'den sonra, hemen hemen Levant'taki tüm Orta Tunç Çağ yerleşmesi, yalnızca büyük kentler değil, bir hektardan küçük köyler bile tahkim edilmişti. Sur işçiliğinde, 2 ile 3 metre uzunluğunda Ye herbiri bir tona varan ağırlıkta çok büyük taşlardan ötürü " Kyklopik" [büyük taşlarla harç kullanılmadan ya-pılmış) tarz egemendi. Duvarın dışında *galacis* [şahra şeyi] adı verilen ve toprak ya da taşlardan yapılıp düz ve sert bir sıva tabakasıyla kaplanan dik bir rampa olurdu. Büyük olasılıkla surların al-tına lağım kazılmasını önlemek

amacıyla tasarla-nan bu özellik, aynı zamanda duvarları yıkmak için kullanılan koç başlarına ya da duvarın merdi-venle aşılmasına karşı da savunma sağlıyordu. Bir zamanlar bir uçtan ötekine bir kilometre uzunlu-ğundaki kare bir alanı çevreleyen Katna surlarının
12 ile 20 metre yüksekliğinde bölümleri bugün

B\'blos'un Sami vöneticilerinin Mı"r'ın 12 Hanedan vakın
ilişkikn ,· rdı. dcerli
.ırınağ.ınlar alırlar. 'ç .\!ısır külrurünün in.:dikrini
İı<:nimscrlerdi. Yönciicikrin uya mezarları Bvblos 'ahilindckı
ka\':ılıklara .;yulınuşcu. Sağlam bulunan üç mezardan ok ,.ıyıd.ı
dcj!;erli eşya çıkmıştır. digcrlcn
\oyulmuştu. Bu alıuı pektoral
(göğüs ta.kısı) Sağlam mczarlann
n
Bcvcmclcrde M.ısır'ın şahİn t nrısı Honıs görülınekredır, ama
a'·nntılard n bd.ınvla
yrcl olar.ık Gcnışlik
20,5 cnı

biri de
bulunmusnır.

Mari

Mari'nin (bugünkü Tell Hariri) kalıntıları Fırat Irmağı batı yakasında bulunur. MÖ 3. bin yıl başlarında kurulmuştu. Erken Hanedanlık döneminde Mari önemli bir kent devletiydi ve Sümer Krallar Listesi'nde yönetici hanedanlardan biri olarak geçmekteydi. İştar Tapınağı'nda Sümer üslubunda çok sayıda zarif heykel bulunmuştur. Mari'nin 3. bin yıldaki Sami yöneticilerinin sarayı, MÖ 2. bin yıl başında yapılan sarayın altındadır. İkincisi daha önceki plana göre yapılmış ve birkaç yüzyıl boyunca kullanılmıştır. Mari yöneticileri Fırat boyunca sürdürülen ticaretten yararlanarak büyük servetler elde etmişlerdi. MÖ 19. yüzyılda Asur'lu Şamşi-Adad kentin Amurrulu yöneticilerini sürmüş, küçük oğlu Yasmah-Adad'ı kral yapmıştı. Şamşi-Adad'ın MÖ 1780 dolayındaki ölümünden sonra, daha önceki Amurrulu yöneticinin oğlu olan Zimri-Lim kentin denetimini yeniden ele geçirmiştir. Zimri-Lim'in sarayında ele geçirilen yönetici arşivleri çok kapsamlı ve zengin bilgiler içerirler. 20 yıl kadar sonra Zimri-Lim'i yenen bir zamanki bağlaşığı Babil Kralı Hammurabi, MÖ 1757 yılında sarayı ve kenti yıkmıştır. Kent terkedilmiş, ama Orta Asur döneminde mezarlık olarak kullanılmıştır.

Zimri-Lim'in sarayının yapımı 300 yıl kadar sürmüştü. En önemli odaları büyük batı avlusunun (106) güney kenarında bulunmaktadır. Bunlar, bir arşiv odası (64) ve bizzat taht odası (65) olması mümkündür. Giriş katında 260'ı aşkın oda, ayrıca üst katta da odalar vardı.

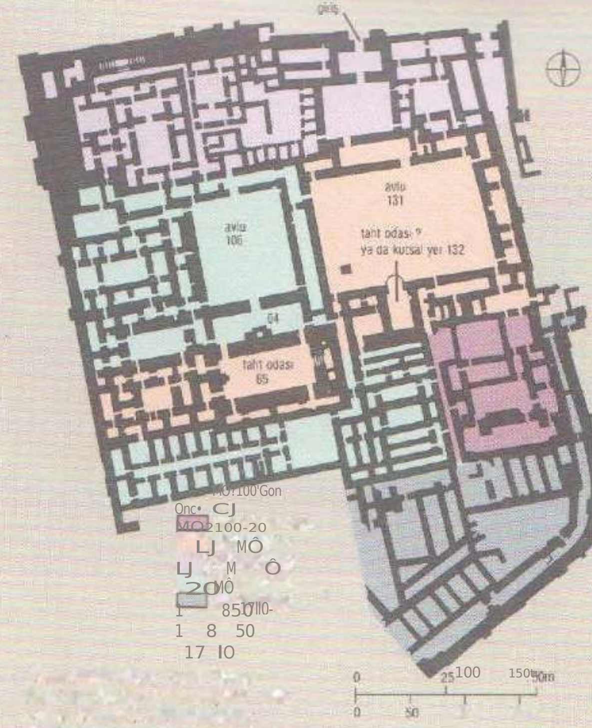

Üstte Mari Valisi İştup-ilum'un siyah taştan heykeli taht odasında (65) bulunmuştur. Heykel odanın doğu ucundaki merdivenlerden aşağı düşürülmüştü; MÖ 2100 dolayında Mari'yi yönetmişti. Yüksekliği 1,52 m.

Sağda tanrıça Mari kazılarında bulunmuş, elinde vazo tutan bu heykelin gövdesi taht odasının bekleme salonunda (64), başı ise avluda bulunmuştur. Vazodan su akmasını sağlamak için heykelin içinde bir delik açılmıştı. Yüksekliği 1,4 m.

Altta Avlunun (106) güney duvarındaki [illegible] Yönetici [illegible] burada, belki de kurbanlık boğaları çeken diğer figürlere tepeden bakmaktadır. Resimler büyük olasılıkla Şamşi-Adad ya da Zimri-Lim dönemlerine aittir. Genişlik yaklaşık 1,35 m.

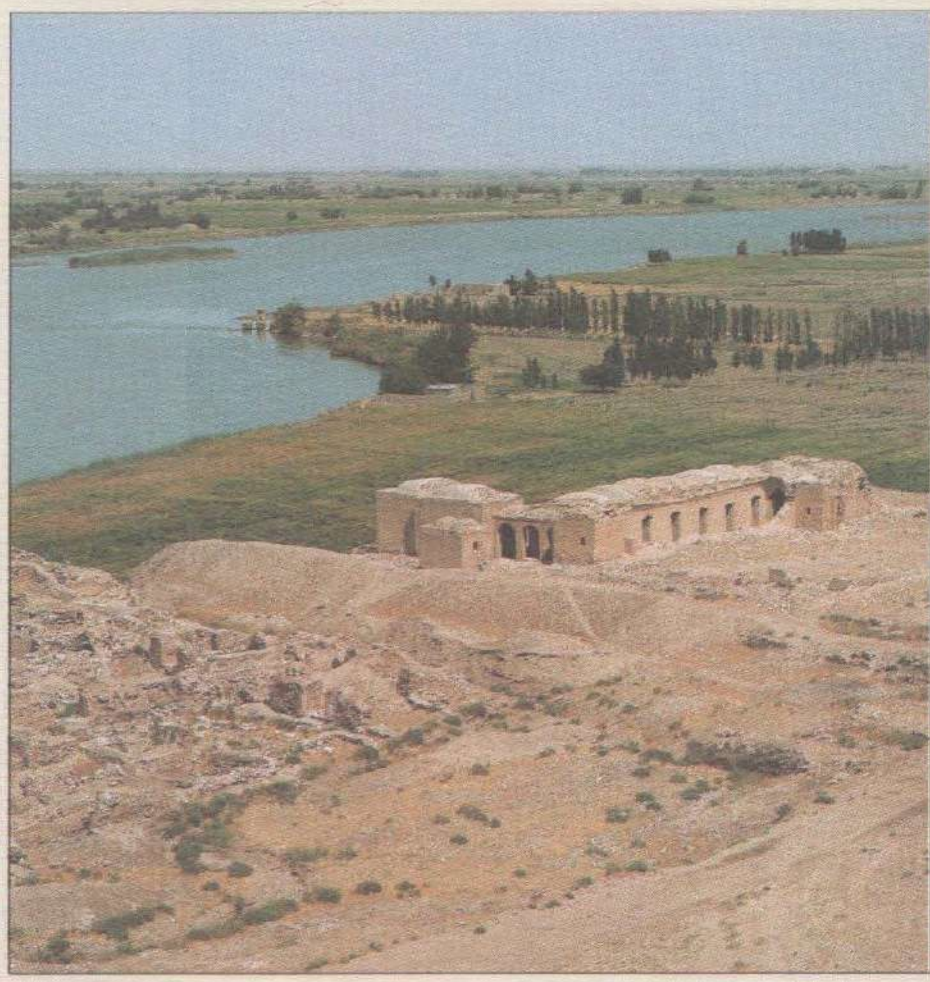

bile ayaktadır. Kazamat duvarlar ve üç odalı kapılarla ek korunma sağlanıyordu.

Ebla, Şekem ve Hazor'daki kazılarda ortaya çıkan kule tapınaklar (Migdal tapınakları), Süleyman Tapınağı'nın modelini oluşturan Son Tunç Çağı tapınaklarının ilk örnekleriydi.

Levant, Yılsır ve Mezopotamya etkilerinin buluşma noktasıydı, ama belirli Mısır ve Mezopotamya yöneticilerinin dönemleriyle bağlantı kurabilmemizi sağlayacak kanıtlar şimdiye dek bulunamamıştır. Megiddo, Karna ve Ugarit'teki heykellerin üstünde Mısır Orta Krallık yöneticilerinin yazıtlarına rastlanmıştır. Mısır'la yakın ilişkileri bulunan Byblos halkı da yöneticilerinin Sami adlarını Mısır hiyeroglifleriyle yazıyor ve Mısır'a ait "vali" unvanını benimsiyordu. MÖ 18. yüzyıl başında Orta Krallığın çökmesiyle, kuzeyin ve doğunun etkinliği öne çıktı. Bundan yüz yıl sonra kuzey Mısır'ı, "yabancı dağlık bir ülkenin kabile reisleri" olarak tanımlanan ve Filistin'in Orta Tunç 3 dönemi insanlarıyla yakın ilişkileri olan Hyksoslar yönetiyordu. Orta Tunç Çağında Filistin'in belki de en şaşırtıcı ve en kalıcı başarısı, kullanımı Son Tunç Çağı'nda giderek yaygınlaşan alfabenin [harf yazısı] icadı oldu.

Susada bulun,1n btı a[illegible]it baş, buraya buyük [illegible] alasılıkla MO 12. üzyLlda geti ilmişti. Mezopotamya kentleri vönctidlcn bu tür b,1şlıkları MÖ 2 l 00 ile 1 700 ara>lnJa Babil Kr,1lı Ya,alar

Steli'nin üstündeki kabartma,ında bunun qi bir ba[illegible]lıkla görülür, bu nedenle başın bu büyük B,ıbil yöncti'i'inc ait olduğu wylenmcktcdir. Ama dönemin diğer yiinctidlcrindcn birini, belki de bir E[illegible]nunna yönctkisini betimlcmcsı de J\'nı derecede olanaklıdır, çünkÜ Eşnunna yöneticilerinin ustaca islenmiş hcykeUcrindcn birka.,:ı Su;;a\·a götürülmüştü. Yükseklik 15 cm.

Sa[illegible]tıd a[illegible]tündcki)'J7ıtta. Lu·Nanna[illegible]nın rankına Martu 'c Babil Hamnnırabi'ın sağlı[illegible]ı için rlizü altın kaplama bir bakLr dua heykeli y.ıptırdığı \'c bunu hizmetine ,1dadığı k.ıvdedilmekrcdir. La._a'cb bulunduğu '"1nılan fi[illegible]mmurabi döneminin sonun.ı (MÖ 1750) .iit olabilir Yükseklik 19,S cm.

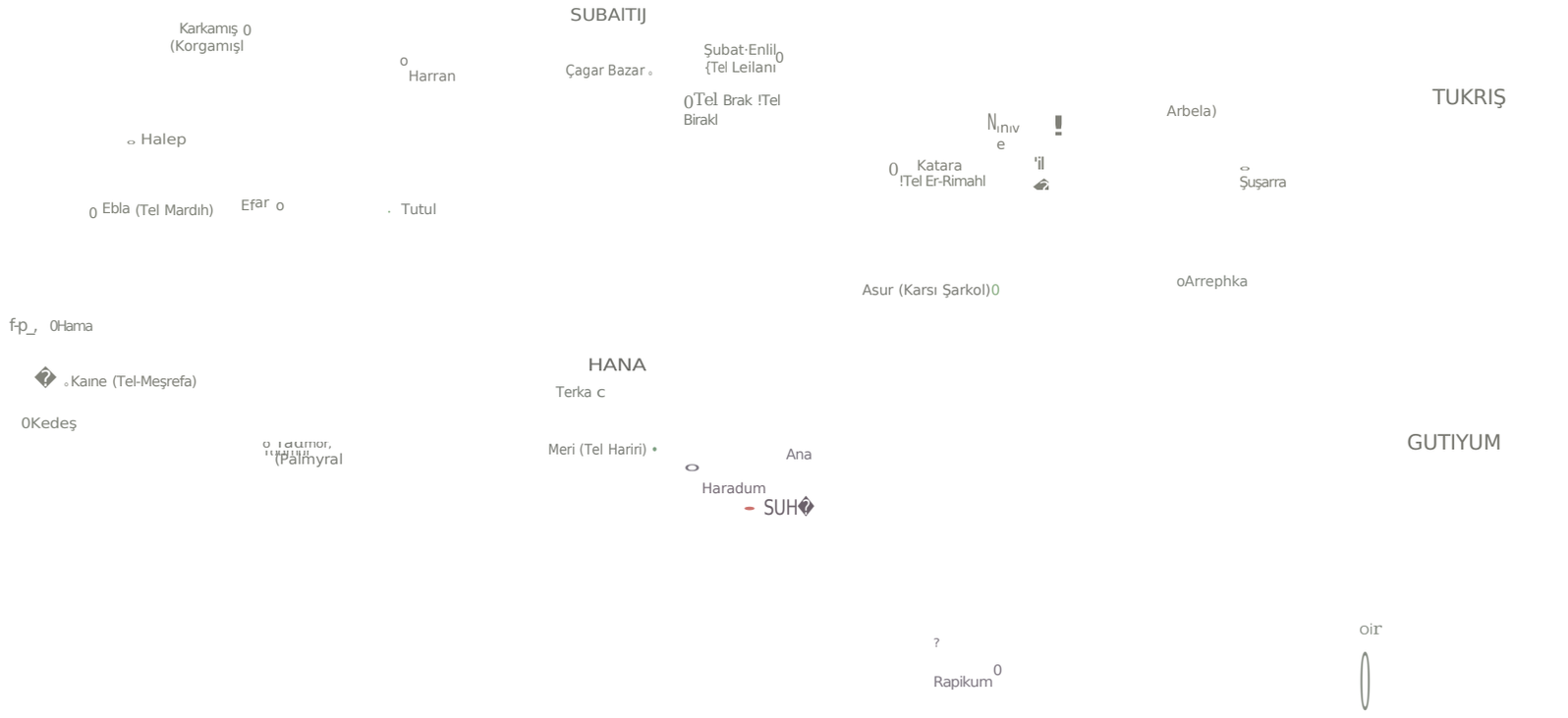

Hammurabi Kanunlanndı adt geçen şehirler

Hammurabı d ev

Babıl Krıllıqıltn

yaythmı

M.0. 179!

MÖ 1750

Bıbıl tablet

M Ö 171!·1700

yerleşmerin kesın olmayan mevkı

skı kıyt ◆endi
askı nehtr
ytıQı
◆ası esb nehir vataQı

Ölçek ! 4 00 00
O lOOkm

e

JOmı

kullanıyorlardı.
Hammurabi,

120

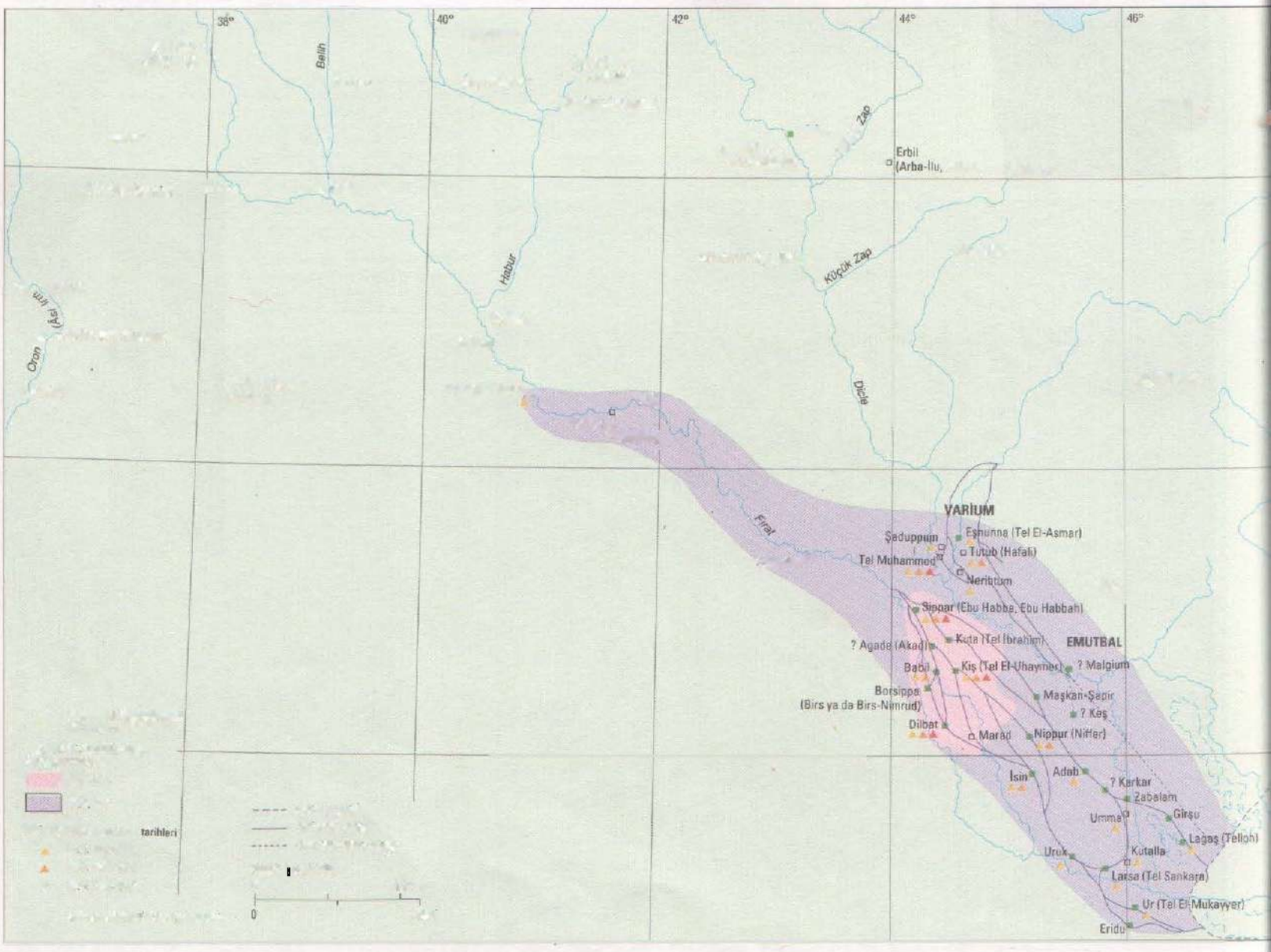

Hamurabki-.ıllığı Hamnıur.ıbı (,\!() 1792-1750) ...,,1lt"1n.u döneminin ikinci ,-.1nMndJ. ı\lclopot.ınıy.ı'ıuıu hüylık. bülümünü cı;cıiicnlıgı altına al.ır.ık bir�ol<. kcıuiin llagınısıılığıu:t '<n\ \erdi.

Yasalarının önsoıiında t ıpınaklannı ı m.udığıu öne sürdüğii bır�ok \cıopot.ınya kcıuı .ırasıuıd.ı fhri ve E nunıu'nın ır.1 l'\iuı'c ve H.ınımumbi'nin of:lu Sam\lı ıluna, Lar<.'lı 11. Rını sınklanmasını b.ı,ıırdili.tan .,onr.ı, B.ıbil ülkcsını gılncyi tcrkcdil ını ı;ıpı görıınmcl<.tcdır 1 739'dan sonra (Babil ulkc'1nin en ı;uncydd<i kentleri o!Jn) Cr, I..ı. Kuralla. Cnık, l!ınm.ı, Ad.ıh ve: L.ıga)'t.ı ycrlqmc olduguna ilişlun pek k.ınıı yoktur. Dcnizulkcsi Kralı Ilunıa·ilu dönemine ı.ıblctlcr 1 72ı vılında Nippur\b v:ı11lıuıştı Kippur y.1 d.ı lsin'dc hunu ., ama i1leyen 200 vıl.ı ait bir t.ıhlct hulu ın.1ınıtır (;ıınci·deki bu bnıt ncdcnkn ırm.ık değ1mesınnı yoklugunda v:ır.ımgı hir tdakct, Dcıiuulkcsi u'ıncticilerinin tCtihlcri, llün)kr.uik ;ıygul.ımal.ırd.ıkı dqı.i ındcr y.ı da bunların Ü\'iinıılı hilqıını obhılır

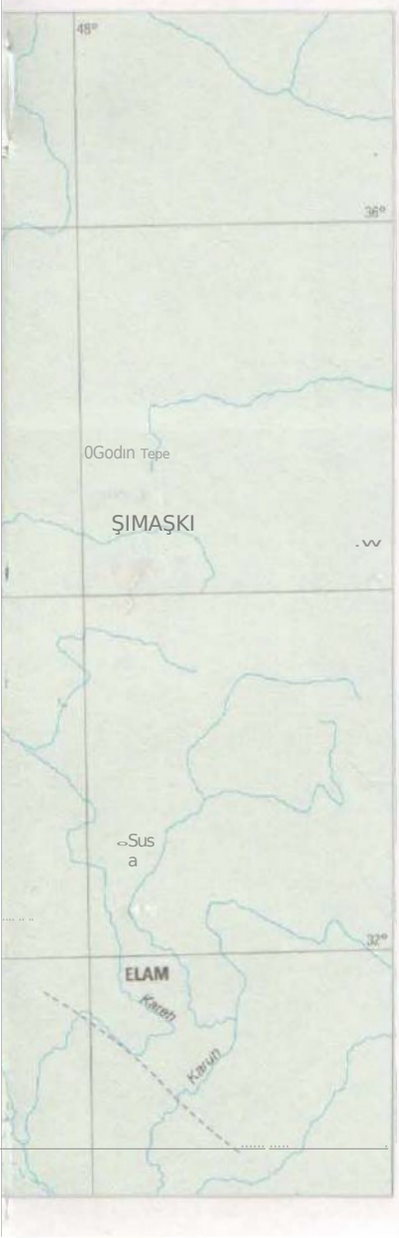

Babil Kralı Hammurabi

İkinci binyıl başlarının en önde gelen kişisi, MÖ 1 792 ile 1 750 arasında hüküm süren Babil Kralı Hammurabi'ydi. Sabırlı ve tedbirli, .ıına aynı zamanda hırslı \"t.'. kararlı Haınmurabi'nin yarattığı imparatorluk kısa ömrüne karşın l\1 czopotamya'nın tarihsel perspekti tini değiştirdi. Devletin siyasal, kültürel ve dinsel merkezi Rabil'di. Hamıiurabi'nin yıl adlarından l 787'dc Uruk \"l: lsin'i aldığı, 1 784'tc Rapikum \e Malgium'a karşı sefere çıktığı anlaşılmaktadır. 1 78 3 yılından bir sözleşme, Ham mu ra bi'nin o tarihte Şamşi Adad'ın \'tsallarından biri olduğu izlenimini vermektedir.

Hammurabi (onun yıl adlarına göre) bundan sonraki 20 yıl boyunca kendini tapınak Ye kanal yaptırmaya adadı. Öte yandan saltanatımn 29. v ı-lı nda bir El ,1 m, Subartu, Gutium, Eşnunna ve Malgium birliğine karşı zafer kazandığını iddia eder. Ertesi yı l, l 763'de Mari ve Eşnunna'nın yardımıyla Larsa'yı ele geçirerek 1. Rim-Sin 'in uzun saltanatına son verdi. İki vıl sonra Mari'yi de yenerek, 1757 yılında kenti yıktı. l 755'tc k ntin çevresindeki suların yolunu değiştirerek Eşnunna'yı aldı ve böylece son Mezopotamyalı rakibini de ortadan kaldırdı. Hammurabi'nin \'asalarının önsüzünde kendisini desteklediğini söylcdiği tanrılar ve onl,mn kentleri batıda ı\lari ,·e Tuttul'dan, Dicle üstünde Asur \e Ninive'ye, güneyde Ur, Eridu ,.e Girsu 'ya kadar uzanmaktadır.

Larsa'da Hammurabi yönetimine ilişkin korunabilen 1 50 dolayında mektup, ele geçirdiği de\'-lctin günlük idaresine bü\'i.ik ilgi gösterdiğini \C sorumlukların çok azını altl.uına dağıttığını göstermektedir. Ilamıiiurabi en çok Yasaları dolayısıyla hatırlanır. Daha önce Ur'lu Şulgi, lsin'li Lipit-İştar ,·c Eşnunna'lı Daduşa da bunlara çok benzer yasalar çıkarmışlardı. Hammurabi Yasaları'nın amacını, ""ülkede <tdaletin egemenliği ni sağlamak, kötüleri \e günahkarları yok etmek, güçlülerin zayıfları e;;mesini önlemek" olarak tanımlıyordu. Aynca adalet arayanlara Yasaları inceleme lerini ve duruma uygun yasal kararı bulmalarını öneriyordu. Gerçekte, ara sıra yasal belgelerde Hammurabi'ye ait olabilecek bir steldcn sö;; edilmesi dışında, Yasaların haksızlıkları dü7eltmek amacıyla uygulandığına ilişkin pek bir kanıt yoktur. 282 bölümden oluşan Yasalarda, ticaret hukuku, aile hukuku, mülkiyet hukuku, kölelik kural Ye ödentileri, ücret \'e fiyatlar gibi pek çok konu ele alınmıştı, <lma Yasalar bütünsel ve eksiksiz bir belge olu turıiiuyorlardı.

Hammurabi Yasaları'nda Eski Babil toplumum ın idealleştirilmiş bir görüntüsü sunulur. En tepede, krallığının tüm meselelerine karışabilecek ve karışan kral bulunur. Onun altında üç toplumsal sınıf vardır: *awilımı* (Akadca "adam") ya da özgürler, tan1 kontunu bilincnıcycn anıa bir biçimde devlete bağımlı olan *mttşkrnum* ,·e *wm·dıım* ya da köleler. Ama göründüğü kadarıyla kendi adlarına mülk edinme hakları bulunan kölelerin yaşamı çoğu kez, borçlarını ödemek için kendilerini ya da çocuklarını küle olarak satmak zorunda kalan *awilıtm* sınıtina göre daha iyiydi. Standart borç faizi arpada }iizdc 33, gümüşte yüzde 20\di. *Awilum* un ayrıca devlete karşı sorumlulukları vardı \'C

muhtemelen vergi ödeyıp kralın ordusunda askerlik yaparlardı. Bir *awilımı* öldüğünde mallarının oğulları arasında bölünmesi giderek toprak mülkiyetinin küçülmesine yol açıyordu.

Eldeki kaynaklardan tapınak, saray ve özel kişiler arasındaki ekonomik dcng..:yi tam o:arak hesaplayabilmek oldukça güçtür. Ama genci olarak Eski Babil kentlerinde sarayın önemi artmıştı Ye kralın tapınaklar üstündeki gücü kent tanrısının b.1ş rahibi olmasından değil, dünyevi gücünün artmasından kavnaklanıvordu. Daha düm·c\ i unvanların benimsenmesi de bu durumu yan ımaktadır, ama krallar gene de tanrılar tarafından atanıp desteklendiklerini Cine sürerlerdi.

Sarayın gücü artarken, tarım, sanayi ve ticarette de özel sektörün genişlediği, !sin- Larsa ve Eski Babil dönemlerinde özel kişiler arasında sözleşme, borç ve mülk satışlarının giderek artmasından görülüyordu.

Hammurabi'nin ardılları

H 1. mmurabi'nin tahtı olayc,ız olarak oğlu Samsuiluna'ya geçti. l 742'de, Saıiisuiluna'nın saltanatının dokuzuncu yılında güneyli rakibi, Larsa'lı 11. Rim-Sin f'\ippur'u işgal ettiyse de, başarısı kısa c,ürdü, çünkü ertesi vıl kent veniden Samsuiluna'11111 line geçti.rki yıl son a, l 739'da, güney lv1ezopotamya bir felakete uğradı. Nippur'dan tabletler bu dönemde bir iktisadi bunalım olduğunu gösterir. Toprak fiyatları hızla düşerken, toprak \'C rahip me\'kileri c,atışında büyük artış oldu. Bu durumun bir nedeni Samsuiluna'nın Rim-Sin'i açlıkla teslim olmaya zorlamak için Babil'in güneyinde fırat'ın yatağını değiştirmec,i olabilir. Saınsuiluna'nın 1 L yılına Uruk ve Larsa surlarının yıkımına ilişkin bir yıl adı verilmişti. C'r'daki kazılar kentin gerçekten de bu sıralarda yıkıldığını göstermektedir. Rim-Sin l737'de kesin yenilgiye uğratıldı. :\lippur bu bunalımı aşabildi, ama 20 yıl

Ulaşım

Alrta Ur Kral .'v1a.arlığı'nd,ı bulunan sandal tipindeki tekneler bugün Güney Irak'ın Bataklık .'\raplannca bugün bile kuUanılınakradır. Aslııda bir balıkçı leknc:si olnıa•ııa kar.;ın, burada görüldüğü gib bmı \'b., la}ıma için de kullanılabilir.

Mezopotamya'nın çoğu yöresine ırmak ve kanallarla ulaşmak mümkün olduğundan, su ulaşımı mal taşı-mak için en elverişli yoldu. A) rıca, gemiler Basra Körfezi ve Akdeniz'e de açılırlardı, Fenikeliler belki de Aföka'nın çevresini dolaşmışlardır. Su ulaşımının olanaklı olmadığı yerlerde yük hayvanı olarak genel-de eşek ve katır kullaıulır, bazen de hamallardan ya-rarlanılırdı. MÖ 2000 dolayında atın devreye gir-mesi ulaklara çok daha hızlı hareket etme olanağı sağladı. MÖ 1. bin yılda çöl ka\'ıınleıinin öne çık-masıyla develerin önemi arttı.

Yakındoğu'da tekerlekli araçlar MÖ 3500 dola-yından başlayarak biliniyordu. Ama ali.iYyal düzlük-lerin çamurlu koşullarında kızak daha elverişliydi, dağlarda ise düzgün yollar yapılmadan önce (bunla-ıın ilki ıVÖ 800 dolayında Urartularca yapılmış ola-bilir) tekerlekli araçlar işe yaramıyordu. Kısa yolcu-luklar çoğunlukla, Yakındoğu'da hala kullarnlan yekpare tahta tekerlekli arabalarla yapılıyordu. Su-merlcrin eşek koşulu dört tekerlekli saYaş arabaları vardı.

.'ioldn .\kzopotamy.ı'da su taşım.ı.:ilığına ilişkin en kanıtı, Günn Irak'ta Eridu'd,ı bır Obcyt pi€mi§ ünccsinc t.irihlencn 4000 bulunan ve .\!Ü pi€mi§ kilden tekne modelidir. Modelin hir vclkcnli yıpranı,1, direk ytı\'3'ından \'C €-elkcn bağlama deliklerinden ıçıkça görlilıncktcdi r Obcyt keraınıklerine bugünkü Birlqik Ar.ıp Emirliklcn gibi uz;ık yerlerde r.ıo;tl.annJ.1 s1€ onfann bu dönemde usta denizciler olduğuna i€aret etmektedir Uwnluk 26 cm.

Alt L'.r Kral Mcı..ırlıg;ı'ndan (MÖ 2600-2500) giimıuş bir sand.ıl. Silindir mühürlerde tanrılar (ya da heykelleri), kürekle ya da sopayla id:ırc edlien bun,ı benzer teknelerde \'okuluk y•parkcn gfütailri

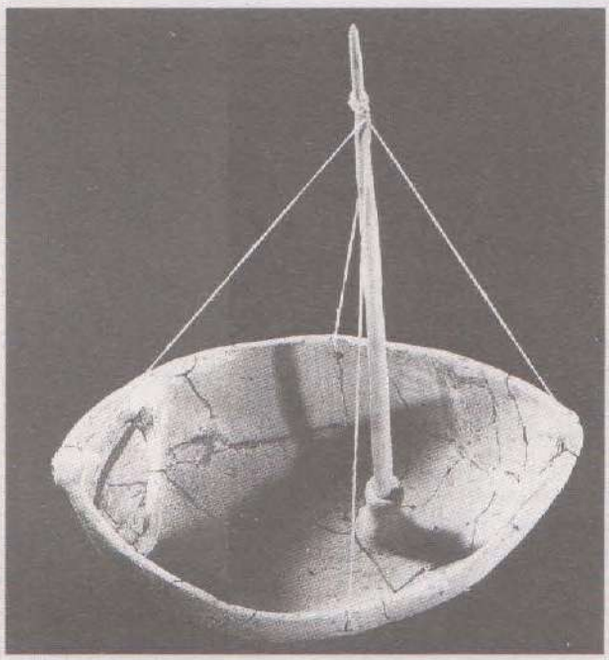

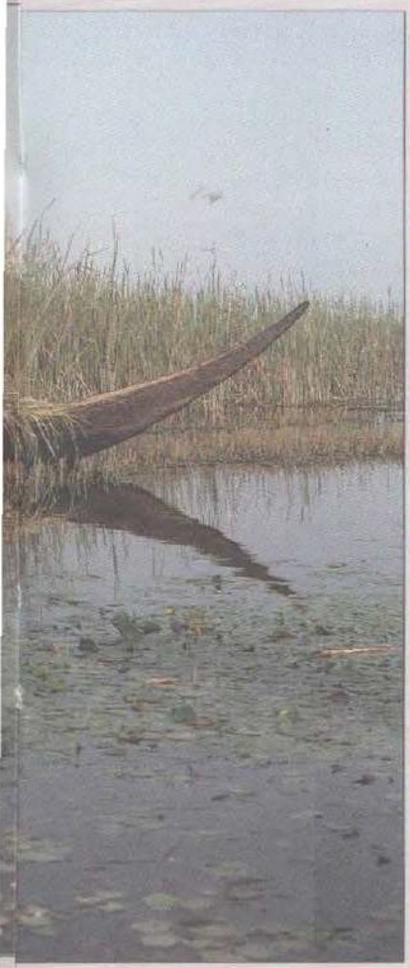

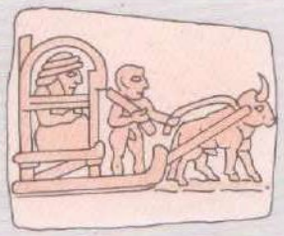

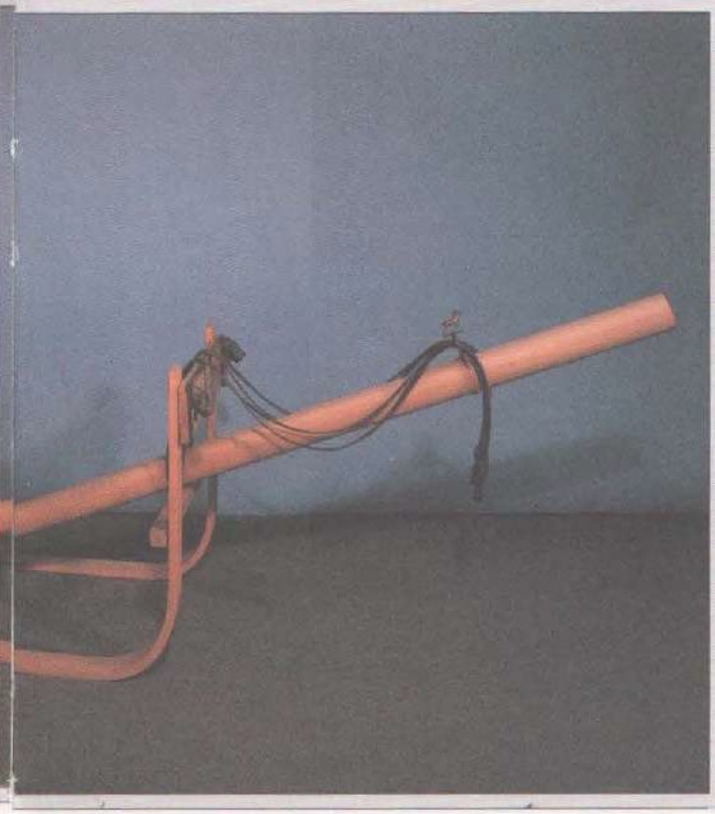

En ıi.<tı diincnıı ıJnıdkcriiıde .1rahJn111 piktografik i◆arćtı kızapnkiylc amıydı, amJ tckcrkkkrı l>◆elirtmck ıçın ;ıltınJ ikı dJirc cklcnmi◆tı. Hır hoganın çcktığı kıt.ık.ta giden hır yöncticıyı gii'1ercn bu taş pano muhtemelen MÖ 3000 dob◆ın.ı .ıittir

Uff!m ıkmcı KUZ"}' ◆ulıyc3dcm vılın ikinci \ ansına .ir pişmiş kildc;ı kapalı bi; ar.ıha modeli. MÖ 1. bin vıl ort.ıünnd.ı Yakındcığu\u ışgJI eden göçebe l'kitkr de kapalı arah.ılJr kullarırlJrdı.

Ustu vdı.ılıl.ır'ın MO 485 dolJyın◆l .l Pcrscpolis'n: Iran kralına ç tirdil<lcnıckcrlddi arJhJ}'I gmteren k.ıhırtmJ. iki tekcrlcldi arabalar 53\'JŞtJ ,.c geçit ıorcnkrindc olduğu gibi ulaklar taratindan d.ı kullanılırdı.

Solda Ur Kral Mo;ırlıgı'nda kr.ılı\c l'u;ıhi'nin◆maanndaki kız.:ığın rckonsırüksiyonu. Kızağı hır çifr ııkGı çckivordu. Kıı.ıkla Asur s:ıray!Jnnd.ıkı r.ışt.ır kanatlı bıığal.ır gibi .ığır yıik.kri taşım.ık ,,-in de kul!Jnılırdı.

sonra o da terkedildi ve daha güneydeki kentler gibi birkaç yüzyıl boyunca terkedilmiş kaldı.

Daha geç bir geleneğe göre güneye Birinci Deniz Hanedanı egemendir, ama onların bu dönem de bölgedeki varlıklarına ilişkin yazılı ya da arkeolojik bir kanıt bulunamamıştır. Öte yandan, Babil'in Amurrulu Hanedanı varlığını korumuş Yeni Fırat üstünde Mari yakınlarına kadar olan kentler-de egemenliğini sürdürmüştür. Irmağın yukarısın-da, Mari'nin yıkımından sonra daha önce Ma- ri'den yönetilen Terka'yı başkent } apan bağımsız Hana Krallığı gelişip güçlenmiştir. Terka'da mü- tevazi bir evin kazısı sırasında bulunan pişmiş top-raktan bir çömlekte karanfil tanelerinin bulunma-sı, Mezopotamya'nın ticaret bağlarının lizakdo-ğu'ya kadar uzandığını düşündürmektedir, çünkü karanfilin o dönemde doğal yetişme alanı Doğu Hint Adaları'ydı (Doğu Afrika'ya çok sonra getirilmiştir).

Eski Babil Egemenliği 'nin son yüzyılında, yıl adlarında askeri seferlere hiç değinilmez. Ama bu geç döneme, özellikle de Ammisaduka dönemine (.MÖ 1646-1626) ait olduğu sanılan iki önemli belge -Anımisaduka Fermanı ile Venüs Tabletleri- bulunmuştur. Bunlardan ilki Ammisaduka'nın ilk saltanat yılında çıkarılan ve *awilımı* sıufının bir önceki yönetici zamanında biriken borçlarını silen bir kral kararnamesiydi. Devletin iktisadi etkinliğini desteklemek amacıyla Hammurabi ve diğer yöneticiler de daha önceleri benzer kararnameler yayınlamışlardı.

Ammisaduka'nın yıl adlarından biri geçtiği için onun döneminde yapıldığı sanılan Venüs Tabletleri, Venüs gezegeninin doğması ve batmasına ilişkin bir gözlemler deremesiydi. Gözlemlerde anlatılan sıralama yaklaşık 60 yıllık aralarla yinelenir, bu nedenle de ancak belirli dönemlerde meydana gelmiş olması mümkündür. Bunun sonucunda Amnıisaduka \e hanedanın diğer yöneticikrinin saltanat dönemlerini 60 ile 120 yıllık farklarla tarihleyen sistemler ortaya çıkmıştır. Orta Kronolojide (bu kitapta bu kullanılmaktadır) Hammura-bi dönemi MÖ 1 79 2-1750 olarak belirlenir. Gi-derek daha çok yandaş bulan Yüksek Kronolojıde bu dönem 1 848-1 806, bir zamanlar Anadolu ve Levant'ta çalışan çok sayıda bilim adamının benimsediği, ama bugün pek yandaşı olmayan Alçak Kronolojide ise 1 728- 1 688 olarak belirlenmektedir. Gelecekte dönemin binlerce tableti arasında olayları bir güneş, ya da ay tutulması gibi daha iyi tarihlenmiş bir gökbilini olayına bağlayan bir değinme bulunacağı ya da LC\ant'taki araştırmalar sonucu Mezopotamya sıra düzeniyle daha güvenilir olarak tarihlenmiş 1.-lısır kronolojisi arasında bir bağlantı kurulabileceği umulur.

Eski Babil metinlerinde kaydedildiği gibi, Yakındoğu'da Amurrularla Hurrileri Mezopotamya ile karşı karşıya getiren nüfus hareketleri, yeni halkların ortaya çıkmasıyla sürdü. Samsuiluna'nın dokuzuncu saltanat yılında ilk kez Kassit'lerin adı geçerken, MÖ 16. yüzyıl başlarında Hititler, Mezopotamya' da varlıklarını h issettirdiler. MÖ 1 595'te Hitit Kralı Murşili, Fırat boyundan inerek Babil'i yağmaladı, Birinci Babil Hanedanı'na son verdi ve bugüne dek hiçbir bilgi sızmayan 1 50 yıllık bir karanlık çağı başlattı.

Bilim

i\lÖ 4. bin yılda yazmın icadı .mtik Yakındoğu insanlarına çenekrindeki dünyaya ilişkin bilgilerini kaydederek gelecek ku?•lklar.1 hırakı11a olan.1ğı sağla-dı. İlk metinlerden bazıları, kuşlar, kent adları ya d.1 meslekkr gibi belli kategorilerdeki sözcüklerden oluşan listelerdı . Bunl.mn başlıca amacı yazman çı-raklarının eğitimiydi, ama içerdikleri bilgilerin siste-matik düzenlemesinde ilk bilimsel yaklaşımıii izleri gi>rüli.ir.

En erken metinlerde kullanıl ın sayı sistemleri altmış tabanlı sistemin öğelerini içeiirkr. 60'ın böleni çok olduğundan sistem birçok hesaplamayı basitleştirmektedir. Gerçekte, bugün bile z.1111an ,.e açı ülçüini.indc \'11 sistem kullanılın.1ktadır. i\1Ö 2. bin yıl başl.mnd.an bize kal.111 iki tür matematik metni

\',1rdır: cetvel metinler \'c problem metinler.

Birincilerin arasında ı.;a111ım cetn:llcrinin yanısır.1, e\"ri k değer, kare, karekökü, küp \e hatta 2 Ye 16 ta-banlarında bazı logaritma cet\·cllcri de bulunur. Problem metinleri, birinci Ye ikinci dereceden denk-lemlerin çözümleri \'c değişik geometrik şekillerin abn \e haı.:im hes.1plan gibi çok çeşitli konuları kap-s.1rlar. Babil matematikçileri çarpıcı luşarılar sağla rnı•lardır. Genellikle rr'yi 3 olarak höaplanulanna karşın, bun.ın değerini 3 1/8 (3,125: gerçek değer 3. 142 \e 3 rak.lm y.1kın) olarak da biliyorlardı. -.,'-2'nin gerçek değerine 0.000007 lune pkınlaşmışlardı. Olağanüstü bir tablette Pythagoras (Pbagor} fü;lükri (cn büyük '>3)1111n bresinin diğer ikisi nin karelerinin toplamına eşit olduğu sayı grupları) sır.1lanmıştı. Bunlar 45, 60, 75'den h.1•layıp 12 .709,
1 3.500, 18.541 'e kad.1r çıkıyordu. Babil matemati-ğinin en şaşınıcı yanlarından biri, pratik teiimkrle ifadc edilmesine karşın öt.ünde kuramsal olmasıdır.

İkinci bin yıld.1 göksel olayl.ıra dayanan kchanet-lcr kaydedilir, .1rasıra göksel cisim gözlemkıi yapılır-dı. Biri111.:i bin yılda astroloji bilimi büyük önem b-

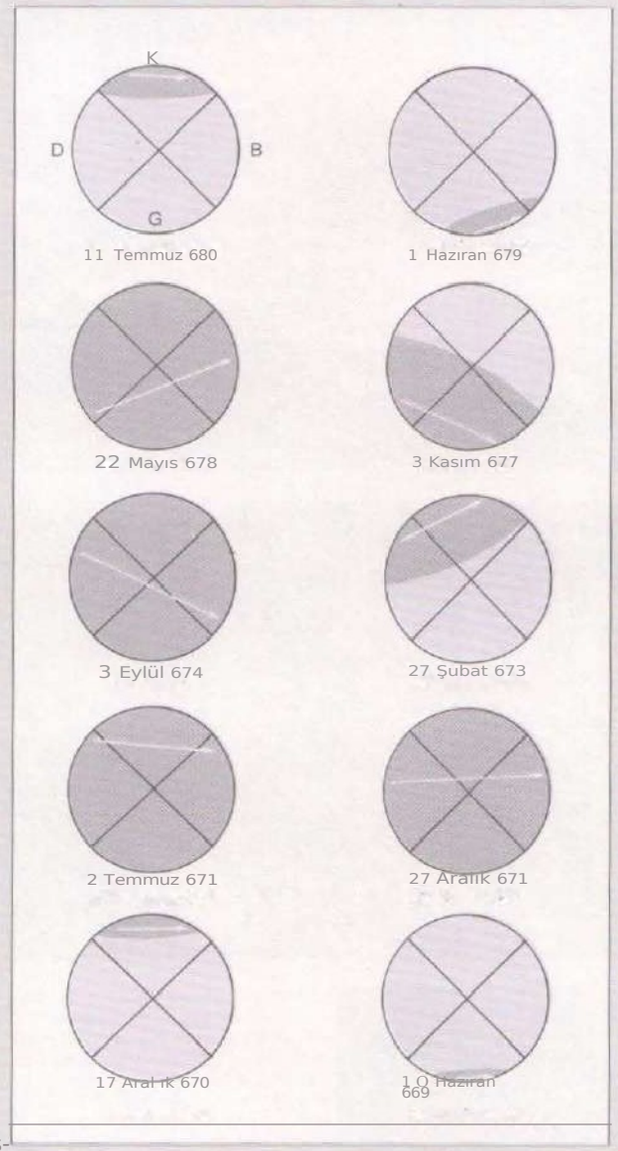

Solda ı'f fiC\ ,\sur k.rJllın a/tu dnmmndc gok.sd ollıhn, ıırellıkk •ıincş \<' ıutul lar ı .ır rıu ıı \·oruınl.ınl.1 hiliiii odbmı•ıı A\ tutulmasın.fan k.llkınJn hır kch.1ncı, nıruln1anın :t\ın h.ın•i gunü oJduğun.1, ama, gülgckncn böluınllıie ıc t1-olgdcnıı lı.ırd;cı)'Onilıc d.ıy.ındırılırdı. Gczcgcnknn, tucllikk f(ıpiicr'in goru mni ola\'h \'ornrnunu ı:ıkıkırdi. Bir ıuıulm.ının i-ı-ın:ı cttığı fd.ıkcm:n k.1c;mn13k ı ı-ı.17•n bır h.L•ka,1111 oları k .ıt.1r, 100 "ıiır.1 bıı \'ekıı oldılnılcrck .1>11 1:.ral ı:ıhı.ı gen gdirdi. !-ger kehanet hem ,\\ur hem de Rabil'i ilglicndın\<lf'-ə. '•kık· ·.c n •·inivc\k.. 50 gün sonr.ı d.\ B:ıbıl\k ı.ıç giy.finlınfı 1.ıO ıı ı.ıa•ıs <>78'ıc nıc\ d.ın.ı gelen i.ını .1r ıuıuılm.1'ında kr•lıı Han1•. 11ıtlrH.:l:imi1 .n'ın H: b'l.unin işaret cıtığiıu,·ıuıulm.ının Hınuniin rk· 1-.1.ın \C Anıurru hjln uğıır.uıluk, Suharnı fı\.,uq w ,\kbd (ll.ıbil, ıo;ln uğur bdmi,j olduğunu bıld rn ıştır. 27 ';-ub.ıt 673\kki tıiıulm.ı ,\sur'ıı cıkiknıl\'or,lu, .ınl.1 1 O H.ıı 669\.IKl .hur j\in koı!i bir iş.ın:ıii. •lıiinc•<.ıınkr ıuıülnıalın } ơ ümbrkcıı k•kusuz kc-ndı r.ıɾgıl.ınıı.1 d.1y.ınl\orl.l1'dl,ıiii.ı çlncc g.h.1lemk•nn'k.n'"kdiiinc!-.i, soıırJ d.ı sonucu öngörmek ı,ıii bcnıms<:ıımış kunıinl.ınıı U\'gul.1 ll111.hı ç;ığd.l) bi!ırnsd \onh:min lcn1diiu olu•turur

z.rndı. MÖ 700\ gelindiğinde burç işaretleri artık bdirlenını•tı; kimi burç bugün de aynı adı t.1şır. Sistemli kantlar tutulurdu: MÖ 500'dc Babilliler ayın lurekctlerini \'e tutulmaların ne zaman olacağını bü,·ük bir doğrulukla öngörebiliyorlardı. Doğduğu zaınr. n güksd cisimlerin konumuna göre insanın ge-leceğini tahmin eden yıldız falının bize kalan en er-ken örneği Babil'dendir \'c ,\lÖ 29 Nisan 41 o tari-hini taşır. Bunu i,deycn) arım yüzyıl içindc gi.inq, ay, gczegen ,.e yıldızların konumlarını ünccden tah-min eden) ıllıklar düzenlenmişti. MS 75 taıihli böy-le bir yıllık bize kalan son çivi yazılı tablcttir.

Hakkınd.1 çok s.1yıda kanıt bulunan bir .\ 1czopo-t.1mya bilim dalı da tıptır. Hast.ılıkürla iki tür uz-man uğr1şırdr: *aşiptt* büyü yapardı, *asu* ise pratik tc-daYiler öneren bir doktordu. Yüzlerce farklı !ustalık bilinirdi.

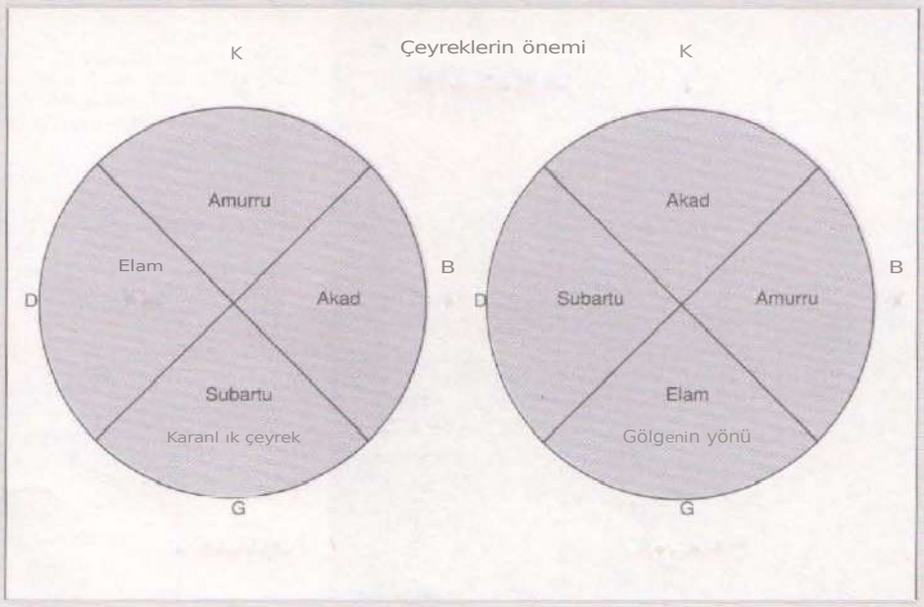

TelG1oloji

Neolitik devrim öncesinde teknolojik uzmanlığa ilişkin pek kanır yoknır. Çakmaktaşı ve obsidiyen işlemesinde kuşkusuz büyük ustalık gösteriliyordu, ama daha gelişmiş diğer beceriler yerleşik yaşam düzeni gerektiriyordu. Sanayi de\ riminden önce uygar yaşamın temelini oluşturan tekniklerin hemen tümü bundan sonraki 6.000 yıl boyunca Yakındoğu in-sanları tarafından geliştirilmiştir. Bunlar arasında, mimarlık, ulaşım, maden işleme, marangozluk, çömlekçilik, camcılık, dokuma imalatı ve deri işlemenin yanısıra, çiftçilik n: yiyeceklerin hazırlanması-na ilişkin yöntemlerin çoğunu sayabiliriz.

Sulama ve sel kontrolu belirleyici önemdedir. Bu buluşlar hem Güney Mezopotamya'mn gelişmesini sağlamış, hem de kanal yapımı, su depolaması, kanalizasyon gibi su idaresinin kimi alt teknolojilerine yolaçımşor.

Çömlekçilik ve maden işleme gibi bazı el sanatlarında kullanılan yöntemleri korunabilen yapıtlardan belirlemek olasıdır. Birkaç metinde cam, koku, bira yapımı ve tabaklamada kullanılan yöntemlere ilişkin aynnolı bilgi verilmekte, bazı metinler de sanayiJcrin ekonomisi hakkında yoğun ayrıntı içermektedir.

Huar Dcni1.i'nin Alt Mı.ırlık .'.1e Hamen gii.ncybatı>ındaki ·2ar lığı'ı da bulunan MÖ 12000 tarihlenen bu altın sanatının bir gü1,el örneğidir. Kanatlı boğalann başları kapla bir bütün olarak ppılnuş, kulaklar ve boynuzlar sonradan eklenmiştir. Yükseklik 18 cm.

Üste Benzerlenne Babil ve A'ur'da 1. bin yıldan MÖ r.ısrlanan sırtı kap yılına gelindiğni de Mezopotamya'da fayans ya da perdahlı bir malzeme) yapılıyor. ama Mü 2. bin yıla kadar kerami kçi perdah uygulanmıyordu. Sorun perdahı gövdeye çatlamapcak biçmi de yaklaşık 8 cm.

Alt Niiuvc:'de Scnn.1herib'ni (MÖ 704-681) sara,ndan re.s kur girişlerine konulan kocaman heykel!erin nasıl raşmdığı gösterilmektedir. He)'kellcr t.lŞ ocağında kabataslak şekilendiriliyor \"e alonda yuvarbk tahta takozlar bulunan bir kizaga ordu. Kızak nıtuklularca ırmağa kadar çekiliyor, sonr.ı keme kad.lr akintıvl.ı yüzdüri.ilüyordu.

içiboş kalıp

b a lm m o u mu de l

mum va dÜst tunÇ, alt ya da gin üştc karmJşık ·dnllcrlc döküm.lü .\lü 4. binyılda kaldirilmişti. ilk ömek.lcri 'de Nahal Mişm.ır dcfine,indc gürii lıir Önce balmunıuıidan bir model yapılıyordu. BuııJ hJs..as kil kaplaıar.lk oluşrunılan kalıp dah•t s o c ri ısıtılıyor, böylece balmumu akıyordu. Erimiş maden kil kalıbın içine dökülüyor, kalıp kırılın<'.a t.mt•mlanınışı kil ortaya çıkıyordu.

B.ıkir qya iirctiminc daha Çaıç öml iz Neolitki dönemde başl.mşa. ilk önceleri belki es.ıs olarak yerel doğal metalik b.ıkır ama çok ge·ıncdcn bakı cc,hcrden .ınıılmaktaydı. 4. hinyıld.ı altın, gümüş ve kur,1111 kullanımınJ da başlandı. Bakır.t, önce aıoenik, sonra kalav, kurşun ve çii1ko (MÖ 700 dolayı) gibı madenler katılarak çok daha iyileştirildi. ·1Ö 2. binyılda demir ve ·elik yapılıyordu, ama bunlar antak Mü Yıbn lda önem kuandılar.

Ilk bulıınıulara dövülerek verilmişti, ama 6. binyıl sonlarına ·dindiğni de bakır eşyalar erimiş madenden dökülüyordu.

dolayına
altın işleme

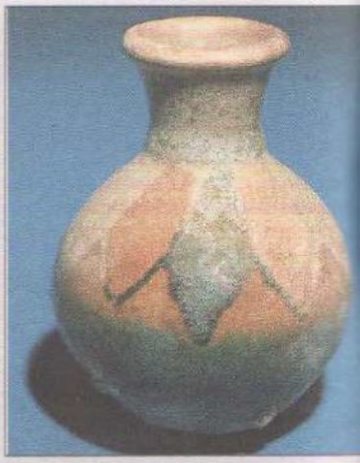

başlayarak
MÖ 4000

uyarlayabilmekti.
Yüksekliк

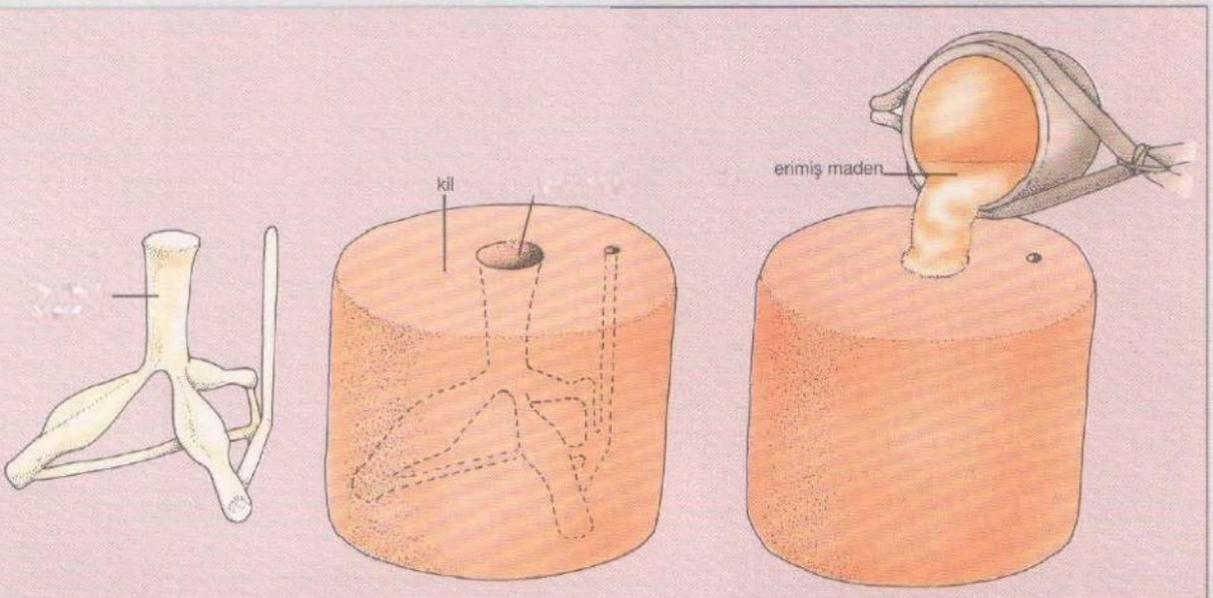

"Kaybolan
perdue yöntemiyle

kullanılıyordu,
artık

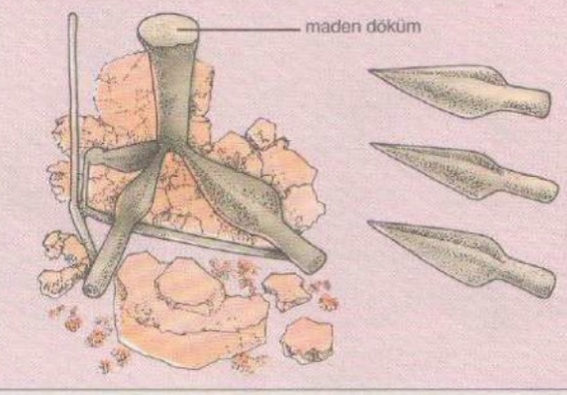

biçim

Sold MÖ)600 dol.ı)ında tanım icadı .\kıopot:tmya s.ınatk!ırl.ıuın en bii\iik biriydi. baş.ml.ırınd.ın de
Daha -erken dilncınlcrd<n tek tek cam hom,:uk ornc:kJ<:ri vardır�

ama bwtlar bııyiık ol.ısılıkla c'31Ulaş lJ)'aflS bonc-uklar ohr·tk ortaya çıkmışlardı MÖ 15. yümla tarihlenen bıı kap Tcld·Rimah'ta bulunmuştur. Riçim d<>ncmin pişmiş toprak k.ıddılcrini taklit cuncktcdir. K.ıba bir gübck üsnünde bi\·ını n:rilmişti. Kabın yüzeyine d.ıh.ı nc·ınlivkrn renkli c.ı çubuklar bunl.u- ziknk batınl�ış, '-'C>nra)Ukan aşığı çekilerek dc>en oluşturulmuştu. Yıiksdclil" 13,4 <m

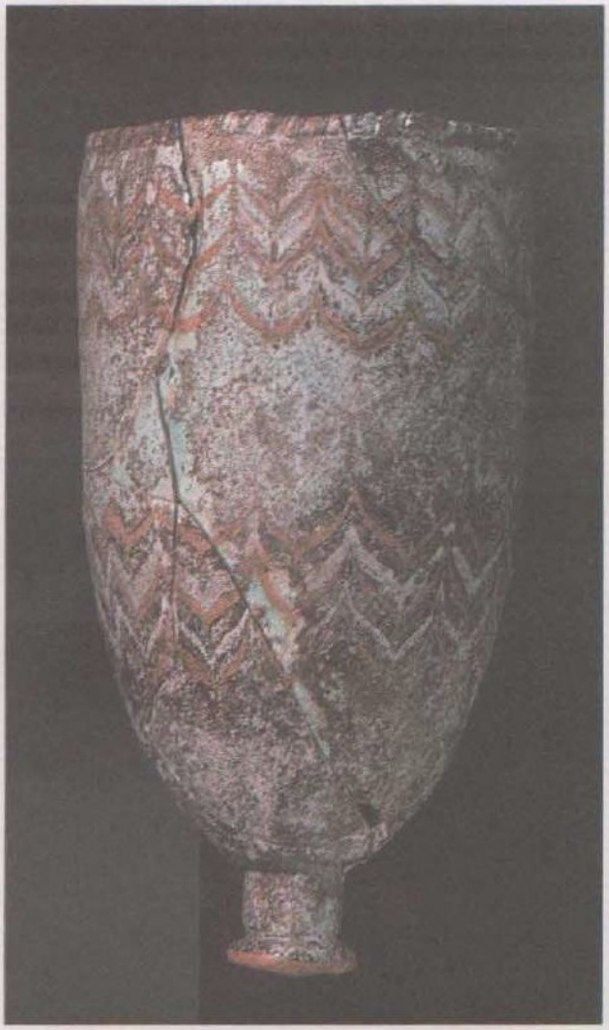

Ust Guncy .\kıopotanıra ılıiilukkrini kanal ı•tlan \C bıınl.ırın taşkın setleri keser. Kimi bıigun bik kullanılınakı:ı ol.in bu kaiiall.ır, ,-erimli arl.ı .ır.ı h•vat 'eren sm•ı raşırl.ır. Dı•crkn ise .:oktan tcrkcdilm•tir \\'ilk ç.ıbıık dolm:ımal.ın ii;ın biiallanıı dikk.1tle düzrnlcnnll'si gcrdJrdı.

Solda :-.ü 'dc Scnn.ılıcrih'in lıveayiid.ın bir .ıvnıttd.ı bir İh'i suyu k.ıii.ıl.ı çıhrtm.ık için fılrlıiJ: bir \'Oksdu \Jni c-ş aı'brlıklı nc su arą<ı kullanırken 11osıcnlnm•kt.cdir. Bu bJsit lÔ 3. hın '•ldJn

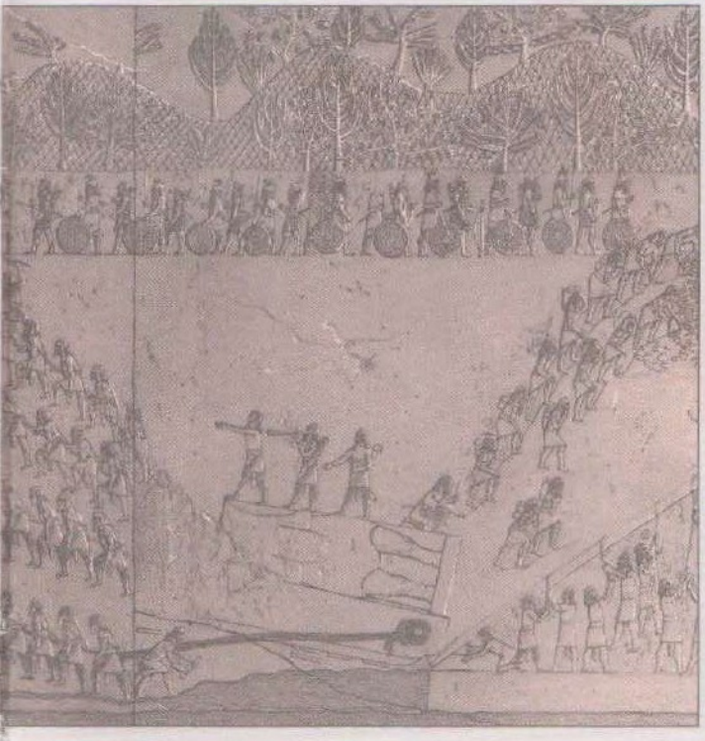

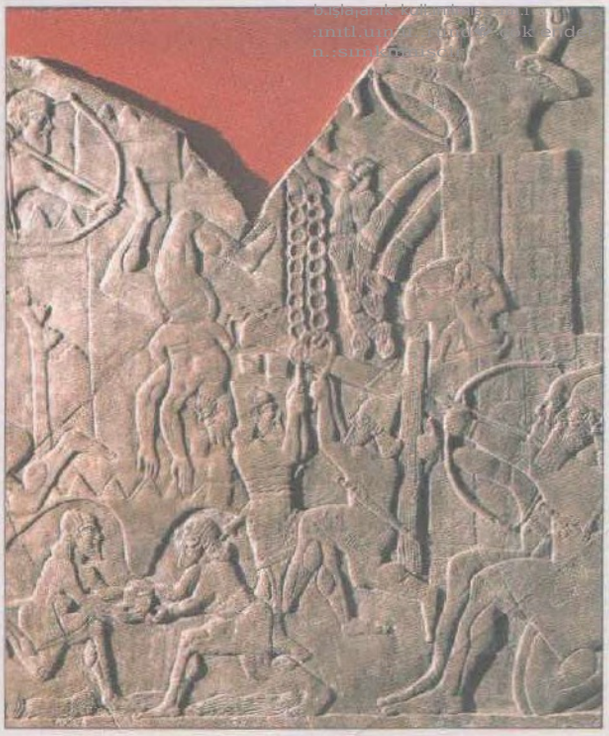

ilme .\IÖ 1900 dola\'tnd.ın k.llm.a pışmış kılden bb.ırtı ad.ı bir nur.ıiigoz bölgede bugün kulLımlanlar.ı bcı11cr bir keserle ••ışırkcıı gürülnıcktcdir. ıdLiğanfütü kunı koşulbr dışında, ınık Y.ıkındoğu'd.ın marangozluk sanatOnıiler günıimuzc Ic.ılmaınışır. Yuksdık S cm, genişlik 7,6 cıı.

Sıifrlı Kalhtt'd.ıı MÜ 9. yüzyıl.ı aii k.ıhanma. Kuµım.ıl.ırı,ışır k.ıll.ımbıı br koç b.ışı kcnıı s.ıvunanlMın rnıiuğu 11ncırc takılmıştır. Tcknık ılcrlcmckıin

Günlük Yaşam

Arkeolojik kazılardaki buluntulann çoğu kınk ç.uuk çömlek parçaları, hayvan kemikleri gibi o donem insanlannın attığı şeylerdir. Bu çöplerin genellikle ev işlerinden kavnaklanmıştır, .rnıa insanların gi.inlük yaşantısıiın birçok yönü hala bilineme mektedir. Geçmişin kalıntıları çoğu kez bunları çağdaş uygul.1 malarla k.uşılaştırılarak yorumlanabilir, ama burad.1 dikkat edil11csi gereken nokta Yakındoğu halkları nın günilik davr111ışlannın binlerce yıl içinde ama giizle görülür bir değişme gösterdiği \·e bugün geçerli olanın her zaman öyle olmadığıdır.

Hu araştırınal.1r çoğunlukla,bize kalan metinlerin öznesi olan kr.1ll,1r, soylular, rahipler \T generaller gibi antik dün anın seçkinlerinin yaşamlannı incele mekte yoğunl.l mış, sıradan insanların hayan ise ge-nellikle gözardı edilmiştir. Tapınaklar ve saraylar hakkında, sırad.1 insanların evlerine oranla çok da-ha fazla şey bilinmektedir. Antik Yakındoğu top-lumlarının .;oğunda erkekler egemendi, birey ol.lrak ortaya çıkabilen kadınların sayısı bir din parmakları-nı geçmez. Arkeolojik k.ılıntılar kadın \e çocukların ya amını çok ender yansıtırlar.

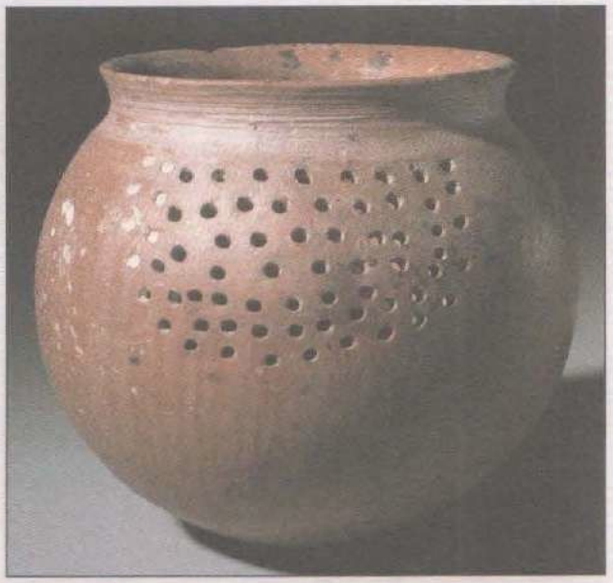

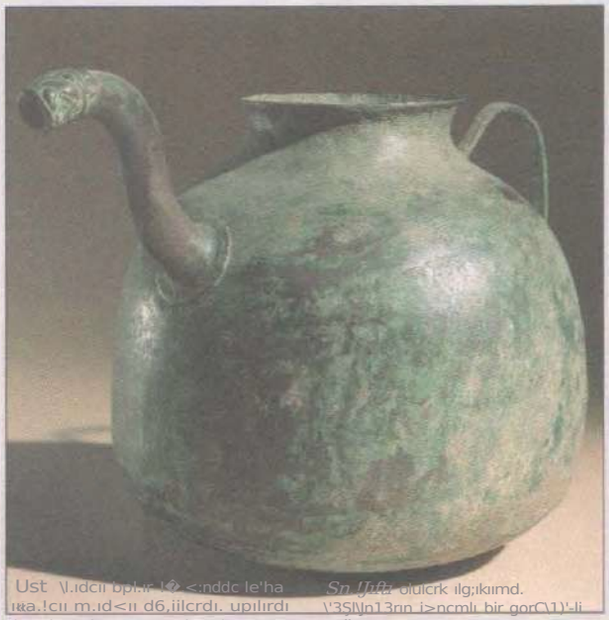

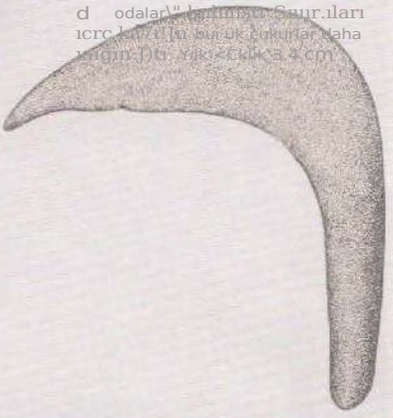

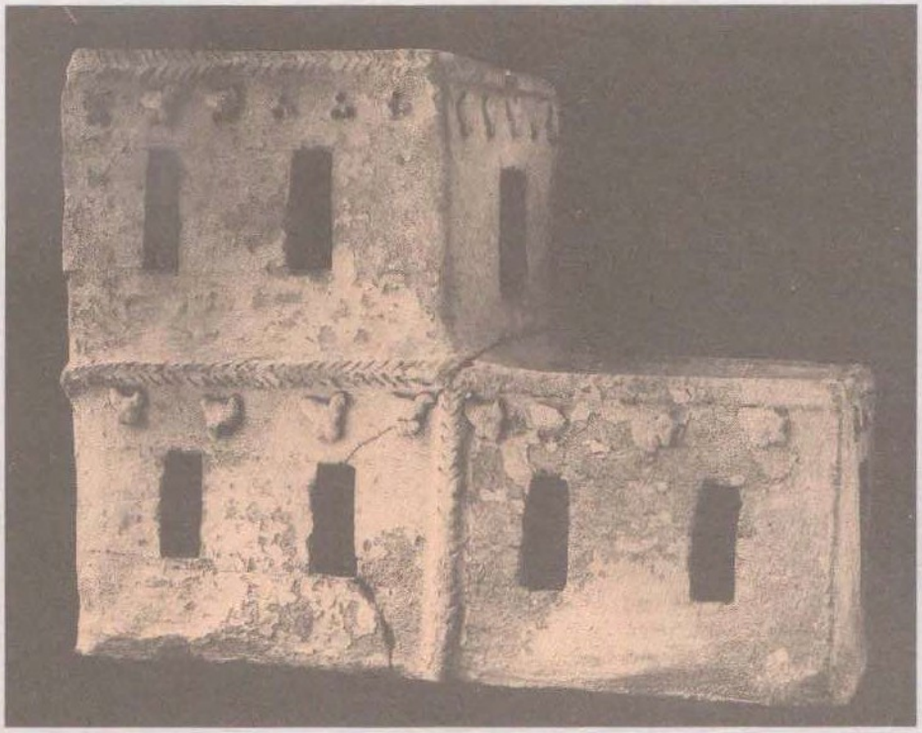

Altt Ninive'dc Güıeybaa Sarayı'nda.ıı kabartmada (yaklaşık MÖ 630-612) bir Babil setcriiıdcıı sonra sınır d1şı edilen kadınlar görülmektedir. Kadınlardan biri bir çocuğa deri nılumdan su \'crnı<'ktcdir.

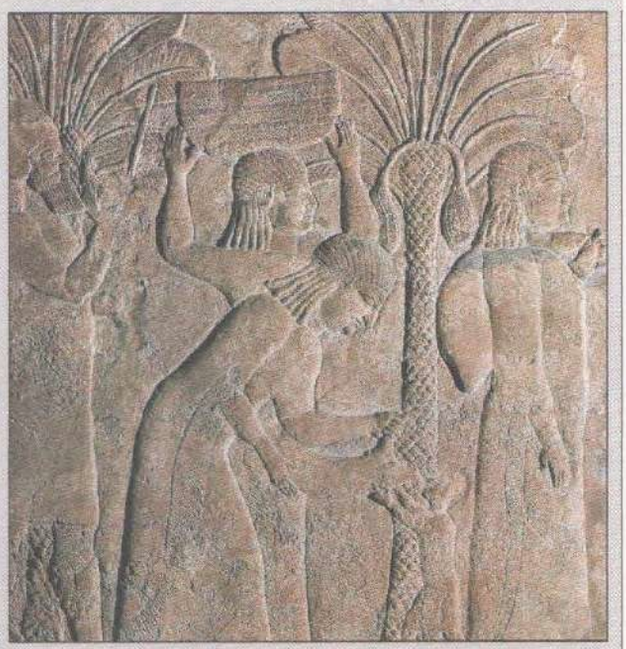

Üs ip eğirme •·c dokum.ı abtik Yakındoğu'da genele kadın işiydi. Bugün bölgenin birçok yön:sinde olduğu gibi ev dokumaları aile için önemli bir gelir kaynağı oluşnırurdu. Burada yanında yelpaze turan bir hizmetkir duran Elamlı bir h.ı11, iğne iplik cğirmektcdfr. MÖ &· ya da 7.)'Ü•,ıa ait ol.m kabartın." Susa Akropolü'nele bulunmuşnır. Yükseklik 9,3 cm, gcni•lik 13 cm.

Al Pişmiş çamurdan kalıpra çı.k.1rılmış yaat kta yatan çıplak kadın kaba rtmaS Bu ti.ır figürlerin kürsal e\·lijık töreniyle ilgili olduğu sanılmaktadır. Bu örnek muhtcmckn MÖ 1750 dolayında Elam'da yapılmışur. Uzunluk yaklaşık 12 cm.

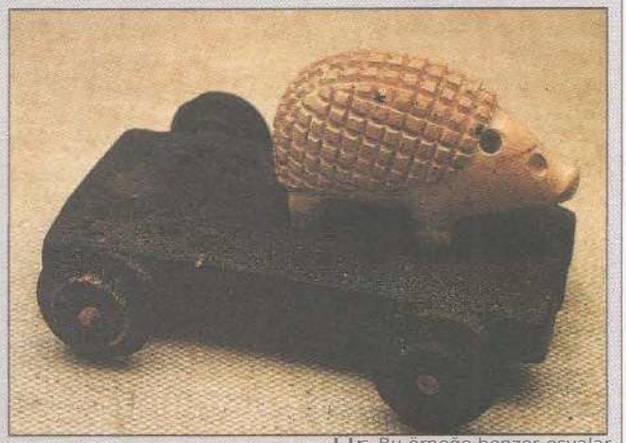

Ür Bu örneğe benzer eşyalar oyuncak ya da sunıı ol.u-ilk sınıfla.ıdınlır. Kirpi, kireçtaşından, araba ise: ziftli bir •aştan yapılıuştır. Aslınd.ı kirpinin ark:sında ikinci bir havvan daha bulunuyordu. Arabarun uımnluğıı 6,7 cm.

Solda Antik Yakındo•ı'da ın.ıkyaj malzeındcıı bcm erkek hem de kadınlarca kullanılırdı. Bu fayans kı, bin içine muhtemelen rastık konuyordu. Kuzevbatı Iran'da Hasanlu'da buna ben7er, MÖ I. bin yıl b:ı.şlanna ait kaplar bulunmuştur. Yükseklik yaklaşık 7 cm.

AYRIM
İMPARATORLUKLAR

DOSTLAR VE DUŞMANLAR (Mö 1600- 1000)

Mısır'ın yükselişi

ı\1Ö 16. yüzyıl başında Hitit Kralı Murşili, Halep'i yok.etti ve Babil'dcki Hammurabi Hanedanı'nı sona erdirdi. Anadolu'ya döndüğünde Murşili tahtı ele geçiren kayınbiraderi tarafından öldürüldü. Çok kısa bir sun.: sonra iç çatışmalar ve Hurri saldırıları Hitit topraklarını başkentlerinin çeYrcsine indirge-mişti. Yakındoğu, bir gerileme, ya d..ı en azından belirsizlik dönemine girdi. Bundan sonraki yüzyıl için Yakındoğu'dan hemen hiçbir bilgı kaynağı yok-tur, bilinenler de daha geç anlatılardan çıkarılmıştır. Antik Yakındoğu, beş ya da altı büyük güç arasında bölünmüştü. Güncydoğı.ı'da uyuyan de\ Mısır bu-lunuyor, Levant'ta ve Asur'la Diclc'nin doğusunda-ki topraklar da dahil, Doğu Mezopotamya'da Hur rilerin Ilıtanni devleti hüküm sürüyordu. Anadolu'nun orta kesimleri Hititlcr'in, batısı Arzavalılar'ın yönetimindeydi. Günev Mezopotamya\ı Kassitler ellerinde tutuyorlar, Güneybatı İran'da da Elamlılar hüküm sürüyordu.

Yeniden canlanan ilk güç Mısır oldu. Mısır Delta sı, Asyalı Hyksos Hanedan tarafından yönetilirken; Yukan Mısır'da egemenlik, yerel 17. Mısır Hanedanı'nın elinde bulunuyordu. 1 555 yılı dolayında 1 7. Hanedanın son kralı olan Kamose, H,·ksos yöneticilerine karşı saldınya geçti. Onun yerine geçen kardeşi Ahmosc, (MÖ 1550- 1 525) savaşı sürdürdü ve yirmi yıl kadar sonra Hyksoslan sürüp atmayı başardı. 18. Hanedan'ın ilk kralı olduğu hesaplanan Ahmose, Mısır'ı güneyde ve kuzeyde eski sınırlarına ulaştırdı ve Yeni Krallığı kurdu.

1. Tuthmosis (MÖ 1504- 1 492) yönetiminde Mısır geleneksel sınırlarını aştı. Tuthmosis'in orduları, Teb'in 800 kilometre güneyinde Nübyc'ye, kuzey de ise 1200 kilometre öteye, Fırat'a kadar uzandı !ar. Nil'in güneyden kuzeye doğru akmasına alışık olan Mısırlılar, fırat'a çok şaşıp, onu "yukarı giderken aşağı giden su" diye adlandırdılar. Dönüş yolculuğunda Tutbmosis, Orontes Irmağı üstünde olması olası Niya'nın bataklı bölgesinde bir fil avına katıldı. Bu dönemde Suriyc'de fil olması şaşırtıcı gelebilir, ama Orontes ırmağı kıyısındaki Alalah'ta ve Lübnan'da Kuınidu'da Tutmosis'in işgalinden önceye tarihlenen, fil kemikleri bulunmuştur. Tuthmosis'in avladığı türe, Afrika ve Hint türlerinden ayırdetmck için "Suriye fili" adı verilmiş, ama Rehmire'nin mezarındaki resimler ve Arslantepe (Malatya) kazı yerinde geç tabakalardan birinde çıkan diş bu türün "Hint fili" olduğunu gösternıiştir. Ancak, bu fillerin sonradan mı getirildiği, yoksa çok daha erken bir dönemden mi kaldık.lan bilinmemektedir. (Mari metinlerinde fillere hiç değinilmemesi ise ilginçtir.)

Tuthmosis, düşmanlarını belirlemez, ama ulaştığı bölgeye "ırmak ülkesi" anlamına gelen Nahrin adını 'erir. Büyük olasılıkla onun dönemine aıt olan bir yazıtın bulunan parçasında Maittani adı geçmektedir. Daha sonraları Mitanni adı verilen bu ülke, MÖ 14. yüzyıl ortalarına kadar, Levant'ın denetimi için ı\ 1ısır'la çek.işmiştir.

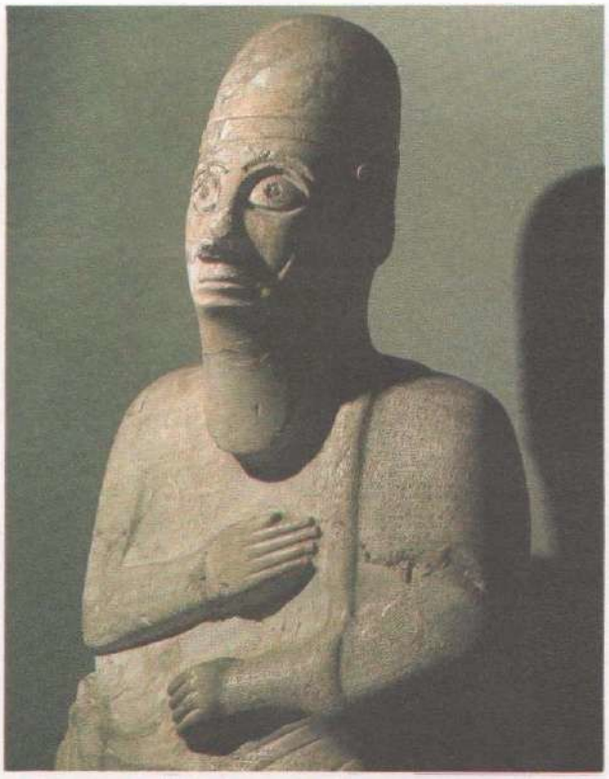

Sold AJ.tlah yönc!İci\İ Kral İdrimi'nin tapınakra gömulü olarak bulunan heykeli. Beyaz taştan yapılım hcykeLin göz ve kaşlan siy.ıh raş kakmadtr. bu.ılı bir altın usti.tndc duran vüksek bir tahtta oturmaktadır. Öövdcsiıiİ kaplayan uwn yazıtta ya umn ayrıntılan verilir. Ailesi Halep'Lidir, ama o buradan kaçar ıc yıllar süren gezilerinden sonra Alal.ıh Kralı, .\ littanı hanedanının da ı.1s.tlı olur. Yükseklik 1,04 m.

Mitani ve Hurri hanedanı

Asurlnlar Mitanni ülkesine Hanigalbat, Hititler ise "Hurri ülkesi" derlerdi. Hurriler, bundan 700 yılı aşkın bir süre önce ortaya çıkmışlar Ye ikinci binyıl başlarına gelindiğinde; Mezopotamya'nın kuzey ,.e doğusunda birçok küçük prenslik kurmuşlardı. MÖ 1 480 dolayında bu prenslikler Kral Idrimi'nin efendisi Parrattarna'nın egemenliğinde birleştiler. İdrimi, Alalah'da bulunan heykelinin üstündeki özgeçınişine ilişkin yazıtta; kardeşleriyle birlikte atalannın yurdu olan Halep'ten kaçarak, Emar'da annesinin

18. Mısır Hanedanı Kralları

Ahmose	1 550-1525
1.	1 525-1504
l. Aıienofis	1 504-1492
il. Tutmosis	1 492-1479
111. Tutmosis	1 479-1425
	1 473·1458
Hatşepsut	1 427-1401
il. Amenofis	1401-1391
iV. Tutmosis	1391-1353
111. Amenofis	1 353·1 335
iV. Amenofis (Ahenaton)	1 335-1 333
Smenkhare	1333-1 323
Tutankamun	1323-1 319
Ay	1319-1307
Haremhab	

Sağda !:'.ski I\hit'de Esdr.ıclon olar.ık bılincn Yizred Vadisi sahli den Ürdün Vadisi'ne gitmek için en kolay yoldur. Aynı zamanda kuzeyden güneye giden.ana \'Ol da buradan gectiğindcn, vadi.ıun denctımı Mısulı işgalcilenn önemli hcddkrinden bınydi. Megiddo kenti K:ırmcl SLradağlan üstündeki Yizrecl Vadsi i'ndcn kı>ıda Şaron düzlüklerine açılan en önemli gcçıdin başında bulunuyordu.

akrabalarına sığındığını anlatır. Idrimi, büyük bir gözüpeklikle "atını, savaş arabasını ve seyisini" yanı - na alarak Kenan 1li'ne talihini arama) a çıkar. Yedi y1l Hapirul<lrın arasında kaldıktan sonra, Mukiş Ül- kesi'nc yelken açar \'C buraya yerle�ir. Bir yedi yıl daha geçtikten sonra b u r a d m, Hurri Kralı - Parrattar

na 'ya bir elçiyle hediyeler gönderir. Idrimi, sadık bir rnsal olaı.:ağına ilişkin ant içtikten �onra; Alalah Kralı olup, burada 30 yıl hüküm sürer. Mezopotamya'nın doğusundaki Nuzi'den bir metinde de P.ırrattarna adlı bir kralın ölümünden söz edilmektedir, ama bu Parrattarna'nın daha sonraki bir yönetici olması da mümkündür.

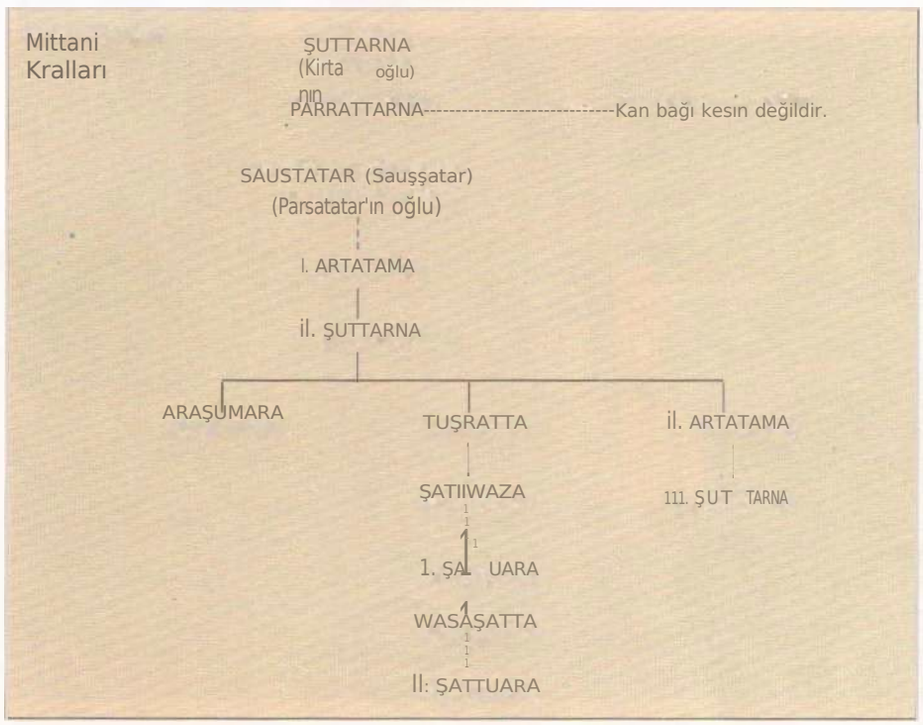

!drimi'nin Halep 'ten kaçma nedeni, çok net olmamakla birlikte, I. Tuthmosis'in işgalinin ardından bir Hurri akınının sonucu olabılir. Mısır kralının oğlu II. Tuthmosıs (MÖ 1492-1470) :-.lübye ve Filistin'de �derler düzenlemiş, ama kendi oğlu daha çocukken ölmüştü. Bunun üzerine dul kansı Hatşepsut, Mısır'da yönetimi eline aldı Ye kendini fira\'lın ilan etti. O'mın ölümünden kısa süre sonra ü\·cv oğlu III. Tuthmosis'in (MÖ 1479- 1425) Levam't giriştiği bir di1:i sefer, 1eb'de Büyük Amon Tapınağı'nın duvarlarına ayrıntılı olarak kaydedilmiştir.

Tuthmosis, saltanatının 22. yılında rilistin'i işgal etti. Mısır'dan Levant'a giden en iyi yol, sahilden Romalıların deniz yolunu (Via Maiis) izleyip, Karmel Dağı'nı aşarak El-Cezire (Eski Ahit'tc x1ZR.t, - EL) (Esdrailon) giriyor, sonra \a sahilden Tire \'C Sidon'u geçerek kuzeye gidiyor ya da Ürdün Irmağı, Bckaa Vadisi ve Orontes Irmağı boyunca yarık Yadiyi izliyordu. Ürdün Vadisı'nden ikıncı bir yol kuzeydoguya Şam 'a (Damascus) ulaşıyor, burada Akabe Körfr7i'ndcn başlayıp, çölün kıyısından kuzey-güne yönünü izleyen Kral Yolu'yla birlcşirnrd u. Tuthrnosis, Via Maris'i izlcdı, ama Kadeş yöneticisiyle bağlaşıklarının Yizrccl Vadisi'ndc Mcgiddo') a girdikleri haberini alınca, } azıtma gorc komutanlarının önerilerinin tersine davranarak, düşman hatlarının arkasına çıkmak amacıyla dağlan aşan üç yoldan en zorlusunu seçti. 1ısırlılar, bunu izleyen savaştan da zaferle çıktılar \'C eğer yenilenlerin savaş alanında bıraktıkları eşyaları yağmalamak için durmasalardı, Megiddo kentini hemen ele geçirebilirlerdi. Gerçekte kent ancak yedi aylık bir kuşatmadan sonra düştü.

Tuthınosis, bundan sonraki 20 yıl boyunca Filistin ve Le\'ant'taki seferlerini sürdürdü, isyancıları yerlerinden atıp; 1\.1ısır'a sadık yerel yöneticiler atadı. Tuthmosis'in en büyük zaferi kral olmasının 33. yı-

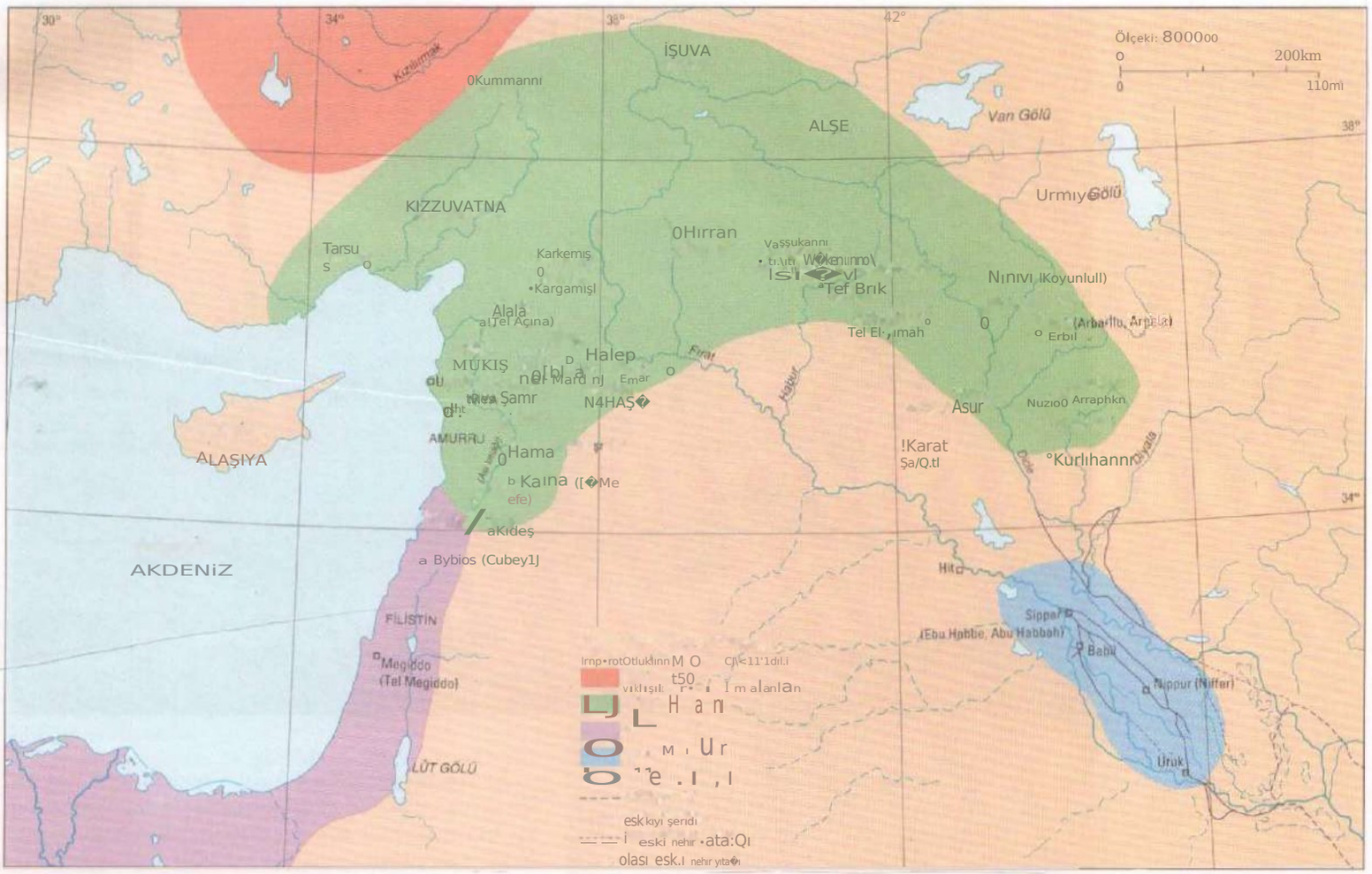

tında, sekizinci seteri sırasında Fırat'ı geçmesi oldu. Dönüşte O da, dedesi gibi, Niya'da fil aYladı. Bu sc tCrlcrd.c Tuthmosis'in aldığı armağanlar (Astır ,.e Hitit yöneticileri de armağan \'erenler arasındaydı), haraç ve ganimetler ayrıntılı olarak kaydedilmiştir. Tuthmosis, ayrıca; nadir \'C ckzotik bitki \'C haynn toplama merakını da kaydeder. Bunlar arasında her gün yumurtlayan yabancı bir kuş (büyük olasılıkla e\'cilleştirilmiş tavuk) da \'ardır. Kırmızı yaban ta\'uğu Uzakdoğu'da daha MÖ 6000 yılında evcilleştirilmişti, ama Yakındoğu'da kesinlikle belirlenen ilk tanık kemiği buluntuları MÖ ikinci binyılın son yüzyıllarına rastlamaktadır (tik tavuk betimleınelerinden biri olan \ e Asur'da (Kal'at Şarlat} bir mczardmi çıkan fildişi tarak üstündeki oyma resim de aynı tarihtendir).

Tuthmosis, Megiddo sa\'aşında üç yüzü aşkın prens adı Ye ele geçirdiği yüzden fazla yer sayar. B unların çogu Filisti n'dedir, ama ancak yarısı belir-lenebilmiştir. Orta Bronz Tunç 3 dönemi merkezlerinın hemen tümünde bu sıralarda, büyük olasılıkla Mmr işg.ılinden kaynaklanan yıkım izleri görülür; daha geç tabakalar ise Son Tunç Çağı olarak belirlenmiştir. Böylece Tuthmosis döneminin sonunda Filistin, Mısır'a bağımlı küçük kent devletlerine bölünmüştür. Daha ku7eyde Levant'da Mısır ve Mi tanni etkinliği başabaş gidiyordu.

Çatışmalar, Tuthmosis'in oğlu lJ. Aınenophis (MÖ 1427- 140 1) döneminde de sürdü. Amenophis, 1421 yılında Orontcs'i geçerek Niya ve Kadeş'i aldı. Dönüş yolculuğunda, Karmel Dağı'nın güneyindeki kıyı düzlüğünde; Nalırin Prensinin (boynun-

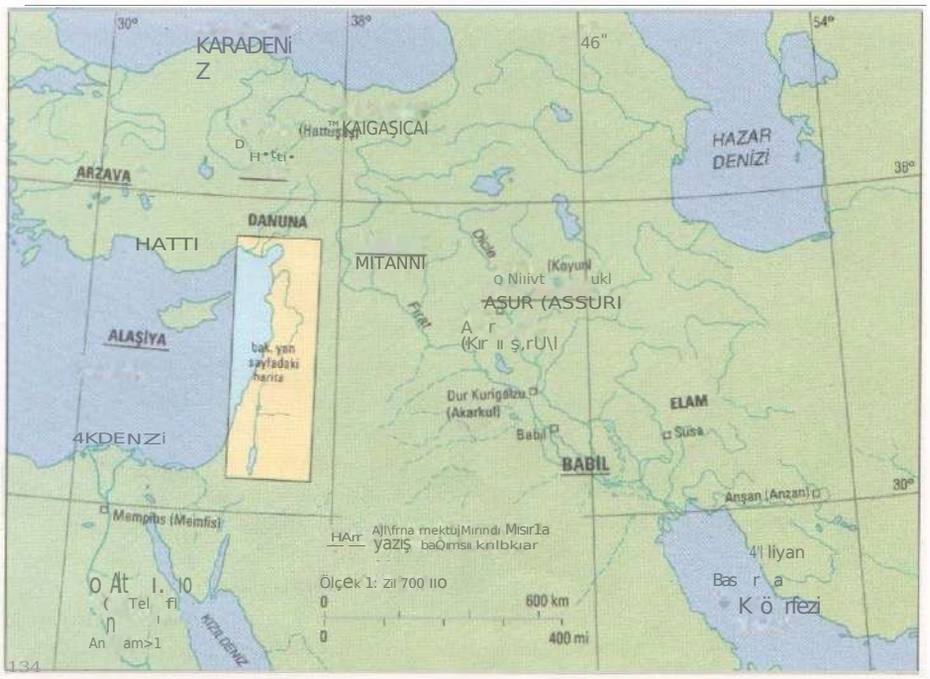

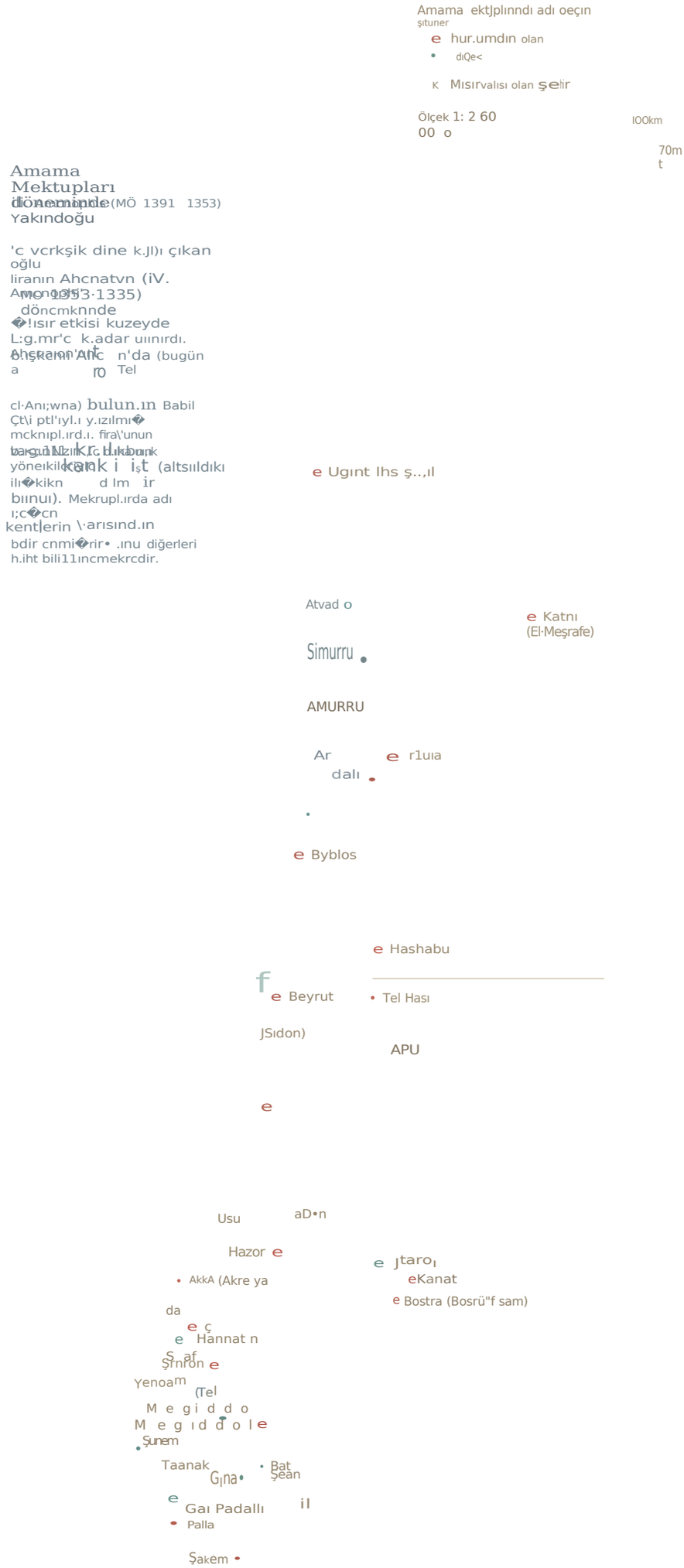

da kil bir tablet taşıyan) bir ulağını buldu 'c onu esir aldı. Amcnophis, bu kampanyanın ganimetlerini şöy-le sayıyordu: "maryannu (asiller) 550, karılan 240, Kenanlılar 640, prens çocukları 232, prenslerin kız çocuk.lan 323, yabancı ülke prenslerinin kadın müzisyenleri 270, bunlarla birlikte .. gümüş ve altın.. 820 at, 730 savaş arabası, tüm savaş silahlarıyla bir-likte". Amenophis, bu bü ii.k zaferin haberi kendile-rine ulaştığında; Nahrin, Hatti ve Sangar prensleri-nin ona haraç gönderdiklerini anlatır. Nahrin'in Mitanni, Hatti'nin Hititler ve Sangar'ın (kuşkulu ol-makla birlikte) Babil olduğu sanılmaktadır.

Bu tarihte Mitanni'dc Şauştatar'ın yönetici olma-sı mümkündür. Alalah'ta bulunan, Şauşratar'ın veriki diği hükümlerin kaydedildiği tablet "Kurta oğlu Şuttarna, Maitani Kralı" kazılı bir mühürle damga-lanmıştır. Bu Şuttarna hakkında başka bir bilgi yok-tur, ama kendi yönetimine yasallık kazandırmak için daha önceki bir yöneticinin mührünü kullanmak geç Mitanni yöneticilerinin, Alalah yöneticisi olan ldrimi'nin oğlunun ve Asur krallarının da uyguladı-ğı bir gelenekti. Şauştatar vasallan Alalah'ı Nikmepa ve Kizzuvatna (Kilikya) Kralı Şunaşiira arasında ara-buluculuk yapmıştı, ama Kizzmatna'nın denetimini elinden kaçırmış olması mümkündür, çnkü Şunaşu ra adlı bir Kizzuvatna kralının Hititlerle, daha önce Mitanni'yle yapılmış anlaşma}1 geçersiz kılan bir an-laşma yaptığı bilinmektedir. uzi ve Tel Brak'taki tabletlerde Şauştatar'ın mührü, Şauştatar'ın ardılı-nın torunları olan daha sonraki iki Mitanni kralının, Artaşumara ve Tuşratta'nın belgeleri üstünde kulla-nılmıştı. Şattivaza ve Hitit Kralı Şuppiluliuma ara-sındaki anlaşmada, Şauştatar'ın Asur'u yağmaladığı ve gümüş ve alnndan yapılı bir kapıyı başkenti Vaş-şukani'ye götürdüğü yazılıdır.

Vaşşukani'nin nerede olduğu bilinmemektedir. Kent Orta Asur metinlerinde Uşukani diye adlandı- rılır ve isim benzerliği dolayısıyla MÖ 9. yüzyıl ken-ti Sikanu olabileceği düşünülmektedir. Yöneticisinin bir heykeli keşfedildiği için şimdi Sikanu'nun ku7ey-doğu Suriye'de Resulayn (Ceylanpınar) yakınların-daki Tel Fahariye olduğu artık bilinmektedir. Ne var ki, bugüne dek burada Mitanni döneminde yay-gın bir yerleşim olduğuna ilişkin kanıt çıkmamıştır. Ayrıca, Tuşratta tabletlerinde kullanılmış \'e büyük bir olasılıkla Vaşşukani kökenli olan kilin, Teli Faha-riye'deki Orta Asur tabletlerinde kullanılandan farklı olduğu belirlenmiştir. Mitanıiilere ilişkin bilgiler ya Mısır, Hitit ve Asur gibi yabancı arşivlerden, ya da

Mitanni devletinin sınırlarındaki Alalah ve Nuzi'den

kaynaklanmaktadır. Tel Brak'taki son kazılarda kü-çüle bir tapınakla Mitanni yöneticisinin huzurunda

verilmiş yasal ifadeleri de içeren metinlerin bulun-duğu bir sara)-111 bölümleri ortaya çıkarılmıştır, ama bugüne dek büyük bir yerli arşivin bulunamaması Mitanni krallığı hakkındaki bilgileri ciddi biçimde

kısıtlamaktadır.

Amarna mektupları

IV. Tuthmosis döneminde (MÖ 1401 -1 39 1) Mı-sır'la Mitanni arasındaki ilişkiler çatışmadan diplo-matik evliliklerle sağlanılaşkırılan barışçı bağlaşıklığa dönüştü. kuşak sonra yazılan bir mektuba göre ancak fıraımn Mitanni Kralı Artatama'dan kızını ye-di kez istedikten sonra Artatama yanıt verdi. Belki de artan Hitit ve Asur gücünü engellemeyi anıaçla-

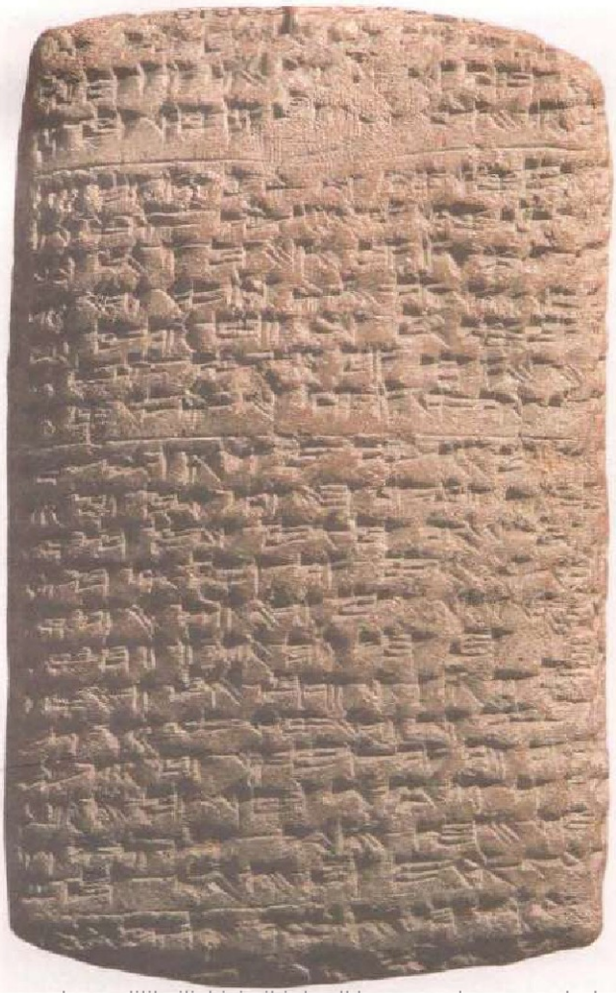

yan bu evlilik ilişkisi, iki krallık arasında en az kırk yıl süren bir barışa yol açtı \'C bu süre içinde Mitanni'den iki prenses daha firanımın haremine katıldı. Bu dönem ©tısır yöneticilcrı Aḫḫeıiophi' (:\1Ö 1391-1 35 3) \'e IV. Amenophıs'in (MÖ 1351335) diplomatik) azışmalarında belgelenmiştir.

iV. Amenophis'in, adını Ahenaton'a çe\'irdiği \e sonraları ı\1ısırlıların belleğinde kötü bir ün bırakmasına yol açan dini reformlara giriştiği zaman, kendine başkent yaptığı Tel cl-Amarna ya da Ahetaton 'da kıl tabletlere çi\'l } azısıyl.1 yazılırnş üçyüz elli mektup bulun muştur. Mektupların 300'den çoğu Filistiń ve Le\ aııt'ın yönetimiyle ilgiliydi. Bölge her bırinde ı\lısırlı bir \ ali bulunan üç. eyalete ayrılmıştı: güneyde \'alisi Gua'da oturan Kenan ili, Levant kn ısında, merkeLİ Simurnı'da olan Amurru \·e ıç tarafta Kumıdu 'dan yonetikn .-\pu, (Yafa ve Beth Şan'da da Mısır garni;:onları olması mümkün dür.)

Tümü firanma bağımlı olan Aşkdon, L.ıkış, Kudüs, Gezer, Şekem, Pella, Megiddo, Açsat© Şımron, Akka, Hazor, Tyre, Sidon, Beynıt, Şam, Byblos, Kadq, Katna, Ugarit ve diğer kentlerın yerd yöneticilen de, diğer Mısırlı memurlar gibı, bu \ alilere karşı sorumluydu. Bu yöneticilerden çoğu Sami adı taşır, ama Kudüs yi>neticisinde görüldüğü gıbi Kenan ilinde bile Hurri adlarının olması, Huni etkinli ğinın kapsanıipa işaret etmektedir. Gerçekten ı\lısır kaynaklarında da hl istin'de yaşa© an Hurri adlı bir karnıe değinilmektedir.

Yönetici \'e vali mektupl.lrı, sadakat bildirimleri, yardım istekleri ve komşu kent yöneticilerine karşı suçlamalar içermektedir. Yerlqik nüfus için sürekli bir tehdit oluşturan göçebe kn'ınıler içimk ıki ana grup olan Sutu ve Hapını 'mın adları daha önceki Mari mektuplarında da geçmektedir. Hapını'yla Israıl'ın Ibr.uıi ka\'imleri arasında bir ilişki olup olmadığı kuşkuludur, ama büyük olasılıkla hraillller de gezginci, yersiz yurtsuz bir halktı.

Amarna mektuplarında f\.1itanni, Hattı, Küçük Asya'nın batısında Arzava, 1\laşiya (Kıbrıs), Asur ve Babil gibi bağımsız ülke yöneticileriyle diplomatik razışmalar da kaydedilmiştir. Bu yöneticiler firavuna qit koşullarda daHanır, "kardeşim" diye hitap ederlerdi (\'asal bir yünetici ise, '"kral, etcndim, güneş tanrını, efendimin, güneş tanrımın ayaklarına yedi kez ve yedi kez kapanırım" gibi ifadeler kullanırdı). Bu mektupların kiminde komşu devletlerin saldırılarına karşı l\.1ısır'dan yardım istenir, kimilerinde ise firanınların Babil ya da Mitanni prensesleriyle evlilikleri kankdilir. IIJ. Amenopbis'in 1. An:.1tam.1'nın oğlu 1|. Şuttarna'ıiın kı/.1 olan Kilu Hep<1'yla evliliği s.1ltanatının 10. yılında (MÖ 1 38 1) kutlanmıştır. II l. Amenophis'in diğer bir kansı \'e (';ıuttarna'nın oğlu) Tuşratta'nın kızı olan Tatu-Hepa d.1ha sonra IV. Anıenophis'in haremine girmişti. Çoğu kez tüm ayrıntılarıyla belirtilen çeyizlere karşılık olarak ı\lısır'dan armağanlar istenirdi. Örneğin Tuşratta kızını \'erirken, onu özlememesi için firavunun kızın altın dan yapılmış bir heykelini göndermesini öneriyordu.

II 1. Amcnophis hastalandığında Mit.rnni kralbrı iki kez Nini\e tanrıçası Iştar'ın heykelini Mısır'a göndermişlerdi. Şuttarna dönemindeki ilk seferinde tanrıçanın tedaYide baş.ırı sağladığı, ancak Tuşratta dönemindeki ikinci seferde III Aınenophis'in MÖ 1 353 dolayındaki ölümünden aynı etkiyi göstere mediği anlaşılm.1ktadır. Kımi bilim ad.11111.ır ı bu olayı 1 379 yılına, kimi de MÜ l 340'a tarihlcmcktedir. Anlaşmazlık, III. Tuthmosis \'e ¡|. Rairn.es dönemlerindeki astronomik g<>zlemlerin farklı rnrihlenmesinden vc firanıiiLuın ortak saltanat sürelerinin farklı hesaplanmasıidan kaynaklanmakt.1dır. Mısır dı©ıntfakı kralların tarihleri de a\ ·nı derecede bclirsizdir. Asur kr.1lları sözkonusu olduğunda, f\1Ö 763 yılın daki güneş tutulması, Asur Krallar Listesinde kayde dilen yönetim süreleriyle bırlikte daha önceki salt.1natlan hesaplamakta bir nırengı noktası oluşnırmuştur. Ama listenin iki kop} asında 12 yüzyıl başımfaki krallardan birinin saltanat süresi farklı veıilir, bu nedenle de bur.ıd.1 \'erilen tarıhlcrin 1 O yıl erken olması mi.imkundi.ir. ,\\ısır ve Asur kronolojilerine dayanan Hitit, Mitanni, Babil \'e fl.1111 krallarının tarihleriyse daha da kuşkuludur.

Hint-Ari bağlantısı

Alalalı ve ©uzi'de halkının çoğu Hurri adı taşırken, yönetici adları arasında Hurri olmayanlar vardır. Bunların Hint Arı (Veda Sanskriti) kökenli olm.1©ı mümkündür. "Savaş .1rabası hızla öne fırlayan" anlamına gelen Tu©ratta, Artatama ("'meskcni adalet olan") ve Şattiwaza ("ganimet alan") bu ti.ir adlar dandır.)attı\\ aza ile Hitıt Kralı ©uppilulium.ı arasındaki anla©mada geçen Mitrasıl, Arunasil, lmfar, 'Jasattyana gibi kimi tanrıl.mn adbrı, Hint-Ari tanrıları ol.ln Mitra (Mitras), Vanına, !mira ve ©asattyas'ı anımsatır. Ayrıca, .ı.\1itanni'li Kikkuli'nin ya1.dığ1 at eğitimine ilişki n bir metinde kullanıl.ln sayılar

Sanskrit bağlantılıdır. ı\litanni'de sa\'aŞ arabası sahi-

Itst ll u p b a cm cl t opr.ıkı . m bu e rk ek ı pışınış .ıɔı, lIJhıl h · 1'a"ıılcii'ıiin h. ©kcn j ol.ın Dıır-Kıırıg.ılzu\üki saranfa bulunmu©tur. Donc!ınin ,\k,opotJmya san.lt rnpıtlannd.ın t:ırklı olJıı u,Juhu 18 H.ıucd.m ı\ lı>ır lıcvkdlcriiii ,ıdırınıı kıadır. Yiikscklik 4 cm

Soldı Orta ,\l"ır\13 .-\mJrıa'd.ı r antik ,\ırn.ıoıı) bulunan nid.tupl.ırd.ıı hiri,Ak ©ıd \":17.lSl\ lJ kil ıablctkrc-\JZlJll hu nıckı;ıpl.ır lir.1'unun Jiploıuwiik \1l7ı)m..ıl.lnnm hir-ıuri;..l"m olu©ıdıniyordu. Ç'ogu 1-ili"ıı\klu durıınıl.ı ibilidır Bu nıcktupı1. Amur '·0neti<.415l, Hitit kralının dıçı>ıiii k©bul cıiığı lı.ıldc tira\ unun d,·ı.ini-nnkn k.ıhıl cımcdıı.ı ı .ı\l<i.ın1Jıazat ç.ılı©ıiakt;ıdır. Kı©lJ .ınıc·a Jrıiu©ıı ol.ır.ık grıiıı, \"ağ \'c kerl"Stc gondemuşur

bi asiller için kullanılan maryannu ve Sanskritçe'de genç adam ya da sa\ aşçı demek olan marya benzer terimlerdir.

Hint-Ari kavimlerin kuzeyden gelerek MÖ ikinci binyıl ortalarında Hindistan'ı işgal ettikleri sanılmaktarur. Daha sonraki Saka (Iskit) ve Moğollar gibi, bunların da doğu Iran \'e Afganistan yoluyla Orta Asya steplerinden gelmiş olmaları mümkündür. Mcd ve Perslcr'in Hint-İranlı atalarının kökeni de muhtemelen aynı steplcrdir. Kral olmadan önce adı-nın Kili-Teşup olduğu sanılan Şattiwaza gibi kimi

1itanni hanedanı kralları tipik Hurıi adlan taşırlar. Bu nedenle Ari ilişkilerin Mitannilcr kuzev Mezopotamya'da egemen olmadan önce k rulm ş olması mümkündür.

Hititlerin gücü

Amarna mektuplarından biri Hitit Kralı Şuppiluliuma tarafından halkıyla Mısırlılar arasında "firanımın babası döneminde" kurulmuş dostça ilişkileri korumak amacıyla yazılmıştı. (riranın un kimliği kesin değildir, ama iV Amenophis olması mümkündür.) MÖ 1 595'de Babil'in yağmalanmasından 14. \iizyılın ortalanna kadar geçen sürede Hititler'e ilişkin pek az bilgi vardır. Mısır kayıtlarında adlan geçer ve Kizzuvatna (Kilikya) ile Işuva'nın ()ukarı Fırat dolaylarındaki bölge) denetimi için Mitanni'ylc çekişirler. Onların sonraki tarihlerine ait bilgiler başkentleri Hattuşaş'taki saray ve tapınak arşivlerinde bulunan 10 .000 tablette korunmuştur. Arşivlerdeki metinlerin çoğu Hititçe ,'e Akadca yazılmıştı. Bu çok çeşitli metinlerden kimi Mezopotamya yazman geleneğine aittir ve aralarında sözcük listeleri, sözlük \'e tıbbi metmkr, kehanet listelerine bakmakta kullanılan karaciğerlerin kil modelleri, Ivb. bulunur. Gılgamış Destanı ve Agade'li Sargon \'e Naram-Sin öyküleri gibi kimi Babil destanlanıun Hititçe (arasıra da Hurrice) çevirileri de vardır. Diğer metinlerde dinsel törenler, dualar, ilahiler ve cenaze uygulamaları kaydedilmiştir. Kral kararnameleri ve Hititlerle komşuları arasındaki anlaşmaların kopyaları ve II. Murşili (Şuppiluliurna'nın oğlu) döneminden başlayarak krallık yıllıkları da korunmuştur. Bunlar Suppiluliumas'ın saltanatının aynntılarını içermekte, Hitit gücünün yükselişini belgelendirmektcdirler.

Şuppiluliuına tahta babası Tudhaliya'nın arrndan geçti ve ilk saltanat }11larında Anadolu'da egemenliğini pekiştirdi. Hititler'in başlıca düşmanları arasında batıda bağımsız Arzava devleti, kuzey ve kuzeydoğuda vahşi Kaşka (Gaşka) dağ kavimleri, güneyde Kizzuvatna \e doğuda Işuva devletleri bulunuyordu. Şuppiluliuma'nın Anadolu'daki zaferlerini izleyen Levant ve Kuzey Mezopotamya seferleri sonucunda Mitanni fiilen ortadan kalka.

111. Amcnophis'in saltanatı sırasında Mitanni Kralı Artaşu mar (|| Şuttarna'nın oğullarından) öldürülmüş, yerine kardeşi Tuşratta geçmişti. Ama Tuşratta'nın taht üstündeki hakkına belki diğer bir kardeş olan Artatanıa karşı çıktı. Artatama'nın hem Hititlerle, hem de L Asur-Uballit (MÖ 1 363 1 328) yönetimindeki Asurlularla anlaşmaya girdiği anlaşılmaktadır. Hitit Kralı L Şuppiluliuma kızını Babil kralıyla evlendirdiği, Mısır da IV. Amenophis'in (Ahenaton) reformları ve çocuk Kral Tutankaman'un (MÖ 1 33 3-1323) tahta geçmesinden sonra kendi iç işlerine daldığı zaman, Tuşratta desteksiz kaldı. Krallığı hızla dağıldı, Tuşratta öldürüldü \e Artatama çok küçülmüş bir Mitanni'nin başına geçti. Tuşratta'nın oğlu Şattiva.la önce Babil'c, oradan da Hitit sarayına kaçtı. Burada Şuppiluliuma 'yla, II. Artatama öldüğünde kendisine Mitanni tahtının verilmesine ilişkin bir vasallık anlaşması imzaladı. Ama Artatama'nın kendi oğlu III. Şuttarna, belki de Asur'dan destek sağlayarak, bu iddiaya meydan okudu. Gerçekte Mitann.i krallığı Asur ile, Levant'ın güneyde Orontes Irmağı üstündeki Kadeş'e kadar uzanan kesimine egemen olan Hititler arasında bölünmüş oldu.

Hitit anlatılarına göre, Şuppiluliuma Karkamış'ı kuşattığı zaman Mısır firavununun dul karısı ona bir elçiyle şu haberi iletti: " Kocam öldü, oğlum da yok. Senin çok oğlun olduğunu söylüyorlar. Bana oğullanndan birini verebilirsin, o da benim kocam olabilir." Bu kraliçenin (ve firavunun) kimliği kesin değildir. Önerilen adlar arasında Ahenaton'un karısı Nefertiti ile kızları, Smcnhkare'nin karısı Merytaten ve Tutankamon 'un karısı Anhesenamen vardır. Belki de en olası isim sonuncusudur. (Eğer kadın Tutankamon'un dul karısıysa, Karkamış'ın 1 323)11ında alındığı sonucuna varılmaktarur.) Hitit Kralı Mısır kraliçesine bir heyet gönderdi ve ondan bir ınek-

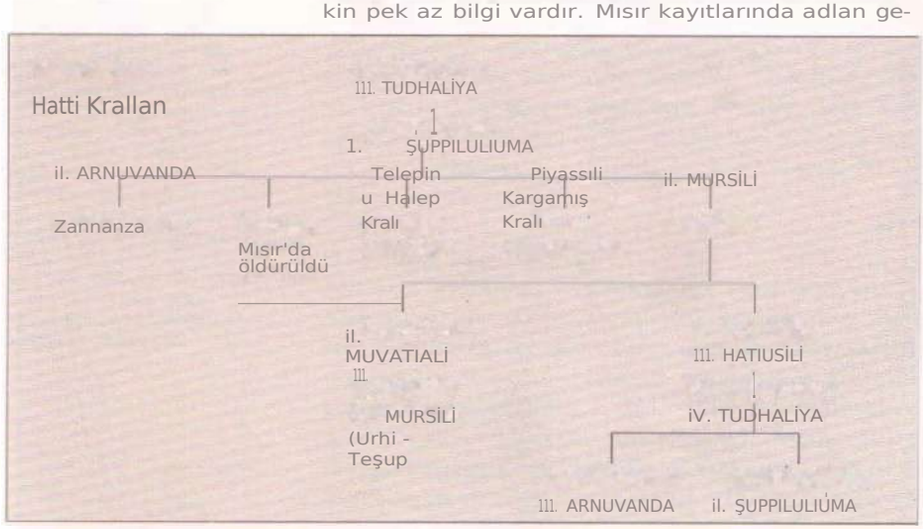

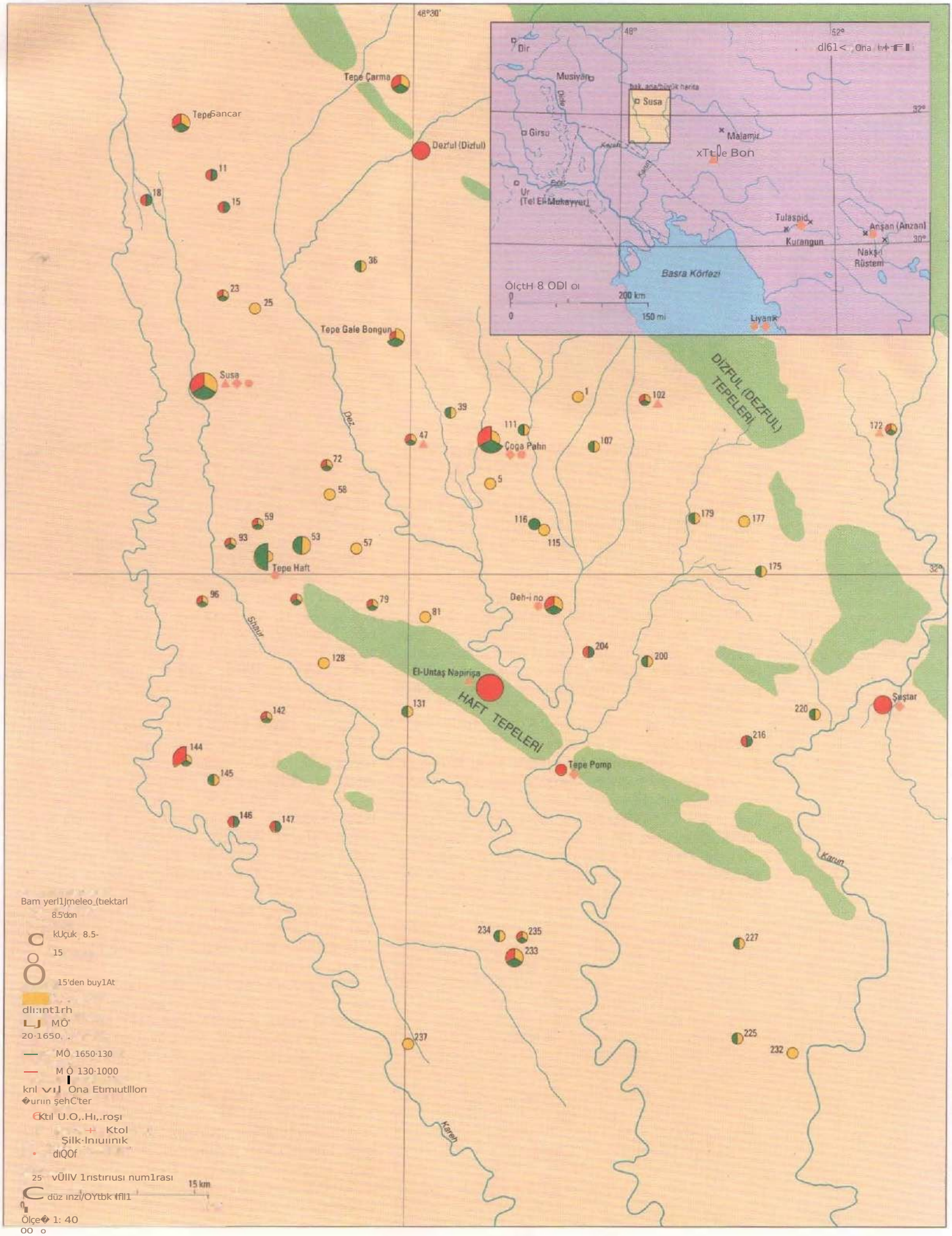
48°30'
Tepe Çarma
Tepe Sancar
Dezful (Dizful)
Tepe Gale Bongun
Susa
Çoga Pahn
Tepe Haft
Deh-i no
El-Untaş Napirişa
Tepe Pomp
HAFT TEPELERİ
DİZFUL (DEZFUL) TEPELERİ
Şaştar
Karun
Karkeh
Shibur
Diz
Dir
Musiyan
Susa
Girsu
Malamir
Ur
(Tel El-Mukayyer)
Tulaspid
Kurangun
Anşan (Anzan)
Nakşı Rüstem
Basra Körfezi
Liyanir
48°
52°
32°
30°
200 km
150 mi
15 km

10mı

Hitit imparatorluğu (iimr)

tup daha aldıktan sonra oğlunu yolladı. Ama oğlan yolda öldürüldü, Mısır tahtına da Nefertiti'nin dadı-sının kocası olan yaşlı Ay el koydu. Şuppiluliuma oğullarından diğer ikisini Karkamış ve Halep'e kral atadı. Onların soylan, Hitit krallığı MÖ 1200 dola-yında Anadolu'da yıkıldıktan sonra da Levant'ı yö-netmeyi sürdürdüler.

Şuppiluliuma'nın ordunun Suriye'den getirdiği bir salgın hastalığa yakalanarak ölmesinden çok geçmeden en büyük oğlu ve ardılı II. Arnuvanda da öldü. Şuppiluliuma'nın ölümünden sonra komşu Arzava, Kizzuvatna, Mitanni ve Kaskas halkları Hitit boyunduruğundan kurtulmaya kalkıştılar. Kardeşi Arnuvanda'ın yerine geçen II. Murşili, Arzava'yı şiddetle bastırdı ve buraya kendine sadık kukla yöneticiler atadı. Suriye de hizaya getirildi, ama Kaşkalar'ı bastırmak güç oldu. Murşili'nin yaklaşık çeyrek yüzyılı kapsayan yıllığında Kaşkalar'a karşı 1 O se-fer kaydedilmektedir.

Asurlular ve Kassitler

Mitanni krallığının çöküşünden en çok yararlanan, Mitanni Imparatorluğu'nun batı kesimini ele geçiren Hititler ile Mitanni boyunduruğundan kurtulduktan sonra Mısır, Hatti ve Babil'le eşit konuma gelen Asurlular oldu. I. Asur-uballit yönetiminde Asur'un kuzey ve doğusundaki zengin tarım alanlan da Asur egemenliğine girdi. Ninive'den Erbil'e kadar uzanan ve çoğu kez Asur'un kalbi diye adlandırılan bu bölge Asur Imparatorluğu'nun MÖ 612 yı-lında çöküşüne kadar Asur egemenliğinde kaldı.

Asur-uballit, Amarna mektuplan arasında bulunan iki mektubunda, firavuna beyaz atlı bir savaş arabası ve lapis lazuliden bir mühür gönderdiğini belirtir. Buna karşılık yeni sarayını süslemek için "Mısır ülkesinde toz gibi" olduğunu söylediği altın istemektedir. Daha geç tarihlere göre Asur-uballit kızını Babil'in Kassit kralıyla evlendirmiş, Babilliler bu kızın oğluna (ya da torununa) karşı ayaklanıp onu öldürdükleri zaman, Asur kı-alı müdal1ale ederek, tahtı ele geçireni indirmiş ve Kassit tahana il Kurigalzu 'yu geçirmiştir.

Babil Krallar Listesi'ne göre 576 yıl 9 ay boyunca Babil'i otuz altı Kassit kral yönetmiştir. Asur krallarıyla karşılaştırmalar, hanedanın MÖ 1 1 55 dolayında sona erdiği izlenimini verir. Ama eğer bu doğruysa, ilk Kassit kralın Samsuiluna (MÖ 1749-1712) ile çağdaş olması gerekirdi. Oysa Samsuiluna döneminde tarihli tabletler, Deniz Hanedanı'nın kaydedildiği Güney Babil'de tarihli tabletleri sona erdirir. Belki de Babil Krallar Listesi'nde gözüken ilk Kassit yöneticiler daha sonrakilerin kral olmayan, ya da başka bir yerde egemen olan atalarıydı. Aslında Kassitlerin kökeni de kesin değildir. Adlarına ilk kez Samsuiluna zamanında rastlanır. Bir dönem Iran dağlarından inerek saldırılar düzenleyen vahşi, uygarlaşmamış barbarlar oldukları düşünülmüştür. Ama yakın dönemdeki araştır-

egemen oldular.
Anadolu'nun niihi coğr:ifrası hfü iyi bilincmemektedir. Hititlerin başkemi Hatu}-JŞ dışında hemen hemen hi·bir belirlenmiş nokta vokrur Arzava ve (Ahhiya) gıbı)Crlcrı de şımdıye dek kcsinlc·mcmişiir. K.ug.1mış ve Halep gibı başlıca Levanı kentlerinin yerlcrı daha iri bilinmektedir \C çoğunun konumu kc,in obrak <.ptanınışur.

2. bin yılda Elam Elam ülkesinin ana kemleri Susa ve An}-'l'dı. iki merkezin bri birleri den 400 iki unk olmasına karşın, bu kadar kısa sürede yönetimini kurmayı başardı. Elam

Elam yöneticilerinin adlan k;vınmış tuğlalarla i}Jretlcnmişrı 1960 ,.c 970'1crdekı yoğun arkcoloiik incelemeler <.<ınucu Susıana Onsı Yakındoğu'nun en blincn bölgelerinden biri olmuşrur ve ·erkşme biçimlerinde binlerce yıl boyunca meydana gelen dcğ·meleri yemden canlandırmak ınümkiin olmaktadır

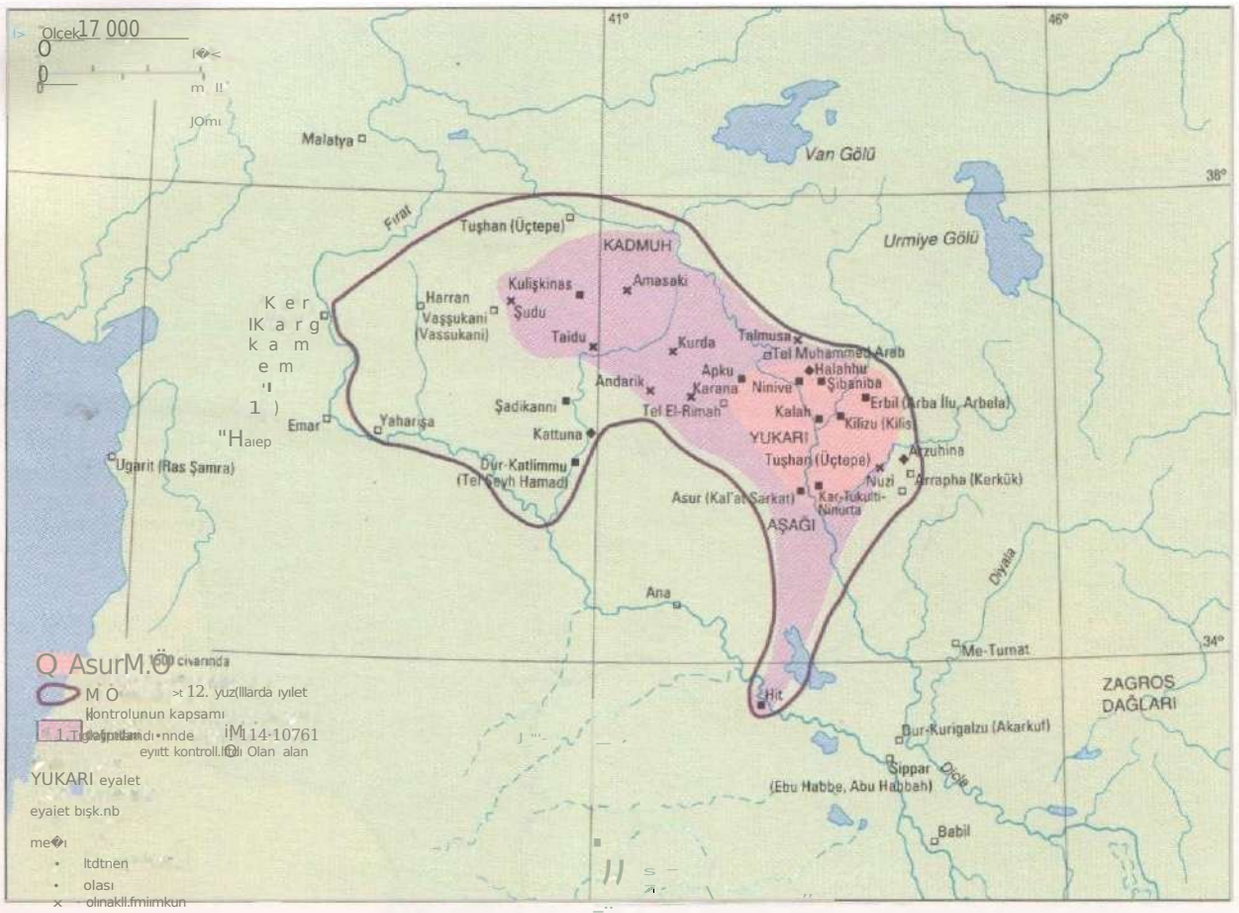

malar şimdiye kadar belirlenemeyen bir bölgeden daha barışçı bir göçe işaret etmektedir. Babil'in MÖ 1 595'te Hititlcr'in eline geçmesinden sonraki olaylar bir esrar perdesi ardında gizlidir, ama MÖ 1 5. yüzyılın sonundan 12. }'ÜZ)1la kadar Babil'i yönetenler Kassitler'di.

48 sözcüklük bir Kassit-Babilce sözcük listesi, 19 Kassit adı içeren bir liste ve Babilce karşılıkları, kimi özel isimler ve Akad metinlerinde arasıra geçen Kassitçe sözcükler (özellikle atlarla ilgili teknik terimler) dışında Kassit dili hakkında pek bir şey bilinmemektedir.

Kassit uygarlığı

Kassit kralların Babil yaşam biçimini benimsedikleri ve geleneksel Mezopotamya tanrılarına tapınaklar yaptırdıkları ve varolanları onardıkları anlaşılmaktadır. Kendi tanrıları da vardı. Tanrı Şukamuna ile eşi Şimaliya kral ailesinin koruyucularıydı; Kassit krallar Babil'de onlara ait kutsal yerde taç giyerlerdi. Bu tanrılar Ugarit edebiyaonda da boy gösterirler. Diğer tanrılar arasında panteonun başı Harbe (Hurrilerde de bulunur), Mirizir (Babil tanrıçası Beltu'nun karşılığı), Sah (güneş tanrısı), Şipak (ya da Şihu, ay tanrısı), Şuriaş (diğer bir güneş tanrısı), Maruttaş (savaş tanrısı) ve Buriaş (bir hava tanrısı) vardır. Bunlardan son üçü Hint-Ari tanrıları Surya Marutas ve Yunan tanrısı Boreas (kuzey rüzgarı tanrısı) ile özdeşleştirilmiştir, ama Mittani tanrılarında da olduğu gibi, buradan mutlaka Hint-Arilerle yakın bir ilişki sonucu çıkarılamaz.

Sippar ve Tel Muhammed'de bulunan Eski Babil dönemine ait metinlerde Kassitler öncelikle tarım işçileri olarak geçerler. Üçüncü Babil Hanedanı olan Kassit hanedanı sırasında yönetici ailenin adlan Kassit adlarıydı, ama göründüğü kadarıyla Kassitler seçkin bir yönetici sınıf oluşturmazlardı. Hatta nüfusun önemli bir öğesi bile değillerdi. Kassitler'in ana merkezleri, Babil ülkesi ve Diyala boyunca batı İran'a doğru uzanan bölgeydi. Daha kuzeyde nüfus muhtemelen tümüyle Hurriler'den oluşuyordu (Nuzi halkının yüzde 2'si Kassit adı taşırdı, ama akrabalarının adları Hurri'ydi). Aşiret biçiminde örgütlenen Kassitler, "ev" gruplarına ayrılırlar, bu evler adlarını kimi zaman, örneğin Karziabku evi gibi, atalarının birinden alırlardı. Evler erkek hısımlara

Kasslt Krallar

Kara-indaş	yaklaşık 1415
1. Kadaşman-Harbe	
1. Kungalzu	
1. Kadaşman-Enlil	1374-1360
il. Burna-Buriaş	1 359-1933
Kara-hardaş	1333
Nazi-bugaş	1333
il. Kurigalıu	1 332-1 308
Nazi·maruttaş	1307-1 282
il. Kadaşman-Kadaşman-Turgu	1 263-1255
Enlil Kudur-Enlil	1201-1264
Şagaraktı-şuriaş	1254-1246
iV. Kaştiliaş	1245-1233
Tukulti-Ninurta	1232-1225
Enlil-nadin·şumi	1224-1216
il. Kadaşman-Harbe	1224
Adad-şuma-iddina	1223-1222
Adad-şuma-usur	1221-1216
Melişipak	1215-1 186
1. Marduk-apla-iddina	11 85-1171
Zababa-şuma·iddina	11 70 ·1158
Enlil-nadin-ahi	11 57
	11 56-1154

Orta imparatorluğu

Asur'dan bir metinde, 1. Tiglath·pileser (MÖ 111 4-1078) döneminde Asur İmparatorluğu eyaletlerinin A.sur Tapınağı'na gönderdikleri sunulann listesi bulunur. Liste, o dönemde doğrudan Asur yönetimi altındaki alanım kanıtmı oluşturmr Birkaç yüzyıl önce Asur Kralğı'nın kapsamı güneyde Asur, kuzeyde :-linive ve doğuda Erbil'lc sınırlı\'dı. 13. yüzyılın ortalarına gelindiğinde Şalmanescr (MÖ 1273-1244) ve 1. Tukulti-Ninuna dönemlerinde Asur eyaletleri Batı Fırat'a kadar da\':ıJUlıŞ, :\sur fetihleri ise daha da ötC\'C uzanmıştı. MÖ 9. yüy'ıda Asur kr.ıll:ın coprak iddialarını Orta :\sur impar.ırorluğunun en uç sınırlarına da>"andırlardı.

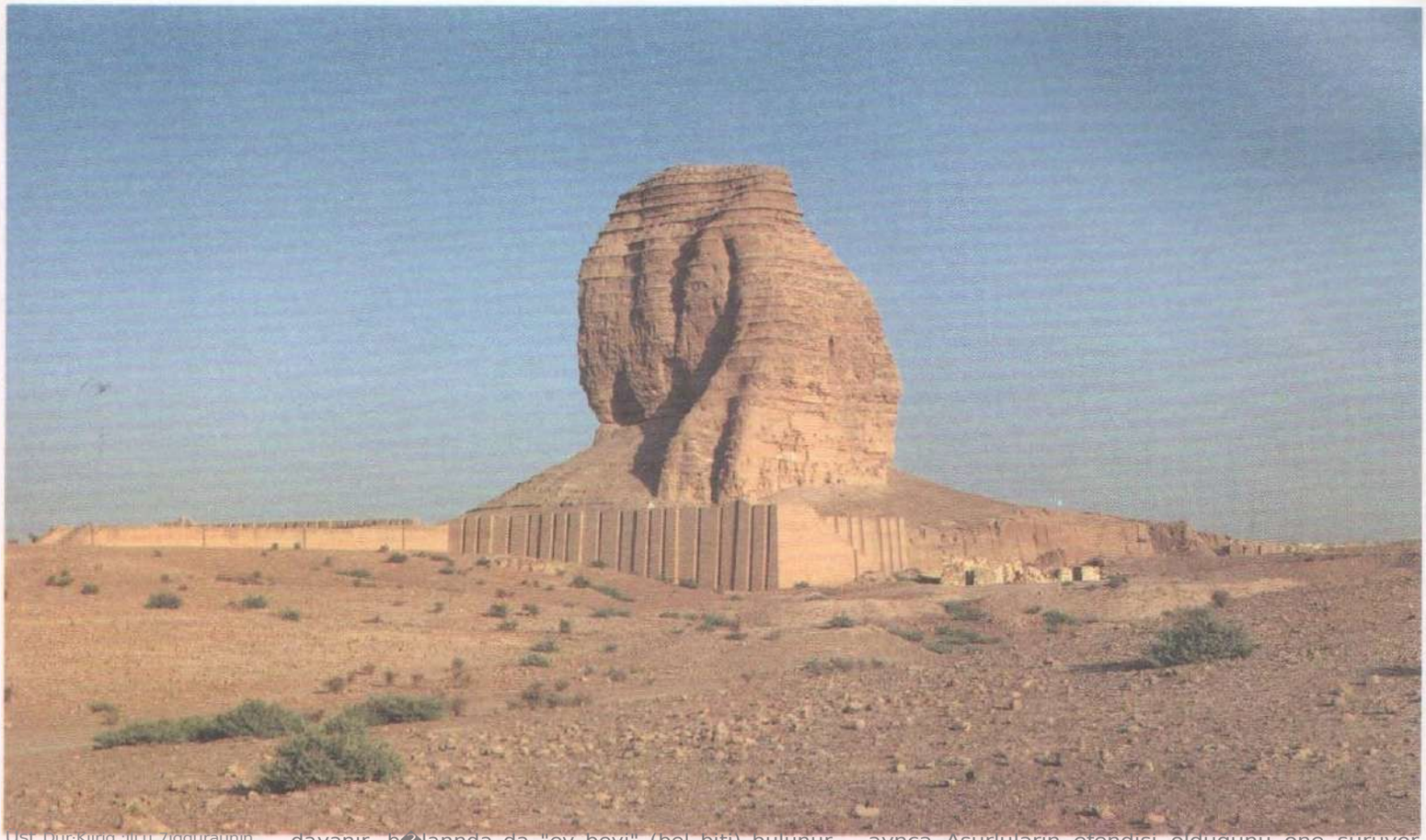

Üst Dur-Kurig.:ili.u 7igguratının aşınmış, bükülmüş kalıntıları.

şağıda Bağdat'ın dışınd.ık.i ilk düz .ılanlara şimdi bile cgcıncndir. gezginler bunu Babil Kuksi'nin k.:ılıntılan sanınışlardı. Gerçekte ıiggurat MÖ 14. yu/v1lda Kassii kral Kurigalrn tarafından yapunlmıştır. Tcpcdekı tapınağa çık.an üc merdi" cni\•lc tipik günc planmı izler. Her 7 tuğla dizisini ara.sma ycrlcnrilcn kamış tabakaları, en füttc yatay çizgiler olarak görulınckıcdir. Zigguratın alt bölümünde rc�ın çek.il<liği ;ırada rcstoraS\'Oll çalışması \"ardı.

dayanır, b�lannda da "ev beyi" (bel biti) bulunurdu. Bu açıdan Babil toplumuna tümüyle uyum sağlamış değillerdi. Bu evlerle Kassit yönetici ailesi arasındaki ilişki kesin değildir.

Kassit dönemi eski Babil uygarlığının bir devamıydı. Daha önceki dönemlerden farklılıklar varsa da, bunlar büyük olasılıkla nüfusun etnik bileşimindeki değişikliklerle ilgili değildi. Kassit kralların yazıtları çoğu kez Sümerce, ama mektup ve sözleşmeleri Babilce yazılmıştı. Geç Kassit krallardan kimi Babil adı taşır.

Kassit krallar

Aynı döneme ait yazıtlardan bilinen ilk Kassit kral, Uruk'ta kutsal alanda lnanna'ya adanmış küçük bir tapınak yapnran Kara-indaş'tı (MÖ 1415 dolayın-da). Tapınağın dış duvarını bezeyen pişmiş, kalıplı tuğlalar Eski Babil ve Eski Asur tapınaklanndakiler-den türemişti ve fakat üstlerinde dönüşümlü olarak yer ve su tanrıları betimlenmişti. Bu figürlerin pro-totipleri de daha erken dönemlere aittir. Diğer Kas-sit merkezlerinde (Ur, Nippur ve Dur-Kurigalzu) parçalar halindeki örnekleri bulunan bu teknik Elanlar, Asurlular, Babilliler ve Persler tarafından benimsenip geliştirilmiştir.

Ardılları I. Kadasman-Enlil (MÖ 1 374- 1 360) ve 11. Burna-Buriaş (MÖ 1359- 1333) gibi Kara-indaş da Mısır firavunuyla yazışırdı. Başlıca ilgi alanlarının anlaşmalı evlilikler ve değerli armağanlar değiş toku-şu olduğu anlaşılmaktadır. Burna-Buriaş, Babil'den Mısır'daki düğününe giden kızına eşlik etmek üzere Mısırlıların yalnızca beş araba sağladığından yakınır. Ama evlilik gerçekleşmiş ve Kassitlerle Mısırlılar ara-sında alınıp verildiği söylenen değerli armağanlar uzun listeler halinde kaydedilmiştir. Burna-Buriaş aynca Asurluların efendisi olduğunu öne sürüyor ve onların IV. Amenofis'le doğrudan görüşmeye giriş-mesini kınıyordu.

Burna- Buriaş'ın ölümünden sonra oğlu ve ardılı bir ayaklanmada öldürüldü, ama Asur Kralı 1. Asur-uballit (daha önce değinilen tarih kayıtlarında anlanldığı gibi) duruma müdahale ederek Babil tahnna II. KurigaJzu'yu (MÖ 1332- 1 308) geçirdi. Kurigalzu'nun yaygın inşaat işlerine giriştiği ve Ur, Uruk ve Isin'deki tapınakları onardığı söylenir, ama bu işlerin birinci Kurigalzu'ya mı, yoksa ikincisine mi ait olduğu bilinmemektedir. Aynı biçimde, Dur-Kurigalzu tapınak ve sara}1 hakkında da kuşkular vardır. Babil'in 90 kilometre kuzeyindeki bu alanda 57 metre yüksekliğindeki iyi korunmuş zigguratta, her yedi dizi tuğlanın arasına yerleştirilmiş sazdan hasır-lar ve yapının içinden geçen bükülü ipler hila dur-maktadır. Zigguratlan 700 metre kadar uzakta olan

\'e yaklaşık 300 metrekarelik (9 hektar) bir alanı kapsayan saray birkaç avludan oluşuyordu. 140 met-rekare kadar olan merkez bölüm, birbirine koşut 3 oda dizisiyle kuşatılan 65 metrekarelik bir avludan meydana geliyordu. Birkaç kez yeniden inşa edilen saray Kassit döneminden sonra da kullanılmıştır.

11. Kurigalzu aynı zamanda başarılı bir askersel yö-neticiydi. Daha geç bir tarihe göre Elam, Asur ve bi-el-de Deniz Ülkesi'ni (Eski Babil dönemi ortalarında güney Babil'i yöneten hanedan) yenmişti. Yazıtların-da Susa, Elam ve Marh�i'yi aldığını öne sürer: Susa'da da onun adını taşıyan yazıtlara rastlanmıştır.

Kassitlerin kültürel başarıları

II. Kurigalzu ile IV. �tili� (MÖ 1232- 1225) arasından geçen yüz yıl Kassit yönetiminin doruk nok-tasını oluşturur. Sümer'in antik kutsal merkezi Nip-

pur'da yapılan kazılarda, çoğu bu döneme ait 12.000 tablet çıkanlmışrır. Çoğunlukla iktisadi belgeler olan mconler daha önceki dönemlerde olduğu gibi yıl adı‹ la değil, kralın saltanat yılıyla tarihlenmişlerdi. Kassitler, Akad ve Sümer metinlerini düzene sokmuşlardır. Birinci binyıl kütüphanelerinde bulunan geleneksel edebiyat örnekleri Kassit döneminde yazılmış ya da kopya edilmiştir. Dal1a geç Babil yazmanları, atalarının o dönem yazmanları olduğunu söylerler.

Kassitlcr aynca kralın yaptığı toprak bağışlarını anmak üzere kudurru denilen yeni bir belge türü çıkardılar. Çoğu kez kudurrular, yaklaşık bir metre yüksekliğinde, bu işleme tanıklık eden tanrıların simgeleriyle bezenmiş, oyma taş anıtlar olurlardı. İlk örnekleri MÖ 14. yüzyıla tarihlenen bu belgeler 13. ve 12. yüzyıllarda yaygınlaşmıştır.

Elam uygarlığı

İkinci binyıl sonunda üçüncü Ur Hanedaıu'nın çökmesinin ardından Elam yöneticileri kendilerine, görev yeri Lagaş'ta olup daha doğudaki toprakların denetlenmesinden sorumlu memurların unvaıu olan sukkalmah ya da başvezir'demeye başladılar. 1. Şamşi-Adad (MÖ 1813-178 1) imparatorluğunun çöküşünden sonra sukkalmah ünvarılı yöneticiler Mezopotamya'ya müdahale ettiler. Ama 400 yıllık bir sü-

re boyunca, kral adlan ve pek aydınlatıcı olmayan birkaç adak yazıtı dışında, onlara ilişkin hiçbir şey bilinmemektedir.

Susa'nın 15 kilometre kadar güneyinde Haft Tepe'de yapılan kazılarda MÖ 14. yüzyıl ortalarında Susa ve Anşan Kralı Tepti-Aharn tarafından yaptırılan ve antik Kabnak olduğu saptanan bir kent orı;aya çıkarılmıştır. Yaklaşık 30 hektarlık bir alanı kapsayan merkezdeki başlıca anıtlar, iki teras ve içinde tuğladan iki adet kemerli mezar bulunan bir tapınaktır. Mezarların her birinde 23 iskelet vardı, bunların kimi düzgün yatırılmış, kimi ise üstüste yığılmıştı. Tapınakta bulunan bir stclde rahiplerin görevleri sıralanıyor ve kurban ve gömme sunulan için yiyecek dağıtımı kaydediliyordu. 60 metrekare büyüklüğün-

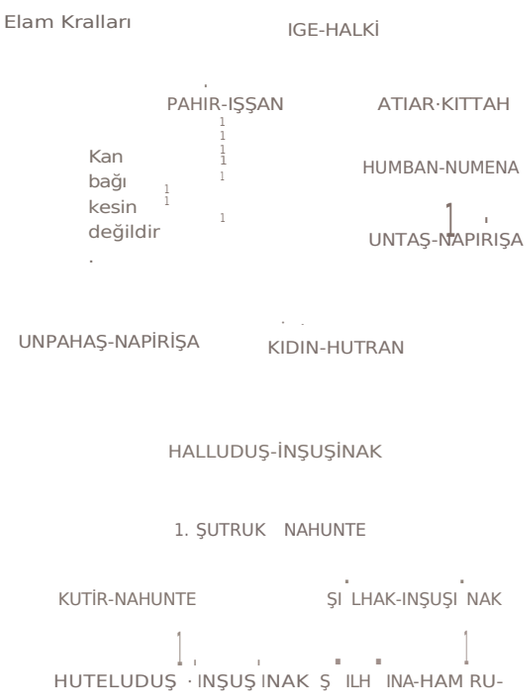

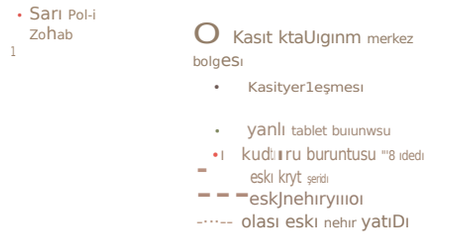

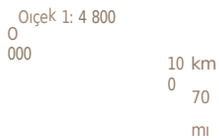

de ve 14 metre yüksekliğindeki bir terasta, kült için değerli eşyalar yapılan işlikler vardı.

Burada bulunan 500 dola‹1nda yazılı tabletin ço-ğu tapınağın idaresine ilişkindi. Bu tabletlerdeki yıl adlarında tapınağın yapımına ve Elam'la Babil ara-sında diplomatik heyetlere değinilir. Tepti-Ahar'ın mührünü taşıyan bir tablette, Kassit Kral I. Kadaş-man- Enlil'le ilgili olması muhtemel bir yazıt vardı.

Kassit Kral il. Kurigalzu'nun işgalinden sonra Elarn'da yeni bir hanedan iktidarı ele geçirdi. Bunun ilk yöneticisi olan lge-halki'nin yazıtı Deh-i No'da (belki antik Hupşen ya da Adamdun) bulunmuştur. İge-halki'nin torunu Humban-numena, Susa'nın 400 kilometre güneydoğusunda Basra Körfezi 'nin İran kıyısındaki Liyan'da bir tapınak yaptırmıştır.

Elam tanrıları Mezopotamya tanrılarından olduk-

ça farklıydı. Üçüncü binyılda bunlardan en önemlisinin tanrıça Pinikir olduğu anlaşılmaktadır. İkinci binyılda onun yerini alan (ve büyük tanrı anlamına gelen Napirişa da denen) tanrı Humban'ın kadın karşılığı, Liyan tanrıçası olan Kiririşa (büyük tanrıça anlamına gelir) idi. OnJan, ikinci binyıl sonunda yeniden öne çıkan Susa'nın kent tanrısı İnşuşinak (Susa'mn efendisi demektir) ve Babil güneş tanrısı Şa-maş gibi aynı zamanda adalet tanrısı olan güneş tan-rısı Nahhunte izler. Elarnlıların daha birçok tanrıları vardı. Bunlardan Hutran ve Şimut'un adları Elam krallanıun adlarında da geçer. Elamlılar aynca Adad ve eşi Şala, Sin, Nuşku gibi Babil tanrılarına da ta-parlardı, ama bunların yerel tanrılarla özdeşleştiril-

K.'ISt Knılğı

Daha geç geleneklerde K.ı,,ıtlcrin lr.ın dağlarıyla ilgili olduğu ▪ >0)'lenir. ama elamlılarla sının doğu ıarrışın.ılıd.ır. Eski Babil kendi Kasii:kr döneminde yeniden canl.ındı. Bazen B.ıbil 'mır uşl.ın da de ilen K11dıırrıılır K.ı._ıtlerc ü‹uydli, ama bunların yt. pımı J bin yılda da sürd(lıiildii Bunlardan birçoğu Babiri i‹gtl eden El.unlılar tarafind;ın götüruldükkn Susa'da bulunmu‹rur

A Mcli‹ıpak'ıı (MÖ 1186-
1 Susa'da bulunan kircçt.t‹ından ktıdıırııssu. Kıid11rr11J:ırın üstüne çogu kazınl:ınn simgeleri ,.e özellikleri kazınırdı. Yüksclık 68 cm.

LAGAMAR

miş olması mümkündür.

Humban-numena'nın oğlu Untaş-Napirişa 20'si Susa'da olmak üzere birçok Elam tapınağım onardı, ama en büyük yapıtı Susa 'nın 40 kilometre kadar güneydoğusunda bulunan ve Çoga Zandil diye bilinen El-Untaş-Napirişa adlı yepyeni bir kentin inşasıydı. Bu büyük kentin dış surları 1200x800 metre boyutlarında bir alanı kapsardı. Doğuda kent gi-

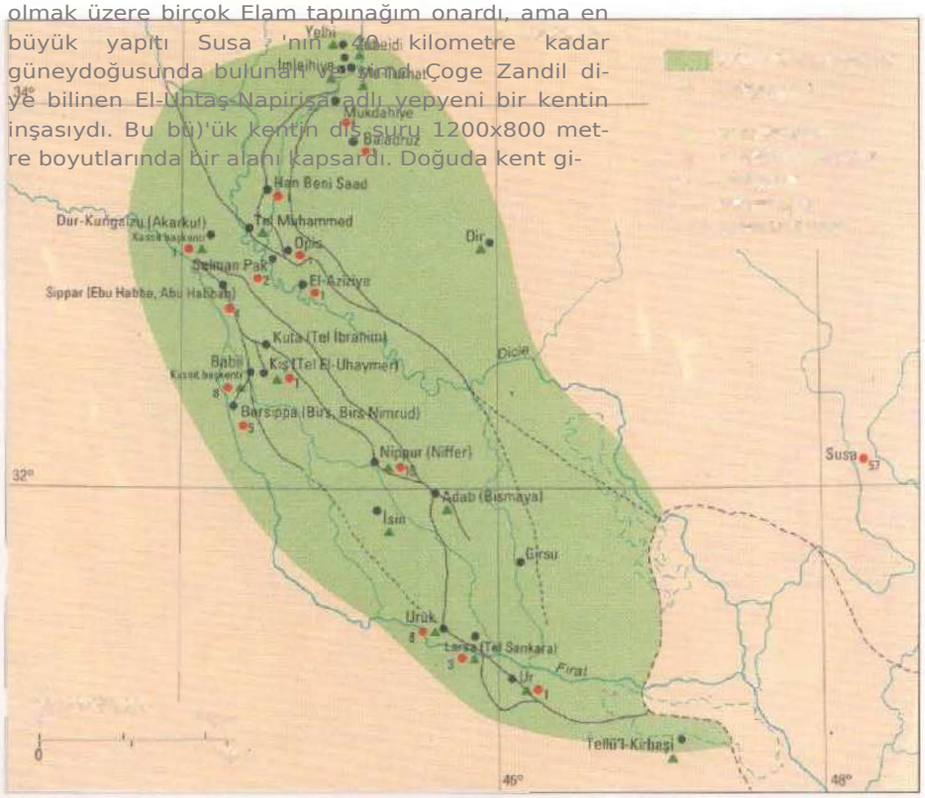

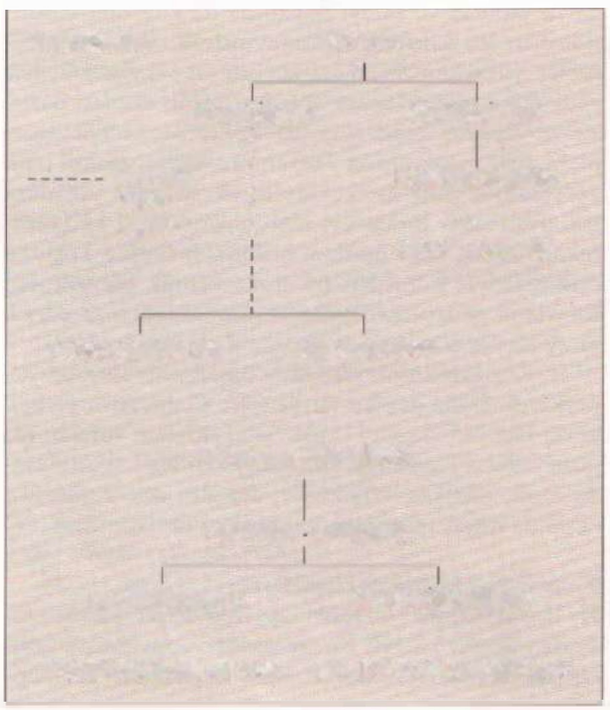

Al Untaş Napirişa

Susa'nın kırk kilometre güneydoğusunda Çoğa Zanbil diye bilinen kalmalar bulunur. ..Sepet höyi.ik" anlamına gelen bu ad, alanın merkezindeki ziggurat kalıntılarının kazıdan önce tersine çe,·rilmiş bir sepeti andırmasından kaynaklanmıştır. Burası, Elam kralı Untaş·Napirişa'nın (yaklaşık MÖ 1260-1235) başkenti olan Al-Untaş-Napirişa'nın (bazen Dur-Untaş-Napiri□a ya da Dur-Untaş-Gal da denir) bulunduğu alandır. Diğer Son Tunç Çağı yöneticileri olan Mısır firavunu Ahenaton Kassit kralı Kurigalzu ve Asur Kralı I. Tukulti-Ninurta gibi Untaş-Napirişa da krallığının eski kutsal merkezini terketmiş ve önceki başkentin yerine geçirmeyi umduğu yeni bir kent kurmuşnı. Ama bu sayılan durumların hiçbirinde girişimler tam bir başarıya ulaşmadı.

Untaş-N apirişa 'nın seçtiği alan, Dcz Irmağı'ndan 1 ,5 kilometre kadar uzaktaki alçak tepelerin kenarındadır. Kral kente su getirmek için Susa'nın kuzeyindeki Kareh Irmağı'ndan 50 kilometre uzunluğunda bir kanal kazdırtmıştı. Kentin yapı-mına onun ölümünün hemen ardından son veril-miş, daha sonraki Elam kralları yönetimlerini Su-s,1'd:ın sürdi.ırını.i□lerdir. Al-Untaş-:'-fapirişa terkedil- memiş, MÖ 640 yılı dolayında Asur Kralı Asurba-nipal taratindan yıkılıncaya kadar bir kral kenti ol-maya devam etmiştir.

Alttrı Ost!inJe El.mı ,ivi "Jk,ı p11sıyla Llnt.ış:::>:apiii□a\ını□ yum bulunan "rlı ılığl.1Jan duvar p.rnosu. Muhtcmckn 1igguratın .;cplıcsini bezemek amanyl.1 }Jpıl.m bunun gibi yüzkr<c p.ıno, ziggıiratın oJaLırınd•m birine dcpol.lnmışıı. Bcıucrlcri

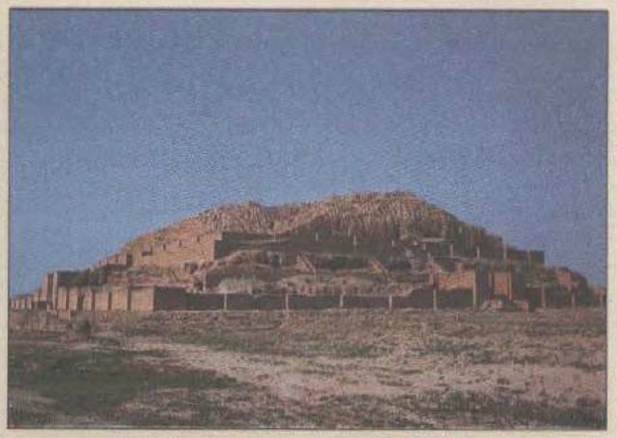

Al·Unt.l) Kapiıiş.1 11gguraunın npısı çok dcğ□ikcı PIJnm lk .ış;ıma-ım yaklaşık 100 mcın: u11ınhıgunJa, ıncrkctindc tıir .whı bulıiıun bllvük kare bi.;imli tıir binanm ,'apımı olu□tıiruvorJu. Daha <;onr:ıki tıir .ış.1nad:1.mcrkcı adu doldurulmuş \'C ziggur n bunun i\inc inş.a cdilmi□tı.

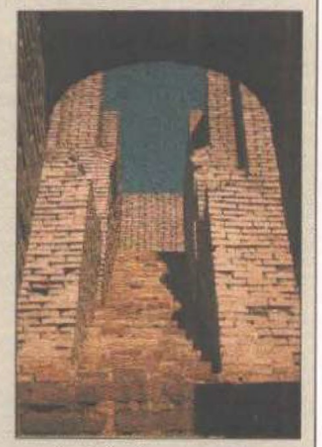

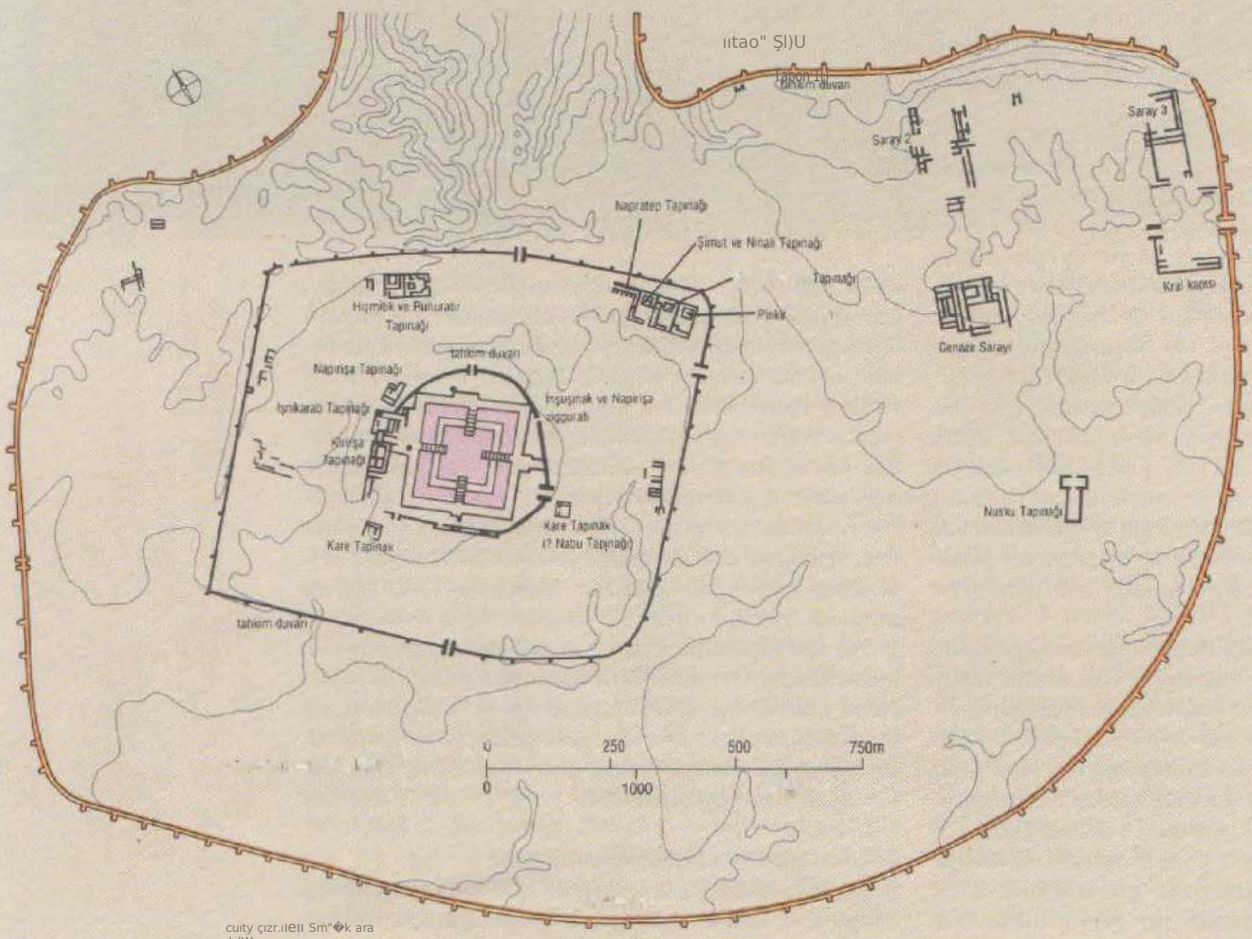

cuity çızr.ıIeıı Sm"□k ara ılclW

İi.rıu Dört yanda, 7igguratın gö'desinin içine ycrk}tinlcn ıncrdl\"cnkrin kemerli g rıi □lcn \Irdı

Su/ 100 hektarı Jşkın bir allı kaps.1yan buyiik Sı· Uı ı.ış apırı kentine kucs.ıa mahalknın ort.ı>tn<faki □iggurat cgemcndı Ziggur.ltln tabanınd.ı cğıi l>ır çcvtc.:- du a ı vardı□ 1.iggurı tl.ı .ır.ı,ına ıkın<i bir dikdörtgen Jm.lr da Elam tannl.ırına itıJdct ıçin çok sa ı,da r.ınakedilmişti. 'l'i.ım a .ılan U\iincü bir du,arla kuşaalmı□ıı. Kemin d••ı:w k□sni dcki bir giri□ k.ıpı"ıid.m '- ravlanna .c: hukhnıct '-lrayın.l geçiliyordu. Be□ tane kemerli ycraln cRIJ<i olan C'cıiuc SM.1y1 lıda birkaç yanmış cc,ct ve bir i□kckt bulıiımuşnır. Uunl.ınn Elam krallık ailesi iivclcrinin cl:'Ctkıi olduğu ün□ <;iirülınuştır. Surla \Cvrili kent alanının büyiik biiliiınüıde hiç in'l"at yapılmamıştı.

1.ıbtrn OW•I

200

14

rişi yakınında bü□ük bir kapıcı eviyle üç sarayın ka-lıntıları bulunur. Saraylardan birinde

merdiven-lerden yakılmış ölü külleri içeren beşik kemerli oda-lara iniliyordu. B unların Elam kralı ve ailesinin me-zarları olması mümkündür.

Kentin ortasında, içinde tapınaklar ve bir ziggu-rat bulunan, büyük bir dikdörtgen alan vardı. Baş-langıçta odalarla çevrili kare bir avlu yapılmış, sonra bu doldurularak tapınağın bunu izleyen aşamaları inşa edilmişti. Tabanı 67 metrekare olan zigguratın
28 metrelik bölümü hala ayaktadır, ama bir zaman-lar büyük olasılıkla bunun iki misli yükseklikte ve beş ya da altı katlıydı. Birinci yapının yazılı pişmiş nığlalannda yalıuzca tanrı İnşuşinak'ın adı geçmek-teydi, ama yapının içinden merdivenlerle ulaşılan te-pedeki tapınak, daha geç bir aşamada hem İnşuşi-nak, hem de tann Napirişa'ya adammştır. Ziggura-tm dibinde birçok diğer tanrının tapınağı vardı. Bel-ki de bir yüzyıl önce Hafi: Tcpe'de inşa edilene ben-zer, ölü kültüyle ilgili çok büyük bir tapınağın par-çası olan bu kompleks, Kassit kralları için muhteme-len aynı işlevi gören Dur-Kuriga1zu'daki saray ve zigguratı andırıyordu.

Susa'da Untaş-Napirişa ve karısı Napirassu'yu gösteren taş bir stel parçası bulunnıuşnır. Kraliçenin giysisi ve duruş biçimi, gene Susa'da bulunan, doğal büyüklükte dökı11e bronzdan olağandışı bir Napira-su heykelinde yinelenmiştir. Başımn kaybolmasına rağmen 1750 kilo gelen heykel, muhtemelen iki aşamada dökülmüştü. Önce kalınlığı 9 santim dola-yında bir kabuk dökülmüş, sonra bu tunçla doldu-rulmuştu. Heykeli yapan maden ustalarının teknik becerisi dikkat çekicidir.

1306-

Kadeş savaşı

Elam-Babil savaşları sürerken, Mısır'ın Levant'a egemen olabilmek için verdiği uzun mücadelenin son sahneleri oynanmaktaydı. I. Şuppiluliuma Le-vant'ı Hitit etkinlik alanına sokmuştu; onun ölü-münden sonra da Levant'ta Hitit egemenliği sür-dü. 14. yüzyılın sonunda Mısır'da, sallanan 18. Hanedanın yerini yeni bir hanedan aldı. 19. Hane-danın ikinci firavunu olan I. Sethos (MÖ
1290) Kenan ilinde yeniden Mısır egemenliğini
kurdu. Ayrıca Kadeş ve Aınurru devletlerini yoket-tiğini öne sürdü. I. Sethos'un Beth-Şan, Tire ve Kadeş'te bulunan stclleri bu başarıların kimini doğrulamaktadır. Ama Kadeş üstündeki egemenli-ği fazla sürmedi. I. Sethos (Seti)'un oğlu ve ardılı ve Abu Simbel'in megaloman kurucusu uzun ömürlü II. Ramses (MÖ 1 290-1224), saltanatının dördüncü yılında Mısır'ın yitirdiklerini geri almak üzere sefere çıktı. Kuzeyde Beyrut yakınlarında Nehrü'l-Kelb'e kadar ilerleyerek, burada kendisin-den sonraki birçok fatihin yaptığı gibi bir yazıt

Hattuşa

Şimdi Boğazköy ya da Boğazkale olarak bilinen Hattıışa, Hitit lmparatorluğu'nun başkentiydi. MÖ
3. bin yılda yerleşilmiş olan alanda 19. yüzyılda Asur tüccarlarının bir ticaret kolonisi de bulunuyor-du. MÖ 1650 dolayında Hitit Kralı Labarna bmayı başkent yaptı ve kendi adını kente uygun olarak Hattu□ili'ye çevirdi.

Kent Budaközü Çayı'nın iki kolunun birleştiği yerde dağlık bir burun üstüne kurulm uştur. Doğudaki ırmak, Büyükkaya ve Büyükkak adı ver-ilen iki sarp tepenin arasındaki bir boğazdan akar. Kentin ana sitadeli Bi.iyi.ikkalc'nin tepesindeydi. Kuzeydoğuda, kentten iki kilometre ötede, duvar-larında Hitit tanrılarının kabartmaları bulunan Yazılıkaya kutsal .1lanı \',ndır. Kent, MO 1°200 yılından hemen sonra yıkılarak tı.:rkedilmiş, .1ına Phryg dönemine (.MÖ 7. yüzyıl dolayı) yeniden bir yerleşme merkezi olarak Pteria adıyla [illegible]

Altt Yuk.ırı Kentte vıpıl.m □ok 3yıd.1 t.1pınaktanı bi olan Tapıiak't.ıır bir güriiıtlü. T.ıpıug.ıı ark.ısınJ.ı Hattu)n'nın sitaddi olan Bll\ {·ükblc, daha da .ukada Blirük.k.y.1 tepL□i gürüilnıcktcdir. Hitit döıicniind□ Biiyükk.ıp da surlanıı i□inc alınmış, dll\·.1r bog.1111 iistlindcn bir köprüyle öte y.ın.1 geçirilmişti.

diktirdi.

Ertesi yıl Orontes üstündeki Kadeş'e doğru iler-ledi. Bu sefer, firavunun diktirdiği çok sayıda anıtın üstünde ayrıntılı olarak anlatılıp resimlenmiştir. Kendi anlatısına göre, yolda iki kabile reisi ona Hi-titler'in daha Halcp'tc olduklarını söyler, ama daha sonra bunun Hititler'in yaydığı yanlış bir bilgi ol-duğunu anlar. Kadeş yakınlarında yakaladığı iki Hi-tit gözcüsü, II. Muvatalli yönetimindeki Hitit or-dusunun Kadcş'in doğusunda gizlendiğini itiraf ederler. Ama artık güvenlikli bir geri çekilme için

vakit çok geçtir. II. Ramses, "yapayalnız, bir subay, bir arabacı, bir asker ya da bir kalkan taşıyıcının desteğinden bile yoksun" olmasına karşın Hitit si.i-ri.ilerini ve onların bağlaşıkiarı olan batı Anado-lu 'dan Arzavalılar ve Lukkalar'ı, kuzeydoğudan I<aşka boylarını, Kizzuvatna, Halep, Ugarit ve biz-zat Kadeş'ten gelen birlikleri yenmeyi başardığını öne sürer. Gene iddiaya göre bu sırada batıdan ge-len Mısır destek güçleri Hititleri, saldırıya son vere-rek, ırmağın öte yakasına çekilmeye zorlarlar. II. Ramses ertesi gün yeniden saldırarak Hitit kralını ateşkese mecbur eder.

Ne var ki, Raınses'in bu S<ıvaşı aktarış biçimi çok kuşkuludur. Olayları Hitit açısından yansıtan kayıt-larda belirtildiği gibi Mısırlıların yenildiği hemen hemen kesindir. Mısırlılar geri çekilmiş ve Amurru, Kadeş ve Şam çevresindeki yöre olan Apu, Hitit et-kinlik alanına geçmiştir.

Diplomatik başarılar ve yenilgiler

Mısır'la çatışma dönemi boyunca Ugarit yöneticileri sırasıyla Mitanni, Mısır ya da Hatti'ye bağlılık suna-

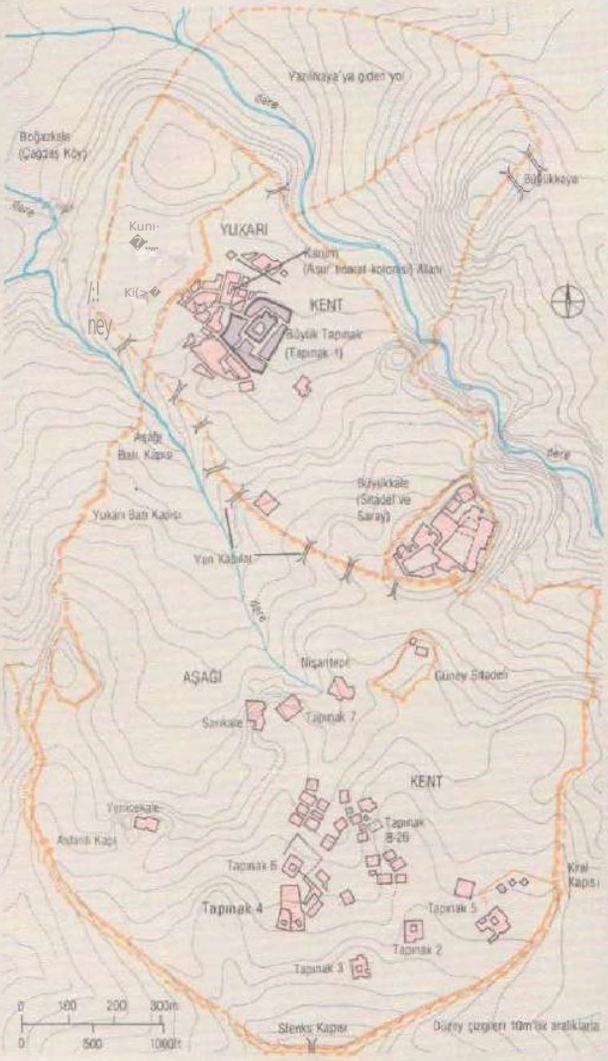

11.w.ı ıı. ınısı ll.1ni'nııı (•oğün h.w.ı t rnrısı divc de bilinir) Bünık Tapııı.ıf.ı A}l/ıl Kentte bulunu•du. Kentin l. •uppilulium:ı döncminıd•nkıın edilip gcııi•ktılnıı• olm'"' ınumkündür. lmı.ıkl.ırdı. n u1.akt.ı, tepenin i y.ınu rındı. hulunan güncydl 'k gcıı•ktılmi• .1!.ınd.ı y.lld.i•ik)irmı diin tıpın.ll< \'.lpılm•ı.

Hattu}l'd.ı bulunan •ğda pişmiş topraktan bir depo kabının •ğ11 kenarı, tahkim cdılmış bır Hiıt \'ılpmının gorunilmu h.ıllıntb tanımcktcdır. Ahş;ıp klnş ü\ljn mazgalların ıırtcckl alıınd.111

T A lıra mkln f.ınmı•a'd.ıki pın hir ıb.ldcı yeri Bliyuk

•önikhilc•c:gi bri bi Cincn1li hir ekonoıuık rolli de \'.lrdı.

Altta Bu miğferli sa\.ı•ı bh.ırtm.ısının h.ı•l.ın•ı\·r.ı bir Hıtit kr.1'ı olduğu S'1ınlnı• \'Sh ım ıı ı nın hulu. nduğu '"r. gin•m<.· Kral K.tpı'ı ı .ıdı n:ınti•tir. Şimdi hunun bir hcıınukdiF.i dü•ınmlu

rak hayatta kalmayı, hatta gelişmeyi başarmışlardı. Çevredeki bütün kargaşaya karşın denge diplomatik edilikler \e anlaşmalarla korunmu•tu. Amarna mektuplarında Ugarit'in yanarak tahrib olduğuna ilişkin bir ifade ' ardır, ama bunun bir düşman saldınsıyla mı, yoksa doğal nedenlerden mi kaynaklandığı belirtilmez. Ugarit'in zenginliği ticarete, özellikle Kıbrıs'la bakır ticaretine dayanırdı, ama koku, tahıl, ağaç, tuz ,.e şarap da ihraç ederlerdi. Tarım ve yerel maden işleme ve dokuma sanayileriyle dikenli salyangoz kabuğundan mor boya üretimi Ugarit'in \'arsıllığının diğer kaynaklarıydı.

Mitanni krallarının, yükselen Asur gücünü Hititler'le dengeleyerek Ugarit yöneticilerinin diplomatik başarılarını taklit etme girişimleri başarısız kaldı. 1. Abad-nirari (MÖ 1 035- 1 274) Asur'un sınırlarını güneydoğuda Lubdu, güneybatıda ise Fırat'a kadar genişletmişti. Mitaıni başkenti Vaşşukani'yi de ele geçirerek I. Ş•ıttuara'yı Asur'un vasalı yaptı. Şattu-.1ra'nın oğlu \'asaşatta ayaklandığı, Hititler de ona yardımı reddettikleri zaman Mitanni bir kez daha yağmalandı ve kralı esir alınarak Asur'a götürüldü.

Asur yayılması Adad- nirari'nin oğlu I. Şulmanuaşerid (Şalmaneser) (MÖ 1273- 1 244) ı:amanında da sürdü. Bu kral Mitanni Hükümdarı 11. Şattu-
ara'nın ayaklanmasını bastırdı, Mirannı \'e Hitit olarak ordusunu yendi, 14.400 esir aldı Ye Hanı galbat'ı (Asurluların Mitanni'yc verdikleri ad) topraklarına kam.

Mısır-Hitit barış anlaşması

Belki de Asur zaferlerinin bir sonucu olarak Hitit yöneticisi Hattuşili Kassit Kral Kadaşan-Turgu'yla bağlaşıklık kurdu \'e MÖ 1296 yılında Mısır'la bir anlaşma imzaladı. Bu sırada Mısır tahtında hila II. Ramses oturuyordu ve neredeyse bir yarım yüzyıl daha burada kalacaktı. Ramses'le Hartuşili 16 yıl önce Kadeş'te birbirleriyle çarpışmışlardı. Anlaşmanın Mısırcası Karnak'taki tapınağın ,.e Ramesseuın Tapınağı'nın duvarlarına kazılmıştır. Hitit metninin bir kopyası ise Hattuşaş arşhlerinde saklanmıştı. Belgenin Ramses'e gönderilen aslı, üstünde Hattuşili ve kansının mühür baskıları olan gümüş bir tab letti. Bu saldırmazlık anlaşması Le\'ant'taki toprak

anlaşmazlıklannı çüzdü ve iyi ilişkiler bundan 13 yıl kadar sonra Hattuşili'nin kızının Ramses'le e\'-lcnmesivlc perçinlendi.

Hattmıli'nin oğlu I\'. Tudhaliya da LC\ant'la iyi ilişkilen sürdürdu, ama (belki de güneydoğudaki ka yıplanna karşılık olarak) Kıhm'ı işgal etti. Amurnı Kralıyla yaptığı bir sözleşmede Tudhaliya kendine eşit saydığı kra.lar olarak ⁄!ısır, Babil, Asur ,.c Ahhı-yava krallarını sıralıyordu, ama sonuncu ad daha sonra silinmişti. Ahhiyava, Hatti'nin batısında Arza-va'nın ötesinde bir ülkeydi. Hitit kantlarında adına 1. Şuppiluliuına döneminden başlayarak rastlanmak· tadır. Bir dönemde Ak.ha ülkesi (Yunanca Akhaios), yani Miken Yunanisranı'yla özdeşlcştirilmişsc de, Ege Denizi'nin Asya kıyısında bulunması olası dah1. dır. Türkiye'nin Ege kıyısıyla Le\'ant \'e Filistin'in Akdeniz kıyılarında birçok kazı yerinde o döneme ait Mikcn çanak çömleğinin çıkması, bu sıralarda Akdcniz'de deniz ticaretinin önemine işaret etmek-tedir.

Hititlcr'in maddi kalıntıları çoğunlukla başkentle-ri Hattuşaş'taki kazılardan elde edilmiştir. Burada, Hirit kral ailesinin tapınakları ,.c bir sitadeli üzerin-deki sarayları yaklaşık 6 kilometre uzunluğundaki sağlam surlarla kuşatılmıştı. Surl,1rdan 1.5 kilometre kadar uzaklıkta, şimdi Yaztlıkaya olarak bilinen bir kayalığın yüzlerine IV. Tudhaliva döneminde Hitit tanrı ve tanrıçalarının resimleri kazınmıştı. Tannla rın en önemlileri olan güneş tanrıçası Arinna Ye göklerin hava tanrısı olan eşinin, Hurri tanrıları He pa ve Teşup'un karşılıkları olduğu sanılmaktadır. Hitit kralları dinsel etkinliklerini çok ciddiye alırlar dı, hatta aralarında kral olmadan önce rahip olanlar vardı. Dini bir bayram kralın 'arlığını gerektirdiği zaman askeri sefi;:rlere bile ara verirlerdi.

Tudhaliya'yı iki oğlu jl. Amu,·anda \e Şuppi luliuma izledi. İkinci kral döneminde, ı\1Ö 1200 dolayında, ülke bir fi:lakete uğradı ve Anadolu'daki Hirit kentleri yakılıp terkedildi. Hitit krallığıun so mı çok d.1ha kaps1, mlı bir olgunun, ka,·gaya "Deniz Kavimleri" denilen yenı güçlerin katılmasının bir parçasıdır.

Yeni halkların göçleri

12. yüzyılın ilk onyıllarında Akdeniz bölgesi yaygın güç hareketlerine sahne oldu. Mısırlılar, "Deniz Ka \ İmleri" adını verdikleri bir boylar koalisyonu tara findan karada ve denizde tehdit edilmevc başladılar. Önce Merneptah (MÖ 1244 12 14), sonra da III. Ramses (MÖ 1194 1 163) bunları püskürtmeyi ba şardı. Meşvcş, Şerden \e Denyen gibi kimi kavimler önceden beri Yakındoğu'daydılar, ama diğerleri ye ni gelmişlerdi. III. Ramses sekizinci yılında (ı\lÖ 1 1 86) onlann saldınlarını şöyle anlatır:

"Yabancı ülkeler adalarında bir gizli anlaşma yap tılar. Birdenbire ülkeler kavganın içinde dağılıp yo koldu. Silahlan karşısında hiçbir ülke dayanamıyor-du. Kodc (muhtemelen Orontes Vadisi'nde), Kar kamış', Arzaya ve Alaşiya Kı(bns) bir zaman Hat ti'den koparıldı. 1\murru'da bir yerde bir kamp ku-ruldu. Halkı perişan ettiler ve ülkelerinde daha önce hiç böyle şeyler olmamıştı. Önlerinde bir ateş yaka rak Mısır'a çok kenti gibi Hatti ve Ugarit düştü. Hitit KraJlı- ğı'nın Anadolu Yaylası'na önce saldıran, sonra da iş gal eden ,\1uşki, \ a da Phrygialılar'ca yokedilmiş ol ması mümkündür. Levant'ta Karkamış ve Malat ya'daki Hirit devletleri bağımsız prenslikler halinde yaşamlarını sürdürdüler. Filistin'de Mısır etkinliği zapfladı ve Mısır'ın kuzeyinde Akdenıı sahillerine yerleşen, Mısırlıların Peleset dediği halk ülkeye Fifü-tia ya da hlistin diye kendi adını verdi. 12. yüzyıl sonund<l Mısır egemenliği sona ermişti.

Filistia Halkı, va da Filistenler, yeni bölgelere göç eden tek halk değildi. Hemen hemen aynı dö nemde İsrailliler de kayıtlarda gözükmeye başlarlar. Kendilerine ilk kez Mcrneptah'ın bir zatcr stelinde değinilir.

doğru geliyorlardı. Birleşen Pelcset (Fi- listin), Tjekker, Şekcleş, Denven ,.e ı\lçsweş ülkeleri bir ittifak oluşnırmuşlardı."

Mısır direndi, ama Le\'ant ve Yunanistan'ın bir-

"Kenan ili yağmalanıp her tür derde uğratıldı; Aşkelon yenildi; Gezer elege çirildi; Yenoam yok edildi; İsrail harap ed

ildi."

Bu hiyeroglif yazıtta "İsrail"in önüne kent ya da ülke değil, halklara verilen i�aret konnrn�tu. İsrailli-lerin Kenan ilini nasıl işgal ettikleri kesin olarak bi-linmemektedir. Muse\ ilerin Mısır'dan "Çıkış"ından (Eksodos) sonra Coşhua'nın tctihlerini anlatan Esk.i Ahit ö\'küsünü destekleyecek, Kutsal Kitap dışında hiçbir kanıt bulunamamıştır. brail ka\ imleri büvük olasılıkla, yerel Kenan'lı yöneticileri de\ ircbilecek güce erişinceye kadar buraya barışçı yollardan } er leşnıişlerdi.

İsraillilerle birlikte çöl bozkırlarından çıkagelen diğer Sami Halklar da vardı. Amarna mektuplarında Suru · c Ahlamu, uygar dünyanın kıyısında yaşayan barbar kavimler olarak sayılıyordu. Asur Kralı I. Şul ınanu-aşerid .MÖ. 1 1 00 dolaylannda çağdaşlarının bir kuzeybatı Sami gnıbu olan Aramilerle bağlantılı olduğunu düşündükleri Ahlamu'ya karşı savaşmıştı.

Binyıl önceki Amuritlcr gibi, Aramiler de bundan sonraki birkaç yüzyıl içinde Levant ,.e Mezopotaın ya'nın büvi.ik bölümünü ele geçirdiler ,˙e harf yazı- sıyla [alfabetik] yazılan dilleri giderek Babil ve Asur çivi yazısının yerini aldı.

Kuze\'de I. (Şalınaneser), yuıtlarda ilk kez adı geçen Unıadri Krallığı'nı yendi. Daha sonra Urartu olarak bilinen \'ë .1dı boztılmuş biçimde Ararat (Ağn) dağında süregelen Urarttı, Asur için sürekli bir dert kaynağı oldu. Daha doğuda İran Yayla sı 'nda, I. Godin Kültürü'nün sona ermesi 'e 1. Demir Çağı'nın gri keramikkrinin ortaya çıkışı, ku Ley ya da doğudan lran K.wimleri'nin gelişinin bir işareti olabilir. Bunlar, daha sonra Asur \'e Babil lm- paratorluklan'nı yokedcn ve 6. yüzyıldan başlayarak tüm Yak111doğu'ya egemen olan Med ve Pcrsler'in atalarıydı.

Asur'un askersel gücü

Birbirini izleyen I. Adad-nirari, 1. Şulmanu-aşerid ve 1. Tukulti-Ninurta'nın yönetiminde Asurlular karşı konulmaz bir güç durumuna geldiler. Tukulti-Ni-mırta, Kassit Kral iV. Kaştiliaş'a nasıl bizzat saldırdı ğını anlatır.

"Ordularının yenilmesini sağladım, s,waşçılarını yendim. Bu sa\'aşın ortasında Kassit Kral Kaştiliaş'ı kendi elimle yakaladım. Ayaklarımla asil boynuna bir ayak taburesi gibi basnm. Onu çıplak \e bağlı olarak efendim Asur'un önüne getirdim. En uzak sınınna

.\a,hda I1g.ırii'tc 60 yıldır vapıl.ın kazılar "murnnd.ı kentin ünemli oir lıülümii incckmi�iir. Başlıı.ı. tapuıaklann bulunduğu akropol w batıda kral s.ıra�ının bulunduğu hültımunü olu�ıurur Ba}lı.:.ı ıkı ıann, B.ı.ıl ve b b.ıoa" D.ı�.ın'dır. Mıikrdcn u i ı.ınn ıllll wrcl p.ınıcon.ı ıkoğml.ın ı;clip gırdikkrı anlaşılnı.ıkudır.

F.1ıahd'\lÜ 1 6. YÜZ\ ılıh küçiik bir y;pı ol.ıll kral ,i ravı ëclişer,·k, alıı bıiyük .ıvlu ÇC\TC,İllC ycrlqıırilnıı.ı 90 kad.ır ol.ın bil'pık \C giirkcmli bir hin.ı halin" \!;eldi. ı\vlul.ırın b.ızılarınd.ı sü• ;nı.ıdı ı.ırdı.

havuzlar

Ugarit

Ugarit kentinin kalıntıları Ras Şamra diye bilinen höyükle Minet cl-Beidlıa adı Yerilen limandan olu-

hirr:lkıın, lqırlıkl.l birlikte
Ucvl.ıfit upin:ık •1l:lnınm
kucydoı tw ıuH.fa hıiluninu)ıuır
Yürcd<· kıı!Jnıl.111 a•ırlık
,j•lcminin tcmd bırinıi 9.5 ı;rJIIIJ
qit ol.11 şd·ddi; 50 •d:d hır
1111111 cıkrdı. lh• 190 gram
gddigıodcn, 20 ş.:kdlik bir
af.ırlık olar.ık kıılı.oılnıı• o!
Jhilir.
YOks.:klik •.8 <ın.

.'vılfı{n MÜ 14· l 3. "lizvıb
ıı;ihlcucn kJdın 1:ı;ı;ı, t•v.ın' \.lo.
Muıct d: llcıdlı.ı'd: eıı
kişinin gömülüdüğü bir tonoz
mezarda bulunmuştur. ;Buna
benzer kaplara Kıbrıs'ta da
rastlanmıştır. Yükseklik 16 cm.
Solda Minet el-Beidha'dan 13.
yüzyıla ait tunç heykelciğin yüzü
ve başlığı altın yaprakla
kaplanmıştı. Göğüs, kol ve
bacaklardaki gümüş, belki zırha
işaret etmektedir. Bulunduğu
zaman tanrı Resef sanılan heykelin,
şimdi Baal'a ait olduğu
düşünülmektedir.
Yükseklik 17,9 cm.

ntu denikn mor renkli boya üretimi \e maden i•çiliği büyük önem taşırdı. Limanın yakınındaki antrepolar
her türden mal içerirdi. Bunlardan birinde Kıb-n'>'tan gelmiş 1 000 şişe kokulu y·ıığvardı.

Kazı yerinde bulunanbrın belki de en önemlisi Çi\ i y<ızılı tabletlerden oluşan zengin arşi\'dir. Birkaç dilde ve bazıları bir çivi biçimli harf yazısıyla yazılmış olan bu metinlerden Ugarit din ve mitlerine ilişkin çok önemli bilgiler elde edilmiştir. Bunlar da E.,ki Ahit'de anlatılan Ç<tğdaş uygulamalara ışık tutmuştur.

Ugarit görünüşte Mısır'a b<ığlıydı, ama Hitit yetkesine de boyun eğendi. Ugarit yöneticileri diplom.ıtik cambazlıklarda mt.ıydılar. Ugarit 1\lÖ 1200 dolayında, muhtemelen ..Deniz Halkları" tarafından y.•ınalanmıştır.

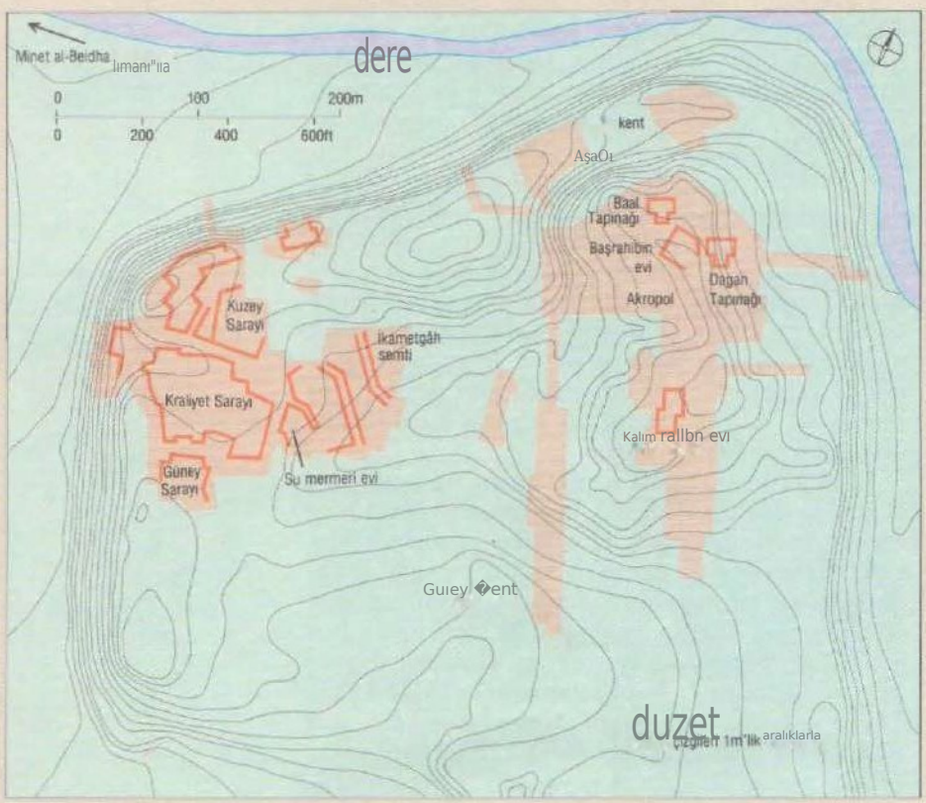

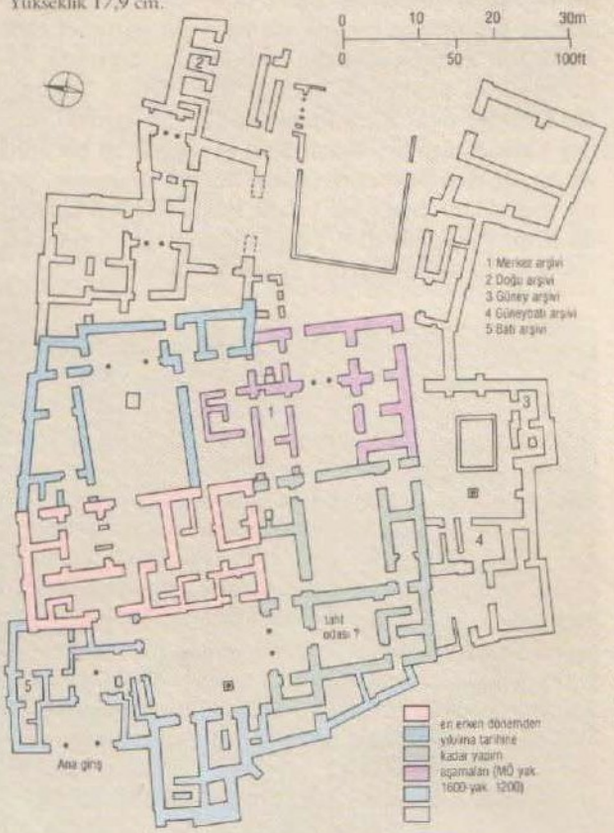

kadar Sümer n: Akad'ı emnme aldım. Clkemin sınırı doğan günqin aşağı denizinde belirledim."

Tukulti :-\inurta, Enlil-nadin-şuıni'yi Nippur kralı olarak atadı. Ama, daha geç bir Babil Kroniğine göre, bundan bır)11 bile geçmeden, Untaş-Napirişa'dan sonra tahta geçen Elam Kralı Kidin-Hutran, Dir'i yağmaladı, Nippur'u ele geçirdi ,.e Asur kuklasını tahttan indirdi. Kidin-Hutran, Adad-şuma-iddina döneminde Babil'e ikinci kez saldırarak İsin ve Marad'ı yıka. Bir diğer Asur ataması olan Adad-şuma-iddina 1216 yılında asilleri tarafından de\Tildi.

Babil seferlerinin yanısıra, Tukulti-Ninurta doğuda, kuzeyde \'e fırat'ı geçerek 28.800 Hititli'yi esir aldığını öne sürdüğü batıda da savaştı. Başkenti Asur'da kapsamlı bir inşaat programına girişen Tukulti-Ninurta kemin çevresinde bir hendek kazdırdı, .l ştar Tapmağı 'nı onarttı \'e kentin kuzeybatı köşesinde yeni bir saray yapımını başlattı. Ancak taş temcileri atıldıktan sonra saray projesini terkederek, Asur'un 3 kilometre kadar kuzeyinde Dicle Irmağı 'nm karşı yakasında Kar-Tutkulti-Ninurta adını ,·erdiği yeni bir kent kurdu. Burada surlarla kuşattığı 700 metrekarelik bir alanda tann Asur için bir ziggurat la tapınak yaptırdı. Aynca duvarlaıı güzel resimlerle bezenmiş bir saray inşa ettirdi. Tukulti-Ninurta'nın yeri bir kent kurmasmın nedeni belki de saltanatının son dönemlerinde yitirilen topraklar dolayı'>ıyla _ Asur'da se\'ilmemesiydi. 1207 yılında oğlu bir ayaklanma düzenledi \'e Asur asillerinin desteğiyle Tukulti-Ninurra'}1 sarayında kuşatıp öldürdü.

Elam'ın sönen yıldızı

Yaklaşık kırk yıl sonra (MÖ 1 1 65 dolayında) Şutruk-Nahunte, Elam kralı oldu \'e krallıkl.ırın .1ayıtladığı bir çağda Elam'da yeni bir yükselme döemi başlattı. Bir stelc göre, Ulai Jrmağı'nı aştı, Mezopotamya')1 işgal etti, 700 kent ele geçirdi, Dur-Kurigalzu, Eşnunna, Sippar, Opis, Dur-Şarrukin ve belki de Agade'yi yüklü bir haraç ödemeye wrladı. Susa'da.ki buluntular bu seferde ne denli ganimet elde edildiğini kanıtlamaktadır. Ganimetler arasında Eşnunna'dan heykeller, Sippar'dan alınan Naram-Şin'in zafer steli, Kara-indaş'tan (Zagroslardaki çağd Karind olabilir) Kassit Kral .Mclişipak'ın bir anıtı \C Agade'den heykeller vardır. Şutruk-Nahunte, geniş toprakları içinde bir yanda Basra Körfezi kıyısında Buşir yakınlarındaki Liyan'ın tapınağını onarıyor, öte yanda rars'ta Anşan'ı elinde tutuyordu.

Orta Asur Kralları	
1. Aşşur-uballit	1363-1328
Enlil-nirari	1327-1318
Arik-den·ii	1317-1306
1. Adad-nirari	1305-1274
1. Salmaneser	
1. Tukulti-Ninurta	
Aşşur-nadn-apli	1273·1244
111. Aşşur-nirari	1243-1207
Enlil-kudurri-usur	1206-1203
Ninurta-apil-Ekur	1202-1197
1. Aşşur-dan	11 96-1192
Aşşur-reşşi	1191-1179
Ninurta-tukulti-Aşşur	11 78 ·1133
Mutakkil-Nusku	11 32-1115
ı. Tiglath-pileser	115

ASur

Asur kenti Dicle Irmağı'na bakan kayalık bir burnun üstüne kurulımıştu. Kal'at Şarkat olarak bilinen alanda en geç MÖ 2400 yılından beri yerleşme \'ardı İştar Tapınağı'nda Er Hanedanlar üslubunda heykeller hulunmuştur. II. bin yıl başların-da Aşşur tüccarları Anadolu'd,1 koloniler oluşturmuşlu dır. 1. Şamsi-Adad (yaklaşık MÖ 1 8 1 3-1 78 1) imparatorluğunun bir parçası olan Asur daha sonra Mitanni yöneticilerinin <.knerimine geçti. Mitanni İmparatorluğu'nun çöküşünden soı1ra 1. Aşşur-uballit (MÖ 1 363- 1 328) yönetiminde Asur genişledi ve Asur Fırat'tan lrar; dağJarına kadar uzanan bir krallığın başkenti oldu. II. Asurnasirpal başkent olarak Kalhu\u seçti, .rn ıa o \'e daha sonraki Assur krallan Asur lmparatorluğu'nun dinsel merkezi olarak Asur'un tapıii.tk ve diğer yapılarını onarmayı sürdürdüler. Asur kralları Asur'daki s.ua-ya gömülürdü.

Alwı A>urT.1pınağı'11n kunNında t>ulun.ınk.1butnıJ. K.ıt>.ırınt'"jıdı bitkiler ıkı kl'Çl ıar.ılından kemir len bir r.ınrı Tanrının giy'i ve pul desenleri, onun bir dağ r.ınrısı, belki de Aur olduğun İf'JrCt cdcbılır. Alıra,obrıml.tn akan ilg buluıımı kudır.

Kent tannsının .ıdı da Asur'du. Asur devleti gelitikçe değeri)ii kselcn tanrı, Asur panteonunda Enlil \'t: Marduk'uıı yerini aldı. Aşşur Tapınağı kentin içinde, bir burnun tH.:undavdı. Asur kralı \'etkisini tanıı Aşşur'un rahibi olmasıdan alırdı. MÖ 614 Ye 612 yıllannda Asur'u işg.ıl eden Mcdler ,.e Rabilliler kenti ele geçirip y.ığnuladılar. Kent bunun ardından terkedildi. MS 1 . ,.e 2.)iizyıllarda yeniden yerleşme merkezi olduğunda kente Lıbb.rna adı verilirdi.

Kassit

Oğlu Kutir-Nahunte kral olduğu zaman Habil l.ilkesi'ni işgal ederek Hanedanı'na son \erdi ve Babil'den Tanrı Marduk'un, Uruk'tan da Tanrıça Inanna'nın he) kellerini alıp Elam'a geri getirdi. Onu izleyen kardeşi Şilhak- In-şuinak, Zagrm eteklerine düzenlediği '>derde ku.1eybarıda Arraph<ı (bugün Kerkük) \'e Nuzi'ye kadar ilerledi ve eskiden Asur'a ait olan topraklara girerek Halman, ı\1c-Turnat Ye Epih'e (Hamrin tepeleri) saldırdı. Şilhak-In-şuşinak kardeşinin karısıyla edendi \'e Susa'da İn-şuşinak Tapınağı'nda başlatılan onarım çalışmalarını tamamlattı. Liyan, Tulaspid \'e diğer yirmi kadar merkezde inşaatlar yapardı. Şilluk-In-şuşinak döneminde kalma buluntulardan biri, gün doğuşu *(sit şnmşi)* adı verilen \'C dini bir sahneyi canlandıran, olağandışı bir bronz yapıttır.

Elam'da soyun erkek kardeşlerden sürmesi geleneğine uygun olarak Şilhak-In-şuşinak'ı yeğeni Huteluduş-In-şuşinak izledi. Huteluduş-In-şuşinak Susa tapınaklannı onardı, Anşan'da yapılar yaptırdı. Burada kamusal bir yapıda muhtemelen onun saltanat dönemine ait Elaınca yazılmış 250 idari metın bulunmuştur. Huteluduş-İn-şuşinak, ikinci İsin Hane-danı krallarından I. Nebukadnegzar'la (MÖ 1 1 25-1 1 04) anlaşmazlığa düştü. Nebukadnegzar, son Kassit Kralı Enlil-nadin-ahi (MÖ 1 1 54- 1 1 56) \'aka-landığı zaman iktidara el koynrnştu. Nebukaclneg-

Altt AMır 1. Düııy• .'İ.l\ a J◆ı'nd;ın <ııKc bir Alman ckihi lJl"Jliıid.tn k.wlmı)tı. l:kip):crlqnıc 'eri u boruıı.:J unııı \ ukurl kazarak, belli ha)lı bınalJnıı kcııtın kuzc\ kesiminde hululıduğıııı 'aptJdı. Bunlar ara'lnda :\ sur, l◆ıar \C Kabu (apıılaklan. Sın 'e Şamaş ik

Anu '" .\d.ıd'ıı ikiıl.lpııukl.tn zı◆gur.uın yanıSlı.ı 1\"ur k.rall.tnnın sarJ\lJn d.ı \artlı Kent kuz<"\'dc ,·., doğud• dik ◆aıiud•r t.ırafiıı,i•ıı korunm.ıkt.ı\dı. 2. hin Vıl b,1';lmnd.ı ı;hkını cdikn kent Asur Jöncmindc glıncyc-doğru gcnı◆ktılmı◆tı.

Altt A'ur'uıı kuzc\'lıatıdaıı göriinümıı. Sağda, şimdi bılc ◆ıliık çızgı\inc egemen olan ziru,'Ur.ıtın blıntılan. gurulmd.tcdir. Onada. :\<ur Tapınağı'ıın bıılıındugu \ere y.ıpılmış bir 19 tın,1 polı◆ k..ıukolu \J.rdır. Ark.ıd.ı Dıdc Imıa◆ı gönıılıncktedir

b alta A'ur'dJ.kı 'arJ\10 ◆ıınd.ı bq kr.ll mcz.ın hulıılmuşrur Bunl.ır ar.ısında, rc◆mın - onasmda p:liriilı:ıı "c içinde h.i.l.i ıa◆ hir l.ıhii duran .◆ur bd-kals'in (◆10 1074·10571 ınczamla, il. Aşur·nJSİrpJ.l'ıı \MÜ !!!!3·8591 \C \:. Ş.ım◆i·Ad.ıd'ın (lvlÜ 82.◆-ıı 11) mcz;ırl;ın da nrdır.

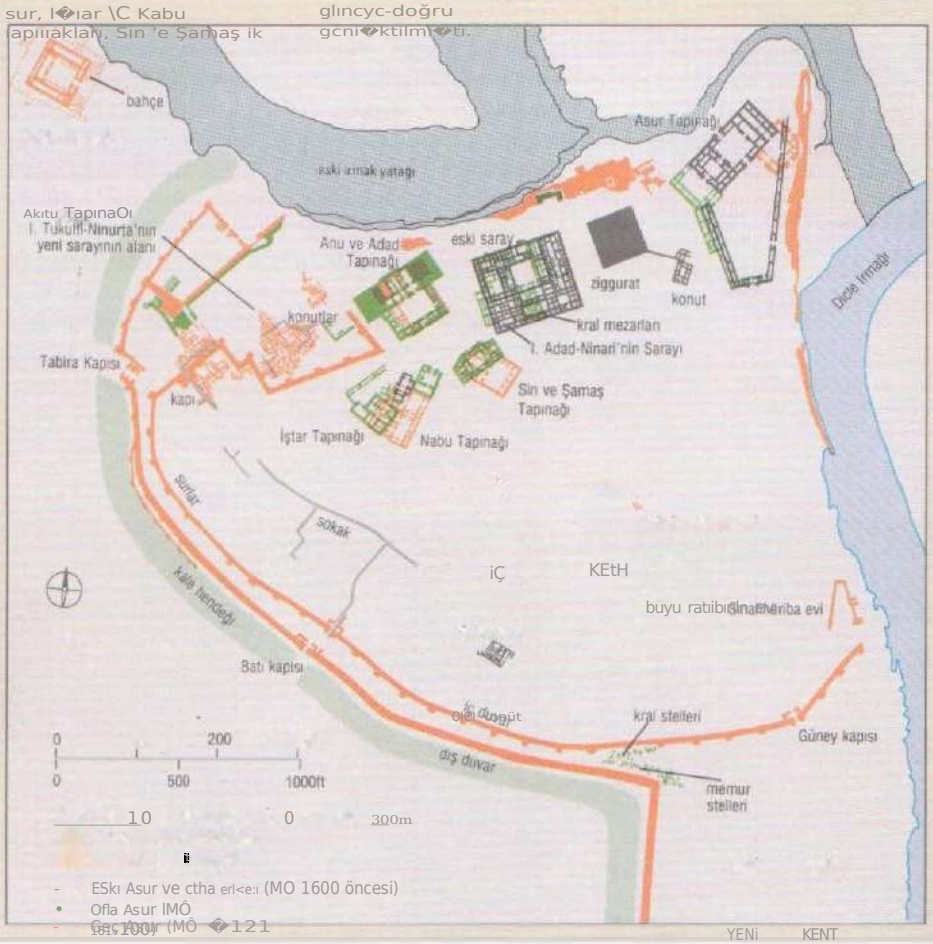

zar'ın Elam 'ı i◆gal etme giri◆imlcri başlangıçta başa-nsız kaldı, ama yaz ortasında güç bir yürüyüşle bek-lenmedik biçimde Susa yakınlarında boy gösterdi ve Elam ordusunu yendi. B.1billilcr, Sm.ı'yı yağmalayıp Tanrı Marduk'uıı heykelini geri aldılar. Elam'ın da-ha sonraki tarihi kesin değildir, çünkü bunu izleyen i.iç ◆ÜZ)11 boyunca kaynaklarda adı geçmez.

Kcbukadnegzar, doğudaki ba◆arılannı kuzeyde yineleyemedi. Burada önce r. Asur-rcş-işi (MÖ 1 1 32- 1 1 1 5), sonra da I. Tiglath-pilescr (MÖ 11 1 4-1076) yönetimindeki Asurlular'la karşı karşı-ya geldi. 1. Tiglath pilescr girişken bir askeri ko-mutandı. Yukarı Dicle Vadisi'nde 20.000 Muşki sa\'aşçısından (Hitit krallığını sona erdirdiği sanılan halk) oluşan bir orduyu yendi. Daha sonra Urartu olarak bilinen bölgede Nairi\·e saldırdı \'e Van Göli.i 'nün kuzeybatısında z,ltcri anısına kayaların üstüne bir kabartma oydurttu. Batıda Ahlamu-Aramiler'lc saYaşlarında hrat'ı en az 28 kez geçti. Bu seferlerin birinde Arvad'd.ı Akdeniz'c ulaştı \'C Asur anlatılarına göre burada bir tekneye binerek "deniz atı" denilen, ama muhtemelen bir deniz-gergcdam ya da yunus olan bir hayvan avladı . Ne \'ar ki, Tiglath-Pileser'in tCtihlcri ölümünden sonra korunamadı ve bundan sonraki yüzyıllarda Asur egemenliği Asur, Ninİ\'e \'C Erbil arasındaki Asur üçgeninin dışına pek çıkamadı. Ama Tiglat-pile-

ser'in seferleri Asur'un Muşki ,·e Arami saldırıları-na karşı d,1yanması111, bödcce de iki yüzyıl sonra yeniden yükselerek ti.im Yakındoğu'ya egemen olmasını sağladı.

Bilim ve teknoloji

Bitmez tükenmez çatışmalara karşın ikinci bin yıl son yansı büyük bir refah \e ilerleme dönemiydi. Ticaret \'C sanayinin gelişmesi, birbirleriyle gösteriş yarışı içindeki kral saraylarına lüks mallar sağladı.

Renkli taşlara takılarda her zaman önem verilmiş \'e çok erken zamanlardan beri yapay taşlar imal et-me çabalarına girişilmiştir. Kullanılan malzemeler-den biri fayanstı. Bunu npınak için önce ufak ku-vars taşları öğütülüp kül \'C bakır CC\ heriyle karıştın· lır, sonra bu karışım ısıtılarak parlak ma\i perdahlı

üzcye sahip eşyalar üretilirdi. Örnekleri Obeyt Dö-nemi'nc kadar geri giden bu teknik üçüncü binıl sonunda boncuk, muska, mühür \'e kakma yapımın da yaygın olarak kullanılmaya başlandı. Bu dönem-de birkaç fayans kap da yapılmıştı. Fayans kaseler ikinci binyılda daha sık görülmeye başlandı. Orta elam döneminde Susa'da 111-şuşinak tapınağının be-zemelerinde kalıpta çıkarılmış, perdahlı fayans tuğla-lar kullarnlmıştı.

İkinci binyıl ortalarında cam yapımına başlanması teknolojik bir atılımdı. Birkaç erken cam örnegi,

büyük olasılıkla fayans yapımı sırasında kazayla

üre¯tilmişti, ama ,.a, gın cam üretimine, hele cam kap yapımına ilişkin hiçbir kanıt yoktur. Kuzey Mezo potam�:a kazı ,·erlerinde bulunan ilk cam kap örnek lcri .\10 15. ,·üzyıla tarihlenmektedir. Bunlar ya bir göbek etrafında şekillendirilmiş, ya da kısa cam çubuk parçalaıından yapılarak bir mozayik biçiminde Silindir mühür, pandantif ve düzenlenmişlerdi.

tabaklarında da cam kullanılırdı. Bu dönemden ca perdahlı (ince bir cam tabakasıyla kaplanmış) ramik kaplar bulunmuşnır. Orta Asur krallan ise saraylanru sırlı tuğlalarla bezerlerdi.

Dördüncü binyıldan demir buluntular çok enderdir. İkinci binyıl başlarına gelindiğinde Eski Asur'un Anadolu ticaretine ilişkin metinlerde demire değini lir. Bundan birkaç)ii zyıl sonrasma tarihlenen demir buluntular arasında Tutankhamon'un mezarından çıkan bir hançer de vardır. Kimi Hitit metinlerinde demir silahlar, demir yazı tabletleri ve demir heykellerden söz edilir. Hitit Kralı III. Hattuşili'ni bir mektubunda asur kralına demir bir hançer hediye ettiği kaydedilir. O dönemde demir altından daha değerliydi. An1a değeri Ö/.i.inde az bulunur olmasından kaynaklanıyordu ve ancak karbon eklenerek çeliğe dönüştürülebileceğinin bulunmasından sonra demir yara.lılık açısından bronzla boy ölçüşmeye başladı. Mü 12. yüzyıldaki bi.i)iik altüst oluşlar ge-nellikle Tunç Çağı'nın sonu ve Demir Çağı'nın baş-langıcının işareti olarak görülür. Ama bu tarihlerde demir eritilmekle birlikte, bu uygulama pek iyi kavranmış değildı.· Çelik ancak 9. yüzyılda alet ve silah imalatında kullanılabilecek kadar yaygınlaştı.

Yaz

1

Çivi yazısı MÖ 4. bin yılda Güney Mezopotamya'da icat edilmişti. Hece ve sözcükleri gösteren yüzlerce değişik işaretler içerdiğinden, uzmanlann bu yazıyı öğrenmesi yıllar sürerdi. Otuzun altında harften oluşan ttmetik alfabe .MÖ 1600 öncesinde Kcnanlılar tarafından icat edilmiş \·e daha sonraki bin .ıl içinde çivi yazısının yerini hemen tümüvlc bu yazı almışnr. İlk alfabede harflerin biçimi Mısır hiyerogliflerine dayanıyordu, ama sesleri buna karşılık .elen Kenan sözcüğünün ilk se.siz harfinin sesiydi. Orneğin, bir ev resmi, Kenanca ev demek olan *bet* sözcüğünün ilk harfini tik alfabelerde 27 y:ı. da 28 harf kullamlırdı, bu MÖ 13. yüz-

Altta Sina'da Serabı el K.ıdiın gibı merkezlerde bulun Hl proro· Kcıı.ın .ılfabcsiıiıiı bir ıırıiıaıcaı, Aramca ,.e dJhJ wıra Ibraiiice "" ArapçJ gibi diğer Sami dilkriıiıiı)'<IL1dJ kulla.nılaı alfabenirtemeli oluşturur. Bu :ıll'<'. Yunanlılar rara6ıidan da bcniiiis.:nmi.. \'C A\nıpa dillerini y.vınak için kull,mılnıı}tır Gcr.ckle bugün dUııyada kullanılan alf.ıbdcriı tümü Y.ılumloğu'dJ kat cd:lcn alfabeden türcmi.tir.

firbrm• soJ'"" balık mım \•ğırm•k zi(nJ h! (t) r.'ıti kol av.ı su ytl.ın dn pi't k)şc I ?

t> 9 "İfl" '-0Y lu•pp i>ktl.I Ü\'I"JIJif'C'.I D L O O 1 I

bıkı

'I"IP)

ınsan b◆ı

tının bileşik p•

ıô aidyi et
(tl••
)

Q

R

ISO

ayrı
ke

belirtiyordu.
ama

	ANLAMLARI				İNGİLİZCE
	alp öküzbaşı				A
	bêt ev				B
	gaml				C
					D
					E
	âsa				F
	?				
	çit?				H
	ağırşak?				
					K
	mêm				M
	nahı				N
	göz				O
					P
	sa(d)				
	?				
	rı'ş				
					S
	işareti				T

yılda 22'ye indirildi. Yunanlılar ,\lÖ 1. bin yıld.ı ,11-fabeyi beniinsedikkri zaman, harflerden b,lZılarını sessiz harfler ye:foe sesli harfleri göstermek için kul-l;rndıl.ır.

Çivi yazısı birçok dilin yazımına uyarlanmıştı, ama antik Yakındoğu'da Hitit hiyeroglifi ve Lineer Elam gibi b ska birçok yazı biçimi kullanılırdı. Cgarit \'e Le\·ant taki diğer merkezkrde Kenan alfabesi çiYı yazısı işaretlerine çevrilmiş Ye Ugaritçc adı \ erilen yerel Sami dilindeki metinler bu yazı biçimiyle yazıl mıştı. Akhaiinenid krall.mnın yazıtlarını yaznuk içm icat edilen Eski Pers yazısı da özünde çi,·i yazısı harfkriyk razılmış bir alfabeydi.

işaretleri

Solda ç,, razısı kili usnınc su bır çubuk n basıınl.ırak. ,ık..ınlırdı. Y.ızı .ıdıru bunun bırakıı:;ı çin biçimli izden .ılmı·ir

fıı *wlıfa* .Sıppar'd.ın Mü 18. vüıvıl.ı ;\lt bir okul k.1ral.1ın.1 dclicrı. <:,iYi v.ızısı yazın.ıiıl.ınıiıii cıı.iiiini uıuıı bi siireçii)";.um.inl.ıra \".ıı.,, vcnidct1 kullu. ıılnı.ı" .ol.ın·kl ın\'arl.1k t.lbkıkrdc üğ.rerilirdi.

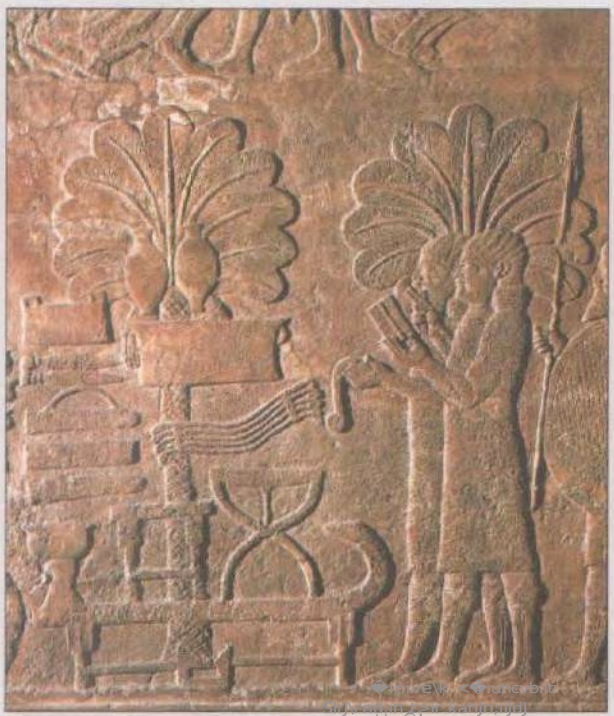

:'\ini\@k

Ürdrhanıp.ıl'in ki-tl. pl.ığınd.ın c .ınl.ımlı siir·ükkr b·tcsi Li\tc:kr .\h.·l'opot.ımy.ı y.ı inan gdcnc.:ğinin tcnıclıni oluştu· nırdu. R11nl.1r çogunlııkl.1

Kuzey Sıümercc ,.c ,\kk.ıdca olm.ık iizc-re iki Jillıl'di. çıkarılan

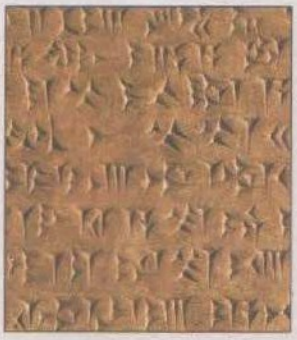

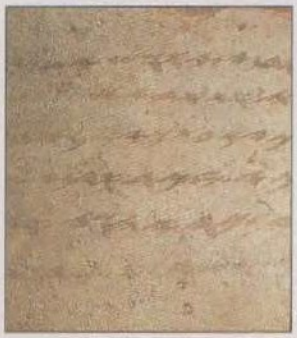

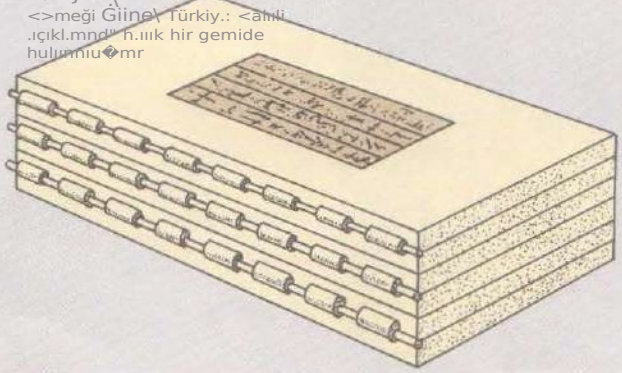

, .ıJd ·.'lO 630 620 ı·B hil\kı

.:Jikn

.111ıaıılJr. Bir \ıllltdll menıe·

yazı·ı·· üH:ki j,·· p.1pirUc. y.ı

dJ deriden bır tOın.u.1

yazmaktadır. yüzyıla gelindiğinde Arami ve

\raın-ı, 7.

"fih y.vı-ı

Asur lınpJrarorhığu 'ııda \'J\gıı bı\ıılllk kullanılnordu, Jınl (kil tabktkrJc farklı olJrık) plpırth ne parşömen çuruduğü ı.,ın lıtze "'1bbikn hdgı: s.ı)ı'ı \'Ok .1zdır

.\11/ ·1t·unlerin üstu1ll. k lun\illm

1.1 hkılcr kil zartbr i.:ıiK· konulur,

ı.ırll.ınn usiiinı: dı: t.lbktıı:ki nK·tın aynen vazılırdı. ,\l

faki .ıkındoıl.u'd.ı en konınm· ya·ı biçimt \'1"1)'ilZl>I, kil ıstiinc ba,kı ıapıl.ırak, mccal usiunc çiıilcrck v.1 .\lÖ lıirsoldaalfahetık ılurl) yazılar yaygınl.lştı. niın'3r pı. pırü,, ı"11)iimcn, arJ sıra da kırık kcranik ıumçafan vazılın.ii. Hititler '" ı.ıt w :\nadoı·ı 'd.>kı .ırdıllı. rı anıısal kr1lık y.ızırt.mnd.ı bir piktnl'\'J.ı lıiyerol:\lif' .ızı" kııllanır!Jrdı f.<a,{fiim orta sırada).

Mezopotamya'nın 1(eşfı

Eski Ahit \'e Yunan yazarları daha geç tarihli A<>ur, Babil ve Pers imparatorluklarını hatırlarlar, ama er-ken Mezopotamya tarihinden korunan hiçbir şey yoktur. I\.IS 1 7. \'e 18. yüzyıllarda A\'rupalı gezgin-ler Pcrsepolis'te Pers Kralı I. Dareios'un (,\.1Ö 52 1- .486) yaptırdığı *itadclin kalıntılarını anlatmışlar ve burad,l buldukları çivi yazılarını kopya etmişlerdi. Georg Grotctcnd (1775-1853) adlı bir Afm,ın bilim adamı 1802 yılında Eski Pers yazısının bir bölümü-nü çözmeyi başardı. Hcnry Rawlinson (1 8 1 0-1895), 1 835 ile 1 837 yılları arasında I. Darcious'un Bisutun kayası üstündeki uzun Eski Pers yazıtını kopya çekerek çö1:üınü tamamladı. Ra'' linscm bun-dan on yıl sonra, bir Kürt çocuğunun yardımıyla, bunun Babilce uyarlamasını d,1 kopya ederek, 1850 yılında çivi yazısının çözümünü ya}1nladı.

Bu arada arkeologlar Mezopotam) a merkezleri-nin gizlerini ort.ıya çıkarı1aya başlamışlardı. İngiliz Doğu Hint Şirketi'nin Bağdat'taki temsilcisi Cla-udius J,ımcs (1 787- 1820) tarafından yapılan ilk ayrıntılı Babil incelemesi 1815 'tc yayınlandı. l 840'larda Assur krallarının başlıca sarayları kcştc-dildi ,.e bunu i1:lcycn on yıllarda müzelerde sergile-necek ya da incelenecek yapıtlar bulma amacıyl.1 tüm Yakındoğu 'da kazılara girişildi. 19. yüzyılın an-tika kapma y.ırı*ı, Robert Kolde,\ ey'in (1 .855-1 92 5) 1 895 ile 1917 * ılları arasında Babil'de yürüttüğü [illegible] kampanyalarıydı.

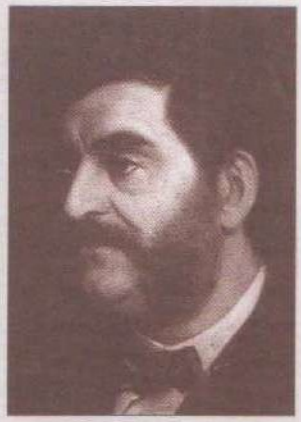

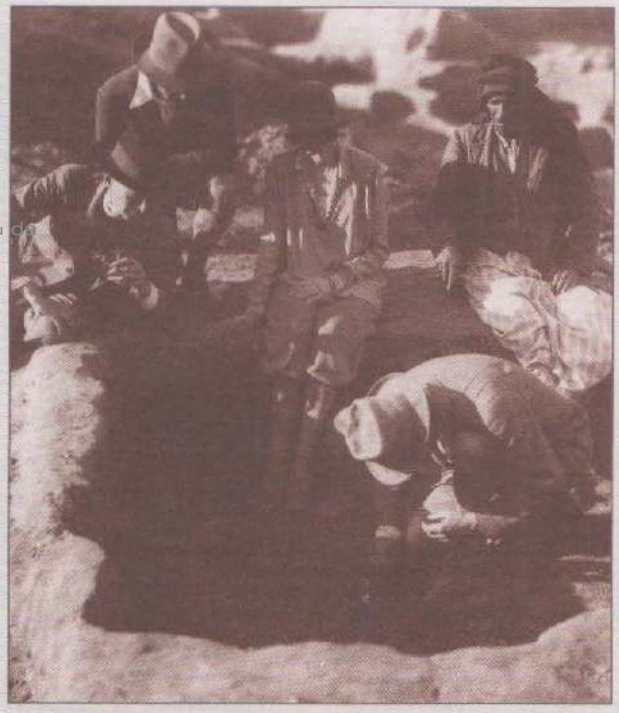

Alt Sır Austcn Hcıuy {181 7 1894!

L:\'ıkıoıhı'ın ıngılt<:rcsını hıvlllcv'en

renklı gczı

"" kcşıl l>ykükri şinıdi bile h<-ıc,·.ınll. okunıiuk.ıadır.

Yakıiıdoı:ı.u'd.ı be• vıl gezdık tcn sonra 1845 1\ Nm'ında 2!! y.ışınd.ıykcn Nınnıd '.rnıik K"lıı ı al.ıiıını Aşurnasırpal'ın l•ı\ard burad.ı il

saranni huldıı. l.aı.ırd ll!46 nlı•d.ı dıkbtini ::-inl\c"c çcıirdi ıc bur.ıd.ı Scniuhcrih'ıı sara}lnı kqkiıı. Kendi hesalıına göre 1·111111.:.ı hu bınad.ıı 3 km

Joby

kab.ıtm.ı: 1851 \ kcı t'ininid'd<ın a\'nldı K:vıl.ırı h.ıkkında .ıını{ulı bri rapor ı.zdık*tan* 'onr:ı .ırkcolojiyi

tcrk.:dercck polıiikavla u•.ışın.ıı .ı b.ı şı dı ı·e d,ıh.ı sonra c l.. Yıllı. Hu rc<;ımdc 1.ıı,ırd, Tıırlmc'd.: Snın.ı.h.ırib düncnime ait hır k.1".ı k.ıb.ırtm.ısın.ı oyulmuj lkl)l ın•ckrken g<ht('rilm•i lır. Ninive'ye su gcıirinck i.,:in kurulnıü• bn.ıl sisıcıiiının haşı pkınindili B.ıvıı n'd.ı.

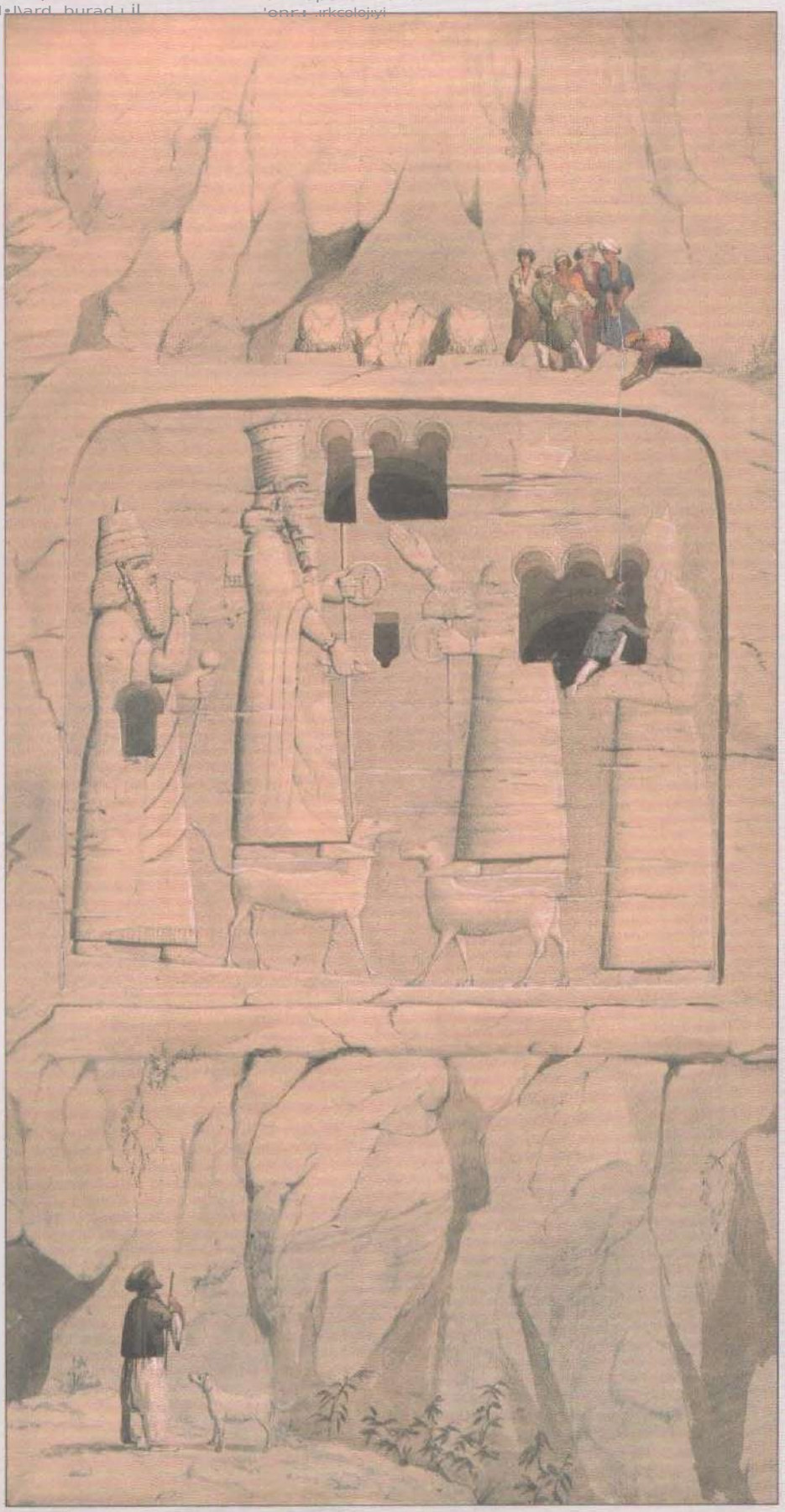

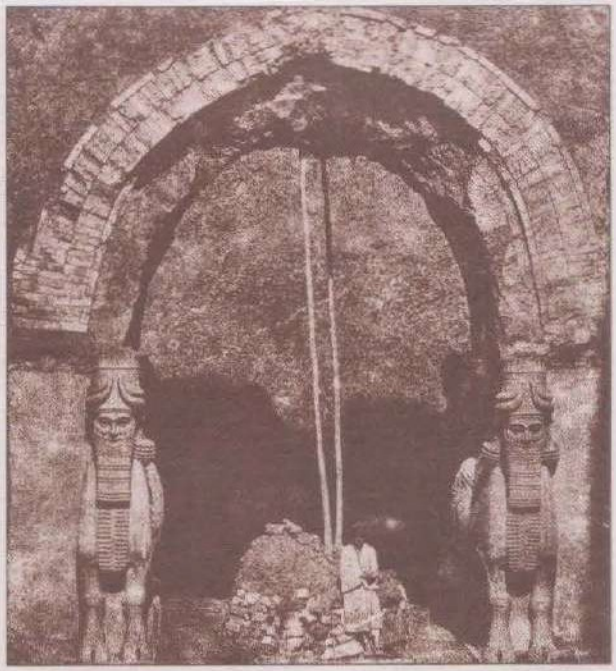

Unıı.-Doktor P•ul Emik Rott• (11102 1ıı70) :\ı-.1bıst.ın "' Ycın•n\k in•clen1•kr ıJpmıştır. 1840 \1lınd• .\tusul'.ı Fransız kı olarak atanmıştır. 1842 ı\rJlık apnd.ı ski Niniic'nın sıt.ıddi olan Td Ko)·ıın,,ık'u k.ızmau başladı, •nıa fazla hır b•ri elde edemedi.ı:ncsı kazılanııı n.1kkdcrck hurJd.1 ;\"urlu il S.ırgon'ın h.•kcnll nur-Ş.ırrukin·in gorkcınli kı. lınul.ırıiıı oriay.ı çıbrdı.

u.1t e l.ıy.ırd lr.m gıy"kn\'lc. yıllarında D•ğlud ./ki ilk pek çok

ykr gezen l..\.ırd, o dönt'md(.• .:,ok tclılikdi hır hl>lgc obn Lurisıan'.ı d;ı gıimıştı. l.:ı1.1rd'ın verd h.ılka g•osterdiği anl.ı) ış ve semp.m birçok gıiç durumun mtcsindcn !!dmt·sını sağl.ıiiıştı

Fıı wnı- 1852 3 yıll>rında \ ekilen

hu L-,kı fotoğrafla, Bottı.fır:ı\.ı tioııdııkıcn sonrJ Dur·Ş.ımıkin\ k \'j,tor l'l•ce 11818 1 875) tarafından kazıl.ın keıu k.ıpılmnd.ın hiri görlılmckıcdır.

Asil Avcılık Sanatı

Altrn An.ıdolu'da :-;colıtık Çat.ılhü)iik'teki (.\lÖ 6500 dol.wı kütsal bır '1. pıiın.dll\ar!Jn a\ ı·c,imkriylc bctenini•ıı Ru n.:nk.li rc:k.<m.struk.si,·ond•1 rc,ml." egemen olan uzunlu•u 2 metre dolaımıd.ıki bir vabaıı h<>ğasıJır
l.eopar deri•indcn apulık iakmı• kü.,ıi k J\cılar 'lırfüllıün dlcrındc sil.ıh olar.ık yay v:ırdı.

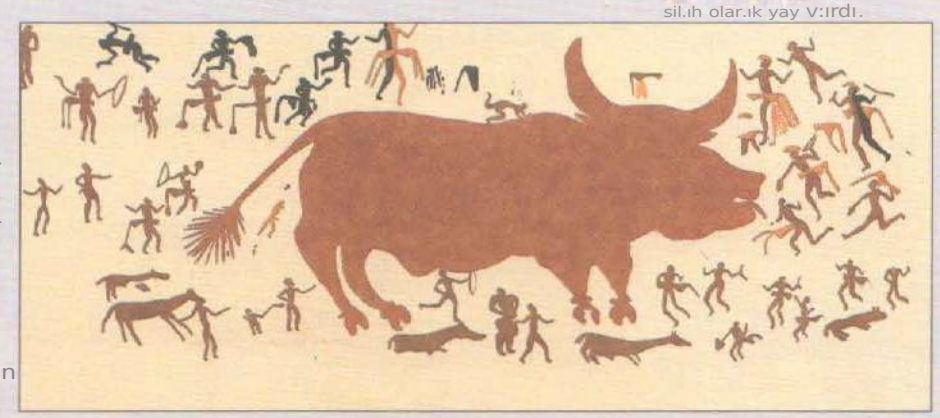

Keolitik denimden -;onra amk yiyecek amacıyla a\ -!anmaya gerek kalmamı•tı, ama yabanıl hayvanlar güç simgesi olmaya de' anı cttikr. Bu hayvanlar tarih öncesi dönemin dinsel yapı tlarında önemli bir rol oynarlar. Krallık kanamının gelişmesinden sonra, yönetic¡ler iktidarlarına bu hayvanların kültürel öneminden iktidarlarına yasal destek sağlamak için yararlanırlardı; galip avcı görüntüsü, kralın hem tanrı tarafİnd,m kayrıldığı hem de bu dünyada ba•an sağladığı izlenimi \erirdi. Kralların (üstelik çoğu kez kitlesel boyutlarda) yırtıcı hayvan öldürme uğraşıları metinlcrde de anlatılmaktadır. Örn eğin, Orta Asur Kralı 1. Tiglath-pilcscr bir seterinde 4 \"ah•i boğa, 10 fü ve 920 aslan üldürdüği.inü öne sürer. Aslanların 800'ünü .bbasınd .ı 1 20'sini yaya olarak nırmuştu. Avlar dikkatle dü zenlen ird i .\fari meknıpla rında (ı\1Ö l 800 dolayı) önce yaban aslanları yakalandığı, sonra kralın öldürmesi için bunl a n serbes bırakı ldığı kayd•edilm işti r. Asur kabartmalarında da buna benzer sahneler görülür. Bu gelenek Pcrsler düncminde de sürdü. Gerçekte İngilizcede [cennet anlamına gclenJ "parMiisc" sözcü ğü. kralın ev parkı demek olan Farsça bir sözcükten türemiştir.

Alt ı ı llır kralın hcıiinlcndıı'-ı en ç kk ,-.ıpıilanlln hin olan hu hu.ılı ı <.tınc\ lrak'ra Unık'ı.ı bıuluınınu•ıur (MO 4: hın \11 "ml.ırıJ. •ıckk haıı hJnılı d<likli hır tigur lKl kcz ı;ostcrılmckıcdır U.ıt<' hır nı1ırJkl.ı a'J.ıı i>ldllrıcktc, Jltt.ı hir ba•b.ı.J.ınl Al.ıd.ı, herllllldc d.ıh.ı oıı.:c tildümlınü• ıkJan <llh.ı ,-,udır Fıı;urıılı b ı·i m. rani kcnıın r.ıhıp kralı olduğu saıılmakıadır \ük>Cıdlk 78 cm

A Pdt- ı ı 1. Darcios'uıı (. \l52 ı>486) adı kuılmı• b ,jJindir ıılıKrıuıı ba'kı" Kralı ri arah.ısından aslan '" larkcıi gd•ıercn s.ıhnc d.ıha erken hanc.l.ınlanıı s.ıllt y.ıpirl.ınıdaıı kopy.ı cdl mi• r Yuksckllk 3,7 .cm.

Sağdaıl Jlarsip"ı.,- Gc.,: .-hsür döıwmınc ait c\·alcı c.hn.ır .ıyrıiiıd.ı hır .ıslan J\l J,l,m l"C'•mmin

gorıılııcktcdir, Alrt1ı dönemin A•urıı.ısırp.ıl Mc'> 883 859) Kalhu'd.ıkı ,,tr.wiiin ı,ıhı odasının du,·.ırl:ınnı i• inscl toren; ..l\'t. • \'c: J.\' ,,ıhnckiiyk l:x:/dl1i•ti. Bur.la .u.ılıa.Mnm i.ı•ti.ınıdcn ok \c \ bir ısl.ın.ı hede!l lm tkt.ı .ın\'ü gdı:ıH:gi uy<.ınnc.1 .ıtl.ınn :.•-ıkl.ınnın .ılrnndı ov ıngcn .ıslan olli Ollı ı ı kV.ıll.ıkt.ıd r.

Sold1 :\kdenıı 'ahilinJc
L·garir'rc bulun.ıı.ı MÖ 14.
bi tab.ıkr.ı. belki kent
ln l'<>ncticisi olan bir
adam .ıraha.nm
'llıtllk, yantnd.ı bir
kopcklc birlikte bır keç ve
hir "ahln "!l>ın surthunıı
kovalarken
gostcrilıncktedir. Çapı
18.5 cm.

Sıdrı altta
faki
Y.ıkınJogu'nun en c-anlı
.ıv '°hnclcri A'urb.ınipal'ın
1'10 668 ı.ıkl.ı,,ık 627)
.:-:in1'c'Jeki Kuzcı
orulınuşıu. '.o\nt ay.1klan
bıç.ıkl.ıran kr.ıl motıti,
Asıır'd.ı krallık muhrıı olarak
benimsenmişti. ı\ynı motif,
Pcr epolis'teki Pcr.
usnmde duran hır .ısla.nı
Asıır'd.ı krallık muhrıı olarak
benimsenmişti. ı\ynı motif,
Pcr epolis'teki Pcr.
,,ır.ıylarının kapı oyın.ılannda
da günilıir.
A'bn, \'b., ha\'vanlann
öldünilıncsi b elli ölçüde
so\'luluk '"' dinin
gerektirdiği hır gorndi,
ın.ı ınctinkrde ve
kab.ırın.ı.ırda bu kadar
gürulmcsındcn,
kralın bu >pord.ın buyük
'"'k aldığı ı

Fildişi Oymacılığı

Palcolıtik dönemlerden başlayarak çok beğenilen lüks malzemelerden biri fildişiydi. Sağlamlıkla esnek-liği birleştiren bir madde olarak, hem güzel hem de pratiktir. Fildişi, sert tahtalar gibi oyulabilir; ayrıca birkaç parça birleştirilerek daha büyük eşyalar yapıla bilir. Eski zamanlarda fildişi genellikle renkliydi: altın yapr<1kl.1 kaplanır, boyalarla renklendirilir ya da üstü ne yan değerli t.1ş y.1 da camla kakma yapılardı. ıı. ve ı. bin yıllarda Sc1riye'de fil bulunurdu, ama fildişinin çoğu .\lısır ya da Hindistan'dan ithal edilirdi.

l\lÖ 14. yüzyıldan kalma Amarna ı\ kktupla-rı'nda fildişine sık sık değinilmesine karşın, bin yıldan fildi�i buluntuların sayısı görece azdır.

Ama Geç Asur döneminde Asur kr.lllannın ele ge-çirdikleri fildişiler ayrıntılı olarak tanımlanmış \e bir-çok kazı alanında fildişi eşyalar bulunmuştur. Özel-likle de Asur başkenti Kalhu'dan (çağdaş Nımrud) binlerce fildişi çıkarılmıştır.

Levant kentlerinin çoğunun kendi fildişi ekolleri v.1rdı; Nimrud'daki fildişiler arasında değişik tarzla rııı örnekleri görülebilmektedir. Çok çeşitli üsluplar ara'ında Fenike fildişileri denilen \·e Mısır '><matıyla yakın bağlantısı olan örnekler, Araıni ʜ': Yeni Hitit krallıklannıı taş anıtlarındaki oymaları andıran güç-lü motifleriyle ')uriye fildişileıi \"c özgün

tarzı da bulunmaktadır.

Altta \' ml ıki k.ıdın, \'(ık'oek ı.ı.,-ları, g<·rcldılılkl.ırı ı-c ,a, Hileleri dı�ınd.ıs ümllyk çıpl.ıkıır .ık Kı. dınlar. ur bbartnulannd sık rastlanan qyalard.ın o!Jıı hiı sinekliğin ya da ı oluşuru\'orbrdı. Surivc ü<lubunda oyulmuş ol1. 11 hıı p.ırç.ı. Kı. lhu

m.ıkyaj nıaJ,cmcsi pakıiılc hırçok ort.ık mdhği ol.ın hu

ı◆lcıiıdi bf.:, ,f<.·ıık' de

Uulunmıı◆ıur. Şar.ıvl.nd,ı aını kunıiıın

oiidc n gü,ıcrilıni◆ bilincıı tek 'knk.' orıicgidir. Yüzde hi.,-hır it:ıde

kc.;ıyi

rk n akb.ıhJl.ır d.ı nmd<tcdırkr Yükseklik 9,9 cm, ◆hi◆lki 14,6 un.

12,2 011, yılk.-.:klik 9:l un.

Kuzeybatı dibinde

S o lda iki ı.ır.ıfi dJ o\ma, kate> h a l

ınde ışlcıımış r.ıÔo. Büyük ol>.'11ıkla ıskrmlc \'j dJ k.ın·ol.ı bczcmcsi olarak kulufan. dört panolu!. hır ıalumın p.ırç:ı.'1dır. Buluntu, avnı tMZ 'c teknikle ❑apılan ,.c gerek kuçük pan;Jlardaıı g<Tck'<'. mobilya paııolannd.uı oluş.ın hüyuk bir gnıbun hir omçgidır. Hahur ırmağı", lundı.ı Guzana'da (Td H.ıfaf) vapılnıı❑ olJbilir Yilk>.clilik 14 un dol.>\lnd.1.

Altta$o/da Bir Nüb,dı'\, öldurcıı

di❑i asl.>n. Arka pda ,an,luk \C papinıs ÇıÇekleri görülür Nılhu'd.ı ı.u,,cvl>atı Sjravı'nd.> bulun.ın klasik e ikc ü❑lubiındJ ikı q panod.lll bri idir. Konu Mısır kökenlidir ve fils n d manlan ı yenen simgeler. Al tın dıivaiür.1 bpi❑ lazuli , kınnı'1 akikk lwkma):ıpılmış, ❑•ihyc'linin sal'ı ,.c ctddi :ı.lnınla p.arlaulnıiır Yükseklik l0,3 cm, gcıiişlik. 9, cm

A ltt a Nıf k cs halinde i❑Jcnnıiş kanı ·kı;lhu'd) heykelcikten Şalın;ineser K.ılc•i'ndc bulunJll figürler, her biri hır hayvan çeken bir .ırına!!Jll kc ..ınını betimlerler. Köken leri kcsinllijc ı ll i ınmemektedir, Jma Mmr \'a da Fenkie olın.ı" ıntimkündlır. Ylıkscklki 14,4 cm. genişlik 7,7 cm.

Altta ortada Kuıeyb;ın Sar3\·1'ndan stilizc kadın tiguru. Ib❑"an di❑lnln biçimni e u\•.ulannıı❑nr. Tab.ını hır Ji,kk k;p.uılnıı❑tı. Yuk.scklik 30 cm.

Ş.1lıiuncscr i ndc hır .unb.ml.ı Nuk c pgılını❑ ol.lr.ık bu lıınJn j,kcıı.le .trkalıklanndJn biri. flczdı bıtkinl.1 Sılpın Jka ıjı\❑ adaml.lr,

ara \lra d.ı kadın l.ır gürülmckıcdir Kıuq Sume\k \'Jpılmış olnu ln

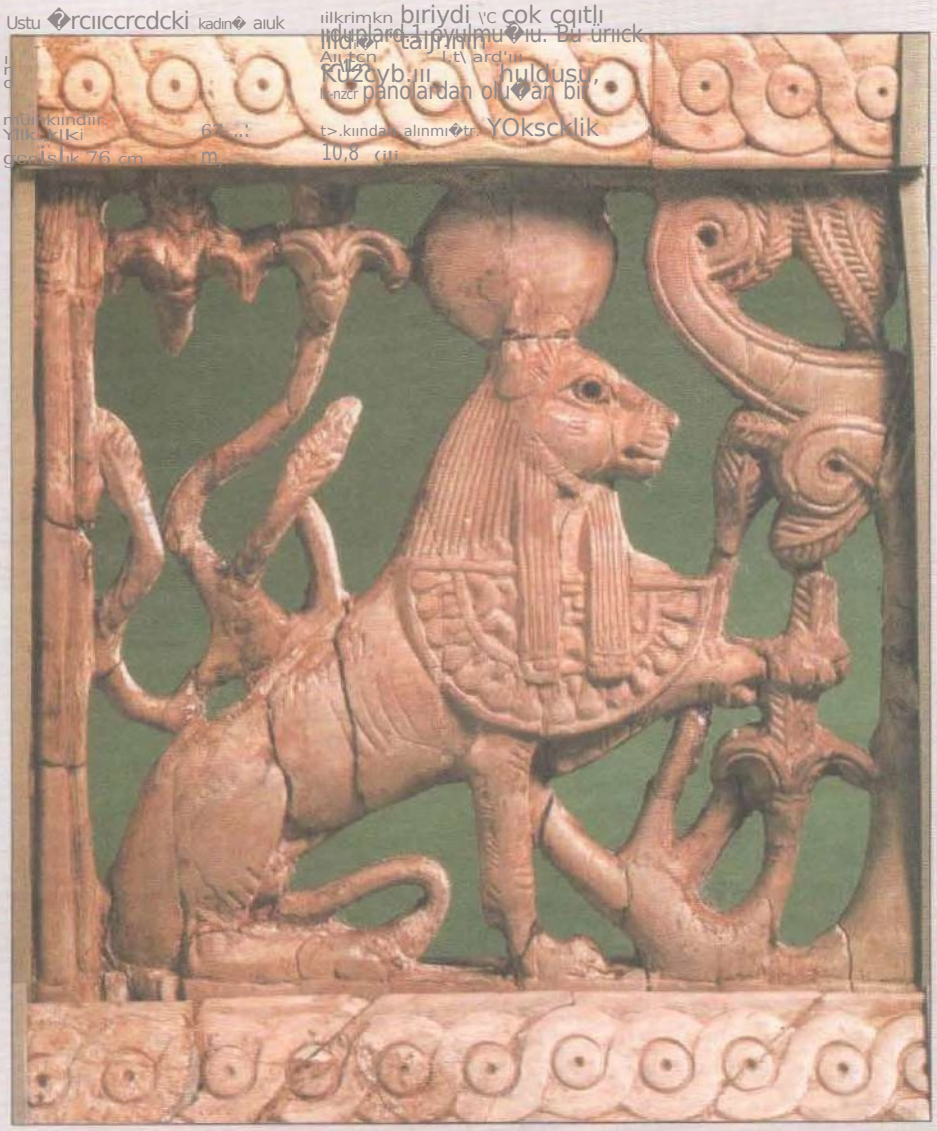

Ustu
kadın
aıuk
ıilkrimkn
bıriydi
cok çaıtlı
ıldunlara
yulmu
ıu. Bu
ırıck
ıldıor
taıjının
Kuzeyb.ıı
huldusu,
pandalardan olu an bir
YOkscklik
firavunu
e

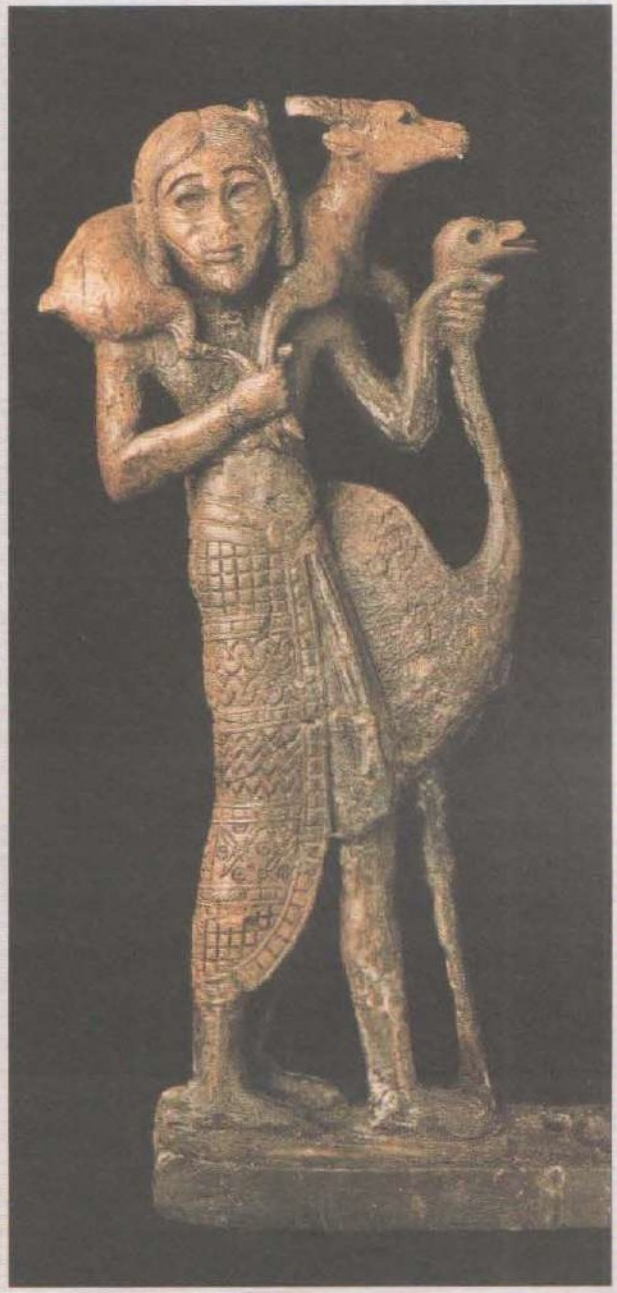

Henry
Sarayı'nda

ASUR VE MJZİ PLERİ (Mö 1000-?so)

Karanlık Çağ'ın sona ermesi

MÖ 1200 ile 900 arasında Yakındoğu, Mısır ve Yunanistan, bir Karanlık Çağ'a gömülür. Bölge terkedilmedi, ama marjinal alanlarda yerleşik çift-çilerden göçebe çobanlara doğru bir kayma olmuş olabilir. Öte yandan belli başlı kentlerde yerleşik yaşam sürdü. O döneme ilişkin çok az kayıt bu-lunmakla birlikte, daha sonraki anlatılar Karkamış, Malatya, Asur, Babil ve Susa gibi kentlerde önemli kurumların korunduğunu göstermektedir. Ama Yakındoğu'nun bir gerileme içinde olduğu, geçmişe ilişkin bilgilerimizin çoğuna kaynak oluş-turan kral saraylarının o eski lüks yaşam biçiminin dayandığı ve bereketli hasarlardan sağlanan varsıl-lığını yitirdiği açıktır. Belki de bu gerilemeye ta-rımsal verimin düşmesine neden olan bir iklim değişikliği neden olmuştu. Bunnu yarattığı siyasi dengesizlik, göçebe çobanlığın artmasma teşvik etmiştir.

Yak.ındoğu'dan MÖ biiinci binyıl başlarına ilişkin en önemli çağdaş kaynaklar, Asur krallarının bırak-tıkları ve özellikle komşularına karşı askeri zaterlerin kaydedildiği çok sayıda yazıttır. Hitit krallığımn sona ermesi, Asur'da 1 207 yılında I . Tukulti-Ninurta'nın öldürülmesinden sonra meydana gelen kesinti ve Mısır'da 1 070'te 20. Hanedan ın çöküşü nedeniyle, Filistin ve Levant'a egemen olacak kuwctli dış bir güç kalmamışa. Asur kaynaklan, I. Tigladı-Pileser'in 1 I 00 yılı dolayındaki seferi dışında, ban konusunda II. Aşurnasirpal (Aşşur-nasir-apli) (MÖ 883-859) dönemine kadar sessiz kalırlar. Bu tarihe gelindiğin-de bölge küçük kent devletlerine bölünmüştü. Filis-tin'e İsrail ve Yahuda, doğuya küçük Edom, Moab ve Ammon devletleri egemendir. Daha kuzeyde sa-hil kentleri ise Fenike'ye aittir. Şam'dan Amid'e (Di-yarbakır) kadar uzanan iç bölgedeki devletleri Ara-milcr yönetir, Toros Dağlan kıyısında ise Yeni Hitit Krallıktan bulunur.

Hitit krallarının varisleri olan Genç Hitit yöne-ticileri, Hititler'in anıtsal yazıtlarda çivi yazısı ye-rine kullanmış oldukları hiyeroglifyazısını benim-semişlerdi. MÖ 1 000 ile 700 yılları arasına tarih-lenen yüzü aşkın Hitit hiyeroglif yazıtı bulunmuş-tur. Aramiler ve Fenikeliler Arami alfabesini kulla-nırlardı. Kilikia'da, Karatepe'de (eski Azativan-das) iki dilde yazılmış uzun bir Fenike ve Hitit hi-yeroglif yazıtının bulunması, hiyeroglif yazısının çözülmesinde yardımcı olmuştur. Hiyeroglif ve Arami harfleriyle yazılmış yazıtların çoğu kısadır ve anıtı diktiren kişinin adı ve unvanları dışında pek bilgi içermez. Ancak daha sonraki Asur fetih-leriyle birlikte döneme ilişkin daha fazla ayrıntı ortaya çıkmaya başlar.

İsrail ve Yahuda

Eski Ahit'e göre MÖ 1 000 - 930 yılları arasında Filistin'e egemen olan güç, Davut ve Süleyman yönetimindeki birleşik İsrail ve Yahuda krallığıdır.

Mısır ve Yakındoğu'dan incelenen binlerce metin ve kazılarla ayrıca doğrulanmamakla birlikte, bu anlatı büyük olasılıkla tarihsel gerçeklere dayanır. Komşu devletlerin gerileme içinde olduğu bir dö-nemde Da\'Lıt gibi hareketli bir önderin kendisine küçük bir imparatorluk oluşturması akla yakındır.

Gene Eski Ahit'e göre Coşuha'nın fetihlerin-den sonra Yahudiler, güneybatı Filistin'i işgal eden Phislistler'le çatışma içinde bulunan 12 boya bölünürler. Bu boylar Filistin saldırıları kar-şısında Saul'un yönetiminde birleştiler. Saul'le kavga eden damadı Davud kaçıp bir süre kanun dışı olarak yaşadıktan sonra Phislistler'le ittifak yaptı. Saul, Phislistlcr'e karşı bir savaşta ölünce Davud Yahudilerin kralı oldu. Davud, krallığını sağlamlaştırdı ve Kudüs'ü başkent yaptı. Şam Aramilerine, Moablılar'a ve Edomlular'a karşı za-ferler kazandı.

Gerçekte Davud'un krallığının sınırları kesin değildir. Oğlu Süleyman'ıı Fırat'ın batısındaki bütün krallara egemen olduğu, yaptırdığı donan-manın ticaret amacıyla Kızıl Deniz'e açılıp Seba Melikesi (Tevrat ve lncil'de Şeba)'nin ülkesine

kadar indiği söylenir. Bu muhtemelen abartılmış bir iddiadır. Öte yandan, Süleyman büyük olası-lıkla varsıllığı ticarete dayalı bir krallığı yönetiyor-du. Hazor, Megiddo ve Gezer'de büyük inşaatlar yaptırmış, Kudüs'te kent surlarını, kendi sarayını ve Yehova Tapınağı 'nı inşa ettirmiştir. Bu kentler-de o dönemden kalan önemli kalıntıların, özellik-le Hazar, Megiddo ve Gezer'dc bulunan üç odalı kent kapılarının Süleyman 'ın inşaat işleri arasında olduğu sanılmaktadır. Ama Aşdod ve Lakiş'te bu-lunan buna benzer kapılar Süleyman'dan çok da-ha geç bir döneme aittir.

Süleyman'ın ölümünden sonra krallığı, kuzey-de İsrail, güneyde de Yahuda krallığı olmak üzere ikiye bölündü. Beş yıl sonra 22. Hanedanın ilk yöneticisi olan Mısır firavunu 1. Şoşenk (MÖ 945-924) Filistin'i işgal etti . Karnak'taki yazıtın-da fethettiği 1 50 yeri sıralar; stellerinden birinin parçaları da Megi ddo'da bulunmuştur. Eski Ahit'e göre Şoşenk, Kudüs'e saldırıp saray ve ta-pınak hazinelerini yağmalayan Şişak adlı Mısır fi-ravunuyla aynı kişidir.

9. yüzyılda bir iç savaşın ardından Omri (yakla-şık MÖ 882-871) İsrail kralı oldu ve başkenti Sa-maria 'ya taşıdı. Oğlu Ahab, Tyre kralının kızı olan lzebel'lc evlendi ve Şam kralı Hadad-ezer'in (Eski Ahit'de Ben-Hadad diye geçer) başkanlığın-da yerel yöneticilerin oluşturduğu bir bağlaşıklığa katıldı. Bu birlik MÖ 853'te Orontes kıyısındaki Karkar'da yapılan savaşta Asur ordularını yendi. Bu tarihten sonra İsrail, Yahuda ve Asur tarihleri sıkısıkı birbirinin içine geçmiştir.

Asur'un yeniden canlanması

Güçsüz düşmekle birlikte Asur ikinci binyılın çal-

hr:ıil ve Ymi.l
Eski Ahit .ırk o u isin ilişkin olar:ık iki yüqıldır sürdürülen çalı�malar sonucu, Filıstin Yaklndoğu ,nun en iyi bilinen bölgelerinden biridir. Eski Ahit'dc sözü edilen kentlerden çoğu buyük bir kesinlikle
sapt.ınab▮i m ktedir. Kimi bilim adamları, bağınısız kaıutl:ırca desteklenmedikleri sürece Eski Alıit'deki tüm ol.lyları tarihsel Yeri olarak kabul etme vaıılısı değillerdir. Yahud Krallığı'nuı kurucuları ol.ın Saul Ye Danıd, Kudlis'ü h�krnt -.ccmi�krdı. Kudüs'tl'ki t.ıpınağı yaptıran dönemınde en nokrnsuı.1 tılaş•n krallık, MÖ 928 dolavında Sülevın:ın'ın üh.ımün<.kn sc;nr.ı kul'cy�k tsr:ıil güneyde Yud1. olmak ü rc bölilndü. Kudüs Yahud.ı'nın ba�kenti olar.ık dı, Israil'ın başkenti ise birkaç kez caşımlı ve sonund.> Saınaria merkez olar.ık seçildi. MÖ 924 ıl1Lınd.1 Israil \'C Yahud:ı'yı işgal eden /1r firavunu, birçok kenti ele geçirdiğini öne sürer, ama Israil ve Yud.ı, MÖ 8. \C 7. yüzı11larda :\sur tarafindan zaptcdilinccyc kadar ay,1kt1. kalına\'t b:ış.1rın;şl.mi ır
c l j
c
\C
kiv
c
kal

Geç Asur Kralları 1

il. ADAD-NİRARI 911-891

Arad-Beth Yeroham Aradı

il. TUKULTI-NİNURTA I 890-884

EOOM (İOUMİA)

ıtrma Qıl

il. AŞURNASİRPAL II 883-859

.Kan bağı kesin değildir.

111. ŞALMANESER 858-824

Aşşur-darin-apla

V. ŞAMŞİ-ADAD 823-811 - Sammuramat'la evlendi

111. ADAD-NİRARİ 810-873

iV. ŞALMANESER 102-n3

111. AŞŞUR-DAN n2-755

V. ASUR-NİRARİ

111. TİGLATH-PİLESER 744-727

kan tılı olayları sı rası.ında yaşamını sürd i.ı rdi.i \'e Krallarının soyu kesintiye uğramadı. Orta Asur Dönemi'nde olduğu gibi Geç Asur Dönenii'nde de, güçlü sa\'aşçı kralları zayıf krallar izledi. Asur kralları seferlerine ilişkin ayrıntılı yıllıklar tutarlardı. Bunlar, kral um·anları \'e bayındırlık etkinlikleriyle ilişkili lıstelerle birlikte, stcllcr va da kaya kabartmaları üstündeki zafer yazıtları bazen de binaların temellerine bırakılan temel \·antlarını kapsar. Tahmin edileceği üzere bu anlatılar, tek yanlı ve çoğu kez güvenilmezdir. Yalnızca Asur zaferleri kaydedilir, .-\sur yenilgileri) se) a gözardı edilir, ya da zafe r gibi gösterilirdi. Eski Ahit ve Babil kayıtlan gibi diğer kaynaklar aynı olayları farklı biçimde sunarlar. Asur krallarına yazılmış mektuplar, daha pratık ve nı ölçüde taraflı olmayan bir bakış açıı.ı) la kalıme alınmış olduklarından, daha dengeli açıklamalar elde edilmesine yardımcı olmuşlardır.

Aramiler'in dürt yandan akınlarına karşı Asur'un kalbi denilen bölge hemen hemen değişmeden kalmıştı. 1O. yüzyılın sonunda, II. Adad-

nirari (MÖ 911 891) krallıkta yeniden sıkı bir denetim sağladığında Asur'un kaderi değişmeye başladı. Adad nirari önce güneyde Babil'i yendi, sonra düzenlediği bir dizi sctcrle Kadmuh, :-.Jisibin ,.e Hanigalbat'ı aldı \'e Habur bölgesinin denetimini ele geçirdi. Zaferlerinden elde ettiği çok büyük mi ktarlarda haraç ı:: ganimetler arasında altın, gümüş, değerli taşlar, araba ve atlar, kadın \e erkek tutsaklar, ı.ığır, koyun ve tahıl vardı.

Adad-nirari a\ cılık başarılarıyla ö\·ünüyor, altı fili öldürdüğünü, canlı olarak yakaladığı dördünü de, Orta Asur krall,m nın yaptığı gibi, içinde aslan, yab,rn boğası, geyik, dağkeçisi (20. Capra Ibex), yab,ui eşeği \'e den:kuşu gibi hayvanlar bulunan bir hay\anat bahçesine koyduğunu bildirir. Aynca kendisinden önceki tüm kr,1l lardan daha çok tarla ek.ip tahıl depoladığını d.ı iddia eder. Asur anayurdunun tarımsal zenginliği, askersel başarılarına destek oluşturuyordu. Bu yüzden akıllı bir kral ordular kadar tarlalarla da ilgilenmek zorundaydı.

Oğlu il. Tukulti "1'\inurta (MÖ 890-884) babasının başarılarını pekiştirdi \ e doğu ve kuzeybatıya askeri seferler düzenledi. 885 yılında Babil toprakları içinden güneye doğru uzun bir yürüyü\'ten sonra yukarıya, Fırat ,·e Habur ırmaklarına kadar çıkıp Asur'a döndü (Babil toprakları içinden muhtemelen Babil Krallığı'nın onayıyla geçilmişti, çünkü Asur, Babil denetimindeki kentlerden haraç almazdı). Bu gezisinin ayrıntılı bir özetini bırakmış, konakladığı yerleri \ e yerel yöneticilerden aldığı haracı sıralamıştır.

II. Aşurnasirpal (Aşşur-nasir-apli) dönemi

II. Aşurıiasirpal (MÖ 883-859) babası II. Tukul-ti-Ninu rta ve dedesinin yolunu izledi. Saltanatı-nın ilk yıllarında kuzeye, doğuya, güneye, ama hepsinde 1 önemlisi batıya, Su riye ve Levant'a se-ferler düzenledi. Burada yerel yöneticilerin dene-timindeki küçük kent devletleri Asur'la başa çıka-cak

durumda değillerdi. MÖ 877'de Aşurnasirpal Lübnan Dağı 'na ,.c Amurru Ülkesi'nin Büyük Denizi diye adlandırdığı Akdeniz'e ulaştı. Şunları yazıyordu:

ıw

"Silahlarımı Ri.iüik Denız'de yıkadım \e t.ınrı-lara kurban kestim. Denıı sahilinin krallarından, denizde olan Arvad, Tyre, Sidon, lhblos, ı\.fahal- lata, !\1aiza, Kaiza \'C Amurnı insanların111 ülkele- rimkn haraç aldım: altın, gümüş, kalay, tunç, tunçtan bir kazan, renkli süsleri olan keten giysi-ler, büyük bir dişi maym un \"C küçük bir dişi maymun, abanoz, ﬁinşir, fiklişi \"C deniL yarJ.tık-ları ."

Gerçekte bu tanı anlamıyla bir tCtih değil, Asur etkinlik. al.ın ın ın kapsamının bır güstergesi ydi. Sonraki ﬁ'ii zyıllarda Asur komşularını frthederken hep aynı yöntem izlenmiştir Asurluhır önce bağımsı; yöneticilerden armaganlar alırlardı. Bu durum onları artık Asur'un yasalları olarak bir "yanaşma" kon umuna sokardı. Daha sonra, uvgun miktarda haraç \ ermemek a aklanm.ı olarak kabul cdilır, Asur askeri gücü harekete geçirilir ve sonuç hemen her zaman nfcr olurdu. Fetihten sonra ya yerel bir yönetici Asur vasalı olarak atanır ya da ülke A">ur topr,1klarına katılır ve kral bir eyalet nlisi atardı.

Aşurnasirpal'in, b.1şkenti Ana olan Fırat kıyısındakı Suhu bölgesini boyun eymeye zorlama girişimi, her ne kadar kendisi zafer iddiasında bulunsa da, yenilgiyle sonuçlanmış görünmektedir. l)uhu MÖ 8. yüzyıl ort.ıları na kadar h.1ğımsız kaldı, ama yöneticileri gene de tl.'dbirli davranıp Asur krallarına armağanlar sunman sürdürdüler.

bağımsı

Aşurnasirpal'in yeni başkenti Kalhu (Kalalı)

'>altanatının başlarında II. Aşurnasirpal başkentini Asur'dan, Dicle ve Büyük Z.ıp lrmakları'nın bir-leştiği yer) akınındaki Kalhu (çağdaş Tel Nimrud) kentine taşımaya karar verdi. Kent surl,uının, ka nalın \ c saraylardan birinin yapımına MÖ 878 yı lında başlanmıştı, ama sarann büyük açılış töreni nin yapılabilmesi daha onbeş yıl gerektirdi.

il. Aşurnasirpal Kalhu'yu küçük bir idari mer kc.rden bir imparatorluk başkentine dönüştürdü. (Kent 1 50 yıl süresince, II. Sargon kendine Nini ve'nin

kuzeyinde yepyeni bir krallık ikametgahı yaptırmaya karar \e rinceye kadar başkent kaldı .) Yak!J.şık 8 kilometre uzunluğundaki duvarlarda her biri 40 santimetrekare büyüklüğünde 70 milyon tuğla \'ardı. Surların çevrelediği 360 hektarlık alanın içinde, kentin güneybatı köşesinde, Aşur nasirpal'in tapınak ve saraylarla bir akropole dö ni.iştürdüği.i eski kentin kalıntıları da bulu nuyordu.

Aşurnasirpal'in ana binası olan Kuzeybatı Sar:.ı.-yı Asurluların olağan saray planına uygundur. Ka mu işlerine ayrıl:.ı.n bir dış avlu büyük bir taht odasıyla, ,1\ !ular çe\'rcsiıie kümelenmiş odalardan oluşan iç kompleksten şimdi tüm izleri silinmiş olmakla birlikte, ayrılıyordu. Büyük a\ !uya doğu dm arındaki bir kapıdan girilmiş olması olasıdır, cephesi taş kabartm:.ı.larla kaplı güney dm arda bulunan ve iki y.:ınlarında devasa iman başlı taş :.ı.s-

ve Yeni Hitit Kralıkları llıtıt lınp.1r1tcırlu·u·nun c;ükü·unü ııkvcn w..· \·üıyıl bovurK.l l.c\J.llt kentleri ı/ kcı·t de\ keleri olu·tur.tular Bunl.11dan ha11lannı l liıii 'ıoyund.wı g.cknkr· b.vılJ.nnı 1\c: bölgeyi i)·.ıl eden .\rı. mi k.1"iinkn n>nt.:rivordu. Kimi vc>ncrid hancd·nl.ınn hem İlıtii hem de Aramı .ıdl.ın \ardır. Ycnı Hıtıt kr.ılbn, Hiııı lıiıp.ır.uorluıı,u döneminde.: .1çık1a 'crgiknen
\'J.ZUIJrd.ı ,.· ·müluir v.1111.tnnd.ı kullanılan Hım hİ\'c·o·lıliyk, anu Him·c \·erine Lmı dilinde
\'J11liiii) \'Jııtl.ır hır.ıkiii·lardır.
:.\"ıırlul.İr lll TiglJth pıbcr
\.\lÜ 744-727) diiımninc kadar baan o,cfcrlcr düzcnlcmeknnc k.ı.n, Fır.u'ın üıc,indc toprak isteklerinde bulıınıii.ımı)brdır

Salıda K.ılhu'da Aşuma'>irpal'in saravınd.ıki t.ıht od;ı,,ının dış ccphcsine oyulımı konıpozisyonun bir pa.ı" olan ve lıJtıdan har.ıç ol.ırak lıir çift mavmun getiren bir"ad.11 gö,tcn:n bb.ırtmadan arnnrı Al.ur kr.ılınm gücunü .:crgilcmeyi anıa\la)an sahnenni buruminde, kral maiyetiyle birlikte imp.ırı. torluk uyrukbnnıı arıı.ı.ınlannı kabul ederken görulmcktedir. Fcnikc'1 ışgal eıtigi zaman 11. :\şumasirpal'c Akdeniz kentlerinden verile hara.,: ara>ında biri büyük. „e biri küçük iki dişi maymn da buhnHt\'Ordu (anı.1 buradaki mayınumın erkek olduğu açıkça görülmektedir).

!anlar olan üç kapıyla ana taht odasına geçilirdi. Taht odasının solundaki bir nişte 1,3 metre yüksekli inde dikdörtgen bir kumtaşı bloku duruyordu. Üstünde kralın bir kabartması ile Kuzeybatı Sarayı'nın tamamlanması, Kalhu'nun yeniden inşası ve Aşurnasirpal'in bu olayın şerefine verdiği büyük ziyafeti anlatan uzun bir yazıt vardı.

Yazıt, Aşurnasirpal'in unvanları ve atalarıyla başlayıp, fetih ve inşaatlarının tanımlarıyla sürüyordu. 120 dizi tuğladan oluşan bir teras yaptırıp, bunun üstüne, sekiz kanadının her birinin doğramaları değişik kereste türlerinden yapılmış bir saray diktirmişti. Kapılarda tunç şerit ve sürgüler vardı, duvarlar resimler ve mavi sırlı tuğlalarla bezenmişti. Aşurnasirpal yeni başkenti Kalhu'ya tapınaklar yaptırmış ve yazıtlara göre tüm Asur'daki terkcdilmiş kent \'e sarayları onartmışo. Yeni başkente su getirmek için bir kanal kazdırmıştı. Aşurnasirpal'in askeri seferleri sırasında toplanan ağaç ve bitkiler Kalhu'ya getirilmiş, kuzey, doğu ve batıdan tutsaklar da buraya yerleştirilmişti.

Kral a\' becerilerinden de söz ederek, savaş arabasıyla 450 aslan ve 390 \'ahşi boğa öldürdüğü-nü, ayrıca fil, aslan, boğa ve devekuşu yakaladığı-nı kaydeder. Metinde son olarak sarayın açılışını kutlamak için düzenlenen, 20 gün süren ve "ülkenin dört bir yanından çağrılan" ve aralarında 16.000 Kalhu'lunun da bulun duğu toplam 69.574 erkek ve kadın konuğun katıldığı ziyafet ve bu sırada 14.000 koyun ve l 0.000 tulum şarap tüketildiği anlatılıyordu.

Aşurnasirpal'in kabartmaları

Saray avlusunun ve onun arkasında bulunan 47x 1 O metre boyutlarındaki devasa taht odasının duvarla-rı kabartmalı taş levhalarla bezenmişti. Hattuşaş kent kapılarında görülen bu türde bezeme tarzı muhtemelen Hititler zamanında batıdan ortaya çıkmıştır. Gelenek Yeni Hitit devletlerinde sürdürülmüş, Karkamış, Guzana ve Ayn Dara'daki yapılar kabartmalı taş panellerle bezenmiştir. Aşurnasirpal bu tekniği benimseyip yerel yumuşak alçıtaşını kullanarak sayısız odanın duvarını oyma figürlerle doldurdu. Resimlerde ya dinsel konular işlenmiş, ya da kral, Mezopotamya yöneticilerinin geleneksel rolleri olan, baş rahip, sa,·aşçı ,.e avcı görünümünde betimlenmiştir.

Asur heykelciliğinde üç boyutlu yontular çok azdır. Oymaların hemen tümü özünde taşa yapılmış resimler, yani alçak kabartmalara dönüştürülmüş iki boyutlu çizimlerdir. Bağımsız figürler ise yuvarlaktan çok kare olma eğilimindedir. Kabartmalar aslında siyah, beyaz, kırmızı ve maviye boyanmış, taş levhaların yukarısındaki duvarlarsa parlak boyalı duvar resimleriyle süslenmiştir. Sırlı tuğlalar yapıları daha da renklendirmekteydi. Asur anıtlarının bugünkü sönük durumu onların eski görünümleri konusunda yanıltıcı bir etki uyandırmaktadır.

Tapı

Sa/11ınurt:ı ıuğın kanatlı, kartal başlı bır ı·arank. F.lındc bır anndırm:ı ıürcnmdc kullanılması olası bakraç ve km:ı.fak biçimındc bir qya ıuımıakradır.

Altta .urn:ı.mpal'ın Kalhu sıı:ıddindc ppurdı bii:ılardın en öncmlisı ve en iyı konının Knzcyb:ın S:ıra ıdır Y:ıpıun, büyuk olasılıkla kuzcvdoğtıda bulunan ına gın)ın.kıı, ıkı)'anında rcsnu dairdcr olın buyük bır dı :ıvluy:ı gccilirdı. T ea.e k:ıbartm:ılarb ana t:ıhr od;ıı bu avlunun gilıicy kcııannd:ıydı; bunun arkasında d er odalar vardı. Bu odal:ı.rıı çoğurilukla dinsel ıitdıkıc k:ıbarım:ılarl:ı bezdi olması, rc ıı ı Icvlcr ıçn kullınılmış olabilccckleıinc işaret cıınıcktcdir. S:ırayıı guncy kcsıniiıdc kuçük odalı bulunur ve A ıncıkar b<ilumkrı obn daha

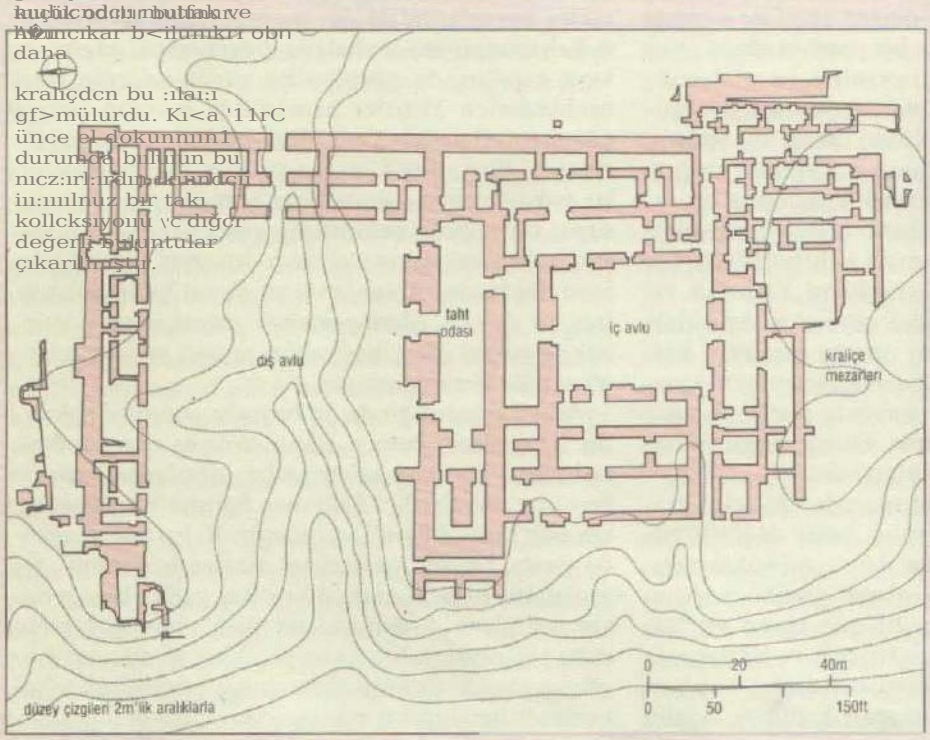

kralıçdcn bu :ılaı:ı gf>mülurdu. Kı<a '11ıC ünce ol dokunnnın1 durumda bulunun bu nıcz:ırl:ıdır. Bunlardan ıı:ıılnuz bir takı kollcksıyonu \c dıgcr değerli buluntular çıkarılmıştır.

l(alhu

maya b.ıladı. l-1yard Nini- ' e'niıı kalıntılarını bulduğunu samyordu, am.1 Babil yazısı çözüldüğünde keşfrttiği kentin (Eski Ahid'de Kalah olarak geçen) .Kalhu olduğu anlaşıldı. Kal hu,

Orta Asur d<im:mindc bir e\'akt merkezi yken, Asur Kralı 11. Aşurnasirpal (.\lÖ 89'3-859) tarafindan b.ışkent ol.ırak seçildi. 1 50 yılı aşkın si.ire Asur'un başkenti olarak kaldı.

Aşurnasirp.11 bölgeyi c.,ul.rnuk ,·e sakinlerine su sağlamak için Yuk.ırı Zap'tan bir kanal kazdırdı \T yakl.lıık 8 kilometre uzunluğunda büyük surlar i nş1. etti. Sitadel kentin güneybatı k<>şesinde bulunuyor-du; tapınakl.ır \'e kralın o;arayl.m ise eski bir höyüğün üstüne yapılını?lardı. Ziggur,lt, Ninurta, lşt.ır \'e Kidınunı t.ıpınakları kuzeybatıdaydı. Ziggurat'ın güneyinde görkemli Kuzeyb.rn Sarayı yükseliyordu. Kapılan taşt,ın yapılmış dev .ıl.rn \'e boğalarla koru-nan s.ırayın dll\ arl.m, kralın askeri \ e ada ilgili baş.ı-rılar 'c tanıis.ıl yaratıkJ,m g<isteren sahneler oyulmuş t,ış lc\'h,11,u-l.ı kapl,ınmıştı . Daha güneyde il 1. Şalına neser (MÖ 85 8- 824), ili. Tiglatlı· Pilcser (.\ 744-727) ,·e Esarhaidon\ın ⱠÖf\1Ö 680 699) yaptır-dığı saraylar \'.trdı. Sitadclin güneydoğusunda :\!abu T,ıpınağı ,.e sar.ıy memurlarının kullandığı küçük s1. -ra) lar bulunurdu. III. Şalm.ınaser'in) aptırdığı bü-yük kışla-sara) kentin güneydoğu köşesi mkydi. İn-gilii. kazıcılar tarafindan Şalın,ınaser K.ılc'>i diye ad l,ındınlan y.1pıda depolanan Asur ganimetleri ar.ı'>ın-d,1 Asur tınparatorluğu'mın barı eyaletlerinden fildi-şi oyınal.ır d.1 vardı. Kalhu, Asur :\1Ö 61 2\k işg.ıl edildiği zaman yıkıma uğradı, ama sitadclin üstün· deki bir köy ,·,ı amını yaklaık\ 2. yüzyıl ortaları· na kadar sürdürdü. ;lÖ

Ausrcn Hcnry Layard 1845 Kasım ayında Teli Niınrud'daki alanı kaz

Solda Kuzcybau Ş.ır.l\'nda taht odasındaki ...a sahnc...ın hir qi ...ud.ın açılan ona lupının k.ır)mnda, diğer qı ise odaıun doğu ucundaki tahtın arkasında 11 yinclennuşti. Burada Ajunıasırp.ı.l kut<;l bir ağacın iki yanında iki kez görülur. Ağacın ü<tündcki kanatlı kursun içinde: gostcrilen ...armış ya :\sur olma>ı niiiınkündür. Yilkscklık 1 ,78 ın.

Sağd Aşunı.ısirpal'in Ninuna ...apınağı'ndaki kircçcaşı hc)kdi. Ç,ok •a\1d.1 kahartma bulunnıa>ına k...uı, t.ıın pi.mık A.sur hqlcllcri çok Kralın sarındığı ş.ı.1. çabir rollındc danandığını ...azdır. •iing:clcmcktcdri . Yük>cklik 1 ,06 m.

Alt Kuzcybaa S.ıraı'nın IÇ odal.ınd.ın birinin ...avarıcsındcn avnmı. Bir do...ı despotunun h.ırcınındc beklenebilecek kokuşmu... gfütcriştcn çok farkl olarak, resimlerde tanm.ıl yaranklar ya da kral ve ona eşlik edenler gfütcıilmcktcdir. Bu kabartmada o;.1k.ı.l ve sa...ın „yalı rengi çok iyi korunn1uştur

Ftı alt Tahtta oturan il. ...um.ısirpal'in dinde bır ...ığır , iki pnında da hadım a ...dıırmaktadır .

SnJ} Kuzeybatı Sarayı'nda iç ...ununun guncr taralinda bulun.ın ın'an başlı kanatlı bot:a. B<"i b.><·aklı olar.tk bctimlcnmcsının ncdcnı gerek iiiıdcn gerekse \'andan Sl'\'rcdilıncsinc olanak saıtl.tmaı.ii. nık•cklik 3,ıs m

oAl Kı119 batı Sarayı'nda taht ...ının A H. l ıprd car.ıfidJn yapılJn rc-smi. Kim3 nntıl.trd.ıki v.ıiiişlıklara ...ku... dönemin hava" genci olar.ık dognı ...rnsınlmeıur

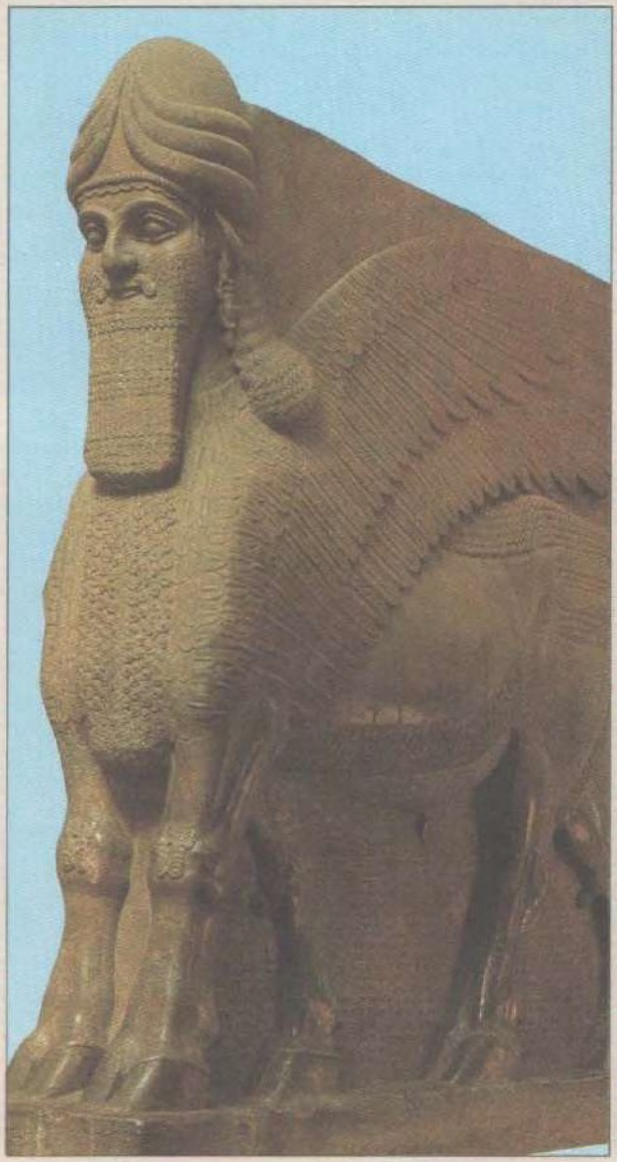

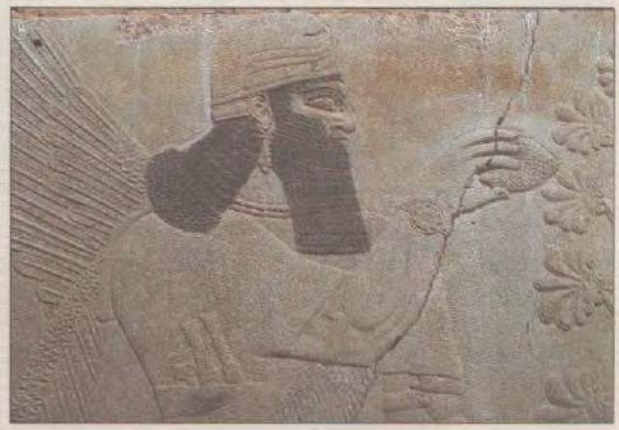

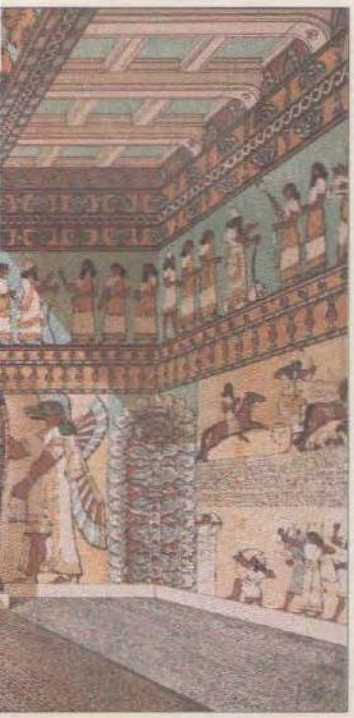

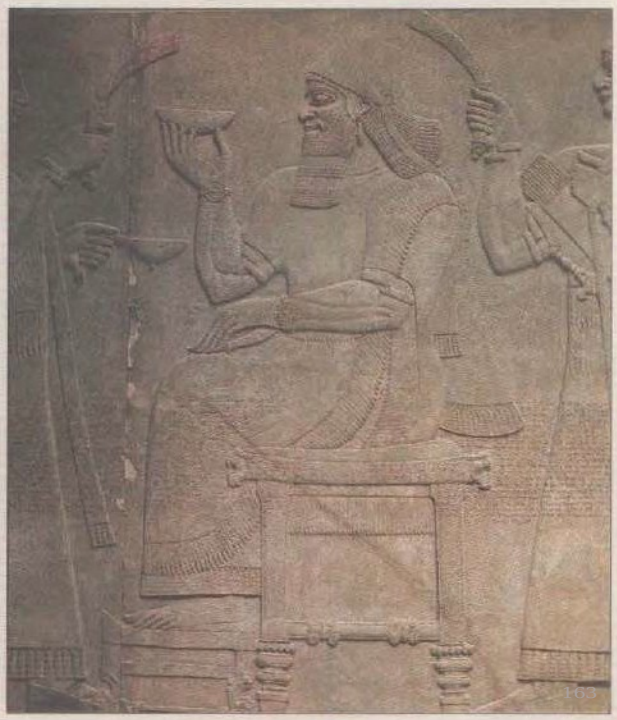

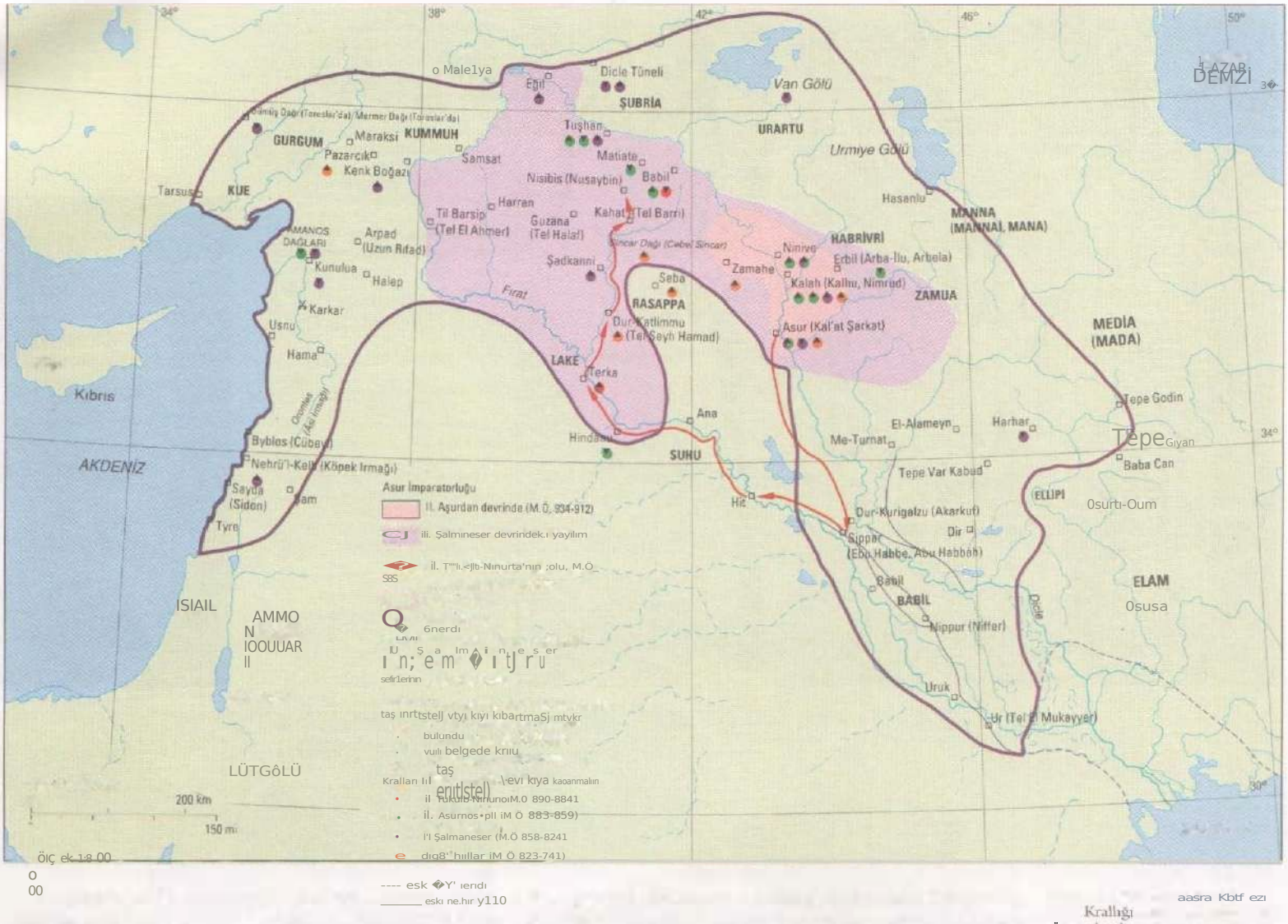

Asurnasirpal'in sarayında taht odasının üç kapısından ortadaki ana girişi oluşturuyordu. Çok büyük taş aslanların arasından geçen konukların önüne, kralın stilize bir ağacın iki yanına yapılmış ve bir çift cin tarafından korunan taş kabartması çıkardı. Kralın tahu bunun solunda durur, arkasındaki duvarda iki yanında tanrıların boynuzlu başlıklarından takmış kanatlı figürler olan, yukarıdakine benzer bir sahne yinelenirdi. Uzun yan duvarlar iki kuşak halinde düzenlenmiş sahnelerle bezenmişti. Üst kuşakta kral savaşta, ya da avda gösterilmektedir. Savaş sahnesinin altında kral tutsak ve savaş ganimetleri kabul eder. Alt kuşaktaki av sahnesinde kral hay\'an cesetleri üstüne törensel içki dökümü (Libasyon) sırasında gösterilir. Kabartmalarda, "kralın (yazıtlarda da belirtilen), tanrıların temsilcisi, büyük savaşçı ve büyük avcı rolleri vurgulanır.

Taht odasının dışındaki duvarı bezeyen kabartmaları yalnızca kralla görüşmeye giden kişiler görebilirdi. Burada galip kral, elinde ok \e yayıyla yabancılardan oluşan bir heyeti kabul ederken görülür. Getirdikleri armağanlar arasında takılar, maden kaplar ve dokumalar olan yabancılar kralı selamlamak için yumruklarını kaldırırlar. Figürlerden birinin taşıdığı iki maymun, belki de Aşurnasirpal'in Fenike'de aldığı haracı sıralarken değindiği maymunlardır. Armağan taşıyıcılar, krala uzun giysileri, sol omuzlarının üstünden atılıp bellerine dolanmış yün şallarla kısmen örtülü iki erkek Asur görevlisi tarafından takdim edilirler.

Baş göre\li sakallıdır ve Asur sarayının da "sakallılar" denilen grubundandır. Sakalsız olan ikinci adam, rcşe ya da "kafalılar" dı.nilcn diğer bir gruptandır. Çocukları olmayan rin hadım olmaları mümkündür, çünkü Aramca \'e İbranice'de hadım anlamına gelen sözcüğün kökeni rcşe"dir.

Sarayın iç bölümündeki kabartmaların çoğunda kral, maiyeti, kanatlı tanrılar ve stilize ağaçların bir bileşimi görülür. Bu nedenle bu odalar büyük olasılıkla kralın haremine çekildiği özel daireler değil, resmi işler için kullandığı yerlerdir.

Aşurnasirpal ve diğer Asur kralları Asur'daki saraya gömülürlerdi,

ama mezarları yağmalanmıştır. Kallıu'daki Kuzeybatı Sarayı 'nın güney kesiminde kısa bir süre önce, biri belki bir erkeğe, ikisi kraliçelere ait üç mezar sağlam olarak bul unm uştur. Mezarlardan çıkarılan takıların arasından 57 kilo altın da vardır. Takıların sayısı ve değeri dikkat çekici, ama dönemin metin ve kabartmalarında Asur'a getirildiği kaydedilen olağanüstü miktarlarda değerli maden ve takılar gözönüne alındığında pek de şaşırtıcı değildir. Kabartmalar, MÖ 9. ile 7. yüzyıllar arasında Asur'da kullanılan giysi, takı, alet \e silahların tarzlarındaki değişmeler açısından da değerli bir kayıt oluştururlar.

Şalmaneser'in (Şulmanu-aşerid) batı seferleri

Asur'un kuzey ve doğusundaki sarp, seyrek nü-

Asur'un yeniden canlanışı

:\rami 'aldınl.mnd.ın

midi crkiknıniş '• 10.

) tuyıld.ı, 400 yıl öm.:cki dunırmınd.11 pek farklı olrn.l\ .ııı

bir .ılJn.ı sıkı•nnlmışıı 11

,\dadnırJri (ı\lÖ 911·891) 'c

b.1111.ı d;>ı,!:nı gcnı•kıncy<· ha)l.ıdı

\t.: JJJ •.1lnı.1ne•r doncnlıih.k

Fır.ıt\ı ul.ı•tı. •almanc.M.:r'in

sJlı.uıJtının 'onfanmfak ı,· ,\\, J•lJ

ıaııtl.wJn :\'Lır, dah lin.:cki yiincti•ikrin kJıandığı ropr.ıklaıılı

..;o•u lisciinde ..üzdc de:

<tkinligini 'ürdürdü ,\,Mır

kr.ıll.ırının \'lan tarihi (<lı!r,\t)·amn an)•ılm.hındJ \tlk ı rarlıdır

Bunla d.1 genkr kimi kcı hllnık a\·nuda

kayd«iilmı•ıir. il.

Tukulti":.imırı.ı tarihli

vıllıgında '><'.terleri <ıra"nda hçr

g<.:c bldığı yerin adı ıu.ır

Kralın buynığuyla)'Jpıl.ın 'td

k.w.ı k.ıb.ırınıalan da A'ur J\kcri gdclintln kapsanıını gihtcnnt"ktc

,.., ,·otııı kez A'ur fctihkrının en

uç 'ırurbnnı bclınmckıcdir.

A'u
r

ardılbrı vonctimimk i\
zdlıkk

.ı

k.11'.
1·

a

,\10
örnegin
nı

v
e

fuslu dağ sıraları Asur'un Iran ve Doğu :\ lu nado-'daki yüksek vadileri fethine ciddi bir engcldı. Asur orduları düşmanlarım cezalandırıp yağmala-mak için bu dağlardaki birkaç zorlu yoldan yarar-lanır, ama dağ halkına bir kez ders verilip Asur yanlısı bir yönetici başa geçirildikten sonra Asur ordusu ülkesine dönerdi. Asur'un başlıca toprak hedefi, batı ve güneydeki \ erımli düzlükleri ele geçirmekti.

Aşurnasirpal'in yazıtlarında önemle vurgulanan yıllık seferler düzenleme uygulaması, oğlu III. Şalmaneser (MÖ 858 - 824) döneminde de si.ırdü-ri.i ldü. Kral her zamanki gibi hep zafer iddiasında bulunur, ama aynı bölgeye birkaç kez sefer düzenlenmesi bunun tersini düşündürtmektedir. Şalmaneser dönemi, özellikle batıda olmak üzere askeri başarılarla özetlenir. Saltanatının ilk dört yılındaki seferler bir Arami de\ Jeti olan Bit Adi-ni 'ni n yöneticisi Ahuni'ye yönelikti. Şalmaneser'in üçüncü yılında Ahuni Fırat'ın doğu yakasındaki başkenti Til Barsip'i terketti, Asurlular da kenti hızla işgal edip adını Kar-Şalmaneser'e çe-virdiler. Ertesi yıl Ahuni, tanrıları, savaş arabaları, atları, oğulları, kızları ve ordularıyla birlikte yaka-lanıp Asur kentine getirildi.

Ne var ki bu zafer Şalmaneser'e ancak kısa bir

nctcslenme süresi sağlamıştı, çünkü MÖ 853 yı-lında ordularını Şam Kralı Hadad-Ezer'in başkan-lığında Hamath Kralı lrhuleni, İsrail Kralı Ahab, ikialılar, Mısırlılar, Araplar ve diğer Levant prensliklerinden oluşan bir bağlaşıklığın üstüne sürdü. Ordular Asi (Orontcs) Irmağı üstünde Karkar'da karşı karşıya geldiler. Kesin bir zafer kazandığını öne süren Şalmaneser, ifadesine göre sayıları 60 .000' i aşan düşman askerlerinden 14.000 'ini (d aha geç bir kayda göre de 20. SOO'ünü) öldürdüğünü söyler. Ama altı yıl sonra Hadad-e/.er hala Şalmaneser karşıtı bir birliğin başını çekmekte, Şalmancser ise MÖ 838 yılına kadar Şam yöneticileriyle savaşmaya devam etmektedir. Ama artık bu tarihte bölge dedctlcri-

Ki 1

Usıtr lkğcrlı t.ı;.la. A.ıkılmış alan hıldıJik, bir süre oncc K.1lliu'Jaki krllı'ç ıncz.ıfarınJ gi'ıınıilimi olaak laglıın,ur k 1 id.ıki değerli c\Jdı.n lırırdir. J.ıh.mınal.ırd.1 da ı;<ırnkn hu nır bılddıkkr, ._,ur '.ırJ)ı'ndJn <.i€ilcr \C ı.ınn'al \arlıKl.ır ı.tr.1tiuJJn ıakılırdı

.\ti/ıdn K.llhu'd.1 €.ıln.ınc-cr K.1k'i'ıiin .1.ı ı.l ıı r.ıhı .ılılığmın ön tJr.ıbdOrıhlbkiümde. '.ığd.ı .ılE .Salnıılnc.;cr \C 'okfa B.lhl Krall .\.ı.ırdılk nkıqumi d sıkı-,ır gibi görünurlcr€ Jm.ı bu jcsıın hir ınu hır kralm ,\.,ur kralı\la c€ıl konumda gü€h.:ılnıc..,i J/ r.1€d.ınır hir durumdur \'C hu diinc;ndc ;\\11r'l.1 11.ıl,il arJ"ncfa ozcl bir ılı€ki oldu€u fikrini \Crml."ktcdır. Yükseklik 21 <:ı'1 dolwıida.

B alavat Kapılan

1 876 yılında Londra ve Paris'tc bazı tunç kabartma parçaları satılığa çıkarıldı. Parçalar, 111. Şalmanc-scr'in (MÖ 858-824) buyruğuyla bezenen büyük kapıların panolanndan çıkanlmışo. Ertesi }11, A. H. Layard'ın yardımcısı \·c o dönemde British Muse-um'un Yak.ındoğu'daki kazılarının sorumlusu olan Hoqnuzd bunlann Kalhu'nun 16 kilometre kuzeydoğusundaki BalaYat'tan (lmgur-Enlil) geldi-ğini keşfetti. Burada bir Müslüman mezarlığı bulun-ması Rassam 'ın kazılarını güçleştirdi, ama gene de Şalmancscr'in kapısının diğer tunç il. bantlarını ve ba-bası II. Aşurnasirpal'in (MÖ 883-859) yaptırdığı ikinci bir kapının tunç bantlarını bulmayı başardı. Aşurnasirpal'in taş temel tabletleri bulunan bir tapınağın kalıntılannı da ortaya çıkardı.

Daha sonra buluşlarına ilişkin olarak Rassam'ın anlatoklanna kuşkuyla yaklaşıldı, ama 1956 yılında Balavat'ta (gene n Aşurnasirpal dönemin-den kal-ma) bir kapıya ait üçüncü bir tunç bant bulu-nunca Rassam tümüyle temize çıktı.

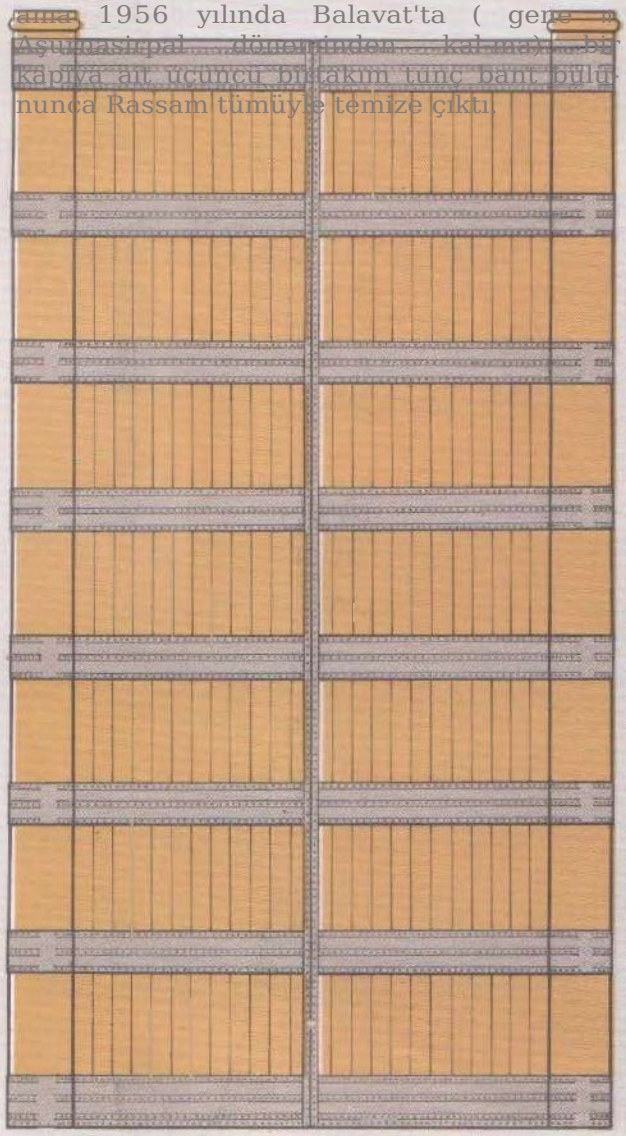

Salıd a Asu r

Assur

takını ili

)'llksekliğinin ge i> iğinin 2,3

Palmiye ağ.aı;lanndan llabil'e düzenlendiği anlaşılan bir sefere katılan araba.lan Her saıaş araba:.ında no l ol.ıl'.ık bir 'ünıni, bir s.ıv.ı·çı \c bir k.ılk.ıımdan olu,.an u,· kijilık bir ekip b n . 9. yüT.·ıl .ır.ıb.ılarının tekcrlckkriodc 6 işpit bulunurdu; 8. ve 7. >·u"ıllard.ı .ırabalar daha bli)'Liktür ı·c 8 tekerlekleri vardır

bır memur (belki

bir hadım ag>.>ı))'Ukan nıdc bölgesinden yerel yilıcCtıcilcri
S.tlıı.ınc>er'in huzur na takdim cımckıcdır. Ziy.ırctçılcrin kralın
ar.ığııa k.ıp.u<unşl.ırdır. l·.lindc r.ıyl.ı bir s.waşçı olarak bctimkncıı
kralın yanında bir hinnctka"·"
<ıl.ıh ıaşı)ı.:ı'ı bulunmakudır

Sq) ıfn
d e
SakalsLZ

u

Altt Asur'un kuzcybansındaki dağlarda kurban kesimi. A.\ur krallan tann Aşşur'un \'cn·Özündcki tcmsikilcii olarak görlilürdü. Önemli kararlır ordu·la birlikte yokuluk \'apan \'c gdcccği görebilmek için kurban hayvanlannın bağırsaklanıu inceleyen kahin rahiplcüir. yaı:Jımıyla alınırdı.

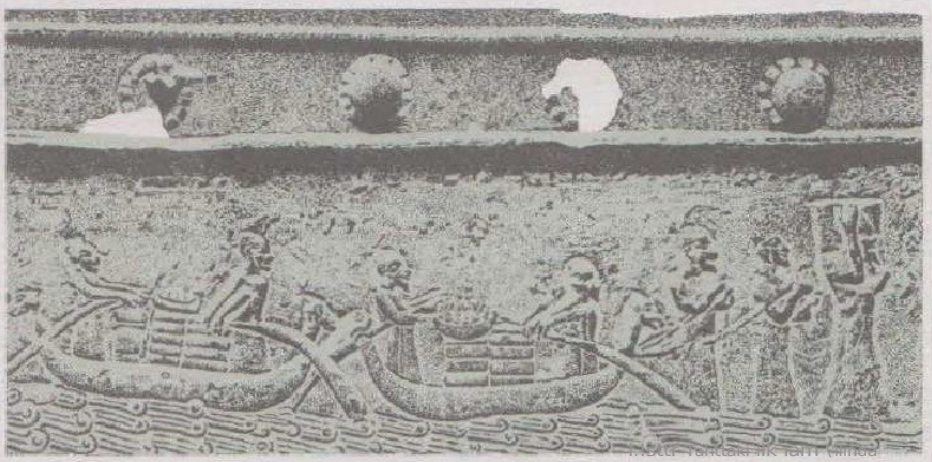

(MO 858) Şalmancs · b.mra sı:lcr dOzcnl verek ve Sidon halklJnndan haraç Tvrc bir ada olduğundan, luraç k;raya tcknclcrk gdiilmi·ti. Fenikc d<manm351ndan önce A\urlu, "'"ra l'crs dcndil n de \ararlannıışlardı.

Sold Arabalılar, Salnuncscr amanında ,·>\sur ordısunıın seçkin kesimini oluşrunırdu. SJ\'a· arahalan 3\'da· geçit. ıiircnkruıdc de kul'J.nılırdı. !!.)'llZ}·ıl soıılanda, llzcllikle dağ ·'-aşkırınd.ı sü,·arilc:rin f'ıncmi arttı,

nin çoğu Asur ordularının saldırılarını göğüsle.: mektense, Asurlulara haraç vermeyi seçmişlerdir. Tahta çıktığının yirminci yılında gözünü Kue ül-kesine (klasik Kilikia) ve Toroslar'daki komşu ül-kelere çe,·iren Şalmaneser bundan sonraki onyılı onlara karşı seferle geçirdi.

Şalmaneser'in bu askeri girişimlerdeki amaçları tümüyle açık değildir. Göründüğü kadarıyla Fı-rat'ın ötesinde doğrudan Asur egemenliği kurma-ya çalışmamıştı; hatta Guzana gibi Fırat'ın doğu-sundaki kentler bile bağımsızlıklarını korumuşlar-dı. Haraç önemli bir öğe olabileceği gibi, ticaret yolları ve kaynakların denetimi de belirli bir rol oynamış olabilir. Şalmaneser birkaç kez Amanos Dağları'nda sedir ağacı kestirdiğini kaydetmiştir. Ayrıca, Toroslar'da bulunan Tunni Dağı (gümüş dağı) ile Muli D.ığı'na (mermer dağı) yapılan ge-zilere de değinir. Tarımda ya da saray yapımında zorla çalıştırılarak işçi bulmak da amaçlardan biri olmuş olabilir. Asur kayıtlarına göre MÖ 881 ile 815 yılları arasında 1 39.OOO'i Arami olmak üzere 193.000 kişi Asur'a göre zorlanmıştı.

Asur ve Babil ilişkileri

İl. Adad-nirari'nin (MÖ 9 1 1 89 1) kazandığını öne sürdüğü bir savaştan sonra Adad-nirari ile I. Nabu-şuma-ukin birbirlerine kızlarını verdiklerin-den beri Asur ve Babil kralları dost geçinmişlerdi. Bu tarihte Asur'la Babil arasındaki sınır belirlen-miş, Şalmaneser de daha sonra Nabu-şuma- ukin'in oğlu Nabu-apla-iddina'yla bir anlaşma imzalamıştı. Nabu-apla-iddina'nın oğlu Marduk-zakir-şumi 851)ılında Babil kralı olduğunda kü-çük kardeşi Marduk-bel-usate ayaklandı. Marduk-zakir-şumi bunun üzerine Şalmaneser'den yardım istedi. Şalmanescr, Diyala Irmağı üstündeki Me-Turnat'ı aldı, ama isyancı Babilli'yi ele geçireme-di. Marduk-bel-usate doğudaki dağlarda Alman'a (şimdiki Sar-i Pol-i Zohab) sığındı, ama Şalmane-

ser ile Marduk-zakir-şumi birlikte kenti basarak onu öldürdüler.

Şalmaneser daha sonra Babil'in önemli dini merkezlerini, Kutlu'da Nergal Tapınağı'nı, Ba- bil'de Marduk Tapınağı'nı ,·e Borsippa'da Nabu Tapınağı'nı ziyaret etti. Buralarda kurban kesip, armağanlar sundu. Babil ve Borsippa yurttaşları için bir ziyafet de düzenledi. Şalmaneser bu olay-ları anlatırken Babil kralına değinmez, bu nedenle Şalmaneser'in Rabi! yöneticisinin efendisi olarak mı davrandığı, yoksa her şeyin gerçekte Marduk-zakir-şumi tarafından mı düzenlendiği bilinme-mektedir. Bundan birkaç yıl sonra III. Şalmaneser ve Marduk-zakir-şumi'nin Kalhu'da bulunmuş bir taht altlığında el sıkışan ya da el vuruşan eşitler olarak gösterilmesi ilginçtir. Asur Kralı'nın genel-de herkesten üstün gösterildiği Asur

sanatında bu çok az görülen bir örnektir.

Ş.ılmaneser güneydoğuda üç güçlü Kaide boyu ile karşı karşıya geldi. Bunlardan Bit-Dakkuri'yi yendi, diğer ikisi olan Bit-Amukani Ye Bit-Ya-kin'den haraç aldı. Daha MÖ 11. yüzyılda Güney Mezopotamya'nın bazı kesimleri ni işgal eden Aramilcr gibi bir Batı Sami halkı olan Kaldelilcrin varlıklarına ilk kez 9. yüzyılda, Şalmaneser'in seferinden otuz yıl önce değinilmiştir. Kaldeliler'le Aramiler arasındaki bağ tam olarak bilinmemekte-

Urartu Maden İşçiliği

A Som ıunı;tan ın'an
ka.ışb<ı hrykcki.
yüzü, kms.tl b<ıym11l.ın ,.c

kaıl.ldanna kakma y:ıpılnu
ve heykelin buiünii ·imdi
hılc iilcri görülen· ,lıın
yaprakl kaplanmı iı. 18
70'1crdc Van ı·akınl.ırınd.1
Rus,ıhinili'Jc
(Toprakka.lc) bulunduğu
bildirilmiştir. Jdı \'C
altın 'aLttlı,
görkemli t:ıhnn bir parçası
olabilir Aynı
yerde 20 y l <><ınra
apılan kazılarda ı
mobilya
parça.lan
çık.mlını nr. Bu tigıır, o
t.1rihlcrdc lstanbul'd.ı lngıliı
Hl'Lyard tarafından
British
Mıio;euın ıçin '-!tın alınmıştı.
Yükseldik 20,3 cm, b"<nıı-
lik 16,4 tın.

MÖ 9. ile 7. YÜZ}1llar arasında şimdiki Türkiye, lran, Irak \'e eski Sovyetler Birliği sınırlannın birleş-

tiği yerde eski Urartu Krallığı bulunuyordu. Bu dağlık bölgedeki Urartu sitadel ve mezarlarında ya-pılan incelemeler, Urartulann başta bezekli tunç ol-mak üzere, çok verimli maden ustaları olduklarını kanıtlamışnr. Asur Kralı II. Sargon (MÖ 721 -705) 714)1lında Urartu kenti Musaşir'i aldığında, bura-dan çok miktarda değerli taş, fildişi, kereste, alon, gümüş ve tunç götürmüştü. Haldi Tapınağı'ndan 3.600 talent (yaklaşık l 08 ton) işlenmemiş bakır, 25.212 adet tunç kalkan, 514 tunç mızrak, 305 .412 tunç hançer, 607 tunç leğenin dışında, Urartu krallarının tunç heykellerini \'C tunç ve daha değerli malzemelerden yapılmış diğer eşyalar almış-a. Urartu'da yapılan kazılarda bunlara ek olarak ta-kılar, mobilyalara takılan parçalar, zırh, at ve araba koşum takınılan bulunmuştur.

Asur sanaondan çok şey almakla birlikte, bezekli Urartu tunç işçiliğinin, motif ve kutsal resimlerin ayrınolannda görüldüğü gibi, kendine özgü bir üs-lubu vardır. Bazı parçalarda Urartu krallarının adı yazılıdır, bazılarının Urart:u'ya ait olduğu ise üslup-larından çıkarılmaktadır. Urartu mcrkezlerinin çoğu yağmalanmış, çok Sa)1da ama belki de tümü gerçek olmayan-Urartu üslubu maden işi antika pazarla-nnda saolmışnr.

En ıist Boğa ııstündc
duran hir Ura
olahi
Üs
Içiçe
cf,
h.ıı .ınlar görülmckrcdir.
Bıınl.1rdan
lczopot.ımy:ı
<anatından bilinir, anu
diıtcrlcri Urartu'yıı
özgudür. Buluntunun
.ım.ıcı n: bulunduğu ıcr
bilinmemektedir, ama
kcnarl.ırda dclikcr kunu:ı
ya da
deri üstüne dikilıiiiş
olduğunu

SJğda suraa bey:u ta◆ıan yapılmış ol.ın bron7 hoykekiğin kcna.ndaki deliklerden d.ıha huyük b ı-i yapıcın parçaı.ı olduğu anlaşılmaktadır. Göz \c kaşlar, gcnbnlık, omuzun il•tünden

◆dip <;01 tutulan lmrddcnin ucu kakmadır. Alun kaplama İ>Jcrı

tekniğiyle· yapıan figürun bir r.ıhip olduğu '-lnılmaktadır (ama

hizmctk.ir olm;rn mümkündür◆. 19. \'ü◆ıld.ı, ncvkdcikl bronz C suratın ·Rıınili'dc birlikte hulunduğumı iddia eden bir tablonda satılmı.şıır Yük..ck.lik 36 cm. dr "ardıçl•ı.:app mum◆ k

d.ı

UsruTcı◆dnini'dc (K.ırmir Blur)

S m , ·c t arkeologlan A:ur
ıaktıkfanna

IJ ra.r tu \Ivri

„e

benıcr 20 tane tcpclikli tunç miğfer bulmu}lardır. Bunlardan buılanna IJrartu kr.ılan 1. Argişti ve il. Sarduri'nin adlan yazılın◆, U.tlcri kabartma sahneler ve uçlannda lıay\'an başlan olan yuvarlak bantl.lrla lxzcnmiştir. Savaş .ırabalanyla yapılan bir av· s.ıhncsiyk lxzcnmİ} olan resimdeki mi◆crin kökeni bilinnıcmd.tcdir. Altın kaplama izleri goriilmckıcdir Yül<M:klik 27,5 cm, \ iP 18-23 cm.

Ürtu Buna lxıucr bop biçiminde uç ayağı olan bir sehpa Türkiyc'dc Enincan vakınlanaki Altınıcpc;dc bir mezarında bulunniu◆mr. Mundcki büyük kazan, ku} kanatlı ve kuyruklu dört lıoıı;.ı b.ışıyla bet.cnmişti. Burada görülen üç ayaklı sehpa ve (yalıiw:.ı üç boğa başlı stanı kazan onlarındgörmüştür. Doğu Tlirkiyc kokcnli oldukları de, ilk ·hatta. gerçeklikleri- kuşkul◆dur. Toplam yük1eklik 94 cm

dir. Kaldeliler'in Aramiler'in bir kolu olması mümkündür, ama antik kaynaklar ikisini sürekli birbirinden ayırdederler.

Şalmaneser'in sarayı

III. Şalmaneser'in saltanatının başlarında Kal-hu'da aşağı kentin güneydoğu köşesinde yaptır-maya başladığı saray MÖ 846'da, kralın 13. yılın-da tamamlanmıştı. Burayı kazan arkeologların Şalmaneser Kalesi adını verdiği yapı, krallık ika-metgahı, hazine ve kale olarak kullanılmıştır. MÖ 7. yüzyıla da ait bir belgede bu yapı *ekal maşarti* adıyla, yani "ordugahın düzeni, at, savaş arabası, silah, savaş donanı mının bakımı ve her tür ganimetler" için sergi sarayı olarak taıumlanmış-tır. Gerçekten de burada silah, zırh ve diğer askeri malzemeyle birlikte düşmandan yağmalanan çok sayıda eşya bulunmuştur.

Şalmaneser Kalesi, duvarlarla çevrilmiş 7.5 hek-tar dolayında bir alana yapılmıştı. 350x250 metre boyutlarındaydı; kuzeyde dört büyük avlu, gü-neyde de saray ve ikamet bölümleri olmak üzere iki kısma ayrılmıştı. Dış avlularda askeri

lerin tamir ve bakımı için işlikler, çeşitli memurla-rın oturdukları daireler ve ganimetlerin de depo-landığı ambarlar vardı. Güneydoğu'daki avlunun güney kenarında en büyüğü taht odası olmak üzere krallık ikametgahının geniş odaları bulunu-yordu. Devasa taht altlığı asıl yerinde, doğu duva-rında bir nişin içine yerleştirilmiş olarak bulun-muştur. Altlık, iki parça sarımsı kireçtaşından ya-pılmıştı. Simetrik olarak yerleştirilmiş üç takım yuvarlak delik, buraya peşpeşe ayak tabureleri olan üç taht konulduğunu gösteriyordu. (Bir tah-tın yerine diğeri konulduğunda, eski ayak delikle-ri ziftle doldurulmuştu.)

Altlık üst düzeyinin büyük bölümü, ilk yapıldı-ğında üstlerinden beyazla geçilmiş geometrik çi-çek desenleriyle bezenmişti. Kenarlarda ve arka-daki iki panoda bulunan III. Şalmaneser'in uzun yazıtında, 13. saltanat yılına dek (altlık muhteme-len bu tarihte yapılmıştır) meydana gelen olaylar-dan bazıları seçilerek anlatılmaktadır. Altlığın üs-tüne bunun Kalhu valisi Şamaş-bel-usur tarafın-dan efendisi için yaptırıldığı kaydedilmiştir. Aldı-ğın yan yüzleri, yükseklikleri 21 ile 29 santim ara-sında değişen panolar içine yerleştirilmiş kabart-ma frizlerle bezenmiştir. Altlığın kuzey ve güney yanlarındaki kabartmalarda, üstteki metinlerde adı geçen Suriye ve Kaide yöneticilerinden haraç ka-bulü gösterilmektedir. Şalmaneser Şam kralının başkanlığındaki bir koalisyona karşı zaferini kay-detmekte \'e bağlaşığı Marduk-zakir-şumi'nin ye-niden Babil tahtına oturmasından duyduğu mem-nunluğu anlatmaktadır. Taht altlığının önünde Şalmanescr ve Marduk-zakir-şumi birbirini selam-larken görülmektedir.

Balawat Kapıları

Babasının tersine Şalmaneser sarayını taş

kabart-ma heykellerle donatmadı. Ama Kalhu'nun 16 kilometre kuzeyindeki !mgur-Enlil'e (bugün Ba-lawat) dikilen bir çift tunç kaplı masif kapı ısmar-ladı. Kapının her kanadı yaklaşık 2 metre eninde ve 4 metre yüksekliğindeydi ve toprağa gömül-müş taş bir yuva üstünde dönen dikey bir ağaç

gövdesine tutturulmuştu. Kapı kanatlarına çi,·ilenmiş on altı kabartmalı tunç bantta Şalmaneser'in sefe r n: gezilerinden sahneler b'etimlenmiş, bunl.ır.ı çın ' ızısıyla kısa yaftalar eklenmişti. Çoğunluğunu Şalnıaneser'in batıdaki seferleri ve aldığı ganimetler oluşturmakh birlikte, Kaidelilere karşı ve kuzeye düzenlediği diğer seferler de kaydedilmişti. Kuzeyde Dicle'nin kaynağını ziyaret etmiş, burada bir kayaya oyulmuş bir anıt vt: bir yazıt bırakmış ve Urartular'la savaşmıştı. Nairi Denizi'ne (Van Gölü) kadar ulaşmış, sularında silahlarını yıkayıp tanrılara kurban kesmişti. Şalmaneser Urartu'ya karşı toplam beş ayrı sefer düzenlemişti.

Urartu krallığı

Orta Asur Kralları MÖ 13. yüzyıldan beri Nairi'yle (Urartu bölgesinin o zamanki adı) sa\'aşmışlardı. O dönemde çok sayıda yönetici arasında bölünmüş olan bölge, 9. yüzyılda tek bir yönetici altında birleşti. Birleşmt:, Asur lmparatorluğu'nun artan tehditlerinin bir sonucu olabilir. Van Gölü çevresi Crartu'nun kalbini oluştururdu.

Çoğunlukla sarp dağ tepelerindt:ki toprakları kış aylarında metrelerce kar altında kalırdı. Van Gölü 'ylc Asur arasındaki dağların Asur fetihlerini engellemesi, Urartu krallığına yaşayıp gt:lişt:bilme olanağı sağladı. Asur orduları yüksek bölgelerdeki Urartu kentlerine ulaşmayı başardıkları zaman bile bunları işgal etme gücünde ya da isteğinde değillerdi.

Urartu tarihi çoğunlukla Asur kaynaklarından bilinir, ama 9. yüzyıldan sonra Urartu krallarının yazıtları da vardır. Bunlardan en erkenleri Asurca yazılmıştı. Asur'dan alınan kral unvanları II. Aşurnasirpal'in unvanlarını yansıtıyordu. Urartu kralları daha sonraları Asur yazısını kullandılar, ama Hurriceylc aynı aileden olan kendi dillt:rindt: yazdılar. Urartu ülkesine Urartu dilindt: Biainili deniyordu, Van Gölü'nün adı muhtemelen buradan türemiştir. Hepsi babasından sonra tahta geçen ilk sekiz U rartu kralının adları ve sıralamaları

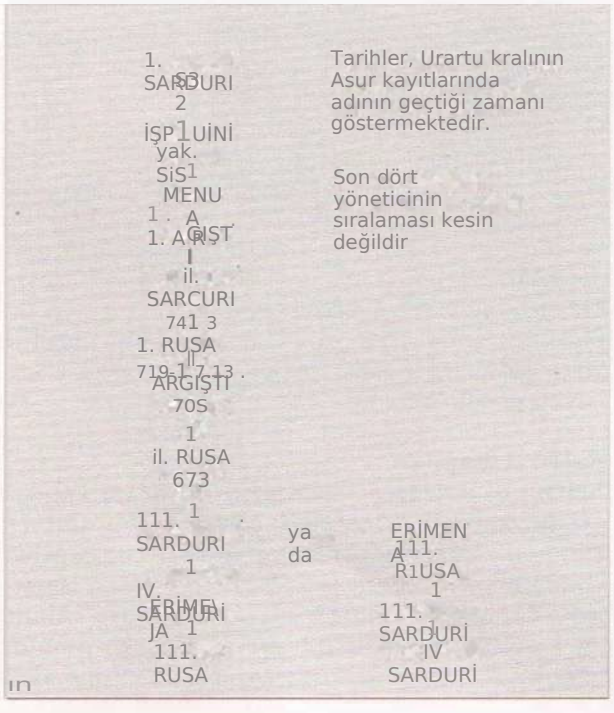

Tarihler, Urartu kralının Asur kayıtlarında adının geçtiği zamanı göstermektedir.

Son dört yöneticinin sıralaması kesin değildir

Urartu yazıtlarından ve Asur metinlerinden saptanabilmiştir, ama hanedanın son dört üyesinin sıralaması kuşkuludur.

Crartu krallarının yazıtlarının dağılımı denetimleri altındaki bölgenin çapı hakkında bir fikir vermektedir. III. Şalmaneser, Urartu Kralı Aramu 'ya ait Urartu kral kentleri olan Sugunia \'e Arzaskun'u yokettiğini öne sürer, ama bu kentlerin yeri ve Aramu'nun daha sonraki Urartu krallarıyla ilişkisi belirsizdir. III. Şalmaneser'in bir yazı-tına göre, 832 'de Urartu kralı olan I. Sarduri, yazıt yazdırtan ilk Urartu kralıdır. Bu yazıtların tümü, muhtemelen Asurlular'ın diğererkezkri yok etmesinden sonra başkent olan Tuşpa'da (şimdiki Van kentinin yakınlarındaki Van Kalesi) bulunmuştur.

Sarduri'nin oğlu İşpuini Van Gölü'nün kuzey ve doğusunda bazı yazıtlar bırakmıştır. Ayrıca oğlu Menua 'yla ortak yazıtlarına Tuşpa'nın 200 kilometre kuzeyinde ve 250 kilometre güneydoğusunJaki Kelişiıı'de ve lran'da Urmiye Gölü'nün güneybatısındaki Kalatgah'ta rastlanmıştır. Menua'nın yazıtları Tuşpa'nın 300 kilometrt: barısında, yukarı Fırat dolaylarında, kuzeyde Aras, vadisinde ve Urmiye Gölü'ün güneyinde bulunmuştur. 8. yüzyılın ortalarında I. Argişti, Urartu egemenliğini kuzeyde Sevan Gölü'ne kadar genişletmiştir. Bu genişleme dönemi Asurlular'ın bir zayıflama dönemiyle çakışmaktadır. Urarnılar'ın elde ettiği topraklar hiçbir zaman Asur lmparatorluğu'nun parçası olmamışsa da, güneyden bir işgal tehdidinin ortadan kalkması kuşkusuz Urarnı başarılanna katkıda bulunmuştur.

Urartu kültürü

Asurlular'dan çok şey almakla birlikte Urartular'ın kendilerine özgü bir kültürü \ ardı. Bize kalan Crartu merkezlerinin çoğu dik kaya sırtlarına konumlandırılmış ,-c payandalı taş duvarlar ve kulelerle sağlam biçimde tahkim edilmiştir. Muhtemelen bir savaş tanrısı olan baş tanrıları Haldi'nin ana tapınağı Asur'la Urmiye Gölü arasındaki Musasir'deydi (Urartular buna Ardini derlerdi). Hurri hava tanrısı Teşup'la bağlantılı olan Urartu tanrısı Teişcba'nın tapınağı , yeri kesin olarak bclirleneıneyen Kumenu'daydı. Tuşpa'nın kent tanrısı, güne tanrısı Şi\'İne'ydi. Urartu metinlerinde ço-ğu tanrı Haldi'yc adanmış bir dizi dinsel yapının adı geçer. Bunlara susi (" tapınak" ya da "kapı ") denir ,·c çoğu kez "Haldi kapıları" diye belirtilirkr. Kazılan birtakım Urartu merkt:zinde bulunan standart tapınak biçimi, kare planlı ve çok kalın duvarlıdır. lç oda 5x5 mt:trc boyutl.ırında ve bütünü yaklaşık 15 metrekaredir. Planl<m 6. yüzyılın sonunda Pers krallarının yaptırdığı uzun kulelere benzeyen bu tapınakların da aslında uzun kuleler olması mümkündür.

Crartu krallığının kurucusu olan Menua'nın bulunan 70'i aşkın yazıtmda hemen hemen aynı sayıda farklı inşaat projesine değinilir. Bunlar arasında saraylar, kentler, sulama kanalları, ambarlar ve tapınaklar vardır. Urartu'nun ,·arsıllıgı başlıca tarımdan kaynaklanır, tahıl üretimi, meyva bahçeleri, bağ, hayvancılık ve at yetiştiriciliğine dayamrdı. Urartular ayrıca tunç \'t: dt:mir işçiliğinde de uzmandılar.

Sa,vfa 168-t) lmg:nı Eılil'de

kapılanıd.ıki tunç
ı B.>bw.1rı bulunan ili
Kalbonnesi.rırdaıı
.1yrınrı. Üst ·erine fuur savaş
.ırabo.ları Oroıite Irın.ıgı
üorlindeki Hama hölge,ni de bir
kente doı:nı ikrkmekredrı . ı\
·crittc tal;tırn.fa
on1r.ın
Ş.1lnı.m .·ɔcr, K.trbr
S.l\'aşı'nd.m sonra
ganimetleri kabul
ernıektcdir

Hasanlu'nun yıkılması

Menua'nın güneydoğuya doğru yayılması sır,1sınd.ı

Crartu ordulm, 9. yüzyıl sonl.ınnda büyük, olasılıkla, ağır bir yangınla yok olan Has,11 lu'y,1 kadar ulaşmışlardı. H.ısan lu'da yaklaşık MÖ 1500 ile 1 000 yılları arasında kendilerine özgü gri ,1çkılı ya da siyah çanak çömkk kullanan bir halk yaşıyordu. Birinci binyılda bu halkın binaları, direkli bir giriş mekanı ve bunun gerisindeki ante od.ısı ile çift sıra ahşap direkli dikdörtgen bir salond1, 11 oluşmaktaydı. Ante odasından yukan doğru sarmal bir merdiven ya da rampa çıkmaktaydı. Kentin güneybatı kesiminde kazılan bu tür dört yapının, birbirini izleyen yöneticiler tarafindan yaptınlmış saraylar olması mümkündür. Has.ınlu'unun yıkımı sır.ısında bunlardan kimileri artık saray değil, depo olar.ık kullanılıyordu; biri de ,1hır haline sokulmuştu. Has.ınlu sa,·aşla ele geçirilmiş, cesetler düştükleri yerde bırakılmış ve pek yağmalama olm,1dan kent ,neşe \·erilmişti .

En şaşırtıcı buluntu yanında üç erkek iskeleti olan bezekli altın kaseydi. Büyük olasılıkla adamlar yangının üst k.ltındayken taban çökmüş, bu onların ölümüne \'e kase nin gömülmesine neden olmuştu. Adamların kabın koruyucuları mı, yoksa sitadeli yağmal,1y.ın işgalciler mi oldukları bilinmemektedir. K.ise muhtemelen Hasanlu'mın yıkımından birkaç yüzyıl önceye aittir, çünkü üstünde Hurri efsaneleriyle ilişkili olduğu sanılan t<\l n", tanrıça, ha" an Ye savaş arabası resimleri vardır. Hasanlu'da bulunan çok çeşitli eser o dönemdeki kent ,.e sar,1y yaşantısının birçok yönüne ı◆ık tutmaktadır. Kalıntılarda, kent yağmalandığı sırada öldürülenlerin cesetleriyle birlikte silahlar, zırhl.u, at koşuml,m, takılar, runç ve gümüş kaplar da bulunmtıl>tur.

Yıkım büyük olasılıkla ,\1cnua yönetimindeki Urartul.ırın işidir, ama yazıt yokluğunda bunu kesinlikle söylemek olanaksızdır. Kimi uzmanlar bu yıkımdan Asurluların sorumlu olduğunu öne sürmü◆lcrdir. Bir süre tcrkedildikten sonra kalıntıların üstüne U rartu tarzı massıf bir sur yapılmış olması kenti ele geçirenlerin Crartular olduğu tezini destekler görünmektedir.

Batı İran'ın antik uygarlıkları

Asurlulara göre Hasan'lu III. Şalmaneser'in doğu seferlerinde karşılaştığı çok çeşitli halklardan biri olan Man nalar'ın yaşadığı bölgeydi. Bölgedeki diğer ikı halkın, daha sonr,1 Yakındoğu'ya egemen olan Medlcr ve Pcrslcr olduğu belirlenmiştir. Şalmaneser MÖ 843 yılında Parsua ülkesine doğru yi.irüdü, MÖ. 835 tarihinde Med ülkesine doğru yola koyulmadan önce 27 Parsua kralından armağanlar kabul etti . Her ne kadar Parsua \'e Persia (ı\lÖ 6.yüzyıla kadar Parsa denirdi) adları bırbiriiıc benziyorsa d.ı, Şalınaneser'in sözüni.i ettiği par<,ua ülkesi Perslcrin Susa 'nın güneydoğusunda bulunan sonraki yurthlrından çok unktır. Eski'den, Perslerin 9. ile 6.yü.,yıllar arasında gi.ineye göç ettikleri öne sürülmekteydi, ancak benzer adlı iki bölge olın1. sı daha akla yakındır. "Par

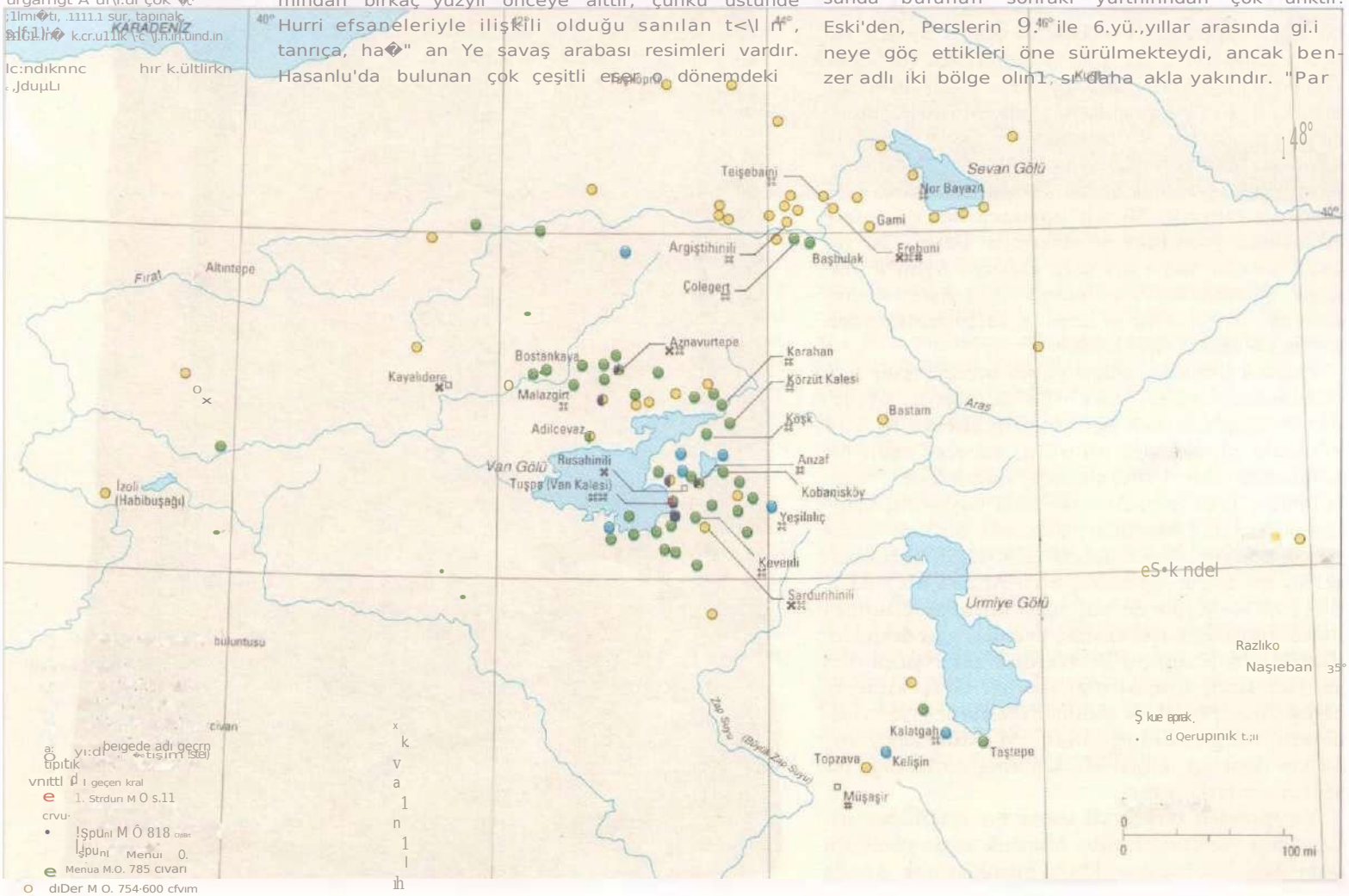

Olçe
k 1. 6
008 00

sua" Pers dilinde sınır ülkesi anlamına geldiğin - den bir dizi farklı bölgeye bu adın verilmiş olması olanaklıdır. Aynı ad üçyiiz yıl kadar sonra İran'ın kuzeydoğusundaki Parthia olarak yeniden ortaya çıkar.

Parsua ve Media'nın kapsadıkları alan kesin olmamakla birlikte, büyük olasılıkla Babil'den dağları aşıp daha sonra Medlerin başkenti olan Hamadan üstünden İran yaylasına ulaşan ana yol yakınlarındadır. MÖ 1 000 ile 800 arasındaki merkezlerin hiçbiri incelenmiş olmadığından, elimizdeki bilgilerin tümü çivi yazısı metinlerinden kaynaklanmaktadır. Bunlardan, o tarihlerde Medya ya da Parsua krallıkları diye bir şey olmadığı, ikisinin de çok sayıda küçük bağımsız gruba ayrılmış olduğu izlenimi çıkmaktadır.

Asurlular daha güneyde, günümüzün Luristan Dağları'nda bulunması olası Ellipi Krallığı'yla karşılaştılar. MÖ birinci binyılın ilk üç yüzyılında Luristan tunç imalatında ustalaşmış bir merkezdi. Lu ristan tunçları nın bazıları, alem olarak tanımlanan ve düşsel yaratıkları betimleyen çok ince işlenmiş simetrik dökümlcrdi. Bazılarıysa stilize hayvan ve cin figürleriyle bezeli at koşumları ya da koşum süsleriydi. Günümüze kalan Luristan tunçlarının çoğu mezar soyguncuları tarafından yağmalanıp antika pazarında satılmıştır, ama bu döneme ait arkeolojik kazılar sırasında çıkarılan birkaç parça da vardır.

Şalmaneser'in ardılları

II. Aşurnasirpal ve IIJ. Şalmaneser dönemlerinde Asur giderek Yakındoğu düzlüklerine egemen olmuştur.. Kuzey ve doğudaki yaylalara görece rahatça giren orduları, sonraları daha büyük direnişle karşıl aşmaya başladılar. Kalhu'da bulunan Siyah Obelisk'teki yazıtlara göre MÖ 832 yılında Asur ordularının komutanlığını Şalmaneser'in başveziri olan Dayyan-Aşşur yapıyordu. Kral bundan sonraki dört yıl Kalhu'da kaldı. Belki de Şalmaneser tahttaki 30 yılı boyunca her yıl sefere çıkmaktan yorulmuş ve seferlerin başına 20 yılı aşkın süredir başveziri olan Dayyan-Aşşur'u atamıştı. Şalmancser'in en büyük oğlu Aşşur-daninapla'nın bu şerefin kendisine verilmemesinden alınmış olması mümkündür.

Limmu listesine (adları yıllara verilen Asur memurlarının listesi) göre 828'dc, başını Aşşur-danin-apla 'nın çektiği ve Şalmaneser'in 824 yılındaki ölümünden sonra da sürecek olan bir yaklanma çıktı. Kalhu dışında, İmgur-Enlil, Nineve, Asur, Erbil gibi Asur'un belli başlı tüm kentleri isyancılara katıldılar. Bununla birlikte Asur tahtına geçen Aşşur-danin-apla değil, Şalmaneser'in bir diğer oğlu V.Şamşi-Adad (MÖ 823-81 1) oldu. Zaferine yol açan koşullar bilinmemekle birlikte, Babil tahtına geçmesi için desteklediği III. Şalmaneser'in Marduk-zakir-şumi'den yardım almış olması olanaklıdır. Gerçekten de Şamşi-Adad, belki de o dönemde kardeşiyle savaşmakla meşgul olduğundan, Marduk-zakir-şumi'yle Asur'un ikincil bir konuma zorlandığı bir anlaşma imzalamıştır.

Şamşi-Adad birkaç yıl sonra bu aşağılayıcı anlaşmanın intikamını aldı. Marduk-zakir-şumi'nin oğlu Marduk-balassu-ikbi'yi tutuklayarak Asur'a

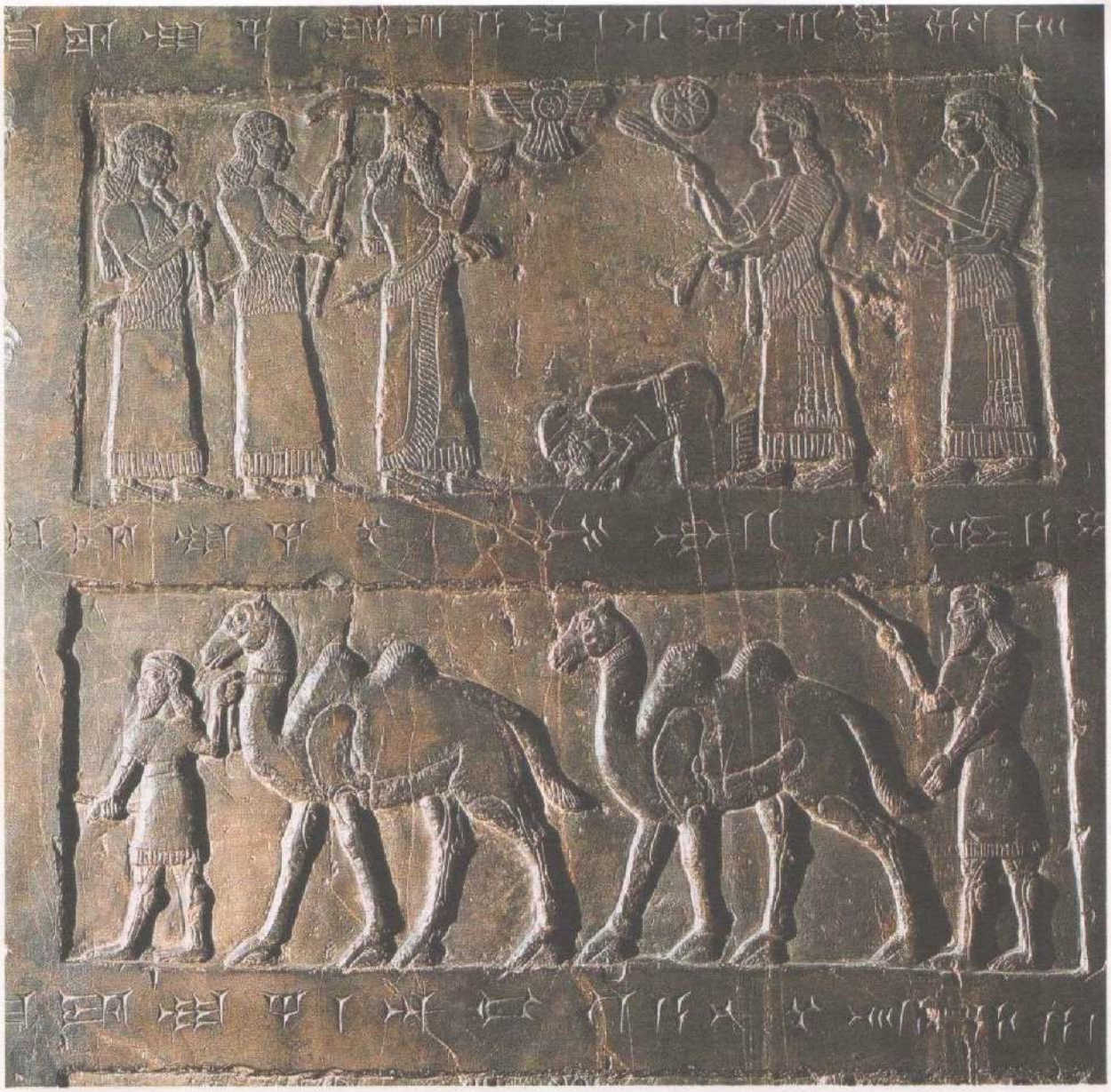

Solda V. Şamşi-Adad'ın (MÖ 823-8 11) Kalhu'da bulunan ve muhtemelen Nabu Tapınağı'na dikilmiş olan stelKra saray giysileri ve Asur Kır.ılığı'ıun özgün başlık ve tacını giy€tir.
Elinde bir asa tutmakta ve sağ işaret parmağını bir saygı davraruşı içinde uzatmaktadır. Kralın yüzünün karşısında, baş cınnlann simgeleri vardır: Asur'un ışareci olabilecek boynuzlu başlıl:., Şamaş'ın güneş kursu, Sin'in hilal ve halkası, Adad-In çatallı şimşeği ve İştar'ın ÇÇldızı. Yazıt, lu:ılm 4. seferinden sonra razılmışar ve babası III. Şalmancser'in son dönemlerinde Asur'u bo>1:lan boya saran ayaklanmanın ayrınnlarını ,·erir. Yükseklik 1,98 m, genişlkl Q.94 m.

Sağda 111. Şalmancser'in ı MÖ 858-824) Siyah Obcliski'nden aynnn. Üst şeritte "Hmn oğlu Yaua'nrn haracı€ yazılıdır. Şalmaneser'in önünde yere kapanmış olarak görülen Yaua'nın, İsrail tahtını ele geçirip Omri'nin SO\'llnu öldiirtcn Kral Ychu oldugu sanılmaktadır. Alt şeritte Musri'nin (Mım olabli ir) haracı gfüterilmektedir. Bunların ar.ısında daha çok Iran'da bulunan çift hörgüçlu develer olması ganptir.

getirdi. Şamşi-Adad bundan sonraki bir seferde Marduk-balassu-ikbi'nin ardılını sürgüne gönder-di ve Şalmaneser ve Babil kralları gibi Babil, Bor-sippa ve Kutba tapınaklarında ibadet etti. Şamşi-Adad'ın ölümünden sonra kraliçesi Sammuramat, oğlu 111. Adad-nirari ergin oluncaya kadar beş yıl Asur'u yönetti. Sammuramat'ın yaptıkları pek bi-linmemekle birlikte ünü sormuş ve güzel ama acı-masız kraliçe Semiramiş olarak Yunan efsanelerine girmiştir.

Asur'un gerilemesi

Asur bundan sonraki 60 yıl görece bir güçsüzlük dönemi yaşadı. Eyalet valileri daha önce krala ait olan hakları ellerine geçirerek hükümdarın etkin-liğini büyük ölçüde sınırladılar. Rasappa valisi Pa-lil'iriş (adı kimi zaman Nergal-ereş diye okunur) kendi adına steller diktirip kentler kurdu; Vali Bel-Harran-bel-usur da amtının üstüne kralın değil kendi görüntüsünü oydurttu. Ama bu valilerin en güçlüsü başvezir Şamşi-ilu'ydu. Fırat kıyısında-ki Kar-Şulmanu-aşerid'den (eski Ti! Barsip) Asur krallığının barı kesimini yöneten Şamşi-ilu, sefer-lerini anlatan kayıtlarda kraldan hiç söz etme ge-reğini bile duymamıştır.

MÖ. 9.yüzyıl ortalarında Fırat kıyısındaki Ana yakınlarında bulunan ve Aşurnasirpal'in saldırıla-rına başarıyla direnen Suhu, Şamaş-reş-usur tara-fından yönetiliyordu. Yaptıklarını kaydettiği oy-ma stcl, muhtemelen daha sonraki bir kral tara-fından götürüldüğü Babil'de bulunmuştur. En çok gurur duyduğu işlerinden biri Suhu Ülke-si'ne bal ve balmumu yapımı içiii arı getirmiş ol-masıdır.

Asur'un bu gerileme döneminde, *limmıı* liste-lerinde salgın hastalıklar ve ayaklanmalar kayde-dilmiştir. Guzana valisi olan *limmu* Bur-saga-le'nin adının karşısında Asur ayaklanmasının ve Simanu ayındaki güneş tutulmasının kayıtları bulunur. Bunun, MÖ 15 Haziran 763 sabahında sa-at 9.33 ile 12.19 arasında Ninive'deki gözlemci-lerce izlenebilecek olan, hemen hemen tam güneş tutulması olayı olduğu saptanmıştır. Bu saptama, MÖ ikinci binyıl ortalarına kadar giden bir süre boyunca Asur ve Babi krallarının kronolojisinde dayanak noktası oluşturmaktadır.

MUZAFFER ASUR (Mö 750-626)

Asur'un dirilişi

Asur'un MÖ 9. yüz} ıldaki hızlı genişlemesini 8. yüzyılın ilk yarısındaki duraklama dönemi izler. Asur'un sınırlarında hemen hiç değişiklik olmamış-tı, ama eyalet \"alileri sanki birer bağımsız hüküm-dar gibi dau.mmaya başlamışlardı. Asur'un Urartu ve Fenike gibi komşuları Asur kralının çıkarlarını hiç dikkate almayan sıyasetler izlediler. Bu güçsüz dönem III. Tiglath-pilcser'in (MÖ 744-727) tahta çıkmasıyla sona erdi. *Limmu* listesinde 748 yılın-da, Tiglath-pilescr'in tahta çıkmasından kısa süre Kalhu'da bir ayaklanma olduğu kaydedilir. Bu olayların birbiriyle ilişkili olup olmadığı bilinmese de yeni kral büyük olasılıkla tahtı zorla ele geçir-mişti. Asur kralları geleneksel olarak taht üstünde-ki haklarını tanrıların seçimine Ye önceki bir kralın soyundan gelmelerine dayandırırlar. Tiglath-pile-ser'in yazıtlarından ailesinden hemen hiç söz et-memesinin nedeni, olasıhkla tahta kurallara aykırı bir yoldan geçmiş olmasıdır. Asur'daki tapınakta bulunmuş yazıtlı bir tuğlada Tiglath pilcser'in, onun tahta geçmesinden neredeyse 40 yıl önce öl-müş olan Adad-nirari'nin oğlu olduğu söylenir.

Tiglatlı-pileser hiç vakit yitirmeden Asur'u ye-niden Yakındoğu'nun egemen gücü durumuna getirdi. Saltanatının başlarında ordularını güneye sürerek kuzey ve doğu Babil'e yerleşmiş bulunan Arami kaYimlerini yendi. Dur-Kurigalzu ve Sip-par'a kadar ilerledi, Babil, Borsippa ve Kutha ta-pınaldarının normal olarak yalnızca Babil kralları-na \·erilen sunu paylarını aldı. Fetihlerinin Aşağı Deniz 'deki (B asra Körfe zi) Uknu Irmağı'na (Karkhck olabilir) kadar uzandığını öne sürer. Tiglath-pilcser Fırat'ın öteki yakasında, Asur'un geleneksel sınırları dışındaki devletleri de toprak-larına kattı. Babil kentlerine vali olarak bir *şa rcşe* (hadım ağası) atadı, Sümer \'e Akad Kralı unvanı-nı benimsedi, ama Babil Kralı Nabu-nasir'in (MÖ 747 734) tahtta kalmasına izin verdi. MÖ 743 yı-lında Urartu, Arpad, Malatya, Kummuh ve Gur-gum yöneticileri Crartu Kralı II. Sarduri'nin ön-cülüğünde Tiglath-pileser'e karşı birleştiler. Tig-lath-pileser düşmanlarını Kummuh (güney Türki-ye'de Kommagene) sa,·aşında yenilgiye uğrattı. Sarduri dağlara kaçtıysa da, Tiglatlı-pilcser onu izleyerek Urartu'nun başkenti Tuşpa'ya (Van Gö-lü kıyısında) kadar ilerledi, burada bir stcl diktir-di, ama kenti almadı.

Tiglath-pileser bundan sonraki 12 yıl boyunca, önce 740 yılında düşen Arpad 'a, sonra Unki (Amuk Ovası'nda) ve Aram'a (Şam) karşı olmak üzere batıya seterler

düzenleği. Ele geçirilen yeni topraklardan bazıları varolan eyaletlere eklenir, ya da yeni Asur eyaletleri oluşturulur. Bağımlı krallara bırakıldı. Tiglath-pilcser hükümdarlığının sonlarında Urartu'nun haraç verme yükümlülüğündeki bölgelere ilişkin bir listede Suriye ve Toroslar'daki Arami ve

koştuklarını" ve böylece krallığı-nın geliştiğini kaydetmektedir.

Fenikeliler

MÖ birinci binyılda Akdeniz kıyısındaki kentlerde yaşayan Fenikeliler'in, Tunç Çağı'nda Levant'da yaşayan Kenanlılar'ın soyundan gelmesi olasıdır. Yunanca olan Fenike adı, Fenikeliler'in dikenli salyan-goz kabuğundan elde edilen ünlü mor boyalarına da verilirdi. Fenikeliler kendilerini genellikle kay naklandıkları kente göre adlandırırlardı. Çok iyi de-nizciler olan Fenikelilcr'in zenginliği ticarete daya-nırdı. Ticaret mallan arasında kıyı kentlerinin arka sındaki dağların çok değerli sedir ormanlarından ke-reste de bulunurdu.

ikinci binyılın son)ilzyıllarında Kıbrıs'ın bazı kesimleri Fenike etkinliğine girdi; Fenikeliler daha sonra adada koloniler kurdular. Bronz Çağı'nda Ugarit'ten geçen Kıbrıs bakır ticareti şimdi Tyre. Sidon, Byblos ve Arvad gibi Fenike kentlerine kaydı. Klasik yazarlara göre Fenikeliler ti.im Akde-

Geç Hitit devletleri, Fenike kıyı kentleri, İsrail, Yu-da ve, Gaza iç bölgelerdeki Aınmon, Moab ve Edom de\ Jetleri \"e nihayet iç kesimdeki Ta.ima ve Sab'a (Şeba) Arap boylarının adları sayılmıştır. Bu fetihlere ek olarak Asurlular, çoğu kez gönüllü dost krallarca yönetilen küçük komşu devletlerinin iç işlerine müdahaleye de çağrılırlardı. Sam'allı lamuwa, yakınlanndaki Adana (Danuna) Krallığı'na karşı savaşmak için Asur kralını (V. Şamşi-Adad, MÖ 823-81 1, olabilir) "tuttuğunu" belirtir. Yuø da'lı Ahaz, Tiglath-pileser'den yardım istemişti. Sam'al'ın daha sonraki bir hükümdarı olan Bar-ra-kib ise babasının nasıl "Tiglath-pileser'in eteğine sarıldığını'", kendisiyle babasının "Asur kralının ara-basının tekerinde

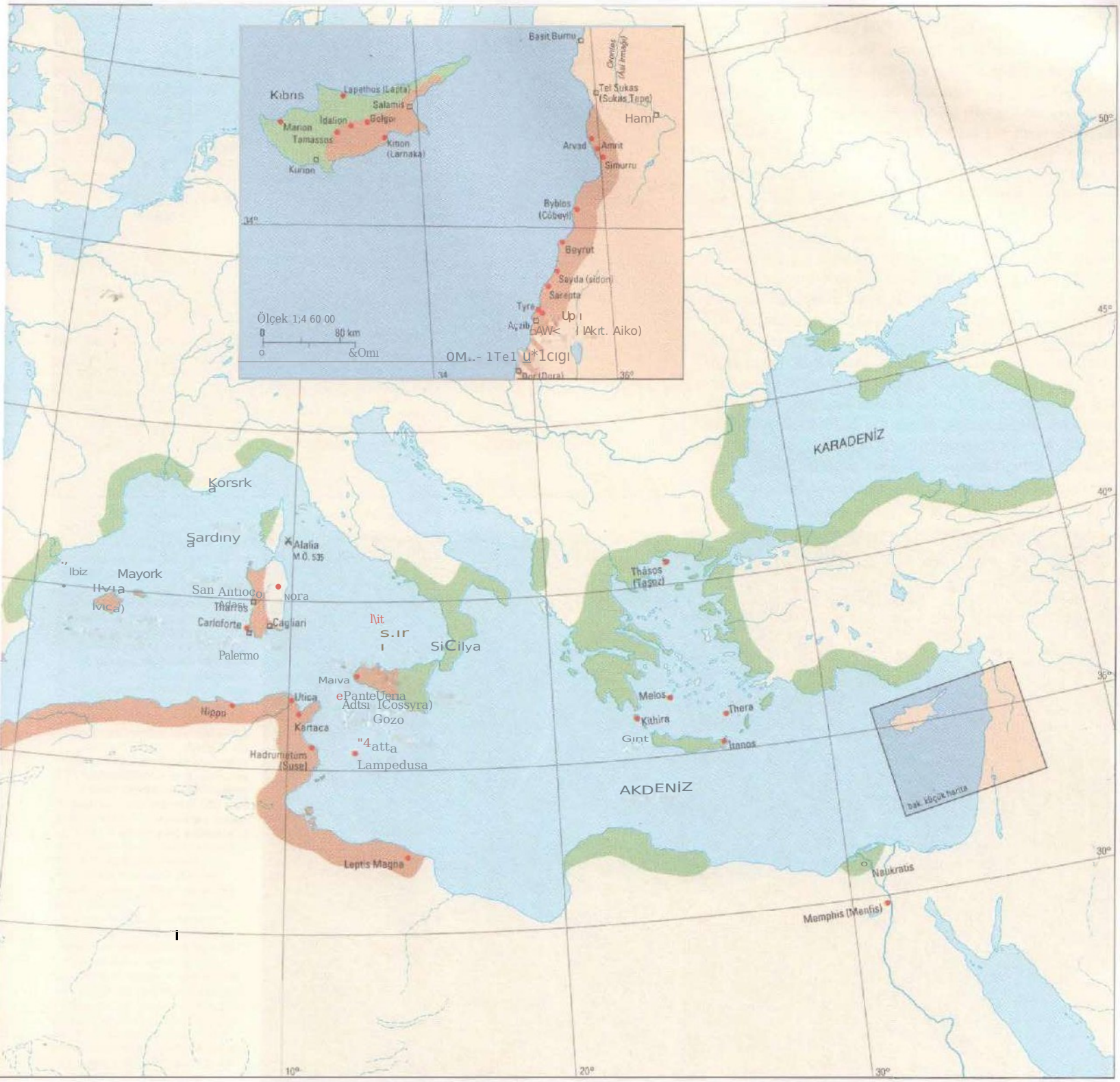

U rr u w lda A'ur Kr.ılı p il c:K;ılhu'dak.i .\krkczi lll Tiglatlı Sarayı'nda bulunan dogal ölçulcrdcn bu·ük kabartması. Yüko,cklik 1,08 ıı. gcnisllk 1 ,07 m

Byblos'tan

Sl l başlarında ilk kez MÖ 4. y ü basılan türden bır 'ikkcde, h.ıy.ıl uriinıi bir deniz ·ararığınUl üstÜııdc bir l'cnikc kadırg.ı'ı gönilmcktedır. l'eıiikc'nin giku MÖ 1 bin yıl boyunca dcıiiilcrdekı eg·mcnliğinc: dayanıyordu.

teıiikcliıerın dünyası

Akdcnız'ni dolguvmm bulunan hnikc a.wurduıiun başlıca kcntlcn Tyr·. Sidon \e An·ad'dı. MÖ1. bin yıl ba·ı.ınıid.ı Fenikeliler 'e Yun.u1lılar, tüm Akdcniz'dc koloniler oluşnırdular. Fenik.eliler genciliide güneyi, Yunanlılar ise kuzcvi ellerinde ıutu\·orlard· öncn·li l'enik.c kolonisi olan K;ıraca giderek, genişleme he\ c,lcri Romalıl.ırc.ı durdunduncava kadar Batı Akdcıii1'e cg·mcn oldu. Buyük bir dcnız gücü olan Fcnikclilcnn donaiiın.ılannd;ın A.surlular ve Pe·lc de yararlanmıştır. Fenike gemileri Akdcıiiz'in çok ötcsınc açılırlardı Hcrodoto·'a göre Mısıı lira\'llnu Neko'nun görevlendirdiği bır l'cnike gemisi MÖ 600 ydında Atilk.a'nın çenesini dolaşmıştır. Kızıl Deni/'dcn Cebcliıank Boğazı'na ulaşması u.; >•l •ürıiüştü Kartacalıl.ır da bti)iik kaşiflerdi ve MÖ 5. }.ıqılda Ingiltcrc kıyılanıu çıkmışl.ırdı

niz'de koloniler oluşturmuşlar ve Mü 1 1 IO'da Ca-diz'i (Gades), 1 1 01 'de Utica'yı, bundan biraz daha önce Liksos'u, 8. yüzyılda Yunan kolonizasyonun-dan önce Sicilya'yı ve 8 14'de de Kartaca'yı kurmuş-lardı. Ancak bu tarihler şimdilik arkeolojik kanıtlarla doğrulanmamış değildir. Kıbns'taki en erken Fenike yazıtı MÖ 850 dolayına tarihlenmiştir; diğer yerler-de de Fenike yerleşmelerinin kaıutlarına 800 yılın-dan sonra rastlanmaktadır. Koloni kurmalarının ne-denlerinden biri, etkinliği giderek artan Asur'un Fe-nike kentlerini haraca bağlaması olabilir. 7.)ÜZ}'llda Asurlular Sidon ve Tyre'yi de geçirdiler, batı kolo-nileri de Kartaca'nın denetimine geçti.

Asur-Babil ilişkileri

Babil Kralı ◆abu-nasir MÖ 734 yılında öldü. İki yıl sonra oğlu dc,ṅldi ,.e bundan kısa süre sonra da Ba-bil tahnnı', ◆ıppt.r\m güneyindeki bölgeden bir Kai-de boyu olan Bit-Amukani'nin reisi ele geçirdi. Bu-mın üzenne Tiglath-pileser Kaldeliler'in üstüne yürü-dü Ye ь◆ bir seferle Arami ve Kaide önderlerine boyun eğdirdi. Bunlar arasında daha sonra Tiglath-pilcser'in ardıllannın karşısına çıkacak olan Bit-Yakin kabilesinin reisi Marduk-apla-iddina da vardı. Tig-

lath-pileser 729 yılında bir ,·asal atamak ya da bu kut-sal \'e saygm kenti bir eyalet konumuna indirgemek yerine, Babil tahona kendisi geçmeye karar vereli. 728 ve 727 yıllan arasındaki Yeni Yıl şenliklerinde Babil kralı tolünü üstlendi. Babil'le Asur arasındaki ilişkiler büyük önem taşırdı. Askeri güçsüzlüğüne karşın, Babil, Asur siyasetini etkileyen önemli bir dinsel ve kül-türel merkezcti. Asurlular edebi yapıtlarda, hatta kral-lık yazıtlarında bir Babil lehçesi kullanırlar, buna kar-şılık mektup ve kontratlar Asurca yazılırdı. Asur kral-lan bazen Babil yanlısı, bazen de Babil karşıoydılar ve onların bundan sonraki yüzyıl boyunca güneyin yö-netimine kalıcı bir çözüm bulma çabalan Babil'e karşı yürüttükleri siyasette cidcti kaymalara neden oldu.

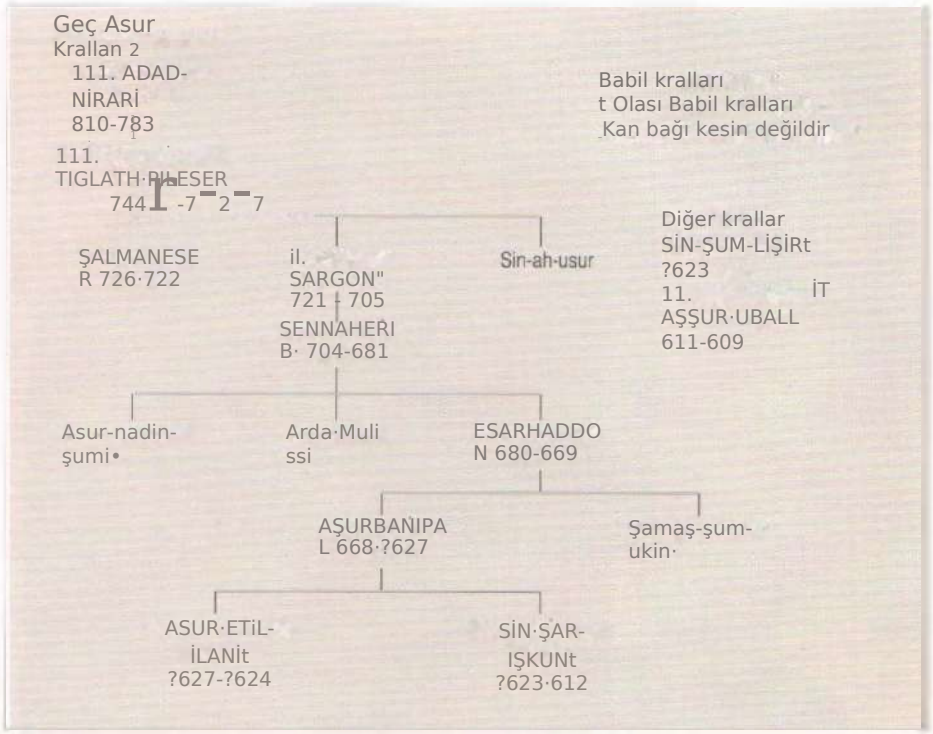

Solda Sam'al'da bulunan steldc kentin (Zıncirli) Asur vonetic\i Bar-ra.k.ib, Asur kralını kullandığına benzer bir tahtta oturur gönılncktedir. Önünde duran elindeki kakın uhtu yazmanın kutusu ve yazı tahtası In CINC ın Aramca yuın:ık ıçni kullanıl.ın:ıktadır. Stel yazıtı da Aramcadır. Sam'al yönetıcılermden kimni in adı Arami, diğerlerininki ise Hitit ya da Luvi'ydi. Bar·rak.ib MÖ 732 yılı dolayında, babası Asur Kralı III. Tiglath-pilcser'in yanında sa\'aşırkcn öldükten sonra tahta geçmişti. Yöneticilerinin Asur yanlısı turumuna karşın Sam'al MÔ 681 vılında.n önce bir Asur eyaleti yapuınışn. Yllk5eklik 1,14 ın.

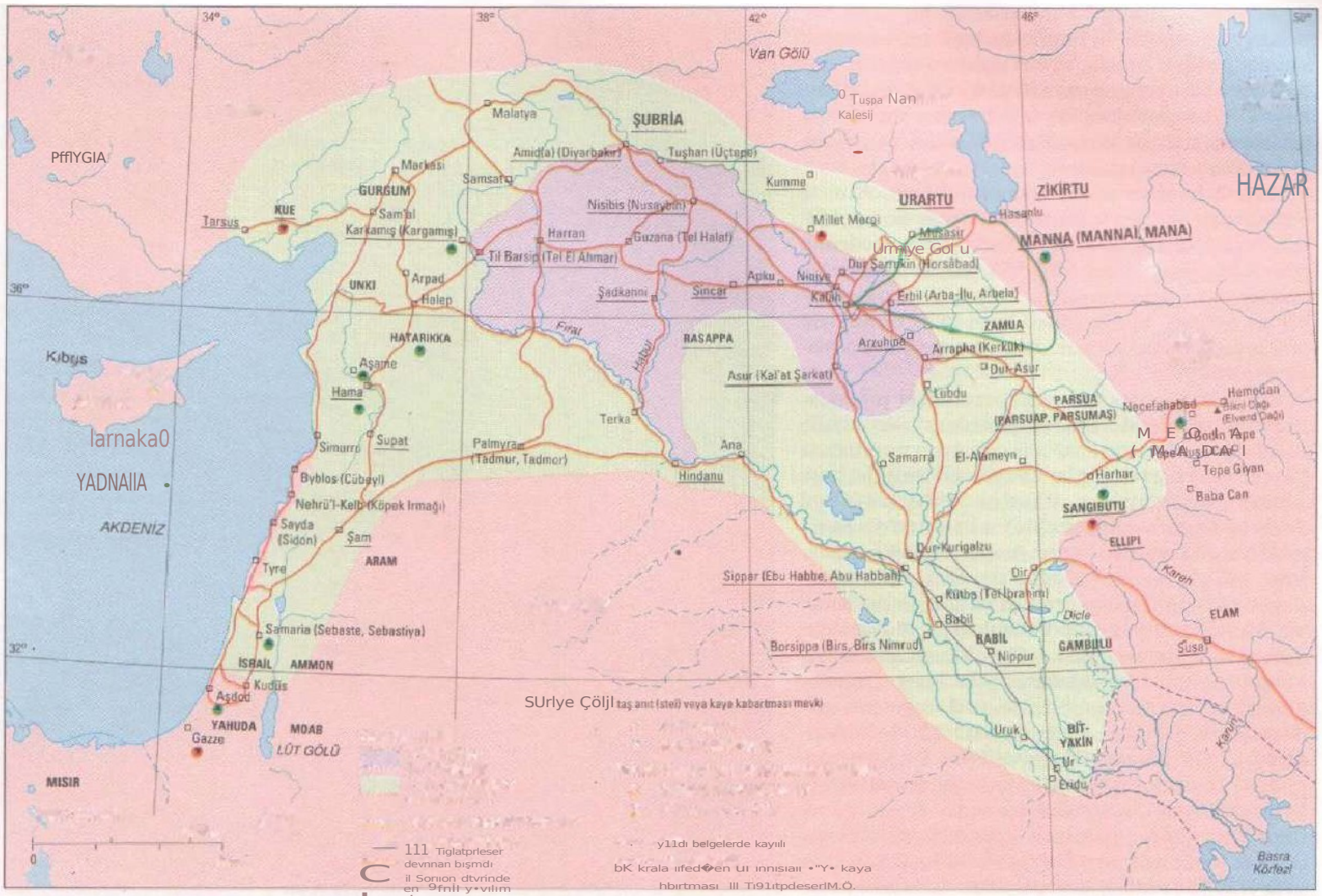

MÖ 8. yüzyıl sonlarında İmparatorluğu Asu 111. Tiglath-pilc<ıer ve

Sargon dönemlerinde A€ur dış polıtikasında bir değişiklik yapıl.ırak Yakmdoğu'nun daha ünce Asur sınırlan dışırd.ı kalan birçok bölgesi A>ur c>·.ılct yf>nctırni içine alındı. Bu genş alanda iletişim sağlama amacıyla ana yollarda düzenli bir posta i'tasyonu şebekesi kurulnıuşru. Tiglath·pilcscr ,.c Sargon'un yarattıkları imparamrluk yaklaşık bir yuzyıl daha va€dı Bu genişlemeyi sağlamak ıçni sürekli seterler düzenlenirdi. Seterler kral yıllıklarına kaydedilirdi. Örneğin, argon ·ılında Ijrartu'yu yendiği o;ckezinci seteri aynntılı olarak anlatılmıştı. Am• bu M:ferin (lime gösterilmiştir) izlediği yol konusunda u7.m:ınlar arasında görüş a>·nlığı varılır "e kimileri A>urlulann Urmire Gclu'nün çevresini de dol.ışakl.ın kaıusındadırlar.

Tiglat-pileser'in reformları

Tiglat-pilcser'in askeri ,.e siyasi başarıları Asur devlet aygıtında yapılan köklü reorganizasyona dayanıyordu. Orduda yaptığı reformla özellikle piyade Aramilerden oluşan profesyonel, paralı bir sürekli güç kurdu. Savaş arabaları ve süvari güçler çoğunlukla Asurlular'dan oluşuyor, ama araların-da zaman zaman yabancı kökenli birlikler de bu-lunuyordu. Savaş arabaları beş hadım ağası olan *rab şa reşe* tarafından yönetiliyordu. Tiglath-pileser, Asur asillerinin gücünü sınırlamak için hadım ağalarından yararlandı ve eyalet valiliklerine onları atadı, çünkü kendi soyları olmayan hadım ağaları krala sadık kalıyorlardı. Büyük çaplı sürgün ve nü-fus naklini bir yönetim aracı olarak kullanan Tig-lath-pileser, 1 55 .000 Kaideli ve 65.000 Medlinin göçe zorlandığını kaydeder. Bunlardan çoğu kra-lın hizmetinde ya da çiftçi olarak çalıştırılmak üze-re Asur'a götürülmüştü. Kimi zaman da, yerel ya da ulusal eğilimleri basnrmak için halklar bir böl-geden diğerine göç ettiriliyordu.

rid'in yıllıkları bize kalmamıştır, ancak Eski Ahit'te İsrail 'in başkenti Samaria'yı aldığı ve İsrailliler'i sürdüğü yazılır.

II. Sargon'un tahta geçmesi

Asur Krallığı'nın 722 yılında hangi koşullarda V. Şalmaneser'den Sargon'un eline geçtiği açık değil-dir. Sargon'a ait ya7ıtlardan biri, Şalmaneser'in koy-duğu vergilere karşı çıkan A€ur halkınca desteklen-diği izlenimini vermektedir. Sargon yazıtlarında ata-larına değinmez \e öncülünün adını vermekten ka-

III. Tiglath-pileser'in ardılı oğlu V. Şalmaneser idi. Bu kral kısa süren saltanatı sırasında (MÖ 726-722) babasının politikalarını sürdürdü ve hem Asur, hem de Babil kralı olarak taç giydi. Babil Krallar Listesi'nde Şalmaneser ve babası sırasıyla Ululayu ve Pulu diye kaydedilmekte, Eski Ahit ve Yunan kaynaklarında da aynı adlar bulunmaktadır. Belki de bunlar, tahta geçtiklerinde bir yenisiyle değiştirdikleri kendi asıl adlarıdır. Şulmanu-aşe-

çınarak ondan "benden önceki prens" di\'e sö7 eder. Adının ""yasal kral"' anlamına gelmesi, Sar-gon'un Şalmancser'in seçtiği varisi olmadığı izleni-mini vermektedir.

Sargon 'un saltanatının ilk iki yılında gerçekleş-tirdiği seferlere ilişkin kayıt yoktur, bunun nedeni, belki de tüm gücünü konumunu sağlanılaştırmakla geçirmiş olmasındandır. Ama Sargon yıllıklarının geç versiyonlarında Şalmanescr'in Samaria fethine sahip çıkılmış ve bu olay Sargon'un daha sonraki seferleriyle birlikte Sargan döneminin başlarına konulmuştur. 720 yılının baharında Sargon, muh-temelen tahta çıkışı sırasmdaki kargaşalıkta Bit-Ya-kin kabilesinden Kaideli apla-iddi-na'nın (Eski Ahit'tc Mcrodak-baladan diye adlan-dırılır) eline geçen Babil ülkesini geri almak üzere, güneye yürüdü. Der yakınlarına gelen Asurlular, kralları Humban-nikaş (MÖ 743-717) yöneti-mindeki Elamlılarla savaştılar, ama Babillilcr yetiş-

il.

1.

tiğinde savaş bitmiştı Sargon kesin bir zafer ka-zandığı iddiasında bulunmakla birlikte, bir Babil kroniği sa,·aşı Elamlılar'ın kazandığını belirtir. An-laşıldığı kadanyla gerçekte başabaş kalınmış, Asur-lular Der kentini almışlar, ama bundan sonraki 10 yıl boyunca Elam ya da Babil'le askeri çatışmaya girmekten kaçınmışlardı.

Sargon bundan sonra dikkatini batıya, Asur'la bağlaşıklıklannı opportünist bir tutumla bozan Ha-ma, Arpad, Simurru, Şam ve Samaria yöneticilerine çe\'irdi. Sargon onları, MÖ 853 yılında benzer bir koalisyonun Şalmaneser'in karşısına çıktığı Kar-kar'da kuşattı. Gaza, Mısırlıların aktif desteğiyle ayaklandığı zaman Sargon Asur denetimini tam Mı-sır sınH"ına kadar genişletti.

Asurlular Fırat'ın kuzey ve batısındaki toprakla-rı da denetimlerine almaya çalıştılar, ama burada Anadolu yaylasındaki iki ana gücün, kuzeybatıda Muşki ve kuzeydoğuda Urartu etkileriyle başa çıkmak zorundaydılar. Bundan yaklaşık 400 yıl önce 1. Tiglath-pileser (MÖ 11 14-1 076) Muş-ki'ye karşı savaşmıştı. Orta Anadolu'daki merkez-lerde MÖ 12. ile 8. yüzyıllar arasında yerleşim ol-duğuna ilişkin arkeolojik kanıt yoktur, buna karşı-lık, Muşkiler 8. yüzyılda Yunanlılar'ın Phrygia de-dikleri bölgede yaşamaktaydılar. Yunan efsaneleri-ne göre Phryglcr Anadolu 'ya Son Tunç Çağı so-nundaki Truva Savaşı döneminde Avrupa'dan gel-mişlerdi. Kimi bilim adamları MÖ 1200 dolayıı-da Hattuşaş'ın yokedilmesi ve Hitit lmparatorlu-ğu'nun sona ermesinden onların sorumlu olduk-larını düşünmektedir, ama bu kadar erken bir ta-rihte bölgede bulundukları görüşünü destekleye-cek bir kanıt yoktur. Phrygia \'e Muşki'nin aynı halk için kullanılmış değişik adlar olması olasıdır. Her ne olursa olsun, 8. yüzyıla gelindiğinde tek yönetici altında birleşmiş oldukları anlaşılmakta-dır.

Phrygia Kralı Midas

Sargon'un Muşki'li Mi ta adını verdiği bölgedeki rakibi, kuşkusuz Yunan efsanesinde dokunduğu-nu altıı eden \'e eşek kulakları çıkan Phrygia kralı Midas'tan başkası değildir. Midas'ın başkenti Gordion adını, belki kenti yeni baştan kurmuş olan Midas'ın babası Gordias'tan alıyordu. Kazı-larda görüldüğü kadarıyla tipik bir Gordin yapısı bir ante odası \'e dikdörtgen bir salondan oluşu-yor (buna *megaron* planı adı verilir), salonun her iki yanında ahşap direklerle desteklenen galeriler , bulunuyordu. Bir diğer *megaron un* renkli çakıl taşlarından yapılmış geometrik desenli mozayik tabanı vardı.

Gordion Sitadeli'nin çevresinde yetınişbeş kadar mezar tepesi (tumulus) bulunuyordu. Bunlardan en büyüğünün yüksekliği bugün bile 50 metreyi aşar. Yöre! inanışa göre Midas'ın mezarıdır. Bü-yüklüğü sayesinde mezar SO)Uculann elinden kur-tulan tumulus, ancak mezar odasının yerini sapta-mak için yukardan matkapla delinip, sonra yandan tünel açılarak kazılabilmiştir. Büyük kerestelerden yapılmış olan odada 60 yaşlarında ve 1. 59 boyun-da bir adamın cesedi bulunuyordu. Mezarın içinde ince işlenmiş kakmalı tahta masalar ve sehpalar, üç büyük tunç kazan, yüzü aşkın tunç fıbula (sfü ola-rak kullanılan çengelli iğne) ve yüzelliyi aşkın diğer maden kap \'e kepçe ,·ardı. kaplardan biri koç başı \'e bir diğeri de aslan başı şeklindeydi ve bun-lar II. Sargon'un sarayındaki kabartmalarda betim-lcnenleri andırıyordu. Mezarda silah, altın, elekt-rom \'e gümüş gibi değerli maddelerden yapılmış parçalar, fildişi, cam, yüzük taşları ve nihayet fibu-lalar dışında hiçbir mücevher bulunmamış olması gariptir. Fibula ve maden kaplardan kimi (bir bakır ve çinko alaşımı olan) pirinçten yapılmıştır ve pi-rinç kullanımııııı ilk örnekleri arasındadır. Bunla-rın parlak sarı görünümleri dolayısıyla, alışılmış tunç (bakır ,.e kalay alaşımı) yerine pirinçten eşya yapmayı

keşfetmesinin Midas'ıı dokunduğunu al-tın yapma öyküsüne temel oluşturduğu önerilmiş-tir (ama mezarda yatanın Midas mı, yoksa babası mı olduğu tartışmalıdır). Daha sonraki bir gelene ğe göre Midas MÖ 695 dolayında, Orta Asya'dan gelmeleri olası Kimmerler denilen bir halkın saldı-rısından sonra krallığı işgal edilince intihar etmiş-tir. Kazılar Gordion'un bu dönemlerde yokedildi-ğini göstermiştir.

Sargon 'un saltanatının ilk döneminde Midas onun düşmanıydı. Muşki ya da Urartu yöneticisi nin de karıştığı bir gizli anlaşma Asur'u öfkelendir meye yetti \'C MÖ 71 7'de Karkamış'ı topraklanna katmasına yol açtı. Taballı Aınbaris, Crartu'lu Ru-sa ve Phrygia'lı Midas'a ulaklar gönderdiği zaman

bmYeni b.ı.şkcnti Dur·
Şurnıkin'dckı Khar>ıbad) bu b.ırtmada Sargon'un
Kd)Dında üst düzey 'QrJy k. il.
mcmurlanndan bıri, belki de oıı;lıı,
,-diahtı ve arddı olan Scnnahcrib dunnaktadır Kral A\ur krallık tacını
takn1aktadır- giyc.bi rnuhtcmclcn altından yapılıp kuıı1.1p dikılmiş ,
olan rozetlerle bc1didir Benzer wrde hir kunı ı�.
Kalhu Tigbth-pılcscr'in krali,csi \'.ıha. \'. Şalmanc\Criıı kra lç
sı ve Sargon'un
kraliçesi ,\ralya'nın goııülnıüş obhilcccği hir mezardaki ta� i c Baniri il.
lahıttc iskeletin tbtünc ünUlnıüştü ⅄ⓤ J. 1 ,90 ın, \fa lll
grnişlik 2,30 m t
ki

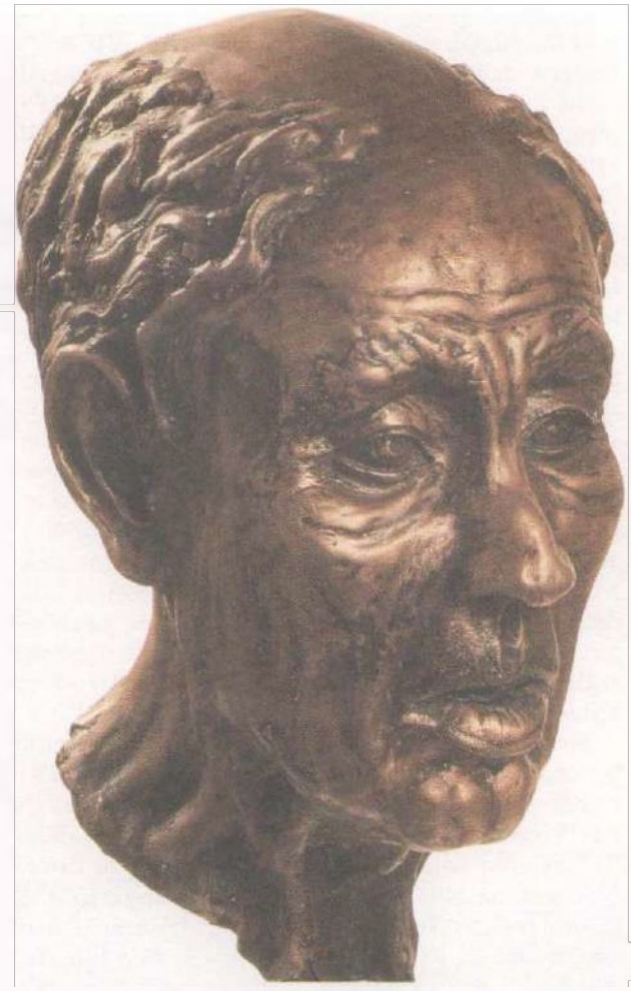

Satrd Gordıon'd.ı Midas al�ı.m'nda gömülü erkeğin yeniden canl.rndınlmış b.� Kimliği bilinmeyen �inayet y.ı da \.mgın kurb.ınlannın hatlannın rckomuühi\'onund.ı kullambn teknikten v�l.ınılnıış, kafatası nı<_x.klinii{ üstün� ka' ·c· ı.ri k.ıımanlan eklenerek kralın portresi tıluşrurulm�tur.

Alır hrji'de bir k.ım.1k \'nlnındaki kaya (klasik kabarrma,ınd.ı ş'uun\\a T\:ına) ycincacısı W.ırp.ıla\\as bir r,n;nn ininünde �örülmektedir. \'arpal.u.s y.ı d.ı AHır metinlerindeki adıd.ı Urbala, ili. ·ngl.ıth·pkki scr'c lıa�.J\ \'erirdi. Plırygia Kralı Midas'la olm.ı'ı mümkündür. "-'urlu il S.ırgon .1nd.: banş k uru lu n a \'arpala' döndü \'arp.ıl\2s'ın rakrığı y.ınm dJıre bi�imd�ki a d.ı Asur. engelli ığıue (libul.ı), Phrq; iğnelerine benzcmcktedır. Gordion'da Midas Mczar:'nda 100\ın üstünde bu tıp İ!)Jlc bulunmuştur. T:uınnın yiik-ckligi 4,10 m.

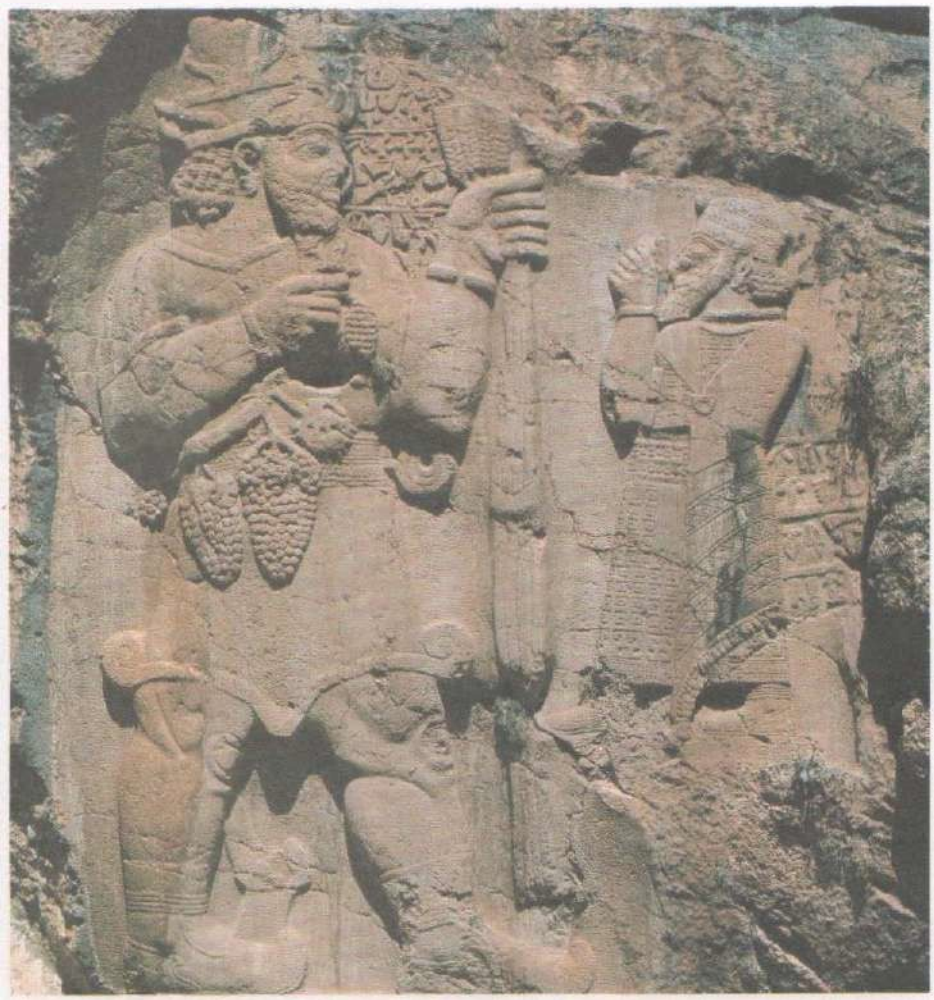

Asurlular onu devirerek 713 yılında ülkesini kendi topraklarına kattılar. Ama 709 yılında Kue(Kılikya) valisinin saldırılarından sonra Midas, Asur'la anlaştı. Sagron'dan Kue'nin Asurlu hadım Yalisi Asur·şarra-usur'a gönderilen mektubun bir kopyasında, Midas'la Sargon arasındaki uzlaşmanın haberi verilmekte Ye bunun gelecekteki Asur politikası üstündeki etkileri anlatılmaktadır. Asur'la Phrygia arasmda sıkışan bu bölgenin yönetıcilerinin boyun eğip "sakallarıyla Asur \ alisinin sandallarını parlatmaktan" başka seçimleri olmadığı söylenmektedir.

Asur krallık postası

Asur yıllıklarının tarihi tek yanlı yansıtması şaşırtıcı değildir, ancak bazen Asur'un rakip ve komşularına ilişkin yazıtlar sayesinde doğru bilgi edinilebilmek tedir. Asur sarayının mekruplanysa daha nesnel bir bakış getirmektedir. Sargon ile imparatorl uğunun her köşesindeki memurları ve Asur sınırları dışında yaşayan temsilcileri arasındaki yazışmadan günü-müze 1 300'ü aşkın mektup kalmıştır. Mekmpların çoğu eksik, tarihler kesin değildir ve yazışan taraf-larca bilindiğinden olaym geçmişine ilişkin bilgiler atlandığı için yorumlanmaları çoğu zaman güçtür. Gene de, Asur iç \"C dış politikalarında ele alınan ve resmi propagandaya yansımayan konuları sergiler-ler. Kral yazıtları, kralın iradesine kimsenin karşı çıkmadığı, tanrılar da onun yanında olduğundan herkesin ona boyun eğmek zorunda olduğu izlcni-.ni .uanrlar. Bunun tersine ya11şmalarda ise kimi politikaların sonuçları sorgulanır, bir eyleme geçmeden önce kahinlere danışıldığı anlatılır ve başarı-lar kadar başarısızlıklar da kaydedilir.

Asurlular'ın karşılaştığı sorunlardan biri bu kadar büyük bir imparatorluğun yönetimiydi. Yerel idare-den kralın buyruklarına göre dauanan ve ona rapor gönderen eyalet \ alileri sorumluydu. İletişimde uzun gecikmeler \'alilerin aşın bağımsızlık elde et-mesi ya da yaşamsal kararların ertelenmesi tehlikesi-ni getiriyordu. Bu sorun.lan aşabilmek için Asurlu-lar etkin bir yol ve ulak şebekesi oluşturmuşlardı. '.na) ollarda, birbirlerinden yaklaşık bir günlük yü-rüyüş uzaklığında (30 kilometre) kralın ulaklannın dinlenip, arabalarına koşmak için dinlenmiş katır sağlayabilecekleri yol istasyonları vardı. Bu yöntem-le kralın buyruğu birkaç gün içinde imparatorluğun en uzak karakollarına ulaştınfabiliyordu. Bu sistem daha sonra Pers İmparatorluğu'nda kullanılan 'e büyük hayranlık uyandıran iletişim sisteminin te-melini oluşturdu.

Urartu'yla savaş

Asur savaş sisteminin insan, ha\'\ an ve donanıma gereksinimi vardı. Bunlar vergi, haraç ya da gani-metlerle sağlanır ve kralın ya da yüksek memurla-rının öncülüğündeki yıllık seferlerle, Asur'a ba-ğımlı ya da bağlaşık halkların ödemelerini gecik-tirmemesi sağlanırdı. Asur gücünü arttırıp etkinli-ğini lJrartu'ya yakın bölgelere de yaymaya çalıştı-ğında ikisi arasında bir çatışma giderek kaçınılmaz oldu. Haritada Asur'la Urartu sınır komşusu gibi görünse de gerçekte aralarında hemen hemen aşıl-maz dağlar bulunması doğrudan bir askeri saldırı-yı olanaksızlaştırıyordu. Asurlular dağları aşmayı ya da doğu ve batıdaki daha kolay geçitlerden

Urartu'ya ulaşmayı başar□alar bile, Urartular dağ kalelerine çekilerek ağır kış koşullarının Asur'u ge-ri çekilmeye zorlamasını bekleyebilirlerdi. Urar-tu'yu topraklarına katmak Asur'un amaçlarından biri değildi \'e Sargon Mısır ve Muşki'yle olduğu gibi Urartu'yla da doğrudan çatışmadan kaçınıyordu. Ama çaoşma vasal ya da bağlaşık devletler aracılığıyla çıktı.

MÖ 716 yılında Urartu kralı 1. Rusa, batı İran'da Urmiye Gölü'nün güneyindeki Manna-ilcr'in hükümdarını devirdi \'e yerine kral olarak Bagdatti'yi getirdi. Asur ordusu için vazgeçilmez bir at kaynağı olan Mannai'yi Asur etkinlik alanı içinde gören Sargon, Urartu müdahalesini bir kış-kırtma olarak kabul etti. Mannai'yi işgal etti, Bag-daı.ti'nin derisini yüzdürdü ve yerine kardeşi Ullu-sunu'yu kral olarak atadı. Urartu buna karşılık 22 Mannai kalesini ele geçirdi, ama Sargon ertesi yıl gelerek Ullusunu'nun yardımıyla onları geri aldı. 714 yılında Sargon Media'ya doğru yürüdü, orta Zagros yöneticilerinden haraç aldıktan sonra kuze-ye Mannai'ye ilerledi. Burada Ullusunu onu I. Ru-sa'ya karşı yürümeye ikna etti. Asur ve Urartu or-duları Urmiye Gölü'nün güneybatı köşesinde bir yerde karşılaşoklannda Sargon üstün geldi. Rusa'yı yendikten sonra, Asur'a Ururu krallarının taç giy-diği, tanrı Haldi'nin kenti Musasir üstünden dönmek üzere Urarnı topraklarına yürüdü. Sargon kenti yağmaladı ve büyük miktarda ganimetle geri döndü. Tanrı Asur'a yazdığı ve herhalde Asur ken-tindeki bir zafer kutlamasında yüksek sesle okunan mektupta seferini ayrıntılı olarak anlatır. Sargon seferinin her aşamasını kaydediyor, aldığı tüm ga-nimet ve haracı sıralıyor ve sonunda (bugün askeri açıklamalarda verilenler kadar inanılmaz olan) ölü sayılarını veri}·ordu: iddiaya göre Asur ordusundan yalnızca bir arabacı, bir süvari ve üç piyade ölmüş-tü.

Bununla bırlikte Sargon 'un Urartu karşısındaki zateri yazıtlarında belirtildiği kadar kesin ya da tam değildi. R.usa, Muşaşir üstünde yeniden etkinlik sağladı ve muhtemelen Sargon'un yıllığında belir-tildiği gibi "bir domuz gibi kendi demir hançerini kendine saplayarak" intihar etti. Asur'la Urarnı ara-sında gergin bir uzlaşmaya varıldı. Asur casusları Urartu'daki koşullar hakkında rapor ,·eriyor ve bir keresinde U rartular'ın Kimmer saldırısında yenil-diklerini söylüyorlardı . Bu durumda karşılıklı barış Urartu ve Asur'un işine geldiğinden bundan sonra-ki yüz yıl boyunca aralarında sa\aş olduğuna ilişkin bir kayıt bulunmaz.

Sargon döneminin sonu

Urartu'nun güneyinde, Mezopotamya'dan gelen ana ticaret yolu üstünde çok sayıda kabileye bö-lünmüş, Med diye bilinen halk yaşardı. Sargon 'un yazıtlarında adları Güçlü Medler ya da Bikı1i Dağı kıyısındaki Uzak Medler diye geçer. Bikni'nin da-ha sonraki Med başkenti Hemedan'ın hemen güneyindeki Elvend dağı olduğu sanılmaktadır. MÖ 5. yüzyıl Yunan tarihçisi Herodotos'a göre Med-ler, Hemedan'ı başkent yapan Deiokes yönetimin-de birleştiler. Asur kaynaklarında, Medler'in birleş-mesinin 7. yüzyılın ikinci yarısından önce gerçek-leşmediği anlaşılmaktadır. Med merkezlerinden çok a7ı kazılmıştır, bunlar da göründüğü kadarıyla MÖ 8. yüzyıl sonunda kurulmuşlardır. Bu merkezlerden Nuş-i can Tepe, çok büyük bir kutsal yerin kalıntılarını içeriyordu. Bir diğer merkez olan, Godin Tepe'de, belki bir zamanlar yerel Med kabile reislerinden birinin ikametgahı olan, sütun-lu salonlu, tahkim edilmiş bir sarayın kalıntıları vardı. Necefchabad'da bulunan ve Godin Te-pe'den gelmiş olabilecek bir Sargon steli, Asurlu-lar'ın Zagroslar'da nereye kadar ulaştıklarını işaret-lemektedir.

Batı, kuzey \·e doğudaki sonınlarını çözen Sar-gan MÖ 710 yılında gözünü güneye, Marduk-apla-iddina'nın yönettiği Babil'e çeYirdi. Sargon iki setcrle onu yerinden atarak, güneydeki bataklıklara sığınmaya zorladı ve 709 yılının Yeni Yıl şenliklerin-de kendini Babil yönetıcisi ilan etti. 707 yılında Sar-gon, II. Marduk-apla-iddina 'nın başı olduğu Bit-Yakin kabilesinin başlıca kenti Dur-Yakin'i aldı, ama Marduk-apla-iddina'yı yakalayamadı. Sargon, Babil'i Asur İmparatorluğu içine alarak Babil'c ve Elam sı-nırındaki Gambulu'ya valiler atadı. Ülkede düzenin sağlanması amacıyla 1 08 .000'in üstünde Arami ve Kalde'li, Babil'den sürüldü.

Sargon, soyunu reddeden bir yöneticiye yaraşır biçimde yeni, bir başkent kurmaya karar verdi. Tü-müyle yeni bir alan seçerek buna Dur-Şarrukin ya da "Sargon'un Kalesi" adını verdi. Temelleri daha 717 yılında atılan kentin açılışından bir) ıl önce, 707 yılında Dur-Şarrukin tanrıları tapınaklarına girmişlerdi. 705 yılında ordularının başında Toros Dağları'ndaki Tabal ülkesine giren Sargon burada, Anadolu prenslikleri yöneticileri arasında yaygın bir ad olan Gurdi (Gordias) adlı birisiyle savaşırken öldü. Sargan bu tarihte gücünün doruğunda bulu-nuyor ve yenilmez görünüyordu. Basra Körfe-zi'nden Toros Dağlan'na, Zagros Dağları'ndan Si-na'ya kadar Yakındoğu'nun çoğuna egemendi. Urartu'yu yenmiş, Phrygia Kralı Midas, Mısır Fira-\Unu, Dilmun Kralı Uperi ve yedi Yadnana (Kıb-rıs) Kralı gibi diğer yöneticileri haraca bağlamıştı. Savaşta ölmesi \e cesedinin kaybolarak sarayına gömülememesi Asur için büyük bir moral darbe oldu.

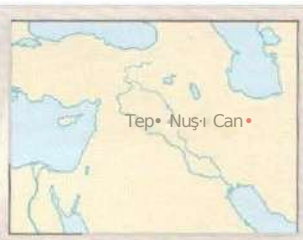

Altta ı-i Can Tcpc'ıiin
□us kcrpi□
□.ıpıl:ın, d.ıii;l.ırl.ı çc\'rili hır
dilzlu□un orta.sınJakı doğal
k..lya mninc
□ıkııtısının kunılmıı□llrJı
□Kızb crkC: bir .ı□amaMnd.1
bulfoıoğratia, ale
du,·arlan .ilanın tepesinde
bir çiz□i halmJc

Asur'un doğal ş̧a kentı Ninive

Sargon'un oğlu ve varisi olan Sennaherib (Sin-ah-he-riba) 704 yılında kral olduğunda babasının gü-nahlarını öğrenmek için kahinlere danıştı. Sag-ron'un kötü yazgısını kendisinden uzaklaştırabil-mek için, yazıtlarında babasının adına yer vermedi ve başkenti, yeni Dur-Şarrukin kentinden eski Ni-nİ\'e'ye taşıdı. Nini\'e, Asur'un doğal merkeziydi. Verimli bir tahıl bölgesinde ve Dicle'de önemli bir geçitin üstünde bulunuyordu. Asurlular'ın Tanrıça İştar kültünün başlıca tapınağı buradaydı. Sennaherib, Ninive'yi yeniden inşa ettirerek, üze-rinde eski kentin yeraldığı höyük (Tel Koyuncuk) alanında, içinde saraylar ve tapınaklar bulunan bi sitadel kurdu. Ana sarayını bezeyen taştan kabart-malarda çoğunlukla askeri zaterleri resimleniyor-du. Kalhu ve Dur-Şarrukin'de olduğu gibi sitadel-den uzak bir yere (Tel Nebi Yunus. Müslüman geleneğine göre Yunus Peygamber burada gömü-lüdür) bir kışla-saray yapılmıştı. 7 kilometrekare-nın üstünde bir alanı kapsayan kenti kuşatan sağ-lam surların uzunluğu 12 kilometreyi aşıyordu.

Nuşican Tepe

Orta .Anadolu'dan Atganisran'a uzanan geniş bir im-paratorluğu yönetmelerine karşın ledlerin arkcolo jisi iyi bilinmez. 1960 \'e 70'lerde ı\led başkenti He-medan yakınlarındaki iki Godin Tepe ve Nuşi-can Tepe kazılmış ve bunlardan birincisinin MÖ 8. ve 6. yüzyıllar arasında yerleşme olan şurlu bir ika-metgah, ;kincisinin ise Medkrin dinsel nıcrkc.:zi olduğu .ınl.1şılmışnr.

kdlcrin, daha sonraki Zerdüştler gibi ateşe tap-ınış olmaları mümkündür. uşican Tcpe'de MÖ 8. yüzyılda yapılmış olabilecek, Merkez Tapınağı çok değişik, basamaklı bir plana sahipti ve üstünde ateş yakılan bir sunağı vardı. MÖ 600 dolayında, olasılık-la bir yenileştirme projesiyle ilgili olarak, dm·arlannın 8 metre kadar bölümü korunarak binanın tümü dik-katle t:ış doldunılmuştu. Ama bu çalışma hiçbir za-m.rn bitirilmemiş Ye anıtsal yapıların kalıntıları daha sonr,1 köylü gecckondulanıu dönüşmüştü.

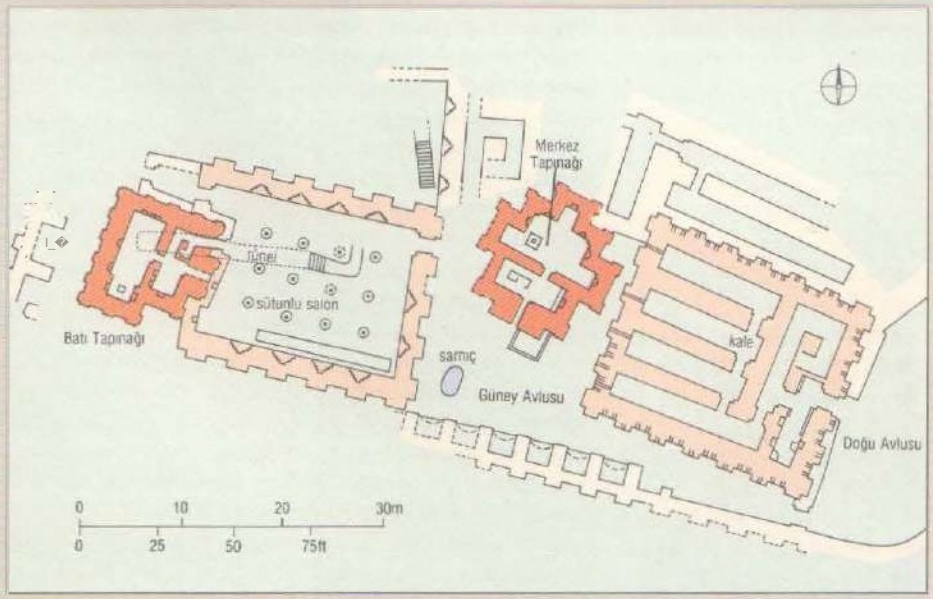

Air \'u'ıi•ın Tc:pc'dc: rn önemli yapıl:ır Mc:rkcz TJpına[!;r')la Tapın.ığı'ydı.'ıı DahJ "1nr.ı kare planlı, tahkim cdilım hu ol.ınK:ılc \C Sütunlu heyBaşlon erek y.ıpılıiuştı. :\hamcn}ıl C. Kı uygulamışlardır. suwnlu ,alon tanını kcndı <Jr.ıylanna

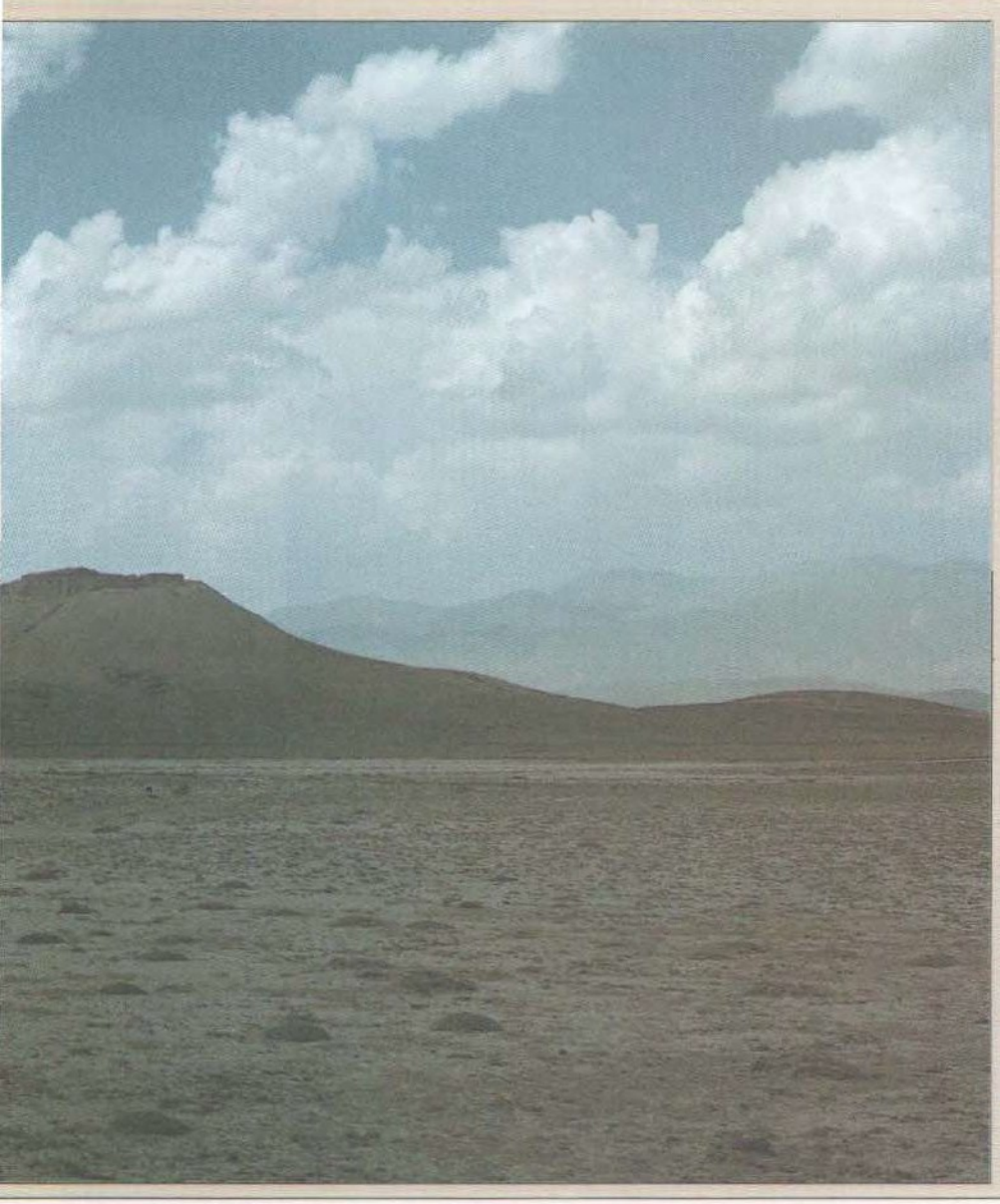

Ifştı Olal\.ıiiüstil in konın ın •uşic.ın ıC'pc.: \ .ıpılınnda gir•k.

L'srt or1da K.ılcl'c MÖ 600 dol.ıymda, içinde';;2l guimış esya.

Tapınağı'nın lıı girişi, ın.ı tcrkcdildıf.l z.tmJn k"mcn k.1p.ıtılnıı ıı. hki ah ap kntonuıı yerine o;.1ftd.1 hır h.ıtıl konımışıur

n tıuı.; hir k.lsc gömıUıntı}til tainrn çsralar arasında ,\1() 2000 dol.ıyın.ı t.ırihlenen pcnd.uıtitlcr \'c '.'.pir.ıl bonnıkJar,)ll1züklcr

t.ıkılar n: belki k erken bir p.ır.ı

hi.;ımı oloın gum i } çuhuklar

Dur-Şarrulcin

Tahtı ele geçin:rek kendini Asur kralı \'e dünyanın kralı ilan eden Sargon, MÜ 7.,ı Tde yeni bir başkent kurdu. Eski başkent .Ninivc'nin kuzeyinde bir alan seçerek, buna Sargon'un kalesi anlamına gelen Dur-Şarrukin adını verdi. 707 yılında, Sargon "tüm ülkelerin prensleri, eyalet \'alileıi, idareci ve denetçiler, soylular \'C hadım ağaları ve Asur'un ileri gelenleriyle birlikte saraya yerleşip bir ziyafet düzenlediği" zaman, Dur-Şarnıkin tanrıl.m yeni b.1?kenttcki tapınaklarına getirildiler. Ama Sargon iki yıl sonra savaşta öldürülünce ar,1y Ninive'yc ta@ındı.

Kabaca dikdörtgen planındaki Dur-Şarnıkin, surları 1 600x 1 750 metre büyi.iklü@ündc bir alanı ÇC\'-
relcrler. Kentin yedi girişi vardı. Sargon'un büyük sarayı ,.e tapınak mahallesi keıitın kuzeybatı du\'an na yapış;m bir terasın üstüne kurulmuştu, sibh deposu (kışla-saray) ise güney köşededir.

Şimdi Khorsabad .1dı \'erilen .1lan, 19. yüzyılda Paul Botta \'C Victor Place t.uafind.1 kazılmıştı. Ar@nrınacıbr, saray duvarl.ırında çok sayıda taş kabartma bulmuşlardı, am:.ık bunların çoğu salları battığı zaman kaybolmuştur.

S o lda kon.ığıuıdan dm3r b c ıc(kent p1Jnın3 h.ı kıuız) (;örkâmnli bir resimle hcıcnmiş olan bu ,,ılımda t•ş kJh.ırımı yoktu. Rir,ok ka cnıindıc kral, MkJ"nda 'dıJJ\'!I olahilccck hır ki>iyk birlikte, eundc IJnrısJI yetke '11ll!\e'1 cu@kzü@ü tut@uı hır t.lnrının ünundc dürrn\.. kLJ.Jır. 'I'uın paıH>, dkı ıdc km·ı l'e konlJk ıutaıı kuı,al l',ır.ıuklarla çe'rdı:nını@. alt.ı dil kJ.n.ltlı tJ.nrı ve hoğ.J. dıiıkl'l'ılınıı)tir Yükscldık y.ıkl04ık 13 nl.

.\ağda Dur-@.ırrukın'dc· hulunan f.Unc@ıc kurutulmuş kilden, ho\'.ılt figür. <,:opı kez l;ıganıış olduğu ""1ılırs:ı dJ, gcr,·ckı.- ı.ın 1..ıhmu'dur (kıllı kı@i) RmlcM hc;.kckik lcr kot!iltlklçr,lcıı korunma .ım•uı•l.ı y.ıpıl.ınn teındkrını: gomuli.lrdtl

bA l n ur @arrukıu k.ıpılJnnd.ın ı r O)@tlınuş ol.ın, elındc km·a \'ç k ;.il.lk ı.ı@ı\'all 4 k.ıuılı t.ınrı Hıbck ik rakia)ık .@.<>@ ın.

O,ur '>itaddin u-r holuıuü, 1'.r.ıl sara\'l)Ü. i,·indc· bır kutsal ınahalkd.:n olu@uyordu. A@ğıda h r ı ılpni\'k ul.ışılan N.ıbu 'fapıu.gı "' @.ırgon@un t11rtallu \'ı da ba@n@lıı,olan bıı' bir.ıdcr Sin ah usur gibi üstdılc)' ıncmurl.lrın k(ln,ıkJU, "l v·ırdı.

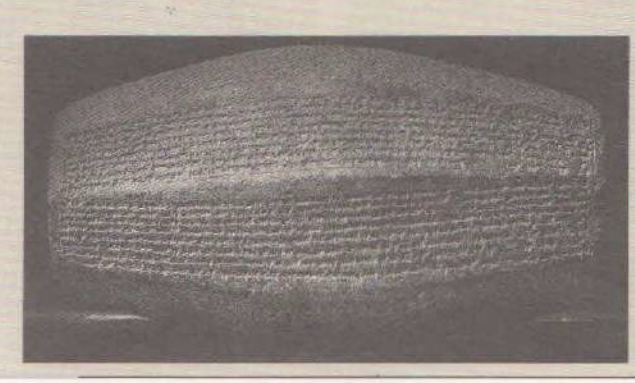

Stıl/, dtr Dur-@.ımıkin\kn bu ') ı·.rnlı, ti.;ı hiçıminddu pi)lllt@ ..itindirin Ust\indc).u@<m'un şu 'uıkri yazılıdır: n I:rc@ tndu o kentin ı'.ıpımını pl.ınlıdım.@

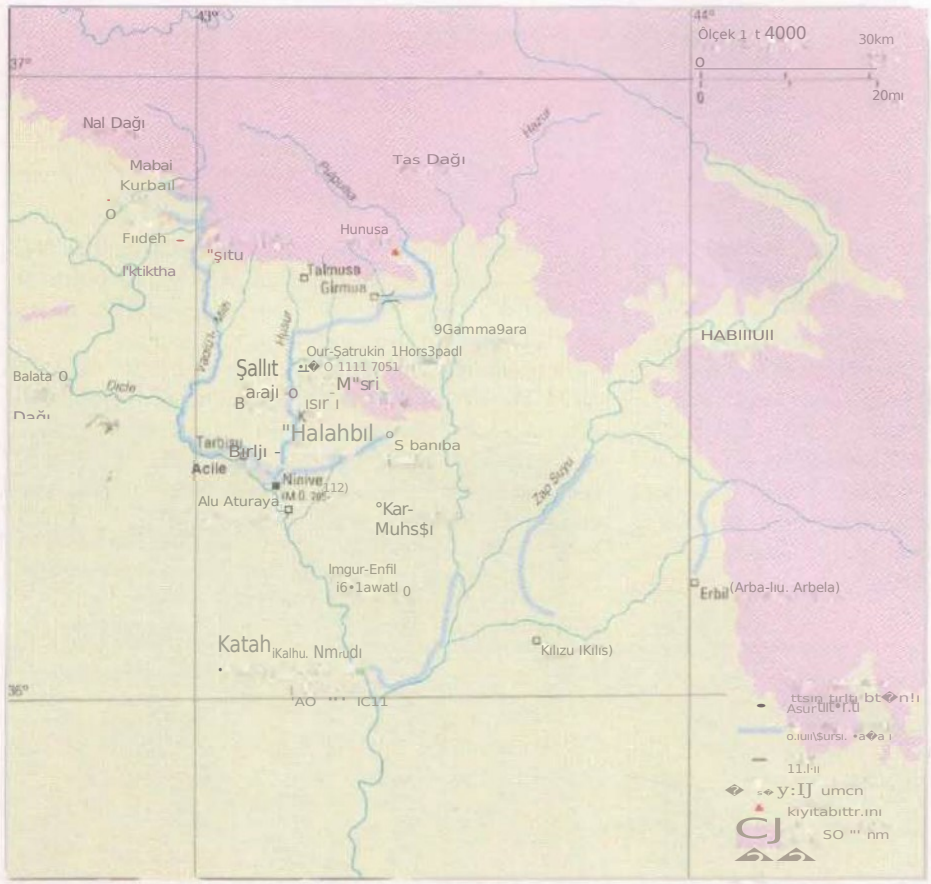

yılında inatçı II. Marduk-apla iddina ikinci kez ayaklanarak Babil tahtını ele geçirdi. Sennaherıb güneye yürüdü Ye Kutlla yakınlarında Babil, Kal de, Arami, Elam ,-e Arap ortak birliklerini yendi. Babil'i geri aldı \'C ı\1arduk-apla-iddina'nın ailesini ve maiyetini yakaladı, ama Kaideli önderin kcndi!>i gene bataklıklara kaçmayı başardı. Bcl-ibni adlı bir Babilli'yi Babı! Krallığı'na atayan Sennaherib, Kai-de ülkesi içlerine doğru ilerledi ,.e Asur'a 208.000 tutsakla döndü. Kaideliler sorun çıkarmay,1 deYam edince Scnnaherib 700 yılında Babil'e geri geldi ve Bel- ibni'yi indirerek Babil tahtına en büyük oğlu Aşşur nadin-şumi'yi çıkardı.

Babil'in yıkılması

694 yılında Sennaherib Kaldcli'lcrle onların Elam'lı bağlaşıklarına karşı yeni bir sctcre çıktı. Bu kez sal dırısında Fcnikeli'lcrin yaptığı tekneleri kullandı, Dicle \C Fırat'tan aşağı inerek bataklıkları geçip Elam topraklarına girdi. Asurlu'lar bü)iik bir zater kazandıklarını öne sürdüler, anu bundan kısa süre sonra kuzey Babil'e kar}ı saldırıya geçen Elaınlı'lar Sippar'ı aldılar \'C Aşşur nadin-uını 'yi yakalayıp gö-türdüler.

Bundan sonraki üç yılın olayları karışıktır. Asurlular Elam'ın Babil tahtına atadığı kişiyi tut sak aldılar, ama Babil'de iktidarı bir Kaideli ele geçirdi. Elam kralı bir ayaklanmayla devrildi, erte-

Asur başkentleri ve s ı s t eml er i

1 1 . A şurn .ı 'lrp.ıl MÖ 864 dolaymda h.l�k cntini Asur'd.ın K.ılhu 'ya ra�ıdı il. S.ırgon yeni başkenti Dur ':iamıkin'in taman1l.ınm.1,ınd.ın k.ı-,a "nıra, .\1Ö 705'de hir \ öldümldu. R.ııl inançl.ın obn oğlu Scnn.ıhaib Nini,ç\ı v.ıpa. A'Lır kr.ıll.ın kenrkıinc b.l}kcnt su

sağlanı.ık için 'arolan '" v.ı'llannd.ın yar:ırlanmı} ve ycnı k..ına!lJr yaptırmışlardır. Bunlardan en iddialıl.ın Scnnaherib'in projekridır. İ·.rbil'c giden ku. r.ıl kısmen yer.ılımdan akıyor. Hunu!kı\t.uı (B.ı,-ıan) ·elen ı-c Gimrn.ı (Cenan) v .ıtfu ıı bir \ll kemeriyle ajıyordu. Ku:1cyb.ıtıd.ın bova ·inivc\c 4-ıll gcuren kan:ı ın kapparını.at p anobn d.ıilmı·tı. dan

<:.n tıufn l.akiş sUrlan dı·ınd.ı kazığa otürtülan Y.1hudalı sclkler. Schnaherib'in yıllık lannda g·çn1eycn Lak.ı· k.u·aun.ısı, 1'\ iniYe,dd<l ·.ır.ı\'1nı lÜban:mJ.lanna kaydcdilmi·ti. hr.ul'dc Lık.ış'te Telü'l Duveyr) vapılan k.vılar As"ır resimlerinin doğruluğunu karntlamı·tır. Ken bir kuşatnı.l r.ımpası yapıllıc.ık de gcçiril mi>ıl, Bu içerddılcrin buna k.a·ı in·tikleri unma rampa" kuılı· ndıı orıay.ı çık.anlmı·ıır.

Senr tıerib bü}iiyen kentine, :-·.ni\e çenesindeki meyYa balı\ •kri ve tarlalara ,.e Kaide ile Amanos Dağları'ndan getirilen bitkiler yetiştirdiği krallık parkına su sağlamak amacıyla yaygın sulama tesisleri yaptırdı. Krallık parkındaki değişik türlerden biri olan "')ün ağacı""nın, Hindistan'da ·lÖ üçüncü bin-yıldan beri yetiştirilen pamuk olduğu sanılmaktadır.

Sennaherib'in (Sin-ahhe-riba) başarı ve başarısızlıkları

Yazıt ve kabartmalarında Sennahcrib başarılı, yenilmez bir kral izlenimi \Crİr. Gerçekte ise, dönemi bir dizi ayaklanma ,.e yenilgiye sahne olmuştur. MÖ 70 1 yılında bir ayaklanmayı bastırmak için Levant ve Filistin'e yürüyen Sennaherib, Filistin'in kıyı düz-lüklerindeki Eltekeh ykınlannda isyancılara yardıma gelen Mısır ordusuyla çauşmaya girdi. Sennaherib'in)111ıklarında Asurlular'ın sa,·aşı kazandığı öne sürülür. Ama, güneye Mısır sınırına doğru devam etmeyerek Laki·'i kuşatmak üzere iç bölgelere yöneldiler. Bu seter Sennaherib'in sarayındaki kabartmalarda çok canlı bir biçimde anlaulır. Daha sonra Yuda Kralı Hczckiya'nın merkezi Kudüs'c saldıran A·urlular kenti alamadılar. Gerek Eski Ahit, gerekse Yunan tarihçisi Herodotas, Mısırlıların Asurluları yendiğini yazarlar (ama kimi tarihçiler bunun Sen-na-herib)111ıklarında adı geçmeyen daha geç bir se-tcrdeki yenilgi olduğu düşüncesindedirler).

Babasının tersine Sennaherib 24 yıllık saltanatı sırasında toprak alma çabasına girmedi, Sargon'un belirlediği sınırları korumakla yetindi. Ne \'ar ki, Sargan'un belirlediği sınırları korumakla yetindi. Ne var ki, Sargon'un, Babil'i topraklarına katarak çözümlenmesi güç bir sorun yarattığı ortaya çıktı ve Sennaherib döneminin büyük bölümünde Asur

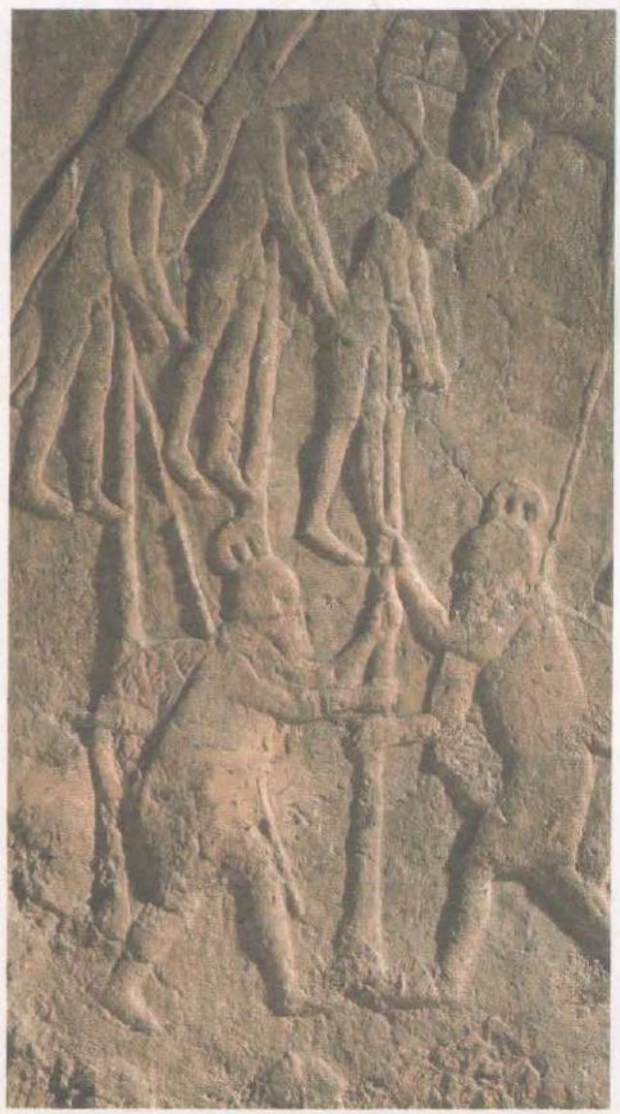

dış politikasına güneyle ilişkiler egemen oldu.[703]

Ninive

Şimdi Tel Koyuncuk olarak bilinen Ninive sitadcl höyüğü Hassuna döneminden (MÖ yedinci bin yıl) beri yerleşmelere sahne olmuştu. Höyüğün dörtte üçünü tarih öncesi kalınnlar oluşturur. Uruk döne-minde (MÖ 4000-3000 dolayı) Ninive, Güney Me-zopotamya'daki gelişmelerle sıkı sıkıya bağlantılıydı. İkinci bin yılda, Asur'un başkenti olmamakla birlik-te, Ninive ünlü tanrıça lştar Tapınağı'yla önemli bir kentti. Sennaherib (MÖ 704-68 1) MÖ 8. yüzyıl sonunda kenti başkent olarak seçerek Eşsiz Saray dediği ve taş kabartmalarla bezediği Güneybatı Sa-rayı'nı yaptırdı. Kalhu ve Dur-Şarrukin'de olduğu gibi burada da bir kışla-saray inşa edildi. Tel Nebi Yunus Tepesi üzerine kumlan bu yapının bulundu-ğu alanda, daha sonralan Yunus Peygamber'in me-zarı olduğu söylenen bir türbe kuruldu.

Sennahcrib'in torunu Asurbanipal (¯MÖ 669 yak. 627) Tel Koyuncuk'ta Kuzey Sarayı denilen ,.e ünlü aslan avı kabartmalarını içeren ikinci bir saray yapnr-dı. Ninive MÖ 612 yazında Med \C Babillilcrin eli-ne düştü. Asur sarayları ve tapınakları yağmalanıp)ık.ıldı. Ama Ninive kenti, Dicle'nin öbür yakasında-ki Musul kenti tarafından ikinci plana anlıncaya dek daha 1 000 yıl yaşadı.

Ninive Güneybatı Sarayı'ndaki Asurlu bir kahraman

(rm,· bir kai>.utnıad.1 :\sur ,a„r .ır.ıbN nda riiincktcdir. BJ tndJ bır günc}lik, yanınd.1 sürücüsJ. ,e clındc 'ineklik bulu ıun h"dım hiınıctkan •-:ırdır. Bir Balıil 'ctf.:rini gi>stcrcn k1b.utınad.ıki kralın ,'<ıfi ,\,ıır krallannd;.n hın ol.1 SıiL)Jr:i kıın olın.ısı ni! ıinkundür

Altta sağda Saravı'ndaki Xini,c'de Kuzc,· MÖ 645 dola,;ndan kab.irtm.ıda, muhtemelen SO)ıl öıKc y.ıpılnıu) olan Güneybatı S.ır.ıyı'nıu ccphcsı gösterilmektedir. Scnnahcıib tun.; <tıtunlu bir portik ,·aptırdığını ve süiuıılann, her bin vaklaşı'< 43 ıon .,:ckcıı, nusiftun· dÖkum 1'1aıı ve bo J hi İnlindcki sünın alrlıkl.ınna oturduğu öne sürer

S1d1 :\inive sur annı) aptırJıı ıhcrib 15 kem kapı.,ıiiın adını 'J\"Jr Sıirbnıı ustundckı

lıöylıkl rin bu kapıl.ı olduı>;u <l;.planını tır Sur içindeki .llJnıı büyük bülümüıidc de yapılar \,ırdı, aın.ı kentin en önemli bıiul.ın Tel Kornnrnk •·c Td :"ehi Yuıius'ta bulunuyordu. Doğud.ıki wprak setler bir zaman <anıldığı gihi Mcdlcr ve Babillcrıii ill'ıol cni i ycıii hır •ur ya da kıış.ıtn1J dm·.ın değil, bır kanalın sctlcridır.

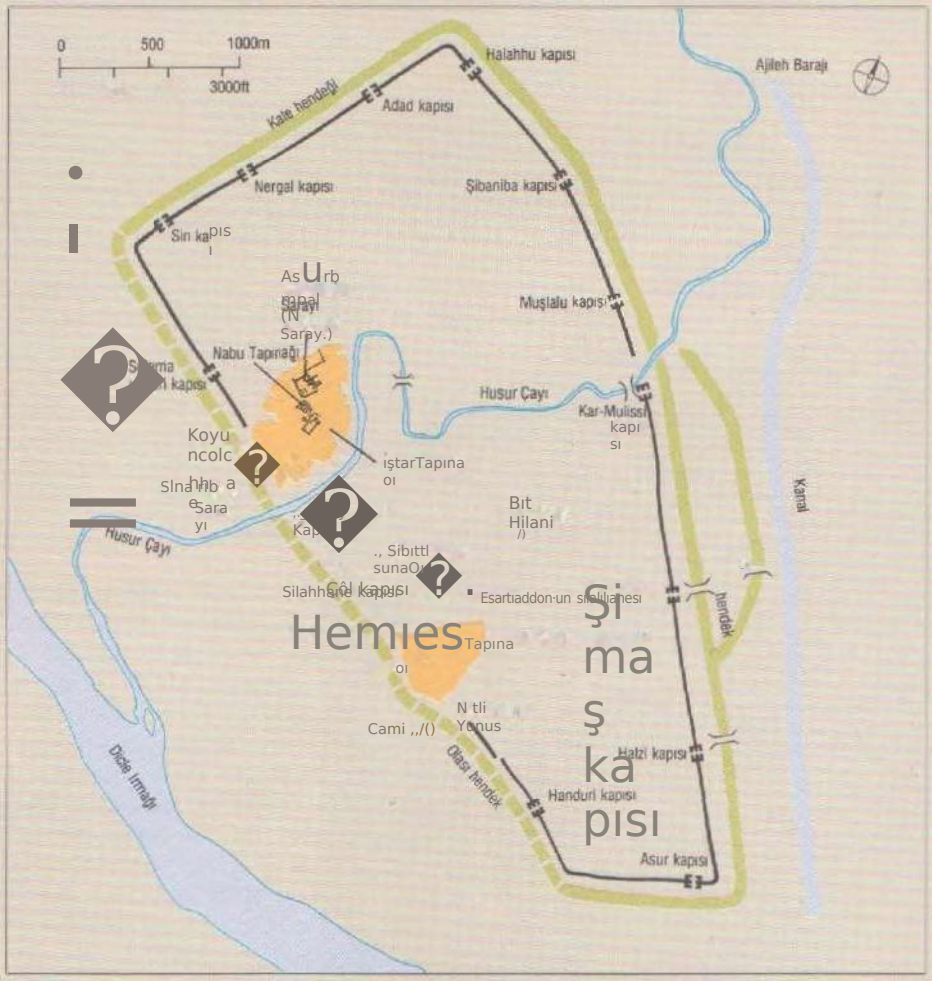

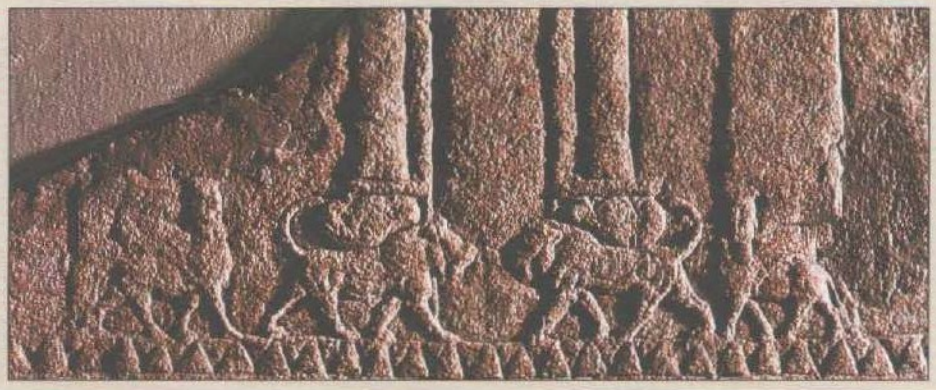

Um ·-;inm'nın onarılmış dış
ro)ıtu sonından batıra doğru
görünüm. Uz.1kt.ı Ncrgal Kapı'>ı
gönınmcktcdir. Taştan yapılmış
olan dış sur, mazgallı k<>rkuluk
dıivarlı. rı ve aralıklı kuklerlc
konınuvordu. Bunun arkasında
çok d.ıh.t ylık<;ek kerpiç bir duvar
\ardı. =-:inıvc surlarının uzunluğu
12 km kadardır. Scnnahenb bunu
"düşnı.tnı korkut.ın duvar" diye
adlandınvordu. Surlann önunc
kudırdı"ı derin hende" şimdi
' dolmuştur

Snğdıı mur Ça"ı üstünde,
:-Hniw'dcn yaLiaşı.k 13 km
yukardakiŞ.11alat'da bir baraj.
Blı\'lik ola<ılıkla Sennaherib'in
kaı;al siMcminin bir parçaMdır.
B.ırarı 1970 "ılında bölge h.ılkı
taratindan onarılmıştır .·e bugün
de kufünılnıaktadır.

U Sennahcrib kanalı ıstündcki
kabartma. ::->inive kentine \'e kr.ı.lın
bitki bahçesine ve a' parkına
karmaşık bır kana sistemıylc "ı
..ağlanmıştı. Su ya kanallardan y.ı
d.ı doğal su yollanndan akıyordu.
Şebeke kuzeydeki tepelerde
başlamaktadır. Cervan'd.1 bir
vadinin üstüne su kemeri
inşa edilmiştir. Ninivc'nin 45
kuıcyindcki l'aidc Dagı'nda kanal
çizgisi tepenin yamacında a"ık.:ı
gönıkbilmckrcdir. Genişliği 3
metrenin biraz üstiinde
olan kanalın kıvrımlı
tann "killeri ovulmuş panolar
konmuştur. Panolar büyük ölçüde
aşınmış ve kısmen toprağa
gömülmüş olsalar da, bugün bile
<;eçilcbılmcktcdirler.

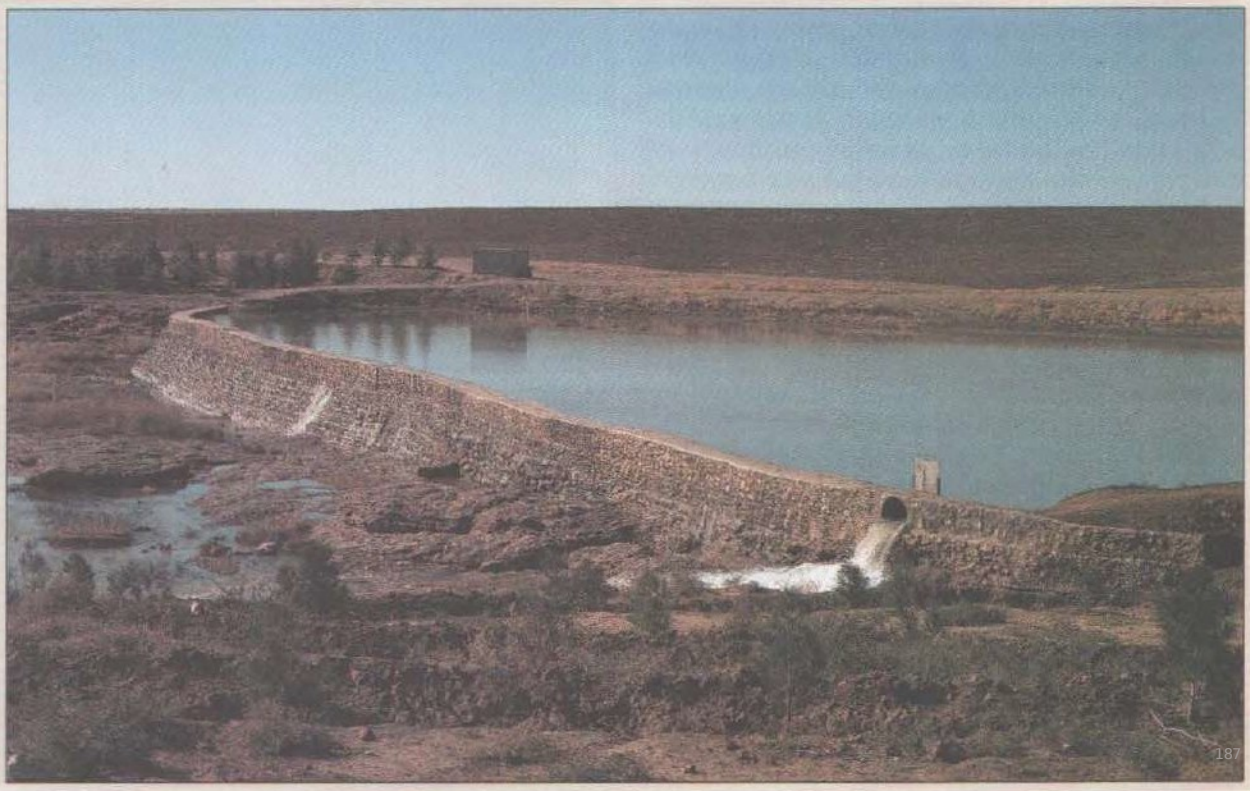

si yıl ardılı da aynı kadere uğradı. Bu karışıklıklara karşın Asur, Babil'dc denetimi yeniden ele geçirmeyi başar.:ı.madı 'e 69 1 yılında bir güne) koalisyomı Diclc\kn) uk.ırı yürüyerek Asur'a saldırdı. İkı ordu (belki Samarra) akınlarında bulunan) Halulc'de karşılaştı Asurlubr zafer iddia ederlerse de, daha güvenilir olan Babil kroniği Asurlular'ın geri çekilmek /Orunda kaldığını kaydeder. Bununla birlikte ertesi yıl önceliği yeniden ele alıp Babil'i kuşattılar. Kent 15 ay dayandıktan sonra, 689 Kasım ayında teslim oldu.

Sennaherib'in intikamı beklendiği gibi sert oldu. Kentin tüm zenginliklerini alıp götürdü, tanrı heykellerini parçaladı, ev, tapınak ve sarayları yıktı ve kaı\'111.ır kazdırarak kenti bataklığa çe\'irdı. Ka-lıntılardan çıkan topraklardan bir bölümü hrat'a atıldı ve Dilmun'a kadar sürüklendi. Bir bölümü Asur lmparatorluğu'nun en uzak vörelerim: gönderildi, bir bölümü ise Sennaherib'in Babil yerine Asur'u dini merkez yapma çabasıyla onarttığı Asur tapınaklarına konuldu.

Göründüğü kadarıyla saltanatınm geri kalan döneminde Asur barış içinde yaşadıy□a da Senna-herib'in ölümü olağandışı oldu. 680 Şubat'ında oğlu Arda-□lulissi tarafindan öldürüldü. Yahudi-lere göre Kudüs'e saldırısının cezasını çekmişti. Babilliler için bu Babil'e brşı işlediği günahın karşılığıydı. Gerçekten de suikastte Babil parmağı olabilir, ama büyük olasılıkla bir hanedan kavga-sından kaynaklanmıştır.

Taht kavgası

Sennahcrib'in en büyük oğlu Aşşur nadin şumi i.VlÖ 694'de Elamlılar'ın Babil'i işgalinin ardından Elam'a götürüldükten sonra kaybolduğundan, muhtemelen ikinci oğul olan Arda-Mulissi veliaht atanmayı tıınu\'Ordu. Ama kardeşler ara-sında öncelik verilerek veliaht seçilen, Senna-herib"in karısı Zakutu'nun (Aranıca'da Nakiya diye bilinir) desteklediği oğlu faarhaddon ol-muştu.

II. Sargon döneminden beri kralın oğullarından birini (m utlaka en büyüğü olması gerekmezdi) ,-eJiaht olarak ataması gelenek olmuştu. Daha sonra kahinler aracılığıyla Şanıaş ve Adad adlı tanrılara danışılır, onlardan olumlu \'anıt alınırsa veliaht krallığa hazırlanmak üzere bit reduti'ye (ardıllık \a da hükümet evi) girerdi. Veliaht bu aşamada yeni bir ad alabilirdi. Esarhaddon da Aşşur ctelli-ilani-mukin apla adını seçti (ama bu adı ancak arasıra kullandığı anla-şılmaktadır). Seçme yöntemi, kralın en yetenekli oğlunun kral olmasını, gerekli becerilerin kendisine öğretilmesini ve tahta geçmesinin tartışmaya neden olmamasını sağlamak üzere düzenlenmişti. Ama Esarhaddon durumunda işler böyle olmadı. Kardeşlerinin karalama ,.e dolapları onu babasının gözünden düşürdü \c MÖ 68 1 baharında saraydan kaçmasına va da sürülmesine yol açtı. Babasının öldürülmesinden sonra Esarhaddon Ninive'ye yürüdü ve kardeşlerinin ordusunu yendi . Ordunun büyük bölümü onun yanına geçti, Arda J\1ulissı ve işbirlikçileri kaçtılar.

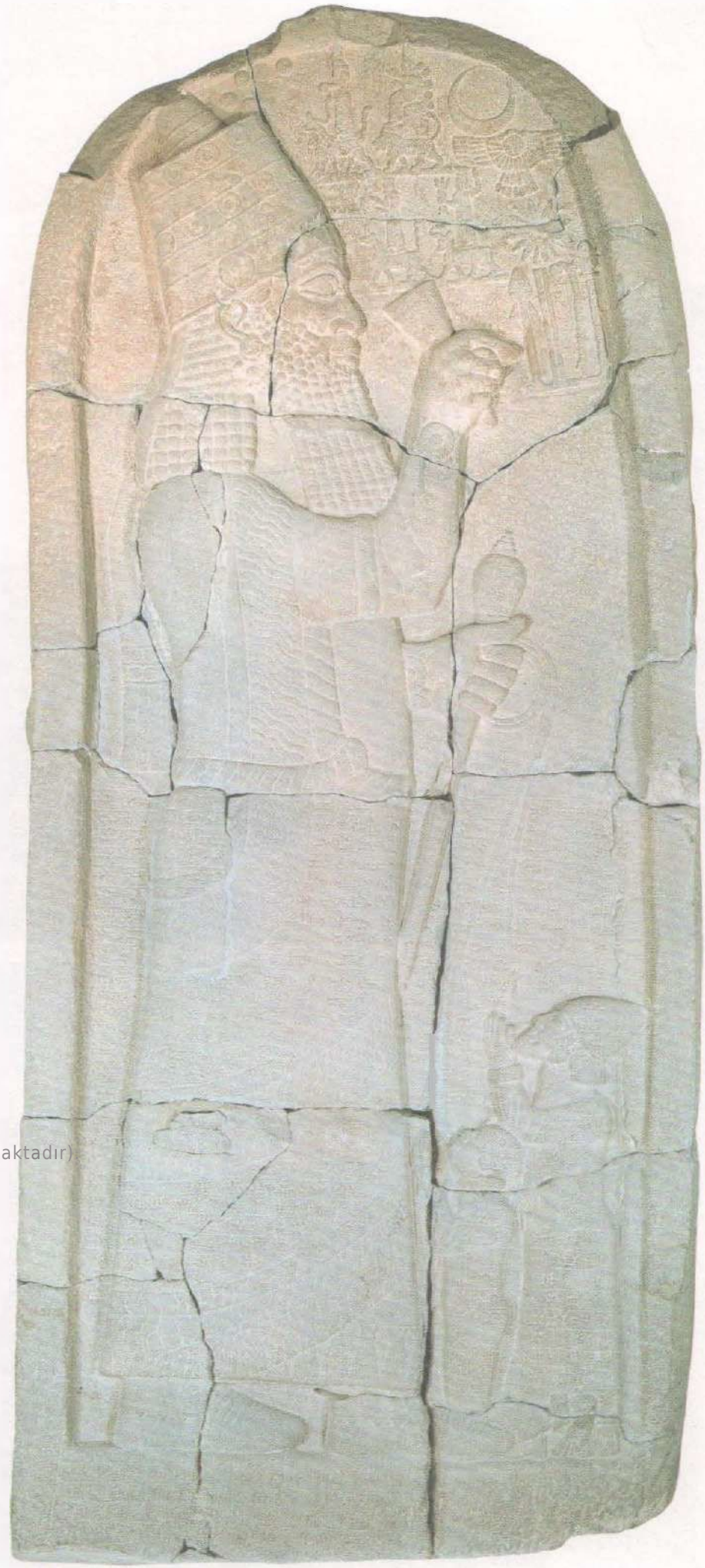

Ün Bu Sl)ölh ta} -.ıe
lUsarhaddon"ım Bahıl"ı n.rnl
onardıtı :ı IJtılır. Taşta gön.len \C
bırı gü1d bır \Jban ve tohum
dun<· makina\I çizimi olaıı
,jmgdcrlc bdlu de Esarh]JJon
adı yuılıın. bu amaçla her
'iingc)k .ıdd.ı kullanılın çi\'i \'MIVI
i:ırctkrindcn biri 'ırasınd.ı
ba lantı kurulmuştur.

.I\1/da Esarh.ıddon'un
(•hur.ıhiddına) ,\IU. 671 'den
sonra diktirdigi bu \tel. S.ımal\a
(Z ın dış kııkkrdcn
g pirinin oda,ınd.1
bulunmuşwr.
Dımd gıpılcr içinDdeki Asur
kıral.ıygı duru}ıındadır. Kr:ılın

b.ışının onOıı dc talın siingekri
v.ırdır. Elindeki \'Ularlar, biri """
bir in-anıı1 luıl.urn ıasıy.mi i
ycnık <hışıı ıanınıı ı dıl.ıJmn.ı
gc.:rilmi}tir. Bu kişilcnn 1\11\ır \e
ubre Kr.ılı T.ıh:ırk.ı (ya
Jabl.ın.ırak ,\>ur'.ı götürilıen oğlu
l'n.ıhunı) ik Sidon
Kralı Abdimilkut \J da Tn- Ba'lu
c Kralı
,ndukbn ,,mılmakradır Srclın
krnarl.ınnd.ıki küçük figürlcr
Aı.ur.ıhiddina'nın ,,ırislc:ridir.
Asıırbanip.ıl Asur -eli i:ıht 2 anı ·
şum·ukın de Babil kralı giysilcri
giymişkrdır. Yüksekl ik 3,18 m.,

genişl 1,35 m
ki

Sağda astrologlarının :hur Saran 'nın mıa
yM-.ırlandıllan,
ll tundc ökbilimscl gozlcmkr
'c öngöıiılcr bulunan
tabletlerden bir örnek kralın\
c'dcki kiltüph>nesindc
bulunmuştur.

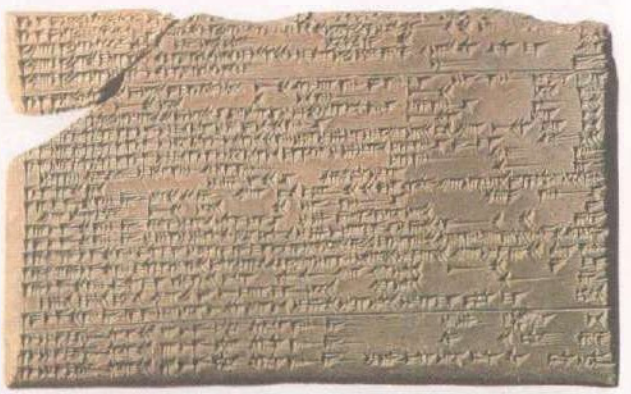

Esarhaddon'un (Aşşur-aha-iddin) batıl inançları

Esarhaddon (ı\1Ö 680-669) sağlıklı bir adam değildi ve dönem dönem başgösteren hastalıkları hakkında sık sık danışm,11larının görüşünü alırdı. Kendi anlatngı hastalık belirtileri arasında, ateş, güçsüzlük, iştahsızlık, eklemlerde tutulma, göz iltihapl ırı, kulak ağrısı, soğuk algınlığı ve cilt sorunları vardı. llaçlı sular, yağlar, dinlenme, perhiz Ye dinsel törenler gibi farklı teda,ileiin iyi gelmemesi kaçınılmaz olarak depresyon nöbetlerine yol açıyordu. Hastalıkların tanrı işi olduğuna inanıldığından, Esarhaddon tanrıların kendisinden ne istediğini öğrenmeye uğraşıyordu. Kral olmadan önce saray astrologları bir yıldız falı tutanağı göndermişlerdi. MÖ 18 Mayıs 68 1 'de Merkür (veliahtın yıldızı) ile Satürn'ün (kralın yıldızı) biraraya gelmeleri, kralın öldürüleceği ve büyük tanrıların tapınaklarının onun ardılı tarafından onarılacağı biçiminde yommlanmıştı. Bu ve diğer göksel olaylar sonucu Esarhaddon saltanatının başlarında babasının B,1bil politikasını değiştirerek, Babil'in \'C tapın:ık.arının yeniden inşa edilmesini buyurdu.

Güneş ,:e a tutulmal,mnın bir kral için özellıkle tehlikeli zam.:ınlar olduğuna ve çoğu kez ölümüne işaret ettiğine inanılırdı. Astroloji bilimi çok gelişmişti, bilimi uygulayanl.:ırın öngörüleri gerçek gökbilimscl gözlemlere dayanırdı. Jüpiter görülebildi ği zaman kral gün:nlikteydi, ay tutulmasında fot kesim kararırsa Amurru ya da batının kralı ölecekti, eğer alt çeyrek kararırsa A-;ur kralının yazgısı belirlenmişti. Ama kral bundan kaçınmak için, kendi yerine birisini tahta geçi rebilirdi, o zaman bu kişi kötü kehaneti kendi üstüne çeker, tutulmadan sonraki 1 00 gün içinde öldürülerek bir kral töreniyle gömülürdü. Vekil Kral'ın ilk örneği MÖ 1 86 1 yılında Enlil-bani'nin tsin Kralı olarak tahta gıçmasıdır. ne var ki, bunun da tek kaydı Yeni Ba·bil Dönemi'nde kopya edilmiş bir kronikte bulunmaktadır. Hititler'in, kuşkusuz Mezopotamya'c.fan alınmı, benzer bir töreleri vardı . Ama bu olayın Esarhaddon döneminden önce kesin belgelenmiş tek örneği, Kalhu metinlerinde adı geçen \'e MÖ 782 dola\'lında kendisine tavın çıkarılan bir ,·ekil kraldır. E arhaddon dönemi;1de altı, oğlu Asurba·nipal döneminde de en az iki vekil kral olayı kay·dedilmiştir.

Karısının ölümünden hemen sonra Esarhaddon ardılları olarak oğullan Asurbanip.tl ve Şamaş·şunıukin'i atadı. Asurbanipal Asur kralı, Şamaş şunıukin Babil kralı olacaktı. 672 baharında kendi tahta çıkışındaki sorunlar ,.e kötü sağlık durumundan kaygılanan Esarhaddon, Asur memur \'e ,·asallannı Kalhu'ya çağırarak onlara rnsiyetine uyacaklarına dair bir bağlılık yemini ettirtti.

Mısır seferleri

Esarhaddon döneminde İskit ve Kimmer işgalleri A.,ur'un doğu Ye kuzey komşularının güci.ini.i sınırlamaya b lamıştı. Bunların Asur'u bile tehdit etmeye başlaması uzerine, Esarhaddon Şamaş kahinine uyarak kızını barış sağlama amacı\ la lskit reisi Bartatua (Herodotos, Prototthyes diye adlandırır) \'erdi. Bu dananışın istenen sonucu sağlay1p sağlamadığı bilinmemektedir. Esarhaddon Asur'un kuzey ve doğusunda Kimıner'lcrle lskit'lcri yendiğini öı e sürersc de, en büyük başarısı batıda oldu.

679 yılında Mısır sınırındaki Arza'yı aldı, ancak Babı! kroniğine göre 674 yılında ı\ıısır'daki bir Asur ordusu yenilince işler tersine döndü. 672 yılında Esarhaddon hastalandı, ama ertesi yıl iyileşerek Mısır'a yönelik seferin başına geçti \e bu kez Mısır firavunu Taharka'yı (MÖ 690 -664) yendi. Taharka, 1\'übye'deki (Mısırlılar buna Kuş, Asuri ular Meluhha derlerdi) Napata'dan gelen 25. hanedan krallarındandı 2 Temmuz 671 'deki tam ay tutulması asur kralının ölümünü (bu cehli ke tahta vekil kral geçirilerek önlendi) ve Mısır kral ının yenilgisini haber \erıyordu. Üç savaştan sonra Asurlular 11 Temmuz'da Taharka'nın başkenti Memphis'i ele geçirdiler, ama Taharka oğlunu, haremini ve hazinesini bırakarak güneye kaçtı. Esarhaddon Mısır ganimetlerini Babil'in yeniden inşasında kullandı. A'>urlular yeni yönetici, vali ,.e memurlar atadılar \'e Mısırlıları ,·ergiye bağladılar.

Arrık Esarhaddon'un sağlık durumu kötüye gidi-yordu, ayrıca içte ve dışta da sorunlarla karşılaşmak-taydı. 670 baharında kendisine karşı bir darbe giri-şimi ortaya çıkardı ve suikastçileri öldürttü. Esarhaddon ertesi ay gene hastalandı, ama iyileşti. Bir yıl sonra tekrar Taharka'nın denetimine geçen is-yancı Mısır'ı yeniden fethetmek üzere harekete geçti, ama 1 Kasım 669'da öldü, seferden de vaz-geçildi.

Mısır'ın fethi

Esarhaddon'un ölümünden sonra annesi Zakutu, torunlarına Esarhaddon'un atanmış varisi Asurbani-pal'ye bağlılık yemini ettirtti. Asurbanipal bir sorun çıkmadan 669 yılı sonundan önce Asur tahnna geç-ti. Ama kardeşi Şamaş-şum-ukin'in Babil kralı olması Babil Yeni Yılından (668 bahan) sonraya ertelen diğinden, Şamaş-şum-ukin'in Babil'deki saltanat yıl-ları kardeşinin Asur'daki yıllarına göre bir yıl geri-den gider.

Asurbanipal MÖ 667'de babasının başlattığı Mısu'ın yeniden fethi konusunu ele aldı. Memp-his dışında yenilen Kral Taharka, Teb'in güneyine kaçtı. Asurbanipal'in kendisi Ninive'de kalmıştı, ama etkin ulak servisi aracılığıyla ordusuna Tahar-ka'ya karşı yürüme buyruğu verdi. Ne var ki, buy-ruğun uygulanmasından önce Mısır'ın Esarhad-don tarafından atanmış vasal yöneticileri ayaklan-dılar, Asur ordusunun ayaklanmayı bastırması ge-rekti. İsyanın yöneticileri tutuklanarak Ninive'ye gönderildi, ama bunlardan biri olan Nekho (Sa-is yöneticisi) Asurbanipal'i bağlılığına inandırmayı başardı; krallığı onaylandı ve Mısır'a geri gönde-rildi.

Taharka 664'de ölünce yeğeni Tantamani (MÖ 664-657) kral oldu ve Mısır'ı işgal etti. Teb'i baş-kent yaparak Memphis'teki Asur garnizonuna doğ-ru yürüdü. Burada,

Delta'daki Mısır prenslerinin or-dulannı yendiği savaşta, 1. Nekho da yaşamını yitir-

büyük bir kütüphane oluşturmuş, Babil arşi' lenn-de ve tapınak okullarındaki tabletleri araştırıp kopyalarını Ninive'ye getirmeleri için adamlar göndermiştir. Asurbanipal'in kütüphanesinde, Mezopotamya yazman ve bilim adamlarının kul-landığı standart listeler ve referans kitapları, iki dilli sözcük listeleri, sözlükler, işaret ve eşanlamlı sözcükler listeleri, obbi tanı listeleri, kehanet, din-sel tören ve büyü özetleri, Yaratılış Destanı ve Gılgamış Destanı gibi edebiyat yapıtları bulunur-du. Gerçekten de Aşurbanipal'in kütüphanesinde-ki metinler, Mezopotamya yazman gelenekleri hakkındaki şimdiki bilgilerimizin temelini oluştu-rurlar.

İç savaş ve Susa'nın yıkımı

Esarhaddon'un Babil'e getirdiği çözüm 16 yıl bo-yunca iyi yürümüştü. Asurbanipal'in sürekli Ba-bil'in iç işlerine karışmasına karşın, Şamaş-şum-ukin ikincil bir kral konumunu benimsemişti. MÖ 652 yılında birdenbire iki kardeş arasında, nedenleri bilinmeyen bir anlaşmazlıktan dolayı, savaş çıktı. Dört yıl süren ayaklanmada Elamlılar, Araplar ve güney, kavimleri Babil'i destekle-diler. Güney kentlerini ele geçiren Asurlular MÖ 650 yazında Babil kentini kuşattılar. Kent ateşe verildi ve Şamaş-şum-ukin yangında öldü. 648 yılı so-

Aşurbanipal bir bilim adamıydı. Yazıtlarında tüm yazmanlık sanatını öğrendiğini, karmaşık matematik denk-lemlerini çözebildiğini ve Sümer ve Akad dille-rinde güç metinleri okuduğunu kaydeder. Tu-fandan önceki metinleri bile anlayabildiğini öne sürer.

Saltanao sırasında her tür çivi yazısı metninden

miş olabilir. Haberi alan Asurbanipal, (bellci kendisi başına geçerek) Mısır'a yeni bir ordu gönderdi ve Tantamani'yi geri çekilmeye zorladı. Asurbanipal, Memphis'i yeniden ele geçirdi, Teb'i yağmaladı, Ni-nive'ye zafer içinde ve çok miktarda ganimetle dön-dü. Mısır'la daha sonraki ilişkiler hakkında Asur kaynakları sessiz kalırlar, ama Asurbanipal'in hazır Mısır yöneticileri Asur'a dostça bir tutum almış ve yeminlerle bağlanmışken geri çekilmeye karar verdi-ği açıktır.

7. yüzyıl başlarında Phrygia Krallığı'nın çök-mesinden sonra Batı anadolu 'ya Lidia'lılar güç olmuşlardı. Herodotos'a göre, Gyges (MÖ yak. 680-yak. 650) kendinden önceki kralı öldürüp karısıyla evlenerek Lidia kralı oldu. Asurbani-pal'in bir yazıtında Tanrı Asur'un Gyges'e bir düş ilham ettiği, rüyada Asurbanipal'e boyun eğerse düşmanlarını yeneceğini anlattığı kayde-dilir. Bunun sonucunda Gyges, Asurbanipal'in atalarının adını bile bilmediği (ya da o böyle söyler) uzak ülkesinden Aşurbanipal'e bir elçi gönderdi ve Kimmer'leri yenmeyi başardı. Ama Gyges, Asur'a karşı ayaklanan bir Mısır Kralı'nı destekleyince (MÖ 665'den önce olabilir), krallığı Kimmer'ler tarafı ndan işgal edildi. Lygdamis'in (Asur kaynaklarında Dugdamme olarak geçer) önderliğindeki Kimmerler daha sonra, 640 yılı dolayında Kilikia'da Asurlulara yenildiler.

Aşurbanipal'in kütüphanesi

Askeri bir önder olmanın yanısıra

MÖ 7.yüzyıld Assur İmparaşorluğu

Ill. Tiglath·pilcser ,.e il. S:ırgon'un yarattığı imparatorluk onlann :ırdıllan döneminde Asur lmparatorlui!;u'nun temdını oluşturdu. Başlıca yeni fetihlerden biri Asurahiddina ve Asurbanipal dönemlerinde Mısır'ın süreler için işgali, bir diğeri de Asurbanipal'in Elam'ı yıkmasıdır. Geç A€ur imparatorluğu'nun başını ai!;ncalli sorun t::lu ve Babil'le ilişkilerdi. 652 yılmda, Asurbanipal ve kral Babil ı olan kardeşi Şamaş· şum-ukin arasında iç savaşta iki sorun iki cüste düştü. Asurbanipal üstün çıktı, ama Asur gerçekte bu çaasmaıun e n ı ı hiçbır aşamadı ve MÖ 612 yılında BabilWerve Mcdlcr carafindan yok edildi.

Üstte solda ::-Ji.nivc'de Kuıey Sarayı'ndan bir kabartmada Asurbaıiipal ve kraliçesi Asur· şarrat balıçede yemek yerken görülmekcedirlc:r. Sol yandaki çam ağacındaıı, Tıl-Tuba Sav.şı'ndan sonra Asur'a gönderilen Elam Kral ı Teummaıı'ın kesik başı şallanmaktadır

Solda Asurb:ı.nıpal MÖ 653 yılında Ul:ıi Irmağı'nın kıyılarındaki Til·Tuba Sa,,aşı'nda Elaınlılan yendi. En üsne solda Assurlu bir asker Elam Teuınmaıı'ın başını kesmektedir. €inive'de Güneybatı Sara)ı'ndan kabartma.

nunda Asurbanipal Babil'de denetimi yeniden ele geçirmişti. Diğer ayaklanmacıları Sennaherib'in öldürüldüğü tapınakta idam ettirdi, parçalanan cesetlerini köpek, domuz, kuş ve balıklara yem yaptırdı.

Samaş-şum-ukin'den sonraki Babil yöneticisinin adı Kandalanu'dur. Bunun Asurbanipal'in benimse-diği bir taht adı mı olduğu, yoksa Kandalanu'nun Asurbanipal'in atadığı kişinin adı mı olduğu konu-sunda farklı görüşler vardır. Kandalanu'nun yaptık-ları hakkında hiçbir şey bilinmez, ama 21 yıllık salta-nat sırasında Babil ülkesinin barış içinde yaşadığı anlaşılmaktadır.

İç savaştan önce Elam'a karşı biri MÖ 667, di-ğeri 653'te iki Asur seferi düzenlenmişti. İlkinde, Ulai (Eulaeus, Kud-i Karun, Karun Irmağı) kıyılarındaki bir savaşta Elam Kralı Teumman (Elamcada Tepti-Humban-Inşuşinak) öldürülmüş, Aşurbanipal kendisine getirilen kesik başını Erbil ve Ninive'de sergiletmişti. İç savaş bittikten sonra Asurbanipal dikkatini yeniden kardeşinin ayaklanmasını destekleyen Elamlılara çevirdi. 648 ve 647 yıllarında orduların Elam tahtını ele geçir-miş olan Ummanaldaş'ın (III. Humban-Haltaş) üstüne sürdü ve sonunda onu yendi. Asurlular Su-sa'yı yağmaladılar, tapınakları yıktılar, tanrıları alıp götürdüler, Elam krallarının heykellerini parçalayıp mezarlarına saldırdılar. Hatta hiçbir şey yetişmesin diye toprağa tuz ektiler. Susa ganimetleri arasında bulunan bir tanrıça İnanna heykeli, Asurbanipal'in iddiasına göre 1 635 yıl önce Uruk'tan götürül-müştü.

Asurbanipal döneminin son kralın bölümüne ilişkin fazla belge yoktur, hatta ölüm tarihi bile kesin de-ğildir, ama 627 yılında öldüğü hesaplanmaktadır. Bir rastlantı olarak Kandalanu'da (bellci gerçekten Asurbanipal'di) aynı yıl öldü ve Babil'de başlayan ayaklanmalar dönemi giderek Asur'un yıkılmasına yol açtı.

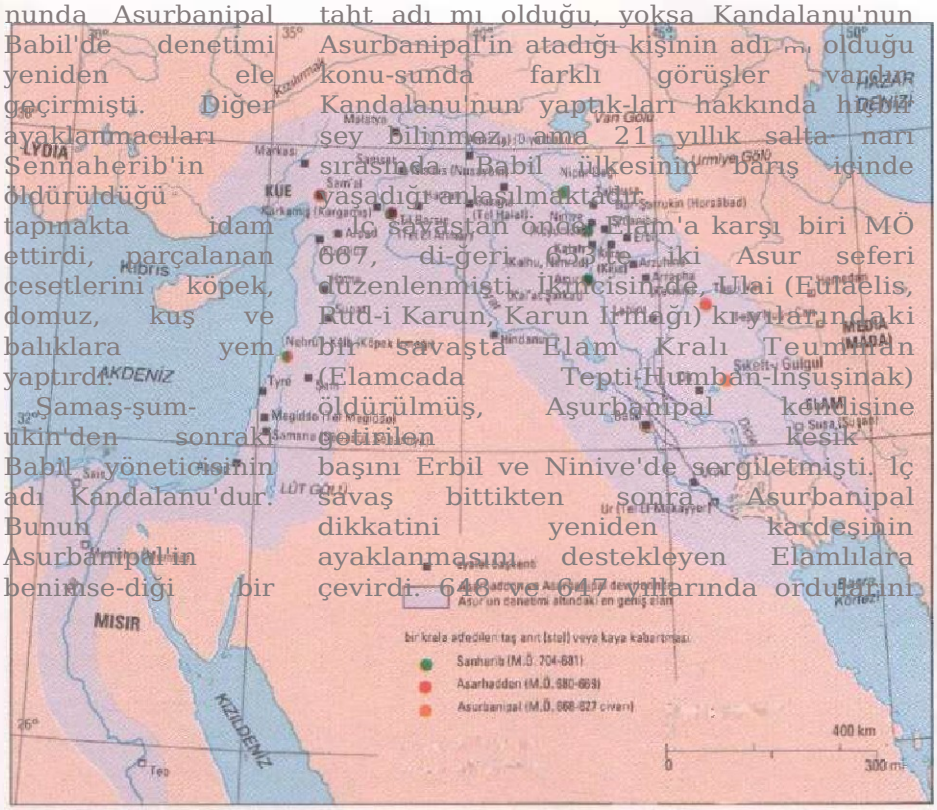

kavgaları
MÖ

yıpratıcı
zaman

Babil

Adı tanrılar k.ıpısı .ınlaınıiıa gekn B 1. bil,T.ınrı Marduk kültünün mcrkezinii. Üçlincü Ur H .rnedanı diineıiiinde bir eyalet ı 1erkczi olan kent, ,\lÖ 18. yüzyılda Amurrulu yönetici Hammurabi (;\l Ö ı 792 -l 750) z.1manında Güney ;\kzopotamy.1'nın laik ve dinsel başkenti oldu. Birinci Babil Hanedanı ;\10 1 595 yılında kent Hititkr t.1r.1findan yağm.1-l.11dığı l'..1ınan sona erdi. Onları il'.lcycn Kassit yöneticiler B.1bil'de taç giyerlerdi.

MÖ l. bin yılda Assur krall.m bu eski kuts.11 kente göz dikdiklcrinde Rabi! lilke-.indc yerleşmi olan Aranıi \\.' K.1ldc (Yeni R.-ıbil) k.n imkri bağımsızlık için saY.1yorlardı. Sennaherib'in ı\1Ö 689 yılında yıktığı kent, ardılı Esarh.1ddon r.uatind.rn yeniden ın a edildi. D.1ha sonra Asurluları yenmeyi haş.11-;111 abapol.mar (ı\1Ö 625-605) \e oğlu [J_ cbukadnezzar (\lÖ 604-562) kenti eski görkemine kanı-nırdular.

Habil .\1Ö 6. yüzyıkfa Pers İmpar.uorluğu'na d.1-hil edildı, <.oma Büyük bkender \'e ardıllarının eline geçti ww sonunda üstünlüğü Dicle kıyı.,ındaki Yunan kenti Seknkeia'ya kaptırdı.

Antik Dün .11111 Yedi H.uik.ısı 'ndan ikisi, ;\<;ma B.ıhçekri n: urlar Rıbil'de bulunurdu. A<onu Bahçeleiin yeri ku kuludur, anu url1. rın i.ı:i bulunmu-tur. lJl'.Unluğu 8 kilometreyi a an dı '>unıii üstün-de, I-krodotos'a göre, diirt atlı bir I ralxmın dünnie-\ine yctel'.ck k.ldar yer ,·ardı.

Sn_r1d1 Asurhaıiıp.11 .iclındc, J..1 1! b.ı ıida scpcı ta)ınukı.ıdır ,\\oıif. Er Hanedanlar doncınındc, k.ılma,fır \mr kr.lh, dcdcsı '>cıiii.ihi:rib'ıii gi>türdüğil .\1.ırduk h.:) kdini R.ıbil'eg• gciim1" ıc •t.:ldc kar,kdıldiğn ibi .\brduk Lıpınağı'nı (tn.umı tı. K.Jrdc.,ı ';>amai lll' ukm'ıı 1-\hıl k.rJlı olına'1n.ı k.r}"ı on mmm crdiiii ,\urhJiiıpJI "'tkıiır. \ uk'<·klik .Ci.8 il1l·

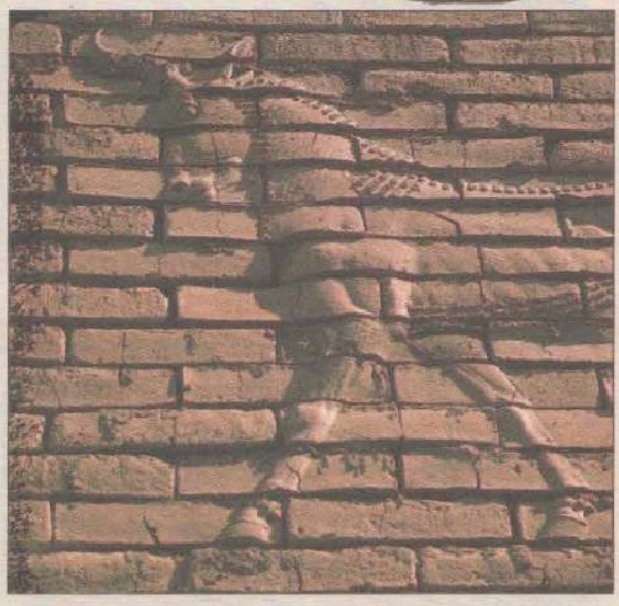

E11 imu Dl\•inii.:it.ıiii \.t bir ob,ılıkl.ı ı.uml.ışmı} krol hcı kdi lÖ 211.+0 dol.ıvı). \'.111tiid ı J\tiri \'Oll\.'.'tıcı ı 1'11zur lşı.ır n.• l:..ird.:i Mıbg.ı'nıii .id.ıl.m ı.ır.lır. H.1hil\h.: 1'.uJ:n· 'lt ıdc.·lin dc· hunun ncn.-"ı.k\·SC ı.·şı ılJ.11 J.ma \'a7JtS.11 ikinu l ır hcl'kdlc hırlıkı,: huliiinnwiiui ı·c bliı .ik ol.hılık ı .ı mil/c adı ıcnkn hohlmc aitiir. Ilıı "inii/l·,kki ççsiili 1Jb.inc1 c ı·.ılar G.:.; ,IJONlld.t, ,ok l'll)'Uk bıı t.ı 1 'lıut .,J,ıiı ıc ulıu' ı ı >.ıiı.ı·h:S usuı'un '"lı de ı .ınlí \ uk.«:klik l ,70 n

ll.mı· 11 '-'.:bukJdıiczz.ır don.:inind.: .\larduk ı.,pin.1ft'ı'n.JJ.11 h.1l.w.1n hui K.1pi'r'nd.m gt.·t:"rck .1kzt11 ı.ıpiii:ı·ıii.ı ,togrn uz.mm (JC\"11 Yuhı"nun dn\'.ırl.ın ,ı-Jı, kah.ırtm;ı nıriin.·n ,1,l.ll1 tiglirkriyk ı..:n·nıiiışıı)'1kscklığı l .(l5 nı.

Aslanın

Ilstu hı.ır K•pısı'nın ca.lpa k;ılıpıaıı ·ıJ.Jnlıni pı·ıiili\ tugl.1 ı·c z,ft h.ırç k.ull:ı.ıJrJk yapılmışıı. J'ug!JIJr ,ır,ılaiini.ıniiti

Sa_l)dR 1-ıraı'ıii oriadJ1' biildıığı RJbıl kaıiiiniii i bırbırıiic tckıı.: p.n·mbl.ıl.ar 1'oıuri·linıiş bir koprbıl.: bı. ıı.IJıiir dı. ltol'<'rt Koldcwcı 'iii 1899 ık 1917 .ır.1\ Jnda ı-.1puıı b11l.ıiü kcuiiii do·ıı k<=-inıiiiii Yem Habil doıicıniii,ic pl.ını bui ık olc·ıd·· oıla\ J. ,ık.1rılnH)tır (>rt.1d.1 gın)Lınındj .\l.trduk. 'l'J.piu·ı n: 7iggurat bulıınunhı l'ışnıı) ıiii'\la·lan ,ılıiiip ba·k krdc kul!Jıiılaıı ""B.ıbıl ! l:tcnKn.ink.i uıggıır.u ·ı1d ·ılıızt..1 yl:n.k bir del:k blinişiir

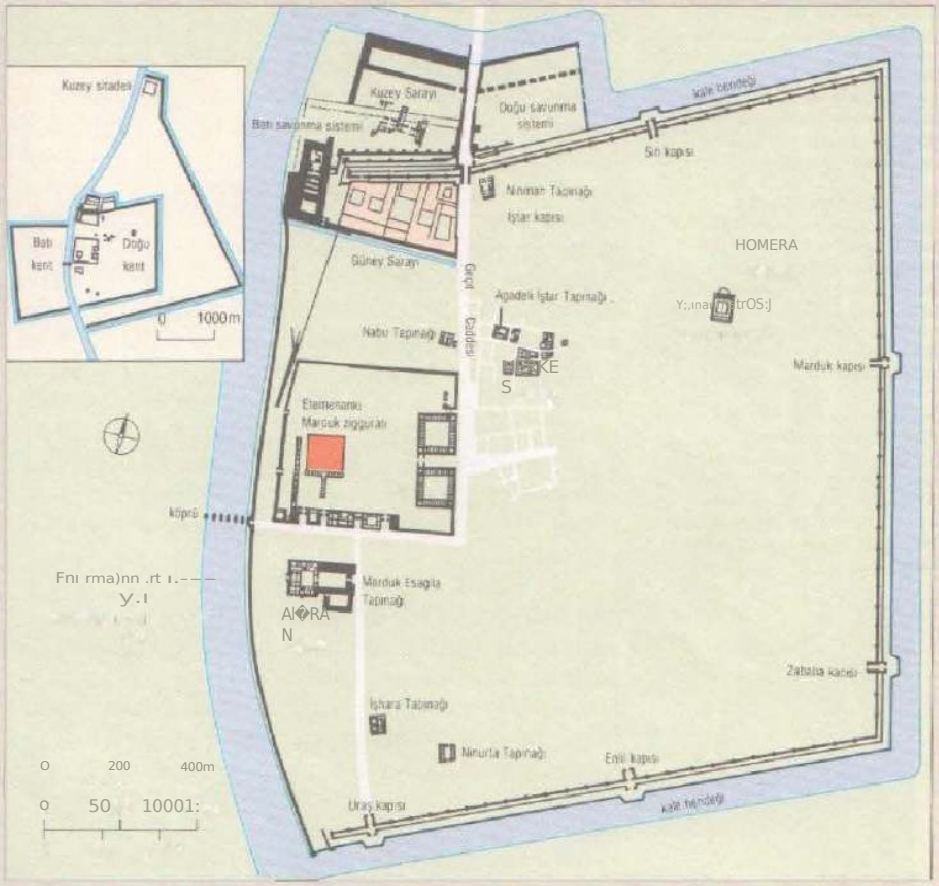

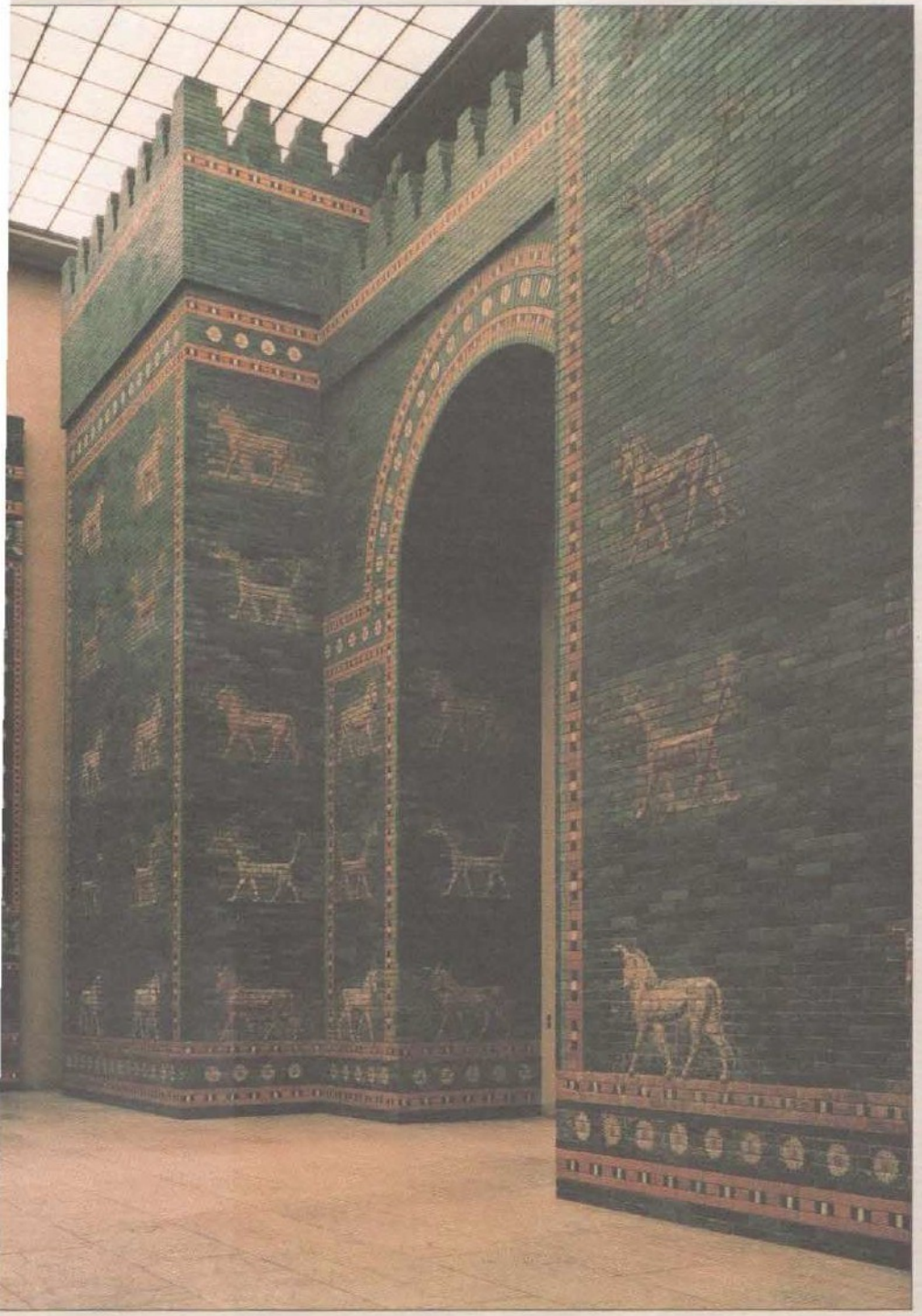

.:;.ıMıı ı.·t altta ◆nüşm;ın gc\ cmesın ◆ dı'' :ıdl.ırdın:.ın '''' .\\Jrjuk Tapınağı'ndan nlm ıı. pın.ığıuıa 111..ır.ın Gcqt \olu, ı,: krnı111 sek11 k.ıpısınd.ın bın ı;ı.ır K:ıpısı'ııd.ın geçıH>r.lu Kapuuıı 15 mk.ıda dcnnc men \c üstümlc, k.ıpıpıa dokıllmuş, '''''' fı◆ırkr lmlıın.ın ıcmdlcn

elegccınfı111ştır. Toprak d ıi ii◆ündc k.ıh.ınm.ı oınU).l' sırlı figürkr, onların ıhiıındc d" k.ıh.ırtmı. figltrkn.ırdı. K.ıpı ele gc.;ırılnıı◆ sırlı tuğl.ıl.1rl.1 yemde kurulduğuıid.ıı, .ısıl.ı tıhckligi \.ır.anms.ıldır. Röıilnsırtlkı.ıyoıiun ıı◆ckliği 14,30 m

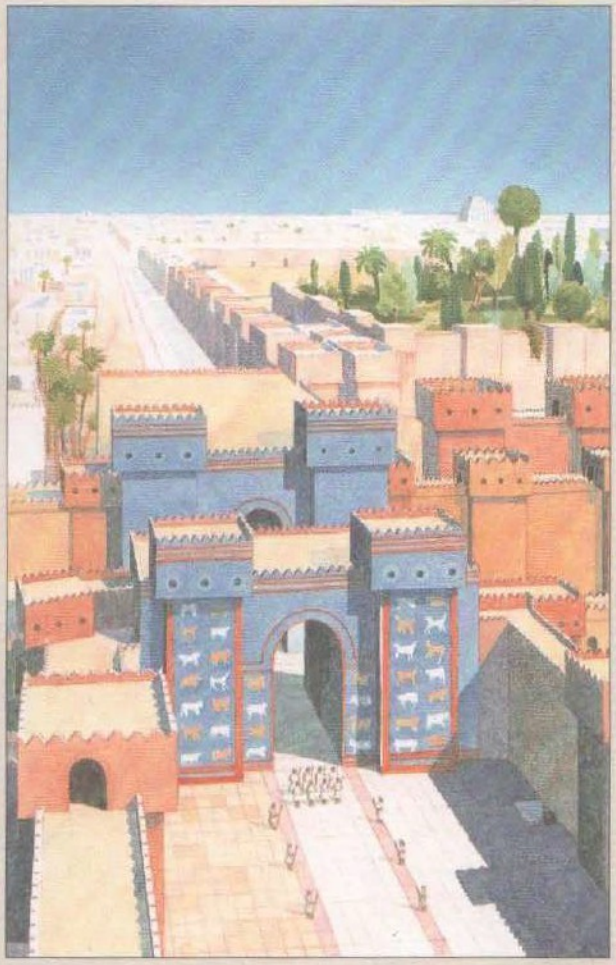

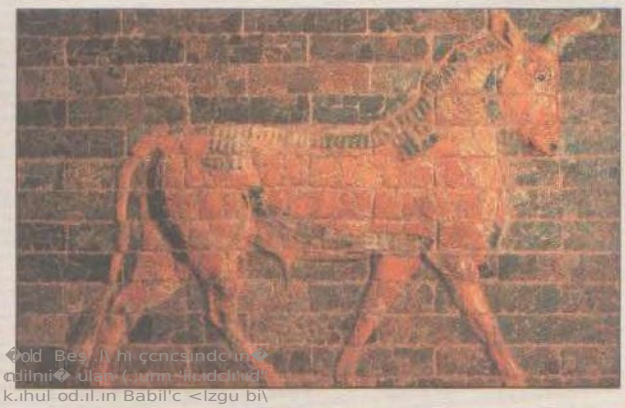

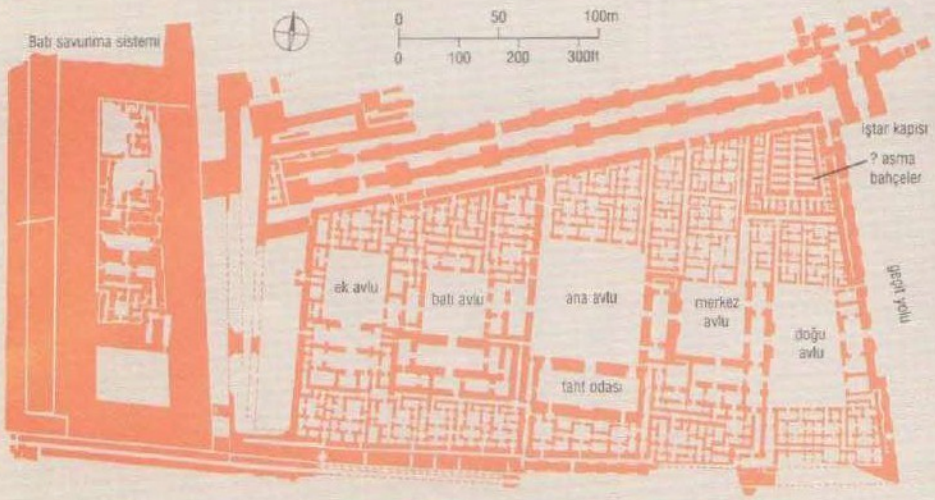

◆old Beg .J\ hi çcncsındc in◆ ◆ıdılmı◆ ülaıı (.ıım "ıı.dcl.ı◆d k.ıhul od.ıl.ın Babil'c <lzgu bi\ ımdc gıiıicı kcnard.ıvdı ıı Nchuk.ıdnch.ır'ın ıpımlı◆ı '"' ◆insal'lığın hanka,ı, ulkcıın ıncrkoı, p ırl.ık ık.ımctg.lh', kr.ıll.ır konutun dcdif:ı'ın, d.ıha M>nra Pcrs kr:ıllan ıaretin,l.m kullmılmışır llcl'l-17..ır'ın zı)afoıı ıc duv.ırd.ıkı)'.lJ ol.ıyı lıuyuk ul;ı,ılık .ı hu ı.ıpid.> 11c◆ıiı◆ıı. Bli\'ük l•kcndcr de hur.ıda ıilmuşt(ır

Uttu Işı.ır Kapısı hop,.ıl.ır 'c plın, ,1'llll \c k.ırt.ıi t>1dlıklcrını birkşıiren qJcrh.ı tig<ırlcmk bucnrıı◆n lloğ.ıy!J hlı.ı tanmı Adad arasımb ba◆.ınu kurulurdu, cıdcrha "" ran ,\larduk'un ◆ıı◆>ınlı ınmaıı◆ıı. İştar'ın .ı'l.ıiii Yolu'nun duvarları .ın◆1 tJc.;it .ı> bıibrl:ı he7dinil D◆-.cnin ocfc'11ıC knınıb..::tklannr bdınnıck ı.;ın k.ılıpı.ı ,tokulrıiu◆ "rlı ıuıH.ılanıı t is ı)llz qferi rsar ◆"tkıuıiistı. ◆ ◆ ◆ ◆ıuksduığ.ı vak◆ık 1 ,30 ıı

Mezopotamya'da Savaş

Eski Yakındoğu'da savaşa ilişkin ilk açık kanıtlara MÖ 4. bin yıl sonları,nda rastlanır. Bu dönemde Uruk ,.e Susa'da bulunan mühür baskılarında saYaş ve tutuklu sahneleri görülmektedir. Kazılarda daha erken dönemlerden istihkam kalıntılarına rastlanma-sı, belki tarih öncesi zamanlarda da savaşlann yaygın olduğunun bir belirtisidir.

Mızfak, topuz, ok ve yay, sapan gibi ilk silahlar, avda kullanılanlarla aynıydı. III. bin yılda bakır han-çer ve balta, kalkan, miğfer gibi yeni silahlar kulla-ıılmaya başlandı. Sumer ordularında yaban eşekleri-nin çektiği savaş arabalan Yardı.

Savaş yöntemlerinde büyük ilerlemeler sağlanan rl. bin yılda 10 .000 kişilik, hatta daha büyük c>rdu-lar kaydedilmektedir. Bu dönemde kuşatma savaşı ,.e tahkim yöntemleri geliştirildi. Askerler tunçtan pullu zırh takarlardı. Askeri seçkinlerin seçtiği dal atlı savalt arabalarıydı .

Bundan sonraki bin yılda silahlarda çoğunlukla tunçun yerini demir alırken, arabalı birliklere süvari-ler eklendi. Dinsel yaptırımlar, kehanetler, sürgi.in ya da işkence tehditleri gibi psikolojik savaş yöntem-leri yaygındı ve Assurluların askersel başarılarında bunlar önemli bir yer tutardı.

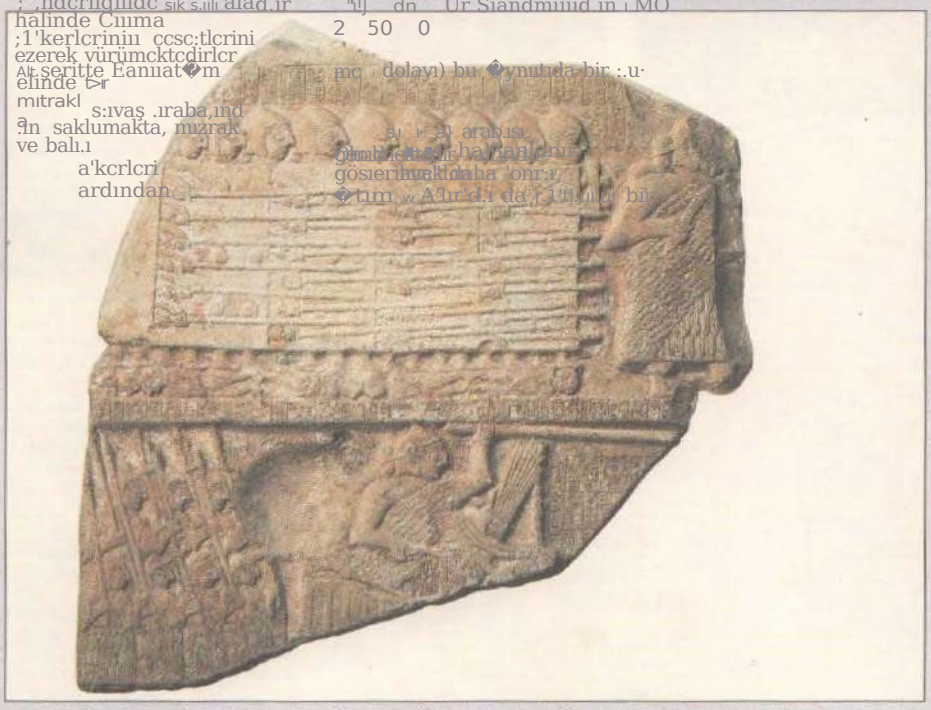

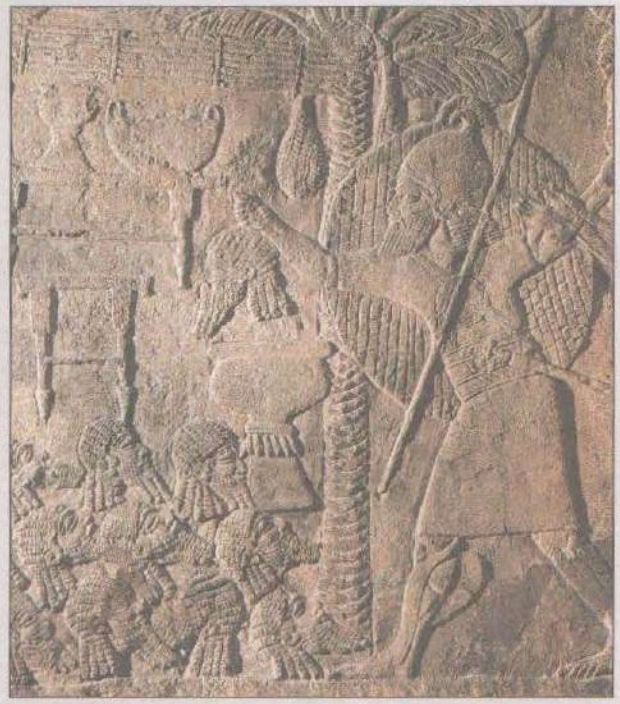

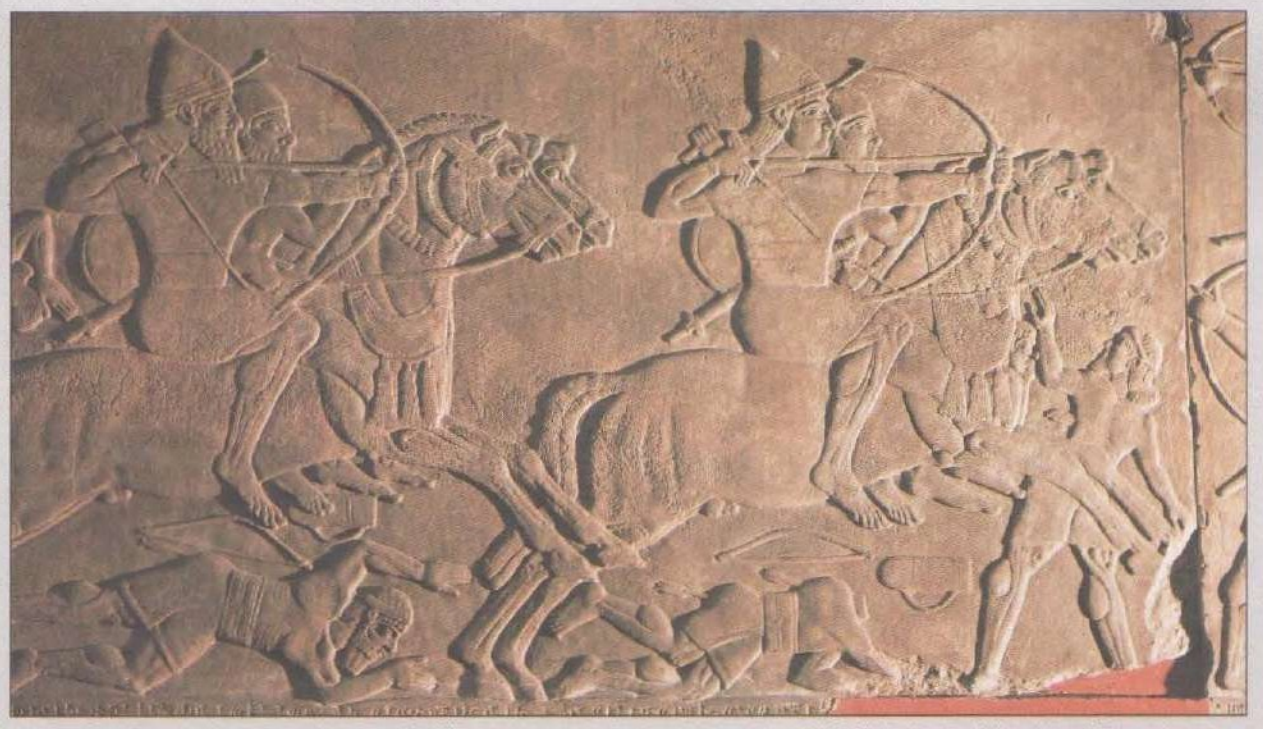

Sold MÖ 9. yüzyılda sıtarikr çiftler halinde dolaşırlar, böı1cce bıri yayını kullanırken diğen atlan id.ıre ederdi. Eyer "e ö1cngdah icar edilmemşi ti. Kalhu'da Kuuybaa S;ır.ıyı'ndan kabanına.

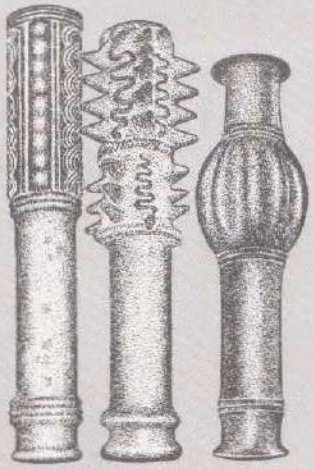

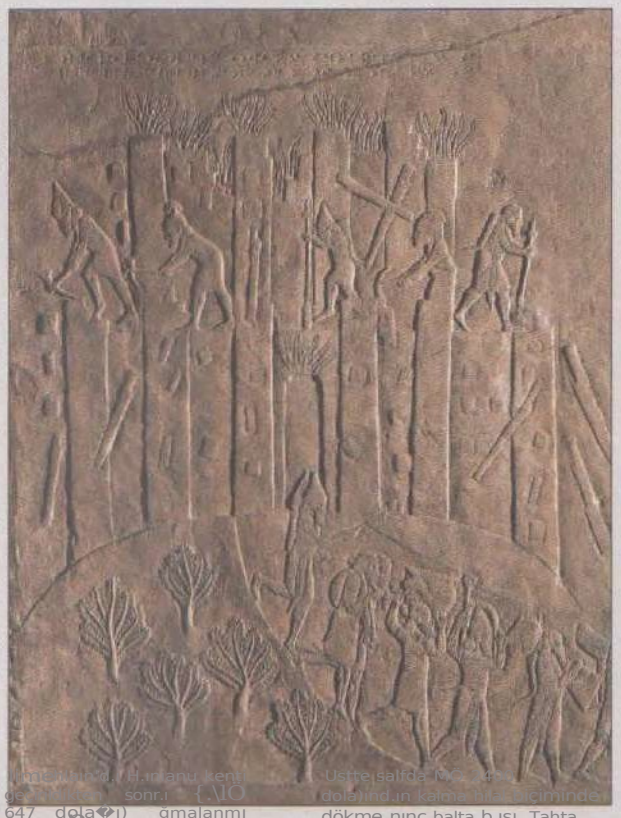

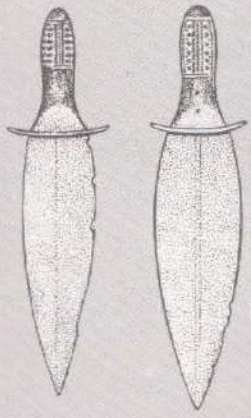

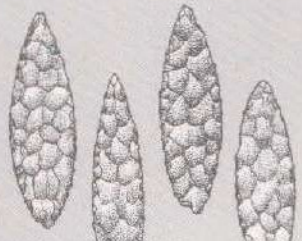

E11 llstu MÖ 3. \1ldan kalma topuz başları. Topu; hem sıkın hem de yerke sıingcsi}dl. Burada görillenlenn rören<.el amaçlı olma<ı miimkıındür. En biiyiığünun uzunluğu 20 cm.

Ustu MÜ 2500 onıldfen bu tip hançerler Kr.ı.l Mez.ırlığı'ndan çık.ınlmı•tır Bıç.ık H'. S.lf' am .ıyn dökülüp 50ura bırbirinc pcr.;ink,1irdi. Bii)lığün uzunluğu 26,l cm.

iln Tel Brak'ı:a 3. hın yıl qönuna t.ırihkncn 1 50 dolayında ç.ı.kın.ıkt.ışmdan ok başı bulunmıışnır. Oiğcr sİlah \'C .tlcrler için bakır ,,c.unsı kıll.ınılırdı, ama çakmaktaşı daha u•uıdu.

647 dola•ı) gmalanmı ve Asurbanip.ırin askcrkrı mrl.ın kazma \C kol deınırlcn)'k yık.ırak kenri atqc: vcrinişlcrdi Cc:ıal.ındınna rchdidı Asurlul.ınn an.ı sılahlannd.ın biri)di.

1 ' rıi ne'tk Kuıc.:y Sara,•1'ndJn bb.ırrına

Salda 11.ıbi lli kesinde bir s.ıvaşı.ıı sonr.ı Asurlu bır .ıskcr, diğer ganiincrlcrk birlikte s.ıytlmaM için kesik bir bı• gctimıckıcdir. Kr.ıl ıllıkl.ınnda du•111.ının iilii SJyısı kaydedliirdi, ıına \'crikn s.ı\'ı.ınn her nman doğru kafa sayiının.ı d.ıyanm.ıdığı anlaşılın.ıktadır. ?\iniic\k Guıtl'\haıı Sar.ıvı'ndaki friidcn (MÖ 63ll 612 dolayı).

dökme nınç balta b.ışı. Tahta sapl.ıra takılan bıltal.ır ge•;inlir (bazılarde burada olduğu gibi pcr\inlenir) ya da sokulacağı bir delik bırakılarak dökulürdü. Yük.klik 14 cm, grnişlik 7,3 cm.

Salfda :-.;ini"c'dc Guncyhatı Sarayı'nd.ın kaharon.ı. Asurlu bir asker Zagros dağlannd.ın bir esirin sitilinı \ekip, han•crlc tehdit k.ı cımckrcdir. fairlcrin dcri farklı olurdu. Kimi öldürülür, kımi suiiilcrck kr.ıl için çılışonlır ya da imp.ır.ırorluğun uı.:ık hölgdcnndc i•k.ın edilirdi.

SON İMPARATORLUI<LAR (Mö 626-330)

Babil'in canlanışı

MÖ 900 ile Asur Kralı Sennaherib'in öldürüldüğü yıl olan 681 arasında Babil tahtında 24 kral oturmuştu. Bilindiği kadarıyla bunlardan yalnızca altısı babasının ardılıydı. En az 15 (belki de 21) hanedan değişikliği olmuştu ve yöneticiler arasında Asurlular, Kaideli kabile reisleriyle birlikte Babilli asiller ve memurlar da bulunuyordu. Varsıllığı, kararlı ve etkin bir hükümet gerektiren bir kanal sisteminin işlemesine bağlı olan Babil, bu karışıklık döneminden zarar gördü. Esarhaddon'un Babil politikasında yaptığı değişikliğin ardından Şamaş-şum-ukin ve Kandalanu'nun uzun süreli saltanatları Babil krallığının iktisadi gelişmesini sağladı. Öyle ki, bundan sonraki yüzyılda Yakındoğu'nun başlıca tahıl üreten alanı olarak Babil ülkesi Asur'un yerini aldı.

Babil Kralı Kandalanu ile Asur Kralı Asurbanipal'in MÖ 627 dolayında ölümlerini, kendine Nabopolassar adını alan, kökeni bilinmeyen Babilli bir önderin yükselişi izledi. Nabupolassar 23 Kasım 626'da tahta geçti ve Yeni Babil ya da Kalde hanedanını kurdu. Daha geç bir gelenek onu Asurlular döneminde Deniz Ülkesi valiliği yapan bir Kal deli yapar, ama Nabupolassar yazıtlarında halktan bir adam olduğunu, "kimsenin oğlu olmadığını" öne sürer.

Babillilerle Asurlular 10 yıl boyunca Babil ülkesi içinde savaştılar. Büyük zorluklar dolu bir dönemde kentler kuşatılıp birkaç kez el değiştirdi. Nippur halkı bir kuşatma sırasında açlıktan kurtulmak için çocuklarını köle olarak satmak durumunda kaldı. MÖ 61 6'ya gelindiğinde Babil ülkesinde yönetimini sağlamlaştıran Nabopolassar artık Asur'un kalbini tehdide hazırdı. Babilliler Fırat boyunca ilerlediler ve burada Mısırlı bağlaşıkları tarafından desteklenen bir Asur ordusunu yendiler. Arrapkha yakınlarında bir Asur ordusunu daha yenilgiye uğrattılar.

Babilliler 615 yılında Asur'a saldırdılar, ama kenti alamadılar. Ertesi yıl Kyaksares'in önderliğindeki Medler, Asur'un başkenti Ninive'ye saldırarak 4 kilometre kuzeydeki Tarbisu'yu ele geçirdiler, sonra Asur'a yürüyerek kenti yağmaladılar. Nabopolassar Asur düştükten sonra oraya geldi ve Medlerle bir dostluk anlaşması imzaladı. 612 yı-lında Medler, Babillilerle birlikte Ninive'ye yürü-di.Uer, üç ay süren ve Asur Kralı Şin-şar-işkun'un öldüğü kuşatma sonunda Ninive düştü. Fatih'ler kenti yıktılar, tapınaklar yağmaladılar. Saraylardaki Asur kral kabartmalarını tahrip ettiler ve büyük olasılıkla Akad Kralı Naram-Sin'e (MÖ 2254-2218) ait olan bakır başı kırdılar. Kalhu'daki Nabu tapınağında, batı İran'daki vasat yöneticilerin Esarhaddon'a ettikleri bağlılık yemininin kopyalarını parçalayıp, parçaları yerlere saçtılar.

Bir grup Asurlu Harran'a kaçıp, Mısırlıların yardımıyla burada birkaç yıl tutundu, ama Asur direnişinin MÖ 609'dan sonra sona erdiği anlaşılmaktadır. Gerçekte 612 yılından sonra Asur'da olup bitenlere ilişkin hiçbir bilgi yoktur. Bunun nedeni, yönetsel kayıtların dayanıklı kil tabletler yerine parşömen ya da papirusa yazılması ya da idari yapının tümüyle çökmüş olması olabilir. O dönemde Asur'a Babillilerin mi, yoksa Medlerin mi egemen olduğu bile kesin değildir.

Aşağıdaki yazıtta Nabopolassar nefret edilen Asurlu düşmanlarına karşı zaferini canlı biçimde anlatmaktadır.

"Subartu ülkesini (Asur) katlettim. Düşman ülkeyi harabeye çevirdim. Eski günlerden beri tüm insanlara egemen olan, ağır boyunduruğuyla ülke halkına zarar veren Asurlu'nun ayağını Akad'dan geri çevirdim, boyunduruğunu attım."

Batıda Asur'un eski bağlaşığı olan Mısırlılar denetimi ele geçirmeye çalıştılar. 610 yılında Asurlular'ın yardımına gelmişler ve önlerini kesmeye çalışan Yahuda Kralı Yoşiyo'yu Mcgiddo'da (609 dolayı) öldürerek Karkamış'ta egemenlik kurmuşlardı. Babillilcr MÖ 605 yılında Mısırlıları buradan söküp atmayı başardılar ve Nabupolassar'ın en büyük oğlu veliaht Nebukadnezzar öncülüği.indeki bir seferde Hama ,bölgesinde Mısır ordusunu yokettiler.

Kudüs'ü yıkan kral

Nabopolassar MÖ 16 Ağustos 605'te ölünce, Nebukadnezzar (Nabukudurri-usur ya da Nebukadrezzar da denir) derhal Babil'e dönerek 7 Eylül günü taç giydi. Bu kadar çabuk dönebilmesi için hem onun, hem de ona haberi getiren ulağın günde ortalama 50 kilometre gibi şaşırtıcı bir hız yapmış olmaları gerekir.11. Nebukadnezzar taç giydikten sonra batıdaki seferine devam etti, ama Babil takvimine göre baharda kutlanan önemli Yeni Yıl şenliğine katılmak üzere Babil'e geri döndü. Daha sonraki yıllar Suriye ve Filistin'de askeri eylemlerini sürdürdü. 601 yılında saldırdJığı Mısır'da direnişle karşılaştı. Bu savaşı anlatırken, "açık savaşta birbirlerine vurdular ve birbirlerine ağır yenilgiler verdiler" diye yazar.

Nebukadnezzar 598 Aralık ayında gene Babil'den ayrılarak batıya sefere çıktı. Üç yıl önce ayaklanan Kudüs'ü kuşattı, kent 16 Mart 597'de düştü. Kral Jehoiakin ve çok sayıda uyruğu Babil'e gönderildi, onun yerine Yahuda krallığına Zedekya getirildi. Birkaç yıl sonra Zedekya da ayaklandı . Babilliler bu kez bir yıldan çok sürecek bir kuşatmaya başladılar. Sonunda MÖ 587 (ya da 586) yazında surlar aşıldı ve bir ay kadar sonra kent teslim oldu. Kudüs'ün büyük bölümünün bu sırada yıkılarak yeniden çok sayıda Yahudi 'nin sü-rülmüş olması mümkündür. Nebukadnezzar vali-ler atadı, ama yeni isyanlar çıkmaya devam edince Babil misillemeleri de arttı ve MÖ 582-581 'de yeni sürgünlerle sonuçlandı. Bu tarihte Yahu-

Babil ülkesi

MÖ 1. bin yıl başlarında Babli ülkesinde Arami kabileleri yaşıyordu. Dahasonra onlara, kentler dışındaki kırsal alanların büyük bölümünü işgal eden Kalde kabileleri katıldı. MÖ 7. ve 6. yüzyıllarda Asur, Yeni Babil ve Pers yöneticileri altında ve büyük olasılıkla ... sonucu olarak Babil daha da zenginleşti. Irmakların yatakları kesin değildir, ayrıca haritada gösterilmeyen daha birçok küçük ark vardı.

Yeni Babil kralları servetlerinin büyük bölümünü başkent Babil'i ve Babil ülkesinin Borsippa ve Kutba gibi diğer eski kutsal kentlerini donatmak için harcarlardı. Dikkat çekici bir girişimi, II. Nebukadnezzar'ın Fırat ve Dicle arasında pişmiş tuğla ve ... yapılmış iki duvar inşa ettirmek oldu. Biri Sippar'ın hemen kuzeyinde, diğeri ise Babil'le Kiş arasında olan duvarlar Babil'in savunmasını güçlendirmek için yapay göller yaratmak amacıyla yapılmışur.

Önceki sayfalar: Susa'da Darius Sarayı'ndan sırlı kabartma tuğla panoda, bir kanatlı aslan kartal ayaklı ve boynuzlu görülmektedir.

da'nın Samaria eyaletine bağlanması olasıdır.

Neb ukadnezzar'ın Yahudi lerle il işkisi Eski Ahit'de kaydedilmiştir, ama diğer yabancı ülkelerle ilişkileri ayrıntılı olarak bilinmez. Babil'de bir ayaklanmayı bastırmasından bir yıl önce, MÖ 596 yılında Elam'ı yenmiş olması mümkündür. Saltanatının sonraki dönemlerinde seferlere pek gerek kalmadığı anlaşılmaktadır, ama Mısır'a karşı bir sefer daha düzenlemiş olabilir. Herodotos'a göre Babil Kralı, 585 \'llında Media Kralı Kyaksares ile Lidia Kralı Alyattcs arasındaki ateşkese arabuluculuk yapmıştı. Babil kralı arabuluculuğa uygun bulunduğuna göre, Babil büyük olasılıkla Lidia ve

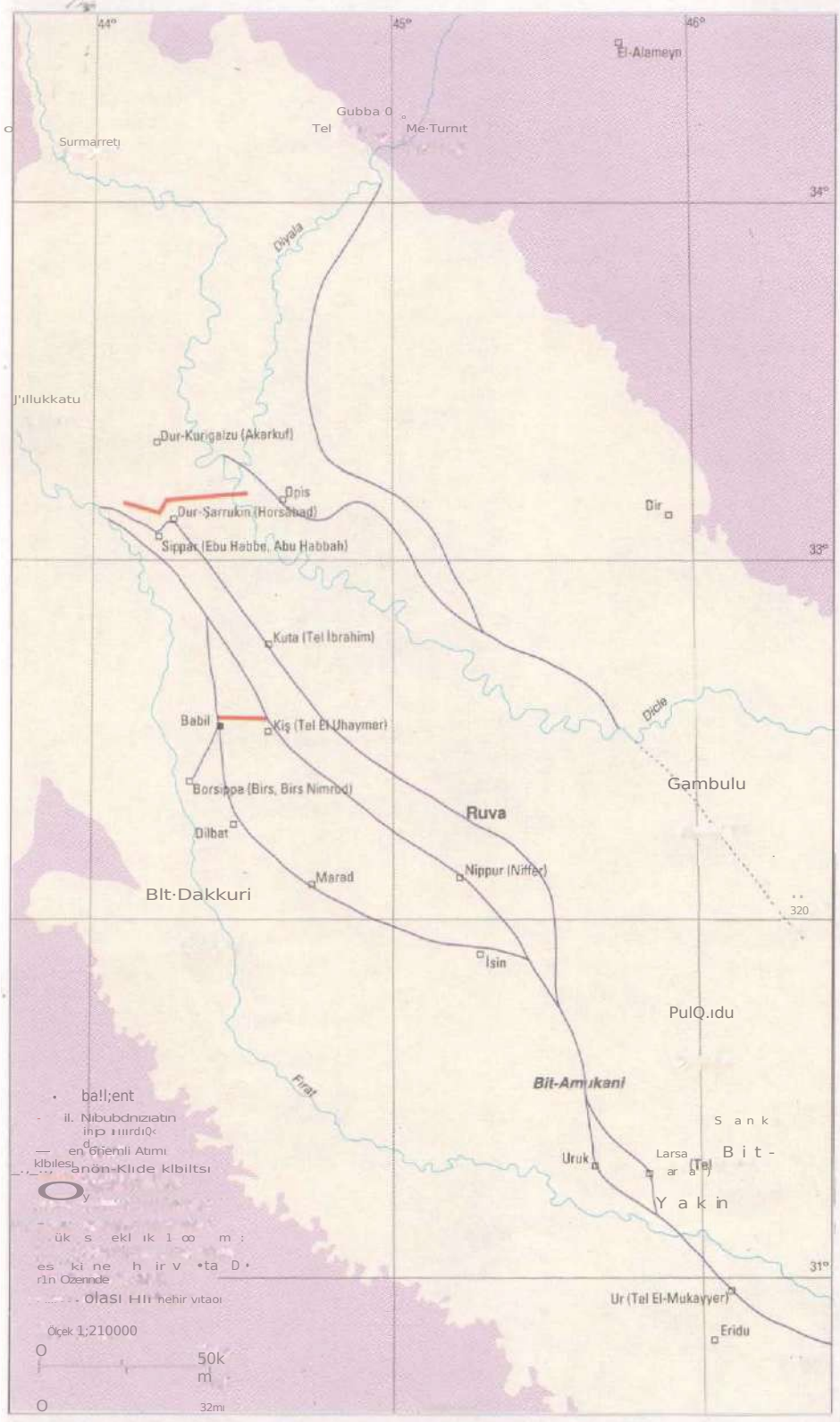

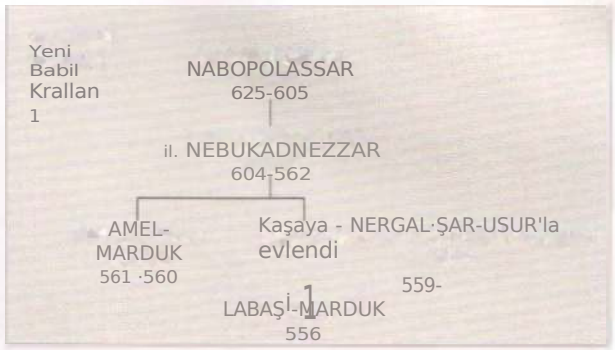

Media ile barışçıl ilişkiler sürdürüyordu.

Nebukadnezzar Asur'la boy ölçüşebilecek bir imparatorluğa sahip olmuştu. Asur kralları gibi o da imparatorluk kaynaklarının büyük bölümünü başkentini yenilemeye a}1rdı. I. Dünya Sa\•aşı 'ndan önce Babil 'i kazan Robert Kolde\vey' e (18 5 5-1925) göre, bu girişimde her biri yaklaşık 33 santimctrekare büyüklüğünde ve 7 santim kalınlığında 15 milyonu aşkın pişmiş tuğla kullanılmışn. Nebukadnezzar, Esagila (Marduk Tapınağı) ve Etemenanki'yi (ziggurat), aynca çok sayıda küçük tapınağı onardı, kral saraylarını büyük ölçüde genişletti ve yeniledi. Ünlü Asma Bahçeleri, Media Kralı Kyaksarcs'in kızı olan Nebukadnezzar'ın kansı ülkesinin dağlık manzaralarını özlemesin diye yapılmıştı. Ncbukadnezzar Babil'in savunmasını güçlendirdi. Iç ve dış kentin çevresine yaptırdığı surlar, 8 kilometrekareyi aşkın bir alanı kuşatıyordu. Ayrıca Fırat'la Dicle arasında uzanan ,.e pişmiş tuğladan, zift harç kullanılarak yapılmış iki uzun du,·ar inşa ettirdi ve böylece bir dış sanmma ham olarak kenti suyla kuşattı. Daha sonra "'Media Duvarı"' diye adlandırılan kuzey duvarın, Sippar'ın kuzeyinden geçtiği yakın zamanlarda ortaya çıkarılmışar.

Nebukadnezzar'ın ardılları

Nebukadnezzar'ın 562 yılında ölümünden sonra tahta geçiş karışık bir mesele oldu. 561 ile 560 arasında yalnızca iki yıl yönetimde kalan oğlu Amel-Marduk'u (Eski Ahit'de Evil-Merodakl1 diye geçer) 559 yılında tahta geçen kayınbiraderi Nergal-şar-usur (Nerigilisser) izledi. Nabukadnezar'ıı kızıyla evli olan yeni kral Kudüs'ün yıkımına da katılmıştı. Üç yıl yönetimde kalan (MÖ 559-556) Nergal-şar-usur'un yerine geçen genç oğlu Labaşi-Marduk tahtta yalnızca iki ay kaldıktan sonra 556 Haziran ayında öldürüldü. Suikastçilcr daha sonra Nabonidus adlı halktan bir kişiyi Babil kralı seçtiler.

Babası Harran Valisi Nabu-balatsu-ikbi, annesi bu kentte ay tanrısı Sin'in rahibesi Adad-guppi olan Nabonidus (MÖ 555-539) kuraldışı Mezopotamya krallarından biridir. Çok sevdiği annesi MÖ 547 yılında 104 yaşında öldüğünde, ona krali bir cenaze töreni düzenledi. Yıllarca Nebukad nczzar'a hizmet ettikten sonra tahta geçtiği zaman Nabunidus'un kendisi de büyiik olasılıkla altmış yaşının üstündeydi.

Dindar ve geleneklere çok düşkün bir adam olarak, bundan yaklaşık 2000 yıl önce Agade'li Sargon'un yapnğı gibi, kızı Ennigaldi-Nanna'yı (yakın zamana kadar bu ad Bel-şalti-Nannar diye okunurdu) Ur'da tanrı Sin'in *entıt* rahibesi olarak atadı. Annesi gibi o da tanrı Sin'e büyük bağlılık içindey-

S<>lda Rabil'dki Nebubdnezzar'ın (MÖ 604-562) yapurdıgı Güney Sicadcli 'nde<> taht cephc<>ndeki sırlı tuğlanın paiwnun rckonstrüksıyonıı. Yük_,ddik 12,4 ıı_

Sa,fa 'ic lde bir Babıl krahnın kabarcıası g<>ruinicktcdir. Yuıtta, bri kur:ıklıkcan -.<ınr:ı yinc holluk oldugıl kaydedilir. Kralın adı bclircilmcmı<>tir. ama 1'.ıbonidus olma" mümkündür, çıınkü figıır 1'abonidus'un Harran'da hulunın stdkrı üscündckı resimlerin sırasıyla andırır; kralın önündekı 'ıiiigekr de .wnıdır. (;ung ve Venüş gcz.–:" gcni Sin, Şam.ıı ,.c lşı.ır'ı temsil ermcktedır Yükseklik 58 <>n. gcnışlik 46 cm.

di, Ur \'e Harran'daki Sin tapınaklannı onana ve Sin 'e tapınmayı yaygınlaştırdı. Aynı zamanda eski eserlere meraklıydı; Sümer ve Akad'ın eski kutsal yerlerini onardı, bunların temel inşaatları sırasında <>sk<>krallardan kalan yazıdan \'e diğer eşyalan bul-du. Nabonidus bu antikaların bir bölümünü Ur'da entu rahibesinin ikametgahı olan giparıı'da bir "miu;<>"de muhafaza altına aldı. Bunlar arasında Şulgi'ye (MÖ 2094-2047) ilişkin bir heykelin parçaları, Larsa krallarından birinin kilden duvar çivisi ve bır Kassit *kudurnısu* (kralın toprak bağışlaması anı<>ına dikilen taş) bulunuyordu.

Tahta geçtikten kısa süre sonra Nabonidus Marduk ya da Sin'in (Babil ve Harran için yazdığı yazıtlarda farklı tanrıların adı geçer) kendisine 54 yıldır terkedilmiş olan Harran'daki Sin Tapınağı'nı onarmasını istemesine ilişkin bir düş gördü. O tarihte H.uranı\led denetimindeydi. Ama, Nabonidus'un anlattığına göre Marduk üç yıl sonra Anşan ya da Persia Kralı Kyros'un Medleri yenmesini sagJadı, Nabonidus da böylece tanrının buyruğunu yerine getirebildi. Belki de Nabonidus'un Harran tanrısı Sin'i tercihi nedeniyle, Ba-bil ülkesinin kutsal kentleri olan Babil, Borsippa, Nippur, Uruk, Larsa ve Ur'daki rahipler Nabonidus yönetimine karşı çıktılar \'e -sözde onların ihaneti nedeniyle- Babil ülkesinde hastalık ve açlık başgösterdi. Bunun üzerine Nabonidus Babil ülkesinden ayrılarak kuzeybatı Arabistan'daki Taima'ya gitti. Bu gönüllü sürgünün kesin tarihleri bilinmemektedir. Nabonidus yazıtlarında Araplar arasında 1 O yıl kaldığını öne sürer, Babil kroniğine göre bu dönem saltanatının yedinci ve onbırinci yılları arasındadır (MÖ 549-545).

Nabonidus'un Taima'da kalmasının nedenleri tartışma konusu olmuştur. Daha sonraki Pers propagandasında <>abonidus'un Marduk ibadetini inkar eden bir dinsel sapma içinde olduğu öne sürülür. Eski Ahit'de Daniel Kitabı'na göre Nabonidus (belki de Kudüs'ü yıkan kişinin kendisinin de yok olması isteğiyle kitapta ona Nebukadneuar adı verilir) yedi yıllık sürgünü sırasında çıldırır ve ot yer. Ölü Deniz parşömenleriyle birlikte bulunan Nabonidus Duasında, Nabonidus'un habis çıbanlar çıkardığı anlaalır. Çağdaş bilim adamları davranışlarını askeri, siyasi, ticari, dini ya da kişisel açılardan açıklamaya çalışmışlardır. Ama Naboni-dus'un ve Kyros'un yazıtlarında öne sürüldüğü ve Eski Alıit'de kaydedildiği gibi, Taima'ya bir rüya ya da kehanetin yorumu dolayısıyla gitmiş olması da aynı derecede olasıdır. Nabonidus Babil'de oğ-lu Bel-şar-usur'u (Eski Ahit'de Belşazzar) vekil bırakmıştı, ama kralın yokluğu nedeniyle onun ol-madığı yıllar boyunca büyük önem verilen Yeni Yıl şenlikleri kutlanamadı.

Babil'de Yeni Yıl şenlikleri

Babil yılının başlangıcını simgeleyen *akitu* şenli-ği 11 gün sürerdi. beş gün hazırlıkla geçer, dua edilir, büyü yapılır, kurban kesilir ve tahta-dan altın ve mücevher bezeli iki küçük heykel ya-pılırdı. Dördüncü gün öğleden sonra tanrı Mar-duk heykeli önünde Babil Yaratılış Destanı oku-nurdu. Destanda taze suların ruhu Apsu (erkek) ile tuzlu suların ruhu Tiamat'ın (kadm) birleş-mesi sonucu tanrı Lahmu ve tanrı Lahamu'nun yaratılışının öyküsü anlatılır. Apsu ve Tiamat, Sümer-Babil panteonundaki tanrıların ataları olan Lahmu ve Lahamu'dan rahatsız olurlar ve onları öldürmeyi planlarlar, ama tanrı Ea Ap- su'yu uyutarak onu öldürür. Tiamat bir canavar ailesinin desteğiyle tanrılara saldırır, tanrılar onu geri püskürtmeyi başaramazlar. Sonra Marduk araya girer ve tanrıların önderi yapılma koşuluyla Tiamat'la savaşacağını söyler. Tanrılar bunu ka-bul edince Marduk ikili çatışmada Tiamat'ı öldürür ve ordusunu yener. Ti<>mat'ın gövdesini ikiye bölerek gökleri ve yeryüzünü oluşturur ve aksi halde tanrıların yapmak zorunda kalacakları işleri yapmak için insanları yaratır. Tanrılar onun yaptıklarına karşılık Babil'i ve Marduk Tapınağı'nı kurarlar. Baş rolde Enlil'in bulunduğu eski bir efsaneye dayanan destan, Marduk'un (ve Babil'in) üstünlüğünü haklı gösterme amacını güdüyordu. Dua okunurken, yerleri Marduk tarafından alınan bu tanrıların gücenmemesi için Anu'nun tacı ve Enlil'in tahtmın üstünün kapatılması ilginçtir.

Beşinci gün Marduk Tapınağı'nda bir arınma töreni yapılırdı. Borsippa'dan (heykeli tarafından temsil edilen) Tanrı Nabu, Babil'e gelir ve kral, Marduk Tapınağı olan Esagila'ya girerdi. Burada kılıcı, asası ve diğer krallık işaretleri çıkarılırdı. Urigallu rahibi kralın yanağına tokat atar, kulağını çeker, onu Marduk'un önünde secdeye eğer, günah işlemediğine, Marduk ibadetini ve Babil'in çıkarlarını ihmal etmediğine, yönetiminin adil oldu-

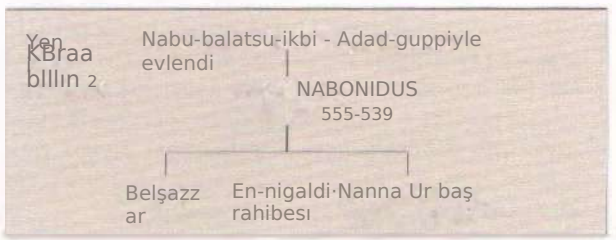

ğuna dair yemin ettirirdı. Rahip sonra kralın gü-venini tazeler, krallık işaretlerini geri verir ve bir kez daha tokatlardı. Kralın ağlaması ülke için iyiye işaret sayürdı.

Şenliğin son beş gününe ilişkin ayrıntılar daha az bilinmektedir. Altıncı gün, Nabu'nun önünde önceden hazırlanan iki heykelcik başları koparıl-dıktan sonra yakılır, bunun ardından Babil ülkesi-nin diğer kent tanrıları Babil'le gelirdi. Dokuzun-cu gün Kral Marduk'un kutsal yerine girer ve "elini tutardı". Bu deyimin anlamı bilinmez, ama kimi bilim adamları burada tanrı rolünü oynayan kralla bir rahibe arasında kutsal bir evlilik sözko-nusu olduğu görüşündedirler. Tanrılar sonra ara-bayla Ge&#xfffd;it Yolu'ndan geçerek kentin kuzeyindeki *akitıt* tapınağına gider \'e 10. günde burada kral-dan armağanlar alırlardı. Nabonidus, 5 talentin (1 50 kilo) üstünde altın ve 1 00 taknt (3 ton) gü-müş verdiğini öne sürer. Tanrılar 1 1 . günde Esa-gila'da verilen .1.iyarete geri getirilir, sonra kentle-rine dönerlerdi.

Nabonidus MÖ 544 ile 540 arası bir tarihte Taima'dan Babil'e geri döndü. Sürgün yılları sıra-sında Yakındoğu'daki güç dengesinde köklü değı-şiklikler olmuştu. O tahta geçtiği zaman, bölge Asur'un çöküşünden beri olduğu gibi, dört büyük güç -Mısırlılar, Lydialılar, Babillilcr ve Medlcr-arasında bölünmüştü. Oysa döndüğünde Pers lm- paratorluğu Medlcri ve Lydialıları yutmuştu. Beş yıla kalmadan Babil, onbeş yıl sonra da Mısır, Persler'in eline geçecekti.

Lydia'nın yükseliş ve düşüşü

Kyaksares'in Asurlulara karşı 614 yılında ka,ı;andı-
ğı zatcrden sonra Medler Anadolu'yu işgal ettiler. Urartu M ü-- 590 yılından önce Medler'in eline
geçmiş olmalıdır, çünkü Kyaksares bu tarihte Lydia Kralı Alyattcs'le savaşıyordu. Hcrodotos'a göre bir önceki yüzyıl boyunca ülkesini kasıp ka-vuran Kimmcr kabilelerini yenme şerefine sahip olan Alyattes, Gyges'in torununun oğluydu. Medler'le Lydialılar arasındaki sa,·aşlar beş yıl ka-dar sürdü. 28 Mayıs 585'de tam bir güneş tutul-ması oldu. Herodotos'un aktardığına göre iki or-du da bu işaretten korkup savaşı bıraktı. Bunun sonucunda, Kilikialı Syennesis ve Babil'li Labyne-tos'un arabuluculuğuyla taraflar arasında barış sağlandı. Herodotos gerek Nabonidus, gerekse daha önceki bir Babil kralından Labynetos diye söz eder, ama bu durumda kastettiği Nebukad-nezzar olmalıdır. Alyattes kızını Kyaksares'in oğ-lu Astyages'e verdi Ye Halys Irmağı (K1.1.ılırmak) Lydialılarla Medlcr arasındaki sınır olar,1k saptan-dı. Alyattes'in Lydia başkenti Sardes'in 6 kilo-metre kuzeyindeki krallık mezarlığında bulunan mezar tepesinin, antik dünyadaki en büyük tümülüs olduğu söylenir.

Lydia varsıllığının bir nedeni bölgede altın bu-lunmasıydı. Bu, Alyattes'in oğlu Kroisos'un ünlü servetine temel oluşturmuştur. Lydialılar'ın parayı icat ettiği de söylenir. Tüm Yakındoğu'da meta değişimini kolaylaştırmak için değerli ve adi ma-denler, özellikle de gümüş ,.e bakır kullanılırdı. Kimi zaman maden külçeleri ya da halkaları belirli
bir ağırlıkta yapılırdı. Medya'da Tepe Nuşican da
mi.iş külçe çu buklar bunun bir örneğidir. Le-vant'ta 8. yüzyıl Sam'al
yöneticilerinden biri olan Bar-rakib'in adı kazınmış ym arlak gümüş ki.ilçesi - nin ağırlığı da neredeyse tam l minadır (497 gram).

Nitelik ve ağırlık garantisi olarak bır aletle damgalanmış en erken sikkeler Ephesos'd,1 Arte-mis Tapınağı'nın
temellerinde bulunmuştur. Sik-keler, Sardes'in içinden geçen Paktolos Irma-ğı'nm çakıllarında bulunan elektrondan (doğal bir altın ve gümüş alaşımı) yapılmışlardı. Kiminin üs-tü çizgiliydi, kiminde ise aslan başı gibi amblem-ler vardı. Birinde Lydia dilinde bir yazıt bulunu-yordu. Sikkelerin tarihleri ve para basımının MÖ
7. yüzyıl ortalarında

mı, yoksa 6. yüzyılda Alyat-tcs ya da Kroisos tarafından mı icat edildiği hakkında görüş ayrılığı vardır.

Kroisos döneminde Lydia Ege kıyısındaki Yu-nan kentlerini egemenliği altına aldı. Kroisos, Medlcr'in Perslcr'e yenildiğini duyunca, krallığını doğuya, daha önce Med denetiminde bulunan topraklara doğru genişletebileceğini düşündü. Harekete geçmeden önce danıştığı Delphoi kahi-ni ona saldırıya geçerse büyük bir imparatorluğu yıkacağım söyledi. Sözü edilen imparatorluğun kendisininki degil, Pers imparatorluğu olduğunu düşünen Kroisos, saYaşmak üzere Halys Irmağı'nı geçti. Ordusu, Kyros yönetimindeki Persler'le Pteria'da (Hattuşaş) karşılaştı, ama taraflar sa\'aşta kesin bir sonuç alamadılar. Kroisos, kış sonunda b.ıglaşıklarıyla birlikte yeniden sefere çıkmayı planlayarak Sudcs'e geri döndü, ama Kyros onu izledi ve kısa bir kuşatmadan sonra Sardes'i ele

M 7. yüzyıldan kalma bir gömüde O·- bulunan gü-

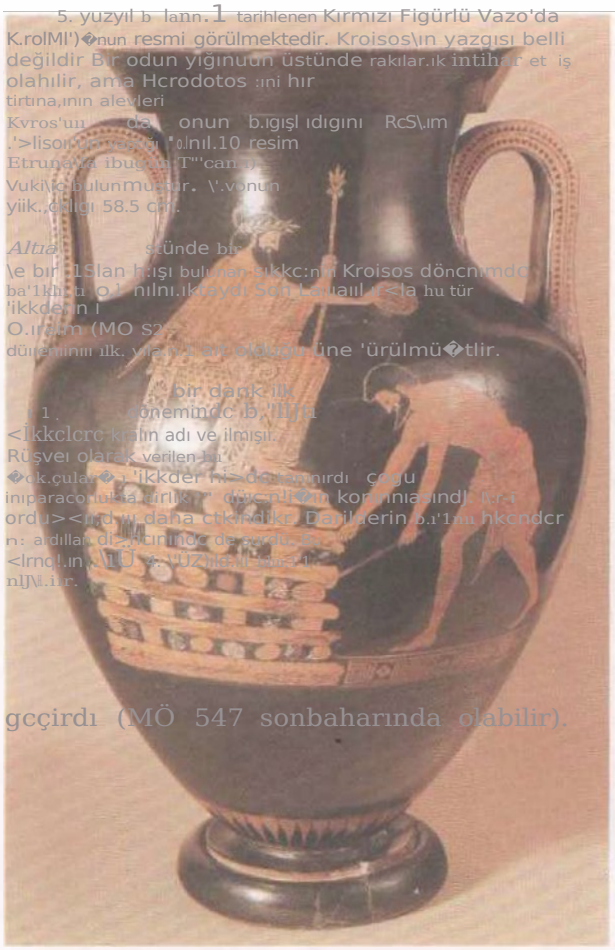

5. yüzyıl b lann.1 tarihlenen Kırmızı Figürlü Vazo'da K.rolMl')nun resmi görülmektedir. Kroisos\ın yazgısı belli değildir Bir odun yığınının üstünde rakılar.ık intihar et iş olahılır, ama Hcrodotos :ını hır tirtına,ının alevleri Kvros'un da onun b.ığışl ıdığını RcS\.ım .'>lison ... ı "ı.lnıl.10 resim Etrunaka ıbuğun T"'can.) Vuki\ olulunmu.ur. \'.vonun yiik.,ağlığı 58.5 cm.

Altta ... sünde bir ... \e bır 15lan b.ışı bulunan sıkkc:nın Kroisos döncnmdc ba'1kh ... o.' nılnı.ıkıaydı Sön Lallıaııl (<la hu tür 'ikkderin ı O.ı.zum (MO s2.. dürenlinnıı ılk. yıla n.1 bır olduğun üne 'ürülmü�tlir.

... bir dank ilk ... 1 . ... öneminde b,'lll/ıı <Ikkclerc kenin adı ve ilmışıl. Rüşvet olarak verilen bu ... ...

Kyros'un fetihleri

Anadolu'da Kyros Pers Kralı olduğunda, Persler Medlerin vasalıydı ve anadolu'da Lydialılar, Medler, Babilliler ve Mısırlılar arasında paylaşılmıştı. Kyros'un ölümünden birkaç yıl önce Pers İmparatorluğu bu ülkelerin tümünü yutmuştu; bundan sonraki 200 yıl boyunca da Persler kendi topraklarında sonsuz bir egemenlik sürdürdüler. Kyros İmparatorluğu'nun kuzeydoğu sınırında, Seyhun (Yunanca Jaksartes) ırmağı yakınlarındaki savaşta öldü. Doğudaki toprakların onun mu aldığı, yoksa Med Krallığı'nin bir parçası olup Medlerin yaşadığı alan mı kendi içinde Kyros tarafından mı fethedildiği belli değildir. Kyros'un oğlu Kambyses MÖ 525 yılında Mısır'ı fethetti.

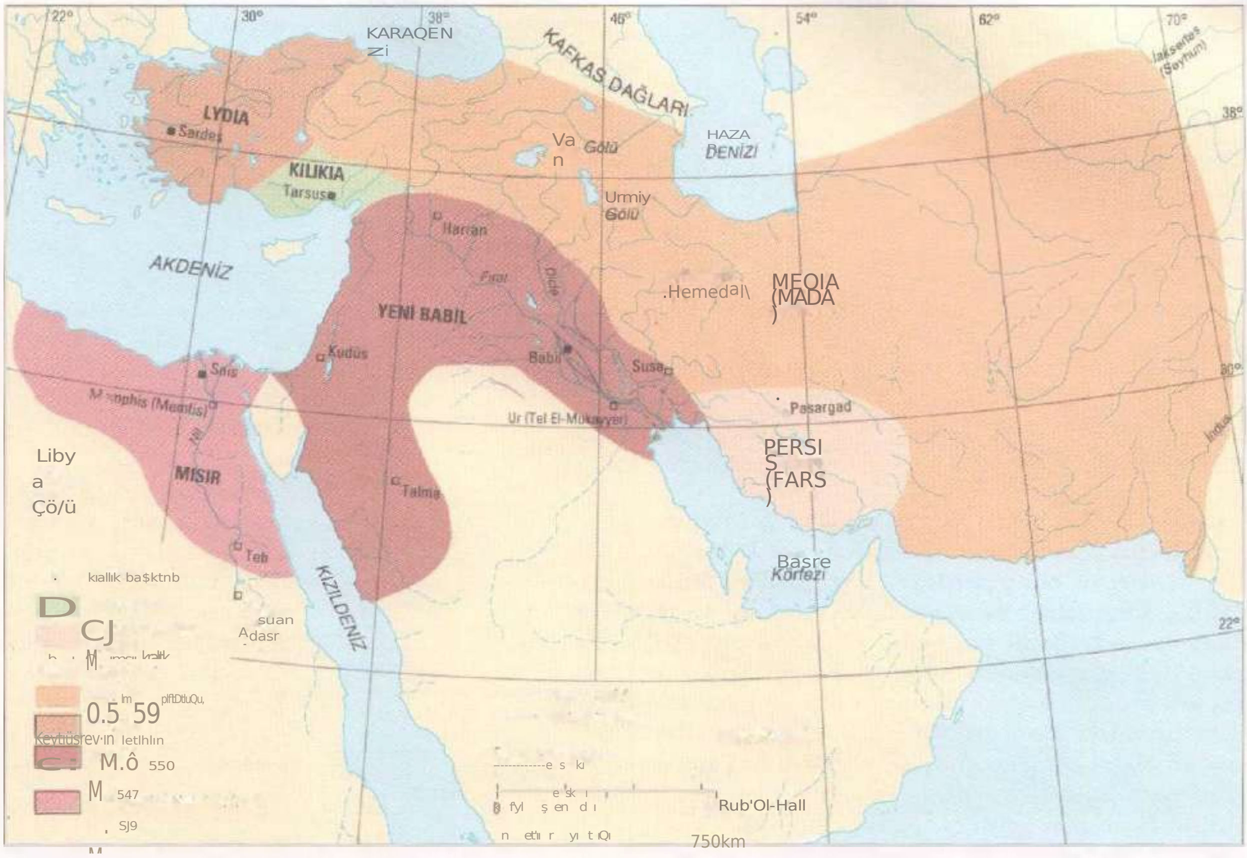

Medler ve Persler

Kyros'un torunu olduğunu ve Teispes'in soyun-

kaydedilmiştir. Bunun Büyük Kyros'un (MÖ 559 530) dedesi olduğu sanılmaktadır. Genişlik 4,7 cm, yükseklik 4,2 cm.

Eski Ahit ve Yunan dünyalarında, her ikisi de Hint-İran kavimleri olan ve akraba diller konuşan Medler ve Persler arasında sıkı bir bağ kurulur. Asur İmparatorluğu zamanında Medler, İran Yaylası'na giden ana yolun geçtiği verimli vadilerde yaşarlardı. Persler'in bir grubu orta Zagroslar'da Medler'le komşuydu, bir grubu da şimdiki Fars eyaletinde antik Anşan dolayında yaşardı. Gerçekten de, Elam'daki zaferlerinden sonra Asurbanipal'e (MÖ 668-yaklaşık 627) teslim olan bir Parsuaş (Persia) kralının adı da daha sonraki Persia ve Anşan kralı gibi Kyros'tu (Kuraş).

Med Kralı Kyaksares MÖ 612 'de Ninive'yi yağmaladığında toprak kazanımlarına ek olarak büyük bir ganimet elde etti. Hemedan'daki Med krallık sarayı kazılmamış; Med sarayları henüz bulunamamıştır. Bu nedenle Medler'in İran'ın neredeyse tümüne ve Anadolu'nun önemli bölümüne nasıl egemen olduklarının kanıtları ancak yabancı kaynaklardan ve daha geç anlatılardan izlenebilmektedir. Harran bölgesindeki bir kale ile ve Türkiye'nin güneyinde, Fırat kıyısındaki Tille Höyük'te sütunlu salonları olan bir binanın Medler'e ait olduğu sanılmaktadır, ama bunların Lydialılarla imzalanan barış antlaşmasından kısa süre sonra ölen Kyaksares'in oğlu Astyages 35 yıl kadar tahtta kalmıştır. Fars kaynaklarında adının neredeyse hiç geçmemesinin nedeni, İran Yaylası'ndaki büyük Med fetihleriyle

Sağ: MÖ 50... yılında kullanılmış bu Persepolis ulılcrında bir öküz sevkiyatı kaydedilmektedir. Bir Yere düşmüş figürü gören ayakta bir mühür, tablete iki kez basılmış. Mühürün Teispes'in oğlu Anşanlı Kyros'a ait olduğu

uğraşması olabilir.

Babil'in yenilmesi

MÖ 559 dolayında, daha sonra Büyük Kyros diye bilinen Kyros Persler'in yöneticisi oldu. Doğu-muyl gilı sonraları pek çok efsane çıkmasına karşıı endisi ya.1.1tlarında Kambyses'in oğl u, dan geldiğini öne sürer. Bunların tümü Anşan krallarıdır. Kyros'un soyağacını doğrulayan Perso-polis'te bulunmuş bir mühür baskısında, Elamca Teispcs'in oğlu Aı1şan'lı Kyros yazılıdır. Herodo-tos'a göre Kyros onları ayaklanmaya inandırıncaya kadar Persler .Medler'in vasallarıydı. Nabonidus, üçüncü yılında (MÖ 553) Kyros'un Medler'i yen-diğini belirtir, ama genellikle güvenilir Babil

- niğine göre Med Kralı Astyages :Nabonidus'un al-tıncı yılında (yaklaşık MÖ 550) Kyros'a saldırmış-tı. Anlaşıldığı kadarıyla Med ordusu savaşmayı reddederek Astyages'i Kyros'a teslim etmiş, daha sonra Hemedan'a yürüyen Kyros burada hazineyi boşaltarak içindekileri Aıışan'a götürmüştü. Böy-lece, Lydia sınırlarından İran yaylasına kadar uza-nan Med krallığı Kyros'a geçmiş oldu.

MÖ 547'de Lydialı Kroisos'un yenilgisini izle-

Kro

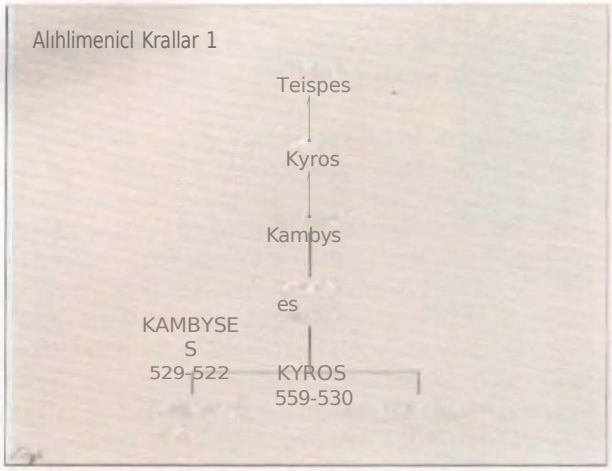

SMERDİS (Bardis
)
522

yen yıllarda Pers güçleri Kyro.'>'un atadığı Med ge-nerallerinin yönetimi nde !onia, Karia ve Lykia'nın kıyı kentlerini ele geçirdiler. Kyros 539 yılında Babil'e karşı harekete geçti \'e Eylül sonu ya da Ekim başında Babil ordusunu Opis'tc yendi. 10 Ekim'de Sippar savaşsı.t ele geçti, iki gün sonra da Dicle'nin doğusundaki Gurium valisi Ugbaru'nun yönetimindeki Pers ordusu bir direnişle karşılaş madan Babil'e girdi. Askerleri Marduk Tapına ğı' nı sardılar, ama burada yapılmakta olan ayinin bitirilmesine izin \'erdiler. Nabonidus tutuklandı, ama daha geç bir geleneğe göre Kyros onu güney 1ran'daki Karmania'ya vali atadı. Belşazar (Balta sar)'ın yazgısı kesin değildir. Kyros 29 Ekim'de Babil'e girdi, Ugbaru da bundan bir hafta sonra öldü_ Daha sonraki aylarda Nabonidus'un diğer Babil kentlerinden Babil'e getirdiği tanrılar kendi kutsal yerlerine iade edildiler.

İyi yürekli fatih

Kyros iyi yürekli bir kral olarak ün salmıştır. Na-bonidus saltanatının başlarınd.1, Kyros'un Mar duk'un hizmetkarı olduğunu belirtir. Kyros kendi yazıtlarında, Nabonidus'un sapmasından sonra Marduk'un tüm dünyayı yönetmek üzere onu seçtiğini öne sürer ,.e Babil'e girişiyle ilgili şunları

"Tüm Babil halkı ,.c bütün Sümer ve Akad ül-kesi, prensler ve valiler, krallığı aldığı için sevinç içinde onun (Kyros'un) önünde eğilip ayaklarını öptüler, yüzleri mutluluktan parlayarak yardımla-rıyla kendilerini ölümden yaşama geçiren, zarar ve felaketten kurtaran bir efendi olarak onu selamla dılar ve onun adına taptılar."

Yahudiler Kyros'u, onları esaretten kurtaran \'e Kudüs'te tapınaklarını yeniden yapmalarına izin veren bir kurtarıcı, Yehm a'nın temsilcisi olarak görürlerdi. Yunanlılar bile Kyros'u örn;..k yönetici olarak gösterirlerdi. Kyros'un fetihleri \e ünü propagandayla desteklenirdi. Sözde önce Kyros'un bebekken öldürülmesini emreden, sonra da Kyros'un koruyucusu

Pasargad

Büyük Kyros (MÖ 559-530) Mcdia \C Lydia'yı aldıktan sonra, bir öyküye güre Medlcrlc son sa vaşının yapıldığı Pasargad'da kendine yeni bir kent yaptırdı. Perslcrin anıtsal bina ya da taş hey-kel gelenekleri olmadığından, Kyros yendiği halk-1.mn becerilerinden yararlandı. Kentin yapımında iizelliklc Lydi.ılı taş ustaları <>nemli bir rol oynadı-1.lr.

Kyros, Morghab Ovası üstünde tahkim edilmiş bir sitadcl, bir ateş sunağı içeren kutsal bir mah:ıl-lc, çift ki.ip biçiminde bir kule (şimdi Zindan-ı Süleyman denilir), içinde saraybr ve köşkler bulu-nan bir b.1hçe, bir kapıl.'.ı e,·i ve kendi mcz.uını yaptırdı. D.ır.1eios Akluimenid kabilesinin Kyros kanadından t.1htı aldığı zam.rn, kendi saraylarını P..ı◆argad'ın 40 kilometre güneybatısındaki Perse-polis'te inş.1 ettirdi. Dünya imparatorluğunun merkezi ol.u.1k Susa'yı seçti ,.e böylc(e P.1sargad da önemini yitirdi.

Altın Daha ün.·d.i \".ıkınd<>)lll numaii"nd.:n farkl: ol.ır.ıl:. Kyro>' un PJS.lr!'-"d\fa kurdu◆u ,,ır•ı·ı.ır 'c kö)lder dışl.nr• açık r:ıpı!Jrdı Bınalmn haliçe içindd.i konuıiıIJnnda11 .ibbildiğinc ı;ır;ırl.ınılm◆, "'tunlu porı klcrk

>ijitlanınıj-t1. Bugün h.1hçcd◆:n k.ıl.ın yafnlc-eküçük ışı◆a uzlor :ır.Nnda " aktar.ın ı.ı◆ k.ınallJrdır. .\gao; 'L'. 'U lr.ın b.ılıcdcrıiun hıığtıı ı de ha◆lıça Mdlikkridir.

Zmoan-ı Suleyma $

Harpagos 'u kendi oğlu mı yemeye zorlaya ı Astyages'in kötülüğü, Kro isos'un Belphoi kahininin sözlerini yanlış yorum-lama budalalığı, Nabonidus'un zındıklığı hakkın daki öyküler belki doğru değildi ama Kyros ,·e destekçilerinin işine yarıyordu . Aynı biçimde, Kyros'un annesinin Asryages'in kızı ve Kroisos'un yeğeni olduğunu gösteren soyağacı, Media \ c

100 200'ı

o 20 40 60

sı
natıa
rı

bahçeler

A pa;yonu

B

R Kapısı

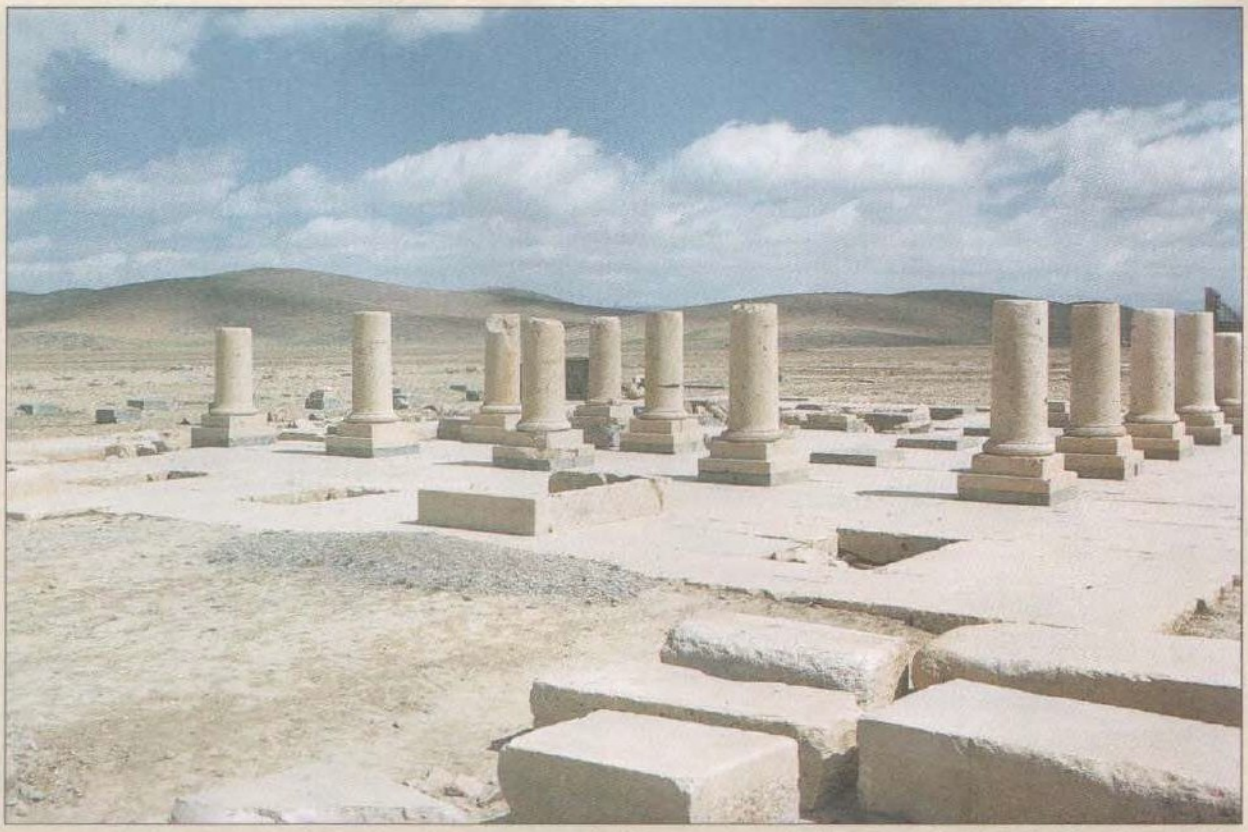

'nın dikdortgcıl
pl.\nlı s:.lonunda, ınn·
ı◆knın vata\ oluklu •utun
urdır.
kc-,ınıknnın bm·alı sl\a\la k.ıp!
Jıımış ahş;ı?l.ı hitirilmiş olması
nıumkUndür. Doğu Yunan
yapıt!annd;ın esınlcncn taş
ışçilli'ği, Tphcsos't.lkı r:ıpıılarla
buyuk hcı11crlik gmtcrır l'ıun
'uiunlıı lıir portik bı. h◆cvc
acıbyonlıı P.ıs.ın;a<l"ın sımmlu
salonları ,\kd
mıın.ımicidc·n kavnaklmır, ama
portık.lçnn kö lmıı kesin dcğildır.
Yunan dıın)·.ısınd.ın va d.ı lr.ın 'da
wrcl bır gelenekten tLn:mış
olahLlirkr. l'crscpolis ,•arayl:ınnda
l'as.ırg.ıd pbnınd.m ıiv.ufanaı•
"and.ırı bir pl.ın izknılişn

.\lllıd11 hır pl.ıl<ırnl
l'.ısamvlcdc◆tirilmi}, scmnd.ıınlı,
yalın bir yapı olan Kvrm'un
nici.ırı, hinalıınıda ık J() m
yiıkscklığıııdcydi. B◆ ◆rm ◆ıy
ıru.·1.Jnn liMünJc◆ ..c,· ıı.ın hen
re" lnıp.ır.ıtorluftu'◆ıı kuran '"
A\\.t'nın kralı olan K◆ \'ros'uın. l\u
nc.◆knlc bJ.nJ. hu .ınıtl.ı.ok
ya11h hır yazıt "ardı.

(Imr RGinşı'nın y.ıı kapıl.ırınd.ıı
l:linıidck.figüre dilde, ◆ıkn,
Kl'r<», bi◆Akh.ıiıiamidli◆
y;Lılıı◆ıı. Asur tdrzı k.ıı .ıclanı
El.ün gini•i ve Misır h◆li[ı;ıyl.ı
hirkşiinlinel.ı, impararorhığıiıı her
inoritler alan
sanatına hır
i\mçk ohıştunır.
yöresinden geç
Akhaimenid özgün

Lydia yöneticiliğine yasallık kazandırıyord u. Kyros kendine karşıtlarının saflarında bile destekçiler bulma[illegible] ba[illegible]ardı. Zaferlerinde diplomasinin rolü askeri c[illegible]lemlerinden aşağı değildi. Ayrıca uyruklarına büyük dinsel özgürlük tanır, aşın vergi ve haraçlar koymazdı (belki de Hemedan, Sardes Ye Babil'de birikmiş büyük hazineler, bir dağ kabilesinden gelen ve dünyayı yönetmeye alışık olmayan bir yöneticiye yetiyordu). Lydia'lı ustalar kullanarak Pasargad'da yaptırttığı başkentin, Babil ve Asur krallarının gösterişli örneklerine göre çok daha sade kaldığı açıktır. Kyros MÖ 530 yazında, muhtemelen Orta Asyalı göçebe kavimlerle savaşırken öldü ve Pasargad'da semerdamlı bir taş mezara gömüldü. Geniş Pers İmparatorluğu barışçı bir biçimde oğlu Kambyses'e geçti.

Mısır'ın fethi

Kambyses Babil'in fethinde babasının yanında bulunmuş, MÖ 538 'de Babil Yeni Yıl şenliğine katılmıştı. O yılın ilk 1 O ayı boyunca Babil Kralı unvanını taşıdı, ama daha sonra Babil ülkesinde oturmasına karşın bu unvanı kullanmadı.

Pers Kralı (MÖ 529-522) olarak en büyük askeri başarısı MÖ 525 yılında Mısır'ın fethidir. 40 yıl tahtta kalan firavun Aınasis, 526 yılında öldükten sonra yerine geçen oğlu, baş memurlarından biri olan Sais'li Udyahorresne'nin ihanetine uğrayarak Pelusion savaşında yenildi. Firavun olarak taç giyen Kambyses, Mısır'ın yerli yöneticileri gibi davrandı, hatta firavunun dinsel görevlerini üstlendi. Acımasız bir despot olarak ün yapmasının nedeni, tapınakların güç ve zenginliğini sınırlama çabalarına karşı çıkan Mısırlı rahiplerin ve tahtı ele geçirmelerini haklı çıkarmaya çalışan ardıllarının karalamaları olabilir.

Dareios'un tahta geçişi

Kambyses 522 yılında Mısır'dan ayrıldı, [illegible] ma Persia'ya ulaşamadan öldü. Ardılı Dareios (I. Ö 521-486), Babil'le Hemcdan arasındaki anayol üstün-de bulunan Bisutun kayasına Eski Pcrsçe, Babilce ve Elamca çivi yazısıyla kazılmış uzun bir yazıtta Kambyses'in ölüm koşulları ve kendisinin nasıl tahta geçtiği konusunda ayrıntılı bilgi verir. Bu öykü çevrilerek imparatorluğun her yöresine gönderilmiştir (kopyaları Babil'de ve güney Mısır'da Elephantine'de bulunmuştur). Bir çeşitlemesi de Herodotos'un kitabına (Historiai) alınmıştır.

Dareios'a göre, Kambyscs Mısır'a gitmeden önce kendi kardeşi Smerdis'i (Bardiya) gizlice öl-

İ O S
335-330

206

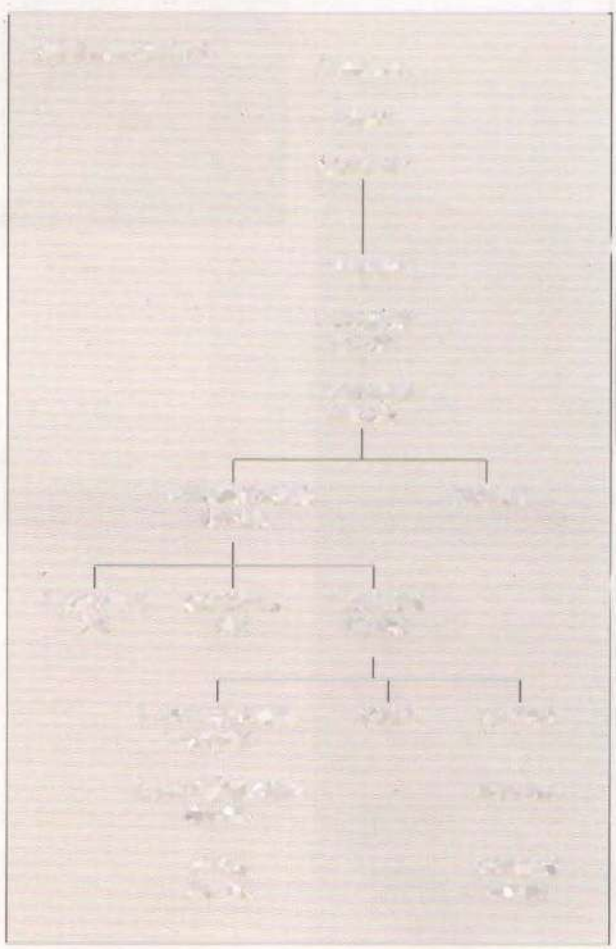

L:sı ◆uıl:da bulunan 'uıun b◆lanı:ın ust bölümü :\'ln getirilmiş iki boğa ör ki'1nılannd.ın yanmıs olnulıdır. Bog.ılann altınd.ı lon \ürunlarından uy.ırl.ınmı) bir çift kl\rtlll (\pıra! tomar), hunun da .1hıiıtb .\!ısır sütun ba1lıklannd.ın c'1nknmiş çiçek bıo,,inılı bir <\ğe bulunur.

Solda barvanın ◆na

Altın yaprak bu glinıii◆ içki kabı, geyik olma\ muhtemel bir tin gönıcı.iyle erer. l'ersepolis kabanm.ılannda r.ıstlannuvın (riton denilen) bu tiir kapl◆r gei; MÖ 5. \'UZ\'ıl Yunan ,·;uolanndÇgfütriln;ışl r \'C Akh.ıımcn'ıd diincnıinden sonra d.ı kull.ınımda k.ılnıışl.ırdır. Yükseklik 20 cm

dürmüştü. Unun yoklugunda kendini Smerdıs gibi gfüten:n Gaumata adlı bir S (Med rahibi) tahtı ele geçirdi ve: Persia, Media ve diğer eyaletlcri n halkları tarafından kral olarak benimsendi. Darcios, Kambyscs'in intihar ettiğini iddia eder. Gaumata'ya kim'>c karşı çıkmaya cesaret edemez, ama sonunda Dan:ıos altı suikastçıyla birlikte 29 Eyli.il 522'de onu öldürür. Dareios'un Ö)" küsünün uydurma olduğu açıktır. Smerdis'in kardeşi Mısır'dayken ayaklanmış, Kambyses'in ise dönüşünde ölmüş ya da öldürülmüş olması daha akla yakındır. Dolayısıyla Dareios ve diğer Pers asillerinin öldürdükleri bir sahtekar değil gerçek Smerdis'tir.

Parthia valisi olan babası Hystaspes ve dedesi, kral olduğu zaman hala hayatta olan Dareios belli ki tahtın doğrudan \·arislerinden değildi. Bisutun yazıtında soyunu beş kuşak geriye, dedesinin dedesi Teispes \·e onun babası Akhaimenes'e izleye-rek, ailesinde çok eskiden beri krallar olduğunu vurgular. Herodotos'a göre Pers yöneticileri Pa-sargad kavminin Akhaimenid kabilesinden gelir-lerdi. Pasargad'da Kyros'un adını taşıyan yazıtlar (eski Pers çivi yazısını icat ettiğini öne sürdüğü için bunların Dareios tarafından yazıldığını düşünenlcr vardır) Kyros'un bir Akhaimenid olduğunu kanıtlamaktadır.

Smerdis'in ölümünden sonra Persia, Elam, Media, Asur, Mısır, Parthia, Margiana, Sattagydia ve lskit ülkesinde ayaklanmalar başgösterdi, ama bir yıla kalmadan Dareios bunların tümünü bastırdı. Bisutun yazıtının yanındaki kabartmada onun sahte Gaumata ve krallık iddiasında bulunan diğer dokuz isyancıya karşı kazandığı zaferler kayıtlıdır. Bunun ardından yönetimine karşı muhalefeti ortadan kaldırmak için önlemler aldı. Dareios yedi suikastçiden biri olan Gobryas'ın kızıyla e\ ·liydi, ama kendisi gibi bir Akhaimenid olan suikastçilerin en önde geleni Otanes'in kızını da aldı. Bu kız, Dareios'un devraldığı Kambyses ve Smerdis'in haremlerinde de bulunmuştu. Buna ek olarak, taht üstündeki hakkını desteklemek için Kyros'un yaşayan kadın ardıllarıyla -iki kızı \ e bir torunu- da evlendi.

Dareios'un Avrupa seferleri

Dareios Pers fetihle rini Avrupa 'ya da yayarak Trakya'nın bazı kesimlerini işgal etti ve Tuna'yı geçip lskitler'e sefe r açtı. Ayrıca Indus eyaletini imparatorluğuna kattı. Kyros fethettiği bölgelerde

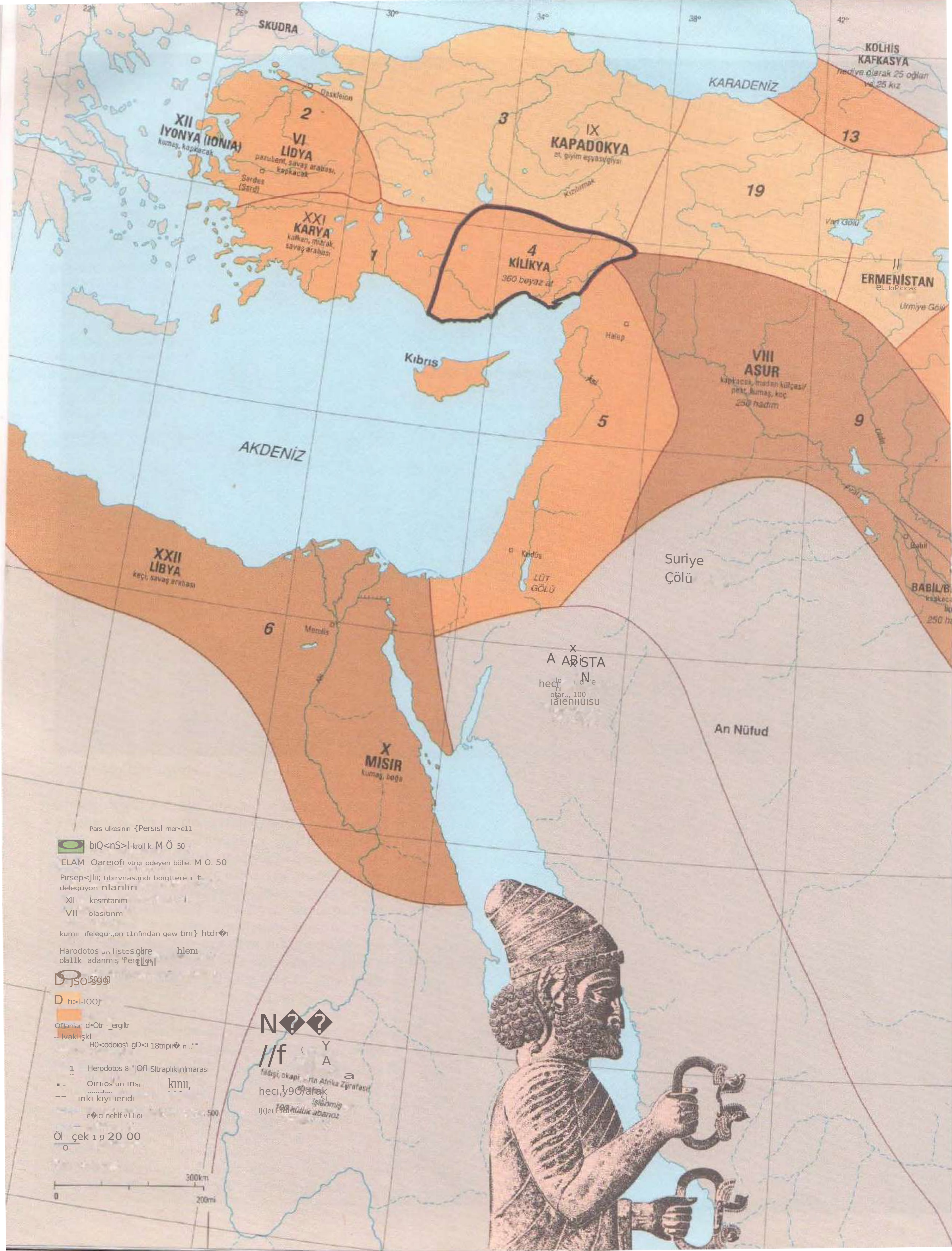
SKUDRA
KOLHİS
KAFKASYA
hediye olarak 25 oğlan ve 25 kız
KARADENİZ
XII
İYONYA (IONIA)
kumaş, kapkacak
2
VI
LİDYA
pazubent, savaş arabası, kapkacak
Sardes (Sard)
Daskleion
3
IX
KAPADOKYA
at, giyim eşyası/giysi
Kızılırmak
13
19
XXI
KARYA
kalkan, mızrak, savaş arabası
1
4
KİLİKYA
360 beyaz at
Van Gölü
ERMENİSTAN
Urmiye Gölü
Halep
Kıbrıs
VIII
ASUR
kapkacak, maden külçesi/petek, kumaş, koç
250 hadım
9
5
AKDENİZ
Kudüs
LÛT GÖLÜ
Suriye
Çölü
Babil
XXII
LİBYA
keçi, savaş arabası
6
Memfis
An Nüfud
X
MISIR
kumaş, boğa
Pars ülkesinin (Persis) merkezi
ELAM
Herodotos
fildişi, okapi
100 kütük abanoz
500
0
300km
200mi

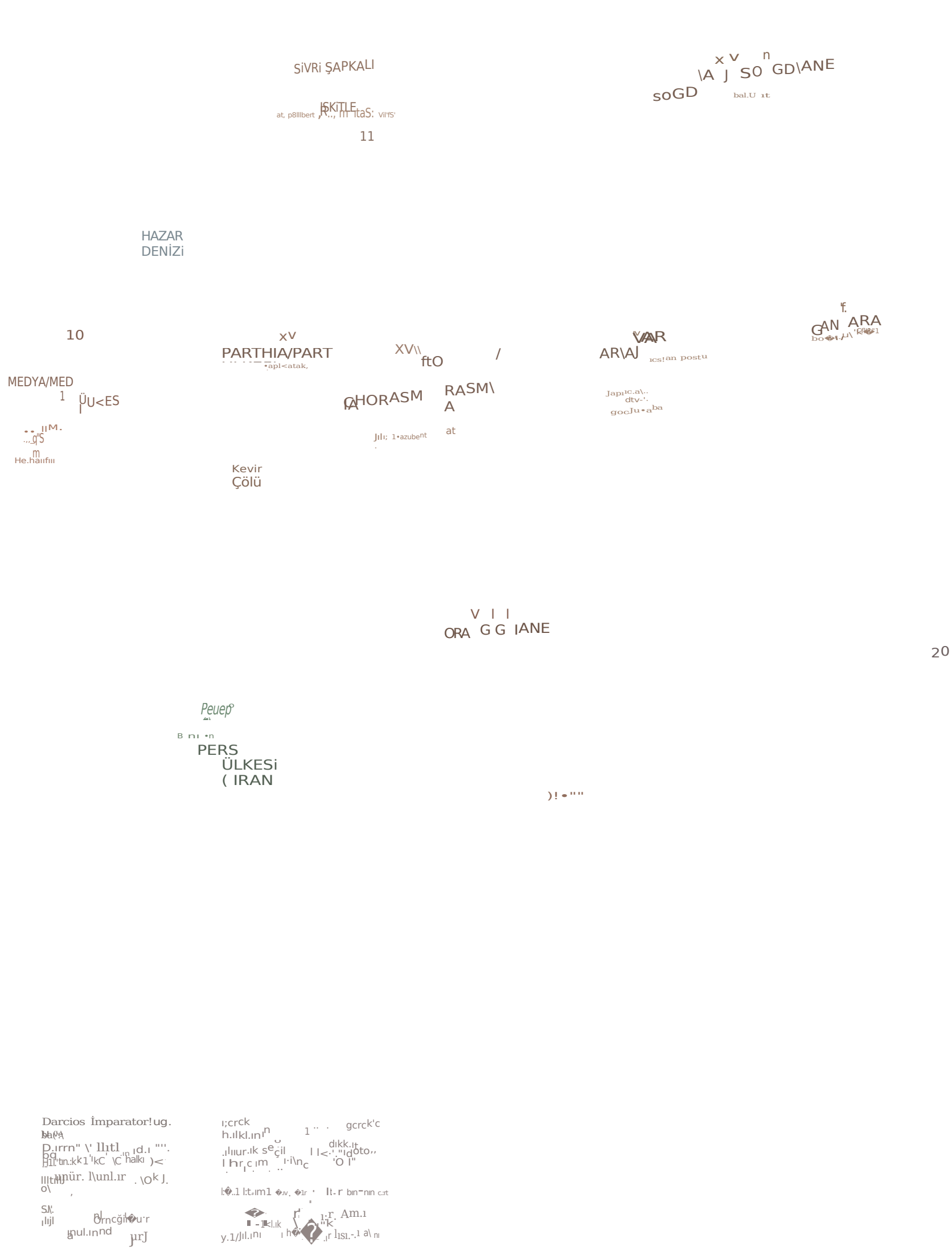
SİVRİ ŞAPKALI
11
HAZAR
DENİZİ
10
PARTHIA/PART
MEDYA/MED
ÜU<ES
Kevir
Çölü
RASM\
A
PERS
ÜLKESİ
(IRAN
20

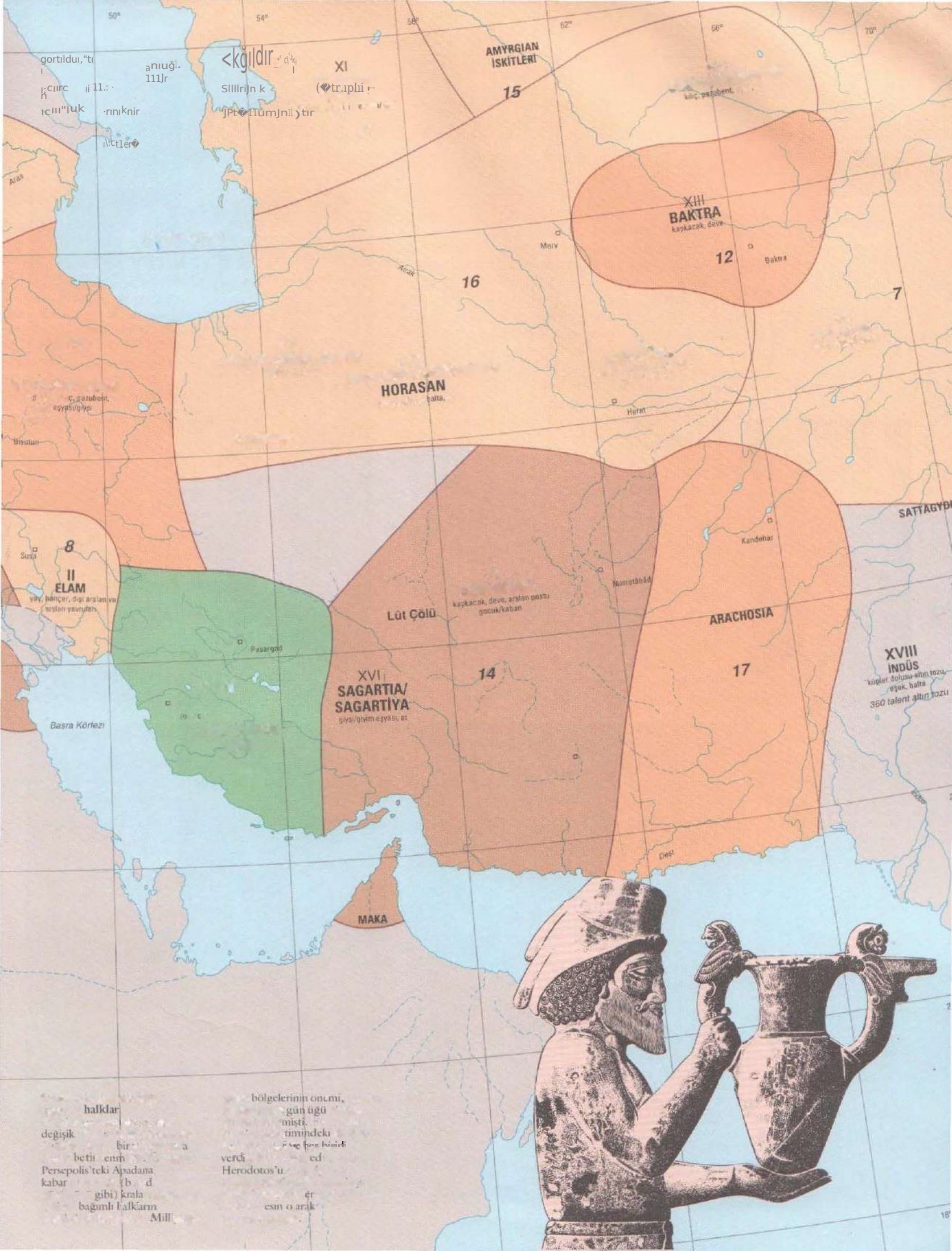
AMYRGIAN İSKİTLERİ
15
XI
XIII
BAKTRA
kapkacak, deve
12
Baktra
Merv
Arak
16
7
HORASAN
altın
Herat
Susa
8
II
ELAM
Kandehar
Lût Çölü
kapkacak, deve, arslan postu
çocuk/kaban
ARACHOSIA
17
XVIII
İNDÜS
köpek dolusu altın tozu,
eşek, balta
360 talent altın tozu
Pasargad
XVI
SAGARTIA/
SAGARTİYA
14
Basra Körfezi
MAKA

Susa

MÖ 4000 dolayında dinsel bir merkez olarak kuru-lan Susa kenti, en geç MÖ 3. bin yıldan başlayarak Elam'ın başkenti oldu. Güneybatı İran'daki Kuzis-tan'ın alii\yal ovalannı içeren Elam topraklan, ba-zen 'Ahşan kentinin doğusundaki dağlara, hatta da-ha öteye uzanırdı. Agade krallan (2250 dolayı) ve Üçüncü Ur Hanedanı (2050 dolayı) yöneticileri Susa'yı kendilerine bağladılar. Bundan sonraki bin yılda Mezopotamya\1 işgal eden Elam ordulaıı Ba-bil ve Assur kentlerini yakıp yıktılar ve en güzel Me zopotomya anıtlarından bazılarını savaş ganimeti olarak Susa'ya getirdiler.

MÖ 1. bin vılda Elamlılann Babil'e müdahaleleri Ao;sur kralların' öfkelendirdi. Aşurbanipal (MÖ 668-yak.627) birçok seferden sonra MÖ 647 dolayında Susa'yı ele geçirmeyi başardı. Kenti yako, tapınakları ve kutsal koruları yok etti, tarlalara tuz ekti. MÖ 6. yüzyıl sonlarında I. Dareios Susa'yı idari başkent seçti. Apadana Tepesi üstüne, avlulu Babil planım birkaç portikli, geniş bir sütunlu salonla birleştiren çok büyük bir saray yaptırdı.

Susa, MÖ 331 'de Büyük !skender'in eline geçti ve bu sefer sırasında burada, Helknistik kültürü As-ya kültürüyle bütünkştirmck amacıyla Yunanlı as-kerlerle Pcrs gelinler kitlesel bir düğünle evlendirİl-dilcr. Susa, Pers 1ınparatorluğu'nun çökmesinden sonra da önemli bir kent olmayı sürdürdü. Akropo-lün batısındaki Daniel'in Mezarı bugün de önemli birkaç merkezidir.

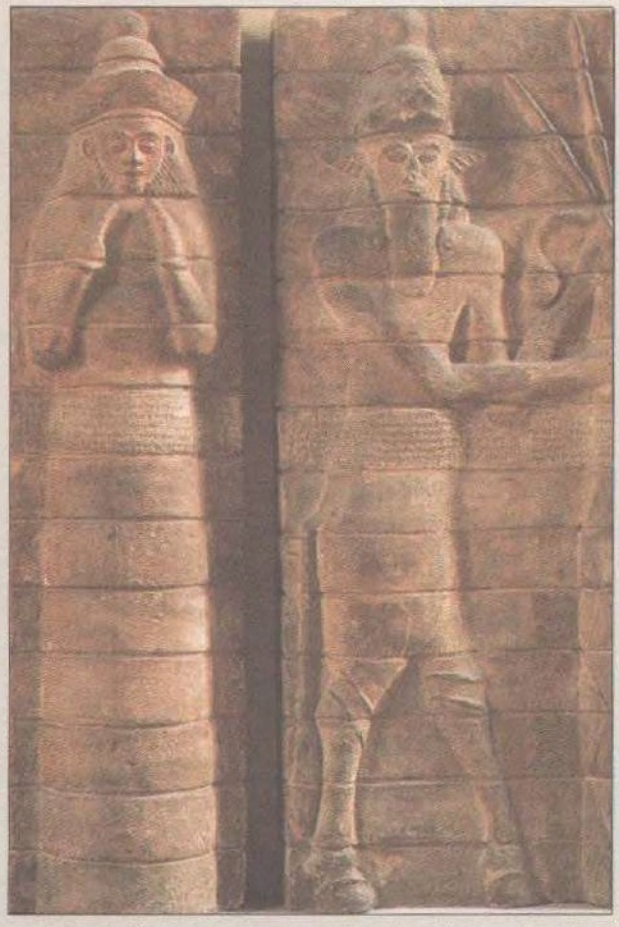

U 1. Darcios\ın Ap.dana sarnı}1'nın kapıcı evinde bulunan ba*ız li<"}kcli. Mısır\la yapılmış ve Susa'y.ı bıiyük olasılıkla, D.ırcî<"'un tamaın!Jdığı Kızıl Dcn11'c bağl.ır,m kanalıdan tekneyle getirilmiş olan aimenıd =.ı' tarzında Eski kı\'ri'mlannda, l'rn.çc, Babikc, Elam,·a \'e Mı.ırc.ı olmak üzere don dildc.

Heykelin yüksekliği kalan 1,95 m

Heykelin Soluınunun yazıtlar v.ırdır.

Üstte snJtdıı Su-.l'nm konıyucu t.ınn'1 lnşuşinak'ın tapın.ı*nın, pi*miş, k:llıplı tuğlalardan yapılmış cephc,inin bir bölümu. Tapın.ık

MÜ 12. \<izpl nrralana Kutir-l'\ahhunrc ve oğlu Şilhak-In şu*ni .ık tarafından yaptınlmıştı Tu!!;lafar>3ra Dailcus'un yakınında)1.\ khaimcnıd döncmuıdcn bir su kanalında yeniden kullanılnıışl.ırdı ve burada bulunmuşlardır 'fuğla panolar Eski Babil dônemındc mmi ari 'us K.ı"it dönemlerinde ıs<: kab.ırtın.t bezeme olarak kull.mılırdı. Rökoı ▮ •tri.iksiyollU'n yül=kli*i 1,37m.

Altta Ilir Ingiliz \'crbılını<l'l ol.ın K Lohus 1851 yılında Susa'yı ın cclcdl Eski :\hit'ık lhnid Fc ı:.,tcr ('u. kiuplJrıml.1 adı geçen) olduğunu 'apt adı. O nmand.ın hu yan.ı Susa\ı L!/an l·r.tn'ıl' .ırkcologl.ın, kcntın an.ı dinsel mcrkoi ol.ın Akropol Tq>csi'nin tlını gc\ rab.ıbl.tnnı kaldımuşl.ır

\C buluntul.ınyla om:e Louvre,

"1nr.ı da Tahran Akhaimenid Lengınlcştırml)icrdır .;.ığı ken üç .ın.ı tepni kap'1ydrdu: Ap.ıd.ın.ı, Akropol .c Kı-.ıllık Kenti. :\ khaimcnıd dönemden sonraki kent, do�udakı S.ı t krl ar K e n ti fcpc"'ndc konu m !Jn m t) tı .

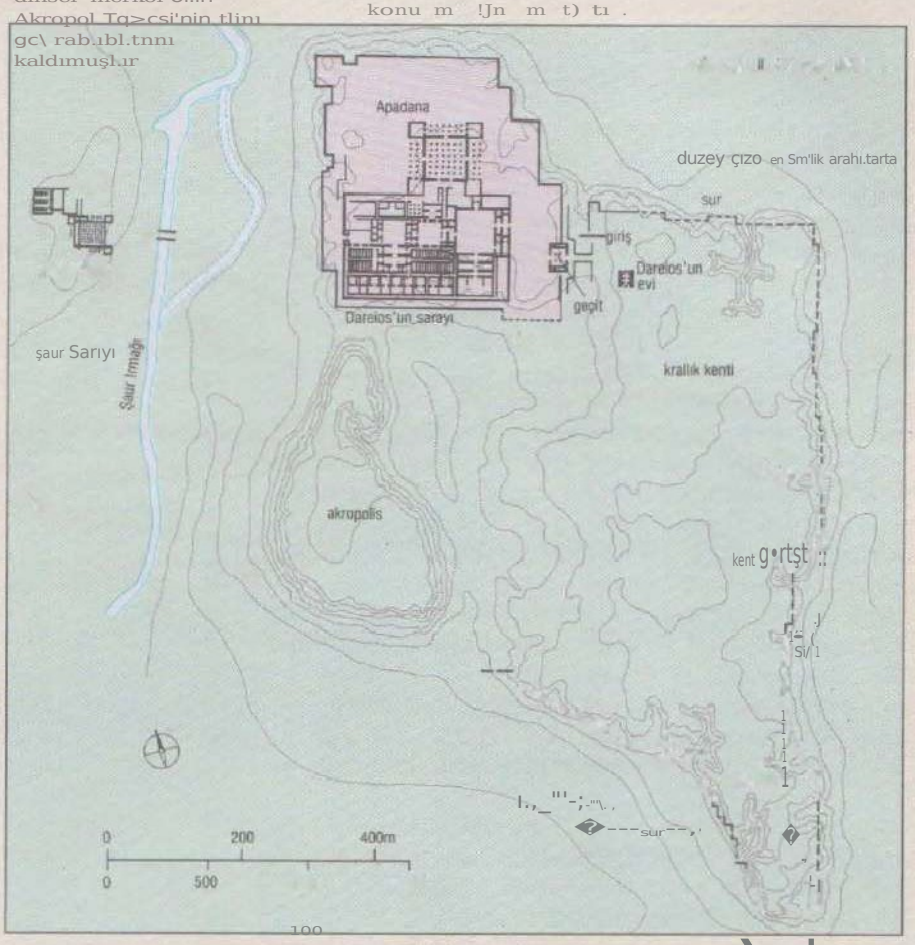

E11 S1Jltsbll nfindDurc:io,'un 'Jr.ı·ınd.ın sırlı nığl.ı kab.ırm1.ılar ve hır avnnıı. Temel ı·azıtl.ından birinden, pi·mi· ıup;l·!Jnn s,1billılcr t.ır yapıldığı .u1la·ılmakt.ıdır. Babil'dc y.ıygın hıçımk kull.ınıl.11 sırlı tup;l.ı H;un'd kJb.ırtın.ılJnnı dJ uzun bır gç.;nli·i ı'.ırdı. Bu okçulaçın kr.ılın r' ınuhatizl;ınnd.ın olma" m(ınıkündur. El;unlılarl.ı l'erolcrın giy,lkı n birbirkrinc bcıucdıgindcn kim kez El.ımlı oldukl.m sanılır. Okçunun ıukM:klıgı 1 ,46 m.

. MÖ

S ı Ku.agınd.1 keçi).ıvnısu t.ı·11an .ılın nkck hnkcJj ,.c,lbu·un (guınu·t<:n v ılmış) b r c·i, Akropol'de, h1lu·in.ık Tapınısı yakınında 11kık bir mcz•nn döşeme t.v,l.m !istünde bulunmuştur. Sunu aınJct giltmclcri ol.Ndır 2. bin yıl '>onuna., bir ola.\lıldJ 12 yuzyıla. ta.rihlcnmı·ıır Yilk<clllik 7,5 cm.

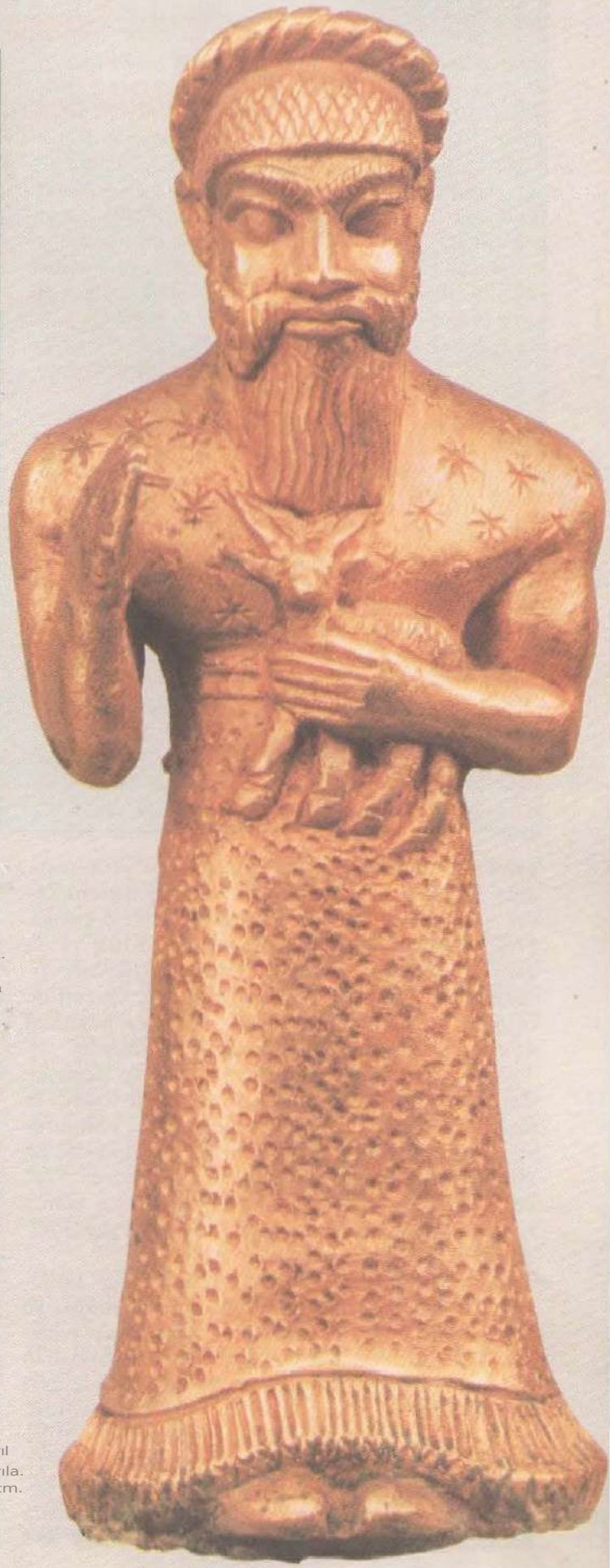

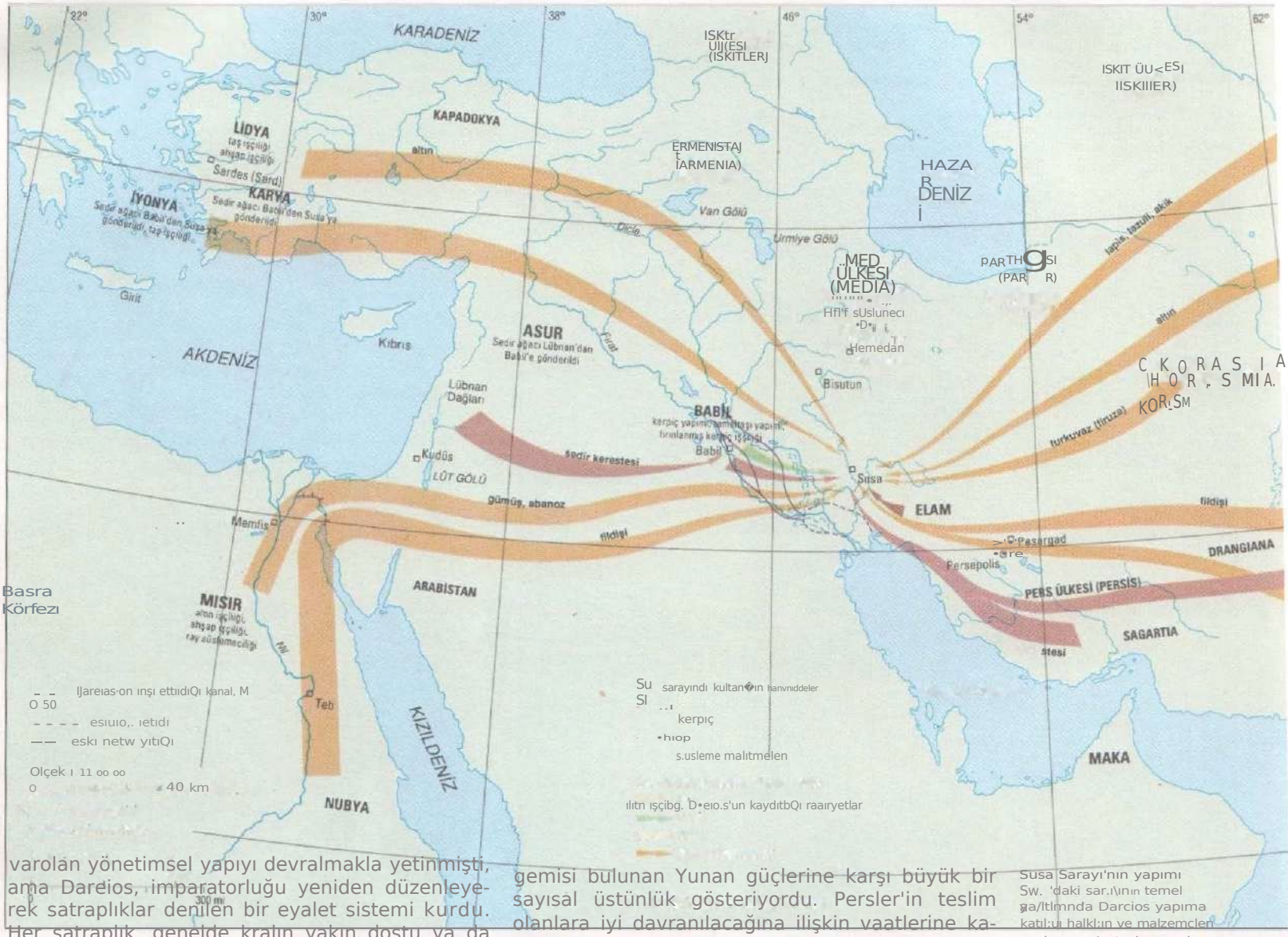

varolan yönetimsel yapıyı devralmakla yetinmişti, ama Dareios, imparatorluğu yeniden düzenleyerek satraplıklar denilen bir eyalet sistemi kurdu. Her satraplık, genelde kralın yakın dostu ya da akrabası olan bir vali, ya da satrap, tarafından yönetiliyordu. Düzenli bir vergi ve haraç sistemi de oluşturan Dareios'un özellikle Mısır'da hukuksal ve ekonomik reformlar yapmış olması olasıdır.

İmparatorluğun başarıyla yönetimi, iyi iletişime dayanıyordtı. Herodotos'un anlattığı Sardes'le Susa arasındaki Kral Yolu, yedek atların bulundurulduğu yedekleme istasyonlarıyla Asurlular'ın iki yüz yıl kadar önceki sistemlerine çok benzer. Persepolis'te bulunan Dareios döneminden kalma tabletler arasında kralın görevlendirdiği gezginlere verilmiş yetki belgeleri de vardır.

MÖ 499'da Pers kralının Kıbrıs ve Ege kıyılarındaki Yunan uyrukları birleşerek ayaklandılar ve Sardes'deki satraplık başkentini yağmalayıp yaktılar. Mısır'ın fethi döneminde Persler'e bağlanan Kıbrıs, Fenikcliler'in yardımıyla kısa sürede geri alındı, ama Ege'de mücadele daha uzun sürdü. Sonucu belirleyen savaş 494 sonbaharında Miletos yakınlarındaki Lade Adası açıklarında yapıldı. Fenike, Mısır, Kilikia ve Kıbrıs'tan alınan 600 geminin meydana getirdiği Pers donanması, dokuz kentten gelen birliklerden oluşan Ye yalnızca 353 gemisi bulunan Yunan güçlerine karşı büyük bir sayısal üstünlük gösteriyordu. Persler'in teslim olanlara iyi davranılacağına ilişkin vaatlerine kanan kimi Yunan gemilerinin savaşı terketmesi, Pcrsler'in kalanları büyük bir yenilgiye uğratmasını sağladı.

Asya'daki Yunanlıları denetime aldıktan sonra Persler dikkatlerini Ege'nin öteki yakasındaki Yunanlılara çevirdiler. 492 yılında Gobryas'ın oğlu Mardonios öncülüğündeki bir seferle önceden Pers denetiminde olan Trakya kıyılarındaki konumlarını pekiştirdiler. Ama başarıyla karaya çıkan Persler Marathon'da Atinalılara yenildiler. Atin alı-lar hızla geri dönüp kıyıyı savunduklarından Ati-na'yı denizden alma girişimleri de sonuçsuz kaldı. Bunun üzerine saldırıdan vazgeçildi.

Dareios'un inşaat programı

Babil, Heınedan ve Pers yurdunda sarayları olmasına karşın Dareios kendine başkent olarak antik Elam kenti Susa'yı seçti. Saltanatının başlarında Susa'yı onartarak, yaklaşık 250 metrekare büyüklüğünde bir saray yaptırdı. Sarayda Babil'dckilere benzer bir dizi avlu, Pasargad ve Media'da görülen sütunlu salonlarla birleştirilmişti. Bu saray Pers krallarının ana i kametgahı oldu. Dareios, Pasargad 'ın kırk kilometre güneybatısında, Eski

Susa Sarayı'nın yapımı Sw. 'daki sar.ı\ının temel ga/ltlmında Darcios yapıma katıl:ıı halkl:ın ve malzemcleri sır.ılanıışo. Lıstcyk amaçlanan sarayın nasıl yapıldığuun tam bir kaydı değli, tüm ıınparatorluğun katkıfanna dikkati çekmek \e Pcr.1 Kralı'nın ne dcnlı büyiik k;ıynaklara hükmeruğini göstermekti. Pcrı.epolis're bulunan \C çalışınaıun nasıl örgutkndigini gfütcrcn tabletlerde, Pc"51crin denetiminde çalışın işçi kr.ıl gmplannın ha7ınesinıdcn aldıkları tayınlar kayıtlıdır. Işçilenn çoğunluğunu köleler, sa\3ş tuts.ıklan \C sürgünler oluştunıyordu Pers sar:ıylannın düzenknmcsv nıinıa süslemesi, ınıpar:ı.terluğun farklı bölgelerindeki sa.narsa! ggend.leıin bri scntei.ıdır.

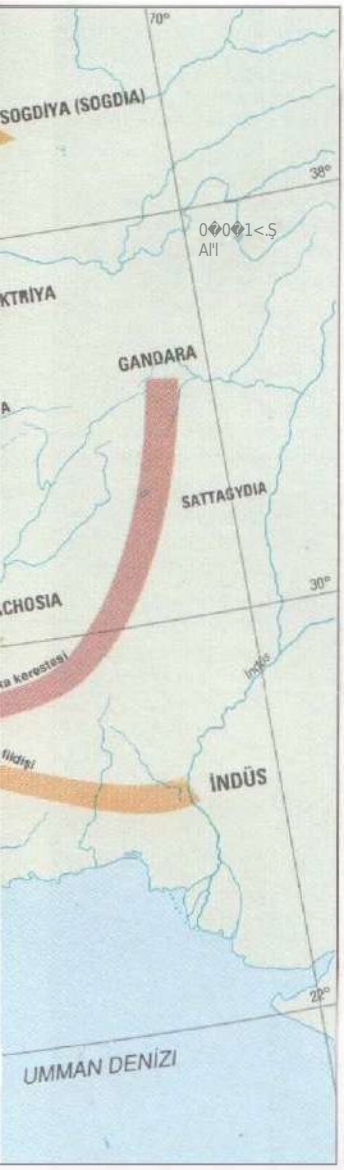

Persçe'de Parsa denilen ama şimdi Pcrsepolis diye bilinen yeni bir krallık ikametgahı yaptırdı. Dareios'un yapnrdığı 450 metre uzunluğunda ve 300 metre genişliğindeki yüksek sitadel, ovaya yayılmış çok sayıda küçük sarayı da içeren geniş kompleksin bir parçasını oluşturuyordu. Persepolis'in yapımı Dareios'un ölümüne kadar bitirilemedi, oğlu ve torunu dönemlerinde de sürdürüldü.

Dareios ve ardılları, sarayın 6 kilometre kadar kuzeyindeki Nakş-i Rüstem'de kayalara oyulan mezarlara gömülmüşlerdi . Dareios, mezarının üstüne kazdırttığı dikkat çekici bir yazıtta inançlarını özetliyordu: dünyayı yaratan Ahuramazda onu kral yapmıştı. !yinin dostu, kötünün düşmanıydı. Güçlüye karşı güçsüzü, güçsüze karşı güçlüyü korur, doğruyu isterdi. Iyi ata biner, iyi ok atar, iyi mızrak kullanırdı. Dareios ayrıca yazıtı okuyanın Ahuramazda'nın buyruklarına uymasını, bu yazıtlara inanmasını ve baş kaldırmamasını emrediyordu.

Dareios, Persepolis \e Susa'nın yapımı için imparatorluğun her köşesinden işçi ve malzeme getirtti. Persler'in saray inşaat geleneği olmadığından, değişik bölgelerden motifler ve düzenlemeler benimsedi. Yapı ve bezemelerde Mısır, Yunan ve özellikle Mezopotamya etkisi göze çarpar, Dareios'un Mısır'dan ısmarladığı anıtlarda da böylesi bir tarz bileşimi görülür. Bunlardan, kralın doğal büyüklükteki heykeli Susa'da bulunmuştur, ama yazıtından Mısır'da yapıldığı anlaşılmaktadır. Mısır'dan büyük olasılıkla deniz yoluyla, Dareios'un tamamladığı Nil'i Kızıl Deniz'e bağlayan kanal üstünden getirilmiştir.

Pers yenilgileri

MÖ 486 yılında Mısır ayaklandı, ama ayaklanma bastırılamadan Dareios öldü ve veliaht Kserkses kral oldu. Kserkses Dareios'un en büyük oğlu değil, kral old uktan sonra doğan ilk oğluydu. Kyros'un kızı olan annesi Atossa, Dareios'un karısı olmadan önce Kambyses ve Smerdis'le evlenmişti. Hcrodotos'a göre Atossa'nın Dareios üstünde büyük etkinliğe sahip olması, daha sonra Akhaimenid yöneticilerinin tahta geçmesinde söz konusu olan harem entrikalarının ilk işaretiydi. Ama Kserkses'in durumunda taht üstündeki iddiasına herhangi bir itiraz gelmedi.

Kserkses, (MÖ 485 -465) saltanat döneminin başlarında Babil'de iki ve Mısır'da bir ayaklanmayı bastırdı. Kserkses hakkında bilinenlerin çoğu düşmanı Yunanlılardan kaynaklanır ve Yunanlılara karşı başarısız saldırılarıyla ilgilidir. Herodotos, Kserkses'in yıllarca hazırlandıktan sonra yaklaşık iki milyon kişilik ordusunu gemilerle Çanakkale Boğazı'nda oluşturduğu köprülerin üstünden geçirdiğini anlatır. 12 yıl önce Athos Dağı açıklarında bir Pers donanmasının batışına benzer bir felaketi önlemek için Kserkses buruna bir kanal kazdırmıştı. Persler, Ispartalıların Thermophylar geçitindeki yürekli an a etkisiz direnişini kolayca aşarak güneye ilerlediler. Kserkses Atina'yı aldı, ama o "altın bir gölgeliğin altından seyrederken" Yunan donanması Salamis Savaşı'nda Pers donanmasını yendi. Kış yaklaşınca Pers ordusu Atina'yı terkedip kuzey Yunanistan'daki kışlık karargahına çekildi. Kserkses ise savaşın yürütümünü deneyli komutanı Mardonios'a bırakarak doğuya döndü. Mardonios ertesi yıl gene güneye inerek Atina'yı aldı, ama bunun hemen ardında Plataia savaşında öldürüldü 'c ordusu ağır bir yenilgiye uğradı. 479 Ağustos'unda Yunanlılar Samos (Sisam) Adası karşısında anakaradaki Mykale'de ve Pers ordusunu bir kez daha yenince Yunanistan'ı işgal planları terkedildi.

Yunanlılar küçümsenmeyecek zaferler kazanmışlardı, ama bunlarda Pers komutanlarının hata ve kararsızlıkları da kuşkusuz bir rol oynamışnr. Yunanistan her durumda Persler'in temel çıkarları açısından ikincil önemdeydi. İmparatorluğun geri kalan bölümü Pers kralının yönetiminde bütünlük ve düzenini sürdürüyordu. Salamis, Plataia ve Mykale savaşları Yunan-Pers ilişkilerinde bir dönüm noktası oldu. Pers ordusunun yenilmezliği, Pers donanmasının denizlerdeki egemenliği sona ermişti. Bundan sonraki onyıllarda Perslcr Avrupa'daki topraklaruu yitirirken, Batı Türkiye'deki eski Yunan kentleri kesin bağımsızlıklarını elde ettiler.

Saray ve harem entrikaları

Kserkses MÖ 485 yılında öldü. Yaklaşık 60 yıl sonra Pers sarayında bulunan *Ktesias* adlı bir Yunanlı doktora göre, aralarında *hazarapat* ya da baş vezirle hadım ağası mabeyincisinin de bulunduğu üç saray mensubu tarafından öldürülmüştü. Kserkses'in en büyük oğlu Dareios'u bu cinayetle suçlayan suikastçiler, bir diğer oğlu, 1. Artakserkses'i Dareios'u öldürerek kral olmaya ikna ettiler. Yirmi yıl sonra, 425 yılında Artakserkses öldüğünde kısa bir süre içinde üç oğlu peşpeşe tahta geçti, çünkü ilk ikisi kral olduktan birkaç ay sonra öldürülmüşlerdi. Babilli bir odalığın oğlu olan Okhos adlı üçüncü oğlan tahta geçince, 11. Dareios (MÖ 423-405) adını aldı. Artakserkses'in bir başka odalıktan kızı olan karısı Parysatis'le birlikte saraydaki tüm muhalefeti ortadan kaldırdı. En büyük oğulları Arsakes, ama en sevdikleri oğulları Sardis'e satrap yaptıkları Kyros'tu. Dareios öldüğünde Arsakes kral olarak 11. Artakserkses (MÖ 404-359) adını aldı. Bu sıralarda Mısır baş kaldırarak bağımsızlığını elde etti. MÖ 40 1 yılında Kyros, 10.000 paralı Yunan askerinin de katıldığı ordusuyla Türkiye'yi geçip Fırat'tan aşağı inerek Artakserkses'e meydan okudu, ama kuzey Ba- bil'de Kunaksa'da yapılan savaşta öldürüldü.

İl.

Kyros'un paralı Yunan askerleri Pers !mparatorluğu'nun ortasında kalakaldılar. Onların Asur ve Armenia'yı aşarak kuzeye Karadeniz'e yürüyüp oradan Yunanistan'a geçişlerinin destansa! öyküsünü, bu 10 binin önderlerinden biri olan Ksenophon anlatmıştır.

il. Artakserkses'in 360 odalığı ve 1 1 5 oğlu olduğu söylenir. Ona karşı bir girişim düzenleyen en büyük oğlu bir hadım ağası tarafından ele verilerek idam edildi. Bir sonraki oğlu, kardeşi Okhos tarafından babasının kendisinden hoşnut olmadığına inandırıldığı için zehir içerek intihar etti. il. Artakse rkses'in 359 yılında ölümünden sonra Okhos kral oldu ve III. Artakserkses (MÖ 358-338) adını aldı. Ilk yaptığı şey, tahtta iddiası olabilecek tüm akrabalarını öldürmek oldu. Batıdan ciddi ayaklanmalarla karşılaştıysa da bunları aşmayı, hatta MÖ 343 yılında Mısır'ı yeniden fet-

Persler ve Yunanlılar

1. Dareios ,.c I. Kserkses dönemlerinde Persler bağımsız Yunan kentdc,·letlerini ele geçirmeye çalıştılar. ma kuvetlcrinin büyük ustunlıl günc karşın başan'1z kaldılar. AtinalılJnn öncülüğündeki bir Yw1an konfederasyonu önce Mararon, d Salami' ve Plarai'dc Pcrsleri yendi n. MÖ 401 vılında Pcrs Kralı Anakserk\Cs'in kardeşi 'armı eyalet vafiüi Genç Knm avaklandı. KHoÇun vÖnetimind·ki askerler arasında 10.000 Yunan p yi adesındcn oluşan bır bırlik de vardı. Kyros Anadolu ve Kilikia 'dan geçip, Fırat'ı ıılcy·crek Babil'e indı, ama burada Kunaksa Savaşı'nda \ 'eniidi ve öldürüldü. Paralı Yunan <L'kcrlcri teslim olmaktansa SJ\'aşa savaşa, önce nercdcy·c düündüz kuıq-e, K.lfadcniz'c çıkar.ık Yunan hölgc,ıne geri döndulcr Bu yürüyüşün avnntılarıyla Yunan generallerinden biri olan Kscnophon rarafindan kaydcdilmi·nr.

hetmeyi başardı. Ama beş yıl sonra baş hadım ağası ve Mısır'daki Pers ordularının komutanı olan Bagoas, Artakserkses'i öldürerek yerine oğlu Arses'i (MÖ 337-336) tahta geçirdi. Arses, Bagoas'ı yerinden almaya çalıştıysa da, tahtta iki yıldan az bir süre kaldıktan sonra zehirlendi. Bagoas o zaman, tahtın daha yakın varislerinin tümü öldürülmüş olduğundan Arses'in dede bir kuzeni olan Dareios'u kral yaptı. Yeni kral III. Dareios (MÖ 335-330) Bagoas'ı zehir içmeye zorladı, sonra imparatorluğun işlerini düzene koymaya girişti.

Eski Yakındoğu'nun sonu

Dareios saltanatının ilk yılında, III. Artakserkses'in ölümünden sonra yeniden baş kaldıran Mısır'ı işgal etti, ama artık Pers Imparatorluğu'nu kurtarmak için vakit çok geçti. Bundan 60 yıl önce Ksenophon şu gözlemi yapmıştı: "Kralın imparatorluğu çok geniş bir alanı ve çok sayıda halkları kapsadığı için güçlü, ama uLun mesafeler aşmak gerektirdiği ve güçler geniş bir alana yayıldığı için de güçsüz ve ani bir saldırıya açıktır." Gerçekten de böyle çıktı. MÖ 334 yılında iki yıldır Makedonya tahtında oturan 22 yaşındaki !skender, ordusunu III. Dareios'un üstüne sürdü. Başlangıçta Iskender'in niyeti Dareios'un tüm imparatorluğu nu ele geçirmek değildi, ama seferler birbirini izledikçe amaç ve erekler büyüdü. Dareios'un ordu-ları, 334 yılında Granikos'ta, ertesi yıl İssos'ta ..c 331 yılında Iskender Mısır'ı işgal ettikten sonra antik Ninive yakınlarındaki Gaugamela'da yapılan üç büyük savaşta yenilgiye uğradılar. Dareios savaş alanından kaçarak Babil, Susa, Persepolis, Hemedan saraylarını ve hazinelerini Iskender'e ter ketti. Persepolis'in, ister kazayla, isterse bir politi-ka sonucu yakılması Antik

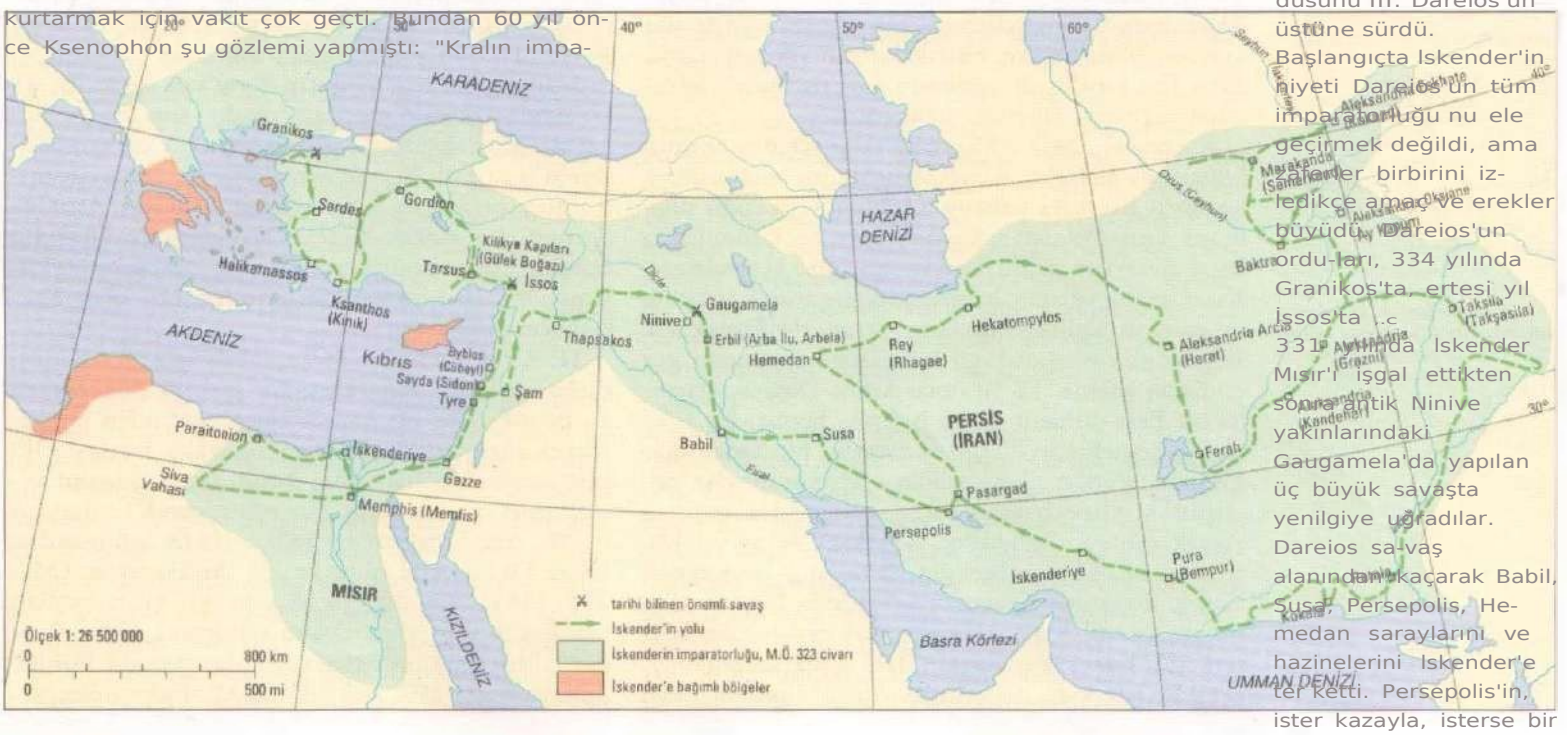

Yakındoj'tu'mın sonu-

İskcndcr'in fetihleri

III. rtall\Crk5cs 343 v1l111da 60 yıllık bir hağımsızhk diincmmden sonra ,\1 ı>ır'ı geri aldı. Bu tarihte Pcrs lmparatorluğu'mın nığr.ıfi

dönemındc: olduğundan fazla değildi. Gerek !,kcnder, gerek"" 1l. Dareios rahta MÖ 336 yılında ve öm:llllennın öldürülınc,inden sonra geçtiler. lskender'in 334 nlında işgal ederek yendiği 330 vılında öldü. lskcnc.kr bund.1n soıır.ıki yedi yılı hcnıcn tümüyle Pers lmpar.ıtorhığu sınırlan io;ında sa\·a}ın.ıkla geçirdi. Onun yaranıgı krallık ülümündcn ronr.ı komutanlannc:a paılaşıldı.

lskcndcr gco;ri yerlerde kendi adına kentler kurdu, ya d.1 \'aralan kemlcn kendi onuruna .ıdl.ındırdı.

kap<>amı, 1 50 yıl Cınce I

III.

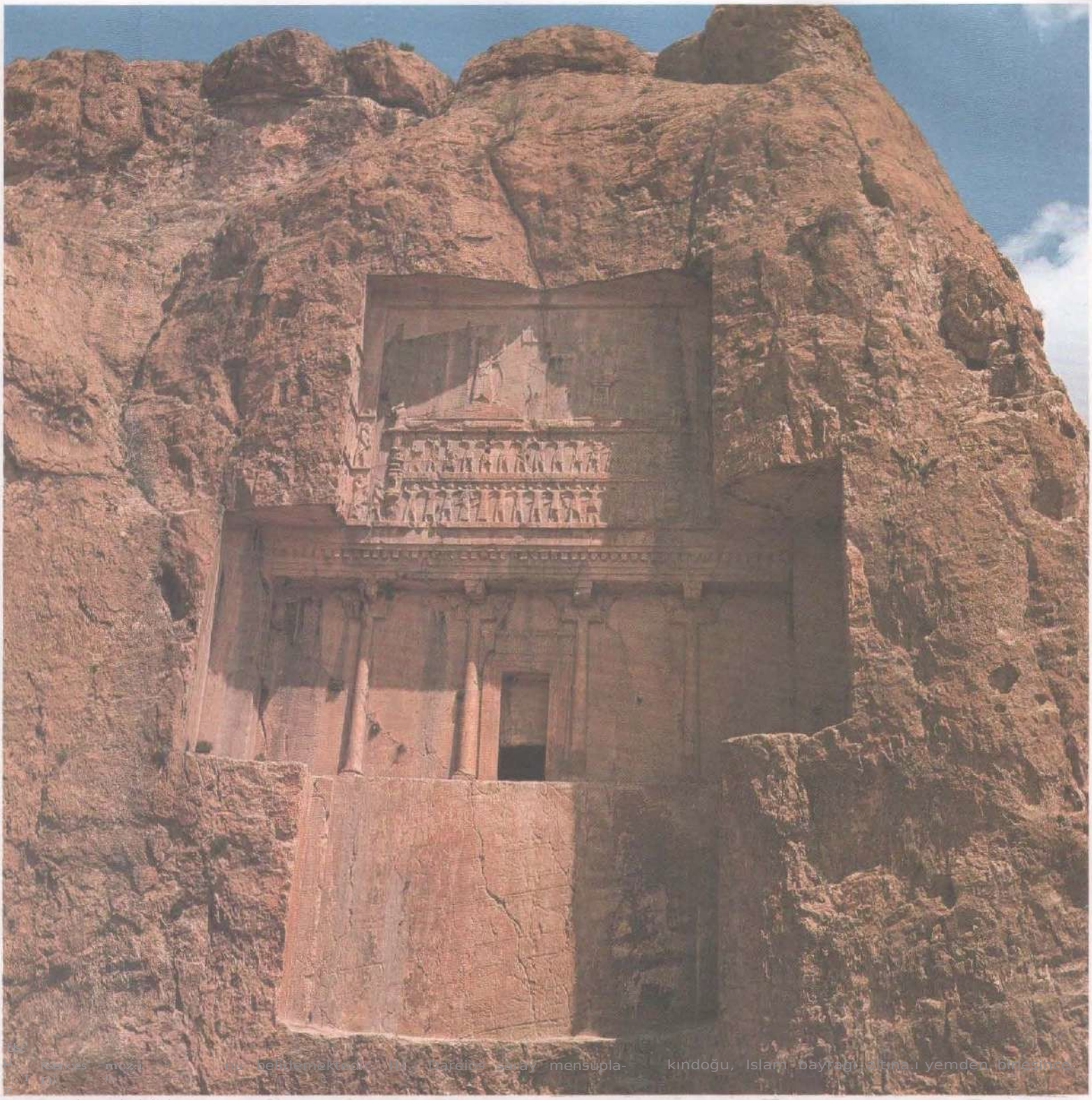

6 k.m k.un"\indc]ai. Pcrsepo-
::-.;'"4·i Rfütem'de dön» ßcrı.
kralı, Dai-c· im, K.-.crk-.cs, 1.
Artaherk.sc' ı·c il. D.ırcıos
birbıiinin nercdc:1·se eşi
mcz.1rl.ır:ı gömılmi·lcrdi.
Kral, unn Ahuramazda'nın
önllndc bır görüş
atq sunağında tapınırken
lmparaıorfu·ın 30 h.alkı
tutund.ın
dc,ıcklcnen bir kür.ünün
llstündc dunnakradır.

Arkı *Itı):firdtı* .\1Ö 331
t yundak.i
G.ıugamda S.waşı'nı giistorcn
ls-kcııdcr Moıayiği.
Pompei'de l'auıı (y.1rı·ı. keı;i,
yansı ins:ın evinde of.. duğun.ı
ıii.ınılan bir ilih) bulwı mu·tur
ve/\Erctria'lı l'hilo'<Senos\ın
M 4.)'llly.ıkb ya tığı bir
rcsının
100 dnlanndın moavik
bir ko ya'ı olduğu
sanılmakudır Tam
yuk.-.ckliği 3,42 m.

rıiıdan biri tarafından öldürüldü. !skender ise, seferini Pers İmparatorluğu'nun doğu eyaletlerine doğru sürdürdükten sonra döndüğü Babil'de MÖ 323 yılında öldü.

Kyros ve I. Dareios'un imparatorluğu 150)1İ yaşadıktan sonra, neredeyse bir bütün halinde !skender'un eline geçmişti. Ama Iskender'un ölümıni den birkaç yıl sonra imparatorluk parçalandı. Iskendcr'in fetihleri Mezopotamya Uygarlığı'na ve önceki üç binyıllık yazman geleneğine kesin bir darbe indirmişti . O dönemden ◆onra Avrupa, dünya tarihinde Yakındoğu kadar önemli bir rol oynayacaktı. Bundan sonraki binyıl boyunca Yakındoğu, Islam bayrağı altına yemden birleşinceye kadar doğuyla batı arasında bölünmüş kaldı. Özgün kültürü yabancı yöneticiler altında solup gitti. Mezopotamya tanrılarına hala tapınılınakla birlikte, bunlar giderek Yunan ve İran tanrıları tarafından asimilc edildiler. Başka yerlerde kil tabletlerin yerini papirus ve parşömen çoktan alsa da, çivi yazısı Babil ülkesi tapınaklarında MS 1 . yüzyıla kadar dayandı. Yahudilerin Babil'deki sürgünü ve Asya'da Yunan egemenliği süresince, Yakındoğu'nun bilgi birikimi Yahudilerin ve Yunanlıların entellckti.icl miraslarının bir parçası haline geldi. Onlar aracılığıyla yaşamını sürdürerek, Avrupa uygarlığının gelişmesine katkıda bulundu.

Persepolis

Pcrscpolis sitaddi eski ʏ.ıkındoğu kentleri içinde en i)i korunmu• ol.ınlard,m biridir. Yapımı .\ IÜ 500 dolayında ı. Darcios (,\lÖ 52 1 -486) taratindan baş-1,uılınış, oğlu ı. K.serk'cs (.\- IÖ 485 465) düncmin de sürdürülmüş ʏc torunu 1. Artakscrkses (.\10 464-425) tarati odan bitirilmişti. S1, ra:ürd.ı, Med, . .\lczopotamya, Yunan \·e .\lısır gibi birçok gelene- ğin öğelcrindcn yararlanılmıştır. Sitaddin bir parça-sını oluşturduğu kompleks, doğudaki surlu tepeyi, 'itadcl pl.uformunun altındaki yapılan, D.ıiius ve üç ardılının gönuildüğü Nakşi Rüstem yamacındaki krallık mezarlarını ʏc sıradan halkın yaşadıg.ı, am.ı daha :en saptanam.ıy.ın, bü)iik bir kenti içeriyordu.

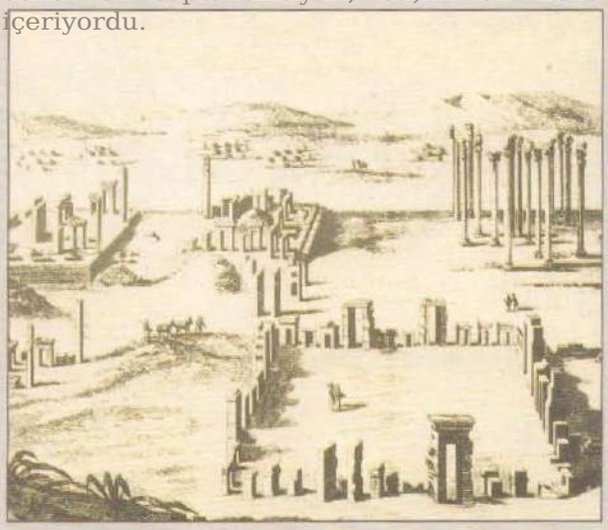

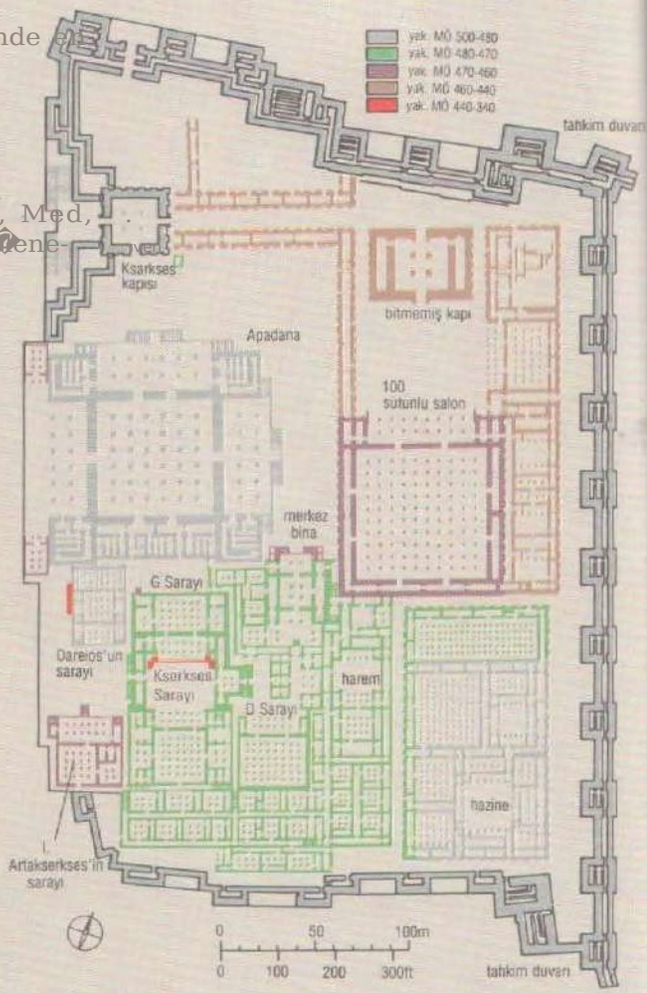

lagda I'c•cpolis• rup•lı g.c7g1nkrirf.iiirnı.' ı.ırdığı ilk. "'ki Yakıiıdo•u m<nczknıidcn bindir, .ıma ıik .ınl.ıumlann gcr.:ckkrk pek ilgisi \oktu. 18 ı üzrıla gdindışındc, (ar>tcn !'\lchulır'tın hu \l/lml gihi)a11nlard.ıgöz gönlnchikn k.ılıiıtılar ıduk.ı doğru bı.;ımdc ta.nıml.ınmı•ıı.

Erı sağ •ıı.ıdcLn huı uk \·oğdaluğıı 1930'1.ırd.ı (hıc.ıgo (lrichı.ıl lmtiiutc (i)cığu •nstuihul ı.ıafindan kazılmı•tır lfo \ c:iiidcn c.ınlandınlnuş plan onl.ınn ıc d.ılUsom:ı Mkcoloıı Scniisi'nm •alı•nıal.ınıu <faıanmak.t.ıdir. D SJraıı, G '>araıı ıc !>.l\ltnma ıı\/.ı nın planlan •oğıınluk.la rc;swr.i,1<ındur, •unlrn hu ı·apıl.ır ncrcdcv"'· ıoınuyk •şınınışur

Alttaen ılgın\ k.ıbJrtnJJlarınır hazıllrnml.1 Pas cgcnıı:nliğı Jltındakı h.ıll<lar ozgıın giysıkn i•in<lc krala .ırnu!anlcı sünrkcn goMcrilir llur-id ıtr.n Jtlıl.ınıu <>Lı;ıi • ıpkJ, tıiık ıc p.uıtolon gı) mış bir •rmuııalı. kulpu ıc kmatğigritlonlı. rlJ h.:2'·111111• ıc herhalde ahından vJpıhıis hır getım1ckt<<lir

U

Solda Kral ın ba□ı üstünde çoğu zaman Pcrslcrin baş tı·nrısı Ahuramazda'yı tcm.,11 ctmcs.i olsa kanatlı kt içinde hir figür bulunur. 100 sütunlu s.1londa bir kapının ıstündeki bu çizim, taşın üstünde hala kalmış boy.1 ılJerine d.ayamlarak r<·nkkndirilmiştir.

Altt Tcr.htaki \"apıların en büyüğü, büyük ol:ı."lıkla ıeralın ana kabul bin:ı." olan ;\pad.ına'ydi. Yaklaşık 20 m nıkseklığındeki sunınlann lisnında boğa va aslan biliminde karmaşık başlıklar ardı. *Kralın* ta bau poniği ılcrindcb Man Dqı Ovası'na b.ıkanlı.

Altta çalıda □crk.,cs Kap"ı'ıın kul.Cydoğu"u1da bulunan çift gritfonlu bu sütun başlığının :ı.□ında hangi binaya at olduğu kesin değildir. Sunınlu Salonlar Pers m. arisinin özelliklerinden biriydi, aslan, boğa ya da aslan başlı boğalard.m olu)'ın sütun başlıkları da ya\'gındır.

Sold Pcrscpolis >cınıylonnda bezemelerin od.ik noktası Apadan.1 platformundaki inerdıvc:nlerin >.lrj'>md.ı bulunan bu "'mada nda oturan uyrnkJanndan armağaul.ır kabul ederken ı(ürlnlr. Elinde birasa ve bir çi.,:ck, onüıide de bir tütsü buhurdanlığı vardır. K.1banma A'ur'd.111 esinlenmiş olabilir 200 vıl öncesine Rar,ip'teki A'ur S;ıra\1'ıun duvarlarmda buna benLer bir sahne rcsinılcnmışa.

Kralın Apadan.1 platformundaki inerdıvc:nlerin >.lrj'>md.ı bulunan bu "'mada nda oturan uyrnkJanndan armağaul.ır kabul ederken ı(ürlnlr. Elinde birasa ve bir çi.,:ck, onüıide de bir tütsü buhurdanlığı vardır. K.1banma A'ur'd.111 esinlenmiş olabilir 200 vıl öncesine Rar,ip'teki A'ur S;ıra\1'ıun duvarlarmda buna benLer bir sahne rcsinılcnmışa.

Sağdaki kabartmalar, Persli askerlerin ve Mcdli asilzadelerin gösteren Ru nuhatizlar, On Rın Ölumsuı adlı ;c.;kin Pcrs birliklerinden obbilir

Oxus (Ceyhun) Hazinesi

1880 Mayısı'nda Afganistan 'da üç tüccar soyguncuların saldırısına uğramıştı. Kaçmayı başaran hizmetkarların uyardığı bölgedeki İngiliz siyasi görevlisi Yüzbaşı F. C. B urton so\'guncuların peşine düştü. Geceyansı onları yablayarak tüccarların mallarının yarısından çoğunu geri vermeye ikna etti. Açılmış olan torbaların birinde bulunan nefis altın bilezik daha sonra Burton tarafından satın alındı. Tüccaı-1.ır ona tümü Oxus Irmağı'nın ktuey kıyısındaki Tahtı Km·ad'da bulunmuş olan altın \'C gümüş ta·kılar, altın k5.seler, bır gümüş ve bir altın put ve ayak bilekliğinc benzer büyük bir takı taşıdıklarını söylediler.

Tüccarlar daha sonra hazineyi Ravalpindi'de (bugünkü Kuzeydoğu Pakistan'da) Hindistan Ar kcolojik Araştırmalar ,\1iidürü Tümgeneral Sir Alexander Cunningham 'a, o da Sir Augusnıs Franks 'c

.'Wılda Altın kc,ıne Pcr.. Kr.1lı tigünı Kr.ıl, Elamlıl.ınn \ c· Pcl'>lcrin saravda kullandıkları rürdc uıun bir clb"c gıvıncktcdir. Yükseklik 6,15 cıı.

Altta Arka"ndJ don lulk.ı lolduğunun allın diiğmcnın U"tundc kanatlı hır aslın 15ritfo11 gonılnıcktcdır. C'•tlcnnc altın ·üsler dikılmiş l;\l)''ikr, Pcr, \C Astır krall. ı nvl.1 t.1 he'kcllcrincc givılirdi. Çıpı 4,75 cm.

Ustu Oxus H.vınc,i'ndcn geldiği o;ınıl.ın biraduzinc k.1dar stilindedir. n ınühlir \'üılıgu hulunnıakt,1dır. Yüıukkıin kimi, hu ömck gibi. Akh.ıiıiıcnid t.lrzında, kiıni i" Yıiun Figlinin bir kraliçe ıa da asıl hır kadını temsil ctnıc\l ol.ısıdır Halk.ının ç.ıpı 2,25 ... face: mur·•pi, 1,9 cm.

Alt Ahın lcvhad.ıki ad.1ının gıydıf:İ ciiwk d.u p.ıncalon, Pcrscpol" k.ıb.1nnıalannd.ı ,\lcd. Am1cnı.1lı ve K.ıpp.1dok.ı.ılıl.ı.r'a ti:1.g oldıık go•rcrilmiştır. Dıcllikk .w va da sa,·.ışta Pcf\kr de hu 'Y kull.ınırbrdı.

sattılar. Franks 1 897 yılında ölünce hazine British Museum 'a geçti.

Oxus Hazincsi'nin l 50 bulunnı ve 1, 500 kadar sikkeden oluştuğu söylenir. Buluntuların çoğu Akhaimenid dönemine aittir. Ama sikkeler 5. b,1şlarından •1Ö 200 dolayına kad,1r yüzvıl uzanırlar.

Kimi buluntular hazineye Ra\·alpindi'deki bazı uyanık tüccarlarca eklenmiş olabilir, ama büyük olasılıkla çoğu, bir tapınak hazinesi olabilecek tek bir depodan gelmckted.ir.

Bir tahibe ait olduğu anılan ıı.ıkc.1dır Yük-.cklik 15 cm.

.\0 ld ll <lort atla \Ckikn
"1ra\baa] modeli. Ar.1h.ınıı
Alından
,1ndırnukt.ıdır. Oxu f-l.1J"ınt:'-
İ'nın kqlcdildiği dönemlerde
llindi,tan Genci Valisi
ikıno bır
.1ltın .1r.1bJ p.1rçasıun
,ıynı kayı1.1kr.1 gelmesi
olasıdır ll/uit luk i8,8
cm.

Altta soltia Dö\'me .ılımdan h;ı
stilinde buluntulardan hındir
döneminden
ı.tnlıic sonrakı
hır yerel olarak
yapılınış olabıkccğı gibi,
Oxus H.vinc,i'nc l ll w.ılpindi
nıccarJ.ınn<.1 d.ı k.ıtılmı
olması mlimkimdur Yiibcklik l ı
.::ı cm

Alıia Yuzl:ıa ı Burton\ın s.ınn
aldıı.ı yc mi di lo ndra'daki
\'kıuri.ı.md Alben Milu\l·nd
hühınan hılczij!;ın qı.
Boşluklard.t herhalde cam \',1

Akhji111c.:nıd '1r.ı} stilinin ozg.un
omddcii obn hilczildcr,
l'nsqıolis k.ıb.trtmal.ınııçfa 1
nıı. h.uacında gostcrikn qpl.tn
.ındırm.tkı.utırlar. l'as.trg.ıd 'c
us;ı'd.t bu kadar a\nntılı
olm.11'.ın
'" u larımfa d.1ha ba'1t lı.w,.ınl.tr
hulunaıı hkci ıikler bulıininu ıır.
(ocn liğı ı 1,5 cm.

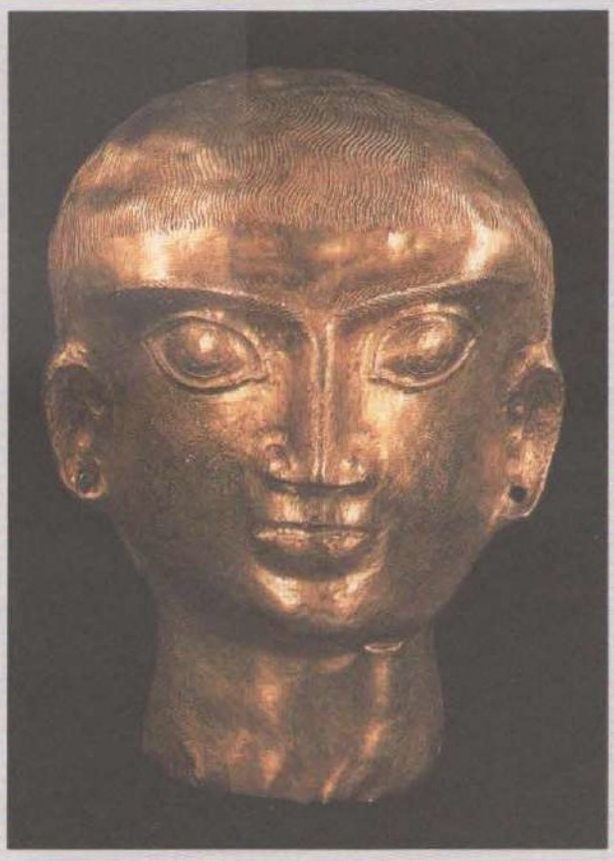

Batı Sanatında Babil

Botta ve Layard'ın Asur krallarının saraylarını bulmasından bu yana geçen 150 yılda Mezopotamya uygarlığı yeniden keşfedilmiş ve eski Mezopotamya amtları ve metinlerine dayanıbrak bu uygarlığın öyki.isi.i anlatılmıştır. Gene de, arkeolojik kazıbrla ortaya çıkanlan zengin bilgilere karşın, Batı dünyasının sanat ,.e edebiyatı Yahudi ve Yunan yazmalannda sumıl.ın klişe eski yakındoğu imajından kendini kurt.1ramamıştır. Seçilen imajların tümü, B.1bil kulesi, Bdşazzar'ın şükni, Sardanapalus'un ölümü, Babil'in yakılması gibi Eski Ahit \'e klasik yazarlar taratind.ın yaygı nlaştırılan konul:ırdan alınmıştır. Oysa bu öykülerin hiçbiri dönemin Mezopotamya kaynaklarınca desteklenmez ve tümünde Mezopotamya uygarlığına kar ı düşmanca bir tutum izlenir.

Yahudileri n sürülmesinden dola\·ı Eski Ahit'de Babil adı lanetlenir. İshak Peygamber " Krallıkların ş.ırn Habil... Tannrnn yıktığı Sodom ve G.1ınorra gi-bi olacaktır" diye yazıyor (İshak I 3: I 9 , Yeni Ahit'in Vahiy Kitabı'nda Babil "fahişelerin ve yeryüzü iğrcnçliklerinin anası" olmakla suçlanıyordu (Vahiy I 7:5) . Batı sanat ve edebiyatında Habl'ım kamuoyunun beklenti \'C önyargılanna uyarlanmıştır. Batı resimleri nde Mezopotamya konuları ele alınsa
da bunlarda çoğu kez sanatçının kendi dönemindek sorunlar işlcnmckte ya da geçini teki olaylar.1 alegorik biçimde değinilmektedir.

Günümüzde Mezopotamya 'e eski Yakındoğu'nun en sevecen biçimde ele alındığı sanat yapıtlanna, çağdaş yöneticilerin geleneksel konulann işlendiği yapıtlara destek verdiği Arap dünyasında r.1stlanmaktadır.

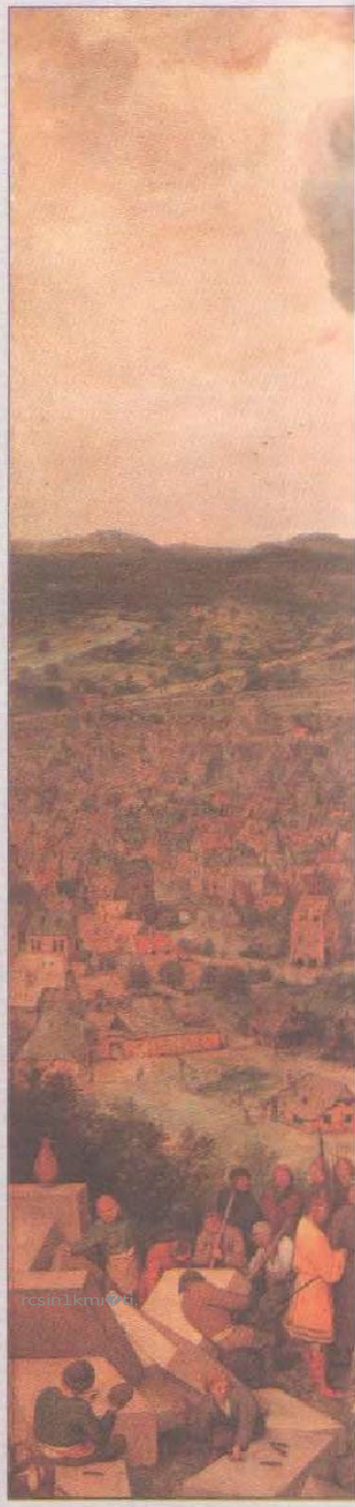

Um; 1 ...
n i., rL,..ıın Saımıd Çolıı.ın'ın { 1780 !!!4 . .\1rsih'iıı //:lfi i ıe *Ilıubil'w* _y.1 afiılwi. Bu .ılcı;orik t.ıhloda ı•luk Kiıabı'nd.ık.i ıılljl.ır resıınkuıncıkıcdir Ark pl.ında)'.ln.ın kt nt B 1bil\ ir an1.ı ı;<>k.cn ziggur.ıtm ırkJ,ınd.ı Londra'nın 'ilücii izknnıcktcdir

Sa_lidfl Amcrik.ılı il. \\' Gritfüh,'in vonıcıtığı Hnr1 ıu:ı k (1916) adlı •essiz sıncma dcsıaıiiiid.ın bir göruntu. Filmde K}ros alışılınışın ıc:rsinc:, ıorba ''' gmcnilmcz bir dcspoı olar.ık gösteriliyordu. Griflith,, Babil "' l'crs kill'tıninc tlişkın on bılgilcrdc:n }ararlaıınışlı.

Ba:.anıakl.mn v.ınl ndaki a'kerkr l'crsq lis'ıckkrin aınıdır. Ru s.ıhnc.lc: hir hblilmu | ürükn Bahıl\kki hı\'Lık şdcn salonu İ<;in I ,6 kın u1tınlıığunda bir set kunılıiiu ıı

ü m.-

,'Olm

s atı d a lk lf a z w i R e ı ıb r.ı n d t [1 yorumlanan 1 1 6laynı, 6 0 6 · 1669), B.1hil Kr.ıllığı'nın nrıılıp eksik bulunduğu .ml.ınıind.1 duv:ml.tki draıiaiik bir hiçimdc

rcsin1kmı d.

büyük

16. yülC) l -\iman ıahta
baskısında görülen Hahıl'ın
\•.ıkıl(ı, Ahit
n:<ımkmcknnin sc\'llcn
lmnulanndandı. \'.ıhİl
Kiıabı'nda anljtıldığına gore,
Bahil hir •lj!IC yok olmuşıu \'l'
\1kıma tanık. olanlar .ucşlcrimkn
-;ıkan dumanı gördukknndc. bu
kentin bir hcıucri
divcrck ağl.ımı)lar-lı (Vahı)
ı\ma burada
dcğınılcn ma'nın
pk.ılışıdır. Rc•imdcki
kcntın Maii ız va da
okluğu sanıln1akı.ıdır.
Gerçekte' R.ıbil adJ sonraları
ıuın buvllk '<

nıccaz olar.lk kuU.ınılmıştı.

Sa,tıd
n
E'k
i

var
mıdır
HU!
R
\
Vom

kokuşmuş ticaret kentleri için
hir

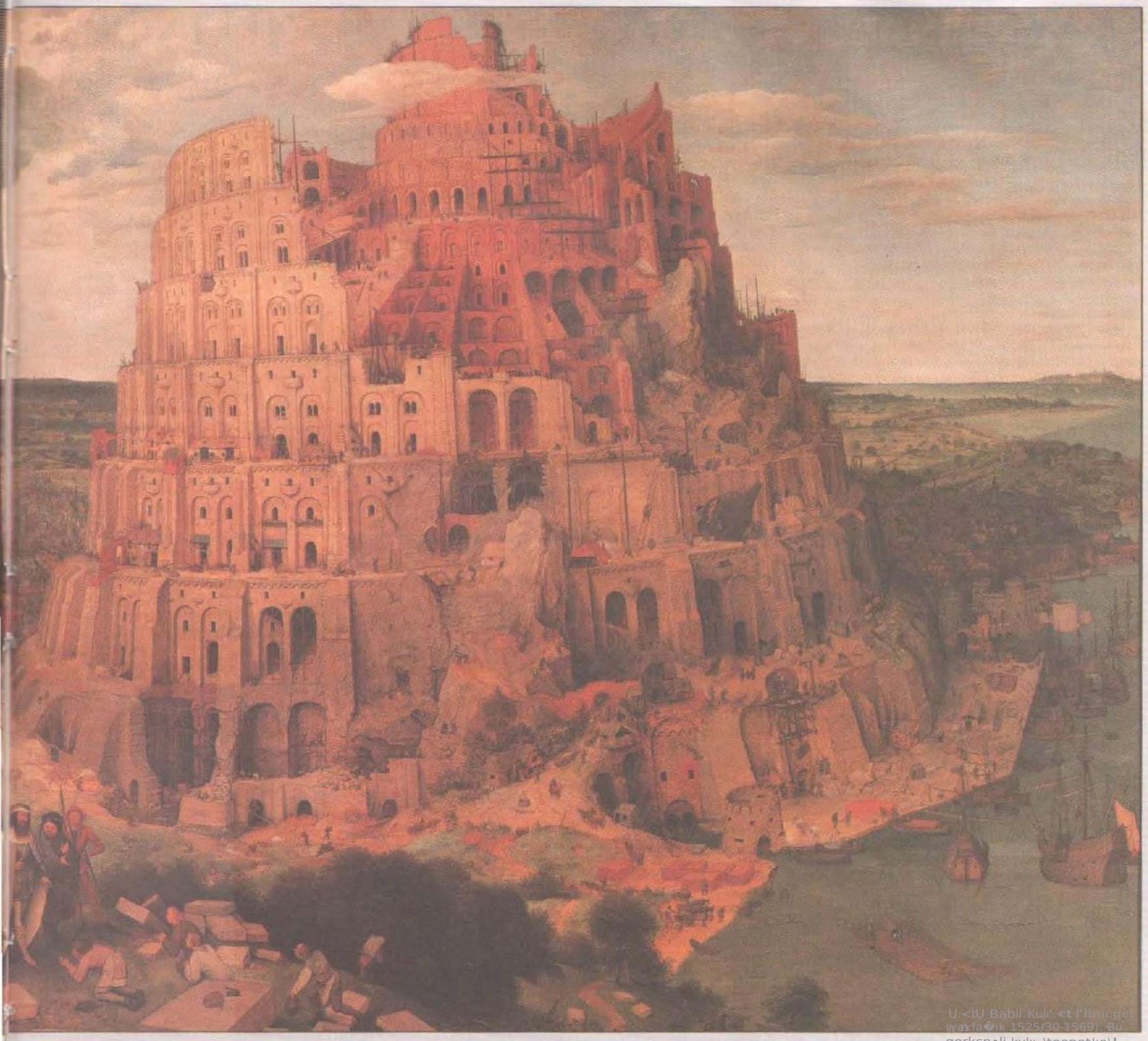

U.<tU Babil Kulı'. <t l'Ilnıegel (ıyakfa◆ık 1525/30-1569). Bu gorkcn•li kulı: .\toopotJın\I zı◆ur.ıdannJan \ok Roma\bk.i Colo=um'Jan csınknını◆rır.

'iolda 20. pızyıl Poloıra Jo ıasberr'ıı RıJbil Kıılm.

Rı:,ını: palmiye ağ.ıç 1.ın \'ı: dc\'elı:r bt.ırak A,'nıpa\fan o;ok b ı:ı Yakındoğu fonu \ı:m1ı:lJc bırlıktı:, <.,whı:rr de Bnıı:gcl gıhı tarihsel scr\ı:kçiliğ;e pc:k)iiz \ ı:m1cıuşnr. ı\ ma l'ıurada Rabi! Kulcsi"nı: ilı◆lur ki Ahit i>ykmi ı Jı: !(<>7.ırdı ı: i ı n kule nıültı:dkri tcın,il ı\ ı: d : lcryem 'e Yımıf'un k.lo;tğ;ı bi◆zorb.ılık simgni nlnıtı)tlir

I<AYNAIZ

Aııtık YJkındo@ıı lukk.ında çıık kap<>mlı hir liıcmur bulunm.ı@tadır, ama k;,ıynakça, JtlJs, J.ıistklopedi ve öl ılük. Etıbi remel .ır;ıştırma

.ar;ı1r;l;ınndan \O@u h.ıl1 h.ı1ırbnm.ı @.am.ı@ınd.ıdır ve bu projclcnn tamJmlanınaM c.ıh.ı uıun vıllar .ılacaknr. Bu u1m.ınJ.@nı.ı-

mı@ oluyucunun il@ıc..im çck.clıılc y.ıpıtlanˆ.hn kü\uk hir @çmc içcrmekıcdır; \erilen yapıtlardJn çogu lnı.ı,il11<e kıt>pIJrdır. En önemli ara@tırmalar di@cr biçunkrdc ·ak.ıdcmık dcrp.iler, \rmpoLyuml>r. kol© ran,l>r ,., dı.j(sıs;hrift'lcrdc \C dıl\cr dıllcrd<', Alnun

ı.:a, Fun1Fı11ca1 ıialyJnca, Heınc.:nkçc, Ruc.ç.ı, flır.ınkc \ e Y.ıkındoıı,u'nun)erd dılleri olJn :\rJPÇJ. Turk.;e ve h'"J \a\lnlanniakudır.

turcs, OxtOrJ, 1979.

A L. Pcrk.ıns, "föc Comparallrt .1rcharola.f of Earlv Maupoıtımta,

Cliiago, 1949.

f.1'. Pmrg>tc ve ,\IJ\ Powcll (ed<), Rıılllcım o1 \,.mrtt *A.gnrnl·*

trm, C•mhridge. 1984 .

(1. Rdıl an77*XRt.•rof<.trtlt:ntiJn,* l'rancı,uı, 1978.

P. Sıiıgh· .Veo/itlıu Cıiltrım of I@nı A>ia lıindra, 1975

P J. Ll•ko \C G.W. Dınhlch) (cd,J, *Domattrattoıı* aıid E.xploıtaiiim

uf1'/aıitrnıid A11iıtınl•, Londra, 1969.

P J. R. Trını.ı,h>nı ve G.W. Omi blcby lcds.), Mnn, Sı!!!

K.R. .\hrnclı-ll)'lop. We,ıcrı *Aıınttc* fcwdl*try* <. *3000-612 RC,*
l.ondr;ı. 1971.
R.11 . .\lcado\\ ve P Llnpm.ınn (cds.). Lqısild.J ın tlıc
WciS> ıed.). From Ebla ıo Dnıitamu: Artımd Ardıntol•cfTl *ofAn·* l.a11d Usc on tlıı· Fluodpla111 *oftl1*< Euplırata, Chıcag.o, 1981. J n Muhh-, Cop aıitl Tin; ılıe *DtrtribttttOll* of.lfttal Rcso1'rW aıid
< t .\ \Tla, Wa.hıngı:m,
m 1985.
ı

Tarihöaccsi
W C Bn<e eJ), Tk E*ıı*Ftrottmtnta/ *Ht>t"rlıtof* Star l:Jm *nna*
tlJ< /.ısr /er A.gc, Londr., 1987
S. Oam, Thc Archaċk'T of Animal-:.o ndu, 1987-
() frank.el, *Ard1.1<olcqijt* at Work. Stttdtts oıı Ha/afl'vllrry, lA>ndra,

19'.'
9

A.N Garr•nd ve H lo Gebe! cds l 77u Prrlmıury *o/ jord.ın:* lh,- Cnıırn,us, J - ındra, 1971.
.\1111t ofRmarc/J in 1 9N6, OxförJ, 1988.
1 t.lcllaarr, Çatal *fluvllk* a """lttıbır T•wn i11 A11atolia, Londı:. J.lc Curti< *Ancim I Pmin,* !Amdra; 1989.
1967
Lındra \'C J Mdl.ı.m, 11Jt *Nrolitlıı ı/ tlır* 1'mr f.nst, (,ındra '° Nrn York, 1'e" York. 1984
1975
P R.\ MoorC\ \ed.), On.111t1 of Cı•tlt:nttmı, Woltio. n Colkgc l.cc- D B. Hardcn. 71.ot l◆JO<·tticinm, l.ondTJ. 1962.

Attriwı
lfor/d, Wie'b•Jen, 1986.
P Moorey. Maierinls atıd Manufaaure ıı ı *Aıicient*
R.M. Adanı\ ve Ham J. Ni◆ı en, Ilıe Unıtk Cotml7YSid<. ti.ot *Nıttmıl thr Noı11rt of*he .ilrls "fradr *in* l/Jr Bro1:e Agt, l':c:w 11.l\c:n, 1973
.'vtrin,tr uf *L'rban* 'ivcitttsi , Chıc•go, 1972.
Y Aharoru 1lıt Archnrolo!fY oftlıc lımd of!rrad, l,ıidra, 1982.
I'. Amıcı, ı.'arı J'Agadt oıı Jftısü dıı l.ıiı!'rt, Pari>, 1976.
P. Anıict. Elam AU\ers >ur-Oısc, 1966
G. Bibh), Look11fiir /Jil11mı, Londra, 1970
K. Ilınd. H.t ılıt Captta/ *ofılı. fitttıtn,* Oxiòrj, 1970
<..A. Ilurncy ve D L>ng. l'rnplt.< oftlıc Hils, *Aruuni Ararat tıitd* J F. Rc-ajle, A◆in11 *Sculpıurc,* J.ondra, 1983.
R. ·rei'-...icr1 A,1cıc11t .\'car Fmtcm Cy/ındrr ,\nılsfrıjm◆ rø (◆//cn, Uni\·c◆ıt\' ofC.ılitomi.a, Rakdc\·, 1984poU
G Waıcrfield. *I.a.ı-ard ıif :>.'ittti•<h,* l.oıidra, 1963.
1 \. \Vcrtime \C J.D Muhly ıcds.), 1l) Gmıing ı] ıht Agt of Iro
(Yjle L◆ni\·cr«ıty Prc1ı◆, 1980'1.
\ Yadin, 17ıc Art uf\Vaifart m Bıbltcal l.ıinds, J.ondra, 1963.
Londra,

224

Excavations

L.

Londra,

Assyrian

Royales

H.

H.

Central

Flanks

SÖZLÜIZ

Kitapta geçen teknik ve yabancı taimler çoğunlukla metin içinde açıklanmıştır. Sözlükte bu açıklamalara, kimi durumlarda daha geıiıi biçimde ve ek bilgilerle yer verilmiştir.
Ana sözcükler ve diğer bir yerde değinilen konular koyu

puntoyla yazılmıştır. Sözcük ayrıca yazarın kullandığı bet tarihleme sistemini ve ozel adlan da içermektedir.

Antik dillerdeki sözcük ve adlann yanlışı, ya.ıılı biçimlere dayanmakla birLikte, kısmen bir gelenek sorunudur. Telafti.ız biçimleri, Farsça, Arapça dillerdeki sözcük ve adların yazılışı, yazılı biçimlere dayanmakla birlikte, kısmen bir gelenek sorunudur. Telaffuz biçimleri, Farsça, Arapça ya da Aramca gibi çağdaş dillerde yaşamını sürdüren sözcüklerle karşılaştırılarak ve Yunanca gibi başka yazı biçimlerinde de yazılan adlardan tahmin edilmektedir. Tüm dillerde olduğu gibi telaffuz lehçelere ve dönemlere göre şişirdi. Son dönemlerde adların sonundaki m kaldınlnuşur, ama burada daha iyi bilinen biçim kullanılmışnr. Örneğin *akitt<m* yerine *akitu* ya da *auıilımı* yetine aıvi/1< gibi.

açkılamak Yüzeyin düz ve parlak olmasını sağlamak için finnlamadan önce bir keramik kabın yüzeyini ovmak. Bu gerek bir bezeme tekniği olarak, gerekse kabın gözeneklerini azaltmak için uygulanırdı.

Agade Güney Mezoporamya'da, Sargon'un (.MÖ 2334-2279) başkent olarak kurduğu bir kent. Yeri kesin değildir.

Akhaimenid hanedanı Kyros'ran in Dareios'a kadar Yakındoğu'yu yöneten Pers lcraJ soyu (.MÖ 559-330 dolayı).

Akeranıi. Neolitik Çolitik dönemin, keramik kap kullanınunm daha yaygınlaşmadığı erken evresi (MÖ 8500-7000 dola}•). Lcvant'taki Çanak Ç,ö mlck öncesi Neoiltik B dönemini de içerir.

akjtu Kent surları d4ındaki *akitu* tapınağında düzenlenen mevsimsel bir şölen. Bunların en ünlüsü Babil'in Yeni Yıl şenlikleriydi, ama Harran, Terk:ı, Ninive, Erbil, Şşur, Sippar, Dilbat ve Uruk'ta da *akitu* tapınakları vardı.

Akkad Güney .Mezopotamya düzlüklennin kuzey bölümü. AdLnı Agade kentinden almışur. Bak: Sümer.

Akadca Mezopotamya'da MÖ 3. ile 1. binıillar arasında konuşulan bir Sami dili. Bliinen başlıca lehçeleri Asurca ve Babilccdir.

akropol Bir kentin yüksek kesimi saray ve tapınakların bulunduğu sitadel. ,

alüvyon Irmakların sürükleyip taşkın alanlarında biriktirdiği kum ya da çamur (mil).

Amduka'nın Venüs tabletleri Babil Kralı Anmiisaduka'nm egemenlik döneminin tarihini belirleme olanağı sağlayan Venüs gezegenine ilişkin gözlem kayıtlan. Bak: kronoloji.

tınnakum Eski Asur tüccarlanıun Şşur'dan Anadolu'ya götürdükleri bir mader.; hemen hemen kesni likle kalay.

tıpktıllu Tuf.m'd:ın önceki yedi bilgeden biri. Kilden *tıpka/lu* heykelleri kötü ruhlan uzak tutmak amacıyla yapıların tabanlannm ve girişlerinin alruıa gömülürdu .

Assur (Asur) Kuzey Mczopota.ınya'nın bugün Irak'ta bulunan böliimü.

Assyrioloji Başlıca çh1 yazısı metinlerinden yararlanarak antik Mezopotamra'run araşunlması.

Aşağı Deniz Basra Körfezi.

aşipu Cinleri dualarla defetmekte uzmanlaşan bir rahip.

tıwUum Ha.ınmurabi Yasalarında "özgürler" denilen sınıf.
Awilum Ak.kadcada "insan" anlamına geLir. Bak: muşkenum, wardum.

Babil ülkesi Güney M.czopotamya.

bala Güney Mezopotamya kentlerinde Üçüncü Ur Hanedan döneminde uygulanan bir vergileme ve yemden dağıtım
ssi temi.

Akk.adca bilu efendi, yönetici, sahip, bey anlamına gelirdi ve tanrı Marduk'uıı unvanlarından biriydi. *Bet bjti* kabile reisi demekti.

bit reduti Ardıllar evi, Assur veliahnnm sarayı.

bula Üstünde mühür baskısı olan kil topağı.

Buz Çağı Bütün dünyaya yoğun bir soğuğun egemen olduğu ve deniz düzeylerinin alçalmasına neden olan dönem. Geçmişte pek çok Buz Çağı olmuştur. Bunlardan sonuncusu MÖ 15 .000 dolayında sona ernıeye başl:ınuşnr.

Büyük Deniz. (ya da Amurru'nun Büyük Denizi) Ak.deniz.

cella Tapınakta t:ınrınuı heykel ya da simgesine tapuulaı oda.

çivi yazısı Mezopotamya ve komşu bölgelerde çıkana k tabletler üstüne yazmak için kullanılan yazı biçimi. İşaretleri için yumuşak kilin üstüne dikdörtgen uçlu bir alet basanlu, böylece Çİ\1 biçimli bir İL. bırakıludı .

damga mühür Üstünde bir desen kazınnuş olan mühür. Bir)'lizeye basnnlarak desen yüzeye pkaıılırdı.

dareikos Üstünde soylu bir okçunun resmi olan altın sikke. Dareios (MÖ 521-486) ve geç Ak.haimenid dönemi yöneticil eri tarafindan basnnlrnışar.

Demir Çağı MÖ 1400-1200 dolaymda başlayan ve alet ve silahlarda demir kullanılan dönem. Demirin tunçtan daha yaygın kulnu ancak MÖ 9. yuzyılda gerçekleşti.

dendrokronoloji Ağaçlan, yıllık bü}'Ümc halkalarının örüntüsüne göre tarihleme yöntemi.

deniz kavimleri MÖ 13. ve 12. ı'iizyıllarda Mısır'ı işgal eden halk. Bri bölümü Ege, Anadolu ve Lcv:ınt'taki yerleşmelerde büyük ölçekli yıkımlara neden olan daha geniş bir göç hareketinin bir kesimini oluşturuyorlardı.

Deniz Ülkesi (Sealand) Basra Köıfezi'nin başındaki bataklık
\"e !agun bölgesi. MÖ 2. bin yt onalannda Güney Mezopotamya'nın büyük bölümüne Sealand haıicdanı egemendi, ama yönetimleri hakda çok az şey bilinmektedir_

devrile ağızlı Jclse Kalıpta biçim verilmiş, koni biçimli, kaba yapımlı bir keramik kap. Bu yaygın kerarnik tipi Geç Uruk dönemine özgüdür.

Dilmun Basra Köıfezi'nde bir bölge ve bir ada. Büyük olasılıkla Bahreyn, Köıfez'in ban kıyısı ve Kuveyt'teki Failaka Adabı olduğu sanılmaktadır.

en Sumerce baş rahip, yönetici, bey anlanuna gelen bu sözcük, erken Sumer kentlerinde, özellikle Uruk'ta yönetici unvaıu olarak kullarulnuştu.

ensi Kimi kent devletleri yöneticilerinin kullandığı, vali anlamına gelen Sumer wwanı.

entu rahjbesi Baş rahibe anlamındaki Sumerce terimin Akkadca biçimi.

epigrafi Antik yazıtların incelenmesi.

Epipaleolitik Son Buz Çağı'nm bitiminden sonra Paleolitik (Eski Buz Devri) kültürlerinin devamı. Bu evreyi Neolitik dönem izlemiştir.

fayans Şeffaf bir sırla bir arada tutturula.ı1 ezilmiş kuvars parçacıklarından oluşan yapay bir malzeme.

Gılgamış Destanı 11. tablet üstüne razılın4 bir Akkad şiiri. Burada IJrulc'un e&anevi yöneticisi Gılganus'ın başından geçenler ve ölümsüzlüğü arayışı anlanlır. Şiir Tuf.ın öyküsünü
de içerir.

giptıru Özellikle Ur'da *entu rahibesı"nin* ikametgahı anlamına gelen Sumerce sözcük. IJr'da kimi kez tanrıça Ningal tapınağını da içerirdi.

glasis Özellikle Levant'ta Orta Twıç Çağı'na özgü olan, koruma duvarınuı dibine yapılınış düz, çoğu kez sıvalı eğimli ala.ı1.

granüJasyon Takı süslemesinde çok küçük alan damlacıklarının birleştirildiği bir maden işleme tekniği. Ur Kra Mezarlığı'nda birçok örneği bulunan teknik Yakındoğu'da bugün de kullanılmaktadır.

gun mtıda Üçüncü Ur Hanedaıii İmparatorluğu merkezni in kuzey ve doğusundaki bölgelerde askeri memurlar tarafındaıı hayva.ıı olarak ödenen ıil vergi.

hRZlırtıpat Bin kişinin önderi. Yunanlıların *kilitırk* dedikleri bu kişi Akhaimenid'lerde en }'üksek saray görevlisiydi.

haneda Normal olarak tek bır aileden gelen yönetici Soı•ı, ama kimi kez aynı kent ya da emik gruptan gelen yöneticileri tanımlamakta kullanılır.

hiyeroglif yazısı Sözcük ya da hece işaretlerinin çoğunlukla ranmabilir resimler olduğu yazı ssi temi. İlişkin önemlileri
ve Hitit hiyerogLifkriydi .

kabartma Şeklin düz bir yüzey üstüne kabarık olarak yapıldığı heykel (röliyefya da bas röliyefde denir).

Kalkolitik Neolitik'le Tunç Çağı arasında, taş ve bakır alet kullanılan dönem. Dönemin tarihleri bölgeden bölgeye değişir.

kanatlı disk Mısır'dan türemiş kanatlı bir güneş diski. Lcvant'da ve Hititlerde yaygın olarak kullanılan disk Assur'da güneş tannsı Şamaş'ı ve bir olasılıkla Aşşur'u sınıgeLiyordu. Ak.haimenidler bunu baş tanrıları Ahuram:v.da'nın o;imgesi olarak benimsemişlerdi.

karum İskele ya da pazar yeri anlamındaki Akkadca sözcük. Özellikle Eski Asur tüccarlannm Anadolu ve diğer yerlerde kurdukları ticaret istasyonları.

kaybolan mum döküm Balmumu modeUeri, geçici bir kil kalıp yaparak maden eşyalara dönüştürme tekniği. *Cin perdue* de denir.

kazam duvarı Duvarın içine bölmeler yapılmış bir savunma duvarı.Bu bölmeler kimi kez olarak kullanılır, kimi kez de kalıntılarla doldurulur ya da boş bırakılırdı .

kazuna Bir bezeme tekniği. Desen özellikle keramik kap ya da maden eşyaların yüzeyine keskin bir aletle kazuurdı.

kehanet Geleceği önceden görme. Antik Yakındoğu'da uygulanan başlıca kehanet biçimleri arasında, hayvanların iç organlarının (özellikle de karaciğerni), yağın suda meydana getirdiği biçimlerin, duman biçimlerinin incelenmesi, havanların davranışları, acaip doğumlar, rüyalar ve göksel cisimlerin hareketleri vardı.

KirbetKeca kapları Levant'ta bulunaıı ve Erken Transkafkasya kaplarıyla ilişkiLi olan kırnuzı ya da siyah cilalı keramik tipi.

Kızıl Kaplar MÖ 3. bin yıl başlarında Doğu Mezopot:ınıya düzlüklerinde kulla.ı kırmm ve siyah boyalı çanak çömlek türü.

klorit Mühür ve kap yapınunda kullanılan yumuşak gri ya da siyah bir taş. Sabuntaşı da denir.

kral listesi Krallann adlannm 'c saltanat sürelerinin kaydedildiği bri metin. Bun.lamı en önemlılcri, Tuf.ın'dan önceki efs.ıne\'i dönemden isin L.ırsa dönemine k.ıdar Güne)' Mezopotamya yöneticilerinin kaydedildiği Sümer *Kral* Listesi ile MÖ 2000 yılı öncesındcn başla€ıp Ge.,: Asur dönemine kadar Asur yöneticilerini sıralayan Asur Kral Lıstesi'dir.

kronoloji Bir tarihleme sistemı Görece kronolopde, bır olaylar dizisinin /.amanlamasını <aptamak için stratigrafi ,.e tipoloji ilkelerine dayaoılır. Erken dönemlerde mutlak kronoloji, radyokarbon tarihleme gibi bilimsel yöntemlere, daha geç dönemlerde "" tanhscl kanıtlara dayanır. MÜ 2600-1500 dönemı ıçın üç farklı şema önenlmiştir. Yük.sek, Orta \C Alç.lc Kronolo ılcr demlen bu sistemler,

Ammisaduka'nın Ven is tabletleri'nin içerdiği Venüs geL.egemne iql kin gözlemlerin tarihlemesindeki değişik
olasılıklardan yola çıkarlar. Hanın1urabi'nin saltanat tarihlerini MÖ 1792-1750 olar.ık \'eren Orta Kronoloji bugüne dek bunlar arasında en çok ı•a.ndaş bul.ınıdır. Yüksek Kro tolojive göre tarihler 56 yıl daha önceden, Alçak Kronolojiye göre tarihler ise daha geç gıdcrler Mutlak kronolo ırun MÖ 1 500'den sonraki tarihler için un ııldan f.ızla değişmesi pek olası değildir.

koni mozayik Uruk \'C Cemdct Nasr dmt cmlcrinde kullan hır du"ar bezeme yontemı. Tol da pişmış kil koniler du\'ann yüzeyine batırılarak renkli hır desen oluşturulurdu.

ltudurr11 Kralın toprak :>ağışının kaydedildiği belge anlamındaki Akkadca tenm. Normal olarak bağışın aynntılannı ve buna kefil olan tannl.ının görüntülenni •<;eren oyma taş stel. Kuliurrı€ara Babil sımr taşlan da denir. çuk bunlann tapınaklara konmuş, kimi de muhtemelen ""r işarctlcıi olarak kuUa.nılr.uştı. Stucük, öl cl adlarda oğul anlamına da geLirdı; örneğin Nabu-kudurri·usur (daha ıyi bilinen adıyla Nebukadr.ezzar)

kurtarm projeleri Son 30 yılda arkeoloıık araştırmalann önemli bır bölümü, bar::j yapımı €nucu su alrında kalma, geniş ölçekli tarım'kll ya da kentsel kalkınma planları gibi

giıişimkıin tehdit ettiği alanlarda kurtarma projelerinin bır parçası olar.l }"\lrürülmLŞtür Irak'taki başlıca projeler, Dokan Barajı, Derbend i Kha.n Baraıı \'e hski Musul () a da Saddam) Barajı. Suiiye'de Tabka Barajı ve €ağı Habur Barajı, Türkiye'de Keban Barajı Erbaba Barajı olmuştur. Ama bu projderin dışında bile, mC\·cut toprak üsrundeki baskılar arnığında.n hemen tüm arkeolojik alanlar tehdit altındadır

kutsal Sumerler ve Babillilerde topragın berekctını kontrolmak amacıyla dü/.Crılenen dinsel bir toren. Damat \e gelin, yönetıcyi lc bir rahibe olur \'e kent taruısıyla eşini remsi! ederlerdi.

kutsa ağaç Gerek Orta .-c geç Assur sanatında gerek..•e Le\'ant'ta dinsel sahnelerde bir ağaç morifi görülür MÖ 15. yüzı.ıldaki Mmr etkisi ının bır ü.iiinu olabilir. Morıfin önemi anlaşılamanuştır

kuyu mezar Gömü odasın dikcı bir kuyuyla ulaşıldı€ n1cl.-ar.

Kültürlerarası Tar.t Taş kaplarda (normal olarak klorit kaplar) bir bezeme tanı. MÖ 3. bın yılın ikincı yansında Iran. Mezopotamya ve Ba€ra Körlezı'nde rastlanır

LımRssu Koruyucu bir figür. Asur 'e Akhaimenid yapıl.ı.nnın girişlerine çok buyülc, taştan, yan in\:lfl yan hayvan figürleri tanımlamak için kullanılan bir terim.

lanetlcn1c metinleri MLSır'ın düşmanJannm €tdfa.nm içercn

kılden he)'kekik ya da keramik bplan üstüne yazılan

la.netler Bu *ncs11clcr* l\1ı€ır *Ort.1 Kralğı'ndd*
düşmanlannm
n1ersi.inn.1 1gıkcr *Bu görüntüdeki parçoı/Jmrla.rdı.*
\cv:ınt f>ogu Akdc:ni/ kJ}'Jsı11c.faki Lopr.ıkl.1r.

Lineer Elam yazısı Elam'da Kutik 1nşujınak'ın (MÖ 2200 dolavı) yaLıtlarında kullanılan bir hece yazısı.

logog:ram Bir <öz.:ük if.ıde eden işaret.

1"gRt Sümerce kral (tam sözcük anlamı buyük adam). LugRfin başal ngıçta bir sa\'aş mi deri olması mümkündür.

Luvi dili 2. \'C I bin)'lllarda konuşulan bir Anadolu dili. Çoğunlukla Hitit hiyeroglif yazısıyla yazılırdL

magus Mcd ve rcrskrde bir rahip. (Eski Ahit'tekı) uç krallara verılen €magı" adı \e lngilizce'de buyu anlamına gelen
€magic" sözcüğü buradan curcmiştir

malikum Aklcadcada danışman anlanuna gelen sözcük. Ebla'da bır yönetici un\'anıydı.

Meluhha MÖ 3. \'C 2. bin yıllarda Sumcr'in doğusundaki bir ülke. Basra Kbrfezı)'Oluyla ulaşıla.nül kenın Indus Vadsi i'ndc olması mümlcundur. MÖ 1. bin)'llda ·.Mcluhha adı Mrnr'ın güneyindelti :-:ubıa için kullanılmı.şor.

Migdal tapınakları Le\'ant'ta Orta Tunç Çağı'na fügu kule tapınaklar.

mina 500gra dolayında bir ağırlık. :-.lom1al olarak 60 şekel m
1 mina, 60 mina bir talenr ederdi.

muşkenum Hammura Yasalannda geçen llç halk sınıfından bın Muhtemelen dedet görevhsi. Bak: Rwilum ve wRrdum.

Natufiyen Levant'ta Epipaleolitik dönemin bir evresi olan bu dönemde talu gelişmiştir. kuUa.nımı €lÖ 1 1000-9300 dola}ı.

Neolitik Yeni Ta€ Devri . Ta€ alet kullJnımı ve tarımın başhca geçim biçimi olarak bcnım.scnmcsiylc nıtclcnen dönem.

Ninive 5 Kuzey .'vleıopotamya'da yaklaşık MÖ 3000-2500 arasını kapsayan „e bel'rl gin üıelliği özgün boyalı, kuıbezekli \'C oı•nıa keramikleri olan dönem. Dönemni adı, bu keramiklerin ilk kC/ çıkanldığı Nini,·e kazı alarundan gelmekredir.

obelisk Tepe€·e doğru incelen bir stel ya da taş anır biçimı.

obsidiyen Doğal olarak bulunan bir volkanik cam Yaygın olarak kesici aletlerde, kımı kez de kap, ayna ve takılarda kull.ınılırdı.

onager Y.ldoğu steplermde yaşayan bır yaban eşeği ti.ıri (E9uus hemiomu).

papirus rapinıs bitkisinin vumuşak özünden ppılan bir yazı malıemesi. Önce ,\1ısır'da kullanıldı, daha sonra Yalundoğu'da Aram€a harf\'azısı çı\.ı yaz1<u11n yenru aldığı zaman tabletlerin yeline geçti. lngılızce k.iğıt anlamına gelen "paper" suzcüğü papınıscan türemiitir.

piktog:raf Bir yazıda, resmın anlamı anıştırdığı işaret

pl:ıno-konvcks tuğla Alt yuıeyi düz, usr yuzeyi kubbe biçiminde olan günqtc: kurutulmuş ya da finnda pişirilmiş tusJa. Bu tuğlalar Er Hanedanlar dönemındc Güne) Mcwpotan1ya'da vaygın olarak kullanılırlardı.

Proto-Elam MÖ 4. bin yıl sonu \'e 3. bin yıl başında Elam'daki uygarlık ,.e hcnuı okunamam€ ula.n yazı biçinli. Proto-Ncolitik Epipalcolitik Dönemni a"cı-toplayıcı kükurlcriyle Neolitik Kerrmksi dönemin (MÜ 9300-8500 dolayı) çifrçı kültürleri .ı.r.ısındakı geçiş dönemı. Terim değişki yazarlar t.ır.ıtidan farklı kuJJanılm.ıkt.ıdır, anla *bu*
limmM (y.J d.ı lünu) A€ur€da, sön.·ı !ürcsi bir o/:ın bir
memurunun adıyla a.nılırdı.

riemche Uruk döneminde kullanılan dikdöngen, karelere bölunmüş tuğla.

riton Hay\'an başı biçiminde kadeh. Tabanında sıvının akması ıçın küçük bir delik bulunur.

saltanat yılı Kimi döneınlerde belgelere kralın saltanat yılıyla tarih atılırdı. Büyük lskender ilk döneminden ünce sorırak <altanat ı1lı, kralın tahra geçmesinden yılbaşında başlardı.

satraplık rers imparatorluğu'nda eyalet Kralın atadığı bir valı ya da satrap tarafından yönetilirdi.

Sami dilleri Yakındoğu'da yaygın biçimde komışula.n bir dil grubu. Alckadca, Eblaca, Kenanca, Amurruca, Ugaritçe, Fenilcece, Aramca, İbranice \'C Arapça gibi dil leri içerir.

sliindir mühiir Üstüne bir desen kazılmış bir silindir. Silindır mühür kil rablec üstunde)'U\':llanarak desen yumuşak kil üstüne çtkanlırdı.

sit1am1i Akadca gi.ın doğuşu. Elam'dan çok ilginç bir bronz heykelin adı.

stel Gencide yöneticilerin dıktirdiği taş bir anıt. Stellerin üstünde çoğu kez oymalar ve yazıtlar olurdu.

stratigrafi Arkcoloıiki bir alanda bır tabaka.nın bir dığerinin fütünde olması nedeniyle bunun daha geç tarihli olması ilkcM.

sukkulm Guncy Mezopotam)·a'da üstdüzcyde bir .s.ıray Ptrk.ilisi, MÖ 2. bin ııl başlannda da Elam yöneticisinin unvanı.

Sümer GLincy Mezopotamya düzluklcrinin Nippur'un güne)¡nde kalan kesimı. Ayrıca bak. A.kd.

susitapınağı lJrartu'da bulunan hır tapınak türu. Belki de kazılarda çıkanlan dönköşe, tek odalı kule biçiinli yapılar.

fRge Akkadcada "kafulılardan biri" anlamına gelen "e Assur Sarap'ndaki bır sırufıçın kullanılan terim. Bu sınıfin hadım ağalarından oluştuğu hemen hemen kesindir.

şekel Bir ağırlık. 1 mina normal ol.ırak 60, ama kimi kez 50 şekelden oluşurdu.

tabaka (ya da vapım tab.lcası) Arkeolojik kazılarda kalınolar, bellı mımari evrelere altyapı ve qyalan içeren tabakalara a)ılırlar

tablet dfüı, yasak biçimli, Ustüne çivi yazısı ik)'azıtl.ırın ı-azıldığı ne,nc. Tabletler genelde kilden, ama kimi kez taş \'a da madenden de yapılırdı. Biçim ve boyutlarının razıtın niteilğine ve tabletin kazındığı döneme gore değişirdi.

takvim Antik Yakındoğu takvimleri kentten kente \'C dönemden döneme değişırdi. Çoğu kcnnda ıll baharda başlar \'C l2 ya da 13 aya bölünürdü. Kimi yerlerde ayların uzunluğu sabıtrı. Kimi yerlerde ise karneli ay kulla.nılır, ay hılalin ilk g<ıründüğü gıin başlardı. Bir güneş vılında onikidcn çok kemerı a\' olduğundan, araya ek avlar kaolır \ C her üç yılda hır yıl on üç ay olurdu

talent 60 mınaya, yanı vaki.ışık 30 kg'a eşit bır ağırltk binini.

tanın krallar Mısır'da fira\ın tannsal bir konuma <ahipti, ama Yakuıdoğu'daki yöneticilerin çoğu yalmzca tannlann rahıp da remsilcileıi olduklannı üne sürerlerdı. Gılgan11ş gıbi kimi erken krallar öliinılennden sonra tannlaştınlmtŞlar.

özelıikle MÖ 3. bin yıl sonu \'C 2. bin)'il b.ış/annda kimi

kirapra u-,..m·rakı Kerımik Öncesi N<·olirik A dönemini *de*
içcm1cktcdir.

radyokarbon mriblemc Af.ıddc/crde k.1.ın
ızocopu bunların m . *Bu* sapr.ıma
daha doğru bır değer elde etme amacıyla ararbnabilir

vö11aicıler de _\'aşarken *rannhk iddiasında* K.1rbon
*bul*un *mu*ğlardır. belirt4
e

mN/Ç1mur yapıl.ır için *Ar.ıpça terim. S.ız*

kanştmlm1ş çamur dm·Jrm cepôiie u.ıgu/JI1Jr, kurum.ısı
sonra *bir*
sıra d.ıha eklenir Pisi (rr:ımm:a) ya da fıneh (Farsça)
olarak
da bilinir.

beklenildikte
n

yıl
limmu *orasından* tarihlerini

TetAntik bir yerleşimin yıJunolarından oluşan tepecik için Arapça terim Tel (Ibranice), fO!Jtı ya da tepe (Farsça) ve höyUk (Türkçe) olarak da bilinir.

temel gömüleri Tannlann ıı•i niyetini 'ağlamak ve binayı
yaptıranın ününü sürcürmek amacıyla yapılan duvarl:ınna ya da tabanlannın altına gömülen eşyalar.

tho/01 Konik \'a da tonoz çanlı y!Jvarlak \'apı, özellik.le de Halafdöneminin yııvarlak lnılubesi.

tipoloji Buluntuların ıiıcclenme5ı ve sınıflandınlma\ı.

Özellik.le de benzer tarihlerinin birbirine yakuı nesnelerni
olduğUndan yola çılul;:nk bir grup nesnenin kronoloiik <ıraya wkulınası.

Tufan Eski Ahid'de ve Sumer ve Babil mitlennde, tanrıların insanlığı yok etmek amacıda gönderdikleri bir sel tclaketi kaydedilir. Tannlann yardırrurla bir adam (adi Nuh, Niusudra ve Utnapiştim olarak değişir) ve ailesi, bir tekne yaparak hayatta kalmayı baş;>rırlar Arkeologlann Tufan'ı tanhsel olayl:ır ya da arkeolojik kanıtlar aracılığıyla saptama ç.1balan başans., kalmışar

rumulus Bır mezan örten toprak ya da taş tepesi.

Tunç Çağı Kesıci aletlerin bakır alaşımlarından ppıldığı dönem Tunç Çağı çogtı kez üç e\'reye a\nlır: ilk Tunç Çağı (MÖ 4000-2000 dola1ı), Orta Tunç Çağı (MÖ 2000-1600
dolayı) ve '>on Tunç Çağı (MÖ 1600 1200 dola}ı), ama kronolojik sınırlar \C tenninoloıı bölgeden bölgeye değışır.

turtanı Geç Assur Sarayı'nın baş görc\lısı, çoğu ke1 vezirıazam ya da mareşal olarak çevrilir.

tören yolu Bayramllrda tann heykeUerinin geçirildığı yol. Özellikle de Babil'dc Marduk Tapınağı'ndan tıkit tapuıağına giden yol u

urigallu Sancak, .ılcm. Aynı sozcuk ba) rahip ıçın de kıJlanıJmakradır, amo b.ı şef!Jallu olarak okunabilir.

üç parçalı plan Uzun bir merkez odanın yaruna daha küçük oda dizikıklln ycrleştınldığı, Obcyt e\'lcri ve erken Mezopotamya tapınaklarında \a•guı gönden numaıi plan.

Vitı L.1tince Den:L Yolu; kıyı düzlüklerini izledikt<n Mıtarisl C<zirc düzluğüne ve Ürdun Vadisi'ne giren M.ısır'la Suriye arasınd.ıki en önemli vola Romalıların verdiği ad.

wtırdum Köle, dolayısıy.a kralın hızmerk:in ya da memuru.

Yaratılış Destaru Tann ı\larduk'un füiiıduğü ve Babil Yeni Yıl Şenliği'nde okunan şiir. Dunyanın kokenini ve Marduk'un iktidara \'ükseli)ini anlatır

yasalar Mezopotamya ve Hitit yöneticileri için yazılan,
hukümlcrin ,.e çeşitli 'uçlara uvgun cezaların kaydedildiği metirJer. En ünlüsü Hanmurabı Yasalarıdır.

Yeni Yıl şenliği Bak tıltitu.

yı adı Mczopotamy.ı'da tarihlere kimi ka bır önceki vıl meydana gelen bir olayl.1 değinilirdi. Yıl adları listeleri
dönemin kronolojinın belırlenmesine olanak sa•amaktadır.
Aynca bak: saltanat yılı ve limnu.

Yukarı Deniz Akdenl/.

ziggurat Usrunde bir tapınak kurulan yüksek tepe anlamına gelen Akkadca zikkurrata'nıı Ingilizcelcşriri.lmış biçimi.

Özel adlara ilişkin not
Antik Yakındoğtı'daki insan ve yer adlarının çoğtı uımanlaşmanıı• okuyucu için yabancıdır.
:\\nca i'1mleriı farklı lnlim adamları rarafından benim,cııen <ı tı;işik uyarlamaları vardır Ömeğı.n lnrıl 'de Sargon dı\'e adlandınlanA•u kralının adı kımı kez Ş:ırn ya da Şarken diyerverilmektedir. Bu tür tutarsızlıkların nedenlerinden biri antik Yakındog;u'da birçok dıl konuşıJuyor olması \'C her dilin adlan kendi biçiminde ıfade ctıncsidir, bu nedenle de bir adın çağdaş u•·arlaması hangi dilin kullanıldığına bağlı olabilir Özellik.le de, Çi\'İ yazısıyla yazılı adların çoğtı gerek Sumerce gerek Akkadca okunabiLir. tstelik Ibranicc, Almanca, Ingilizce, Arapça, Türkçe, Farsça, Fransızca ,.e dığcr dillerde değişik u•·arlaınalan kullanılmaktadır. Bu kıtapta gencide daha az doğru olsalar da bır adın en bilinen u•arlaması kuUanılmıştır; omeğin Hammurapi yerine Hammurabi, Ninua yerine Ninive tercih edilmiştir. Tüm metinde, antik adlar çağdaşlar kadar i\• bılınmesc bile çağdaş yer adları yerine eski adlar kullanılmıştır. Örneğin, Asur başkentine Nimrud yenne Kalhu dcnrruşıır. Bir \'enn adi anrik çağdaş dcğişmışse Gasur kentinin adınm ıkinci bin ıılda değişerek Nuzi olması gibi- erken döneme değiniliyor bıle olsa dalla İyi bilııien antik ad -bu durumda Nuzı-kullarulnıışnr. Bir yerin antik adı bılınmiyor;a, bunun •erine
•agdaş adı lrullanıJmışor.
Kuşkusuz gelecekte birçok yer bclırlcnecek, şimdi kesin olduk.lan sanıJanlann vanlış olduğu anlaştlacaktır ıı llarca l.1gaş sanılan ama şimdi Gır;u alanı olduğu anlaşılan Tello durumunda olduğü gibi.

Tarihlere ilişkin not
Mezopotamya'da g e çmı•ıı tarihlcnıncsındc h.\li birçok sorun 'ardı· Erken dönemlerde tarihler radyokarbon ölçümlerin (Karbon l 4) ayarlanmasına dayanmaktadır. Ama yeni araştırmalar bu tam doğru olmadığını ,.c ciddi tarihlerni
a)·nlı)lar ıapılabileceğini göstenniştir. Arkeologlar radyok.lrbon bclirleıncl:cri zaman dilimleri olarak \'erme)• yeğlerler, ama bu kitapt.ı oku\'llCUnun aklını karşormamak için ayarlamadan ·çıkarılan zaman diliminin ortasınd.ıki t.rihlcr "erilmiştir
Yeni araştım1alann (kanıtlanmamakla birlikte) daha erken tarihlerin kaııtlar.ı daha ıyı uyacağı fikrini vermesine karşın,

tarihsel dönemlerde geleneksel tarihleme sistemi i1knmişnr.

Bu nedenle Ona Kronoloji demlen tarihlcmenuı benimo;endığı .'\lÖ 2600 1500 döneminde 100 yıla yakın bir hata olabilir Daha sonralu tanhlerin on yılın •ok ü\tündc farklılık göstermesi pek olasr değildir. Yakındoğu'da normal olarak yılın ilkbaharda başladı• hesaplanırdı, kitapta da genel olarak bu \'Öntcm izlenmiştir. Böylece ,\'1Ö 1792, 1 792 ilkbahannd.ı başJa,•ıp 1 791 ilkbaharında wna eren yıl demektir. Ancak, .1ylann·Jülyçn takvime (Julius takvimi) göre verildiği durumlarda ııl Ocak'tan Arahk'a kadar olarak hesaplanmıştır. Böylece MÖ 1792 Ocak ayı eski Yakındoğu takvimine göre 1793 bır parçasıydı. Mezopotamva'da bır önceki ı·onctıcının ölumu ile bunu uleyen Vllbaşııl.I (ilkbaharda) kadar olan bölümüne yeni yöneticinin talıta geçme yılı dcnır ,.e hır kralın ilk saltanat }ılı Yeni Yıl olarak hesaplanırdı. ,'\ı.syrioloğlar'uı, kralların saltanat dönemlerini tahta geçme yılından \Onraki başlayarak tarihleme geleneğine U\'lllınuşnır. Böylece babasının I Kasım 670'dc ölmesine \'C gerçekte tahta 670 Aralık ayı sonundan önce geçmesine A)urbanipal'in ranhlen MÖ 669"627 olarak \'erilmiştır. Kralın bir yıldan aı yönetmesi ve gelecek Yenı YıJdan ünce ölmesi durumunda tahta geçme •ılı saltanat yılı olarak ,·enlımştir
belirtilmediği durumlarda kraUar için verilen tarihler saltJJı.ıt süresini gösterirler, doğUmund.ın ölumunc kadar değillerdir.

Haritalar ilişkin not
Hantalarda dii:;mfi olnrtık görulcn kımı özellikler notlard.1 bclirrilıncmişrir. Buı1lar arasuıda su mecraları (kıii çıigisi, ırmaklar, mevsimlik ırmaklar ve göller), sınırlar, dcnız ,.e fon renkleri Ye genci kcm/,ılan simgeleri urdır Bir alanda bırdcn çok katcgondc smi genin bulunduu pek çok durum vardır Simgeler olanaklı olduğunca birleştirilmşi tir, ama değişik bileşimler notlarda göstcrilmemişlcrdir Simgeler, birleştirilemedikleri ,·erlerde alan adının altuıa sıralannıışlardır. Alanın verini ayrı bir simge -genellikle içi boş si•·all bir dörtgen· göstcnnektedır. Su ıelliklerini, fiziksel niteLikleri (dağlar, çıiller, vb.) ve yöneumsel alanları belirtmek için de değişik yazı karakterleri kullanılnuşor

RESİMLER LİSTESİ

Kısaltmalâr: u – üst, üs – üst sol, üğ – üst sal);, o – orta, a – alt, vb.

AA – Ancicnr Ard and Archi lecrure, arrow, M.iddlescx; Ash – Ashmolean Museum, Oxford; BL – British Library, Londra; BM – British Museum, Londra; DB – Dick Barnard, Londra; JB – John Brcnn:ı.n, Oxford; – John Fuller, Cambridge; HV – Hirmer Verlag, Münih; MH – Michael Holford, Loughton, Essex; MR – Michael Roaf, Oxford; RMN – Service Photographique de la RCunion des Musees Nationaux, Paris; IBPL – Robert Harding Picture Llbrary, Londra; VA – Staaliche Musccn, Berlin (Vorderasiatisches Muscum).

Haritalar, Euromap, Pangbournc; Lovell Johns, Oxford; Alan Maıs, Homchurch ve Thames Carıographic Services, Maidenhead ı:ar.ıtidaıı çizilmiştir.

iç kapak: Ninive'nin A. H. Layard tarafında11 kazılması: Maıy Evans Pictute Lıbrary, Londra.

Sayf1ı

1-7 Baj1;ınılı devletlerden Kserkses'e gelen heyetler, Apadana merdiveni, Perı.epolis:

8. Kireçı:-.tşından kuş karası, 10.4 cm)"ükseklığinde {Irak Müzesi, Bağdar;: JF.

8. Susa'dan boyalı kase, yaklaşık 20 cm çapında (Louvre'dcn ödünç olarak Ashmolean Müzesi'nde): JF.

8. Bir mezardan gümüş kakma ve kaplama runç gümüş kâsede (Ankara Müzesi): JF.

9. Fayans maske, 11.9 cm yükseklığinde (Irak Müzesi, Bağdat): JF.

9. Dur-Şarrukın'dcn at başı (Iftouvrc):

9. Ninive'de Kuzey Sarayı'ndan Asur çadın (Sraatlıchc M.useen, Berlin): JF.

9. Rahip Sini zirban'ın bazalt steli, 93 cm yüksekliğinde (Louvre): JF.

9. Duvar resmi, taçlı hadım ağası, prens ya da prenses başı, 6.5 cm yüksekliğinde {lraıı Bastan Müzesi, Talıran): JF.

11. Kalhu'da Kuzeybatı Sarayı'ndan çivi yazısıyla ya?.ıt, Kalhu (British Museum); MH.

l4as. Kazı alanınui pla.nlanması, Suriye: AAA (foroğral· G. Torıoli).

14ağ. Ebla'da kazı: AA

1 Süo. Karbonlaşmış bitki artıklannı bulmak için toprağın yıkanması: Arkeoloji ve Tarih Enstitüsü.

Ss. Ebla'da kazı: AA

l Sa!);. Ayn Gazal heykelcki lerinin laboraruarda yeıliden kurgusu: l..ondra Üniversitesi, Ark.:oloji Enstitüsü.

15oğ. Buluntu toplayan arkeologlar: Amman Arkeoloji ve Tarih Enstitüsü.

16ü. Dendrokronoloji çizimi: Colin Salmon.

160. Radyokarbon grafiği: Colin Salmon. 16ağ. Bir Yakındogu hö iik kuısı şeması: DB. l6as. Donanım şeması: DB.

17. Tarih öncesi kadın heykelciği, ÇataUıöyük (Ankara Müzesi): MH

19. Toros Dağlan; Soılia Holliday ve Laura Lushington, Weston Turville, Bucks.

2la. La Vadisi, Kuzey İran: RHPL (foto: Desmond Hamey).

21ü. Fırat kıyısı: RHPL (foto: Michael Jener).

24üs. Çöl ve valıa, Suriye: RHPL {foto: Michael)ener). 25üs. Leopar, İran Luristan'cfa Çia Pahaıı'cfan kcramik parça" (British Muscum): Çizen JF.

24üğ. Yılaıı, Arpaciyah'dan kcrarnik parçası { British Museum):

26.7. Toprağın sürülmesi: Sonia Halliday ve Laura Lushington, Weston Turvillc, Bıucks.

27üğ. Harman, İran: Sonia Halliday ve Laura Lushington, Weston Turville, Bucks.

28a. Naha! Hcmar orağı (İsrail Müzesi):

28ağ. Naha! Hemar'daıı çeşitli aletler (İsrail Müzesi): JF. 28üğ. Dokuma teknikleri:

28ü. Dokuma tekıeri:)F.

28ü. Taştan maske rekonstrüksiyonu, Naha! Hemar (İsrail Müzesi): JF.

28as. Havan ve ha\"andi, Eriha (Ashmolean Müzesi): JF.

280. Toprağa gömülü ev rekonstrüksiyonu. Kermez Dere, Irak (Trevor Watkins'c göre): DB.

29. Kültüre alının bitkilerin şeması: Kcvin Maddison.

228

(Arıkar a Village Enıpire,

Unun i

i (Irak

Ibolos- .

Rı.\ iN.

JB . JF.

sakall ı Andrae'nin

30üğ. iskelet, Karmel Dağı: İsrail Antik Eserler ve Müzeler Müdürlüğü'nün izniyle.

3lüs. Kerpiç (Asmolean Müzesi): JF.

31os. Kerpiç yapımı: David Stronach, Berkeley.

31 as. Kalıpta çıkanlınış kerpiçler: Sonia Hallida}' ve Laura Lushingron, Weston Turville, Bucks.

31 üj1;. Kuzeybjtı tran 'da bir köy: Picturepoint, l\'ew Maiden, Surrey.

32üğ. Kafatası: Damc Kathlecn Kenyon, Eriha Kazı Vakfı (Equinox Archive).

32s. Eriha alanı planı: JB.

32oğ. Yuvarlak kule, Eriha, MÖ 8000 dolayı: AA. 32ağ. Kule çizimi: DB.

34üğ. Heykelcikler, Ayn Gazal: Londra Üıiversitcsı Arkeoloji Enstitüsü.

35. Beyaz astarlı kaplar (Ashmolean Müzesi): JF. 36ü. Masn köpeği (British Muscum): MH.

36a. Ceylaıı (British Museum): MH

36-7ü. Tımar edilen at (British Muswm): MH. 37ü!);. Koyun başı, terracotta: BM..

37ağ. Ekzotik hayvanlar (British Muscum): MH. 37as. Deve üstünde Araplar (Briush Museum): .'vlH. 37oğ. Ördek biçimli tuvalet kutusu: Ash.

38a. Obeyd vawsu, Arpaciyah, Irak: BM (Equinox Archive). 38ıı. Obcyd çanağı, Ur: BM (Equinox Archive).

39üs. Keramik kap çizimi : DB.

39üğ. Teli Hassuna'dan Hassuna keramiği (Irak Müzesi, Bağdad): Equinox Archive.

39as. Samarra kisesi, MÖ 6. bin yıl: Equinox Archive.

39ağ. Arpaciyah'tan Halafkisesi (Irak Müzesi, Ba!);dad): HV. 40·4 1. Irak batakhklan: Jamie Siınpson, DAS Photos, Cherrywood.

44üs. Paıterli tanrıça, Çatalhöyük Müzesi): Arlette Mcllaarr, Londra.

44üğ. Kutsal yer, Çatalhöyük: Froıı to Charles Burney, Phaidon Press. 45a. Çaralhöyük alan planı:)B.

45üs. Çatalhöyük'ten bir görünüm: Jaıues Mell•art, Londra.

45üğ. Çatalhöyük'ten baskı mühür (Ankara Müzesi): James Mellaart, Londra.

450. Platformlu odadan akbabalı duvar resnlİ, Çatalhöyük: DB.

45a. Kabartına boyalı leoparlar, Çatalhöyük: Janıcs Mellaart, Londra.

46a. lnsaıı biçimli kap, Hacılar (Ashmolean Muscwıı): JF. 46ü. Kırsal yerleşim, Batı İran: Hutchinson Kütüphaıiesi, l.ndra.

47. Dabahıyeh'tcn duvar resm , Diana Kirkbride'e göre yapılmış çizim, 1975.

48ü. Su mermerinden kadın heykelciği, TeU es·Sawwan, 6. bin)"II (Irak Müzesi Bağdad): Picturepoint, l\'ew Maiden, Surrey.

48a. Su mermerinden kaplar, Teli es·Sawwan {Irak Müzesi, Bağdat): David ve)oaıı Oates, Cambridge.

49üğ. Terracotta baş, Çoga Mam Müzesi, Bağdad):)F.

49.)B.

50.1. Bataklık Arabı sandalı, Irak: Zcfu, Londra.

51. Şobaiş bataklıklaruıda saz evler, Irak: RHPL (foto: V. Southwell).

52. Eridu tapınağı: DB.

54·5. Ev eşyalan, TeU Madhhur (Irak Müzesi, Bağdad))F.

54. Teli Medlmur'un alan planı: JB.

56. Kertenkele başlı heykelcik: BM.

57. Akkad tutuklu kabartması, MÖ 2300 dolayında, Susa'daıı (Louvre):

60üğ. Uruk: Zefa, Londra (foto: K. Goebd).

60oğ: Uruk'tan kadın maskesi (Irak Müzesi, Bağdad): RHPL.

60a. Uruk kent plaıı:

6lü. Varka vazosunun rekonstrüksiyonu:

61 0!);. Varka vazosu {Irak Müzesi, Bağdad): Scala, Floransa. 6l as. Taştan adanı heykelciği, Uruk (Irak Müzesi, Bağdad):

Scala, Floransa.
62üs. W. koni mozayik rekonstrüksiyonu: Rcport'tan (Equinox Archive).
62üj1;. Koni: JF.
63ğ. Teli Ukair'de sunaktan leoparlı duvar resmi: Profesör Scton Lloyd, Oxon.
63. Uruk Kent planı:)B.
66. Susa A vazosu (Louvre): Giraudon, Paris. 66-7. Teli Brak'tan göz putlan: AA.

68. Teli Brak'tan taştan baş {British M.useum): Equınox Archive.
69üğ. Gümiş koçlu siLindir mühür: Ash.
69ü. Yukardaki mühürden baskı (Ashmolean Müzesi): Equinox Archive.
70os. içi boş kil yuvar ve simgesel figürler (Louvre): RMN.
70!);. Tepdilcli baskı mühür (Yale Üniversitesi); Piramid biçimli mühür {Yale Üniversitesi): Geç Uruk miihründen baskı (Louvre): JF.
700. Piktografik tablet (Louvre): RMN
7la. Naha! Mişmar gömüsünden buluntular (İsrail Müzesi); David Harris, Kudüs.
72·3. Dominique Collon'un Cylinder Seals adlı kitabındaı çizinılcr (British Museum Publications):
72as. Mühürler (Irak Müzesi, Bağdad): il Quadrante EcHzionel Mjlano.
74üo. Dominiquc Collon'un Cylinder adlı kitabından silindir mühürler üstündeki tapınak resin1leri (Brıtish ı\ıluscum Publications).
74üğ. I. Tukıılti<Ninurta'nın sunağı, Aşşur: VA.
74os. Puzudnşuşinak'ın adak (l.uvre): RM.N taşı .
740!);. Gün dogumunda bir töreılİn tunçtan modeli (Louvrc): Magnum (foto: Erich Lcssing).
74a. Kutsal simgelerin tekneyle taşınması, miihür baskısı: VA. 75ll. Tapınaılar: Oriental Instıtutc, Şikago.
75os Kurban sahnesi Müzesi): Picturepoint. (Şam
75oğ. Ay Tanrısı şerefine içki dökülmesi, stel, Ur: faplorer/Fiore, Paris.
75a. Tannlann sürülmesi: MR.
76üo. lştat, fildişıni dcn: Mctropolitaı1 Muscum, Ne" York. 76üğ. Nebukadnezzar'ın sınır taşı: BM. 1 .
76os. İblis Humbaba'nın yüzii (British Museum): JF.
76as. Koruyucu ruh, Nimrud, MÖ 865·860 (British Museum): MH.
76as. Lamaşıu'ya karşı muska (Louvre): RI.\iN.
77üğ. Dön yüzlii raıuı: Orıental Muscum, Şikago. R.1\.1::>1.
77 .s. İblis Pazuzu (l.uvre):
77oğ. Silindir mühür (British Museunı): MH.
77ağ. Bir güneş yaratığını öldüren taı {Irak Müzesi, Bağdad): Scala, Floraıısa.
79os. Kirmızı kap (Irak Mü1,esi, Bağdad): HV.
8lüs. Taş kase, Nippur (Irak Müzesi): Scala, Floransa. 8lüğ. Nippur'dan bir görünüm: Joan ve David Oates, Cambridge. JB.
8ı as. Alan planı, Nippur:
S1a!}. Temel heykelciği Müzesi, Bağdad): Scala, Floransa. (Irak
82ağ. Wcld-Blundell prizması: Ash.
84·85. Kraliçe Puabi'nin sil indir mührü (British Museum): HV
85ü!);. Mari'den aslan başlı karral (Şam Müzesi): Quadrante Edizione, Torino. ti
85s. Mari'den deniz kabuğu kakma (Louvre): Giraudon.
86a. Teli al-Obcyd'den aslan başlı kartal ve iki gc��k kabartması: BM.
86-87c. Alon gerdanlık (Halep Müzesi): (foto: G. Torıoli). AI\ A
87üğ. Ebla ,1Jaıı plaru: JB.
870. Ebla'da doğal konumdo tabletler (Roma Üıliversitesi'nin Suriye'deki ltaiyaıı Arkeolojik Misyonu, Paolo Matthiae'nin izniyle): Equnox Archive.
87oğ. insan başlı boğa (Halep Müzesi): Claus Hammarıı, Müruh.
87as. Ebla tabletleri: AA (foto: G. Tortoli). 87ao. Ebla arşivleri: DB.
88ü. Ur-Nanşc panosu (Louvre): Gri audon. 88ğ. Akbaba stcli (l.uvre): RMN
89a. işli gümüş vazo (Louvre): RM.N.
90a!);. Taştaı1 çift (Irak Muzcsi, Bagdad): Phaidon Prcss. 90a. İnsan başlı boğa (Louvrc): RM::>I.
90as. Ebih-il heykeli (Louvrc): AA
91 ü!);. Kadın başı (l.uvre): RMN.
9ls. Ur-Naıışe herkelciği (Şam Müzesi): HV.
910. Kutu taşıyaıı Metropolitan Museum, New York. 9! ağ. Kadın heykelciği: BM.
92·3ii. Ur Sanca!);ı (British MH.
920. O)'lln tahtası {British Museum): AA.
92aslnckbaşlı (British Museum): MH. 92ağ. Altın kaplar: BM.
93üs. Kraliçe Puabi'nin başlığı: Peırnsylvaılİa Üniversitesi. 93üğ. "Çalıya takılmış koçlar": BM.

adam

93as. Altın hançer (Irak Müzesi, Bağdad): Scala.
93ağ. Peruk biçiminde altın miğfer {Irak Müzesi, Bağdad): Scala, Floransa.
94-5. Ur Sancağı (British Museum): MH.
98ağ. Naram-Sin'in zafer steli (Louvre).
99üs. Ninive'den bakır baş (Irak Müzesi, Bağdad): Claus Hansmann, Münih.
100. Gudes (Louvre): Scala, Floransa.
!Olüğ. L'r zigguratında:ın görünüm: (foto: Brucc Narman).
lOlas. Ljr alan planı: JB.
lOl ağ. Ur'dan taş kase {Irak Miizesi, Bağdad): Scala, Floransa.
103ü. Ördek biçiminde ağırlık (Irak Müzesi, Bağdad): Claus Hansmann, Münih.
103a. Alon kakma gümüş boğa figürü (British Muscum):
104-5. Zigguratlar: D3.
106-7. Cr Zigguran: Georg Gerstcr (]ohn Hillelson Agency, Londra).
ll Oa. Larsa'dan varo (Louvrc): JF.
ll ls. Maymun (Irak Müzesi, Bağdad): JF.
1 l lğ. Kiş'te gerdanlık Ash.
11 2ü. Aslan biçimli vazo, Kaneş (Louvre): RMN.
l l2a. Warad-Sin temel heykeliği : BM.
115. Kaneş'ten görunüm: MR.
116. Araba modeli: Ash.
117. Gümüş heykelcik: Bnına Babey, Bazel.
l 18. Altın pektoral {Louvre): RMN.
ll 9üs. Iştup-ilum heykeli {Halep Müzesi): Picturepoint.
l l 9as. Mari'den görüntü: RHPL (foto: Michael Jenner).
l 19ağ. Mari'dcn duvar resmi (Louvre).
120. Bir yönetici başı (Louvre): RMN.
121. Lu-Nanna heykcciği {Louvre).
122a. Gümüş sandal (Irak Müzesi, Bağdad): Kodansha, Tokyo.
122-3ü. Bat:ık:lık Arabı sandalı: RHPL (foto: V. Soutwell).
122os. Kilden sandal modeli (Irak Müzesi, Bağdad): JF.
122-3a. Kızak rekonmüksüyomı (British Museuın): Kodansha, Tokyo.
123ü. Kızaklı pano (British Muscuiu): JF.
123üğ. Araba modeli: Ash.
123oğ. Persepolis'ren araba: RHPL.
124ü. Güneş ve ay tutulmalan: Ke,'İn Maddison.
124a. Çeyrek aylar Ke\'İ Maddison.
125ü. Ganimetlerin tartılması (British Muscum):
1251. Çivi yazısı rakamla David Smith.
l 250. Dünya haritası , Çivi razısı tableti (British Museum): MH.
125a. Aslan ağırlık takınu (British Museum): JF.
126üo. Marlik Tepe'den altın kase (İran Bastan Müzesi, Tahran): Bruno Babey, Bazel.
126üğ. Poilltrom perdahlı vazo: Ash.
126a. "Karbolan mum" tekniği JF.
126-127a. Bir heykelin raşınınası: BM.
127iis. Cam kadeh (Irak Müzesi, Bağdad}: Joan ve David Oates, Cambridge.

127üğ. Sulama kanallan: Explorer (Boutin).

l27o. Şaduf(British Museum): MH.
127ao. Marangoz (Louvrc): RMN
127ağ. Asur kuşatma savaşı (British Museum): MH.
128. Mühür baskı ekim sahnesi. A"h.
1280. Mari'den kerainik }'iyecek kalıbı: JF.
l28os. Çaydanlık: Ash.
128oğ. Süzgeç: Ash.
128ağ. Cenaze yemeği (Halep Müzesi, Suriye): G. Tonoli). (foto:
129ü. Bir konaklama yerinde yemek hazırlanması (British Museum):
129ağ. Mel...ivene nrmanan adanı, silindir mühür baskısı (Louvre): Erich Lessing/Magnum.
123oğ. Eridu'dan pişmiş kil orak (British Museum): JF.
129as. Ev modeli (Halep Müzesi): Ingrid Struben.
130üs. İğli kadın (Louvre): Ench Lessing/Magnum.
130ağ. Fayans vazo: Ash.
1300. Oyuncak kirpi (Louvre): AA.
130as. Yatakta çıplak kadın: Ash.
l 30üğ. Deri şişeden çocuk emziren kadın, Giincybaa Sarayı, N ni ivc, kabartma (Brir:sh Muscum):
131. Şulmanu-a şerid'ni sarayından Assur askerini gösteren duvar resmi, Til Barsip, MÖ 8. yüzyıl (Ulusal Müze, Halep):

Claus Hansmaım, Münih.
132s. Idrimi heykeli (British Museum): MH.
133ü. Cezrcel Vadisi: RolfKncllcr, Kudüs.
136üğ. Amarna mektubu (British Muscum): MH.
1370. Hitit mühür baskısı : HV/Phaidon Archi,e.
141-. Dur-Kurigalzu Zigguran: MR.
142ağ. II. Mdişuşu'mın kudumısu (Louvre): 143üs. Duvar panosu: BM. R/1.1.N.
143üğ. AJ-t.:nraş-Napirişa'dan görünüm: MR.
143oğ. AJ-Cntaş-Napiri·da .iggurat: RHPL.
143as. Hattuşaş alan planı: JB.
144o. Hattuşaş'ın büy'iik tapuiağı: MR
145lio. Hattuşaftan duvar ve kuleli Hitit varo dudağı: H /Phaidon Archive.
V4Sğ. Savaşçı tann kabartması: Phaidoıı Archive.
14Sao. Hatruşaş'tan görünüm: MR.
147üğ. Baş, Ijgarit (LomTe): JF.
1470. Tann heykeli, Ugarit (Louvrc): MH.
147oğ. Yüzlü vazo, Ugarit (Louvre): RMN.
147a. Ugarit alan planı: JB.
148. Tapınak kabartması (Institurfür Vorderasiatische Altertumskunde, Free Universiry, Berlin): Staatliche Museen, Berlin.
l 49üs. Aşşur alan planı: JB.
149üğ. Aşşur'daıı görünüm: MR.
149oğ. Kral mezan, Aşşur MR
lSlüo. Çivi yazısı ödev (British Muscum): John Ridgeway.
lSltr. Çubuk ve çiviler (British Museum): JF.
151oü. Kargamış'ran Hitit hi)'eroglifyazıtı: AAA.
lSlo. Ninive'den eş anlaml sözcükler sözlüğü (British Museum): Johıı R.idgeway.
l 5 los. Yazmanlar (British Musewn): MH.
15 loğ. Laçiş'ten kerainik kap üstünde alfabetik yazı (British Musetını): MH.
lS loa. Kalhu'da kabartmadan çivi yazısıyla ya1,ıt (British Musewn): MH.
lS las. Mektup ve zarf(British Museum): John Ridgeway.
15l ao. Yazı tahtası (British Museum): JF.
152üo. Henry Rawlinson\ın kabanma portresi: Ash.
l 52üğ. Hormuzd Rassam: BM.
1520. WooUey ve Mallowan: BM.
152as. Gümuş lir, Ur: BM.
l 52ağ. Doğal konumunda lir, Ur (British Museum): Phaidon Ardı.ive.
l 53üğ. Khorsabad'da kemer: M. Pillet'nin *Un pionnier de l'arsyrioingie*, 1962, kitabından.
153os. Austen Henry Layard İran giy,ileriyle : BM. 153oğ. P. E. Botta (Louvre).
l 53s. Layard kaya heykelin üstünde: BM.
154ü. Çatalhöyük duvar resmi: Roger Gomngc.
1540. Aslan avını gösteren mühür baskısı (British Museum): MR.
154oğ. Til Barsip'ten aslan a,·ıru gösteren resmin kopyası: A. Parrot, *Niniveh a11d* Babylon'dan.
154as. Varka'dan aslan a'" steli: Irak ,Vl.üzcsi, Bağdad. 154ağ. il. Aşurbanipal avda (British Museum):
155üs. Alnn levha {Louvre): Giraudon, Paris.
155üğ. Asurbanipal bir aslanı btç:ık:larkeri(British Museum): MH.
155b. Aşurbaıiipal at üstünde avda (British Museuın):
156üğ. Bir ç i f adın figürü: BM.
156o. Makyaj malzemeleri kurusu (Irak Müzesi, Bağdad): Quadrante Ed.izione, Torino.
156as. Cepheden sfenks (Irak Müzesi, Bağdad): il Quadrante Edizione, Torino.
156ağ. İskemle arkalığı (Irak Müzesi, Bağdad): Scala, Floransa.
15 7üğ. Bir N'ubialıyı "iyen dişi aslan (British Museuın): MH. 15 7üs. Oturan aslaıılı kafes işleme plaket: BM.
157as. Penceredeki kadın (British Museum): MH.
157ao. Kadın biçiminde fildişi (Irak Müzesi, Bağdad): Il Quadrante Edizione, Torino.
161ü. Ganimet maymun (British Museuın): MH. 162üğ. Koruyucu ruh (British Museum):
162as. Kalhu'da Kuzeybao Sara"o alan planı: JB.
162-63a. A. H. Layard'ın *Mommıtntr ofNinivellı* resim 2 kitabından taht odasının çizimi (Ashmolean): Equinox Arcl;iive.
J63üs. Kutsal ağaç ve kral (Brirish Museum): MH.
163üğ. Kral U. Asurbanipal'in heykeli (British Museum): AA.

1630. Kalhu'da Kuzeybaa Sarayı'ndan sakallı saray mensubu: MR.
163ao. insan başlı kanatlı boğa: BM.
163ağ. Asurbanipal ve maiyeti (British Museum): MH.
165. K.ılhu'daıı alnn takılar (Irak Müzesi, Bağdad): Barry Iverson/Time Magazine.
165. K.'lililu'dan bulunan taht altlığı üstünde (Şalmanu-Aşerid) ve Marduluakir-şumi (Irak Müzesi, Bağdad): David \'e Joan Oates, Cambridgc.
166-7. Bala"'llt K."pılan ve görüntüler (British Museum): JF.
168-9. Balawat Kapılarındaıı kabartma sahne (British Museum): MH.
170üğ. Bronz thsk, Urartu: Coll. Verza.nieling Ebnöther, Les Arcs.
l 70oğ. Kak modeli: BM.
170as. insan başlı kanatlı at: BM.
17ltiğ. Miğfer: Prahisrorische Staatssammlung, Mtinih. l 7 loğ. Kazan ve üçlü •)'•k: Badisches Landsmuscum, Karlsruhc.
17ls. Bronz heykelcik: VA.
174. V. Şamşi-Adad steli: BM.
175. Siyah Obelisk'ten bir sahne (British Museum).
176ü. Kral HI. Tiglarh-pileser (Britislı Museum): MH.
176a. Fenike sikkesi (Ulusal Müze, Liibnan): JF.
178. Kral Bar-rakib: Foto Marburg.
180ü: Kral II. Sargon: BM.
18lü. Kral Midas'ın kafatasındaıı yaptlaıı rekonstrüksiyon:]. Prag, The Manchester Museum.
l8la. Ivri;ı; kabartması: RHPL.
183. Nuşi Ca Tepe remel plaıu: JB.
1 82-3a. Tepe Nuşi Can'dan görünüm: MR.
183oğ. Medlcrin gümüş hazinesi: BM.
183. Kazılmış giriş kapısı, Tepe Nuşi Can: MR
184üs. Fresko: A. Parrot, Niniveh *and* Babylon'dan. 184üğ. Kil heykelcik (Louvre): MH.
184. Khorsabad alan planı: JB.
184ağ. Dört kanatlı tanrı (Louvre): RMN
184as. Sargon prizması: BM.
185ağ. Kazığa orurttılmuş turuklular (British Museum):
186üs. Asur krnlı (British Muscum): MH.
186ğ. Ninive temel planı: JB.
186a. Ninive Sarayı'nda kabaranadaıı ayrıntı: BM.
187üs. Duvarlardan görünüm, Ninive: JB.
187üğ. Faideh kanalı üstünde bir kabartma: MR
187a. Şallalat'da baraj : Julian Reade, British Museum.
188. Esarhaddon stdi: VA.
l 89ü. Esarhaddon'un ta tableti: BM.
1890. Astronomik inceleme {British Museum): MH.
190ü. Asurbaıiipal ziyafette (British Museum):
l90ağ. Elam savaşı (British Museum): MH.
192üs. Tannlaşmış kra heykeli (baş, Staatliche Museen, Bertin, gövde, İstanbul Arkeoloji Müzesi Eski Eserler Bölümü}: VA
192üğ. Yapıcı Aşurbanipal: BM.
192ğ. Babil'de Iştar Kapısı'ndan kabartma tuğlalar: Zef.ı (foto: C. Skrein/M. Epp).
192os. Sırlı aslan kabartması: RUHPL.
192ağ. planı: JB. Babil'ni
193s. Iştar Kapısı (Staatlichc Musecn, Berlni): HV.
193üğ. !"tar Kapısı'ıun çizimi: DB.
193oğ. Iştar Kapısı'ndan sırlı tuğlalar (Irak Müzesi, Bağdad): Claus Hansmanrı, Münih.
193as. Babil alan planı JB.
194ü. Uruk'tan mllhür baskısı (Staatliche Museen, Berlin): JF.
194o. Ur Sancağı'ndan savaş arabası (British Museum): MH.
194s. Akbaba Stcli (Louvre) R..\lN.
194ğ. Kelle sayınu (British Museum): MH.
195ü. Asurbanipal'in atlılan (British Museum): MH.
195üğ. Topuz başları (Ashmokan Museum) JF.
1950. Balta: Ash
195os. Hainanu'nun yıkımı, Ninive kabartması (British Museum):
195oğ. Hanc...derler (Ashmolcan Museum): JF.
195a. Bir rutukluyu öldürmek üzere olan Assur askeri (British Museum): MH.
195ağ. Ok başlan (Ashmolean Museum): JF.
l96-7. Sırlı tuğlalar, ejderha (Louvre}: Erich Lessing/M.1gnuin.
200. JI. Nebukadnezzar Sarayı'nın taht odasının fasadı (Staatlichc Musecn, Berlin): Erich Lcssing/Magnum.
201. Babil kralı steli: BM.

YER-ADLARI DİZİNİ

2 0 2 "' i - 1'rczu sevadiy ldığı odun yığını üstündc (Louvre): RMN.

202üğ. Sikkeler (A•hmolcan Muscum · Equinox Archivc.

203 Kırus muhru (Oneıml Insntute, Şikago): JF.

204. Pas.lfgadac ::ılan planı: JB.

205llğ. Pasargadac'de P Sara��= RHPL. 204-5a. Kı[illegible] Rt.HPL. (Louvre):

20501!;. Kanatlı figür: MR.

206. Gümüş riton Londra. Ench ı..essing/Magnum.

207. Susa'dan surun başlıklan Lcssing/Magnum. Erich

2 l Oüğ. Tanrı kabartm:ılan (Louvrc): *AA*

210os. D.ırius Bastan Müze[illegible]ı. Tahran): MR. 2l0a. Okçular, <ırlı tuğlalar (Louvrc): I.[illegible]ing/Magnum

21 !üs. Su.[illegible] alan planı: JB.

Elam

2llğ. altın heykeli (Louvre): lU>vtN.

21 la,. Okçu. SLrlı tuğla (Brirish Museum): MH. BM.

215b. Kserkses'ın [illegible] : RHPL.

216-7. Iskender mozayiği (Napolı Müzesi): Scala, Floransa. 2180. Persepolis çizimi: *MR*

218as. Ermeni kabartması: 1'1R.

2 18ağ. *Kral* Darius: M R.

219u Ahuramazda (G. Tilia'ın rckonstrüksıvonu): A. B. Tilia'nın Smdusand restorariom at Persepolis ;,tıd other sıus of kitabından.

2190. Persepolis'ten gorünüm. Zefa,

219.ıo Apadana merdiveni, Pcrsepolis: MR. 219.ığ. Griffonlu sütun başlığı, Pcrsepolis: MR. 220uo. *Kral* figürü: BM

220üğ. Yüzük: BM

220ag. Med figürlü kabartma levha: BM. 220as. Kanatlı aslanlı duğme: BM.

22lu. Araba modeli: BM.

22 las. İçi bo kaf.ı: BM.

22lağ. Altın bılezi.kkr:

222-3uğ. Babil Kulesi, Rrutghcl (Kunstlüsrorischcs Museum, Viyana): Bridgeman I.ibrary, Londra. Ar

222os . .\lcsih'in gelişi ve Babil'in yok edilmesi, Samuel Colman (Cııy of Bristol Museum and Art GaHery): Bridgeman An: Library. Londra.

222oğ. Bck[illegible]ızz.ır'ın Şöleni, Rcmbr.[illegible]ndt (1.anonal Gallcry. Londra): Phaıdon Archh·e, Oxford.

222a. D. W GrıJfühs'in Hoşgörllsüılük filınınden sahne:

Kobal Collection. Londra

223as. Babil yanıyor, 16. yliz}"ıl tahta baskısı (Bible Society, Cambridge): Bridgeman Art Library, Londra.

223ağ. Babil Kulesi, JozefSzubert (Öul Kolleksiyon): Bridgeman *Art* Libra[illegible]y, Londra.

Equınox (Chford) Ltd. şirketi bu kıtapıa.ki rcsimlenn copyright hakkı sahiplerim bulmak için elinden gelen cabarı nJrcamışrır, ama bu her durumda olanaklı

ilgili kışilcr Equınox (Oxford) Lcd.'e baş\'Urabilirler.

Kc:ıman (/rı,şJ, 30 18'N 57'05'E, 13, 7v
Ktrmınpıh ıIr:ıf 19'' 4.,.....12, "79
krncz 11cn: flr;ıltı 36'31" .i2c-5o•ı- 24

Kı.ıc*. 160, 164, 179, l'ı>ı
kucu.1 *(PdıT•"*. 30'15'🔲 61'00'F.. l🔲
Kuh c T2ftul -{🔲nı , ı8 3T' 61"08'F, 1.1
1':.\ıl.ıbı (ı,,J.:J. 🔲2,,44'N 44🔲:>8'E, 109
Kı.ılı:tkhın.q (liirtıwJ 1-t0
kıılttʻJ"C' 🔲k Ju;ncsh
kululu rnır•lwJ 39°10"🔲 16()
ı;:w Tcpc /rd , 36°05',.; 42oı-🔲.
43 Kum (/ra J, 🔲·39'N *5(1 57'1:, 13*
Kumıdu lJ.Jınid tLuJm11n), 33'-tS'N 35 ;ı ·ı:. *135*
l\:umnunnı (Tl.ı11Y1_"1(' . :lR'20'🔲 1 oɪ:, 134. 1🔲9
Kummc i"J"'*'🔲). 17 .l4'🔲 42 58'E, 179
Ku:nmuh·. 160. 164
Kunulu;ı; ıTcll T.ı\ınat) (36 33'E, 100, 16-1, *IQI* .
Kuranpn tfr,,), 30 ı;·N 5l'Ol'E, UR
Kurtı ▮ ıl (lra•J,.36°47'7\'. 42'54'1-., 185
Kurhn H<:ı🔲ık rTVrıwl " 37'26'N 38'22'1:-,, 64.80
Kı.ıd.ı (S11n.wJ. 36'"39'!'\ 41"5.ıt'l. 140
Kur'°Uharuı (ldl .al f.ıi.tnrı, 35"11'1'" ..w·🔲. L '–'
Kunlb cTdl '-trn, JmJ:i. 31 l6''1 45'! HrF, 120
Kuth.ı (TcU tır.ı.hıml, ı/,.,lı, 44'' 🔲🔲E. 102, l🔲, 120. 1 42 ,1🔲.lW
h:ım·)'t (K•l·NtJ, 29'-20'🔲 48'-00'F.. 12
🔲🔲rt-.d"J. tTuN.ıIu.ı11>. :l6 ı ·🔲 22-s«n--1 177

La🔲wc fLHhhnım), 34•13'N 36 l6't-:,43, 1::15
Lıdtish (Tdl ibraıl), .ll'🔲'N 34'51'E,80, 135, 159
Lapb<a (im🔲 , 32"33'🔲 44"57'1'. 109
Lag.ıʂ ITdl al Jfıba), (/rıU), 3J"ı6'N 40)32'E, 7Y. 80,lU,97,9S, 102, 120
L.mıpcdus.a 35'"30'!'\ l ⁄ SO'E. 177 Lapctho:ı (Kıbrıs), 15'"20'N 33,ll'E, 177 bq<",160. 16-1 .
Lunılu bık. Nnon
Lar\.ı 🔲Tdl (lrnftı c.14'!\ 4S'5l't 105, l09, 120, 142, 199
l.ptıı tı.hi!nı (Lô:JWIJ, 32"5fJ'N *14 IS't, 177*
Lc:\-a.nl•, 139
Höyiık ı, 37'"35't\ .🔲R047', 🔲O
Lıjy:l• ⊕ 191. 203, ıoR, ın
Uk.w\ rF1, 3;🔲12·N 6🔲10\\', 176
U\.:ı.n (/rır71J,ıS058'N S0'"52'1:,. l🔲, 138
LothıJ 1H1Nliist11,,.ı, 2303'N 71'lO'E, 9R
l.u'ı🔲·. 160
Luhdı tım>. ::5🔲10·🔲 «'3wı.:. 179
Lulb".139
l.ulınınp.a🔲n cSurnO, .Hcoo·🔲 .l6🔲'f-. 212

Mc🔲kcnc ll;ıJ., Emoir
Mu•. 18,9'.'. 1.l-4, 179, 191. 2lU, 208, ıt4
Mı.lı ;u/11/4nJ (Tı.moıur"'"" 39 30'🔲 26°,🔲O'E, *ıı-t*
MJlctm (l'Mr•ı.w1 37"-'0"🔲 27°Un·. 139, ıt4
\Lı ka .\1crgi (lrdJ, 36 S8'S "U 5Tii., l'N
MJtuıı•, 134, 139
Mlfp.lh CTt'll ;ı;l t'\.bbcb). (l'rliMlf.•, 31"'52'7\ 3🔲· ı4'E. 1;0
Moob•. 159, 179
_.\1t🔲 (Fa· 31ç50''1Y-58'\\', 176
\tohc:npı Danı *ıP&tutah},27"1"T'ſ*
6.'S"l4'f-

Murv;ı tluı/wı}, 37🔲53•r-; 12"29'1-:, l
7i ı\-hık<b\'t:h (l,.d• 34 02'S 44'🔲8'1'. 14ı MuIJı•. 134
1. 31-50"1 6-4 46ı-:🔲 98
.\1uıhnt.a *t/mu/* . 32'32'N ,l5.'"34'1-, ıs
..9 Muttyhcr tSun'lıtı, *:l6-'ĆM'' .l8-*ı 24. lS, 64 Murum llrtd), 32🔲'N 44341'1-:, 109
Mu.ı.ası (/rdl, l6'48'N 173, JN n:,,...,_.,.J. 23🔲.n·ıs 5R '.\S'E, 1 🔲
.\foı;ı)lll (Iran/, .🔲2°32'1' "7"27'🔲. 138
Muvi lli•🔲bn llrı), 30 30'N 43 21'E,
U🔲; Mumı tlrdJ, <🔲>'ın ·N .ıros·ı-, 12 M)nanı.1ros ihkcnderuıı) f"llılrluw), 🔲037'?\'.
3<,-·🔲. 12, 214

:Satuı l')nl(>ı1 (lsrar!J, 🔲0'-54'l\ .🔲4·44•1-;, ıs
:-.;ı;h.U Jlcmn (/inli/), 31•14'N 3S" l 7'E, 25
🔲..1h.1l .\.lıpnat *ı* , .ll l6'N 🔲🔲"13'E, M Nlhıl o🔲n ▫ı,,.,.,, , 32 .15·🔲 35 02·c. 24. 2s. 34
Salıt 🔲],;.,lh ▫f.ÜW▫▫l, 33'58'N 35.37'f.,, 11>4 179, 191
N;ı;ı;ah:habld 34e.45".'J 48' 19'1:-:. L79
N.ı.4ı Rı'.ı (lr.ilx), 30C05'S *52* 58'1-. 138
Na.1, M·tU.nt flrd•, 36 52'?\42'SS'E, 185
Kaıjı.ı;ı;\ (Sun🔲). 34🔲8'N 37°12'1-:, 116
...;🔲u:b;an 38"0 '>-l 47"56'1-, 173
'\.::ı.m. lıı-GJud 1(;n1,,,,1, 3209'S 35'22'E,

Nau..rJt.u {.'tlıJıf'), 3U'54'N 30'"🔲5'E, 177
t-:..:be Yunus lMk l'\flf"-th
'cmnk ·J,,.,k}, 36 46':"4 42'47'E, lS
🔲mhıuın rTı:ll lshduh:•. (lrd), 3🔲'-43'N 44 :W'E, 9R 1 16, 120
Nc\'C N.,. 1/ı'aıJJ. 31'11'1' 34"38'E🔲 64
Nıı.:o!o.11 (Ktlmı), 3S"ı l'🔲 33'"23'1-:, 12
ſ\:ıbrı🔲.ı (/Nnt🔲). 38🔲3 1 '🔲 39°2TE, 113
"S'imnıJ b.ık !Yılhu
'.\;ını🔲c {'fdl Km-uncuk/Ncbı Yunu🔲ı, (Jm4'), 36'24'N 43 OR'E, 43, 49, 64, 73. 80. 83, 97, 102, 105, l 13. 116. 120. l.H. 134 1·.0, 160, iM, 179, 18'. 191, 214, 214
l'ippur .. '2 *IO'N* 45 1 1'L 53, 58. 59.

lntN

•

79,

ltirkiytl, .'l6ô16' f'.

.\1undıltJk (A.fiuoıısra."

(lmlJ,

MII t·

lrnıJ •

(lt1M ·

(/mN),

Sc-nlı.t'rch),

24

l/•dJ

64, 73, 79. 60. 83. w. 98, 102, 105. 109,
120, 1:14, 142, 164, 179, 199
:·.Oıpur, ·'iounc (lrdȷ, 3ô'58'N 42°4S'E, 191
N@t.n 37°0S'N 4t•ı ı'E. 160, 164,
179. 191
Nwa•. 134, 135
J'r\or.ı (/tAl'lJlJ@39'00'fl.'" 'l 01 E, 177
@oqunn:rt: (T1rıı.wı, 33"32'N 39:32·ı-:, 49, 64,80, 113
1'or- J»@-ıIcc /&ȷı""•ˌ /;nktkr T•pIl
1Bı>n. •o·ıı 'N «'5cn. ı7J
fl."uhı.ı•. 208, 212
@uh•" 134
Nuri {Yorgan TCpcl, (Ir1tt), 35"22'N 44•18'F.,
53. 64, 80, 83, 1 16, 134, 140
P˙ıı@.ın (TNr@ıw). 38"15'!\ 44c()()"E, 173
P.ıbı•, 139
Pajc:g.ı•n tlnd}, 35·39·@ ~45'"07'F@
2-t Jl.ikrmo t/tıJ, 3g-og•s.ıs•23'E, 177 Psnukbtu (Irtdt), 33"26't-.
43ç45'1:, l99 PaIM'n bU. T.ıdmor
hlu (/•Tfm), "8'46'N 39"52"@, 173 Par.ı.iroruon (Mm,.). .@1"21 ••
21'°1S'F, 214 P.ırMta•. 179
Parthu.ı, 209. ıı2
rasu@ (T.ıkht ı .\1@- Subım;m), (/roHlJ,
30' 15'S 53°14'E, 203, 209, 212, 214
Panala f/ldw.Jt), 25"42'N 68"54'1:., 214
P;IT.31'\:ık (TUrtıw}, 37@28'N 37'"25'1', 104
Pdb <Uniı,ı, 32"27'N 35-37'1-., 24, 135
Pc-lui :T1ı1f'irrt), ?.8°l8'N
ı<l"l43'E, 214 rcnucl {t'rtlımJ, 82nepo@ 35 (4ght, 159 tlru), 29'57'N @nuhıd)
;3°12·@. 73, 209. 212, 214
Per1b• 18. 203. 209. 212, 214
rtıılJa /Kıhrvȷ, 35°15't\' 33"02"ı'.', -49
Pı.k NJmmununJ *tdyllfn),*
f&htMJ'U Ckwrl<r
T.pi•l't6•1 (BDT), 39 02'N
72•52·@. 13
Pır HıJ@\'lll (Turlti_wJ, 38"19 N 40@39'E, 97
Pi@h (Irın), 36'57'N -45@37'1-, 53
ronnı\ ßan *(Turtıwı.* 41
l8@00'E, 12 Ponc.Jpc
f•f.t.,41'04'@ 30"1n.,214 Port @ (lt/ı11r), 31 17'N 32°18'1:, 12
1':.nSuihn (<:.udtu•). 1ꝺ •"-'
37110'E, 12
rur:ı: R;unpurı, ·/n,J, 27"J 3'N 60'28'.., 65, 79, 209,214
Puruskhanda {AA.:emhlult' (r,;,.+,, 38 28'N 33"41'h, 97, 113, 139
Pu., (lrdȷ, 32"46'!' «'42'1-, 102
Pur.ritil@ ıDrchcm), t/rıd·ı, 32 04'N 45°13'f, 102
ı•'\lai (Ird}, 33°28'N43'26'E,214
Rıȷbath ,\m.no ıUnlN"ı, 31cc57•N 35 58'E,
fU.kefct *(braıȷ),* 32<)35'N
@5"1@'1-, 24
159
@nu)(h·<.;ık;ıtd (VrJu11>. 32•31·N 36@ı 159
R.apikum ıJrUı, 33'"0()'.S 43 OO'E, 116, 120
R.1ȝȝ1'!'". 164.179
RM Ab.ınıl (l(ımır}, 25•35·1' Si) 33'E, @3
ıu, .J.l Buıı :.'>t1rf.wJ, @5"52'N 35'48'E, 1 n (UMJfU'"
R. :U-JUJU\'Zl, 22@@1 ·' 59"39'E, 98
lW Ş,mn bak. Uprıı
btt /YA,.ɪ, .1@ı 8'N 49"38'f, 13
@wa ı/,,.i). 34••0@ 4-1'57'.E, M-
lU•y bok Rhap:
R.wm• ıı...;ı, 36'15'N 41'35'1:, 116
RJ.7.J:ı:n (Bı)'ıM.m Dn•lctkr Topl11l11jH) (81]'f),
W15'N 44"35'E, 34
lU2]ıq ı/,.o), 38 ı ı 'N 47'50'f., 173
Rh;ıgu (RaY)), *fl,..,J, 35c35'N @1•21·*
.....21 ·f
Rıy@ 'S"ulıIAr4/Jurt1"l• 24'"39'N 46'"46't, 12
R.nd O'l '"'•ıttnJ, tT•"@"m""), 3@"00'N 28• J2,214
IV1' Horc1J t/muı 30"'34'!\ l4@@7'E, 24
Rot Zm (*lwnıl),* 30.,34'!'-i 34"54• 2-4
Raahınılı (Topnıkk.J.le), (,.r••!'J, 38'32'N
43 18'F., 173
S ,, 26'13'N 50'39'E, 98
5ud <•T1*ı.wJ, 38°28@ 28"02'!-, 203, 208,
(B.n.), 212, 214
Sardurih&nılı tÇa\·@epcı, rfNrttw).
38'17'N 43 31">., 173
Sarcp !L•.....ı. 33°30'" 35··22·E, 1 77
SanUmq <uTnıwj, *•O* 19"N 42°3S'E, 3-4 S 209. 2I3
@HlanD,ag,b (/ru>. @<)20'N 12 n
Sıvalan, Mount t/@(uf}, 39"05'!' 47°36'f, 34
Scdu o.aı ır•'*'"'''• 36 50-.ı j6"l2'E, 97
S<mcrbnd bak. M>nbn.b
Scqindd *(lrAn>.* .38"39'1'46@'48'E, 173
Snıllc hık. Cırmon;a
Sni ı 76
S.hc:ik.h Hımıȷ bak l)ur ı.:.ll.ımmu
Sıı.ıl@·a (1tllnlnn), {lı1tlwı1,37""50'!'-ıi 14•30·1-, 17
<\don (▮ _ ,,ı, 33"32'f'\ 35-·:ll'F.. 135, 159.
160, 164, 177, 179, 214, 214
Sılıı\e (furhw'). 36@22'!'1 34°02'1:'., 113
Simanu•. 102
Simwrum Orwt , 34 26"'.'\' 44"49'E, 97
Sonumı /\•rnwJ, 3"'@46'N 36°00'E, 135, 177,
179
&nc:ar (IrdȷJ. 36 20'N 41°51'1:. 179
Stnop r'fu.+ı.,,•2 02'N 3S"09'E, 2H
SlflP'U 1Tdl Al'tu Hàbbia.@ (lr•kJ, 33°03'K
..·ıs·@. 79, so. 83, 97, 102. 105. 109.
113. 1 16, 120, 134, 140, 142, 164, 179, 199
Sıtnk On1ıi, 33 09":S +f.@35",214
Siwa OHis (Mınr), 29'>12'?' 25c3l'f.',. 214
Skudrı•. 208
Soı.oh 1Cr•11J, 3J-19'r\ 35°03'... 159
Sogdı.>', 209, 213
Sokh f Dmnkr T•l'•ilf!Jıl, 39'59'N
71 09'F., 79
Solunto ı/tnhıt}, 38"06'N 13ı.ı32'E, 177
@ı«o ·lNi , 36'l 7;. 42@09-E, •3
◀▶ b@k- Hıd.nımctum
Sulıanu•. 97, !16, 120
'iubcnk (Titrtıw>. 37@25'N 31'53'F.,25, 34, 43
Su..:c0<.h Ct'ıno11. 321l l'N 35 @·ı., 159
Suhu', I 16, 120, 164
Sulı:anh.ın rf‖rl:rw>. 39ac>2'N 3S0-48'I, 160
Sumer•, 80. 33, 97, 102
Supat (SMrl.vıtJ, 341"4rS .16<-42'.., 179, 191
Sunvc•, IR
Su.rkh Dum ıf,,. n), 33@34'N 4757'E, 164
su.. ıı..... 32°12'!'< 48 20'F., 53, 64, 73, 79,
80,83.97,98. 102. 105. 121 134.1 38,
142, 164, 179, 191,203,209. 212,214
Suık:ı:@cn Dor (Pdm.uu, 25°45'N 64°10't:, 9g
S.ıhan D•8J ff#Tf'>'l• 38°55'1' 42°49'f, 34
Su\'C)$ t.Vuır>. 29 59'N 3r33'E, 12
44'28'F., 116,
120
S:ı:1'a (Ird), 35°59'N 41..42'1!., 164
S.b1 (/r,.J, 32°35'" 47'27'E, 49
Sapri.ı (1'.anm.ı)•, 209, 212
Sagpr.uuın 35°09'N ..o··@rı- 1 16
SUçagôzu (T*'rl:ıw). 37<)12'N 36:@4'F- 43, <19,
◀▶ (K.Mv), 35'JO'N 33 5S'F.,73, 172m 214 ı ı ı .
4;.ıJmaıı Pak (Ir1ıli, 33°06'!'\ +4°.\7'E, 142
T.ıhnn ;J,...,ı, 3S240'N Sl'"26'h. 13
T.ı tS. 36"46'N •o 140
T.a.ıMa (@utli ArUırtn1'}, 27°3TS
I8"'30'f., 203
TıI=<In ı C:ırn@ Nk. rcnc.pvhs
T.ıkht-ı \bdar-ı @ul.umın bak.
ras.,rpdic T.ı.I·ı B.akun (/rıut/. 29'39'S" S2<56'E, 53 Tıll ı Ghıur
(frta,,), 31 ;·2J'N 49"30'1:, 64
T&l-ı Iblı (!,...,, 29'"•8'N 56"28'F., 53, 65
Tıjll ı 1\1.\oan Nl tibıra
Tıll ı Qıl@h (Ir•nJ. 29"'09'1' 53 31 .. 79
T.ılm@ (Irdl, 36"43'1' 43"1l 'E, 116. 140, 185, 191
Tam.ıtkh.ın (Ir•l, 34"'05'!'"\ 45"3/E, 25
Tam;a.r (C'll•1'1, 30"55".'\' 3592TE. 159 T;ımiS&Ot tKibnsJ, 3SC>Ql 'f'-.'
33°16'1:. 177 T.ıno fNu) 35'4S'N 5'45'\\', 176
T.an@ ı Var (/rAtr 35•11·@ 191
Tarb.'u ıTcJI ShcrifKhını, t/Nli.. 36"23'@ 43'07'E, 185
T;ı ı ‖tlTrlı_w) @52'1' 34'52'E, 43. 49, 53.
80,83. 1 3. 134. 139. 160. 164, P9,203,
214, 214
Tarut (@JlJJ ı Ar•butOJti, 26"35'@ 50•05·ı:,, 79,98
Tı@ *I>aglm lfrdı.* .l6"50'N 43 39'E< 185&.•'''' T n O, r.,ı.ıy.ı
ıBDn.
41 J6'N 69mu•ı-:, B (TNrlti_@}. 40CS2'@ 43415'E, 173
T.1.t 34'E, 173
T;ı"-iniya (T.;rtı.. 40"08·@ 34 45"E, 113
Ta.cila rP‖ıst''''''· 33'44·@ 12@5I-ı-:, 21 •
Teb {Mmr). 25°42'1' 32°38'E, 191. 20.@. 212(ı.m
ı·ei.tocb.uni ır BlurJ, ıBA-
bıMJısDnlttltr T.pi•IMµl
BDn.40'0l'N44 27'E, 173
Tcll Ab:a..tdı (/rdi. 34<@6'l'-. 45'lO'E. 53
TeD .o\bu Dhahır *(Irıd),* .l6'50"-J 42@26'E, 43. 64
Tel Ahu Ohu@n bak. MIlhI. dupır
Tdl Al'ıu H.aN lMk lıµpːır
Tcll Abu M@ry.ı b<1k Aplı.u
Tel .@vu bak Ala.ah
Teli Agrab f/l'dl 33'3'6'N 4-4"46'E, 79. 83
Tel! '\.timar bak. TiJ Banıp
Teli Aı.ı,ch bak. Ş3dıbnru
Td .al --\ ‖ıll bık. @ben
Td!a!·Anu.mı .'\ khernen Teli al Dtiv."Ctr bak. Uçiş
Tcll 21 Fakhır b<1k. V@ubru
Tell ıJ hk.Nn@-ch bJl \\.:@)ukannı
Icll ::ıl Ha.:lıd@ (\#N@), .@6" 19':"1 38 11 'E, 139
Tell al Hıwa tJ,-,K), 36 43'!'1 42""27'E, 64, 80,
105
Td! al·H.ın@d (/rd}, 32"03'N •S'‖43'1'., 58,
Tcll .l Hıba bak. 1..@ış
Tell ıll Husn b.ık Bcch-)an
Tcll .l Nrh.ısl (Jnd:). 30·42'N 47'08'E, Mozpoh
Ttll al N h bık
Şa·ŲJ#'Pu,m ıTcll Harmal), ffraiJ. 32 22'
Şaı.LUı (Tcll Ajajcht, (S#nW'/, 36°2R'S 40'38'f, 140. 164. 179
Şahdad (Ira,,ı, 30"'22'1' 57°25'1:., 65, 794
ş.ı,r. Solı.hır ı/,.•l, 30'26'N 61'18'E, 65, 79, 98
Şah T<pc (Jr..), 37' 11 'S 54°00'F. 98
Şılnm\u (T111*iw}, 3'r'35'?\ 34•32'E, 113 Ş.Ulabı Barajı t/rı), 36'30'N 43JJ3'E. 185 Şam (S•.,l. 33•30·1< J6•J9'E.
12, 79, 159, 160, 164, 179, 191, 214
Şamuhı ı1urtiw>. 38'38'N 38"22'E, I 13
Şıno<W 1/raitı. 37'05'"1 43'52'E, 24
ş.,..kum *(frd),* 32 IO'N 45'26'E, 109
Şvuhtn (Teli al·AuuH, *Irrallı,* 31c.22·@ 34'27'F., 135, 159
Ş<ktm tlirıl••ı, 32'13'N 35 16'E, 135, 159
Şcnhum' 97
ŞiblnitM. ıTdl Bılı, l/,..ıJ, 36'26'N -43-19'E.
80. 140, 185, 191
Şibh. ı Gulgul 1/,,,,.), 33 30'N t6•33'E, 191
Şsloh (O'''''''''· 32"03'1' 35°18'1-, 135
ŞimıW*b:ı:ık02. 121
Şunron @bubba 32"42'N 35•14•1:., 135
Şinuhrn nurtı_w>. 38'I9'N 331)56'1:-·. 160
@·rai. ,,,.,,, 39c3s·s 52•34'F., 13
Teli fokh@ *(/rd],* 33"28'N 43•14·'E, 83
Tdl Jokh.ı b;ak l'mmı
Teli Judcidch (Sıtn_wJ, 36@21 'N 36"33'E, 34, 43, 49, 64, 80
Tell IıJıucn (S1ı1nw), 36·.39'N 39"'3'1-., 80
Teli Koyuncuk bık 1':ıru"C
Tdl Kurdu *(5Nn.tJ,* 36'"21'?'\ 36•31•.. 49
Tdl Lahrt1 bık Kisip
Teli Lolın bak. ŞubJt-Enlıl
Teli Mıd;un 1'ak. &J-
T<U Madhhu< //,,.k), 34'30'N 45,09'f., 53, *64* so
Tcll Maghuii\@h (l,.U, 36c24@@ 411 ll'l-., 25
Tcll Man.Lıkh bak. fblı
Tell Mı@ar (irtıU, 31"26'N 4@03-4'E, 58, 59
TeU Mı:Jnkh bık i\.Jma
TcU .\tohımtn('J Arab (lrd), J6••:rN 42 54'E, 64, 80, 140
1d \fo,;dl.ıt l»k, Aqık
Tdl MugJ\')'ar bak. t:"r
TeU MuJumm:ıd (lra•.•, 33u24'N 44°22'E, 120
·ı ,u "et• @ı.nJ bak Q>J<.ı
Tcll R.mıid (lubnan}, 33"21 'N 3:·<SQF., 25,
Tdl @ın.Mii (S.rnıc},3-4 39'N4047'1:'.,M
Teli Rtfit bak ArpoJ
Ten ℞u ▶ ı h *tlrdı.* 34°19':\ 441)47'1- 64
Tel! 'ıcnlterch balt lₐ-
TeU Shnud (lnı.tJ, 31°44'?\ 45 52'1-., 59
Tell Sift N.k. Kııt.U.b.
Tcll \lcımch llrntJ, 27'20'.S 4s•t6'E, '18
Td 'mbs <·'''''''>. .lS 17'N 35'59"E,43, 177
Tdl Ş.mpr.l bok ŞuıNın
·ıell Şerif Klu.n t-W.. T;uh@
Tcll Ti@;ı. ‹frdı, 36 1 J 'N 42"43'E, 98
lcU T.ı,ın.u hl Kıuıuhıa
Teli Turlu ‖ ı.'*•rıJ. 36 52'N 37"51'1.:-., 53
Tell Uh.ı.mır bU. N,
·ıCU L1mr ılralt,, 3r44·@ 44@43·}'·., 53, M
Teli l'mm D.ı.h.ıgh 4/rdJ, @5"29'1' 42'47'F.,43
TeU /.tbn *''''''''wJ.* 36 OO'S .lQOl Y-1:-_, 53, 6-1
Tdul al-.o\.ku b.ık Kar-TuluJtı .\;muru
rdul .ıJ Th.1bth.lt rlrn!J, 36"34'N 42'32'1-., 43,80
Tcı>·ulk (TN.+tw), AA'@@·N 3928'[,49, 64
Tqx" A@.bl f-loscın f/rt1ni. 34c.08'!'\ 48'09'1:., 25 34
Tepe Bomu (/r•1tJ, 31 •25'1' 49"30'E.. 138
'rcpc Ç:ı:rma ,,,, 32"32'@ 48"29'1:., 138
lC'@ Dc@ı.1,1,ıir (/ra11, 34°26'1' 46"5Ti'. *64* t/nut),
Tepe hnıkh @ 32 46'S 47' lS'f.,
64,80
Tepe G-akh 8ong.cn" /,...,.•, 32 15'N 4H'29'E, 138
Tepe" G.ı"TI l/ral-ı, 36L31'' 43°14'1-.49 53. 64
Tepe Gi\Jn (Irnl, 34°13't' 41ıt'20'E, 49, 59,
Tepe <.ıunn *rl"ı"/•* 33'56':S- 4-ı"l ı ·ı-@ 25, 3'4
S,ru ı\.bJilttu llrt1ii. 36"44'S 43°02'E, 185
Şubat Enlıl lldl L<ibnı, fS1m_wı, 37"03'S 41«'E, 64, 80. 105, 113. 116, 120
Subrıy.ı•. 164. 179
ŞuJu 37:007'N 4()'()3't;.. 140
Şukbih O rJıh•l. 31°59'to\ 35°03'E. 24
Şun 32"36'N 35@2o'E, 135, 159
◀▬ ▛ <F.an), tJrd), 31 '4S"N" 45°34'F, 59,
Tcll @ Muıc.m bak. Mcgıddı> @ı.ı,
Tdl al Obcft tlrdJ. 30>58'N, '46cOS'l:
Tdl al Rimih bak. ı.Jnn
Tcll ıJ Sıv."1n f[rl , 3•c17'@ 4l.,58'F., 34,
Tell al-Shc:ık.h (Turt,W'), 36c17'N 36'21'E.•9
Tel! al Sıb bık_ Mc·Tumn
Tdl ol 5u 1.._n;ı<), 35'29'N 40"1 l'E,25
Tcll .ıJ Sulcan hl Jrric:ho
Tdl Amuda bJk. L"rlu@h
Teli Aqr b.tk Der
TtU Arp>u\·.h *///..:,),* 36·29'N 42'5Tl, 34, 49
Teli @'d {Sı. wJ, 33°43'N 36"23'h, 25
Tel! AiwW *(.\11n-..),* 36"36"'1 38'58'E, 25
TcU al-Ewnc:r bak @nunna
Ttll Apn bok fob
Tel A\.l\. (lwAlJ}, 32605'?\ J."46'E, 12
T<l ·4.\•na bk 'lal>h
Tcll ,A.\\-a"·h (Irdȷ, 31°13'1' 45"53'1:.. 49. 53. 58,59
Teli Au.o (/,,,.W 36'13"·J 42'·47'f., *49,* 53, 64
TeUo OOk. Girsu
Tdl Bam bak. @hat
Tcll I\ı'a b.tk. Tunu!
Tel Bılla
Teli Biwnıya bık. Ad.ıtı
Tel! 8nık 36'46"N 41 @·oo·ı:. 49, 53, *64.* 73, 80, 83, w. 120, 134

Tell Olchim ,,,,,, *32coo* 45'26't., 58, 59
TeU Oulaım bak. Dilbat
Teli el E&.mcr bak. P4nunna
Tdl d Obq-ı (lrı), W'58'N 46"05'E, 34, 53, 33
Tel EJ.ı (/IJ). 32ı:ı43'N 35''.U'E, 25
64,80,8J, 164, 179
43
Tepe Hiir /,,.,.,, 36.32'' 54•35·E. 98
Tepe K2Uın *(/,...,). .l6"08'N 49'4!"f.,64*
Tepe: La.ngar r•n}. 30"28'N 55'"30'E, 65
Tepe *Z ’–ı* Cın (/ra111 2 l '!\ 48'"47'E. 179, 191
Tepe' (/ra11J. 31"18" 48"39'E. 138
Tepe Sır.ı.b *tlT1111,* 34°25'" 47'*oo*·...
34. 43 Tcpt" 'k.a,.ın //,.,,,.), 37'36'N -45"00'1:., 43 Tcpc"M (lr1u1,l, 32"29'N *•8'15'F.*, 138
\UhMJ (/raHi. 34 27'S 47"28 F.,43
(j:'W; SıaJ.k f/r1111J 33c.56"I 51•J7'f., 53. 65
i3
Tepe ı/,.,.,., 28 35""S 56"21 '1-., 53, 65.
73, 79. 9H
Tcrk;a CTdl Aşan), (Sw.Nw}. M◇S7'N 40"55'E, 11 6. 120, 160, 164, 179
Th.ı lSM1ı1tlı Ardısto,., 26<SO'S 48"40'F1 98 Tlur»aa (S1ı1n_w), 35"56'1' 38"ıı·ı-., 214.
214
Thım.» tl11lwt), 39 53'N 8'25'E, ın ·111" ,y.,.,.,.,ısr•"}, 40 46'S 24"•2·E, 177
Thc-r;ı (TH1ıt#U1•1'i, 36"25'S' 25.26'f, 177
Tı ⊓ı!ı lNJ>i"rltr TllfjlıJ11.J11) (BDTJ. 41 43'"1 44"•8T, 12
Til-G.ınmm•, 160
Tıl 1"n.ir ·ı-dl :\hm.ar_•. 15.ın_J. 36'43'1\ 38 09'E, 53, 83, 160, 164, 179, 191
Tolk> Tep< (Tu,t,,,), 38 25'N 43'22'E, 34, 49
Tımdkı)·;ı, ⊓ ı - 38 35":-J 35 SlJ'E, 113
(lubtMQ), 33°16'N 35''12'l-,. 135, l5Y,
160. 164, 177, 179, 191. 214
Tı.re '", 159
37"'N "9 02'..., 134, liO
Yabh\·.ı flr.tl, 33'5Y'N 42'19'f., 116
Yadnana•, l79
)".ıf.l •lwnıJJ, 32"03'1' 34"45' .., 135. 159
Y.ıtwişa Tdl Fnyyı. '"""""'· 35- sırN 38°38'f, 139, 140
hJbun (Turlt(wJ.38<)31'1' 31•4s•ı-.• 139
\'ımh.ıd'", 116
Yınik Tere //,.,,), 37"57'N 4S 55'E, 34, 43,
53, 80
l;ınm Tepe flrd), .l6°42'S 42°2S'E, 43. 49.
\".ınnun 34 49':-.; ?.6'-'0'E,. 91
YauJı•. 160
lclkhı tlrdJ, 34°20'.N 45'-00'E, 142
lem 8abil'", 203
Yclm (/mnlı, 3243·, 35•36'E, 135
\'t7.d (!,.rJ, 31 '5S'N 54°22'E, 13
\"ıfb.lıcı (/sr•U}, 32'43'N 359'Q2'E. 25
Yorgın Tepe bak. Nuzı
\"ud.ı•, 159, 160. 1•9
Yukan'. 140
\'ubn (ilk<', J39
Ilut7.a rlmı, 31 31'N 34 28'f., 135
ùb<l⊔ı⊓ ılb.ta\·khı, /rt1i '44'n 45"52'1:..
59, lO'l, 120
/,:bph', 102
Z.gros !>aglm (lr••ı, .ıı·o·ı; 50 oo·E. 13.
22, 49, 79, 83, 102, 140
..-/ .ır;ı *(/mnJ,* 29•3l'N 605-4'E. J3
Zahcdrn (/,.,.,), 29 32''.'l 6()"54'E, 13
Zılm;ıqum•, 116
Zı.lpallk:ut (1'1ı1rtıw). 41 39'!' 35ı·55'h,

(l

roın p

l' e T

5

•SNmrJ ,

Y<l.h)· :

(8a4ıMn ::

l'in :

T

Samad fli'"*•n), 22°49't\' 98
'),imina ttJrıtı.l'tj, 32 1 7'N 3S::1 I'E, 159, 160,
179, 191
Sam€r fl..I,34'13'N 43'S2 1
43, 179
Samsat (I•'*•"), 37'30'N 38'32'1',64, 160,
164, 179, 191
Opis bak. Akşak
Sar ı Po€ i 7.hab (/"'"· 34-"28'€ 45°52'E, 9'7, 142
9'00'E, 177
Tel Farah north Nk TU1ıb 160, 179, 191
159
Teli Fr.a\-y bak Y<1hırq.a 57'E,
Tcll GubN Ort1ltl, 34•J4'N 45 OO'f., 64,80,
199·
Teli Had bil MC
Turruıı TcU H;1lıfbak.
Gu1ana
Tdl Hamm;ım al Turtr.man b.ık Zalf.'a
Tcll.Han bak. Mıpa
Teli H.a.mal l'ıak. Shıduppum
TcllH.wn (IrdJ, 34€9'1' '4·
4'•7't:.. 49 Tcll ltv.ıhım baJt_ Kutha
Tc.l lnghım. tQI.
Kijh Tell 4çalJ bak_ Nt-
nbtum
Tin.ah (TeU fa.nh nonh). (Urjım).
3217'1' 35'22'E, lS9
iopad.ı (Tiıl'*ıwJ, 3S'2i'N 34 28'1-:, 160
Tt>pr.ı.kk.ale b.. RusJhinili
Topawa (lrrılt}, 36 53'N•4"39'F., 17.I
T(jıl'"05 1>.ıı&1an ·r_·ı r1r" 37 oo·€
u€oo·E, 12, 22, 113
Tnb..ton h ::tk TnpeLıs
Tupczı.a(TrabzonJ,
39'43'E., 12,214
Tuhpı\-a {I#ri(wJ,41°09'';\: 35"32'E, U3
Tuk.nj', 120
T.ıl€Kl ''''''''' 30€21·€ 51 30'E, 13R
Tunıp (S1n_vr.f. 35"11'€ 36'45'F., 135
Tunm Dat,1 ve Muli Dagı (hırtw:t.),
37°49'N
Zafın'(cll Hanımım al nı, (\#Tl_W;, 113
urknu
€-21 'N 39 13'1-:, -43, 64, 113, 116
Zım.ahe ı::.a. Kat.arı
Zamua•, 164, iN
Zıphon (l:l'flu11i. 32°15'1' 35•35·h. l3S, 159
7 . Kutı C'aAlıin), tl•rt1n)1 32'1•'N
5oc17•ı.:, J3
ZlrLi flrd), 32°00'€ 45'"06'E, 24
Z1\\ı Çcın i tlrdı. 36°58'1'
«•ırc. 24 Zemır.ım
ıVrtfu,,J,31'56'?-o 35°17'E., 159
Z.kinu', 179
Zin...irlı bal "Wn'ıJ
Zoar (UrdU1t), 30"'59'N 35"27'E., 135
Zııbadl (lrd>. 34°1S'N 45"02'E, 142
Opis bak. Akşak
23
2
°30'N
E,
58°00'E,
(adaları),
(Suriye),
(Türkiye),
(Damaskos)
Bajımmuz
(Irak),
(Türkiye)
(Suriye),
Tajköprü
(İran), 37°03'N 45°
46°20'E,
bak.
(İra
34°
(Türkiye), 41°00'N
(Irak),
(Türkiye)
),31

DİZİN

!talık SJ.yfa numaralan, resimleri ya da resim altlannı göstennektedir

A-Anepada 86, 87
Abade, Tel S4, 56
•banoı ı60
Abdimilkut 189
Abiak 100
Abu Hureyra, Tel 29, 33, 3E, 44
Abu Salabih 82, 84, 96, 1 10
Abu Simbcl 144
Abydos 82
Acemhıı,k 11 1, 114
Açşaf 136
Adab 88, 100, 121
Ad•d 75,JJ0, 144, 149, 175, 188, 193
Ad•d-guppı 199
Adad-nirari 1 145, 148, 176 Adad-nırari il ı59, 164, 16i Adad-nırari III 175
Adad-şuma-iddina 148
2dalar
Kan• 204, Feyleke 98, looi2 204, Lade 212, Lykıa 204, Sanıas 213, farut 78
Adamdun ı42
Adam. 176
Adonis 83
Afganıstan 64, 65, 72, 78, III, ı ı3, ı83, 220
Afrik 25, 122, 123, 177
Aodite 83
Ag2de 74, 87, 97, JOS 110. 148, 210
Agadc d<lncmı bak. Akad Jonenıı
Agadc hanedanı 90, 96, 100, 103, 108, 112; bak. aynca: Sargon ı, il
ağaçlar
scdır 23, 84, 99, 167, ı76, ardıç 23, meıe 23, palmvi e 23, ıSS çı.ı.nı 23, 99, 191, ılgın 23, <akı? 23
ağaç halkası tarihleme<i ı4, 15
ağırlık ve ölçulcr 78, 102, 103, 11 1, 113, IIS 147
, ördek biçimli ağırlık ı 03, Harappa tarzı ağırlıklar 98, 111 , 2$
Ağn Dağı 20, 148
ı\hab 165, 198
Ahaz 176
Ahenaton bak. Anıcnophıs rv
Ahetaton 135, 136
Ahhiva\a 139, ı46
Ahlınılar 146
Ahlam-Aramıkr 149
Ahnıosc 132
Ahuni 165
Ahuram'7da 213, 219
Aka 84
Akad dlınemi 77, bak. Agadc dönemı
Akad 81, 82, 83, 90, 96, 100, 108, 112, 124, 140, 148, 176, 198, 201, 204
Ahlamdug92
Akdeniz 19, 34, 48, 56, 63, 89, 97, 108, 122, 146, 147. 149, IS.S, 159, ı76, ı77, 177
Akheimcnid dönemi 207, 210, 220, 221,
li'n.t/mımarlık 206, 20i
Akheımenidkr Sl, 183, 207, 213
Akka 136
Akşak 68, 88, 100
Alacahöyük 103, 103
Alalah 108, 118, 132, 132, 134, 135, 136, 151
Alaşiya ı 36, 146
aletler 25, 27, 34, 47, 567 129, 150, 164
biz 28, keski 72, ç.pa2,65, 80, bıçak 54, havan ve havan eli 28, di"* ıt,ncsı 28, iğne 28, orak 28, 35, 129, aynca bak •ilahlar
alfabeler 72, 120, 147, 148, 150, ISO, ısı, 158, 1 70
Ali Koş 35
Alişar 114
alon 89, 103, 113, 139, ı59, 160, ı70, 202, 220, alruı boncuklar 66, bezek 72, 91, lr.aplar 92, yaprak 103
Alanrepe 171
altmış tabanlı sayma oıstcm 124, 125
Alyattcs 199, 202
ılmd11m ıı3
Amanos Dağlan 62, 84, 167
Anıar-Sin 101, 103, 112
Amarikr bk.
Amurrular Amama,
el-, Tel 135, 136
Am•ma Mektuplan 135, 135, 136, 136, 137, ı39, 145, ı46, 156
Amasu 206
Ambaris 180
Amel Marduk 199
Amcncmhcı 1 1 ı 8
Amcnophis il 134
Amenophii. IIJ 135, 1 36, 137
Amcnophis iV 135, 136, 137, 141
Amcnka 25
Amid 158
Am.ı.n 34
Ammısadulr.a 123
Ammi<aduh Fcnn.ı.nı 123
Ammonosullan 158,
li6 Aınuk B donemi 43
Amun 133
Amurru H.ı.nedanı, Babil'ın 123, 192
Amurrular 124, 136, 136, 144, 146, 159, 160, 189
Amut pi El 110
An 8ı, 83
Ana 160, 175
·.\nadolu 20, 33, 35, 43, 46, 51, 68, 70, 103, 108, 113, 114, 123, 132, 137, 139, 145, 146, 148, 150, 151, 154, 164, 180, 183, 191, 202,203, 214
Anhcsenamcn 139
Anita 114
Ankara 117
Ankuva 114
Anşa 68, 78, 98, 100, 103, 108, 110, 139, n 142, 149, 201, 203, 210
Anu 76, 149, 201
Anzu kuşu 89
apkıJM 76
Apsu
Apu 136, 145
Ar'Ennum 89
Araba Vadi<ı 21
arabalar 117, IJ7, 123, 135, 139, 159, 161, 165, iM 167, 171, 181, 186, 194, 221,
araba koşumlan 170, •ubalı birliklcn 179
Arakses V•dısı 82
Arnm Bölgesi 176
Ararnilcr96, 108, 146, 150, 159, 160, 164, 167, 171, 176, 178, 179, 182, 192, 195, 198
Aramı 172
Araplar 108, 185
Aram 84
Arda-Mulissi 188
Ardiru 172
<ti l 171, 172
anlar 175
Arinna 146
Arkaik Susi.ı.na donemi 43
arkeolojik telınikr 14 16, 14-lô
tohum ve kcmitk ahlili 25, çanak çömkk sıra13ması 56, aynca bak. ha)"an kcmıkleri, radyokarbon tanhlcmc, ağaç halkası tanblcmcsı
Arnuvanda il 139, 146
Arpaçiyc, Tel 39, 42, 49, 51
Arpad 176, 180
Arkha 149, 198
Arsakcs 213
Arscs 214
Arslantepe 67, ı 32
arşıvkr 87, 135
Hmuşa 137, 146, Mitatı ı arş"i olmaması 135, Man8a, 108, 119, Med Sarayı 191, 203, Ugarit 147
Artakscrkcs 1 213, 218
Artakscrk il 213
a Artakscrkscs II 213, 214, 214
Artaşumara 135, 137
Artaıama 1 136, 136
Artatama il 137
Artcmi 202
Anması! (Varuna) 137
ı\rvad Adası 149, 160, 176, 177
Ar a 189
Ar askun 172
Arzava 137, 139, 139, 146
Arz•valılar 132, 136, 145
askerlik hiimcti 121
Asir dağlan 21
Aslan Avı neli 68, 71
Astarte 76
•ynca bak. Iştar astrolojisi 124, 124
astronomi 189
Astvaga 203, 24
.'\sur dönemi
O 119, 135, 149, 154, 159, 162, m72, Geç 76, 112, 1 14, 156, 159
Asur Imparatorluğu 140, 152, 203
Asur Kral Listesi il 2, 1 14, 136
Asur Üçgenı 150
Asur (IW'at Şarlat) 74, 76, 83, 89, 90, 98, J/2, 102, 108, II2, 113, I/3, 121, 121, 134, 134, 135, 139, 140, 145, 148, 148, 149, 150, 158, 160, 163, 167, 174, 17$, 176, 179, 182, 184, 188, 191, 198
Asur t•pınağı 148, 148, 149
Asur Ülkesi 96, 108, 113, I13, 114, 114, 119, 124, 125, 132, 134, 136, 139, 141, 142, 143, 146, 148, 149, 158 75, 176-97, 198, 199,202, 207, 210,213, 222
Asurbanıpal 36, 37, 143, 151, 155, 186, 189, 189, 190, 191, 191, 1 9$, 198,203, 210
Asurnasırpal II 125, 148, 149, 153, 154, 158, 159, 162, 162, 163, 166, 174, 175, 185
.·..ur·ş:ıru-usur 181
Aşağı Deniz b•k. Basra I(Drfczı
Aşdod 158
Aşkclon 118, 136, 146
Aşşu-bcl-kals 149
Kalhu'daki sorayı 129
Aşşur-darun-apl• 174
Aşşuqarrat 191
Aşşur nadim-şum 185, 188
Aşur-rcş-ışı 149
Aşşur·uballit 137, 139, 141, 148
Ata!-Sın 108
Atalia 180
Aıena 83
Athos D•ğı 213
Anna 213
atlılar 36, 179, 194, 19S
Atossa 213
avcı-topla>ıcılar 19, 25, 27, 38, 42, 68
avlanın• 154, 154, 155, 161, 162, 164, 171, 194
Avrupa 117, 180, 213, 215
A'ayli, Tel (Tdu'l-Kucili) 51, 52, 53
Ay 139
Ayn G3lal 15, 33, 34, 43, 44, 45
:\yn Mallaha 29, 30
Ayn Gev 27
Ayn Darc 161
A ativanda 158

Bal'lu 189
Baal 89, 146, 147
Babı! 75, 83, 87, 108, 108, 110, 11 ı, 112, 114. 119, 120, 121, 121, 123, 137, 152, 158, 167, 176, 180, 182, 188, 189, 189, 190, 192, 1 92, 193, 198, 198, 201, 202, 204, 206, 212,214,215, 222
1. Hanedan 192, 3. Hanedan 141, Iştar kapısı 192, 193, mUesi 192, KuZC\' sit•delı 192, Geçit Yolu 192, 193, 202, Giincy sıiadelı 193, 201, Marduk Tapı3 ı 167
B•bıl Ulkcsi 68, 96, 97, 103, 124, 134, 141, 142, 148, 149, 150, 152, 159, 165, 167, 174, 175, 176, 186, 188, 195, 198, 198, 202, 210,213
dılı 141
Rabi! Yeni Yı nlıkler 75, 178, 182, 190, 198, 201, 206, ı'Jtiru tapınağı 193, 202
Babil dönemi
Eskı 77, 88, 90, 96, 98, 121, 123, 140, 142, 198, 198, 210, Ge 192, Yeni Babil 77, 189 ç
Babil Kral Listai 140, 179
Babil Yaratılış Destanı 51, 82, 191, 201
Babıl Tarihleri 112, 148, 159, 180, 188. 189, 201, 203
Babıl Kulesi 54, l04, 141, 192, 199, 222, 222, 223
Babil Dunra H•rita.ı 125
B•d tıbıra 84
Bağdat 79, 141, 152
Bagdmi 182
llago35 214
bahıcler 192, 199, 204
B•hrcvn 52, 97, 98, 110, 111, ">Tica bak. Dılınun
b.Or 46, 47, 68, 80, 85, 87, 98, 120, 126, 195, 202
alaiımlan 35, 71, 72, 91, 113, 126, ılk dökl1m 44, Kımaş Dağı 99
bal 175
Bal•vat 166, 171
Balavn Kapılm 152, 166, l66, 171
balıkçılık 49
Balık Innağı 97
balıklar \'C deniz kabukluları 23, 36, 11 O, yengeç 36, yunus 149, midye 29
Bancş dönemi 78
s.,uii ıso
Bar rakib 176J 78, 202
Barchşi 97
Bartatua 189
Basar 108
Basra Kbrtezi 19, 21, 56, 68, 78, ?8, 84, 89,97, 98, 108, 110, 111, 122, 142, 149, 154, 176, 182
Basra Hanedanı 101, 123, 140, 142, 198
Bructkı 98
Basta 33
Başıme 103
bm.k.lıklar 19, 20, 51
bataklıklar, Giinel Irak 185 Bavian 153, 185
Bcidha 27, 33
Bci.amoun 33, 34
Bekaa Vadisi 133
btlbm 141
Bel Harran-hcl-ıısur 175
Bel İbru 185
Bel-şaltı Nannar 201
Belşazar 193, 201, 204, 222
Bclru 140
Ben Hadad 158
Bcnyamınoğullan 1 17
Berossus 84
Bcs 22/
Bet .ŞC,an 11 8, 136, 144
Bcyrut 136, 144
Bi'la, Tel 97
Biainılı 172
Bikni Dağı 182
bıra 70, 79
bıra yapımı 126
Birleşik Arap Enurlıkleri 52, 111, 122
Bisutun Kayası 152, 1$2, 206
Bıın O.ğı 182
b t rt d ı
Bi t A 165 i
m 188
m
Bit-Amukani 69, 178
Bit Dakkuri 167
Bit Yakın 167, 178, 179, 182
Boğazknv/B<>ğakale 114, 144
boncuklar 28, 84, 85, 86, 89, 98, 111, 150, 183
Harappa boncuklan 11 1, il/ borç
faiilen
Boreas ı40
Borsıppa 73, 167, 175, 176, 198, 201
Botta, P•ul Emile 153, 184, 222
Bukru 33, 34, 44
bor• bılçsirni 4 ı
böcekler
sinekler 36, çekirgeler 117
bölge coğraJ)•asi 19
Brak, Tel 51, 66, 67, 69, 71, 89, 98, 134, 135, 195
Bntı>h Muscum 220
bronı 72, 113, 120, 129, 144, 150, 160, 189, 19S
Luristan 174, ımalatı 174, alctkr 42, 88, 129, Urar 170,liO, 171, kaplar 160, 173, 180, silahlar 194
ayrıca bak. maden
ışçiilği Bronz Çağı 150, 176

Erken Bronz 78, 82, 103, 117,
Orta
Bronz 87, l11, 120, 134, Geç
Bronz
120, 134, 180
Bnıcgel, Pcter, Baba 223
Budoközü Irmoğı 144
burçlar 124
Bur-sagalc 175
Buriaş 140
Runıa-Buriaş iT141
Burcon, F.C. 220, 221
Buşir 149
Buzul Çağı, son 19, 20,21, 23,27,29
buzhane 118
Büyukkale/Buyükkaya 144, 144
Büyük Zap 160
Byblos 82, 103, 118, 120, 136, 160, 176,
177

Cadiz 177
cam 180
cam yapımı 126, 127, 150
Can Hasaḥ ı
44 Can Hasan
III 41 casuslar
182
Cebel el Arak hançer sapı 68
Cebel Anıda 72
Cebel Bişri 108
Ccbd Faideh 187
Cebel Hamrin
112 Cebel ı
Sincar 12
Cebdütank 177
Ccmdct Nasr dönemi 58, 59, 62, 66, 67,
68,71, 72, 78, 79,80
Cenno 28, 33, 35
Childe, Gordon 56
arkeolojik araşnrmalar 56
Colman, Samucl 222
Cunninghaın, A. 220

Çagar Bazar 80, 108
çakmak taşı 14, 28, 34, 78, 195,
çakmak raşı
işçiliği IS, 25, 126
çanak çömlek (keramik) 14, 19, 38, 39, 42,
46, 47, 47, 84, 98, 126
çanak çömlek sıralaması 14, 38, 58, 80
Çanakkale Boğazı 213
Çaralhöyük 30, 34, 43, 44, 44, 45, 46, 47,
48,58,71, 74, 154
Çayöıuü 33, 35, 42
çelik 150
çeyiz 136
Çin 25, 86
çivi \'azısı metinleri 82, 83, 87, 124, 135, ISO, ISI,
143, t47, t48, ı5o, 151, 152,
152, 172, 174, 191
Akad 136, 151,Asur 148, Babil 148,
152, 206, Elam 78, 143, 206, K.ıssit
metin standartlaştırma l42, Eski l'ers
151, 1S2, 152, 206, 207, Sümer86
çivi yazısı sistemi 14, 70, 73, 82, 83, 87,
124, 125, 135, 136, 137, 143, 147, LSO,
ISO, ISI, 1s1, 152, 158, ın, 189, IIS
Çoge Zanbil 143, 144
Çoga Mami 48, 56, 58
Çoga Mami geç dönemi
48 Çoga .\,tiş 6S
çöller 19. 22
Arap 22, 108, Ke>ir Çölü 20, 66, 78,
Lut Çölü 20, 78, Ürdün 19, 82, Cudi
34, Suryi e 19

Daduşa 116, 121
Dagan 97, 146
darıs 28
Danuna 176
Darcios, Kscrkses'in oğlu 213
Darcios 1 152, 152, 154, 198, 202, 204, 206,
207, 209, 210, 210, 211, 212, 214, 215,
215, 218
Darcıos I 213, 215
Dareios [((214, 215
Davud Dayyan-Aşşur 174
Değim1eııtepe 56
Deb-i No 142
Ddokes 182
Demavend Dağı 20
Demir Çağı 148, 150
demir 72, 80, 129, ISO, aletler 129, silahlar

234

19
dcndrokronoloji 14, 15
Deniz Halk.lan 146, 147
Denız Yolu 133
Denyen kabilesi 146
Derbcnd-i Gawr 99
deri işletmeciliği tabaklama işlemleri 126
Dez Irrn•ğı 143
Dicle Irmağı 20, 21, 33, 51, 59, 63, 66, 67,
89, 103, 108, 112, 121, 132, 148, 149,
160, 172, 182, 18S, 186, 188, 192, 198,
199, 204
dil
gelişimi 25, yazılı dilin gcl<imi 69,
Akadca 89, 151, 191, Arapça ısı,
Aramca 1s1, 178, Eblaca 89,
Elamca
203, Yunanca 151, Ibranıcc 151, 189,
Fenikece 151, Sami 96, Sümer 96,
151, 203
Dilmun (Bahrcyn) 84, 97, 98, 110, 111
din (toplumsal örglıtlcnnıcrun araa olarak)
19
dini ayinler 30, 34, 44, 4S, 71, 74, 74, 112,
118, 1.10, 137, 142 (aynca bak. ölıl gömme cön:nlcri, k.chanct)
diplomatik evlilikler 100, 102, 1 03, ı 3S,
136, 139, 141, 14S, 146, 167, 189, 199,
202, 207, 213
Dir 108, 125, 148, 179, 180
Diyala Irmağı 1, 141, 167
Diyarbakır 98, 158
Doğu Hint Adalan 123
doğum rannç>Sı 44, 44, 45
donanmalar 212, 213
Dudu 99
Dumuzı 83, 84
Dur-Kungalzu 136, 141, 141, 144, 148,
176
Dur-Şarrukiı 105, 148, 1.53, 180, 182, 184,
184, 185, 186
Nabu Tapınağı
Dur-Untaş-Gal
143
Dur·Untaş-Napirişa 144
Dur-Yakin 182
Dusabara 102
Dunyanın Yedi Harikası 192, Babil'in Asmo Bahçeleri 192, Babil Surlan 192

Ea 74, 76, 77, 83 110, 201
Eanatum 88, 88
steil bak. Akbaba Steli
Ebla 14, 82, 87, 87, 89, 97, 98, 103, 128
Batı sara)ı 86, 128
Edom/Edomlular ı S8, 176 Efcs 202, 20.5
Artcmis Tapınağı 202
efsaneler 84
Ege Denizi 146, 212
cıdcrhalar 192, 193
rkal majımi 171
Ekallanım 108, 114, 16
El Cezire 133, 133
El-Ahsa 34
Elarıılılar 96, 97, 99, 103, 110, 112, 113,
116, 132, 141, 142, 142, 143, 179, 180,
182, 185, 188, 191, 191
tahta geçme örüntüsü 149
Elam 68, 70, 78, 88, 97, 99, 100, 112, 113,
121, 124, 130, 139, 142, 144, 148, 149,
195, 199, 203, 207, 210, 211
Elam dönemi, Orta I SO
Elburl 20, 78
clcktnım 66, 85, 86, 103
Ellipi 174
Enlil 76, 81, 83, 89, 89, 108, 148, 201
Nippur tapınağı 81, 97
Eltekeh 185
Elvcnd Dağı 182
Enıar 133
Emurbal 112
En-Gedi 68
En-nigaldi-Nanna 199
Enanatum 1 87
Eııbi-Iştar 96
Enhcduarına 97
Enki S3, SS, 83, 84, 110
Enkidu 84
Enşakuşana 96

EnW-baru 112, 189
Enlil-nadın-ahi 149
Enill -nadın-şumi 148
Enmebaragesi bak. Mebaragcsi
Enmerkar 84
Ennını,<alanm 100
82, 102
Entcmcna 89
raltibesı 97, 100, 108, L 12, 201
Epih 149
Epipaleolitik dönem 24
Erbil 116, 139, *140,* lSO, 174, 185, 191
Ercş 110
Ergani Madeni 35
Eridu 36, 53, 54, 56, 62, 6S, 72, 82, 83,
84, 86, 87, 100, 121, 122
mezarlık 72, ziggurat 104
Eriha 30, 31, 32, 32, 33, 4S, 48, 58, 82
Erişum 1 112, 114
Erken Transkafkasya kültürü 82, 88, 108
Erken bancdan dönemi 59, 62, 68, 70, 75,
76, 78, 79, 79, 82, 84, 85, 87, 88, 89, 90,
91, 92, 96, 97, 98, 100, 101, 102, 110,
112, 117, 119, 125, 148
Ermenistan 82, 213, 220
Erra-imitti 112
Erzincan 171
Esagi.la 199, 201, 202
Esarhaddon 72, 162, 188, 189, 190, 191,
198
Esdrailon 133, 133
Eski Ahit 83, 96, 101, 133, 146, 147, 152,
158, 1S9, 162, 179, 185, 199, 201, 211,
222
Danicl Kitabı 201, 211, Ester Kitabı 21 ı, Vahiy Kıtabı 222, 222
Esmer, Tel 79, 80
Eşmınna 75, 103, 108, 110, 111, 112, 114,
116, 120, 121, 121
saray 14, Kare Tapınak 79, 79, 80
Eşpun 98
Etcmanink.i bak. Babil Kulesi

Fahariye, Tel 134, 135
Fara'in, el-, Tel 68
fa,., 68, 78, 88, 103, 149, 203
fayans 72, 126, 127, 150
Fenike 158, 161, 164, 176, 177, 177, 185
Fenike donanması 167, 177, en erken
Fcoikc yazın 177, Fenikeliler 122, 212
Feyleke L 10, 111
Fındık 29
Fırat Irmağı 20, 21, 27, 29, 33, 49, Sl, 53,
59, 62,63, 66, 67,82, 89, 96, 97, 103,
108, 110, ll2, 114, 119, 121, 123, 125,
132, 134. 137, 140, 145, 148, 149, 158,
159, 160, 160, 164, 165, 172, 173, 175,
176, 18S, 188, 198, 198, 199, 203, 213,
214
Filistin 21, 24, 27, 33, 42, 67, 68, 82, 118,
120, 126, 133, 134, 136, 136, 146, 158,
158, 185, 198
Kcbaran Döncım 27
FilısıJ Ülkesi 146, 185
Filistcnlcr 158
Franks, A. 220
Frayne, Douglas 108
Frigya 180, 181, 181, 191
Friglcr 144, 146

Gambulu 182
Ganje Dareh 34, 35, 42, 45
Gaugamcla 214
Gauma`• 207
Gavra kül türü 66
Gavra Tepesi 54, 56, 66
Yuvarlak ev 66
Gazze 136, 176, 180
Geştinanna 100
Gezer 136, 146, 158
Gılgamış 62, 76, 84, 98, 184
destanı 84, 137, 191
201
Girsu 82, 83, 88, 88, 91, 97, 99, 100, 100,
103, 112, 121, 194
Gircab 100
global sıcaklıklar 23
Gobryas 207, 212
Godın II1 kldtiirü 148
Godın Tepe 66, 82, 88, 182, 183
Gomorrah 222
Goıid'"ana 19
Gordias 180
Gordion L80, 181, M.idas'ın mezarı 181
Göç 146
gökçebe kabile halk.lan ll7, 123, 136, 206
göz putlan 66, 67
Granikos 214
Griffirhs, D.W. *22*
Grotofend, Gcorg
1S2 Gubba, Tel 80, 203
Gudea 74, 91, 99, 100, 100, 110
Gula 74
Gungunum 110, 111
Gurdi 182
Gurgum 176
Gmiyum 96, 204
Guzana 157, 161, 167, 175
gümüş 69, 72, 84, 86, 89, 103, 113, 159,
160, 170,180, 202
çubuk 183, 202, dağ 167, borç
\"Crildiğindc standart faizi 121, kaplar
173
güneş ve ay tunılmaları 14, 124, 124, 136,
175, 189,
202
Gyges 191,
202

Habuba Kebire 66, 166
Habur Irmağı 33, 51, 66, 134, 157, 159
Habur bölgesi 89, 98, ll4, 159
haç merkezleri 57, 63
Hacı Muhammed SI, S3, 58
Hacılar 33, 43, 46, 47
Hadad-czer 158, 165
Hafit ktilturü 68
Heli: Tepe 142, 144
Halafkiılrıirll 39, 42, 48, 49, 53, 58
Halaf, Tel 51, 1.57
Haldi 172,
182
Musasir Tapınağı 170, "Haldi kap`an"
172
Halep 89, 108, 118, 132, 133, 137, 137,
138, 139, 139, 144, 14S
Halman 149
Halulc 188
Halys, R. 202
Hama 82, 129, 180, 198
Hamedan 78, 174, 182, 184, 203, 206,
212,215
Hamanu 195
Hamat 16S
Hammurabi 96, 110, 112, 114, 116, 116,
119, 120, 121, 121, 123, 132, 192
Hammurabi Yasaları 99, 120, 121, 121,
mektuplan 121
Hanırin ırmağı 49, S4, 72
Hamrin Barajı Kıırcarma Proıesi 48, 54, 54
Hana 123
H.ınbi 77
Hanıgalbar 132, 145, 159
Hapını 117, 133, 136
haraç 58,61, 148, IS9, 160, 161, 161, 164,
165, 167, 167, 171, 175, 176, 177, 181,
181, 182, 206, 212, 221
Harappa uygarlığı 98, 11 O, 11 1, 111
Harbe 140
Handum 108
Hariri, Tel 115, 119
Haıpagos 204
Harran 198, 199, 201
Hasanlı 173
Hasanoğlan 117
Hassck Höyük 67
Ha.sum 108
Ha»una kldturü 39, 45, 47, 186
Hassuna, Tel 39
Hatşcpsut 133
Hatti l14, 135, 136, 139, 146
Hatmşaş 113, 114, 137, l 39, 144, 144,
161, 180, 202
Büyük tapmak 145, Kral Kapısı 145, Aşağı kent 145, Yukan kent 144
Hattuşili 1 114, 144, 146
Haıtuşili ili150
hayaletler 76
Hayonim 29

hay\an kemik.len 14, 29, 30, 33, 36, 46. 47, 62, 1 18
h"'Vanar bahçesi 159
ha\'Vanlar, sanatta 45
. boğa 36, 45, 63, 71, 75, 85, 86, 101, 103, 103, 192, 193. 219, inek 86, 87, eşek 85, gual 36, lc:opar 44, 45, 62, 63, a5lan 36, 63, 71, 72, 76, 85, JJ2, 125, 154, 1 92, 19.1, 219, koç 45, 69, 75, geyik 36, 45, 63, 86, 86, 87, kurt 66
hayvanlar, yük hayv.ınlan
boğa 1 17, deve 123, eşek 36, 72, 108, 11 3, 117, 122,at 36, 117, 122, /23. 135, 139, 140, 159. 165, 182, 195, 221, at koşumlan 170, 173, 174, kaur 36, 122. 181, ökilz 27,72, 117, 203, manda h•••·anlar 51, 72, sikkelerin ü.•tünde 202
h•yvanlar, C\'cil
sığır 36, 46, 47, 49, 69, 159, kedi 36, 36, kopek 29, 36, 45, 46, 47, 49, 56, 66, 155, 36, lam• 36, domu1 36, kobay 47, 49, tavşan 36, koyun 19, 20, 27, 33, 36, 37, 47, 49, 70, 71, 159, 161
ha)""ınlann c><ill•iıhlmcsı 25, 29, 36, 36
h•}••·ınlu, dinsel t<in:nlcrdc 30, 44, 45, 46. 73, 75, 118. JJ9
hayvanlar, vabanıl
ma}ıiiun 37, 160, 164, qck 23, 33, 36, 45, 46, 47, 159, avı 23, 45, yaban domurn 23, 29, 36, 45, 46, deve 23, 36, 37, "gır 23, 29, 33, 36, 46, 154, 155, ,.ra 23, g•·ik 23, 29, 45, 46, 159, fil 36, 37, 132, 154, 155, 135, 159, 161, tilki 23, 29, 45, m·lan 23, 29, 45, 86, keçi 23, 27, 29, 36, 37, 46, ar 36, rav•an 23, 29, kirpı 23, 130, "rtlan 23, 29, dağkeçisi 24, 159, çakal 23, kopar 23, 24, 62, aslan 23, 36, 45, 46, 62, 63, 117, 154, 159, 161, vaş•k 23, maymun 37, lJI, gı•gedan 37, kcmirgcnler 23, 24, korun 23, 24, 36, 46, k.lpl•n 23, mandı 37, sanı.ar 45, yab.ın kedi:.i 23, 36, kurt 23, 29, 36, 45
Harar Dcn"i 19, 20, 22, 126
l1aZ1mp 213
Hıabr 118, 136, 158
Hep.ı 108, 146
Hcrodoıos 104, lii, 182, 189, 191, 192, 199. 202, 202. 203. 206, 207, 209, 212,213
Hıc.ız Sındağlan 21
Hındısran 25, 72, 111, 1JI, 137, 156
Hint-Avrupalılar 1 14
hiyeruglıf l20. 137, 146, 150, Hiot 151, 158, 100, Lun 144 l'cnikc/Hıtir 158, ymılar için piktoryal 151
Hıtir kralı 149, 158, Hıtit Imparatorlugu 160, 180, panteon 137, 13i
Hindısıan Arkeolojik Araştırması 220
Hititler 103, 114, 132, 134, 135, 137, 137, 139, 139, 140, 144, 144, 145, 146, 147, ISI, 161, 178. 189, 192
Hızkiya 185
Horasan 78
Horsab.ıd 153, I80, 184
Honıs 118
Hu<r.ı, Tel 141. 89, 90
Humbaba 76, 84
Humban 144
Humb.ın H.il• ili 191
Humban Nigaş 1 180
Humbın-Numcna 142
Humri 175
Hunusa 185
Hupşen 142
Hum adlan 136, 141
Hurriler96, 108, 114, 132, 133, 136, 141
Husur Çayı 187
Htırın 144
hiicrc planlı temciler
33 Hyksos 120, 132

Irak 28, 29, 33, 34, 39, 4K, 49, 53, 54, 56, 66,68, 69, 73, 122, 154, 170, 173, 184
Ispınalılar 2 I 3
Ibalpiel 110, Il 6
Ibbi-Sin 103, 108, 114
Ibbi-Zıkir 89
iblisler 76
Ibni-Adad 1 14
Ibraniler
Ibrium 89
Idamar.ız II6
Idrimi 132, 132, 133, 135
Ige-balki 142
Igıgi 99
ikli 22, 23
m insan müdahaleleri 22, 23, cıki dönem ıkliinlcrini s.ptama tekrukleri 23
Ikunum 112
U.-kabkabi l14
ilaç 117, 124, 137, 189, 191
hastalıklar 46, 124, 189, doktorlu 124
Inanna 71, 75, 76, 78, 81. 83. 84, 88, 97, 100, 110, 141, 149, 191
::-lippur tapınağı 90, Urul·t.ıki en rahibi
100
Innınna'run Ibgal'i 87
Indra 137
isin 103. 108, 108, IIO, ili, 121, 121. 141, 148, IR9
I•Hıncdı.nı 112. 2. Hancd>ıii 149
nu-şumma 1 12
IşU\·a 137
Imgur-Enlil 11 6, 171, 174
imi 99
i nci 111
Indus Vadisi 111, 125
Indus Irmağı 18, 97, 212
Indus Vadisi Uygarlığı
110 Iıışuşinak 144, 149, 150
ipek Yolu 78
Ipik-Adad il 114
Iran Arkeoloji Semsi 218
Iran 19, 20. 22, 31, 34, 35, 42, 46, 49, 62, 63, 66, 70, 72, 78, 82. 97, 99, II l, 132, 1 37, 140, 148, 164, 170, 173. 173, 175, 182, 198, 203, 204, 211
Irhulcnı 165.
hin-Larsa donemi 108, 108, ill, 121
iskelcrlcr 16, 80, 84, 142, I43, 173, 180
Kc.inderthal 30
Iskender, Büyii.l 65, 192, /93, 202, 210, 214, 114, 215
Isl.ı ülkesi 28
Isl.un 215
Israil 27, 117, 146. 158, 165, 176, 179, 185
Israililer 32, 136, 146, r s
Issos 214
Işbi-crra l03, 108, ilO, il 2
•kcncc 194
Ilşu-iliya 114
Işmc-Dagan 114, 116
Işpuini 172
Işrar 74, 76, 77, 83, 96, 97, 110, 117, 136, 149, 162, 1 75, 182, 186, 201
:\sur Tapınağı 148, Man Tapın.ığı 85, 90, 91, 119, Ninıve Tapınağı 98. 9 Imdugud 89 9,
Itunva 114
kriz. 181

Japonva 38
leoloji 19
.irkeoloiide 14

Kabnak 142
kl çak çık
Ka daş man·Enlil 1 141, 142
Kadaşman-Turgu 146
Kadeş 163, 135, 136, 137, 137, 144, 145, 146
bdınlar 44, 45, 84, 91, 103, 118, 129, 130, 139, 161, 175, 180, 199, esir 135, doktor 1 18, mlizisyen 135
Kadmuh 159
Kahat 108
Kaıza 160
Kalat Şark.lt 148
Kaide Hanedanı 198, I98
Kaideliler 167, 178, 179, 182, 185, 188, 192, 198, 198
Kalhu 36, 76, 125, 127, 129, 148, ISI, I53, 154, 156, 160, 162, 16.2, 163, 171. 174, 175, 176, 177, 180, 182, 184, 186, 189, 195, 198
Kambıscs 203, 203, 206, 207, 213
Kamosc 132
bnallar45, 59, 100, 11 7, 121, 122, 126, 127, 143, 153, 180, 161, 162, 172, 185, 186, 187, 198, 198, 210, 213
K.ınd>lanu 191, 198
Kaneş 72, 108, 112, 113, 113, 114, JJ4
Kapadokyalılar 220
K.ır-Ş>lmınczer 165, 175
Kar-Tukulti-Ninum 148
Kara Obeisl k, il!. Şalnunezcr'ın Kalhu 37, 174, 175
Kara indaş (Kasi kralı) 141
Kan-ındaş (ıkent) 148
Karadeniz 19, 213, 214
K.ırahar 108
k.lran 123
fil.ıranlık Çağ 158
Kararepe 158
Karkınuş 49, 146, 158, 161, 180, 198
Karch Irmağı 143, 176
K.ırk.1r 158, 165, 180
K.ırmcl Sıradağl.ın 27, 103, 133, 133. 135
!Wn>k 146, 158
K.ırmanya 204
Kamcı 73, 177, 177
k a nı m 1 1 3
Kı s ka s 1 3 7 , 139, 145
Kassicdönemi 141, 210
Kassitlcr 96, 132, I34. 139, 140, 141, 192
Kaşrilias iV 142, 148
K.ıtar 52, 111
Karara 108
Kama 108, 110, 114, 118, 120, 136
kaya kabartmalan 99, 159, 164, 172, I73, 181
K.ız>llu 111
Kebaran Dönemi 27
Keçiler Kralının Mcı., Ebl.ı
kehanetler 75, 76, 1 18
Kdişin 172
Kcn•n CikcSi 133, 136, 144, 146
kehanılılar 150, 176
kent devlcclcr 68, 78, 79. 82, 89
Yunan 214
kentlerin kuruluşu 19, 40, 58, 69
:tici bir guç olarak din 74
kcnclcşmc 58, 65
ker.ımik kaplar
dudaklı k.isclcr 58, 65, 65, 66, 67, şışcler 62, dört kulplu rcstilcr 65, 67, tutamaklı testiler 65, 67, 69, !>3rkık emzikli testler 67, kalıplar (yemek pişirmek için) 128b yalı va70 112 Keramiksiz Neoiltik 35, Arkaik Susiana 45 duar bezeme silindirleri 80, tarih ann gelişimi 38, 90, ('}Tıca bak. kcrainık sıralaması): Erken k.lplar 80, ı Dcmır Çağı 148. H>cı Muhammed 53, 155, Hal.ıf39, 48, 51, 55, 58. Hasınlu 72, Hassun.ı 39, 45, Cemdct Nasr 67, 68, Kirbet Kerl kaplan 82, fınınlar 48, Geç Uruk 67, 67, Orta Swiana 55, Mı ken 146, Nilida iL 68, Nın•i 5 80 Filistin 82, Tarihöoccsi 24e47, Proto-H.ıssuna 47, Samt 39, 48. Kırmuı kapl.ır 1 1 1. ı Obc\T 39, 44, 53, 55, 122, Umru 173, Uruk 56, 58, 67, bcyu ast.ırlı k.ıpl.ır 35, 37, 42
Kcrmcz Dere 28, 74
kerpiç 14, 16, 30, 31, 31, 46, 48, 49, 52, 56, 65, 68, 82, 84, 182, 187, kerpiç tınnsı 81, diğer tuğlalar 150, f.ıyans 150, ricmchen keren 61, 66, 68
Keş 100
keten, 48, 49, 89
21,man 78, 88
Kinmnşah 78
Khcir Kasım 54
Kıbns 136, 145, 146, 147, 147, 176, 177, 182, 212
Kızıl Deniz 19, 21, 34, 158, 177. 210, 213
Ki ı ı al. 202
Kıdin·Huır.ın 148
1'ıdnuru 162
Kilimli 137
kil silindirler 99
Kil aınuva 176
Kl ii-Tcşup 137
Kilikva 19, 135, 137, 158, 165, 167, 180, 191, 202, 214
Kil u·Hepa 136
Kimmcrlcr 180, 182, 189, 191, 202
Kindattu 103
Kinrişa 144
Kim 135
Ki• 69, 82, 83, 84, 86, 88, 89, 97. 111, 198
Kinuvaına 135, 137, 139, 145
Kodc 146
K ldcwey, R. 152, 192, 199
koloniler 63. 66, 67, 72, 176, Mısır 82, amca bak. tican:r kolonileri
K •m.igenc 176
konutlar 47, 48, 49, 56, 61, 129, dıkdöngcn 47, 49. smb 51, 69, }'ti">rlak 28, 30, 49. 51. 82
Koyuncuk. Tel 153, 182, 186, 186, 187
köp.::kler 29, 36, 45, 46. 47, 49, 56, 66, 79, 111, rm 36. mastı (köpek) 36
Kral Li>rckri 1 1 O
Asur 112, 1 14. 136, Babil 140, 179, Sumer 82, 82, 83, 84, 88, 96, 98, 99, 119
Kral Yıllıklan 138 130 164, 179, 179, 195
Kra Yolu 133
kral Yolu (Sardcs••usa) 212
kronoloji 1 1 3
Asur 136, 175, Mısır 123, 136, 175, AşaJl.ı, Orta, Cst 123, sorunlar 96
Kscnophon 213, 214, 214
Kscrkscs 213, 114
Kte.ias 213
Kııdur-Mabıı.l 1 12
bdJlrrtl 76, 142, 142, 201
Kııdm 118, 136, 158, 158, 185, 188, 198, 201, 204, Ycho>'O Tapınağı 158
Kıic 167, 180, 181
Kuş 189
Kumcnu 172
Kumıdu 132, 136
Kummuh 176
Kun•k.sa 213, 214
Kunş 203
Kungalzu 1 14 1, 141, 143
Kurigalzı il 139, 141
Kuışara 1 14
Kultepc 113
K(ıltilikrarası Tarz 78, 78, 88
kuşlar 25, 29, 34, 66, 120, 129 yiyecek olar>k 2, göç yoUan 25, roy kuşu 25, tavuk 36, 134, ördek 25. 37, 125, kmal 30, 193, kaz 25, 37, dcvckuşu 25, 159, 161, akbaba 36, 44, 45, 156
Kur.Ha 121
Ku 175, 176, 185, 198, Nerg;ıl Tapınağı 167
Kuıı,.N.ıhunte 149, 210
ktıtliph.ınc Asurb•nipal'in 191
Kuzisran i8. 210
Ku7<:\'batSarm36, 76, I56, 160, 161, 161, 163, 195, Merkez Sua)ı 177, l\obu T•pınağı 162. 175, F5, Ninurta Tapınağı 161, 161, 163
aynca bak. 111 Şalm.ınczcr'in Siyah Ob<lıshlölclcr 83, 121, 198, 212
w>rdum 121
Ky.ıkı.ares 198, 199, 202, 203
Kvros, Büytık 201, 203, 203. 204, 204, 206, 210, 210, 212, 213, 215, 22, Kyros'un mezon 205, 206
Kyros, Anşanlı 203, 203
Kyros, Genç 213, 214

Lab.!!ji Marduk 199
L.ıban 114, bak. Lübnan
l,abarna r 114, 144
Labbana 148
Lab)ıictos 202
Lakış 136, 158, 18.S

Lagaş 74, 84, 87, 88, 88, 89, 96, 97, 99, 100, 100, 110, 121, 142, 194
Lahamu 201
Lahmu 184, 201
Lamaştu 76
lanetleme metinleri 118
Lapis lazuli 66, 67, 71, 73, 78, 84, 85, 86, 88, 89. 92, ı 03, l 1 1' 139' ȷ57
Larvadisi 20
Larek 84
Larsa 68, 83, 100, 108, 108, 110, JJ0, 1l1, 112, 112, 120, 121, 121, 201
Layard, Austcn Hcnry 152, 153, 157, 162, 163, /70, 222
Lcylan, Tel 89, 114
Lcvam 27, 30, 33, 35, 42, 43, 82, 103, 118, 123, 132, 133, 134, 136, 137, 137, 144, 146, 151, 151, 156, 158, 159, 176, 185, 202
Lldyalılar 123, 191, 199, 202, 203, 203, 204,206
Llksos 177
/ 96, ıl3
İmmu listesi 96, 174, 175, 176, lıınmu yılı 113, 1 14, ayrıca bak. kronoloji
Lıpit-Işlar 121
Llyan 142, 143, 149
Lofuıs 21/
Lotal 1ı|
Lu-Nanna 120
Lubdu 145
Lugalbanda 84, 98
Lug:ılkiginedudu 89
Lug:ıl'3ggisi 89, 96, 97
Lukalar 145
Lullubi kabilesi 99
Luristan 153, ı 74
Lu'iler 103, 114, 160, 178
Lübnan 21, 132
Lübnan Dağı
159 Lygdamis ı
9l Lynon Kontu
221

Mada ya da Bataklık Araptan 51, 85, 122
Madhur, Tel 54, 55
Magan 97, 98, 99, 110
Magzalıye, Tel 33, 35, 82
magı 207
Mahallara 160
Mainz 222
Maiza 160
Makedon 214
makyaj malzemeleri 43, 84, 130
Malarya 132, 146, 158, 176
Malgium 111, 121
Malyan, Tall-i 66, 78
Maniştusu 97, 98, 1 l O
Manna 182
Mannalılu 173
Marad 100, 111, 148
marangozluk 118, 126
Marathon 212
Mardonios 212, 213
Marduk 73, 76, 82, 83, 104, 148, 149, 192, 192, 193, 201
Mardukapaliddina 1 178, 179
Mardukapaliddina ıl 182, 185
Marduk-balassu-ikbı 175
Marduk-bel-usate 167
Marduk-zakir-şumi 165, 167, 171, 174, 175
Margiana 207
Marhaşi 97, ı03, ı42
Man 73, 75, 82, 84, 85, 87, 88, 89, 90, 91, 96, 97, 100, 103, 108, 113, 114, 116, 116, 117, ll9, 119, 121, 121, 123, 192
İştar Tapınağı 85, 90, 119, Şarnaş Tapınağı 74, sara•ı 103, Vr Hazinesi 85
Mari Mektupları 114, 118, 132, 136, 154
Mari boncuğu 85, 86, 89
Marlık 126
Martu 120
Marufn4 140
maryannu l 35, 137
Maşkan-şapir 112
matematjk l 24, 191
cecvd metinler 124, problem metinler 124
Me-Turnat 149, 167
Mebaragesi 84, 96
M.ed Duvanı9l
M.cd Kralığı 2ı03
M.edkr98, 137, 148, 173, 174, 182, 183, 186, 186, 191, 198, 201, 202, 203, 203. 220
M.cdia 174, 182, 199, 202, 204, 206, 207, 213
M.egiddo 118, 120, 133, 133, 136, 158, 198
Mclanezya 86
Meluhha 97, 98, 99, 110, 189
M.ctişipak ı 148
M.clişipak il 142
Mcllaart, James 44
Merytatcn ı 39
Meşweş 146
M.ınphıs 189, 190, 191
Menua 172, l 73
M.emcptah 146
M.erodak-baladan, bak. Mardukapalıddina il
Mcrytaten 139
Mes-i\nepada 84, 85, 86, 87, yazılı boncuğu 85, 86, 89
Mesalım 89
Mcsk:ılamdug 84, 86, 92, alon miğferi 98
meral işlemeciliği 19, 68, 72, 88, 92, l 03, /03, ı 18, 126, /26, 145, 147, 150, 170, 170
ilk bakır dökümü 46, ayrıca bak. tek tek madenler
meyveler
elma 29, incir 29, üziim 89, ka\'un 29, armut 29
mezarWdar 65, 72, 80, 84, 88, 92, 103, 103, /1ı. 119, 144, 147, 149, 164, 180, 180, 202
Ebla 128, Marlı.k 126, Şahdad 103, Cr Krallık Mezarlığı 92, 93, 101. 102
mezar buluntuları 46, 47, 48, 56, 65, 66, 67, 72, 80, 84, 84, 103, 103, 111, 11 7, ayrıca bak takılar
Mcwporamya
keşfi 152, 152, 153, 222, kuzey 20, 21, 63, 46, 70, 103, JJ6, 132, 137, 150, güney 23, 42, 51, 52, 63, 65, 72, 88, 110, 111, 112, 122
Mısır 37,67,68, 82,86,89, 104, ıl i, 117, ll8, 120, 132, 133, 134, 135, 136, 139, 144, 145, 146, 147, 156, 157, 165, 175, 180, 182, 185, 189, 189, 190, 191, 194, 198, 199, 202, 203, 203, 206, 207, 212, 213, 214, 214, Eski Kralı!< 132, 136, 144, 19, Hanedan 144, 20. Hanedan 158, 22, Hanedan 158, 25. Hanedan 189
Mısır Delrası 23, 68, 132
!\4.ısır'dan Geç Hanedan öncesi
sanat Midas 180, 181, 181
Mezarı, Gordion 181
l'.iigdal Tapınaklan l20
Milaga 192
Mil ctos 212
Milıd bak. Arslantepe
mimarlık
Ahamcniş 206, 207, Babil 192, 193, erken evsel 47, 48, 49, 51, 56, 61, 82, 129, saray 86, 86, 87, 141, 146, 161, 162, 171, 212, tapınak 53, 54, 79, 80, 100, 141, 144, Urarru askeri 170ayrıca bak. zigguratlarve tek tek alanlardh
Minet -Bei a 147, 147
Mirizir 140
mitler 28, 77, 84, Cgarit 147, Hurri 173 Miir.ı (i\.iiihras) 137·
Miir.ısil 137
Mitaı 132, 132, 134, 134, 135, 136, 137, 139, 145, 146
Miranni 132, 135
Moab 158, 176
Moğollar 137
mozayikkr 33, 74, 85, 86, 86, 87, 92, 150, 180, kil koni 61, 62, 63, 66, 67, 68
Muhammed, Tel 140
M.ukayyer, el-, Tel 101
Mukiş 133
Muti Dağı 167
Mureybit (Höyüğü) 33, 34
Mu11ili 1 87, 114, 132
Murşili [) 137, 139
Musa 96
Musasir 170, 172, 182, Haldi Tapınağı 170
muskalar 49, 150
Musri 37, 1 75
Musul 152, 153, 186
Muşki 146, 149, 150, 180, 182
M.m-.ıalli 11 137. 146
münk aletleri 71, davul 72, lır 85, 86, 92, 152
nıuhür ve damgalar 66, 67, 68, 72, 73, 74, 78, 98
mühür baskıları 89, 129, 135, 137, 194, 203, 203, ı\sur krallık ınühril 155, a ca silindir mühürler, bak. mühürler
Mykale 213

J\abunaid 97, 199, 201, 201, 203, 204, müzesi 201, duası 201
J\abupolassar 192, 198
!\abu 74, 149, 184, 198, 201, tapınak, Borsippa 167, rapınak, Kalhu 162, 175, 175
Xabuapaliddina 167
Nabukadnczar 198
Xabukadnezar 1 76, 149
Nabukadnezarıl l 92, 192, 193, 198
Nabu-şuma-ukın ı 167
Nabu-nasir 176, 178
Nahal Orrn 27, 29
Nahal Mişmar 68. 71, 72, 126
Nahal Hcmar 29,34 35, 45
Nahume 144 ,
Nahrıı 132, 135
Necefehabad 182
Nchrü'l-Kclb 144
Nairi 149, 172
Nakada il (Gerze) dönemi 67, 68
Nakş-ı Rüstem 213, 218
Nanna 75, 83, 97, 101, 110, 112, Ur'daki tapınağı 101, 110
Nanum 99
Napaıa 189
Napirasu 143
Nassanyana/J\asatyalar 137
NatufDönemi 27, 28, 29, 30, 32, 33, 34
Navar 108
Ncandcrthal iskeletler 30
Nebi Yunus, Tel 186, 186
Ncko 1 190, 191
Ncko ıı 177
KdCrtiti 139
Kcmrik 34, 45
Keolıtik Dönem 27, 28, 33, 34, 35, 74, 126, 154, 154
Keramikszi Keolitik Dönem 15, 34, 34, Kcramikli (ya da Geç) Neolitik 42, 47, 70, Keramik Öncesi l'\eolıtik 45
Nergal 108
Kuşa tapınağı 167
Kergal-erş 175
Neriglıssar 1 99
Neribtum ı ll
İştar Kitirunı tapınağı 111
Neriglissar l99
Nesa 114
Nefl 114
Nevc Koy 68
Nicbuhr, Carsten 218
:-Jil Imağı 42, 132, 210, 213
Nimrud, Tel 152, 153, 156, 160, 162, 162, 163
Nina 82
N ni banda 86
Ning:ıl 100, 101
Ningirsu 82, 83, 88, 88, 89, 9 tapınağı, Girsu 99 9
Ninhursaga 86
Nini\'e 5 küu 78, 88
Ninlil 83rü
Ninuna 89, 162, tapınagı, Kalhu 161, 161, 163
Ninive 36, 37, 39, 66, 80, 98, 108, 112, 121, 124, 126, 130, 139, 140, 150, 151, 152, 153, 155, 160, 162, 174, 175, 182, 184, 185, 185, 186, 186, 187, 188, 190, 191, 198, 203
İşıar Tapınağı 98, 99, Nergal Kapısı 187, Kuzey Sara•) ı 36, 37, 152, 155, 186, 186, 195, Sinahheriba Sarayı 127 Güneybatı Sarayı l 30, 180, 186, 186, 191, 195
Nippur 51, 53, 59, 65, 82, 89, 98, 102, 103, 104, 108, ıı0, 112. 121, 121, 141, 142,148,178,201
yazman okulu 81, Enlil Tapınağı 81, 97, Inanna Tapınağı 78, 81, 90, ziggurat 104
Nisibis 159
Niya 132, 134
Nuşı Can, Tepe 182, 182, 183, 183, 184, 184, 202
Nur-Adad 112
Nusku 74, 144
Nuzı 108, 133, 134, 135, 136, 141, 149
NLibyc 132, 133, 189, 189

Obeyt, Tel 84, 86
Kinhursaı,.. Tapınal\J 86
Obeyt külrürü 36, 39, 51, 53, 54, 56, 58, 59,62,63,64, 79, Sl, 87, 101, 104, 150, 152
obsidiyen 20, 34, 35, 47, 48, 51, 78, 85. 126, obsidiyen işlemeciliği 126
Omri 158, 175
On Bın Ölümsüz 219
ondalık sistem 125
Opis l48, 204
ordular 165, 167
Asur 127, 179, Babil 204, Mısır 185, Yunan 202, Pers 204, 213, 214, Sümer 194
Oricntal Institute, Chicago 218
Orontcs Irmağı 108, 118, 132, 133, 134, 137, 144, 146, 158, 165
Otanes 207
Oval Tapınak, Hafaci 84, 91
ovuncaklar 130
clxsus Hazinesi 220, 220, 221
Oxsus Irmağı 220
Ölü Deniz 19, 20, 21, 28, 33, 34, 68, 71
ölü gömme 25. 30, 32. 33, 34, 44, 44, 45, 46,47,48, 49, 51, 56, 65, 80, 84, 86, 128, 137, 144
gömut höyLiklcri 98, ll l, 180, 202, ınsan kurbanı 92, ayrıca bak. mczarhklar1 mezar buluntuları

Pakistan 220
Paktolus ırmağı 202
PalcgaHa 29
Paleolitikmağara sanatı 70
Paleolirik dönem, üst 18, 43
Palil-iriş 175
pamuk 185
papırus 151, 198, 215
para olarak tahıl 29, 84, 121
parfüm)"apınıı 126
Parranarna 132, 133
Parsua 173, 174, 203
parşömen 198, 215
Parthia 174, 207
l'arysaris 213
Pasargada 204, 204, 205, 206, 213, 22l, kabile 207
Pazuzu 76
Pekset 146
Pela 136
Pclusion 206
Pcpı 1 89
Pers dönemı 152
Pers imparatorluğu 181, 192, 202, 203, 214, 214, 215
Pcrsepolis 68, 123, 132, 155, 203, 203, 204, 205, 212, 212, 213, 214, 215, 215, 218, 218, 219, 220, 221
Apadana 209, 219, 100 Süruıtlu Salon 219, Kserkses Kapısı 219
Pcrsis 123, 152, 193, 201, 203, 206
Pmlcr 65, 137, 141, 148, 154, 173, 177, 1 18, 202, 204, 212
Petra 27
Pinikir 142
Pir Hüseyin 98

Pingedcnıu K.-ınalı 88
Placc, \'ictor *153,*
184 Plarau 213
Polony• 72
Ponrus Dağim
20
Pmto-Elam Kllltur\J 68, 78. 88
Proto-Ncolitik (•) • dı Kcramik Öncesi
Ncolıcık Al dönemı 24, 28, 30, 31, 32,
33
Proto-Okuryv:ar, Geç
78 Ptcria 144, 202
Puabi *84,* 86, 92, *92, 152*
Pulu bak. rıgl•t·Pilcscr !il

Puruskh•nda 97,
114

Puz·Dagan 102, 103
Puzur·Asur 1 112
Puzur-Alür 11 11 2, */12,* 1 1 3
Puzur Işt.tr *192*
Puzur-Inşuşinak 74, 103

rad\'okırbon tanhlemc 14, 15, *16,* 40, 5 56,

Ramat Tel 33,
35
Rainses 11 1 36, *137,* 145, 146
Ramscs 111 146
Rapikuin 112, 121
Ras Şamra 147
R:ısappa 1 75
Rass.ım Obeliski, K.ı.lhu *12.•,* bak. !!!.
Şalmancıcr'in Sıyah Obdc.kı
!Usm, Homiuzd *152,* 16o
R.ıvalpındi 220, *221*
Rawlınson, Heni) Crcswicke 152, *152*
Rchımrc 132
Rcmbrandt 222
Rcsef *147*
Rcsularn 135
Rich, Claudius Jamcs 152
Riemd1tn11ıbn 62
Rlm·Sni i 1 10, 112, 121
Rim Sin 11 121, *121*
Rimah, Jeld 108, *118,* 127
Rimui 97, *9.•,* 98
Rom 222
Rom>.lılar
177 Rubeydc,
Tel 72 Rusa 1
182
Rusahinili 170
Rusn 36, 117
riiLgat aşınması 15

S.:ba 158, 176
Seba Melike,; 158
Sah 140
Sais 190, 206
Saka 137
S a I 72.
I04 Salamis
213 Salannra
114 saltanat
ı•ılı
Sama! 176, */ 78, 189,* 202
SamMra düncmı 52
Samarra 188
Samaria 158, *158,* 179, 180, 199
Samsat 65
Samsu-lluna 121, 121, 14(1
sanayi 110, 121, 150
sanayi bolgcleri 1 14
Sangar 135
Sanskrit 1 37
saraylar86, 143, *143, 149,* 160, 162, 173,
173, 212, 213, 214
mıman 86, *86,* 87, 141, *146,* 161, *161,*
171, 212, Asur *8:; 149,* 1 50, 152, 160,
222, yaµm 108, 114, 1 17, 118, 161, J
1 73, Pers *55, 212,* Urartu */73,*
aynca bak. tek tek alanlar
San Poh Zohab 99, 167
sarraplıklar
212
Sartagid11
207
Sanını 99
Saul 158, *J58*
Säusu.t.ı.r l 35
Savalan Dağı 20
savılar 67, *125*
konumsal ıya Cr değen şısıem J*25*
maı 33, 36, 37, 66, 84, *85,* 88, 89, *93,* 99,
103, 112, 1 17, 127, 148, 149, 164, 165,
16<ı, 1'9, 194, 198, 213
ulılar 107, esirler 83, *99,* 103, 130,
133, 135, 142, 145, 148, 159, 161,
164, 167, 179, 181, 185, *185,* 194,
Sardcs 202, 206, 212, 213
S:ırdur I 172
Sardın il *PI,*
Sargon
Sargon 1 (Agadcli)78, 89, 96, *97, 99,* 11 0,
1 12, 201
Sargon Stcli 99, "Ag'4kli Sargon Öykül cn" 137
Sargon il 97, *9•. 153,* 160, 170, 179, r9,
180, *180,* 181, 182, 184, *185,* 188, *19/*
Sargon Kalesi 182, 184, *184*
Apadan
a
i
n
9
9,
b.ık.
Suud1 Ar.ıbıstan 52, 110, 111
Sulcl'man Tapınağı 120
Sulcıman 158, *158,* 204, Sulcıinan'ın hapuhanesi 204
Sumer Krallar Lıstc:.ı 82, *82, 83,* 84, 88, 96,
98, 99, 1 19
Sümer 53, 66, 67, 70, 81, 82, 83, 90, 88, 89, 90, 96, 102, 108, 142,
1 1 8, 176, 201, 204
Siimercc 96, 141
>lırgün, .skeri bır tal<.tik olarak 179, 182,
194, *195,* 198, 199, *212*
•ürüngcnler, suda ,.c karada)'.ışay:ın
ha)"ınl
ar
195, 202, 212, demzdc 212,
kll}atma *127, /66, 185,* ••nca
siirgiin,
kökler, şi kence, <ılahlar
sal kalem 27, 28, 49, *90, 122*
sebzeler 29, 31
Sedir O.glan 62, 99
Scbkos 192
Sc.an c.;olu 172, */ 73*
Seyhun
sfenks *156*
Sialk 1epe 66,
78
177
Tel
72 Sıbmı
135
silleler 202, 202, 220
silahlar 66, 84, 88, 89, 135, 150, 164, 170,
171, 173, 180, 194, *194, 195*
e••kle çtlilen ..vaı arabası 93, 127,
194, balra 63, 80, 85, 86, 99, *99,* 194,
195, o• 'C)'3\' 28, -1, 154, 164, *J{>(ı,*
194, topuz 194, hançer 80, 84, 86, *92,*
103, 1 14, 150, 170, *195,* topuz başı
66, *195,* sapan 194, •vnca
bak mh, arabalar, aleder, sa.aı
silindir muhurlcr 36, 67, 69, 70, 71, 72, 73,
75, 77, 78, 82, *84,* 86, 100, *117, 122,*
128, 150, *154,* 194
Simurru 108, 136, 180
Sin 76, 101, 144, *149,* 175, 199. 201, 201
S *mheriba 184*
Sin-•ıd 112
Siiqar ışkun *186,* 198
Sinuhc 1 18
Sippar 76, 83, 84, 97, 11 3, 140, 148, *151,*
176, 185, *198,* 199, 204
Smcnhk>rc 139
Smmfü 207,
213 Sodom
222 Songor A
48, 56 Sotto,
1 el 47
Soı,·crkr Birliği ı Eskii 72, 170, *r3*
'teller 68, 88, *88,* 97, 99, 100, 142,
144, 146, 148, 154, 158, 1 59, *164,* 175,
/75, /78, 182, *189,* 192, 201
su ıd•rcsi 126, *J27,* 198
su kuruıına 126, su kaldıracı 127
depolama
126 aı·nca b:ık. k.anallar
su kemcn *18-*
Subanu 108, 121, 124, 198
Suberde 43
Sudan 86
Sugunıa 172
Suhu 160, 175, *192*
Sultan, Tel es Enh•
Sumu abum 1 12
Sumu la El 112
Suriye 14, 2 1, 24, 27, 33, 48, 61, 66,
Tabka Barajı 66
ıabktkr, demirden 150
tabletler, baskılı kil den 14, *65,* 66, 67, 68,
70, 72, 81, 84, *86, 8.7,* 89, 108,
110, *113, 114, II6,* 117, 135, 136, *136,*
142. 147, *ısı,* 191, 198, *201, 212, 2ıs,*
Proıo·Elam 78
Taharka 189, *189,* 190
tahkim 178, 194, *195,surlar* 82, 88, 144,
158, 160, 162, 185, *18.7,* 199, kale
hendekleri *198,* 199, saraylar, 182, *182,*
218, *218;* ambar *183,* kentler 82, 144,
148, 149. 172, 184, Urartu askeri
m ansi *1 ,.0*
m
i
70,
71, 72, 73, 82, 87, *87,* 89, 108, 1 16,
// ". 123, *129,* 132, 135, 139, 156, *157,*
1 59, 176, 198
Surva 140
Susa 63, 66, 68, 70, 72, 78, 88, 90, 97, 98,
99, 99, 102, 103, 108, 1 10, !20, *125,*
129, 139, 142, *142,* 143, 144, 148, 149,
150, 158, 173, 191, *198,* 204, 210, *210.*
2//, 213, 214, 221
Akroposil *2*10, *21 /,* Saran
21 O, *210,* 2II, Zanaatkarlar Kcnn *211,*
Kr-allık Kcncı *211,* Inşuşinak Tapınağı
149, 150, *210, 211,* Danid'in metan
21
Su"' 1 (Y• dı A) dönemı 65, 72
Susıana 63, 66, 68, 78, 139
Suru gıx:cbclcri 1 12, 11 7, 136, 146

kurb.ığa 23, kcnenkdc 23, s.ıh-•ngoz 29, yılan 23, 24, 29, 36, *78,* 84, *193,* kaplumbağa 23, 29
Sycnnessi 202
Swlxn, Josef *223*

1".1"' 102, ı;r şagını 100
1" 164
rab şa rcşc 164, 176
Şmdad 88, 103
103
Ş..la 144
Şalaımar 114
Şalımahu 1 12
Ş•lalat *187*
Şalmanezcr 1 140, 146, 148
Şalmanezer ili 37, 162, *164,* 165, *165,* 166, *166,* 167, *167,* 171, 172, 173, 174, *rs,* 1 180
Şalmaneıer V 179, *J80*
Şam 89, 133, 136, 145, 158, 165, 176, 180
Şalmanczcr Kaksi
Şam.. 74, 77. 83, *87,* 144, *149, 163, J* 188, 189, *201,* ı\l>ri tapınağı 74
Şam.s-şum-ukın 189, *189,* 190, 191, *191,* 198
Şamaş-rcş·usur 175, 192
Şamşi·Adad *149,* 174, l 75, */75,* 176, ;tcli 175
Şamşı ilu 175
Şarudar /\la�ar:ısı 30
Şar kali-şarri 96, 99, 108
şarkı 118
Şarnıkin bak. Agadcli Sargon
Şmi>au il 5, 137
Ş>ttuara 1 145
Şmuara 46
Şaıhan 99
Şckeın 136
Şchr ı *65,* 78, 88 Şcşonk [158, /.Sil Şerden
K.ıbılcsı 146
Şckdqkr 146
Şcrihum 98
Şcytınlar 76
Şihu 140
Şilhak Inşuşinal<. 74, 149, *210*
Şım>.lıye 140
Şımcgı 172
Şiınron 136
Şımut 144
Şıpak 140
Şınkcuh 116
Şu-durul 99
Şu iliıu 1 10
Şu-Sin 103, 108, 11 4
Şubat·Enlil 114, 116, *116*
Şu una 140
Şulgı 81, 100, 101, */OI,* 102, 103, 112, 121,201
Şunaşura 135
Şuppiluliuma 1 135, 137, 139, *139, 145,* 146
Şuppiluliuma il 146
Şunaş 140
Şuruppak 83, 84, 96, 98
Şuµn *221*
Şuşarra 108, 113, 11 6
Şurruk Kahuntc 148, 149
Şunarıu 1 135
Şuı:tarn• il 136
Şunarna !il 137

I abal 1 80, 182
talullar 27, 2 &#65533;, 42, 70, k.rbonl;ışm&#65533; 65, para venne 29, 84, 89, ili, 121, killıtire al nmış ve \•abanıl 27, 29, *29,* arpa 18, *24,* 29, 33, 46, 47, 48, 49, yabanıl para 27, 33, pinnç 18, buğday 18, 24, 29, 46, 47, 48, 49, kızıl bug:day 27, *29,* 33, 46, 47, 48, 49, emmer buğdayı 29, *29,* 33, 46, 47, 48, 49, akdan 18
Taima 176, 201, 202
takılar 28, 130, 35, 45, 47, 48, 49, 56, 65, 66, 72, 73, 84, 86, *86,* 92, *92, 93,* 1l1·
1 18, 150, *162,* 164, *165,* 170, 173, 180, *183,* 220
tınnlar 66, 74, 76, 82, 83
tanrı konumlıılıda krallar 48, 102, simgeler 76, 175, L99, Asur ıannlan 148, Elam 142, 143, 144, Hum 140, Hını-An 140, !Ussı 140, Pen 2*19,* Sümcr·b•bil 201, Sumer·Akad 89
tapınalJar 74, 90, 99, 104, 121, *143,* 144, 145, 148, *149,* 162, 173
mimari 53, 54, 79, 90, 100, 141, 144,
arşi,lcr 83, temel törenleri 74,
sürüleri 36, huinelen 61, 68,
72, 75, 220,
Ur:ırtu 172, t:nık 62, 3)rı<a bak.
zigguradar ,-c adlandınlmış
tapınaklar tanhlcmc tekıiıkleri 14, 15, 16 tanlılcme <istemleri 123, ayrıca bak.
kronoloji 158, *J58*
Tantamani 190, 191
Tarbısu 198
tanm, kuru (>'g tıurla beslenen)
çıftçilik 24 nrım1 mandır.ıcıl k. 27,
si.ır 27, 47 tarım, kendı kendine yeterli çiftçilik 56 tarım, batillık
ekımı 51, 52, 69, 1 12
tanm 29, 126, 142
gclışımi 18, 19, 25, 33, 42, 52, 58,
126, kokenlcn 25
tarım, çifiçilik 18, 25, tahıl ckımi 25, 27, 29 Tarihöncesi Çukur, Kinive 80
usıalan, Lidyalı 204
aıu-Hcpa 136
Tcb 72, 132, 133, 190, 191
Tcyıcpa ro, 172

tekerlek 72, 117, */17,* 122
tekıieler 85, *98,* I22, 185. 2 1 213
Fenike k.ıdırgası /
Tcksril 89, 164,
yun 160, manıf.ıkıur 126, *130,* 145,
iplik 1 17, dokuma *28,* 35, 51 , i l8, *130*
Tel el Esmer *79,* 80 Tclu·ı *185*
Tcllu'l T•latat 54
Tclu'l-San-an 46, 50
Tcmmu1 83
Tepecik 67
Tepti-Aharn 142
Tepti Humb•n Inıuşınak 191 Tcrb 1 14, 1 17, 123
Teşup 108. 146, 172
Terşcpaini *.I '/*
Tctis Jcoscnldına.li 19
Teumman 191, *191*
Thermop\'laı 213
Tiam>t 201
ucarct 33, 34, 35, 38, 40,47, 51, 53, 59, 63, 66, 79, 82, 84, 89, 108, 114, 119, 123, 144, 150, 158
kumaı 1 10, l ll, 113, rahıl 111, 145, 147, m•den 34, 63, 1 10, 1il, 1 13, 145, 147, değcrli taş 63, 66, 1 10, 63, 110, odun 34, 65, 99, 103, 145, 147, 176, şarap 145, 147, Asur ılc 237
µı
z i kı µıkıı u
il l
Soh C
t 1 ıs
Teispes 203, *203,* 207 0,
ka m
DU\ C)T
ili,
ıaş

An•dolu =sında 1 13, ll3, Geç Uruk ncarct irnparlto-ıuguuıuı çökii}ıı 78,
.\-tmr ıo3, deniz 98, 103, ı46, ı47, tiie<ar kolonılcri 66, 67, 72, tiarct yollan 98, 1 ii1, 112, 167, J 82
Tiglot-Pilcser 1 140, 149, 150, 153, 154, 158, 180
Tiglat-Pikscr ili 16(), 162, 176, ı ; 178, 179, 179, 180, 181 191
·m Bmip 154, 165, 175, 219
Til-ıub• 191
Tillc Hovlık 203
Tı.pr.l 108
'fişpak 108
Timna Vadısı
Tiz 133, 136, 144, 158, 160, 167, 176, 177, 189
Topr•kblc 170
Toros füğlan 19, 20, 21, 23, 1 13, JJ3, 114, ıs8, 167, ı82
Tr>kya 207,
212 Trora
Savaşı 180
Tudhalıy., ili 137
Tudhalıyas ıv 146
Tufan l/2, ı 13, 1 14, 144, 148
Tukulti t-:inun. 1 74, 140, ı43, 148, 154

Tul puiti-Ninurr> il 159, 164
Tuşpa 172, 173, 176
Tuşram 135, 1 36, 137
funa Neh ri 207
Tunnı Dağı 1 167
'futankamon 1 1 37, 139, 150
Tutmosu iV 135
Tuımosl' III 133, 133
Tutmos ıs il
Tutmosis 1 ı 32, 1 33
rurul 97, 121, 121
Tuıub 77, 79, 91
Tuv;inu\';ı 181
tuz 33, 35, 47, 145, 147
Türluvc 20, 22, 27, 33, 35, 42, 43, 47, 51, 56, 67, 70, 72, 82, 98, 11 1, l/2, 1 17, ll 7, 146, 151, 153, 170, 171, 173, 203, 213
Tyana 181

Ulaı Innağı 148, 1 91
Cbar-tuıu 84
Uganr dlıı 151
Ugant 82, ı 18, 120, 135, 136, 145, 146, 146, 147, 1r, ısı. 1ss. 176
Ugbaru 204
Ukair, Tel 62, 65
Uknu Inıuğı 176
ul•şım 47,59, 72, 122, 123, 126, 179
gcmıık 35, 51, 59, 72, 75, 122, arabayla 72, 85, 123, kapalı arabayl• 123, eşekek rvmıyla 113, 114, deni7dcn ı22, kızakla 122, 123, a ma bak. baallar
Clulusunu ı82
Ululayu bak. Şalmanczer V
Umm Dabagiye 47, 71
L'mm• 68, 88, 88, 89, 97, ıoo, 103, 121, 194
Ummanald.ş 19ı
Crnman 21, 68, 97, 98, 98, ı10, 111
Unki ı76
Untaş Napirişa 143, 143, 144, 148
L'ntaş-l'lapınşa, El 104, 143, 143, ı44
Upcri 182
Ur 20, 39, 51, 53, 54, 68, 84, 86, 88, l00, 89, 96, 97, 101, 101, 104, 104, 105, llO, JJ ı, 11 3, 12ı, 121, ı4t, 152, 201
Sancağı 92, 93, C'çuncü Hane 96, 100, 101, 101, 104, 108, 108, 11 0, JJ2, 114, 142, 192, 210, zıggurat 101, o) TlC> bU.. Cr Kr>llık Mc1:1.rlığı
Ur Kr.ıl Mezarlığı 84, 84, 86, 92, 92, 93, 103

Ur·N•mmu 81, 96, 100, 101, 101, 102, 104, 104, stCll 75, 103
Cr·N•nşe 88, 88, 140
Ur-Nonşc (şarkıcı) 91
L'r·l.bab• 97
Ijranu 125, 148, 149, *FO*, 172, 173, 176, 179, 180, 182,202
L'rbal• 181
ım'gıılln 201
Urki} 108
Urşum 108
l.Jnnivc Gölu 20, 172, 173, 179, 182
Uruınımgıno 102
Uruk 37, 53, 56, 59, 60, 61. 62, 63, 65, 66, 68, 69, 72, 73, 83, 84, 88. 97, 100, 104, 111. 1 12, 121, 121, 141, 149, 154, 191, 194,202
Anı Tapınağı 61, 62, fanna T•pınak kornplcksı 61, 62, 62, Göz Tapınağı 66, 68, Kırccuşı Tapınağı 61, Oırckli Salon 61, 62, Toş Konili Moz.ı)ik hpın•ğı 61, 62, Uruk ı.bıctlen 70, 71, mconlcr 78, Varh Vazosu 61, 71, 75. Bcyv Topınal 61, 63, zıggurat 60
Unıl donemi 51, 53, 56, 58, 59, 62, 65, 69, 71, 72, 73, 79, 83, 77, 123, 143, 186, Geç Cruk 66, 67, 68, 70, 78
Csnu 77
Uşukanı 135
Ut.nap•tim 84
Ctica 177
Utu 83
urubcgal l00

Ürdiin 15, 33, 34
Urd!ın Inna ı 133
C'rdun Vadisi 21, 29, 30, 32, 133

Vad, El 29
\'•di Meda •g 27
Van Kalesi 172
Van Golu 20, 149, 172, 173, 176
Van ro 172
Varad-5ın 112, ll2
Varka Vazosu 61, 71, 75
Vanına 137
Vas.tu 145
Vaşşubnı 134, 145
\'Ckıl krallar lJ2, 124, 189
Venüs Ya11tlın 123
vcrgıler58,61, 113, 114, 121, 181, 189, 206, 212
bala 102, 102,,qun mıida 102, 102

Victona .ınd Muscurn, Londra, 22I Albcr
Vulcı, Etruıya'da 202

Wcld-Blundcll pnzma'1 82
Woollcy, Lconard S4 85, 86, 92, 92, 93, 152

Yoba 180
Yadnm• 182
Yafa 136
Yaggid Lim 114
Yahdun·Lını 114
Yah.ıda F9
Y:ılıudilcr 151!, 158, 188, 204, 215, 222
Yahn, Tepe. 66, 78, 78, 88
Y.ımhad 108, 11 0, 1 14, 118
Banu Yamina 117
Yarim-Lim 1 10, 114
Yanm Tepe 47. 49, 51
Yanıiuti 97
)·""1ar 102 •)nca bal Harnmurabi
Yaşrnod·Addu 114
Yazılıkava 144, 146
yazı 19, 42, 58, 68, 69, 70, 1, 78, 8 rannçası 83, Enmerbr urafind:ın0 ii.:adı
84, savılar 65, 70. 124, avnca ba. alfabe, çivi yallsı, hıycrug.lfi , tabletler
yazmanlar 96, 102, 150, / 78
kadın 1 18, K:ı.<ir 142 vazman hisleri 78, 89, 124, 137, 140, 151, okıan 81
Jchoiokin 198
Ychova 204
Kodıis upınağı 148
Yemen 21, 153
Yeni Hıtit KraUıklan 158, 160, 161, 176, 192
Yenoaiıı 146
Yıfrahcl 35
vıl odlan 102, 110, 112
Yoşii·a 198
Yuda 158, 158, 176, 185, 198, 199
Yıukan Dcnız bak. Akdcnız
Yunanlılar 177, 203, 204, 212, 215, 222
Yuıım kenı devletleri 214, efsaneler 175, 180. kaynallar 152, 179' arnca bak
Yunanistan 146, 213

Zababa 83, 97
Zabalam 68, 1 12
l.baya 110
Z•grus D.lgJ. 20, 23, 27, 30, 34, 48, 68, 78, 88, 108, 1 14. 148, 149, 182, 195, 203, kültiirtcn 30

Zakuıu 188, 190
Zalp• 114
zmutlclrlar, ilk proksyoncl 56
Zap, Yu.kon 162
Zap, Buyuk 160
Zarikuın 1 12
Zarzi kültılru 29
7.a"ı Çemi 30
/.qdcky• 1 98
Levtin 89, 7cytın 82
11rh 147, 172, 173, 194
miğfer 86, 93, rı, 194, kJlkan 170, 194
711{ 33, 47, 78, 86
Liggıratlar 51, 52, 60, 7481 101, 104, 104, 105, 141, 141, 162, Endu'da 51, 11 8, 222, Ur'da 100, 143, 144, 148, 149, 184, 192, 199
Zımrilim 108, 114, 116, 117, 119, JJ9
Zincirli 178, J89
Zıusudn 84
7l\•a!Cıler 84, 92, 128, 161, 202

Asur Impirtioriuoo

buluntu

Oor4on ı